

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 5 Sayı 2 (Güz 2020)

VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches

Volume 5 No 2 (Fall 2020)

Sakarya

Eylül/ September- 2020

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 5 Sayı 2 (Güz 2020)

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla Ithenticate intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 5 No. 2 (Fall 2020)

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using Ithenticate plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI, Mustafa SARI, Tufan TURAN, Zeynep İSKEFİYELİ, Fikrettin YAVUZ

Kapak Tasarım

Tamer Yazıcı

ISSN 2149-9535

E-ISSN 2636-7777

Prof. Dr. Salim Cöhce'nin Anısına...

Yıl/Vol. 5, Sayı/ No. 2 Eylül/ September 2020 ISSN: 2149-9535

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

INFOBASE INDEX

Crossref

ADVANCED SCIENCES INDEX

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

CiteFactor
Academic Scientific Journals

E3
Central and Eastern European Online Library

I2OR

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

SÖBIAD

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Academic Researches Index
Acarindex.com

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

SIS Scientific Indexing Services

E3 Central and Eastern European Online Library

**Academic
Resource
Index**
ResearchBib

INTERNATIONAL
Scientific Indexing

Vakanüvis

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/ RESEARCH ARTICLES

- 511 XIX. Yüzyıla Kadar Edirne’de Görülen Salgın Hastalıklar**
Hasan Ali Cengiz
Epidemic Diseases in Edirne until 19th the Century
- 530 Osmanlı İmparatorluğu’nun Taşrasında İdari Bir Problem: Yemen ve Hicaz Vilâyeti Örneğinde Vali - Kumandan İkiliği (1895-1908)**
Sinan Çakar
An Administrative Problem in the Outback of the Ottoman Empire : Governor - Army Commander Dualism in the Example of Yemen and Hejaz Province (1895-1908)
- 565 Tarih Ders Kitabı Araştırmalarına Kısa Bir Bakış**
Hülya Çelik
A Brief Overview of History Textbook Research
- 587 16. Yüzyılın Sonlarında Balkanlarda Bir Maden İşletmesi: Kamengrad Demir Madeni**
Mehtap Çelik
A Mining Processing Facility in the Balkans during the Late 16th Century: Kamengrad Iron Mine
- 611 Amerika Birleşik Devletleri Tarihinde Seminole Soykırımı (1818-1858)**
Haydar Çoruh
Seminole Genocide in the History of the United States (1818-1858)
- 685 Safevî Hâkimiyet Anlayışında Kutsiyet, Adalet ve Cesaret**
Mehmet Dağlar
Holiness, Justice and Bravery in Safavid Political Consideration
- 703 Besteci-Viyolonselciler: 18. ve 19.Yüzyıllarda İtalya-Fransa-Almanya Örneği**
Deniz Doğangün

Composers and Cellists: Samples of Italy-France and Germany in the 18th and 19th Centuries

723 Batılı Kaynaklara Göre XIV. Yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkış Süreci

Tolga Han Karaimamoğlu

The Emergence Process of Quarantine Application According to the Western Sources

736 Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme

Büşra Karataşer

An Evaluation of the Financial Situation of theHimaye-i Etfal Society

759 Osmanlı Devleti'nde Tipik Bir Askeri Ayaklanma Örneği: Viyana'dan Dönüş ve 1687 İsyanı

İsmail Katgı

A Typical Military Uprising in the Ottoman Empire: Return from Vienna and 1687 Rebellion

815 Osmanlı Devleti'nde Fitik Hastalığı (1789-1912)

Burak Kocaoğlu

Hernia Cases in the Ottoman Empire (1789-1912)

841 II. Abdülhamid Devrinde Kâğıthane Mesiresi

Fırat Küskü

Kagithane Promenade In The Period Of Sultan Abdulhamid II

868 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında Türk Tekstili

Şefik Memiş

Turkish Textiles in 19th Century World Fairs

891 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları

Rameş Rzayev

The Stages of the Formation of the People's Republic of Azerbaijan

928 Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin İran Elçiliği (1807-1808)

Melike Sarıkçıoğlu – Mertcan Güngör

Seyyid Mehmed Refi Efendi's Ambassadorship of Iran (1807-1808)

- 954 **Mehmed Nuri Efendi'nin Londra (1834-1836) ve Paris (1836-1837/1839-1841) Elçilikleri**
Özlem Sonay
Ambassadorships of Mehmed Nuri Efendi in London (1834-1836) and Paris (1836-1837/1839-1841)
- 976 **XVIII. Yüzyılda Rusçuk'ta İşlenen Fiziksel Suçlar**
Duygu Tanıdı
Physical Crimes Committed in Ruse in the 18th Century
- 1003 **Osmanlı Maden Hukukunda "Taharri Hakkı" ve Maden Nizamnamelerindeki Tekâmülü**
Serap Taştekin
The Right of Exploration in the Ottoman Mining Law and Its Evolution in Mining Regulations
- 1029 **Cemâlüddin Musa Sâvî/Zilî ve Şeyh Osman-ı Veli ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri (Vahdet-i Tarikat)**
Vedat Turğut
The Waqfiyas on Cemaluddin Musa Savi/Zili and Shaikh Osman-i Veli With Their Descendants and on What Those Make Think (United Ways)
- 1074 **Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme**
Hasan Yıldız
An Evaluation of the Exception of Madrasah Students from the Military Service in the Ottoman Empire

ÇEVİRİ/ TRANSLATION

- 1126 **On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon Ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme**
Ronald C. Jennings
Çeviren/Translated By: Kamil Yavuz
Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum

KİTAP TANITIMLARI/ BOOK REVIEWS

1183 **Kitap Tanıtımı: İsmail Habib Sevük, Atatürk'le Beraber, Haz. Lütfü Tınç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.**

Batuhan Alişoğlu

Book Review: İsmail Habib Sevük, Atatürk'le Beraber, Haz. Lütfü Tınç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

1188 **Kitap Tanıtımı: Fatih Yahya Ayaz, Memlükler'de Tarih ve Tarihçiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020**

Halil İbrahim Erol

Book Review: Fatih Yahya Ayaz, Memlükler'de Tarih ve Tarihçiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, İngiltere.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

David Beamish, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiltere.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Krzysztof Boroda, Dr., Białystok Üniversitesi, Tarih ve Siyasi Bilimler Enstitüsü, Polonya.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Irene Strazzeri, Dr., Foggia Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İtalya

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Stefano Taglia, Dr., Çek Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Çekya.

Michael Talbot, Dr., Greenwich Üniversitesi, Mimarlık, Bilişim ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, İngiltere.

Philipp Wirtz, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Tarih Bölümü, İngiltere.

Gültekin Yıldız, Prof. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Türkiye.

DANIŞMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Refik Arkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatmagül Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Tomas Drobik, Dr., Ostrava Üniversitesi, Fen Fakültesi, Beşeri Coğrafya ve Bölgesel Gelişme Bölümü, Çekya.

Vincent Joly, Prof. Dr., Rennes 2 Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Fransa.

Adrian Jones, Doç. Dr., La Trobe Üniversitesi, Sanat, Sosyal Bilimler ve Ticaret Koleji, Beşeri ve Sosyal Bilimler Birimi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Avustralya.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Bölge Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

M. Pilar Salomon Cheliz, Prof. Dr., Zaragoza Üniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern ve Çağdaş Tarih Bölümü, İspanya

Oleksandr Sereda, Doç. Dr., Ağatangel Kırımlı Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, Ukrayna.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhan Şahin, Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., Kyiv-Mohila Akademisi Ulusal Üniversitesi, Ukrayna.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Mahmut Akkor, Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi

Refik Arıkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Gürbüz Arslan, Dr. Öğr. Üyesi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Betül Batır, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Mehmet Bayartan, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Oktay Bozan, Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

İsmail Bülbül, Dr. Öğr. Üyesi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Galip Çağ, Dr. Öğr. Üyesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Bülent Çelik, Dr. Öğr. Üyesi, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hülya Çelik, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Fusun Çoban Döşkaya, Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü.

Ayşe Değerli, Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mustafa Demir, Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Fatih Demirel, Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Fatmagül Demirel, Prof. Dr., Yıldız Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.

Kurtuluş Demirkol, Doç. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Şefaattin Deniz, Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Emine Erdoğan Özünü, Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Gökhan Eşel, Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Cengiz Fedakar, Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Sevim Güven, Dr. Öğr. Üyesi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü.

Hikmet Zeki Kapıcı, Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Gülay Karadağ Çınar, Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Cemal Karabaşoğlu, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Müzik Bilimleri Bölümü.

Cengiz Kartın, Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Nuri Kavak, Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Murat Keçiş, Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Özkan Keskin, Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Orhan Kılıç, Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

Safiye Kıranlar, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Ferdi Koç, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Çalgı Eğitimi Bölümü.

Arif Kolay, Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü.

Ahmet Önal, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Murat Mustafa Öntuğ, Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Zeynel Özlü, Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Yücel Öztürk, Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mustafa Sarı, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Giray Saynur Derman, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler Ve Tanıtım Bölümü.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

İbrahim Serbestoğlu, Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Ahmet Şimşek, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü.

Fatma Şimşek, Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hülya Taş, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.

Aziz Tekdemir, Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mehmet Topal, Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Vedat Turgut, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hakan Türkkkan, Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Dilara Uslu, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Fikrettin Yavuz, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Cihan Yemişçi, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Süheyla Yenidünya, Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mustafa Serhan Yücel, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Araştırma Makalesi / Research Article

XIX. Yüzyıla Kadar Edirne’de Görülen Salgın Hastalıklar

Hasan Ali Cengiz*

(ORCID ID: 0000-0001-9175-4737)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

26.06.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

25.09.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Cengiz, H. A., “XIX. Yüzyıla Kadar Edirne’de Görülen Salgın Hastalıklar”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 511-529.

APA: Cengiz, H. A. (2020). XIX. Yüzyıla Kadar Edirne’de Görülen Salgın Hastalıklar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 511-529.

Öz

Salgın hastalıklar, pek çok insanın ölümüne sebebiyet vermesi bakımından insanlık tarihi boyunca maruz kaldığı en dehşet verici afetlerden olmuştur. XV. yüzyıldan XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar dünyanın pek çok yerinde etkin olan vebadan Osmanlı Devleti de etkilenmiştir. İstanbul ile Balkanları birbirine bağlayan konumda olan Edirne’de her dönem yaşanan veba salgını etkin olmuştur. XV. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyıla gelene kadar belirli aralıklarla görülen veba salgınları, Edirne’ye farklı güzergâhlardan gelmiştir. Bu salgınların Edirne merkezi ile kaza ve köylerinde ekonomik ve sosyal açıdan yıkıcı etkileri olmuştur. Salgından dolayı köylerden göçler yaşandığından dolayı bölgenin demografik yapısını da etkilemiştir.

XIX. yüzyıla gelene kadar Edirne’yi etkileyen bir diğer hastalık, çevresinde nehirlerin olmasından dolayı sivrisineklerin oluşturduğu sıtma mikrobu olmuştur. Veba gibi yıkıcı etkileri olmasa da sıtma mikrobu, uzun yıllar Edirne’nin gündeminde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Veba, sıtma, tâûn, salgın, Edirne, Balkanlar.

---

* Öğr. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Edirne Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Türkiye, hasancengiz@trakya.edu.tr.

Lect. PhD., Trakya University, Edirne Vocational School of Social Sciences, Turkey.

Epidemic Diseases in Edirne until 19th the Century

Abstract

Epidemics have been among the most terrifying disasters suffered throughout human history in terms of causing the death of many people. XV. XIX century. The Ottoman State was also affected by the plague, which was active in many parts of the world until the second half of the century. In Edirne, which is in a position that connects Istanbul and the Balkans, the plague epidemic happened every period. XV. Starting from the XIX century. Plague epidemics, which have been observed at certain intervals until the 16th century, have come to Edirne from different routes. These outbreaks have had economic and social destructive effects in the center of Edirne and in the accidents and villages. It also affected the demographic structure of the region due to the migration from the villages due to the epidemic.

XIX. Another disease that affected Edirne until the 7th century was the malaria microbe created by mosquitoes due to the rivers around it. The malaria microbe has remained on the agenda of Edirne for many years, although it does not have devastating effects like the plague.

Keywords: Plague, malaria, taun, epidemic, Edirne, Balkans.

Giriş

Tarih boyunca salgın hastalıklar, devletleri ve toplumları derinden etkilemiştir. Dünya ve Avrupa'yı etkileyen salgın hastalıklardan Osmanlı toplumu da ciddi olarak etkilenmiştir. Osmanlı toplumunda salgın hastalıklar, pek çok kişinin ölmesine neden olduğu gibi ticareti de olumsuz yönde etkilenmiştir. Aynı zamanda kişilerin yerlerinden göç etmesine neden olarak toplumların demografik yapısını da etkilemiştir.

XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla gelene kadar Edirne'yi etkileyen salgın hastalıkların başında veba ve sıtma gelmektedir. Kolera, tifüs ve çiçek hastalığı ise Edirne'nin işgallere uğradığı XIX. yüzyıldan sonraki dönemde görülmüştür. Meriç, Arda ve Tunca Nehirlerin yakınında kurulmuş olan Edirne sivrisineklerin yaydığı sıtmadan etkilenmiştir. Aynı zamanda İstanbul ile Balkanları bağlayan yol üzerinde olması nedeniyle de veba salgınlardan ciddi oranda etkilenmiştir.

Edirne'de binlerce insanın ölümüne neden olan ve belirli aralıklarla görülen veba salgınlardan bahsetmeden önce, vebanın ne olduğu ve bu

salgınların Edirne’ye taşınma yolları hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

Osmanlı kaynaklarında veba için “*tâûn*” kelimesi de kullanılmıştır. Sözlükte “*yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek*” anlamlarındaki *ta’n* kökünden türeyen *tâûn* bazı dilcilere göre bulaşıp yayılan her hastalığın adıdır. *Tâûnu* vebanın bir türü kabul eden *İbn Kayyim el-Cevziyye*’ye göre her *tâûn* vebadır, ancak her veba *tâûn* değildir demektedir. Hıyarcıklı, septisemik ve akciğer vebası gibi çeşitlerinden *tâûn*, daha çok hıyarcık vebasının karşılığı olarak kullanılmaktadır¹. Veba, kulak arkası, koltuk altı ya da kasıklarda çıkan ateşli bir çıbandır. Kara, yeşil ve kırmızı renkte olan bu şişlikler, mide bulantısı, kusma ve nefes darlığına sebep olmaktadır².

Kemirgenleri etkileyen bir hastalık olan veba, insanlara kemirgenler vasıtasıyla geçer. Doğal odak içindeki pek çok kemirgen salgın sırasında hastalık kapar. Pireler aracılığıyla da kemirgendeki kemirgene geçen veba, evcil kemirgenler vasıtasıyla da insana geçer. Bazen de insanlarla iç içe olan, ambarlar ve buğday silolarında yaşayan siyah fareler, gemi gibi farklı taşıma araçlarıyla farklı yerlere taşınarak hastalığı buralarda yayabilmektedirler. Kemirgenlerden insanlara daha çok pireler vasıtasıyla geçmektedir. İnsandan insana ya öksürük esnasındaki damlacıklar vasıtasıyla ya da pirelerin giyilen elbiseler yoluyla yer değiştirmesiyle bulaş olmaktadır. Sürekli giyilen tam temizlenmeyen elbiseler, kullanılmış elbiselerin satın alınıp giyilmesi, ölen kişinin elbiselerinin kullanılması gibi sebeplerden dolayı vebanın insandan insana elbiselerde yaşayan bitler vasıtasıyla da geçmektedir³.

Akdeniz liman şehirlerinde ortaya çıkan veba, farklı yollarla İstanbul ve Edirne’ye ulaşmıştır. Mısır’ın fethinden sonra İskenderiye limanından İstanbul’a gelen gemiler Akdeniz’deki vebanın İstanbul’a taşınmasında etkili olmuştur. Bu yolla İstanbul’a taşınan veba, kara yoluyla Edirne ve Balkanlara doğru yayılmıştır. Venedik ile İstanbul’u birbirine bağlayan kara ve deniz yolları vebanın yayılmasında etkili olan diğer bir güzergâh olmuştur. Bu güzergâhtaki deniz yolu, Adriyatik’ten geçilerek Mora

¹ Nükhet Varlık, “*Tâun*”, *DiA.*, C. XXXX, İstanbul 2011, s. 175.

² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntehab-ı Şifâ* Yay. Haz. Zafer Önler, Ankara 1990, s. 172.

³ Danial Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba*, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997, s. 42-43.

Yarımadası'nın güneyine oradan da Girit ve Sakız üzerinden İstanbul'a ulaşmaktadır. Bu güzergâhta iki de kara yolu vardır. Bunlardan biri kuzey yoludur. Bu yol, Dubrovnik'ten başlayarak Arnavutluk, Makedonya, Bulgaristan'dan geçerek Edirne ve İstanbul'a ulaşmaktadır. Güney yolu ise Dubrovnik üzerinden Selanik ve Güney Trakya üzerinden İstanbul'a ulaşmaktadır⁴. Gemilerle İstanbul'a taşınan veba, karayoluyla tüccarlar aracılığıyla Edirne'ye buradan da Bulgaristan, Sırbistan, Bosna'ya ve bütün Balkanlara yayılmıştır⁵. Yukarıda bahsettiğimiz güzergâhın tersi istikametinde Balkanlardaki veba salgınları da Edirne ve İstanbul'a taşınmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz güzergâhlarda Edirne birer geçiş noktası olmuş ve veba salgınlarından etkilenmiştir.

Vebanın şehirlerarası yayılımı kara yoluyla ve farklı gruplar vasıtasıyla olmaktadır. Şehirden şehre vebayı yayan grupların başında kervanlar ile tüccarlar gelmektedir. Kervanlar ve tüccarlar, geçtikleri şehirlerde konaklamakta, buradaki insanlara mal satmakta ve etkileşim içinde olmaktadır. Hastalığın yayılmasında diğer grup ise şehirlerarasında haber taşıyan ulaklardır. Vebanın farklı bölgelere yayılmasını sağlayan bir diğer taşıyıcı grup ise göçebelere dir. Göçebelere yerlerinde durmayıp mevsime göre farklı bölgelere taşınmaları hastalığı o bölgelere de taşımaktadır. Görev icabı farklı şehirlere giden askerler de vebanın başka şehirlere taşınmasında rol oynamıştır. Viyana'daki Venedik konsolosunun 18 Eylül 1762 tarihli mektubunda bu konuyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır. *“ Edirne’de bir seraskerin yanında bin kişilik bir maiyetiyle buradan ayrılarak Orseva’ya gittiler. İçlerinde vebalı olan bu askeri birlik ve serasker Rossia, Vidin, Niş ve Belgrat’a doğru hareket emişlerdir. Gittikleri her yerde de vebayı da taşımışlar ve öyle ki bütün Sırbistan’a veba illeti yayıldı”*⁶.

Yukarıda saydığımız gruplarla şehirlere taşınan vebanın şehir içinde yayılmasını hızlandıran farklı sebepler vardır. Günümüzdeki salgınlarda da olduğu gibi toplumları bir araya getirerek kalabalıkların oluşmasına neden olan farklı amaçlarla yapılan kutlamalar gelmektedir. Bunların başında Ramazan ve Kurban Bayramı ile Paskalya gelmektedir. Bu konuyla ilgili Edirne’de 1836 yılında görülen vebayla ilgili 24 Aralık 1836

⁴ Nühket Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, İstanbul 2017, s. 180.

⁵ Panzac, *a.g.e.*, s. 80-81.

⁶ Panzac, *a.g.e.*, s. 96-99.

tarihli *Journal de Smyrne* şöyle yazmaktadır: “*Neredeyse duran hastalık ansızın yeniden alevlendi ve günde 50-60 can aldı. Hastalığın şiddetlenme nedeni Aynaroz Meryem’inin kemerini hayranlıkla seyretmek için sıkış sıkış biriken Rumların tedbirsizliğidir*”. Şehirlerde hastalığın yayılmasına neden olan bir diğer olay ise şehir yakınlarına kurulan panayırlar ve pazarlardır. Şehir yakınlarına kurulan bu tür aktivitelerde oluşan kalabalıklar vebanın şehir içinde yayılmasını kolaylaştırmıştı⁷.

XV. yüzyıldan beri belirli aralıklarla İstanbul ve Balkanlarda görülen veba dalgalarından Edirne’de etkilenmiştir. Osmanlı kaynaklarında ve Osmanlı Arşiv kayıtlarında vebayla ilgili çok geniş ve detaylı bilgi bulmak pek mümkün değildir. Var olan bilgiler, padişahın vebadan etkilenmemesi için bir şehirden başka bir şehre gitmesi, nüfusun vebadan dolayı azalmasıyla vergi ödemede zorlanan halkın vergilerinde tenzilat yapılması talepleriyle ilgilidir.

Bu çalışmamız ile XV. yüzyıldan başlayıp XIX. yüzyıla gelene kadar Edirne’de görülen veba salgınları, bu salgınların Edirne toplumu üzerinde oluşturduğu ekonomik, sosyal ve demografik etkileri ortaya konulacaktır. Ayrıca bahsettiğimiz zaman diliminde nehirlerden taşan su birikintilerinden kaynaklanan sıtma hastalığı ile Edirne’nin mücadelesine de yer verilecektir.

Edirne’de Görülen Veba Vakaları

Edirne’nin fethinden sonra görülen ilk veba vakası, 1363 yılındadır. Aynı yıl Konstantinopolis’te görülen veba, Edirne’de de görüldüğünü kaynaklar kaydetmektedir. 1417 yılında da Konstantinopolis’te veba yıkıcı etkileri olmuştur. Bizans kaynakları bu salgında ölenler arasında Ankara Savaşı’ndan sonra Bizans’a getirilen Yıldırım Bayezid’in küçük oğlu Yusuf’unda olduğunu yazmaktadırlar⁸. *Selâttinnâme*’de de bu teyit edilmekte ve Yıldırım Bayezid’in diğer oğulları olan Ahmed ve

⁷ Panzac, *a.g.e.*, s. 94-95.

⁸ Varlık, *a.g.e.*, s. 157.

Mahmud'un da vebadan öldüğünü söylemektedir⁹. Bu bilgidен yola çıkarak vebanın Edirne'de de etkin olduğunu söyleyebiliriz.

838 (1434-1435) yılında da Balkanlarda ve Edirne'de veba salgını görülmüştür. II. Murad vebadan etkilenmemek için Edirne dışında konaklamıştır. *Oruç Beğ Tarihi*'nde Rumeli'nin vebadan zarar gördüğünü şu ifadelerle anlatılmaktadır. "Vebâ-yı ekber oldu oldu Rum-ilinde halk şol kadar kırıldı ki, az kalıp dükeniyazdı"¹⁰. Edirne'de yaşanan bu veba salgınında pek çok devlet adamının vefatına neden olduğu gibi II. Murad'ın büyük oğlu Alaaddin de vebadan dolayı vefat etmiştir¹¹.

1440 yılında Mora yarımadası, Korfu'yla beraber Trakya'da da veba salgını görülmüştür. 1467 yazında da İstanbul'da büyük bir veba salgını yaşanmıştır. Günde 600'den fazla insanın öldüğü bu veba salgını, Edirne ile Trakya'nın diğer bütün şehirlerinde etkili olmuştur. Edirne'den Gelibolu'ya geçen veba, buradan da Bursa ve Anadolu'ya yayılmıştır¹². Bu salgın İstanbul'a Venedik'ten karayoluyla ulaşmıştır. 1464'te Adriyatik kıyılarında görülen salgın 1466'da da Makedonya'da ve Balkanlardaki Osmanlı topraklarına ulaşmıştır. Bu dönemde Arnavutluk seferinde olan Fatih Sultan Mehmed, vebadan dolayı Edirne'ye gelmeyerek Filibe'de konaklamak zorunda kalmıştır¹³. 1467 yılındaki ikinci Arnavutluk seferinden sonra da Edirne ve İstanbul'da vebanın etkili olmasından dolayı Niğbolu ve Vidin de konaklar¹⁴.

Trakya ve Edirne'de ikinci dalga, 1491 yılında görülmeye başlanmıştır. Mayıs, Haziran, Temmuz aylarında en şiddetli dönemi olmuş ve günde binlerce insan vefat etmiştir. 1492 yılında da bütün Trakya'da etkin bir şekilde devam etmiştir¹⁵. Bu dönemde İstanbul'dan Edirne'ye gitmek için yola çıkan II. Bayezid, vebadan dolayı Edirne'ye gelmeden İpsala'da konaklamış ve daha sonra Gümölcine'ye gitmiştir.

⁹ Kemal, *Selâtin-nâme*, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 135. Bazı kaynaklarda Bursa'daki vebada şehzadelerin vefat ettiği yer almaktadır. Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara 2010, s. 290.

¹⁰ Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2007, s. 59.

¹¹ Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1939, s. 15.

¹² Varlık, *a.g.e.*, s. 163, 178-181.

¹³ Oruç Beğ, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁴ Sadettin Efendi, *Tacû't-tevârih*, C. 3., İstanbul 1979, s. 93

¹⁵ Gelibolu'lu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü't-Târih-i Kûnhü'l-Ahbâr*, Haz. Ahmet Uğur vd., C. I-II, Kayseri 1997, s. 868; Oruç Beğ, *a.g.e.*, s. 154.

Kurban Bayramı’nı burada geçirdikten sonra da Edirne’ye gelmiştir. Edirne’de de bir hafta konaklayarak İstanbul’a geri dönmek zorunda kalmıştır¹⁶.

1497 yılında da İstanbul ve Edirne’de görülen veba salgınlarının¹⁷ İtalyan *Marino Sanudo*¹⁸’nun eserlerinden 1500’de de devam ettiği anlaşılmaktadır. Eserinde, bu dönemde İstanbul ve Edirne’de yaşanan veba salgınlarından bahsetmektedir. Kasım ve Aralık 1500 ile Ocak 1501’de İstanbul’da büyük veba salgını olduğunu ve padişah II. Bayezid’in bu dönemde Edirne’de olduğunu bildirmektedir. Ekim 1501’de ise Edirne’de de veba vakalarının görüldüğünü yazmaktadır. Mart 1502’de Edirne’de vebanın etkisini arttırdığını her gün 200 kişiden fazla insanın öldüğünü, İstanbul’da da ölümlerin devam ettiğini bildirmektedir¹⁹.

1519 yılında da Yavuz Sultan Selim’in Edirne’de olduğu bir dönemde veba vakası görülmüştür. Veba vakasının görülmesi üzerine Edirne’den ayrılan Yavuz Sultan Selim, birkaç gün civarda avladıktan sonra İstanbul’a dönmüştür²⁰. 1520 yılında da İstanbul ve Edirne’de de veba salgını görülmeye devam etmektedir. Bu dönemde Yavuz Sultan Selim, Edirne’ye gitmek için İstanbul’dan ayrılır. Yavuz, iki şehir arasında Çorlu’da 21 Eylül 1520’de vefat etmiştir. Vefat sebebi daha İstanbul’da iken sırtında çıkan bir çıbandır. Venedik elçisi *Lorranzo Orio*, Yavuz Sultan Selim’in ölüm nedenini veba olarak bildirmiştir²¹. Osmanlı kaynakları ise ölüm nedeni şir-pence (şarbon) olarak yazmaktadırlar²².

¹⁶ Sadettin Efendi, *a.g.e.*, s. 269-270; *Anonim Osmanlı Kroniği*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2000, s. 236.

¹⁷ Oruç Beğ, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁸ 22 Mayıs 1466 tarihinde Venedik’te doğan Morino Sanido, Venedik tarihçisidir. Osmanlı tarihi için ayrı bir değeri bulunan eseri ise Fransa Kralı VIII. Charles’in 1495’te yanına Cem Sultan’ı da alarak Napoli’ye gittiği İtalya seferi hakkındadır. Mahmut H. Şakiroğlu, “Sanudo Mirino”, *DİA.*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 110.

¹⁹ Gisele Marien, “The Black Death In Early Ottoman Territories 1347-1550”, *Bilkent Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2009, s. 141-144.

²⁰ Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. IV, İstanbul 2016, s. 265.

²¹ Varlık, *a.g.e.*, s. 210.

²² Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Şefaettin Severcan, Ankara 1996, s. XCVIII.

1552 yılında Akdeniz şehirlerinde görülen veba, 1553-1554 yılında İstanbul, Edirne ve Balkanlarda da görülmüştür. 1555 ve 1556 yılında da Edirne’de devam eden veba, bir süre görülmemesine rağmen 1562’de İstanbul ile birlikte yine Edirne’de tekrar görülür. 1567 yılında da İstanbul’da çok can alan veba, Edirne ve Balkanlarda da görülmektedir²³. 1571 yılında da İstanbul’da veba etkin bir şekilde görülmeye devam etmiştir. Evliya Çelebi, “*Bir gün Sultan Selim-i Sâni asrında tâ’ûn-ı azîm olup şehr-i İslambol içre eyle tâ’ûn-ı ekber olur kim İslambol’un yigirmi yedi kapusundan taşra beher yevm üç bin âdem cenâzesi çıktı...*”²⁴ şeklindeki ifadelerle bu dönemde İstanbul’da görülen vebanın vahametini anlatmaktadır.

II. Selim’in bu tarihlerde Edirne’ye hareket etmesi, uzun süre burada kalması ve 1572 yılında da Edirne’de veba etkisini arttırınca Edirne’den ayrılması veba dolayısıyla olması muhtemeldir²⁵. 1572 yılından itibaren veba, Edirne ve Balkanlara yayılmıştır. 1573 yılında vebadan dolayı Edirne Hasköy’ün köyleri boşalmıştır. Edirne’yi Filibe’ye bağlayan yol üzerinde yer alan bu köylerin boşalmasıyla eşkiya türemiştir. 25 Mayıs 1573 tarihindeki bir fermanda köylerini boşaltan ahalinin nerede ise bulunarak geri getirilmesi emri verilmiştir²⁶.

İstanbul’da 1615-1620 ve 1650-1655 dönemlerinde veba salgınları yaşanmıştır. IV. Murad döneminde de veba etkili olmuştur. Vebayı bizzat yaşayan Evliya Çelebi, yedi gün içinde yetmiş bin kişi hayatını kaybettiği söylemektedir²⁷. 1648 senesinde İstanbul ve Edirne’de büyük veba salgını meydana gelmiştir. Aynı yıl içerisinde İstanbul’da büyük bir deprem ve Edirne’de de büyük bir yangın çıkmıştır. Aynı yıl içerisinde

²³ Varlık, *a.g.e.*, s. 230-232; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.I, İstanbul 2006, s. 53-54.

²⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 60.

²⁵ Padişah Edirne’ye Ekim 1570’de gelip Şubat 1572’de ayrılmıştır. BOA., *A.DVNSMHH.d. 12/725*, 5 Cemaiye’l-evvel 978 (5 Ekim 1570); BOA., *A.DVNSMHH.d. 12/735*, 3 Şevval 978 (18 Şubat 1572).

²⁶ BOA., *A.DVNSMHH. d.22/82*, 14 Safer 981 (15 Haziran 1573).

²⁷ Bedii Nuri Şehsuvaroğlu, *İstanbul’da 500 yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953, s. 94.

Edirne ve İstanbul’da yaşanan bu felaketlerin sebebi, Sultan İbrahim’in tahtan indirilişi sırasında yaşanan uygunsuz olaylara bağlanmıştır²⁸.

Edirne ve Trakya’da etkin veba salgınlarını 1690’dan sonra görmekteyiz. 1691 yılında Gümülcine’de veba salgınından dolayı pek çok kişi vefat etmiştir. Marunya Şaphanesindeki ocaklarda çalışan amelenin yarısı da vebadan vefat etmiştir²⁹. Gümülcine Kazası’nda sonraki yıllarda da veba salgınları devam etmiştir. 1699 yılında da yine kazanın Sahra Nahiyesi’nde vebadan dolayı 68 kişi vefat etmiştir. Naib Hasan, vefat eden bu kişilerin isimlerini nahiyenin ödediği evlad-ı fatihan³⁰ bedeliyesinden muaf tutulmasını için bildirmiştir³¹.

1696 yılında Cisir-i Ergene (Uzunköprü) kazasında da veba vakaları görülmüş ve bazı köyler vebadan dolayı büyük zayıat vermişlerdir. Kazanın 50 nefer olan Lülü Köyü’nün de çoğu vebadan ölmüştür. Köy ahali, 3 adet avârizhâne ile celeb-keşân vergisi olan 47 koyun vergisi ödemektedir. Köy ahali vebadan ölenler olduğundan dolayı bu vergileri ödemede zorlanmışlardır. Naib İbrahim Bey’in aracılığıyla ödedikleri vergilerde tenzilat yapılması istekleri iletilmiştir. Bunun üzerine köyün avârizhâne vergisinde tenzilat yapılmıştır³². Kazada sonraki yıllarda da veba salgını devam ettiği görülmektedir. 1698 yılında da kazada vebadan dolayı pek çok kişi vefat etmiştir. Naib Hasan, salgından vefat eden ve salgın dolayısıyla göç eden 18 kişinin bu kazanın ödediği evlad-ı fatihan bedeliyesinden düşülmesi için bildirmiştir³³.

²⁸ Muhittin Aykun, Abdurrahman Hibri Efendi, Defter-i Ahbâr, Marmara Üniversitesi Türkiyat araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 103-104.

²⁹ BOA., *İE.MDN.* 2/93, 23 Zilhicce 1102 (17 Eylül 1601).

³⁰ Evlâd-ı fâtiyhân tabiri genel olarak Rumeli’nin fethi sırasında Anadolu’dan göç ettirilip bu bölgeye iskân edilen Türkler’i ifade eder. Bunlar askerî bir teşkilâta bağlanarak ayrı bir kanun ve nizama tâbi kılınmışlardır. Yusuf Halaçoğlu, “Evlâd-ı fâtiyhân”, *DİA.*, C. XI, İstanbul 1995, s. 524.

³¹ BOA., *İE.SH.* 2/110, 25 Muharrem 1111 (23 Temmuz 1699).

³² BOA., *İE.SH.* 1/92, 5 Zilkade 1107 (6 Haziran 1696).

³³ Kazada vebadan dolayı vefat eden ve firar edenlerin mahalle ve köylere göre dağılımı şu şekildedir. Vefat edenler, kazanın Habib Mahallesi’nden 4, Hâliya Mahallesi’nden 2, Hamid Beğ Mahallesi’nden 2, Şahsuvar Beğ Mahallesi’nden 1, Karye-i Salarlı’dan 1, Karye-i Kurdbeğli’den 1, Karye-i Yenice’den 2, Karye-i Değirmenci’den 2 kişi olmak üzere 15 kişidir. Salgından dolayı firar edenler ise Karye-i Kastamonu 1, Karye-i Doyuran 1,

Veba salgınının etkilediği Edirne'nin bir diğer kazası Keşan'dır. Keşan'ın köylerinde 1698 yılında veba salgını yaşanmaya devam etmektedir. Arnavudlar Köyü'nün yarısı vebadan vefat etmiş bir kısmı da köylerini terk etmek zorunda kalmıştır. Köy halkı avâriz vergisi ödemede zorlanınca Naib Mehmed aracılığıyla vergilerde tenzilat yapılması talebinde bulunmuşlardır. Bu talep üzerine 5,5 olan avâriz vergisinden 1,5 oranında indirim yapılmıştır³⁴.

Edirne'nin Cisir-i Mustafa Paşa Nahiyesi bu dönemde veba salgınından etkilenen bir başka yerdir. 1699 yılında nahiyenin Bayındır Mahallesi ahalisinin çoğunluğu vebadan vefat ettiğinden dolayı mahalle halkı hane-i avarız vergisini ödemede zorlanmışlardır. Bunun üzerine Naib Mahmud aracılığıyla ödenecek vergide tenzilat yapılması için 11 Mart 1699 tarihinde talepte bulunulmuştur³⁵.

1699 yılında İpsala kazasında da vebadan dolayı ölenler olmuştur. Vebadan vefat ettiğinden dolayı evlad-ı fatihan bedeliyesinden müstesna olması gereken 18 kişinin ismi 17 Haziran 1699'da Naib Ali tarafından bildirilmiştir³⁶.

1699 yılında veba salgınının etkin olduğu bir diğer yer ise Edirne'nin Manastır Nahiyesi'dir. Nahiyenin Manastır-ı Kebîr Köyünde de iki seneden beri veba salgını devam etmiş ve 100 hane olan köy 40 hane kalmıştır. Naib Mehmed'in köy halkın avâriz vergisini ödemede zorlandığını bildirmesi üzerine 9 olan avârizhâne vergisi 8'e düşürülmüştür³⁷.

Bu dönemde Edirne'nin çevresindeki diğer kazalarda da veba salgınları görülmekte ve salgın bütün balkanlara yayılmıştır. Bu kazalardan biri de Prevadi Kazası'dır. 1697'de kazanın bazı köyleri salgından ölenler ve göç edenlerden dolayı boşalmıştır. Köylerindeki sayının azalmasından dolayı köylüler ödeyecekleri avâriz vergilerini ödemede zorlanmışlardır. Vebadan zarar görüp vergi ödemede zorlanan köylerden biri de Hascık'tır. Bu köyün ahalisinin ekserisi

---

Karye-i Değirmenci 1kişi olmak üzere 3 kişidir. BOA., *İ.E.SH.* 2/111, 2 Safer1110 (10 Ağustos 1698).

³⁴ BOA., *İ.E.SH.* 2/136, 13 Ramazan 1109 (25 Mart 1698).

³⁵ BOA., *İ.E.SH.* 2/138, 9 Ramazan1110 (11 Mart 1699).

³⁶ BOA., *İ.E.SH.* 2/107, 18 Zilhicce 1110 (17 Haziran 1699).

³⁷ BOA., *İ.E.SH.* 2/128, 22 Şaban 1111 (23 Şubat 1699).

vebadan vefat ettiğinden dolayı köyün ödeyeceği avarızda tenzilat yapılması için Naib Ali tarafından 3 Nisan 1697 tarihinde arz yazılmıştır. Bunun üzerine 7,5 avârızhânededen oluşan köyün 2,5 avârızhânesinin kaldırılması uygun görülmüştür³⁸. Veba salgınının yaşandığı bir diğer kaza, Çırpan’dır. Kazada 1699 yılında vebadan dolayı ölenler bulunmaktadır. Bu vefatlardan dolayı evlad-ı fatihan bedeliyesinden müstesna olması gereken 21 kişinin isimleri Naib Mehmed tarafından 8 Ağustos 1699 tarihinde bildirilmiştir³⁹. 1709 yılında da Çırpan Kazası’nda vebanın etkilileri hala devam etmekte ve pek çok kişi ölmüştür. Kazanın tahrir-i nüfusunda 120 evlad-ı fatihan hanesi kayıt olunmuş ise de ortaya çıkan veba salgınından 50 kişi vefat etmiştir. Kazada vebadan vefat edenler düşülerek verginin buna göre düzenlenmesi kararı verilmiştir⁴⁰.

1705 yılında da Edirne çevresinde vebanın etkisi devam ettiği görülmektedir. Vebadan Gümilcine, Yenice-i Karasu, Ahi Çelebi ve Çağlayık Kazaları’nda ortaya çıkan veba salgını nedeniyle zimmî reâyanın bir kısmı ölmüş bir kısmı da salgından dolayı başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Böyle olunca cizyeleri toplamakla görevlendirilen cizyedârlar cizyeleri toplayamaz hale gelmişlerdir. Veba dolayısıyla toplanamayan cizyelerin Edirne kazaları arasında paylaştırılarak cizyelerin toplanması kararlaştırılmıştır⁴¹. 1713 yılında da Dimetoka’nın köylerinde vebanın etkin olduğu görülmektedir. Kazanın Kozluca Köyü’nde de vebadan 16 kişiden 8 kişi kalmıştır. 6 avârızhânesi olan köyün vebadan dolayı üretimin azalması nedeniyle bu vergiyi ödeyemeyeceklerini ve indirim yapılması talebinde bulunmuşlardır⁴².

1715 yılından beri Edirne ve çevresinde görülmeyen veba, 1778 yılında tekrar ortaya çıkmıştır. Osmanlı donanmasının 1878 yılında Ege Adaları’na yaptığı sefer ile ada halkının bu gemi mürettebatından veba kapmıştır. 1778 yılın Ocak ayından itibaren Galata’da ve İstanbul’da görülmeye başlamıştır. Etkisi altına alan bu vebadan İstanbul’da yarattığı dehşet ve kurban sayısı ile ilgili abartılı rakamlar yer almaktadır.

³⁸ BOA., *İ.E.SH.* 1/100, 11 Ramazan 1108 (3 Nisan 1697).

³⁹ BOA., *İ.E.SH.* 2/113, 11 Safer 1111 (8 Ağustos 1699).

⁴⁰ BOA., *İ.E.DH.* 32/2802, 23 Zilhicce 1102 (17 Eylül 1691).

⁴¹ BOA., *İ.E.SH.* 2/141, 15 Zilhicce 1116 (11 Mart 1705).

⁴² BOA., *İ.E.SH.* 2/144, 14 Muharrem 1125 (10 Şubat 1713).

Bununla birlikte 500-600 bin nüfusu olan İstanbul'da üçte biri olan 250-200 bin civarında kişinin kaybın olması muhtemeldir. İstanbul'da yaşanan bu veba salgınının kökeni bilinmemektedir. Bu salgın, İstanbul'un dışında Edirne ve Bursa'da da görülüp etkili olmuştur⁴³. 1779 Nisan ayında Selanik'te vebadan ölümler yaşanır. Eylül ayında da Bulgaristan'da görülür. Bu bölgeye İstanbul ve Edirne üzerinden Filibe ve Sofya'ya yayılmıştır. Daha önceden görülen bölgelerde 1780 yılında yine veba ortaya çıkar bu bölgeler arasında Edirne ve Çanakkale bölgeleri de yer almaktadır. 1781 yılında da veba vakaları görülmektedir. Nisan ayından itibaren İzmir ve İstanbul'da görülen ve ölümlere neden olan veba Edirne'de de görülmeye devam etmektedir. Balkanlara vebanın yayılması karayoluyla olduğundan dolayı Edirne ve Selanik arasındaki ticaret yolları bu hastalığın yayılmasında etken olmuştur⁴⁴. 1784'te veba Osmanlı Devleti topraklarında genel olarak yayıldığı gibi Balkanlarda ve Edirne'de de görüldüğü bir yıl olmuştur.

1778-1784 arasında yaşanan salgın döneminden sonra Edirne'de 1829 yılında Rus işgalinden sonra görülmüştür. 1832 yılından itibaren bütün Trakya bölgesini içine alan bir veba salgını yaşanmıştır. Edirne nüfusunun azalmasına neden olan bu hastalığa halk arasında "*Büyük Kıran*" adı verilmiştir⁴⁵. 1834 yılında ise şiddetini arttırmıştır. 1836 yılında da hem Selanik hem de İstanbul'da görülen veba, bütün Balkanlara yayıldığı gibi İstanbul'dan Edirne'ye sızar ve yaz ve sonbahar aylarında Edirne'de şiddetli veba vakaları görülmektedir. 1836 yılında Edirne'de veba etkindir. Edirne'de görülen veba günde 50-60 can almaktadır. 1837 yılında Selanik'te görülen vebanın Edirne'ye de taşındığını görmekteyiz. Edirne'den Balkanlara veba, Edirne, Hasköy, Filibe, Pazarcık ve Sofya yoluyla yayılmıştır. 1838 yılında da görülen veba 1839 yılından sonra da etkisini yitirmiştir⁴⁶.

Edirne'deki mezar taşlarından farklı tarihlerde vebadan ölenler olduğunu görmekteyiz. Üç Şerefeli Camii'nin haziresindeki mezar taşlarındaki tarihlerden vebadan ölümler, 1739, 1817, 1836-1837

⁴³ Panzac, *a.g.e.*, s. 21-23.

⁴⁴ Panzac, *a.g.e.*, s. 25-27.

⁴⁵ Nilüfer Gökçe-Ersin Karlıkaya, "1829-1914 Yılları arasında Edirne'de Görülen Salgın Hastalıklar", *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, Haziran 2001, s. 131.

⁴⁶ Panzac, *a.g.e.*, s. 83, 94-95.

yıllarındadır⁴⁷. İstanbul Yolu Mezarlığı’nda da Kadı Şerif Efendi’nin kızı Şahinde Hanım ile kız kardeşi Adile ve erkek kardeşi İbrahim’in de mezar taşlarından 1838-1839 yılında genç yaşta vebadan öldüğü anlaşılmaktadır⁴⁸.

Edirne’nin gelişmesi, canlı ekonomisi ve artan nüfusu salgın hastalıklar için elverişli şartlar oluşturmuştur. 15. yüzyılın başlarından itibaren Edirne göç alan bir şehir olmuştur. Edirne’de boyacılık ve tabakhanelerde çalışan insan gücü ve buralarda kullanılan malzemeler veba için riski arttırmıştır⁴⁹. Günümüzdeki salgınlarda da gördüğümüz gibi salgının yayılması insanın hareketi oluşturduğu kalabalıklarla doğru orantılı olmuştur. Edirne’nin konumu itibarıyla İstanbul’u Balkanlar’a bağlayan kesişim noktasında olması İstanbul ve Balkanlarda görülen her veba salgını Edirne’de de görülmesi kaçınılmaz olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde vebanın bulaşıcı olduğu eski dönemlerden beri bilinmekte ve salgının yayılmaması için bazı önlemler alınmıştır. En başta gelen önlemlerden biri, vebalı yerlere girilmemesi ve buralarda bulunanların dışarıya çıkarılmaması olmuştur. Şeyhülislam Ebu Suûd Efendi, verdiği fetvada vebadan korunmak için vebalı yerlerde bulunulmaması gerektiğini söylemiştir. Bundan dolayı başta padişah olmak üzere seyahatlerde veba salgınının olduğu yerlere girilmeyerek çoğu zaman yollar değiştirilmiştir⁵⁰.

Hastalığın pislikten kaynaklandığını bilen Osmanlı Devleti, salgın hastalıklara karşı aldığı diğer önlem ise şehirlerin temizliği konusuna önem vermek olmuştur. Bunun için şehir sokaklarında ikişer kişi görevlendirilmiştir. Görevlendirilen bu kişiler, kireç tozu veya kömür külüyle tükürükleri temizlemişlerdir. Halk sağlığı açısından sokakların ve meydanların temiz tutulması gerekli görüldüğünden bu konuda da zaman zaman emirler yayımlandığı bilinmektedir. Bunlardan biri de 1539 yılında yayınlanan bir yasakname ile Edirne subaşısına sokakların

⁴⁷ Ratip Kazancıgil, *Edirne’nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi*, Edirne 2009, s. 156.

⁴⁸ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Edirne Mezarları*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936, s. 15-16.

⁴⁹ Varlık, *a.g.e.*, s. 201.

⁵⁰ A. Latif Armağan, “XVII. yüzyılın Sonu ile XVIII. yüzyılın Başlarında Batı Anadolu ve Balkanlar’da Görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, S. 14, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 907.

temizlenmesi için talimat verilmektedir. Burada, hiç kimsenin ev ve dükkânının önüne çöp dökmemesi, hamamların pis sularının sokaklara akıtılmaması, bu amaçla yapılmış olan kanallar üzerine helâ inşa edilmemesi, hayvan pisliklerinin ve leşlerinin toplatılması, çamaşır yıkanmış kirli, sabunlu suların yollara dökülmemesi için ikazda bulunmaktadır⁵¹. Salgın hastalıkların engellenmesi için hastalıklara elverişli ortamlar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu konuda Edirne bostancıbaşısına gönderilen bir hükümde, Tunca Nehri kenarına on iki yeni mezbaha binası yapılarak şehir içindeki mezbahaların buraya nakledilerek bu yerin dışında kesim yapılmaması istenmiştir⁵².

XIX. yüzyıldan sonra veba hastalığıyla mücadele etmek üzere pozitif birtakım çalışmaların yapılmaya başlanmıştır. 1834 yılında bu hastalığın tedavisinde kullanılmak üzere başarılı sonuçlar sağlayan bir “yakı”nın II. Mahmud’un başhekimisi Ahmed Necib Efendi tarafından geliştirildiği bilinmektedir. 1811 ve 1812 yıllarında İstanbul’a hâkim olan veba salgınında ise, hastalığın tedavisinde bazı merhemlerin kullanıldığı bilinmekteyse de genel olarak nasıl ilaçların kullanıldığı konusunda fazla bilgiye ulaşmak mümkün değildir⁵³. Osmanlı Devleti, veba salgınlarına karşı karantina uygulamasını ilk defa XIX. yüzyıldan sonra başlanmıştır. Edirne’nin 1829 yılındaki Rus işgalinden Rusların Edirne’ye boşaltması sonrası Edirne’deki kışlalarda üç bin kadar hasta Rus askeri kalmıştır. Osmanlı askeri Edirne’ye girdiği zaman veba tehlikesinden dolayı karantina amaçlı bu kışlaları kullanmayarak evlere konaklara yerleşmiştir. Rus askerleri kışlaları boşalttıktan sonra tamirat ve badanaları yapıldıktan sonra bu kışlalar kullanılmıştır⁵⁴.

Osmanlı Devleti, veba salgınlarının yaşandığı bu dönemde II. Mahmud’un emri ve Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi’nin çalışmaları

⁵¹ Gülden Sarıyıldız, “Hıfzısıhha”, *DİA.*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 319.

⁵² BOA., *A.DVNSMHH.d. 112/594*, 29 Şevval 1113 (29 Mart 1702); BOA., *A.DVNSMHH.d. 112/654*, 20 Zilkade 1113 (18 Nisan 1702).

⁵³ Nalan Turna, “İstanbul’un Veba İle İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 1, S. 1, Ağustos 2011, s. 20.

⁵⁴ BOA., *HAT. 1077/43950*, 22 Cemaziye'l-ahir 1245 (19 Aralık 1829); BOA., *HAT. 1023/42703*, 16 Şevval 1245 (10 Nisan 1830).

ile 1838 yılında ilk Karantina Meclisi kurulmuştur⁵⁵. Karantina Meclisi’nin kurulmasından sonra Edirne’ye Rumeli’den gelecek yolcuların karantinaya alınması için yazı gönderilmiştir. Bunun üzerine Edirne Valisi Emin Paşa, sadrazamlık makamına 30 Ekim 1838 tarihinde gönderdiği yazıda, Ermeni, Rum ve Musevi toplumuyla görüşülerek karantina ile ilgili alınan kararlar bildirilmiştir. Buna göre Vidin yöresinden ve Rumeli’nin orta kolundan gelen yolcular için Yıldırım Mahallesi kenarında, Rumeli’nin sol kolundan gelenler için ise Meriç Nehri üzerindeki ikinci köprü karşısında uygun yerler ayrılmıştır. Bu ayrılan yerlerde görev yapacak olan sekreter ve hekimler için birer konak kiralanarak döşenmiştir. Bunlar için gerekli olan malzemeler de hazırlanılmaya başlandığı bildirilmiştir⁵⁶.

Edirne’de ilk defa Rumeli’den gelecek kişiler için uygulanan karantina uygulaması gerekli olduğu zaman zaman zaman tekrarlanmıştır. Bu dönemde Edirne’de sağlık alanında çalışmalara devam edilerek bir Belediye hastanesi kurulma kararı alınmıştır. 1866 yılında Edirne ileri gelenlerin ve halkın destekleriyle Sultan Selim mevkiinde “*Gurebba Hastahanesi*” kurulmuştur⁵⁷.

Edirne’de Görülen Sıtma Hastalığı

Eski çağlardan beri bilinen tropik memleketlerin hastalığı olarak bilinen sıtma, yaygın ve kapalı bir bulaşıcı hastalıktır. Hastalığın insandan insana geçmesi sivrisinekler aracılığıyla olmaktadır. Sıtma, Edirne’de halkın sağlığını olumsuz yönde etkileyen ve en sık görülen hastalıklardan biri olmuştur. Edirne’den geçen Meriç, Tunca ve Arda nehirleri karların erimesi, yağışların artması sonucu taşarak, çevrelerinde bulunan mahallelerin sular altında kalmasına neden oldukları gibi, suların çekilmesinden sonra bu alanlarda bataklıklar meydana gelmektedir. Bu

⁵⁵ Gülden Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri, *Bellekten*, CLVIII, S. 222, Ağustos 1994, s. 338; Gülden Sarıyıldız, “Karantina”, *DİA.*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 463.

⁵⁶ Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, C. I/II, Yay. Haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu, İstanbul 2016, s. 657-658.

⁵⁷ Gökçe-Karlıkaya, *a.g.m.*, s. 132.

bataklıklar, sivrisineğin çoğalmasına ve dolayısıyla sıtma hastalığının yayılmasına neden olmaktadır⁵⁸.

Edirne’de bu hastalıktan, sadece Meriç, Tunca ve Arda nehirleri kenarlarında oturanlar değil tüm şehir halkı ve Edirne Sarayında oturan saray halkı da zarar görmüştür. 1090 (1679-1680) yılında IV. Mehmed, Edirne Sarayı’nda kışlarken sarayda bulunan cariyelerden 43 tanesi sıtmadan ölmüştür. IV. Mehmed İstanbul’a döndüğü zaman kendisi ile birlikte Valide Sultan ve harem halkından da sıtmaya yakalananlar olmuştur⁵⁹.

Halk sıtmaya neden olan sivrisineği yok etmek için çeşitli yollara başvurmuş, ateşler yakarak, tütsüler yaparak sıtmanın taşıyıcısı olan sivrisineği yok etmeye çalışmıştır. Edirne çevresinden geçen nehirler dolayısıyla oluşan bataklıklardan dolayı sivrisinekler engellenememiştir. Nehirlerin taşp taşkınların verdiği zararları engellemek için Tunca Nehri boyunca setler oluşturulmuştur. Bu setlerin ilki Sarayın yapım döneminde Sarayın olduğu yerlere su basmaması için yapıldığı gibi ilerleyen dönemde yıldırım bölgesine de set yapılmıştır⁶⁰. Taşkınları önlemek için setlerin yapılmasının yanında nehirlerin mecrasına bağ, bahçe yapımı ve çöp dökülmemesinin engellenerek taşkınlar önlenmeye çalışılmıştır⁶¹. Yapılan bu setlerin amaçlarından biri taşkınların verdiği zararı önlemek olduğu gibi bir diğeri de taşkın ile birlikte oluşan bataklıkların oluşmasını engelleyerek sıtmayı önlemek amaçlanmıştır.

1870 yılında da Dâhiliye Nezaretinden salgın hastalıkların önlenmesi için bataklıkların kurutulması emredilmiştir. Bunun ile Edirne için büyük bir tehlike arz eden sıtmayı ortadan kaldırmak için öncelikle hastalığın kaynağı olan bataklıkların kurutulması amaçlanmaktadır. Bu emir çerçevesinde bataklıkları kurutmak için 1895 yılında nehre yakın bölgelere bataklığın suyunu emecek okalıptüs ağaçları dikilmesi

⁵⁸ Deniz Aras, Edirne’de 1912 Marmara Depremi ve Afet Yönetimi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2013, s. 9.

⁵⁹ Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, Yay. Haz. Süheyl Ünver, Ankara 1989, s. 93.

⁶⁰ Edirne’yi Meriç ve Tunca nehirlerinin taşkınlarından korumak için, yirmi bin akçe miriden, yirmi bin akçe de bağ ve bahçe sahiplerinden toplanarak Yıldırım Mahallesi üstünde bir set inşa olunması planlanmaktadır. BOA., *A.DVNSMHHM. d. 7/1654*, 3 Muharrem 976 (28 Haziran 1568).

⁶¹ BOA., *A.DVNSMHHM. d. 7/1656*, 3 Muharrem 976 (28 Haziran 1568).

gündeme gelmiştir. Edirne ikliminin uygun olmaması bu girişimi başarısız kılmıştır⁶².

Edirne’nin Osmanlı döneminde başlayan sıtma ile mücadelesi Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde bataklıkların kurutulması ve yeni ilaç tedavileri ile bu hastalık son bulmuştur.

Sonuç

XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla gelene kadar Edirne’yi etkileyen salgınların başında veba gelmektedir. Veba, bugünkü salgın hastalıklar gibi insan hareketiyle yayılan bir salgındır. Edirne, İstanbul ile Balkanları bağlayan yol üzerinde olması nedeniyle İstanbul ve Balkanlarda başlayan her veba salgınlardan ciddi oranda etkilenmiştir.

Belirli aralıklarla ortaya çıkan ve insanları kitler halinde ölümlerine yol açan veba salgınları, Edirne’de ciddi sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Ölümler nedeniyle şehirlerdeki üretimin ve ticaretin durmasına ve bundan dolayı da ticari olarak şehrin önem kaybetmesine neden olmuştur. Kırsal alandaki ölümlerin yoğun olması ve aynı zamanda salgından dolayı yaşanan göçler nedeniyle de üretim durmuştur. Bunun neticesinde köylüler, ekonomik olarak zayıflamış ve vergi veremez hale gelmişlerdir. Bundan dolayı da vergilerini ödemede zorlanan köylülerin vergilerinde devlet yönetimleri indirim yapmak zorunda kalmışlardır.

Salgından dolayı köylerden yaşanan göç, toplumun demografik yapısını da etkilemiştir. Göçler ile köylerin boşalması aynı zamanda yol güvenliğinin sağlanamaması ve eşkıyanın türemesi gibi bir başka sorunları da ortaya çıkarmıştır.

XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla gelene kadar Edirne’yi etkileyen diğer bir salgın sıtma mikrobu olmuştur. Meriç, Arda ve Tunca nehirlerinin yakınında kurulmuş olması nedeniyle sivrisineklerin yaydığı sıtmadan etkilenen Edirne, çözümünü bataklıkları kurutmanın yollarını aramada bulmuştur. Bunda kısmen başarılı olsa da Edirne’nin sıtma ile mücadelesi yüzyıllar boyunca sürmüştür.

---

⁶² Kazancıgil, *a.g.e.*, s. 163.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- BOA., A.DVNSMHHM. d. 7/1654, 3 Muharrem 976 (28 Haziran 1568).
 BOA., A.DVNSMHHM. d. 7/1656, 3 Muharrem 976 (28 Haziran 1568).
 BOA., A.DVNSMHHM. d.22/82, 14 Safer 981 (15 Haziran 1573).
 BOA., A.DVNSMHHM.d. 112/594, 29 Şevval 1113 (29 Mart 1702)
 BOA., A.DVNSMHHM.d. 112/654, 20 Zilkade 1113 (18 Nisan 1702).
 BOA., A.DVNSMHHM.d. 12/725, 5 Cemaiye'l-evvel 978 (5 Ekim 1570).
 BOA., A.DVNSMHHM.d. 12/735, 3 Şevval 978 (18 Şubat 1572).
 BOA., HAT. 1023/42703, 16 Şevval 1245 (10 Nisan 1830).
 BOA., HAT. 1077/43950, 22 Cemaziye'l-ahir 1245 (19 Aralık 1829).
 BOA., İE.DH. 32/2802, 23 Zilhicce 1102 (17 Eylül 1691).
 BOA., İE.MDN. 2/93, 23 Zilhicce 1102 (17 Eylül 1601).
 BOA., İE.SH. 1/100, 11 Ramazan 1108 (3 Nisan 1697).
 BOA., İE.SH. 1/92, 5 Zilkade 1107 (6 Haziran 1696).
 BOA., İE.SH. 2/107, 18 Zilhicce 1110 (17 Haziran 1699).
 BOA., İE.SH. 2/110, 25 Muharrem 1111 (23 Temmuz 1699).
 BOA., İE.SH. 2/111, 2 Safer1110 (10 Ağustos 1698).
 BOA., İE.SH. 2/113, 11 Safer1111 (8 Ağustos 1699).
 BOA., İE.SH. 2/128, 22 Şaban 1111 (23 Şubat 1699).
 BOA., İE.SH. 2/136, 13 Ramazan 1109 (25 Mart 1698).
 BOA., İE.SH. 2/138, 9 Ramazan1110 (11 Mart 1699).
 BOA., İE.SH. 2/141, 15 Zilhicce 1116 (11 Mart 1705).
 BOA., İE.SH. 2/144, 14 Muharrem 1125 (10 Şubat 1713).

Kitap ve Makaleler

Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, C. I/II, Yay. Haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu, İstanbul 2016.

Anonim Osmanlı Kroniği, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2000.

ARAS, Deniz, Edirne'de 1912 Marmara Depremi ve Afet Yönetimi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2013.

Armağan, A. Latif, "XVII. yüzyılın Sonu ile XVIII. yüzyılın Başlarında Batı Anadolu ve Balkanlar'da Görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkileri Üzerine Bir Araştırma", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, S. 14, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 907-916.

AYKUN, Muhittin, Abdurrahman Hibri Efendi, Defter-i Ahbâr, Marmara Üniversitesi Türkiyat araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntehab-ı Şifâ* Yay. Haz. Zafer Önler, Ankara 1990.

Cezar, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara 2010.

Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, *Edirne Mezarları*, İstanbul 1936.

Evlîya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.I, İstanbul 2006.

Gelibolu’lu Mustafa Âlî Efendi, *Kitâbü’t-Târih-i Kühnü’l-Ahbâr*, Haz. Ahmet Uğur vd., C. I-II, Kayseri 1997.

Gökçe, Nilüfer-karlıkaya, Ersin, “1829-1914 Yılları arasında Edirne’de Görülen Salgın Hastalıklar”, *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, Haziran 2001, s. 131-141.

Halaçoğlu, Yusuf, “Evlâd-ı fâtiyhân”, *DİA.*, C. XI, İstanbul 1995, s. 524-525.

Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. IV, İstanbul 2016.

Kazancıgil, Ratip, *Edirne’nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi*, Edirne 2009.

Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Şefaettin Severcan, Ankara 1996.

Kemal, *Selâtin-nâme*, Yay. Haz. Necdet Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

MARİEN, Gisele, “The Black Death In Early Ottoman Territories 1347-1550”, *Bilkent Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2009.

Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2007.

Panzac, Dania, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba*, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997.

Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1939, s. 15.

Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, Yay. Haz. Süheyl Ünver, Ankara 1989.

Sadettin Efendi, *Tacü’t-tevârih*, C. 3, İstanbul 1979, s. 93

Sarıyıldız, Gülten, “Hıfzısıhha”, *DİA.*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 319-321.

Sarıyıldız, Gülten, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Bellekten*, CLVIII, S. 222, Ağustos 1994, s. 329-376.

Sarıyıldız, Gülten, “Karantina”, *DİA.*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 463-465.

Şakiroğlu, Mahmut H., “Sanudo Mirino”, *DİA.*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 110.

Şehsuvaroğlu, Bedii Nuri, *İstanbul’da 500 yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953.

Turna, Nalan, “İstanbul’un Veba İle İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 1, S. 1, Ağustos 2011, s. 1-36.

Varlık, Nühket, “Tâun”, *DİA.*, C. XXXX, İstanbul 2011, s. 175-177

Varlık, Nühket, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, İstanbul 2017.

Araştırma Makalesi / Research Article

Osmanlı İmparatorluğu'nun Taşrasında İdari Bir Problem: Yemen ve Hicaz Vilâyeti Örneğinde Vali-Kumandan İkiliği (1895-1908)

Sinan Çakar*

(ORCID ID: 0000-0002-1854-7229)

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
28.05.2020	09.07.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çakar, S., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Taşrasında İdari Bir Problem: Yemen ve Hicaz Vilâyeti Örneğinde Vali-Kumandan İkiliği (1895-1908)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 530-564.

APA: Çakar, S. (2020). Osmanlı İmparatorluğu'nun Taşrasında İdari Bir Problem: Yemen ve Hicaz Vilâyeti Örneğinde Vali-Kumandan İkiliği (1895-1908). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 530-564.

Öz

Bu makale, Hicaz ve Yemen Vilâyetleri örneğinde Osmanlı taşra idaresinde meydana gelen vali-kumandanlık ikiliğini konu edinecektir. Çalışmamızda, vali ve kumandanlık ikiliği olarak adlandırdığımız, vilâyet dâhilindeki üst yetkililerin arasında yaşanan yetki çatışmalarının, vilâyetin idaresine olan etkilerinin boyutları üzerinde duracağız. Yukarıda sözü edilen ikilik, belirtilen zaman çerçevesinde iki farklı örnekle açıklanacaktır. Makalenin ilk bölümünde, Hicaz Vilâyeti örneğinde konu işlenecektir. Ahmed Ratib Paşa on üç yıl boyunca hem komutan hem de vali olarak Hicaz Vilâyetini yönetmişti. Bir vilâyetteki idari ve askeri yetkilerin bir kişiye verilmesi istikrarı sağlamıştı. Ancak bu durumun kusurları yönleri de bulunmaktaydı. Makalenin ikinci bölümünde Yemen

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiye, cakarsinann@gmail.com.

PhD Candidate, Marmara University, Institute of Turkic Studies, Turkey.

Vilâyeti örneğine geçilecektir. Yemen Vilâyetinde durumlar farklıydı. Ele alınan süre zarfında dört farklı vali bölgede görev yapmıştı. Bazı durumlarda vali ve komutanlık makamları bir kişiye verilirken, bazı dönemlerde de bu makamlar iki farklı kişiye verilmiştir. Bu noktada, vali ve kumandan ikiliğinin bariz örneği olan Hilmi ve Abdullah Paşa arasındaki yetki çatışmasından bahsedilecektir. Sözü edilen her iki uygulamanın da vilâyetin idaresine farklı sonuçları olmuştu. Makalenin sonuç bölümünde ise vilâyetlerin idaresinde yapılan tercihlerin, neticeleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Hicaz Vilâyeti, Yemen Vilâyeti, Vali, Kumandan.

**An Administrative Problem in the Outback of the Ottoman Empire :
Governor - Army Commander Dualism in the Example of Yemen and Hejaz
Province (1895-1908)**

Abstract

This article will deal with the governor and commander duality that occurred in the Ottoman provincial administration in the case of the provinces of Hicaz and Yemen. In our study, we will focus on the extent of the impact of authority conflicts between the top authorities within the province, which we call governor and commander duality, on the administration of the province. The above mentioned duality will be explained by two different examples within the specified time frame. In the first part of the article, the subject will be covered in the example of Hejaz Province. Ahmed Ratib Pasha had ruled the Province of Hejaz as the commander and governor for thirteen years. Giving administrative and military powers to a person in a province provided stability. However, this situation also had flaws. In the second part of the article, the example of Yemen Province will be started. The situations were different in the Yemen Province. During this time, four different governors served in the region. In some cases, the governor and command authorities were given to one person, while in other periods these authorities were given to two different people. At this point, the conflict of authority between Hilmi and Abdullah Pasha will be mentioned, an obvious example of the duality of the governor and commander. Both practices had different consequences for the administration of the province. In the conclusion section of the article, we will compare the effects of preferences made in both provinces.

Keywords: Ottoman Empire, Hejaz Province, Yemen Province, Governor, Commander.

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı İmparatorluğu'nda idarî anlamda dönüşümü ifade etmekteydi. Devletin idarî sisteminin yeniden yapılandırılması için icra edilen Tanzimat reformlarıyla gerek taşrada, gerekse Bâbiâli'de daha modern ve merkezî bir devlet teşkilatının inşa edilebilmesi amaçlamaktaydı. Devlet adamlarının hayata geçirmek istediği idarî reformların temel hedefi, devletin yerel idaresinde yeniden kurulacak idarî sistem aracılığıyla güçlü kurumlara ve hızlı işleyen bürokrasiye sahip olacak yeni bir yapıya kavuşmaktı. Böylelikle imparatorluk, kendi içerisinde büyük problemler yaşadığı eyalet idaresindeki sorunları ardında bırakarak daha merkezî bir anlayışla yönetilecekti. Sözü edilen alandaki yeni idarî sisteme kavuşabilmek adına hukukî sahada birtakım yeni kanun ve nizamnâmelerin yapılması gerekiyordu. Sivil bürokrasinin başkent dışında da işler hâle getirilmesi adına çıkarılan 1864 ve 1871 yılındaki Vilâyet Nizamnâmeleri, devletin taşra teşkilatındaki geniş kapsamlı reformlarını ihtiva etmekteydi. Fransız idare kanunlarından esas alınarak yapılan düzenlemelerle eyaletlerin yerine kurulacak olan vilâyetler vasıtasıyla, geniş bürokratik kadroya sahip olan yeni bir yapının kurulması planlanıyordu. Fakat teoride uygulanması elzem ve yararlı görülen nizamnâmenin yarattığı birtakım sorunlar da bulunmaktaydı.

Bunlardan belki de en önemlisi yeni vilâyet sistemindeki görev alan kişilerin hiyerarşi ve yetki alanlarının birbirleriyle çakışmasıydı. Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak teşkilatlanan vilâyet sisteminde, valiye bağlı olarak çalışan birçok memur bulunmaktaydı. Vilâyet defterdarı, mektupçusu, maarif, ziraat, ticaret, nüfus müdürleri, vilâyet sisteminin mülkî amiri konumunda olan valinin emrindeydi. Nizamnâmelere göre valiler, vilâyetin mülkî, malî, eğitim, hukuk ve güvenlik işlerindeki yegâne amir konumundaydı.¹ Ancak valiler, yetki ve nüfuzlarını hayata

¹ 1871 İdare-i Umumî Vilâyet Nizamnâmesi'nin maddeleri içerisinde, valilerin genel vazifesi dördüncü madde içerisinde şu şekilde verilmiştir: "Valinin vezâ'ifi umûr-ı mülkiye ve mâliye ve ma'ârif ve nâfi'a ve zabtiye ile umûr-ı cezaiye ve hukûkiyenin icrâ'âtından ibâret olmak üzere aksâm-ı muhtelif-i asliyye munkasımdır. Valinin gıyabında vali muavini ve vali muavini mevcut değilse me'murîn-i merkeziye-i vilâyetden valinin münasib göreceği zat vilâyete vekâlet eder." Bkz. Düstur, *I. Tertib*, c.1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289, s. 625.

geçirebilmek için vilâyet içerisinde bulunan askerî kuvvetleri de gerektiğinde sevk ve idare edebilmeliydiler. Buna karşın vilâyetin askerî amiri olan ordu kumandanı da vilâyet sistemi içerisinde büyük bir güce sahipti. Bu iki amirin yetki, görev ve nüfuz alanlarının birbirleriyle çakışması, vilâyetlerde çok sık görülen bir vakaydı. Hatta Vilâyet Nizamnâmesinin ilk uygulayıcısı olan Tuna Valisi Mithad Paşa da bu yetki çatışmasından muztarip olmuştu. Sadece vali ve ordu kumandanı yetki olarak değil, hiyerarşi bakımından da karşı karşıya gelmekteydi. Nitekim bazı valiler vezir rütbesiyle atanmasına karşın, bölgedeki ordu kumandanı müşir unvanına sahip olduğunda ise vali, kumandanın rütbe olarak daha altında kalabiliyordu.²

Sözü edilen durumlardan dolayı, vilâyetin idaresinde vali ve kumandanlar arasında anlaşmazlıklar meydana gelmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklara yayılan coğrafyasında yaşanan vali ve kumandan ikiliği, askerî harekâtların yoğun olarak icra edildiği vilâyetlerde daha bâriz bir şekilde görülmekteydi. Zira askerî hareketliliğin vuku bulduğu bölgelerdeki kumandanlar, çeşitli nedenlerden dolayı valilerden daha bağımsız bir şekilde hareket edebilmekteydi. Askerî hareketliliğin dışında vali ve ordu kumandanı arasındaki çekişmeyi arttıran bir durum daha bulunmaktaydı. Görevlere atanan kişilerin hem Bâbiâli ile hem de Yıldız Sarayı'na kadar ulaşan ilişkileri de ikiliğe etkide bulunmaktaydı. Sultan Hamid devrinde Yıldız Sarayı'nda tesis edilen Hususî Şifre Dairesi, sözü edilen ikiliği kuvvetlendiren bir olgu olmuştu. Dairenin teşkil edilmesinin ardından, vali ve kumandanlara verilen anahtarlar vasıtasıyla memur ve askerler doğrudan doğruya padişaha görüşlerini, faaliyetlerini ve jurnallerini iletebilmekteydi.³ Bölgedeki yüksek dereceli memurların, icraatlarını doğrudan padişaha arz etmesi yahut anlaşmazlık yaşadığı kişi hakkında jurnalde bulunması mevcut ikilikleri arttırmaktaydı. Yıldız Sarayı da bu vesileyle, vilâyetlerde meydana gelen yetki çatışmalarının farkındaydı. Sorunun yegâne çözümü vali ve kumandanlık rütbelerinin bir kişinin uhdesine verilerek bölgede görevlendirilmesi idi. Ancak bütün yetkilerin

² İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mâhalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 70.

³ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 50-51.

bir kişiye havale edilmesi de çoğu zaman Bâbîâli ve Yıldız Sarayı tarafından tercih edilmemektedir. Öyle ki merkezden oldukça uzak vilâyetlerde askerî ve mülkî idarenin tek kişinin elinde olması merkezi otoriteyi zaafa uğratabilirdi.

Bu bağlamda Osmanlı Arap vilâyetleri, hem merkeze uzaklığı bakımından hem de vali ve kumandanlık arasında meydana gelen ikilik açısından, sözü edilen meselenin değerlendirilebilmesi adına örneklem oluşturmaktaydı. Sözü ettiğimiz vilâyetler siyasal istikrarsızlığın da yoğun olarak yaşandığı bölgelerdi. 1895-1908 yıllarını temel alındığında Osmanlı Arap vilâyetlerinden olan Musul'da 10⁴, Bağdat'ta 7, Halep'te 6, Basra'da 5, Suriye ve Yemen'de 4 vali görev almıştı. Sadece Hicaz Vilâyeti'nde bir vali görev almıştı ve belirtilen zaman dilimi içerisinde 13 yıl boyunca görevinde kalan tek vali konumundaydı.⁵ Birbirlerine komşu oldukları ve iki farklı tipte örneklem teşkil ettikleri için Hicaz ve Yemen Vilâyetleri makalede konu edinilmiştir. İki eyalet de sözü edilen vali - kumandan ikiliğine karşı, farklı çözüm önerilerinin hayata geçirildiği vilâyetlerdi. Aynı zamanda II. Abdülhamid döneminde izlenen politikalar gereği sözü edilen iki vilâyet ayrı bir önem arz ediyordu. Padişahın bu vilâyetlerde hayatını idame ettiren kabile, eşraf ve ulemasıyla kurduğu siyasi irtibat gereğince, vilâyetlerin sağlıklı bir hâlde idare edilmesi son derece önemliydi. Aynı zamanda II. Abdülhamid döneminde iç ve dış politikada etkin olarak kullanılan halifelik unvanı da meşruiyetini bu topraklardan almaktaydı.

Vilâyet yönetiminde ayrı bir ihtimam gösterilen Yemen ve Hicaz vilâyetlerinde görev alacak idarecileri tayin etmek hususunda farklı politik tercihler uygulanmıştı. Hicaz Vilâyeti'nde 1895-1908 yılları arasında Ahmed Ratib Paşa vali-kumandan olarak her iki unvanı da

⁴ Belirtilen bölüm içerisinde Musul Vilâyeti'nde 1895-1908 yılları arasında görev yapan on valinin dönemlerine ve o dönemde yaşanan vali – kumandan çekişmesine yer verilmiştir. Bkz. Davut Hut, *Musul Vilâyeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 132-168.

⁵ Abdülhamid Kırmızı, *Ottoman Governors And The Administration Of Provinces*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 94.

bünyesinde barındırarak vilâyeti yönetmişti.⁶ Buna karşın Yemen Vilâyeti'nde ise durumlar farklıydı. Aynı yıl aralığı içerisinde dört vali görev yapmıştı. Bu süre zarfında Yemen Vilâyeti'nde vali ve ordu kumandanlığı bazen ayrı kişilere verilmiş bazen de bir görevlinin uhdesinde toplanmıştır. Vali ve ordu kumandanlığı meselesinde izlenen metotlar, her iki vilâyette de farklı neticeler vermişti. Bu bağlamda vali-kumandanlık ikiliğinin, iki vilâyette yarattığı etkinin izlerini takip ederek, hangi sonuçları ortaya çıkardığı üzerinde durulacaktır.

Hicaz Vilâyeti'nde Vali-Kumandan Rütbesiyle Vilâyeti Yöneten Bir Vali: Ahmed Ratib Paşa (1895-1908)

Hicaz Vilâyeti, imparatorluk topraklarına dâhil edilmesinin ardından her daim ayrı bir yer arz etmişti. 93 Harbinden sonra geliştirilen devlet politikaları için kutsal toprakların idaresine daha fazla özen gösterilmişti. Zira 93 Harbi'nin yıkıcı etkilerinin ardından devletin 400 yıllık payitahtı olan İstanbul'un dahi kaybedileceği düşüncesi ortaya çıkmıştı. Bu tramvatik durum, kutsal toprakların önemini daha da çok arttırmıştı. II. Abdülhamid'in yakın danışmanlarından olan ve imparatorluğun Arap vilâyetlerindeki politikaları yöneten Arap İzzet Paşa, Hicaz ve Yemen'in önemini günlüklerinde şöyle anlatıyordu:

*"Bir gün maazallah İstanbul elimizden çıkacak olur ise anâsır-ı sırfa-i İslamiye'den mürekkebe olan Hicaz, Yemen gibi kıta'atda yine Devlet-i Aliyye tesis-i bünyan-ı mekteb ve muhafaza-i havza-i İslamiyet edebileceğinden..."*⁷

Görüldüğü üzere payitaht elden çıksa dahi, devletin hayatını idame ettirebilmesi adına Hicaz topraklarının elde tutulması son derece kritikti. Bu bağlamda bölgedeki istikrarın temin edilmesi de bir gereklilikti. 1876-1895 yılları arasında Hicaz Vilâyeti'nde 12 defa vali değişikliği yaşanmıştı. Geçen zaman dilimine oranla vali değişiklikleri ele alındığında, vilâyet idaresi adına çok sağlıklı bir durumun yaşanmadığı aşikârdı. Ancak vali tayinlerindeki istikrarsızlık 1895 yılından itibaren

⁶ Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İSİS, İstanbul 1999, s. 32, 42.

⁷ İbrahim Küreli, *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri I. Cilt*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 234.

değişecekti. Kısa bir dönem Bahriye Nazırlığı yapmış ve padişahın yaverlerinden olan Ahmed Ratib Paşa'nın 21 Haziran 1895 tarihinde Hicaz Kumandanlığı görevine ek olarak Hicaz Vilâyeti valiliğine atanmasıyla, vali tayini meselesinde istikrarsızlık dönemi de nihayete ermişti.⁸ Kendisi daha önce de vekâleten 1892 yılına Aralık ayından 1894 Haziran ayına dek Hicaz Valiliğini üstlenmiş ve bu yönüyle bölgedeki siyasî dinamiklere hâkim bir isimdi.⁹ Aynı zamanda II. Abdülhamid'in güvenini kazanmış ve çok daha önceden padişahın yaver kadrosuna dâhil olmuştu. 30 Mayıs 1895 tarihinde Cidde Vakası'nın yaşanması da Hicaz Vilâyet yönetiminin değişmesi fikrini ortaya çıkmasını sağlamıştı.¹⁰ Sözü edilen etkenler 1895 yılında Ahmed Ratib Paşa'nın göreve gelmesini hızlandırmıştı. Artık 1895 yılından itibaren resmî olarak Hicaz Vilâyeti'ndeki en yetkili şahıs kendisiydi ve vali-kumandan ikiliğine meydan verilmeden 13 yıl boyunca kesintisiz olarak vilâyeti idare edecekti.¹¹

Lâkin Hicaz Vilâyeti içerisinde barındırdığı farklı kurumların birbiriyle yaşadıkları, yetki ve otorite çatışmasına sahne olmuştu. Vilâyet toprakları dâhilinde, Osmanlı'ya tabi hâlde bulunan siyasi bir güç daha bulunmaktaydı. O da kökleri Osmanlı hâkimiyetinden çok daha öncesine dayanan Mekke Emirliği idi. Mekke Emirleri de tıpkı valiler gibi İstanbul'dan atanmasına rağmen bölgede var olan emirin ailesi ve ona bağlı kabileler vasıtasıyla bir güç sahibiydi. 1882 yılından itibaren Mekke Emiri unvanıyla görev yapan Avnürrefik Paşa, bölgedeki rakiplerini saf dışı bırakarak bir otorite haline gelmişti. Üstelik kısa zamanda

⁸ Hindistan görevi sonrasında Ratib Paşa hakkında eski nazır ve padişah-ı şehriyarî unvanının kullanıldığı arşiv vesikasıdır. Bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3.), 396/73, 24 Mart 1892. Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliğine tayinine dair iradedir. Bkz. BOA., İrade Hususi (İ.HUS.), 38/45, 27 Zilhicce 1312 / 21 Haziran 1895.

⁹ Sinan Kunalp, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁰ Bir grup Bedevî 30 Mayıs 1895 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Cidde konsolosluklarına saldırı düzenlemişti. Saldırı neticesinde, İngiliz konsolos yardımcısı hayatını kaybetmiş, Fransız ve Rus konsolos da ağır bir şekilde yaralanmıştı. İngiltere olay neticesinde donanmasını Cidde kıyılarına yollamış ve Yıldız Sarayı da olası bir savaş tehlikesine karşı vilâyet yönetiminde derhal değişikliğe gitmişti. Bkz. BOA., HR.SFR.3., 432/88, Lef.2, 30 Mayıs 1895.

¹¹ Bahriye Kaymakamı rütbesinde iken Ahmed Ratib Paşa'nın çekilen fotoğrafı için bkz. Ek.1.

gerçekleşen vali değışiklikleri Hicaz'daki valilerin gücünü minimize etmişti. Hicaz'da ortaya çıkan otorite boşluğunu da Emir Avnürrefik Paşa doldurmuştu. Emir, hac organizasyonundaki ve dinî alandaki yetkilerini kullanarak bölgede rüşvet alıp-veren bir sima haline dönüşmüştü ve işlerini bu vasıtaıyla yürütmüştü. Öyle ki Emir, Ahmed Ratib Paşa göreve başladığında yaptığı soruşturmalar çerçevesinde İstanbul'a şikâyet edilmemesi için ona büyük bir rüşvet vermişti.¹²

Bu bağlamda değerlendirildiğinde Hicaz valiliği kolay bir görev değildi. Bölgedeki barışın sürdürülmesi için emir ve valilik arasındaki iş birliği önemliydi.¹³ Ahmed Ratib Paşa'nın vali-kumandan ikiliğine benzer bir sorun yaşamaması için Avnürrefik Paşa ile kuracağı münasebet çok önemliydi. Zira aralarındaki ilişkinin bozulması hem bölgedeki Osmanlı otoritesinin zaafa uğramasına, hem de valinin kariyerine zarar verecekti. Neyse ki ikili arasında ciddî bir sorun meydana gelmemişti. Ahmed Ratib Paşa'nın valiliği döneminde, Mekke Emirliği görevini yürüten Avnürrefik Paşa ile uyumlu bir idareci profili oluşturmuşlardı.¹⁴ Nitekim vali ve emirin ittifak halinde olmasını sağlayan birtakım dış etkenler de bulunmaktaydı.¹⁵ Dış etkenlerden kastedilen, Hicaz bölgesinin hemen sınırlarında bulunan muktedir güçlerdi. Bunlardan biri XIX. yüzyılın başında kutsal toprakları işgal etmiş Vehhabîlerdi. Kısa süre sonra Vehhabîler, Hicaz topraklarının dışına atılsa da Necid bölgesinde varlıklarını sürdürmekteydiler. Diğer bir bölgesel güç de Osmanlı merkezî idaresine bağlı olan ve merkezin emirleri dâhilinde hareket eden Orta Arabistan'ın hâkimi olan Reşidîlerdi. Reşidîler her ne kadar imparatorluğa bağlılığını gösterse de sahip oldukları askerî güç

¹² William Ochsenwald, *Religion, Society And The State In Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control 1840-1908*, Ohio State University Press, Ohio 1984, s. 191-194.

¹³ E.Snorch Hurgronje, *The Revolt In Arabia*, The Knickerbocker Press, New York 1917, s. 24.

¹⁴ Avnürrefik Paşa 1882-1904 yılları arasında Mekke Emirliği görevini yürütmüştü. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 136.

¹⁵ Ratib Paşa'nın diğer bir sorumluluğu da bölgedeki yerel güçler olan İbn Suud ve İbn Reşid arasında meydana gelen çatışmalardan vilâyeti korumaktı. Bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 184.

bakımından tehlike arz ettiklerinden, daimi olarak kontrol altında tutulmaktaydılar.¹⁶

Ahmed Ratib Paşa böylesine bir siyasî denklemin içerisinde görevine başlamıştı. Ratib Paşa'nın valilik dönemi, önce bölgede görülen kolera salgınıyla sonrasında ise Cidde'de görülecek olan vebaya karşı verilen mücadeleyle başlamıştı.¹⁷ Salgın hastalıklar sadece bölgede yaşayan ahalinin sağlığını tehdit etmiyordu. Surre-i Hümâyûnun, Hicaz'a ulaşarak bölge halkına dağıtılmasını da tehlikeye sokmuştu. Zira Hicaz Valisi ve Mekke Emiri'nin diğer bir görevi de gerek Mısır'dan gelen mahmilin ve İstanbul'dan yola çıkan Surre-i Hümâyûnun yolcuğunu tamamlamasına imkân sağlamaktı. Kutsal topraklara gönderilen yardımların Hicaz'a ulaşmaması, kabilelerin hoşnutsuzluğuna yahut ayaklanmalarına sebep olabilirdi. Bu yüzden Surre-i Hümâyûn, Medine ve Mekke şehrinde yolcuğunu tamamladığında, Hicaz Valisi ve Mekke Emiri müştereken Yıldız Sarayı'na telgraf çekerek durumu arz ediyordu.¹⁸ Nitekim her iki görevli de II. Abdülhamid'in kutsal topraklara verdiği ehemmiyeti idrak etmiş ve bu konuda birlikte hareket etmeyi menfaatlerine uygun görmüşlerdir.

Ayrıca Ratib Paşa, Mısır'dan gelen mahmillerin de herhangi bir saldırıya uğramadan dağıtılabilmesi adına gereken askerî tedbirleri almaktaydı. Bu doğrultuda 1898 yılında Mısır'dan gelen mahmilin Cidde'ye denizyoluyla ulaşmasından sonra 2 topçuyla teçhiz edilmiş 200 süvariye, mahmil kafilesine eşlik etmesi için görevlendirmişti. Ratib Paşa'nın vilâyetin yönetimi hususunda askerî ve idarî yetkilerini elinde bulundurması, onun hızlı karar almasını ve alınan kararı uygulayabilmesi açısından elini güçlendirmekteydi. Paşanın verdiği emirler bürokratik bir probleme takılmayarak icra edilebilmekteydi. Yalnızca icraatları

¹⁶ Süleyman Şefik Paşa'nın 1890 yılında kaleme aldığı seyahatnamesine göre, İbnürreşid Hicaz vilâyeti üzerinden Kızıldeniz sahillerine açılmaktaydı. Aynı zamanda Cebel-i Şammar Emiri İbnürreşid'e bağlı olan yerlerde 274 bin, tabii olan yerlerde de 166 bin nüfusun barındığını ve gerekli gördüğü takdirde 30 bin kişilik bir orduyu toplayabileceği öngörüsünde bulunmuştur. Bkz. Süleyman Şefik Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnamesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 198-200.

¹⁷ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 122.

¹⁸ BOA., Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 352/34, 7 Mayıs 1312 / 19 Mayıs 1896.

konusunda Yıldız Sarayı'nı bilgilendirmekte ve gerektiği takdirde malî taleplerde bulunmaktaydı.¹⁹

Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliği'nin ilk beş yılı nispeten sükûnet içerisinde geçmişti. Vilâyet içerisindeki iç dinamikler olan urban ve meşayihle kurduğu bağı sağlamlaştırmıştı. Bunun yanı sıra Yıldız Sarayı ile olan yakın ilişkilerini geliştirmeye de özen göstermişti. Ratib Paşa, gerek bayram, gerekse kandil günlerinde Yıldız Sarayı'na hususi telgraflar çekerek kendisini göstermekteydi.²⁰ Hatta padişaha olan bağlılığını ve sadakatini göstermek adına muhtelif zamanlarda padişaha hediyeler takdim etmişti. Ratib Paşa, bir İngiliz kuyumcuya yaptırdığı fildişi şamdanlarını da II. Abdülhamid'e göndererek padişahın gönlünü hoş tutmak adına özel bir çaba göstermişti.²¹

Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliği döneminde üstlendiği diğer bir görev ise kutsal topraklara hac vazifesi için gelen önemli konukların emniyetini temin etmektir. Bu doğrultuda Bopal Devleti'nin²² hükümdarı Sultan Begüm Cihan'ın 1904 yılında düzenlediği hac seyahati önemli bir yer arz ediyordu. Begüm Cihan'ın, Hindistan'ın Bupal kentinden başlayan yolculuğu 23 Şubat 1904 tarihinde Mekke'ye ulaşmasıyla nihayete ermişti. Begüm Cihan, Mekke'ye geldiğinde Ratib ve Avnürrefik Paşalar, Begüm Cihan'ı bizzat şehrin dışında resmi bir törenle karşılamışlardı. Mekke'de yaklaşık 15 gün konaklayan Begüm Cihan, şehre geldiği sırada ona karşı gösterilen saygı ve hürmetten memnun kalmış olacak ki sadece Ratib ve Avnürrefik Paşaların görüşme davetine iştirak etmişti. Hac vazifesini tamamlayan Begüm Cihan'ın, Cidde üzerinden memleketine sağlıklı bir şekilde dönebilmesi için de Ratib Paşa gayret göstermişti. Begüm Cihan hac seyahatini kaleme aldığı hatıralarında, Mekke'den Cidde'ye yaptığı yolculuk hakkında şunları bildirmişti:

¹⁹ BOA., Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.), 41/97, 7 Nisan 1314 / 19 Nisan 1898.

²⁰ BOA., Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN.), 4/29, 30 Ramazan 1311 / 6 Nisan 1894.

²¹ BOA., Y.PRK.UM., 70/105, 15 Cemaziyülahır 1322 / 27 Ağustos 1904.

²² XVIII. yüzyıl başlarında kurulan, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra İngiltere himayesine giren ve 1952'ye kadar Hindistan'ın Bopal bölgesinde hüküm süren Müslüman devletidir. Bopal Devleti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Bopal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, VI, (1992), s. 283.

“22 Zilhicce (10 Mart) gününde ulaşımımız için ayarlamalar tamamlanmıştı. Mekke’den Cidde’ye doğru sabaha karşı ayrıldığımızda, 200 asker ve 33 Türk subayı Cidde’ye kadar karavanımızı korudu. Cidde’ye geri dönüşümüzü Hicaz Valisi Ahmed Ratib Paşa, çok iyi tertip etmiş ve Ali Paşa’yı (Avnürrefik Paşa’nın yeğeni) da kişisel muhafız olarak bizimle yollamıştı.”²³

Herhangi bir bedevi kabilesi saldırısına maruz kalmadan yolcuğunu tamamlayan Begüm Cihan, 13 Mart 1904 tarihinde Cidde İngiliz Konsolosluğu aracılığıyla Ahmed Ratib ve Avnürrefik Paşalara veda telgrafı çekerek, ülkesine doğru yola çıkmıştı. Begüm Cihan’ın iki hafta süren Mekke seyahatinden ayrıntılı olarak eserinde bahsetmesi, Hicaz Vilâyeti’nin iç dinamikleri hakkında da birtakım izlenimlere sahip olunmasını kolaylaştırmıştı. Begüm Cihan’ın şehir içerisindeki telgraf ve güvenlik işlerinden vali ilgilenmişti. Bunun yanı sıra ikamet ettiği konak da Avnürrefik Paşa tarafından kendisine tahsis edilmişti. Yani vilâyetin idaresinde olduğu gibi paşalar, misafirlerini ağırlamak için yapmış oldukları görev dağılımında uyum içerisinde hareket etmişti.²⁴

Ahmed Ratib Paşa’nın valiliğinin ilk 10 yılı geride kaldığında Hicaz’da siyasi istikrar sağlanmıştı. Hem merkezî hem de taşra idaresinin vilâyetin huzurlu bir şekilde yönetilmesi hususunda gereken ihtimamı göstermesi istikrar ortamının vücut bulmasına imkân vermişti. Bu bağlamda vali ve kumandanlık unvanlarının bir kişinin uhdesine verilmesi meyvelerini vermişti. Daha öncede zikredildiği üzere Ratib Paşa, II. Abdülhamid devrinde en uzun süre görevde kalan vali unvanına sahipti. Elbette Ratib Paşa, bunu sadece siyasi hamleleriyle yapmamıştı. Paşa, on yıllık valiliği boyunca önemli bir servet elde etmiş ve servetini bulunduğu konumu sağlamlaştırmak yolunda sarf etmişti. Cidde’de bir banker bulundurarak ve Avrupa ile alışveriş yaparak gelir elde etmekteydi.²⁵ Ticari gelir kalemlerinin haricinde, bölgeden gelen bazı jurnaller Ratib Paşa’nın oğullarıyla birlikte bölgede bir rüşvet ağı kurarak büyük miktarda kazanç elde ettiği yönündeydi. 17 Mart 1904 tarihinde VII. Ordu’da görevli olan

²³ Sultan Jahan Begum, *The Story Of A Pilgrimage To Hijaz*, Spink Company, Calcuta 1909, s. 323-325, 334-335.

²⁴ Bupal Sultanı Begüm Cihan’ın Mekke seyahati hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Begum, a.g.e., s. 323-336.

²⁵ Ochsenwald, a.g.e., s. 109.

kumandan Yusuf Cemaleddin Bey'in, Yıldız Sarayı'na bildirdiği jurnale göre Ahmed Ratib Paşa, İbnürreşid ve Hicaz'daki kabileler arasında bir rüşvet ağı kurmuştu.²⁶ Anlaşılıyor ki resmi ve şüpheli kaynaklardan oluşturduğu servetini, herhangi bir yetkiliye rüşvet verebilecek kadar attırmıştı.²⁷ Ratib Paşa hakkındaki rüşvet ithamı sadece bir jurnalle sınırlı kalmamaktaydı. Hem o dönemdeki bazı kişilerin naklettiği bilgiler, hem de valilik görevinden alınmasından sonra yolsuzluk ve rüşvet suçuyla sürgün edilecek olması bu iddiaları doğrular nitelikteydi. Bu bakımdan Ratib Paşa'nın uzun yıllar boyunca görevde kalması vilâyete idarî açıdan istikrar getirse de, kişisel manada derin bir yozlaşmanın yaşanmasına da sebebiyet vermişti.

Nakledilen bilgilere göre Ratib Paşa batılı bir zevke sahipti. Ev dekorasyonu, giyim-kuşam, mücevheratta ve mimari konularında da bu minvalde hassasiyet göstermekteydi. Bu sebeple Avrupa'dan çeşitli eşyalar sipariş etmekteydi. Avrupa ile olan telgraf trafiği sebebiyle yıl içerisinde 3 bin altın değerinde telgraf masrafı ödenmekteydi. Paşa'nın inci ve mücevherat ticaretiyle uğraştığı da bilinmekteydi. Zira II. Abdülhamid'e hediye olarak gönderdiği fildişi şamdanları imal ettirmek için Avrupa ile olan ticarî münasebetlerini kullanmıştı.²⁸ Tüm bunların dışında 1904 yılında Üsküdar'ın Çamlıca semtinde bir köşk inşa ettirme kararı almış ve konağın mimarı olarak da Mimar Kemaleddin Bey'i görevlendirmişti. Batılı mimarî üsluba göre inşa edilen 54 odalık yazlık köşk, dört yıllık inşa sürecinin sonunda tamamlanmıştı.²⁹ Görülüyor ki tamamen Batılı zevklere göre tasarlanan bu büyük köşkün, sadece bir vali maaşıyla inşa edilemeyeceği aşikârdı.

²⁶ BOA., Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 214/76, 29 Zilhicce 1321 / 17 Mart 1904.

²⁷ Mostafa Minawi, *The Ottoman Scramble for Africa: Empire And Diplomacy In The Sahara And The Hijaz* Stanford University Press, California 2016, s. 136.

²⁸ Belirtilen sayfalarda Ahmed Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliğiyle ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bkz. Süleyman Kâni İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 185-195.

²⁹ Ahmed Ratib Paşa'nın inşa ettirdiği köşküne 1909 yılında devlet tarafından el konulmuştur. İnas (Kız) Lisesi'ne çevrilen ve meşhur Hababam Sınıfı filminin de çekildiği köşk, günümüzde Çamlıca Kız Lisesi olarak kullanılmaktadır. Bkz. Yıldırım Yavuz, *Mimar Kemaleddin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara, 1981, s. 14.

Ratib Paşa'nın vilâyetin bütün idarî ve askerî yetkilerine sahip olması, onu yıllar içerisinde yozlaşarak, bölgesinde adeta bir âyan gibi merkezden bağımsız halde hareket etmesine ortam hazırlamıştır. Üstelik Ratib Paşa'nın Hicaz'da nüfuz sahibi olması zamanla Yıldız Sarayı'nın bölgedeki politik kararlarına da etkide bulunmuştu. Bilindiği üzere Şam'dan başlayan Hicaz Demiryolu Projesi'nin son durağının Mekke şehri olması planlanmaktaydı.³⁰ Hatta demiryolu hattının Mekke'ye uzatılmakla kalmayıp, Cidde ile Mekke arasında bir demiryolu hattının inşa edilmesi hakkında da raporlar kaleme alınmıştı.³¹ Ancak daha sonra demiryolu hattı Medine'ye ulaştığında açılışı yapılmıştı ve hat Mekke istikametinde uzatılmamıştı. Arap İzzet Paşa'ya göre Mekke'ye hatta Yemen'e kadar uzatılması planlanan Hicaz Demiryolu Projesi'nde, Ratib Paşa'nın çıkarları gözetildiğinden dolayı daha fazla uzatılamamıştı.³² Anlaşıyor ki demiryolu hattının Mekke'ye kadar döşenmesi Ratib Paşa'nın bölgedeki çıkarlarına ve makamına zarar getirecekti. Ratib Paşa'nın bu düşünceyle demiryolu projesine muhalif olması hakkındaki iddialar sadece İzzet Paşa'nın ifadelerinde kendine yer bulmamıştır. 1908 Nisan'ında Hicaz Demiryolu İnşaat Nazırı Kazım Paşa, Ratib ve Avnürrefik Paşa ile demiryolu hattının uzatılması konusunda Mekke'de görüşmüştü. Yapılan görüşme neticesinde Kazım Paşa, Mekke Emiri ve Ratib Paşa'nın demiryolu hattının Mekke'ye doğru uzatılması mevzusunda isteksiz olduğunu İstanbul'a bildirmişti.³³ Ratib Paşa ile merkezî hükümetin politikalarının ters düştüğü nokta, yalnızca demiryolu meselesi değildi. Ratib Paşa'nın muhalif olduğu diğer bir mesele ise 1901 yılında hükümetin, Hicaz ve Yemen'e yerli telgraf kablolarını döşeme projesiydi. Yemen ve Hicaz Vilâyetlerinin telgrafları İngiliz telgraf şirket olan Eastern Telegraph Company tarafından İstanbul'a ileilmekteydi ve bu hizmet karşılığında şirkete senelik 70-80 bin İngiliz altını değerinde ödeme yapılmaktaydı. Hazinesinin sözü edilen ekonomik yükten kurtarılması adına, Mahmud Şevket Paşa telgraf

³⁰ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 369.

³¹ Hacı Muhtar Bey'in Cidde - Mekke demiryolu hattına dair raporu eserde paylaşılmıştır. Bkz. Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -I*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 146.

³² İbrahim Küreli, *a.g.e.*, s. 235.

³³ Ufuk Gülsoy, *Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 152-154.

kablolarının döşenmesi için görevlendirilmişti. Konuyla ilgili olarak Ahmet İzzet Paşa, Hicaz'a telgraf hattı döşenirken Ratib Paşa'nın tutumu hakkında şu bilgileri paylaşmıştı:

“Hükümet-i Seniyye nâmına temdid olunmakta olan bu hattın itmâmı hâlinde İngiliz kumpanyasının şu menfaati tamamen za’îl olacağından Ahmed Ratib Paşa’ya 25 bin altın ikramiye i’tâ eylediği ve hattâ Şam ve Medine-i Münevvere hattı inşaatında hizmetleri görülen meşayih-i urbandan idam ettirdiği nümayan olmağla...”³⁴

Görüldüğü üzere telgraf hattı projesinin tamamlanmasının menfaatine aykırı olacağı için Ahmed Ratib Paşa hem rüşvet almış hem de telgraf inşasında yardımcı dokunan şeyhlerden bazılarını idam ettirmişti. Nitekim bu bilgi sadece Ahmed İzzet Paşa'nın dile getirdiği bir söylem değildi. İrtem'e göre de Mahmud Şevket Paşa, Ratib ve Avnürrefik Paşaların telgraf projesine karşı faaliyetleri yüzünden başarılı olamamıştı.³⁵

Ratib Paşa'nın bölgesinde güç kazanmasını sağlayan diğer bir olaysa 1905 yılında Avnürrefik Paşa'nın vefat etmesiydi. 23 yıldır Mekke Emiri olarak görev yapan Avnürrefik Paşa'nın vefatıyla vilâyet içerisinde tek büyük otorite Ratib Paşa olmuştu.³⁶ Ratib Paşa'nın, Avnürrefik Paşa'nın vefatıyla birlikte mirasının bir kısmına da el koyarak zimmetine geçirdiği de daha sonra ortaya çıkacak bir gelişmeydi.³⁷ Böylece paşanın sadece siyasi gücünü değil, maddi kaynaklarını da ele geçirmişti. Ratib Paşa'nın hidivvari idaresi ise İstanbul'daki siyasi durumun aleyhine değişmesiyle son bulacaktı. II. Meşrutiyetin ilan edilmesi, Sultan Hamid'e sadakatle bağlı olan ve meşruiyetini padişahından alan Ahmed Ratib Paşa'yı fevkalade rahatsız etmişti. Ratib Paşa, payitahttaki değişimi idrak edemeyerek meşrutiyet yanlısı subaylara karşı âdeta savaş ilân etti.

³⁴ İbrahim Küreli, *a.g.e.*, s. 235, 313.

³⁵ Süleyman Kâni İrtem, *a.g.e.*, s. 193.

³⁶ Ahmed Ratib Paşa'nın görevi sırasında Avnürrefik Paşa'dan alıp zimmetine para geçirdiğine dair bir arşiv vesikası için bkz. *BOA.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (*DH.MKT.*), 2906/3, 3 Şaban 1327 / 20 Ağustos 1909.

³⁷ Ciddeli şeyhlerden olan Hasan el-Hezzaz'ın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafa göre, Ratib Paşa Hicaz ahalisinden birçok kişinin malını gasp etmişti. Hasan el-Hezzaz şu ifadeleri kullanmıştı: “Bu mahal-i mübarekede cebren ve kerihan ahz-u gasb etmiştir... Kendisi ve oğulları sefihane mesarifine hadd-ı hesab yok idi.” Bkz. *BOA.*, *DH.MKT.*, 2749/157, 3 Safer 1327 / 24 Şubat 1909.

Mekke Emiri Ali Paşa da Kanûn-ı Esâsî hakkında konuşanların kamçılanması hakkında emir vermişti. Bu duruma karşı çıkan meşrutiyet yanlısı subay ve askerler, paşalara karşı harekete geçtiler. Meşrutiyetçi subaylar tarafından, Ratib ve Ali Paşalara karşı verilen mücadele kısa süre içerisinde başarıya ulaştı. Vali, Taif şehrinde tutuklanmış ve 21 Ağustos 1908 tarihinde Cidde'ye hapsedilmişti. Bu vaka neticesinde, hem Ali Paşa hem de Ratib Paşa görevlerinden azledilmişti.³⁸

Olayın hemen ardından Ratib Paşa, İstanbul'a gönderilmiş ve 31 Mart Vakası'nın hemen ardından kurulan Divan-ı Harb tarafından, Hicaz Valiliği süresince bölgede rüşvet alıp-verme ve başkasına mülküne el koyma suçundan yargılanarak Rodos'a sürgün edilmişti.³⁹ Böylelikle Ratib Paşa'nın 13 yıl boyunca süren Hicaz Valiliği hazin bir şekilde nihayete ermişti. Üstelik ardında bıraktığı miras da pek hoş karşılanacak türden değildi. Dönemin vakalarına yakından tanıklık eden son vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi eserinde Ahmed Ratib Paşa'dan şu şekilde bahsetmişti:

*"Bahriyye müşiridir. Cabbar bir adam olup Hicaz ahalisine göz açtırmamış ve rüşvet almak için ihtira etmediği şeytanet kalmamıştır. Bir sene sonra (1909 yılını kastetmektedir.) evâni-i beytiyyesi bi'l müzayedede fûruht olunmak için Beyoğlu'nda teşhir olunup binlerce kilo gümüş takımını İstanbul âhalisi reyûlayn müşahede etmiştir."*⁴⁰

Netice itibariyle 13 yıl süreyle bölgede vali-kumandan unvanıyla görev yapan Ratib Paşa, görev aldığı sürenin uzamasıyla birlikte giderek yozlaşarak, bölgede merkezden bağımsız hâlde hareket edebilecek bir güç haline gelmişti. Görülüyor ki Hicaz demiryolu ve telgraf projelerini yarım bıraktıracak kadar otorite sahibi olmuştu. Elbette Ratib Paşa'nın keyfi hareketlerinden, Yıldız Sarayı habersiz değildi. Ancak Ratib Paşa'nın padişaha karşı her daim sadık olacağına bilinmesi ve Hicaz'daki mevcut statükonun bozulmasının II. Abdülhamid tarafından tercih

³⁸ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 171.

³⁹ BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 128/14, 6 Cemaziyelevvel 1327 / 26 Mayıs 1909.

⁴⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Haz. Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 138.

edilmemesi, Ratib Paşa'ya bir avantaj sağlamaktaydı. Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliği dönemi şunu gösteriyor ki, bir görevlinin merkezden uzak bir vilâyette hem vali hem de vilâyet kumandanı olarak görev alması o vilâyete istikrar getirdiği ortadaydı. Öyle ki Ratib Paşa'nın Hicaz Valiliği döneminde, bölgede ciddî manada bir sorunla karşılaşmamıştır. Ancak Ratib Paşa'nın uzun yıllar boyunca bölgede vali-kumandan olarak muktedir şekilde görev alması bir süre sonra, merkezî hükümetin emirlerine riayet etmesi yerine kendi menfaatine göre hareket etmesine sebebiyet vermiştir. Bu durumun yanında, Hicaz Vilâyeti'nde valiyi denetleyecek bir teşkilatın yahut dengeleyecek bir gücün bulunmaması, Ratib Paşa'nın vilâyetin yönetiminde keyfi uygulamalarını arttırmasında etkili olmuştu. Sonuç olarak Ratib Paşa'nın menfaatine göre aksiyon alması, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte görevden alınmasına sebep olacak olaylar silsilesine de neden olmuştu.

Yemen Vilâyeti'nde Vali-Kumandan İkililiği (1895-1908)

Ele alınan zaman dilimi içerisinde Hicaz Vilâyetinin aksine Yemen Vilâyeti vali-kumandan ikiliğinin en yoğun olarak yaşandığı vilâyetlerden biriydi. Belirtilen yıllar dâhilinde Yemen'de tam dört vali görev alırken, bunlardan ikisi yalnızca vali unvanıyla, diğer ikisi vali ve ordu kumandanı rütbelerini bünyesinde barındırarak vilâyeti idare etmişlerdi.⁴¹

Yemen Vilâyeti'nde valilik ve vilâyet kumandanlığı görevlerinin farklı kişilere verilip yahut bir kişinin uhdesinde birleştirilmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, Yemen'in her daim bir isyan bölgesi olmasıydı. Yemen'de yaşayan Zeydiler bir imam liderliğinde Osmanlı idaresine karşı yıllardır başkaldırmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde de Yemen'de Zeydiler sık sık ayaklanmaktaydı. Kızıldeniz üzerinden yaptıkları silah kaçakçılığıyla mühimmat ve silah temin eden Zeydi kabileler her daim Osmanlı

⁴¹ Ahmed Feyzi Paşa 1891 Aralık- 1898 Mayıs tarihleri arasında vilâyeti, vali ve VII. Ordu kumandanı olarak; Hüseyin Hilmi Paşa 1898 Mayıs – 1902 Ekim aralığında sadece vali unvanıyla; Abdullah Reşid Paşa 1902 Ekim – 1904 Ağustos aralığında vali ve VII. Ordu kumandanı olarak; Mehmed Tefik Bey 1904 Ağustos – 1905 Ağustos aralığında sadece vali unvanıyla ve Ahmed Feyzi Paşa 1905 Ağustos – 1908 Ekim aralığında vilâyeti vali ve VII. Ordu kumandanı unvanıyla idare etmiştir. Bkz. Sinan Kunalalp, *a.g.e.*, s. 17, 42.

otoritesi karşı çıkar hâldeydi.⁴² 1889 tarihinden 1908 yılında kadar beş kez büyük ayaklanma hareketi yaşanmıştı.⁴³ Zeydilerin yanı sıra Yemen'in Asir bölgesinde bulunan Seyyid İdris'in 1900'lü yılların başından itibaren, Osmanlı idaresine isyan etmesi, bölgedeki Osmanlı otoritesine olumsuz etkide bulunan bir gelişmeydi.⁴⁴ Osmanlı İmparatorluğu, isyan tehlikesinin bir hayli yüksek olduğu bu coğrafyaya her daim ordu sevk ederek durumu kontrol altına alamazdı. Bu bağlamda Yemen'de VII. Ordu adı altında umumî bir ordu teşkil edilmişti. VII. Ordu'nun Yemen'de daimi olarak bulunması, vilâyetin idaresine de doğrudan etkide bulunmaktaydı. Zira vilâyet kumandanlığı gibi ayrı bir vazife olmadan, VII. Ordu kumandanları aynı zamanda vilâyet içerisindeki kuvvetlerin tamamından sorumluydu. Sözü edilen durum Yemen'deki ordu kumandanlarının gücünü fevkalade arttıran bir gelişmeydi. Öyle ki bahsettiğimiz konjonktür, Yemen Vilâyeti'nin teşkil edilmesinden itibaren bölgedeki idareciler arasında iki kampın oluşmasına sebebiyet vermiştir.⁴⁵

Yemen Vilâyeti'ndeki siyasi ve idarî durumuna yönelik etkide bulunan diğer bir etken ise vilâyetin batılı bir devletle sınır komşusu olmasıydı. 1839 yılından itibaren İngiliz kolonisine dönüştürülen Aden şehri doğrudan İngiltere'nin Hindistan Valiliği'ne bağlıydı.⁴⁶ İngiltere bununla yetinmeyerek Aden limanının hinterlant bölgesi olan Nevâhi-i Tis'a'daki şeyhleri de himayesi altına alarak, Yemen coğrafyasındaki etki

⁴² Sinan Çakar, *Kızıldeniz'de İnsan ve Silah Kaçakçılığı (1890-1910)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 45-84.

⁴³ Hasan Muhiddin Paşa, *Ah O Yemen & 1904 İsyanı*, çev. Cahit Kayra, Tarihiçi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 26-28

⁴⁴ John Baldry, *The Idrisi Emirate of South East Arabia*, The Press ISIS, İstanbul 2015, s. 5.

⁴⁵ Eserin müellifi, dönemin Yemen Valisi Asım Paşa'nın aşiretlerden vergi toplama hususunda VII. Ordu Kumandanı İsmail Hakkı Paşa'ya verdiği emirlerin layıkıyla uygulanmadığından eserinde bahsetmiştir. Bu durumun da vilâyet içerisinde kamplaşmaya yol açtığı gözleminde bulunmuştur. Bkz. Hristo Stambolski, *Yemen'de Bulgar Bir Hekim (1877-1878)*, çev. Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020, s. 105-106.

⁴⁶ R.J.Gavin, *Aden Under British Rule 1839-1967*, C.Hurst & Company, London 1975, s. 48-54.

alanını yıllar içerisinde genişletmişti.⁴⁷ Bu doğrultuda Yemen'de görev alan Osmanlı vali ve ordu kumandanları icra ettiği politikaları hayata geçirirken, İngiltere'nin bölgedeki askerî ve ticarî varlığını göz ardı edemezdi.

Yukarıda sözü edilen etkenler vilâyetin idaresini güç kılmasının yanında, Yıldız Sarayı'nın bölgeye tayin ettiği vali ve yapılan azledilme işlemlerine de doğrudan etkide bulunmaktaydı. Yemen ile ilgili alınan kararların büyük bölümü, Zeydi isyanlarını bastırmaya ve bölgede İngiltere ile olan münasebetin herhangi bir çatışmaya mahal vermeden idare edilmesine yönelikti. 1891 yılında bölgedeki Zeydi ayaklanmasını bastırılmasında maharetlerini sergileyen Ahmed Feyzi Paşa, Yemen Valisi ve VII. Ordu Kumandanı olarak bölgeye tayin edilmişti.⁴⁸ Feyzi Paşa daha önce Yemen'in kaza ve sancaklarında askerî ve idarî vazifelerde bulunması, ardından da bir dönem Yemen valisi ve kumandanı olarak görev yapması hasebiyle bölgeye hâkim bir isimdi.⁴⁹ Dönemin yerli ve yabancı kaynaklarının ifade ettiğine göre Feyzi Paşa bölgede güçlü bir figürdü. 1892 yılında Aden üzerinden Yemen'e seyahat eden Illustrated London News muhabiri Walter Burton Harris, vilâyet merkezine geldiğinde pasaport ve vizesinin onaylanması için 5 gün San'a'da bekletilmişti. Bu süre zarfında Feyzi Paşa ile defalarca görüşen Harris, Yemen seyahatini anlattığı eserinde, paşa hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmişti: "Paşa'nın tarzından ve onun hakkında edindiğim bilgiler kadarıyla, Araplarla (Yemenlileri kastediyor) ilişkilerde olağanüstü miktarda diplomasi ve beceriye sahip olmasının yanı sıra, kişisel cesarete ve azme sahip bir adam gibi görünüyor."⁵⁰

⁴⁷ Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1330, s. 16.

⁴⁸ BOA., İrade Dâhiliye Nezâreti (İ.DH.), 1253/98322, 29 Rebiyülahir 1309 / 2 Aralık 1891.

⁴⁹ 1839 yılında Kırım'ın Gözleve şehrinde doğan Feyzi Paşa, 1867 yılında Harbiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra Hassa Ordusu ve IV. Ordu'da görev almasının ardından, 1872 yılında Yemen'in Cebel-i Rema, 1873 yılında Hacur kaymakamlığına ve 1876 yılında Asir mutasarrıfı olarak tayin edilmişti. Askerî rütbeleri Yemen taşrasında ve VII. Ordu bünyesinde art arda görev yaparak ihraz eden Feyzi Paşa, 1885 yılında Yemen vali ve kumandanlığına tayin edilmişti. Bkz. BOA., Dahiliye Nezâreti Sicil-i Ahval Defterleri (DH.SAİDd.), nr:1647/49.

⁵⁰ Walter Burton Harris, *A Journey Through Yemen*, W. Blackwood and Sons, London 1893, s. 296.

Yine Harris'in ifadelerine göre kendisinin Yemen'i ziyaret etmesi, Feyzi Paşa'nın zihninde büyük bir şüphe uyandırmıştı. Feyzi Paşa, Harris'e niçin Yemen'e geldiğini, isyancılarla bir ilişkisinin olup olmadığı hakkında sürekli sorular sormuş, ardından Harris'in pasaport ve vizesine İngiliz makamlarından teyit gelene kadar tam beş gün boyunca alıkoymuştu. Feyzi Paşa'nın, Harris'e karşı gösterdiği tavrında oldukça ketum ve ihtiyatlı davranması, onun güçlü bir idareci profili sergilediğinin göstergesiydi. Nitekim Harris'in Feyzi Paşa hakkında yaptığı yorumlarda, paşanın ona karşı sergilediği sert tavrının etkili olduğu görülmüştür.⁵¹

Vilâyet dâhilindeki idarî ve askerî yetkileri elinde bulunduran Feyzi Paşa, 1891 ve 1894 yıllarında İmam Hamidüddin önderliğinde gerçekleşen isyanları bastırmaya muvaffak olmuştu.⁵² Ancak Zeydilere karşı düzenlenen askerî operasyonlar kısmen başarılı olsa da uzun vadede kalıcı bir fayda sağlamamaktaydı. Dolayısıyla Yemen Vilâyeti'nde kapsamlı bir ıslahat programına ihtiyaç duyulmaktaydı. Yemen'in idarî, eğitim, hukuk ve bayındırlık açısından yeniden inşa edilmesi gerekiyordu. Bölgedeki asayişsizlik ve devlet otoritesinin yer yer kendini göstermemesi hem taşrada hem de İstanbul'da bilinen bir gerçektir.

Yemen için düşünülen ıslahat meselesi, askerî rütbelere sahip olan yöneticilere bırakılmayacak kadar hassas bir mevzuuydu. Yıldız Sarayı, bu düşünceden hareketle askerî yeteneklere sahip olan Yemen Valisi ve VII. Ordu Kumandanı Ahmed Feyzi Paşa'yı 1898 yılında Bağdat'ta bulunan VI. Ordu'ya nakletti. Yemen'de boş kalan valilik makamına dönemin gözde bürokratlardan olan Hüseyin Hilmi Paşa getirilmişti. Yemen'deki eksiklikleri gidererek bir reform paketi hazırlaması üzerine teşkil edilen ıslah heyetinin başında olan Hilmi Paşa, Yemen Vilâyeti'ni yeniden yapılandıracaktı. Lâkin vilâyetin askerî sorumlusu olan VII. Ordu

⁵¹ William Burton Harris'in, Feyzi Paşa ile olan görüşmesine dair çizdiği resim için bkz: Ek.2.

⁵² Samuel M.Zwemer and Amy E.Zwemer, *Zigzag Journeys In The Camel Country*, Fleming H.Revell Company, London 1911, s. 26-27,40. Amerikalı Protestan bir misyoner olan Samuel Zwemer, 1891 yılında Hudeyde üzerinden, 1894 yılında ise Aden limanı üzerinden Yemen Vilâyeti'nin merkez şehri San'a'ya ulaşmıştı. Zwemer, her iki ziyaretinde de isyan zamanına denk gelmişti ve isyanın izlerini anılarında dile getirmişti. Samuel Zwemer ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Murat Yel, "Zwemer, Samuel Marinus", *TDVİA*, XLIV, (2013), s. 582-583.

Kumandanlığı ise Abdullah Paşa'ya verilmişti. Böylelikle vilâyette vali ve kumandanlık unvanları birbirinden ayrılmıştı.⁵³

Başlangıçta makamların farklı kişilerin uhdesine verilmesi, vilâyetin idaresine ve ıslahatların hayata geçirilmesine fayda sağlayacağı düşüncesi hâkimdi. Lakin beklendiği gibi olmadı. Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1898-1902 yılları arasında yaklaşık dört yıl süren valilik görevinde hem reformları uygulamaya çaba gösterirken, hem de ordu kumandanı Abdullah Paşa ile yaşadığı yetki çatışmasının gölgesinde görevini sürdürmüştü. İkili arasında birçok konuda fikir ayrılığı yaşandı.⁵⁴ Öyle ki fikir ayrılığı, bir süre sonra ikili arasındaki gerilimi çatışmaya dönüştürecek zemini hazırlamıştı. Sözü edilen yetki çatışmalarının birinde Abdullah Paşa, Yemen isyanına katılan 400 kişiyi Trablusgarb'a sürgün etmek istemişti. Fakat Hüseyin Hilmi Paşa, Abdullah Paşa'nın bu kararına karşı çıktı. Zira Hüseyin Hilmi Paşa, bölgedeki Zeydi – Osmanlı gerginliği azaltmak yönünde bir politikayı benimsemektedir. Bunun yanı sıra mahkemelerin izni olmadan Abdullah Paşa'nın keyfi karar almasına da karşı çıkmaktaydı. Ne var ki ikili arasındaki anlaşmazlık yalnızca bu olayla bitmemektedir. Vilâyet dâhilinde verilen kararlara şerh koyan sadece Hilmi Paşa değildi. Abdullah Paşa da Hilmi Paşa'nın bazı kararlarına set çekmekteydi. Hilmi Paşa, Yemen ahalisine askerleri hoş göstermek için Osmanlı subaylarına fes yerine, Yemen sarığı giydirmek istemesine de Abdullah Paşa muhalefet etmişti.⁵⁵ Böylelikle, Yemen Vilâyeti'nde gereken reformları icra edebilmeye engel olan mali yetersizliğe eklenmiş bir idarî buhranda söz konusuydu. İkili arasında yaşanan anlaşmazlıklar öyle bir raddeye gelmişti ki Bâbiâli, Hilmi Paşa'yı uyarmak durumunda kalmıştı. Hilmi Paşa'ya gönderilen yazıda, Yemen'deki idarî işlerin aksamaması için kumandanlık ve valiliğin birbirlerinin işlerine müdahale etmemeleri talimatı verilmişti.⁵⁶

İstanbul'dan yapılan uyarılar, vilâyette yaşanan gerginliği açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Fakat Bâbiâli tarafından yapılan telkinler de ikili arasındaki problemin daha da derinleşmesine engel olmadı. 6

⁵³ Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen*, s. 16.

⁵⁴ Yahya Yeşilyurt, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi OTAM*, XXXIV (2015), s. 271.

⁵⁵ Caesar Farah, *The Sultan's Yemen*, I.B. Tauris, New York 2002, s. 180.

⁵⁶ Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (*HHPE.*), 16/1029, 20 Mayıs 1315 / 1 Haziran 1899.

Haziran 1900 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa'ya karşı başarısız bir suikast tertip edildi. Saldırıdan ağır yaralı olarak kurtulan Hilmi Paşa, konağının iyi korunmadığını gerekçe göstererek, suikast girişiminden Abdullah Paşa'yı sorumlu tutmuştu.⁵⁷ Suikast teşebbüsünden yaralı olarak kurtulan Paşa, istifasını arz ettiyse de kabul edilmedi ve bu tarihten itibaren konağından vilâyetin idari işlerini yönetmeye başlamıştı. Sözünü ettiğimiz elim hadisenin yaşanması paşaların yakınlaşmasına vesile olmamış, hatta aralarının daha da açılmasına sebep olmuştu. Yemen Vilâyeti'ndeki vali ve ordu kumandanı arasındaki gerilimin düşmemesi üzerine Yıldız Sarayı olaya müdahil olmuştu. Bu kavganın göbeğinde paşalar olsa da, vilâyet idaresi ve memurları kavganın bir parçası olmuştu. Zira kişisel husumetlerin vilâyetin işleyişine yansımaları faydadan daha çok zarar getirmekteydi. Yaklaşık iki yıldır Yemen'de sancılara yol açan meseleye Yıldız Sarayı, 1902 Ekim'inde Hüseyin Hilmi Paşa'yı Yemen Valiliği görevinden alarak son vermişti.⁵⁸ Ancak Yıldız Sarayı'nın bölgedeki gelişmelere tepki vermekte geç kalması vilâyetteki devlet otoritesinin zayıflamasına ve ilerleyen yıllarda Zeydilerin yeniden isyana kalkışması konusunda cesaretlenmelerine yol açmıştı.

Görüldüğü gibi vilâyetlerdeki vali ve kumandanlık makamlarının farklı kişilere verilmesi vilâyetin idaresinde olumsuz şekilde yansımıştı. Döneminde Dâhiliye Nazırı olan Mehmed Memduh Paşa da yıllar sonra Yemen üzerine kaleme aldığı bir eserinde Hüseyin Hilmi ve Abdullah Paşalar arasında yaşanmış olan gerilime şöyle yer vermişti:

“Diğer vilâyetlerin idarelerinde de birçok eşi benzerine üzülererek tesadüf edildiği üzere, valilerle kumandan paşalar cüzi sebepten dolayı anlaşmazlığa düşmek alışkanlıktan olup, Hüseyin Hilmi Paşa ile Kumandan Müşir Abdullah Paşa arasında uzun uzadıya zıtlıklar peyda olmasıyla, her ne kadar taraflar uzlaştırılmak istenildi ise de Müşir Paşa tavırlarında yumuşatılmadı ve Hilmi Paşa'nın da istifada ısrar etmesi sebebiyle görevinden alındı.”⁵⁹

Bahsi geçtiği üzere ikili arasındaki anlaşmazlıklar, görevden azdilmeyi beraberinde getirmişti. İkilik sorununa, çözüm olaraksa

⁵⁷ Yahya Yeşilyurt, *a.g.m.*, s. 281.

⁵⁸ Süleyman Kâni İrtem, *a.g.e.*, s. 150-151.

⁵⁹ Mehmed Memduh Paşa, *Yemen Kitası Hakkında Bazı Mütalaât*, Numune Matbaası, İstanbul 1325, s. 3.

valilik ve kumandanlığın bir kişinin sorumluluğuna verilmesi en makul karar gibi görölmekteydi. Rüştü Paşa gibi Osmanlı Arap coğrafyasında askerî görevlerde bulunmuş bir subay da Yemen Vilâyeti'ndeki ikiliğe dikkat çekmişti. Mevcut soruna karşı çözüm önerisini de şu şekilde ifade etmişti:

“Kumandanlık ve mutasarrıflık da bileştirilebilir. Rumeli gibi mühim vilâyetlerin valilik ve kumandanlığı bir elde birleştiriliyor, sefaretler askerlere veriliyor. Hâl böyleyken henüz tahrire girmemiş ve askerî takibattan kurtulmamış bir yerde bu müesseselerin birleştirilmesi elbette daha menfaatli olur.”⁶⁰

Olayın hemen ardından Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği'nin sona ermesi üzerine boş kalan valilik makamı da VII. Ordu Kumandanı Müşir Abdullah Paşa'ya verildi.⁶¹ Aynı zamanda bu karar, vali ve kumandanlık unvanlarının Yemen Vilâyeti'nde yeniden bir kişinin uhdesinde toplandığı manasına geliyordu. Yani vilâyet içerisindeki hizipleşme bir ileri boyut taşınmış, valiyle girdiği fikir çatışmaları neticesinde Abdullah Paşa, Yemen'deki askerî ve idarî makamları elinde toplamaya muvaffak olmuştu. Yıldız Sarayı da Yemen Vilâyeti'nde vali ve kumandanlığın farklı kişilere verilmesinin acı tecrübesiyle, makamların yeniden bir kişide birleştirilmesi yolunda karar almıştı. Müşir Abdullah Paşa'nın yaklaşık iki yıl süren valilik dönemine damga vuracak etki de bölgedeki dış bir dinamik tarafından gelmişti. O dinamikte İngiltere idi. Aden limanındaki İngiliz varlığının, iç bölgelere doğru yerel şeyhleri himaye altına alma politikası dâhilinde genişletildiğini daha önce zikredilmişti. Fakat bu durum bölgedeki Osmanlı menfaatlerine de zarar vermekteydi. Abdullah Paşa'nın iki ülke arasındaki tartışmalı bölge olan Nevahi-i Tis'a'ya bir müfreze yollayarak, gövde gösterisi yapmak istemesi ise pahalya mal olmuştu. Aden'den yola çıkan İngiliz kuvvetleri, Osmanlı müfrezesine ateş açarak bölgeden püskürtmüştü.⁶²

⁶⁰ Rüştü Paşa, *Yemen Hatırası*, Haz. Kadir Danış, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 59.

⁶¹ Mehmed Tefik Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın valilikten azledilerek, her iki makamın Müşir Abdullah Paşa'ya verilmesine karşı çıkmıştır. Ona göre alınan kararın tam tersinin gerçekleşmesi yani hem vali hem de kumandanlık rütbesinin Hüseyin Hilmi Paşa'ya verilmesi daha uygundu. Bkz. Mehmed Tefik Biren, *Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, Haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul 2009, s. 383-384.

⁶² Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen*, s. 16-17.

Gerçekleşen çatışmanın kısa süre içerisinde hükümetler nezdinde irtibata yol açarak, diplomatik bir probleme dönüşmüştü. II. Abdülhamid'in mevcut statükoyu koruma politikasıyla çelişen bu hadise neticesinde, Abdullah Paşa Yemen'deki vali ve ordu kumandanlığı görevlerinden azledilmişti. Dönemin Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa da vali ve kumandanlığın birleştirildiği Abdullah Paşa dönemi hakkında, "Mülkî ve askerî iki kuvvet bir noktada toplanırsa güç ve muhabbet artar ve başarılı kazanılır düşüncesi çoğu kişide görülse de Abdullah Paşa dahi şiddet yolunu tutmuştu" yorumunda bulunarak onun Zeydilere ve bölgedeki yabancı devletlere karşı tavrını eleştirmişti.⁶³ Nitekim Memduh Paşa'nın yapmış olduğu bu eleştiri, Abdullah Paşa'nın şiddet yanlısı politikası nedeniyle valilik ve kumandanlık görevlerinden azledilmesini daha da anlaşılır kılmaktadır.

1904 Temmuz ve Ağustos ayında Yemen'de boş kalan makamlar için yeniden atamalar yapılmıştı. Yemen Vilâyeti görevine eski Konya Valisi Mehmed Tefvik Bey (Biren) getirilmişti.⁶⁴ Yine Abdullah Paşa'dan boşta kalan, VII. Ordu Kumandanlığına da Sason İsyanı'nın bastırılmasında rol oynayan Ferik Tefvik Paşa atanmıştı.⁶⁵ Böylece nispeten başarısız geçen bir valilik döneminin ardından valilik ve ordu kumandanlığı makamları yeniden farklı kişilere verilmişti. İkili göreve oldukça uyumlu bir şekilde başlamıştı. Hatta birbirlerine karşı övgü dolu ve motive edici sözler de söylemişlerdi.⁶⁶ Ancak geniş Yemen coğrafyasında yaşanan olaylar ikiliyi büyük zarara uğratmıştı. Dönem kaynaklarının ifadesiyle Yemen'de yaşanan Tefvikler Dönemi neticesinde idareciler, pek de iyi bir sınav vermemişti. 1904 yılında Zeydi kabilelerin önderi İmam Hamidüddin'in vefatıyla yerine geçen oğlu İmam Yahya Osmanlı idaresine başkaldırmıştı.⁶⁷ Osmanlı idaresinden gayrimemnun olan aşiretleri de

⁶³ Mehmed Memduh Paşa, *Yemen Kıtası Hakkında Bazı Mütalaât*, s. 3.

⁶⁴ BOA., *İ.DH.*, 1424/23, 20 Rebiyülahir 1322 / 4 Temmuz 1904.

⁶⁵ BOA., *Y.PRK.ASK.*, 219/28, 22 Cemaziyülevvel 1322 / 4 Ağustos 1904.

⁶⁶ İkili arasında olumlu bir diyalog kurulmasına karşın, Vali Tefvik Bey, Ordu Kumandanı Tefvik Paşa'nın alaylı olması hasebiyle onu son derece yetersiz bir kişi olarak eserinde lanse etmişti. Bkz. Mehmed Tefvik Biren, *Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, s. 323.

⁶⁷ 1904 Yemen İsyanında bölgede görev alan subaylardan olan Hasan Muhiddin Paşa, Vali Tefvik Bey'in idaresinin oldukça yetersiz bulduğuna dair tespitlerde bulunmuştur. Bkz. Hasan Muhiddin Paşa, *Ah O Yemen & 1904 İsyanı*, s. 28.

hareketine dâhil eden İmam Yahya kısa süre içerisinde hatırı sayılır bir güce ulaşmıştı. Bölgeyi iyi tanımayan ve vilâyet valiliğine atanma konusunda başından beri isteksiz olan Tefvik Beyler de bu süre zarfında oldukça başarısız bir kriz yönetimi sergiledi. Yemen'de memur olarak görev yapan ve daha sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun son Yemen Valisi olan Mahmud Nedim Bey'in 1904 isyanı ve Tefvikler Dönemi hakkında değerlendirmeleri de şu şekildeydi:

*"Size 1904 isyanını anlatayım. 1904 başlarında Yemen'e Tefvik Bey isminde bir valiyle Kabasakal Mehmed Paşa'nın himaye ettiği adamlardan, dördüncü ordudan Tefvik Paşa kumandan olarak gönderilmişti. Bu iki zat, bu çifte Tefvikler Yemen'i tanımıyorlardı, bilmiyorlardı."*⁶⁸

Mahmud Nedim Bey'in değerlendirmelerini doğrular şekilde Yemen'de ciddi manada Osmanlı otoritesini sarsan gelişmeler bu dönemde kayda geçmişti. Öyle ki Zeydiler 1905 yılında vilâyetin merkezi şehri olan San'a'yı kuşatmıştı. Şehrin kuşatılması sırasında da bölgede görev yapan subaylardan biri olan Hasan Muhiddin Paşa da tıpkı Mahmud Nedim Bey gibi hem vali hem de ordu kumandanı hakkında olumsuz eleştirileri ve iddiaları dile getirmişti. Muhiddin Paşa'nın dile getirdiği en önemli iddia San'a'nın, Zeydiler tarafından kuşatıldığında, garnizonda bulunan 2.800 askerle hücum etmek yerine daha fazla düşmanın şehir etrafında toplanması beklenmişti. Yine Muhiddin Paşa'nın bu konudaki iddiası, VII. Ordu Kumandanı olan Tefvik Paşa'nın iki kızının da hamile olması ve olası saldırıda kızlarının top atışlarından korkarak çocuklarını düşürme ihtimali olduğu için huruç harekâtına engel olduğu yönündeydi.⁶⁹ Nitekim kısa süre sonrasında İmam Yahya ile yapılan antlaşma sonucunda Tefvik Bey, askerî birliklerin Hudeyde'ye geri dönmesi şartıyla şehri İmam Yahya'ya teslim etmişti. Bu dönem içerisinde vilâyette içerisinde vali ve ordu kumandanı arasında herhangi bir anlaşmazlık yaşanmamasına rağmen Osmanlı Yemen'inde daha önce yaşanmayan bir bozgun yaşanmış ve vilâyetin merkezi İmam Yahya'nın eline geçmişti. 30 Temmuz 1905 tarihinde San'a'nın kaybedilmesiyle

⁶⁸ Mahmud Nedim Bey, *Yemen Ellinde Otuz Yıl*, Haz. Ömer Hakan Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul 2017, s. 163.

⁶⁹ Hasan Muhiddin Paşa, *a.g.e.*, s. 31-32.

beraber tam bir yıl süren Tevfikler Dönemi sona ermişti. Her ikisi de görevlerinden azledilmişti.⁷⁰

Bütün bu bozgun döneminin ardından Yemen için yapılacak yeni vali tercihi çok önemliydi. Zeydilerin isyan hareketindeki amacı, Yemen’de Osmanlı idaresine son verilmesi, hatta mümkünse bağımsız bir yapıya kavuşmalarıydı. Vilâyet merkezinin düşmesi de İmam Yahya ve adamlarına büyük bir özgüven sağlamıştı. Bu yüzden Yemen’deki tehlikeli duruma son verilmesi için Bağdat’ta VI. Ordu Kumandanı görevini yürüten, eski Yemen Valisi Ahmed Feyzi Paşa, yeniden Yemen Vali ve VII. Ordu Kumandanı olarak atanmıştı. Bu yönde bir kararın alınmasındaki kasıt ise, isyancılara karşı yürütülecek askeri harekât ile vilâyet idaresinin tek elden ve hızlı bir şekilde kararlar alınarak yönetilmesi idi. Ahmed Feyzi Paşa, 1871 yılında Ahmed Muhtar Paşa’nın Yemen Seferi’nden itibaren bölgeyi tanıyan ve Osmanlı Arap vilâyetlerinin muhtelif bölgelerinde görev alan bir isimdi. 1905 Temmuz’unda Yemen Valiliğine atandığında da yaşı 80’i geçmişti. Ancak ilerleyen yaşına rağmen çalışkan ve gayretli bir komutan portresi çiziyordu. Mahmud Nedim Bey’in naklettiğine göre askerleri, Paşa’ya büyük bir hürmet göstererek “Baba” diye hitap ediyordu.⁷¹ Bunun yanı sıra selefi olan Tevfik Bey de, Ahmed Feyzi Paşa’nın kendisinin yerine atanmasını doğru bir hareket olarak değerlendirmişti.⁷²

Hudeyde’den askerleriyle karaya çıkan Ahmed Feyzi Paşa, kısa sürede San’a şehrine doğru hareket etmişti. Büyük bir orduyla San’a’ya yürüyen Paşa karşısında İmam Yahya şehirden çekilmek zorunda kalmış ve şehir isyancılardan geri alınmıştı.⁷³ Ancak Feyzi Paşa bununla yetinmeyerek Yemen içlerine kadar isyancıları kovalamıştı.⁷⁴ Böylelikle Yemen Vilâyeti’nde yeniden Osmanlı otoritesi tesis edilmişti ve Ahmed

⁷⁰ Mehmed Tevfik Biren, *a.g.e.*, s. 382, 394.

⁷¹ Mahmud Nedim Bey, *a.g.e.*, s. 172.

⁷² Tevfik Bey, Ahmed Feyzi Paşa’nın bölgeye atanmasını şu şekilde değerlendirmişti: “Bütün bu hadiselerden sonra İstanbul’un gayrete gelip, daha büyük kuvvetler tertip ederek bunları, Müşir Ahmed Feyzi Paşa ile birlikte Yemen’e göndermeye karar vermiş bulunduğu anlaşılıyordu, zaten evvelce yapılacak olan şey de bu idi.” Bkz. Mehmed Tevfik Biren, *a.g.e.*, s. 383.

⁷³ George Wyman Bury, *Arabia Infelix Or The Turks In Yamen*, Macmillan And Co., London 1915, s. 14-15.

⁷⁴ BOA., Bâbiâli Evrak Odası (BEO.), 2716/203628, 8 Şevval 1323 / 6 Aralık 1905.

Feyzi Paşa'nın tam üç yıl sürecek olan valiliği dönemi boyunca Zeydiler kontrol altında tutulmuştu. Ahmed Feyzi Paşa'nın şahsına ve idaresine yönelik olumlu yorumlar sadece Osmanlı subay ve bürokratları tarafından yapılmamaktaydı. Dönemin İngiltere Hudeyde Konsolosu da benzer ifadelerle Paşa'yı, İngiltere'nin İstanbul Elçisi Sir O'Conor'a rapor etmişti. Dikkat çekici olarak bu raporun içerisinde paşa hakkındaki rüşvet iddialarından da bahsetmişti. 5 Eylül 1906 tarihinde Hudeyde Konsolosu Richardson, San'a'yı ziyaret etmiş ve buradaki memurlarla birtakım görüşmeler yapmıştı. Ziyareti neticesinde kaleme aldığı raporunda Feyzi Paşa hakkında şunları bildiriyordu:

*"Çeşitli aralıklarla Yemen'de otuz yıldan fazla hizmet eden Mareşal Ahmed Feyzi Paşa, imparatorluk makamları gereken fonları düzenli olarak ödemedikçe Hudeyde, San'a ve Amran arasındaki demiryolunun inşa edilemeyeceğini ima etti. Komutan, 80 yaşında olduğu tahmin edilen, nazik, misafirperver bir yaşlı adamdı. Ne yazık ki o sekiz yıl önce Yemen'den ayrılan çok hırslı bir memurdu, kamu gelirlerini kullanarak yaklaşık bir milyon sterlin ile kendini zenginleştirdiği söylenmekteydi."*⁷⁵

Konsolos Richardson'un raporunda bahsettiği Ahmed Feyzi Paşa'nın sekiz yıl önce bir milyon sterlin değerinde kazanç elde ettiği iddiası, Paşa'nın 1898 yılında Yemen vali ve kumandanlığından alınarak, Bağdat'ta bulunan VI. Ordu Komutanlığına tayin edilme dönemine denk gelmektedir. Richardson raporun devamında, bölgedeki memurlar ile Arap kabile reisleri arasında bir rüşvet ağının olduğunu dile getirmişti. İstanbul'dan Yemen'e kadar uzanan bu ağ içerisinde Feyzi Paşa'nın da yer aldığını belirtmiştir. Daha önce Hicaz Vilâyeti örneğinde gördüğümüz gibi dönemin Hicaz Vali ve Kumandanı Ahmed Ratib Paşa da farklı bir rüşvet ağının içerisinde olduğu görülmüştür. Nitekim Ahmed Feyzi Paşa hakkındaki iddialar bu sefer yabancı bir kaynak aracılığıyla dile getirilmişti.

Feyzi Paşa'nın Yemen Valiliği sona erdikten sonra vilâyet dâhilinde yarattığı pozitif etkinin zamanla ortadan kaybolduğuna dair raporlar yazılmaktaydı. 1 Mart 1909 tarihinde İngiltere'nin Hudeyde Konsolosu Richardson, İngiltere'nin Osmanlı Elçisi Sir Gerard Lowther'e yazdığı bir

---

⁷⁵ British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/68, in Qatar Digital Library, qdl.qa/archive/81055/vdc_100026613143.0x0000bc [Erişim Tarihi 12/04/2020]

raporun içerisinde Ahmed Feyzi Paşa'nın, II. Meşrutiyet'in ilanından üç ay sonra istifa etmesinden sonra vilâyette yaşanan askerî zafiyete şu cümleleriyle dikkat çekmişti:

“Bu eyaletteki (Yemen) Türk kuvvetleri henüz çok güçlü değiller. Zayıflığın kaynağı ise bölgeyi iyi tanıyan ve isyancılara karşı savaşta iyi denenmiş en iyi subaylarının ayrılmasından bu yana ortaya çıktı. VII. Ordu Komutanı deneyimli Mareşal Ahmed Feyzi Paşa'nın istifa etmesi nedeniyle onarılamaz zararlar meydana geldi ki o hayatının en iyi bölümünü yüzyılın son çeyreğinde Yemen'de geçiren, asilerle sürekli bir çekişmede olan ve de kabilelerin hem korktuğu hem de sevdiği biriydi.”⁷⁶

Netice itibariyle Yemen Vilâyeti özelinde, vali ve kumandanlık rütbelerinin bir kişinin uhdesinde birleştirilmesinin askerî ve idarî açıdan faydaları nihayetinde görülmüştü. Ahmed Feyzi Paşa 1905 Temmuz'unda uhdesine verilen Yemen Valiliği ve VII. Ordu Kumandanlığı görevlerini, II. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra 1908 yılının Ekim ayına kadar daha elinde tutacaktı. Paşa'nın üç yıl süren Yemen Valiliği döneminde herhangi bir ıslahat yürürlüğe konulmasa da bölgede yeniden Osmanlı otoritesinin tesis edilmesi adına önem teşkil etmişti.

Sonuç

1895-1908 yıllarını ele alınan dönem dâhilinde Hicaz ve Yemen Vilâyetlerinde vali ve kumandanlık ikiliğinin önüne geçebilmek adına iki farklı yol izlenilmişti. İlk olarak ele alınan Hicaz Vilâyeti'nde vali ve kumandanlık rütbeleri 1895 yılında Ratib Paşa'nın uhdesinde birleştirilmişti. Hicaz'da kısa süre aralıklarla değişen valilerden sonra bölgeye tayin edilen Ratib Paşa, ilginç bir şekilde bölgede 13 yıl boyunca görevde kalmayı başarmıştı. Üstelik bu süre zarfında tüm yetkileri de elinde tutmuştu. Şüphesiz ki görev süresinin hiçbir valiye tanınmayan bir uzunlukta olmasının sebebi vardı. II. Abdülhamid'in yaver kadrosundan olan Ratib Paşa'nın, padişahla arasındaki münasebetin son derece yakın olması, görev süresinin bu denli uzun sürmesini sağlamıştı. Aynı

⁷⁶ British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/68, in Qatar Digital Library, qdl.qa/archive/81055/vdc_100026613143.0x000008 [Erişim Tarihi 12/04/2020]

zamanda II. Abdülhamid'in Hicaz Vilâyeti'nde güçlü bir figürle devletin otoritesini kutsal topraklarında yeniden canlandırarak, bölgedeki siyasî istikrarı sağlanması düşüncesinin de payı büyüktü. Zira padişahın hem uluslararası alanda hem de iç politikada etkin olarak kullandığı halifelik unvanı, meşruiyetini Hicaz Vilâyeti'deki Osmanlı hâkimiyetinden almaktaydı. Bu gibi politik tercihlerin etkisiyle Ratib Paşa döneminde bölgede Osmanlı istikrarı temin edildi. Yine padişahın ehemmiyet verdiği hac organizasyonu ve Surre-i Hümayun'un bölgeye ulaşarak ahaliye dağıtılmasında mühim bir problem meydana gelmemişti. Bu durumun oluşmasında, vilâyet sistemi içerisindeki askerî ve idarî manadaki yetkilerin Ratib Paşa'da toplanmasının payı büyüktü. Bu sayede Ratib Paşa, vilâyet idaresinde bürokratik bir engele takılmadan aldığı kararları icra etmişti.

Ancak ilerleyen yıllarda valilik süresinin uzaması, Ratib Paşa'nın da bölgede giderek güç kazanmasını beraberinde getirmişti. Bölgede kurduğu rüşvet ağı ve elde ettiği ticari gelirleri sayesinde malî bir güce de sahibi olan Ratib Paşa çıkarlarını korumak adına, merkezî hükümetin bazı politikalarını hayata geçirmesine engel olabilecek kadar güçlenmişti. Nitekim 1901 yılında Hicaz'a telgraf hattının döşenmesini içeren projenin sahada başarısızlığa uğraması ve Hicaz Demiryolu hattının Medine'de nihayete erdirilip Mekke'ye uzatılmamasında Ratib Paşa büyük bir etki sahibiydi. Hem arşiv vesikalarında hem de dönem kaynaklarında sözü edilen tesirin izlerini bulmak mümkündü. Bu bağlamda vali ve kumandanlık rütbesinin bir kişiye verilmesi vilâyet sınırları içerisindeki Osmanlı otoritesini, bölgedeki kabile reisi ve şeyhlerine karşı arttırsa da, bazen merkezî hükümet aldığı kararları uygulamaya çalışırken yine kendi yarattığı otoriteyi karşısında bulabiliyordu. Yine bu minvalde değerlendirildiğinde sözü edilen denklemin bir paradoks oluşturduğu söylenebilir. İlâveten vilâyette vali ve kumandanlık rütbesini elinde bulunduran bir valiyi kontrol edebilecek veyahut denetleyebilecek bir gücün bulunmaması da merkezî hükümet aleyhine oluşan yozlaşmayı beraberinde getirmişti. Ratib Paşa'nın kendi menfaatini muhafaza etme yolunda, meşrutiyet karşısı bir tavır alması da bölgedeki hidivvari idaresinin sonunu getirecekti. Ardında bıraktığı miras da pek hoş karşılanmayacak türdendi. Bölgede topladığı rüşvetlerden hatırı sayılır derecede bir

servet elde etmesinin ortaya çıkmasının ardından Rodos'a sürgün edilmişti.

Buna karşılık Yemen Vilâyeti'ndeki siyasî durum, Hicaz'a göre daha karmaşıktı. Yemen Vilâyeti'nde, vilâyet sisteminin dışında işleyen VII. Ordu'nun bulunması vali ve ordu kumandanları arasında bir ikiliğın yaşanmasına sebebiyet veriyordu. Buna ilaveten, Yemen'in kronik bir isyan bölgesi olması ve İngiltere'nin Aden ve çevresinde söz sahibi olması vilâyetin idaresini daha çetrefilli bir hale bürünmesine sebebiyet vermişti. Bahsi geçen bu karmaşık yapı Yıldız Sarayı'nın, Yemen Vilâyeti hakkında aldığı kararları da etkilemişti. Vilâyette zaman zaman ordu kumandanlığı ve valilik bir kişinin uhdesine verilmiş, zaman zaman da farklı kişilere havale edilmişti. Yemen'de ele alındığı zaman dilimi içerisinde 1891-1898 ve 1905-1908 yılları arasında Yemen Valisi ve VII. Ordu Kumandanı olarak görev yapan Ahmed Feyzi Paşa dönemlerinde, Zeydilerle amansız bir mücadele verilmiştir. Öyle gözüküyor ki vilâyette yaşanan isyanlar olağüst bir duruma sebebiyet vermiş ve bu doğrultuda askerî ve mülkî makamlar Feyzi Paşa'ya emanet edilmişti. Feyzi Paşa, Zeydilere karşı büyük bir başarı göstermiş ve isyanı kontrol altına almıştı. Ancak Hicaz Vilâyeti rneğinde olduğu gibi adı rüşvet dedikodularına karışmıştı. Ratib Paşa gibi hakkında bir mahkeme kararı olmasa da görevinden alındıktan sonra İngiliz konsolosluk raporlarında bu durumdan bahsedilmiştir. Ahmed Feyzi Paşa'nın valilik dönemlerinde hakkında çıkan olumsuz iddialara rağmen vilâyet içerisinde kaybolan Osmanlı idaresini yeniden tesis ettiği de ortadaydı.

Fakat Yemen idaresinde vali ve ordu kumandanlıklarının birbirinden ayrıldıkları dönemde sağlıklı işleyen bir sistem ve otoriteden söz etmek pek de mümkün değildi. 1898-1902 dönemi Vali Hüseyin Hilmi Paşa ve Ordu Kumandanı Müşir Abdullah Paşa arasındaki gerilimin bir güvenlik zafiyetini ortaya çıkararak Hilmi Paşa'nın vurulmasına ve daha sonra görevden el çektirilmesine kadar olan süreci başlatmıştı. Öyle ki Bâbîâli tarafından Yemen'e gönderilen talimat ve dönem kaynakları ikili arasında gerilimin had safhada olduğunu gözler önüne sermiştir. Nitekim vali ve ordu kumandanı arasındaki husumet, hem tasarlanan ıslahatların hayata geirilememesine hem de sonraki döneme sağlıksız bir yapıyı miras bırakarak damgasını vurmuştu. Vali ve ordu kumandanı arasındaki ikiliğın yoğun olarak yaşandığı bu dönemden sonra yeniden

1904-1905 yıllarında vali ve kumandanlık unvanlarının ayrılması vilâyet merkezinin isyancıların eline geçmesini sağlayacak olan süreci başlatmıştı.

Son tahlilde, her iki örnekte görüldüğü gibi vali ve kumandanlık rütbelerinin birleştirilip ayrılması vilâyetlerin siyasi ve askerî istikrarını derinden etkileyen bir karardı. İki farklı uygulamanın da beraberinde getirdikleri oluyordu. Vilâyet idaresinde bir kişinin yetkili bulunması, yetkili şahsiyetin daha fazla nüfuz sahibi olmasını ve uzun süre zarfında da yozlaşmasını beraberinde getiriyordu. Fakat buna rağmen merkezi hükümetle ters düşmediği sürece merkez lehine bir otorite sağlanıyordu. Buna karşın vilâyet idaresinde askerî ve idarî yetkilerin yekvücutta tutulmaması da bir kişinin ayanvari davranmasına engel olmasıyla birlikte, karar ve yetki çatışmalarını da beraberinde getirmekteydi. Bütün bu problemlerin temel kaynağı ise Osmanlı taşrasında mevcut sistemdi. Yeteneksiz yahut siyasi çıkarları nedeniyle birbirleriyle çatışan bürokratlar yaşanan idari problemlerin yegâne sorumlusu değildi. Mevcut vilâyet sistemi ve taşradaki denetimsizlik hali, kronik hale gelen problemlerin yaşanmasına ortam hazırlamıştı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri(BOA), İstanbul.

Bâbrâli Evrak Odası (BEO), nr:2716/203628.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), nr:2906/3, nr:2749/157.

Dahiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri (DH.SAİDd), nr:1647/49.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), nr:396/73, nr:432/88.

İrade Dâhiliye Nezareti (İ.DH), nr:1253/98322, nr:1424/23.

İrade Hususi (İ.HUS), nr:38/45.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), nr:128/14.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), nr:214/76, 219/28.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), nr:352/34.

Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN), nr:4/29.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM), nr:41/97, nr:70/105.

İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul.

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (HHPE), nr:16/1029.

Kitap ve Makaleler

Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, haz. Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken I*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Arap İzzet Paşa, *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri I. Cilt*, haz. İbrahim Küreli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Baldry, John, *The Idrisi Emirate of South East Arabia*, The Press ISIS, İstanbul 2015.

Biren, Mehmed Tevfik, *Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul 2009.

Bury, George Wyman, *Arabia Infelix Or The Turks In Yamen*, Macmillan And Co., London 1915.

Çakar, Sinan, *Kızıldeniz'de İnsan ve Silah Kaçakçılığı (1890-1910)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

Düstur, *I. Tertib*, c.1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289.

Farah, Caesar, *The Sultan's Yemen*, I.B. Tauris, New York 2002.

Gavin, R.J., *Aden Under British Rule 1839-1967*, C.Hurst & Company, London 1975.

Gülsoy, Ufuk, *Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Hasan Muhiddin Paşa, *Ah O Yemen & 1904 İsyanı*, çev. Cahit Kayra, Tarihiçi Kitabevi, İstanbul 2011.

Harris, Walter Burton, *A Journey Through Yemen*, W. Blackwood and Sons, London 1893.

Hurgronje, E.Snorch, *The Revolt In Arabia*, The Knickerbocker Press, New York 1917.

Hut, Davut, *Musul Vilâyeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

İrtem, Süleyman Kâni, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Kırmızı, Abdülhamid, *Ottoman Governors And The Administration Of Provinces*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

Konukçu, Enver, "Bopal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VI, (1992), s. 283.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İSİS, İstanbul 1999.

Kurşun, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

Mahmud Nedim Bey, *Yemen Elllerinde Otuz Yıl*, haz. Ömer Hakan Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul 2017.

Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1330.
_____, *Yemen Kitası Hakkında Bazı Mütalaât*, Numune Matbaası, İstanbul 1325.

Minawi, Mostafa, *The Ottoman Scramble for Africa: Empire And Diplomacy In The Sahara And The Hijaz*, Stanford University Press, California 2016.

Ochsenwald, William, *Religion, Society And The State In Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control 1840-1908*, Ohio State University Press, Ohio 1984.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mâhalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Rüştü Paşa, *Yemen Hatırası*, haz. Kadir Danış, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.

Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

Söylemezoğlu, Süleyman Şefik, *Hicaz Seyahatnamesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

Stambolski, Hristo, *Yemen'de Bulgar Bir Hekim (1877-1878)*, çev. Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.

Sultan Jahan Begum, *The Story Of A Pilgrimage To Hijaz*, Spink Company, Calcuta 1909.

Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, haz. Ahmet Zeki İzgöer, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Yavuz, Yıldırım, *Mimar Kemaleddin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı, Ankara, 1981.

Yel, Ali Murat, "Zwemer, Samuel Marinus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV, (2013), s. 582-583.

Yeşilyurt, Yahya, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliğı ve Ona Yapılan Suikast", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XXXIV (2015), s. 257-285.

Zwemer, Samuel M. - Amy E., *Zigzag Journeys In The Camel Country*, Fleming H.Revell Company, London 1911.

Elektornik Kaynaklar

Qatar Digital Library (QDL), www.qdl.qa/en.

British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/68, in Qatar Digital Library, hdl.gq/archive/81055/vdc_100026613143.0x0000bc [Erişim Tarihi 12/04/2020].

British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/68, in Qatar Digital Library, hdl.gq/archive/81055/vdc_100026613143.0x000008 [Erişim Tarihi 12/04/2020].

istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91067---0007.jpg[Erişim Tarihi 28/05/2020].

EKLER

Ek 1. Bahriye Kaymakamı rütbesinde iken Ahmed Ratib Paşa'nın çekilen bir fotoğrafı.

Kaynak:
0007.jpg

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91067--->

Ek 2. Burton Harris'in, Feyzi Paşa ile olan görüşmesine dair yaptığı izim. (Yazarın ifadesine göre solda sandalyede oturan, Harris; divanda oturan kişi Feyzi Paşa.)

Kaynak: Walter Burton Harris, *A Journey Through Yemen*, s. 293.

Araştırma Makalesi / Research Article

Tarih Ders Kitabı Araştırmalarına Kısa Bir Bakış

Hülya Çelik*

(ORCID ID: 0000-0003-2207-2104)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

30.07.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

03.09.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çelik, H., "Tarih Ders Kitabı Araştırmalarına Kısa Bir Bakış", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 565-586.

APA: Çelik, H. (2020). Tarih Ders Kitabı Araştırmalarına Kısa Bir Bakış. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 565-586.

Öz

Tarih ders kitapları, okullardaki resmî tarih öğretiminin içeriğini yansıtan, tarih disipliniyle doğrudan ilişkili eğitim kaynaklarıdır. Egemen içerik ve egemen ideolojiyi yansıttığı düşünülen tarih ders kitapları kültür ve ideolojiyi sürekli kılan araçlar olarak görülmekte, güç ve bilgi arasındaki karmaşık ilişkiyi yansıttığına inanılmaktadır. Ders kitaplarının incelenmesi aracılığıyla toplumların, geçmişten günümüze yalnızca bilgiyi nasıl aktardıkları değil, aynı zamanda duyguları, düşünceleri ve başka toplumlara bakış açıları da ortaya çıkmaktadır. Ders kitaplarının devlet tarafından nasıl ve ne ölçüde kontrol altında bulunduğu ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Tarih ders kitapları hazırlık aşamasından, içeriğine, sunumundan, dağıtımına, uzman, öğrenci, öğretmen ve veli paydaşlarına kadar her aşaması araştırma konusu olabilen kaynaklardır. Tarih ders kitapları tarih, tarih eğitimi ve eğitim tarihinin, yanı sıra eğitim sosyolojisi, siyaset bilimi ve dilbilim açısından da önemli bir araştırma alanı olarak görülmektedir. Dolayısıyla tarih ders kitaplarına ilişkin dünyada ve ülkemizde farklı disiplinlerde çok sayıda çalışma yapılmaktadır. Böylece tarih

---

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye, hcelik@sakarya.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Education, Department of Turkish Language and Social Sciences Education, Turkey.

ders kitapları araştırmaları üzerine gerek dünyada gerekse Türkiye’de oldukça zengin bir literatür ortaya çıkmakta, ders kitaplarıyla ilgili içerik, uygulama, sorunlar ve çözüm önerileri sunulmaktadır. Bu çalışmada tarih ders kitabı araştırmalarında önemli bir merkez olan Georg Eckert Enstitüsü, tarih ders kitabı araştırmalarında yöntem yaklaşımları, başlıca konular, Türkiye’den örnekler ve yeni eğilimler kısaca değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Tarih Ders Kitabı, Tarih Ders Kitabı Araştırmaları, Georg Eckert Enstitüsü, Tarih Öğretimi.

A Brief Overview of History Textbook Research

Abstract

History textbooks are educational resources directly related to the discipline of history, reflecting the content of official history teaching in schools. History textbooks, which are thought to reflect the dominant content and the dominant ideology, are seen as tools that perpetuate culture and ideology, and are believed to reflect the complex relationship between power and knowledge. Through the examination of textbooks, not only how societies have transferred knowledge from past to present, but also their feelings, thoughts and perspectives on other societies are revealed. How and to what extent textbooks are controlled by the state differs from country to country. History textbooks are resources that can be a subject of research at every stage, from the preparation phase, content, presentation, distribution, to every stakeholder such as experts, students, teachers and parents. History textbooks are an important field of research in terms of history, history education and educational history, as well as educational sociology, political science and linguistics. Therefore, there are many studies on history textbooks in different disciplines in the world and in our country. Thus, research on history textbooks should emerge in the world as well as a rich literature in Turkey, about the content of textbooks, practice, problems and solutions are presented. In this study the Georg Eckert Institute, an important center for history textbook research, research approaches in history textbooks, the main issues, examples from Turkey and new trends will be covered shortly.

Keywords: history textbooks, history textbook research, Georg Eckert Institute, history teaching.

Giriş

Geçmişten günümüze bilginin depolanıp okuyucuyla paylaşıldığı kitaplar, bir öğretim materyali olarak ders kitabı formunda

tasarlanmaktadır. İçeriği, yapısı, dili, anlatımı, görselliği ve pek çok özelliği ile diğer kitaplardan ayrılan ders kitapları ğretmen ve öğrenciler için temel kaynak niteliğindedir. İçeriğindeki anlatımla sistemli bilgi vermenin yanında ait olduğu toplumun ortak değerlerini, inançlarını, tutumlarını, düşünce ve davranış yapısını da yansıtılmaktadır. Özellikle müfredat ile şekillendiğinden devletin en önemli vatandaş yetiştirme aracı olarak da değerlendirilmektedir. Ders kitaplarının belli bir bilincin ve kimliğin oluşturulması, tanıtılması ve aktarılmasında bir araç olmak yanında ait oldukları dönemdeki egemen siyaseti ve bu dönemin toplumsal yapısına ilişkin ipuçlarını da taşıdığu söylenebilir.¹ Bu haliyle ders kitapları bir ülkede “meşru bilgi”nin sınırlarını belirleyen temel araçlardan biri olarak grlmektedir.² Diğer bir ifadeyle ders kitapları kapakları, ierdiğu görseller, kullanılan dil ve ele alınan konular aracılığıyla ülkenin resmî söylemini yansıtılmaktadır. Her ne kadar günümüzde modern teknolojinin eğitim alanına yeni araçlar kazandırmasıyla ders kitaplarının önem ve etkisinin azaldığu düşünülse de ders kitaplarının eğitim ve ğretim alanındaki belirleyici rolü devam etmektedir. Özellikle geleneksel toplumlarda öğretmenler için başvuru kaynağı olması, konuların aktarımında ders kitabı dışına çıkılamaması, okullarda kültür aktarımı işlevi görmesi ders kitaplarını bir araştırma alanı olarak da ilgi çekici kılmaktadır. Ders kitaplarının incelenmesi aracılığıyla toplumların, geçmişten günümüze yalnızca bilgiyi nasıl aktardıkları değil, aynı zamanda duyguları, düşünceleri ve başka toplumlara bakış açıları da ortaya çıkmaktadır. Ders kitaplarında yer alan tarihsel önyargılar ve kalıplaşmış düşünceler ortaya çıktıkları toplumun egemen görüşünü yansıtılmaktadır.³ Bu bağlamda tarih ders kitapları diğer kitaplardan ayrılmaktadır.

Tarih ders kitapları, okullardaki resmî tarih öğretiminin içeriğini yansıtan, tarih disipliniyle doğrudan ilişkili eğitim kaynaklarıdır. Öğretme ve öğrenme amacıyla yazıldıkları için örtük ya da açık olarak

---

¹ Hayati Tüfekçioğlu, “Ders Kitapları zerine Yapılmış İki alışma ve Yetişkinlere Okuma Yazma ğreten İki Kitap Hakkında İnceleme”, *İstanbul Sosyoloji Dergisi*, sayı 4, 1995, s. 61.

² M. W. Apple, *Official Knowledge*, Routledge, London, 1993.

³ Lory-Gregory Koullapis, “Türkiye’de Tarih Ders Kitapları ve UNESCO’nun nerileri”, *Tarih ğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 51.

pedagojik ve didaktik görüşler içermektedirler.⁴ Geçmişten günümüze çok farklı yapılarda kullanıma sunulan ders kitaplarının ortaya çıkmasında uzman tarihçiler, öğretmenler, eğitim bilimciler, yazar ya da danışman olarak önemli görevler üstlenmişlerdir. Tek bir ders kitabının yanı sıra farklı ülkelerde tarih ders kitabı, çalışma kitabı, öğretmen kılavuz kitabı şeklinde bir kitap seti olarak da öğrenci ve öğretmenlerin kullanımına sunulabilmektedir. Güncel tarih ders kitapları tarihe ilişkin hikâyeler, okuma parçaları, kaynaklardan alıntılar, resimler, minyatürler, grafikler, haritaların yanı sıra film ve web sitesi önerilerine de yer vermektedir. Tarih dersi öğrenci çalışma kitapları resim, grafik ve haritalara dayalı öğrenci etkinliklerini içermektedir. Öğretmen kılavuz kitaplarında ise öğretmenlere tarihî konuları açıklamalarında rehber olacak birinci ve ikinci el kaynaklar ve müzeler ile diğer medya kaynakları, öğretim önerileri yer almaktadır. Ülkemizde yalnızca müfredata uygun olarak hazırlanan ve onay sürecinden geçen ortaöğretim tarih ders kitapları kullanılmaktadır. Mevcut kitaplar da tarih bilgisi yanında görseller, kaynaklar, etkinlikler içermektedir.

Tarih ders kitapları hem öğrenciler hem de öğretmenler için kullanım kolaylığı sağlayan, kolay ulaşılabilen, bilgilerin sistematik olarak verildiği, her an başvurulabilen ve sözel eğitimin boşluklarını doldurabilen öğretim materyalleridir. Tarih ders kitapları doğruluğu ve geçerliliği kesin olan bilgiler bütünü olarak algılanmaktadır.⁵ Zorunlu eğitimin pek çok ülkede liseye kadar devam ettiği göz önüne alındığında resmî tarihin sunum şekli, bireylerin tarihe bakışını etkileyecek izler oluşturmakta, hatta kişiler ileriki yaşantılarında da sıklıkla lise tarih kitaplarından öğrendiği bilgilere atıfta bulunmaktadır. Diğer ders kitaplarından farklı olarak tarih ders kitapları alan bilgisi vermek yanında öğrencileri “etkili bir vatandaş olarak yetiştirmek ve ortak bir tarih bilinci ile donatmak” görevleri ile de yükümlüdür.⁶ Çoğunlukla içerik ve uygulamanın yansıması olarak görülen tarih ders kitapları aynı zamanda mevcut

⁴ Maria Grever, Tina van der Vlies, “Why National Narratives Are Perpetuated: Literature Review On New Insights From History Textbook Research”, *London Review of Education*, 15/2, July 2017, s. 288.

⁵ Gülin Karabağ, “Tarih Eğitimi ve Ders Kitabı Kullanımı”, *Tarih Öğretiminde Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı*, Editörler. İ. Hakkı Demircioğlu, İbrahim Turan, Pegem Akademi, Ankara, 2012, s. 39.

⁶ a.g.m., s. 39.

kültür ve ideolojinin devamlılık aracıdır. Tercih edilen tarafsız ve bilgi anlatım üslubu toplumun genelinin ders kitaplarını üstün bilgi kaynağı şeklinde algılamasına neden olsa da tarih ders kitapları ideolojik ön yargıları ve belli konuları ele alışıyla da eleştiriye açık hale gelmektedir.

Tarih ders kitabı bir anlamda akademik tarih yazımının öğrenci seviyesinde sunulmuş formudur. Müfredata, eğitim politikalarına uymak ve onay sürecinden geçmek zorundadır. İçinde bulunduğu sistemin ideolojik yapısı tarih ders kitabının içerik ve düzenini, hassas (ihtilafli) konuları ele alış ve sunuş biçimini, tartışmaya yer verip vermeyeceğini de etkilemektedir. Ders kitaplarının devlet tarafından nasıl ve ne ölçüde kontrol altında bulunduğu ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Siyasi otoriteler, kanaat önderleri, tarihçiler, eğitim uzmanları, öğretmenler hangi tarih konularının ne şekilde kitapta sunulacağı hususunda tartışıp görüş birliğine varmaktadırlar.⁷ Sonuçta tarih ders kitapları hazırlık aşamasından, içeriğine, sunumundan, dağıtımına, uzman, öğrenci, öğretmen ve veli paydaşlarına kadar her aşaması araştırma konusu olabilen bir kaynak olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada tarih ders kitabı araştırmalarında önemli bir merkez olan Georg Eckert Enstitüsü, tarih ders kitabı araştırmalarında yöntem yaklaşımları, başlıca konular, Türkiye’den örnekler ve yeni eğilimler kısaca değerlendirilecektir.

Tarih Ders Kitabı Araştırmalarında Önemli Bir Merkez: Georg Eckert Uluslararası Ders Kitabı İncelemeleri Enstitüsü

Oldukça yaygın bir uluslararası araştırma geleneği olan ders kitabı araştırmalarının geçmişi Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına dayanmaktadır. 1920’lerin başında Milletler Cemiyeti uluslararası anlayışı geliştirmek için klişeler ve “öteki” üzerine karşılaştırmalı ders kitabı araştırmalarını desteklemiştir. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra da UNESCO ve Avrupa Konseyi bu tarz çalışmalara devam etmiştir.⁸ 1951 yılında tarihçi ve eğitimci Georg Eckert tarafından “Ders Kitaplarının Gelişimi için Uluslararası Enstitü” ilk kez Braunschweig’te (Almanya’da) Öğretmen Eğitimi Koleji’nde kurulmuştur. 1974 yılında Georg Eckert’in

⁷ Maria Grever, Tina vander Vlies, a.g.m., s. 289.

⁸ Eckhardt Funchs “Current trends in history and social studies textbook research”. *Journal of International Cooperation in Education*, 14/2, 2011, s. 18.

ölümünden sonra kurum *Georg Eckert Uluslararası Ders Kitabı İncelemeleri Enstitüsü* adını almış, söz konusu araştırmalara önemli katkılar sağlamıştır. Ders kitabı incelemelerinin önceliği başlangıçta Batı Avrupa'daki eski savaş düşmanları olmuştur. Daha çok Fransa'nın mutabakat ve iletişim süreçlerine odaklanılmış, 1949'da başlayan karşılıklı ders kitabı çalışmaları tarih ders kitaplarından özellikle düşman ve klişe imajlarındaki gerçek hataları elemanın yollarını aramıştır.⁹ İki ülke arasındaki ortak tarihin iddialı yönlerini dikkate alan akademik araştırmalara dayanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndaki deneyimlerinin ardından Avrupa toplumlarının birliği için gerekli koşullar ortaya çıkmış, bu durum aynı zamanda öğretmenlerin gelecek kuşağa da aktarılacak olan tarihe demokratik bakış açısı geliştirmelerine katkı sağlamıştır. Avrupa'nın bütünleşme sürecinde iki taraflı ders kitabı tartışmaları İtalya, Kuzey Avrupa ülkeleri, Avusturya, İsviçre'yi de içine alacak şekilde genişlemiştir. Benzer şekilde Yugoslavya ile de 1950'lerde çalışmalar başlatılmış, 1970'lerde Polonya ve Romanya da karşılıklı ders kitabı çalışmalarına dâhil edilmiştir. 1972'de Almanya-Polonya ortak ders kitabı komisyonunun kurulması çok önemli bir dönüm noktası olmuş, Fransız-Alman ders kitabı komisyonu ile söz konusu komisyonun George Eckert Enstitüsü'nün başarısını temsil ettiği uluslararası ders kitabı çalışmalarında bir paradigma olarak görülmüştür.¹⁰ 1981'de başlayan Alman-İsrail ders kitabı tartışmaları geleneksel ikili ders kitabı çalışmalarının sonucuna işaret etmiştir. Almanya'daki uluslararası ders kitabı çalışmaları Avrupa sınırlarını da aşmıştır. 1950'lerde başlayan Japonya ve Endonezya ders kitabı tartışmaları bu araştırmaların Avrupa'nın ötesine de yayıldığını göstermektedir. Almanya burada daha çok uluslararası organizasyonlarla birlikte arabulucu rol oynamaktadır. Soğuk Savaş'ın bitişiyle birlikte ders kitaplarındaki doğu ve batı blokları arasındaki geleneksel düşmanlık söylemleri de ortadan kalkmıştır. Ancak Doğu Avrupa'da yeni kurulan devletlerdeki ders kitapları yeni bir araştırma alanı olmuştur.

⁹ Eckhardt Funchs, Steffen Sammler, *Textbook Between Tradition and Innovation: A Journey Through the History of Georg Eckert Institute*, http://repository.gei.de/bitstream/handle/11428/266/Textbooks_between_innovation_and_tradition.pdf [Erişim tarihi: 30.06.2020], s. 6.

¹⁰ Eckhardt Funchs, Steffen Sammler, a.g.e., ss. 6-7.

*UNESCO'nun 1992'den itibaren Georg Eckert Uluslararası Ders Kitabı Araştırmaları Enstitüsü'yle birlikte UNESCO Uluslararası Ders Kitabı Araştırmaları Ağı'nı geliştirdiği bilinmektedir.*¹¹ Farklı ölkelerden uzmanların bulunduğu bu ağ ders kitabı tasarımı araştırmaları, tarih, coğrafya ve diğer sosyal bilimlere ilişkin ders kitapları düzeltme çalışmaları ve projelerle ilgili bilgiler sunmaktadır. Günümüzde *Georg Eckert Uluslararası Ders Kitabı Araştırmaları Enstitüsü Doğu Asya'da, Avrupa'da çok ortaklı projelere devam etmektedir.*

Tarih Ders Kitabı Araştırmalarında Yöntem Yaklaşımları

Toplumsal yapılar, kültürel eserler, toplumsal hafıza kaynakları, egemen anlatıların parçaları ve ulus devletlerin otobiyografileri olarak değerlendirilen tarih ders kitapları farklı disiplinlerden gelen araştırmacıların her daim ilgisini çekmektedir.¹² Tarih ders kitapları tarih, tarih eğitimi ve eğitim tarihinin, yanı sıra eğitim sosyolojisi, siyaset bilimi ve dilbilim açasından da önemli bir araştırma alanı olarak görölmektedir. Dolayısıyla tarih ders kitaplarına ilişkin dünyada ve ölkemizde farklı disiplinlerde çok sayıda çalışma yapılmaktadır.

Karşılaştırmalı ders kitabı araştırmaları, projelerin yanı sıra ders kitaplarını konu alan makale ve tez çalışmaları bulunmaktadır. Tarih ders kitaplarına ilişkin araştırma yapmak özellikle kaynağa ulaşım açasından kolay görünse de nitelikli araştırmaların ortaya çıkması için ders kitaplarının temini kadar sistemli çalışma, derin literatür bilgisi ve alan hakimiyeti gerekmektedir. Her araştırmada olduğu gibi tarih ders kitabına ilişkin araştırma sorusu çalışmanın muhteviyatını ve yöntemini belirlemektedir. Ders kitabındaki içeriğin nasıl analiz edileceği, bu analiz için ne gibi hazırlıklar yapılacağı, kriterler belirleneceği ve yollar izleneceği araştırmaların da temelini oluşturmaktadır.

Tarih ders kitabı araştırmalarına ilişkin olarak Foster,¹³ birbiriyle ilişkili iki gelenekten söz etmektedir. Bunlardan ilki olan *uzlaşmacı*

---

¹¹ Falk Pingel, *Ders Kitaplarını Araştırma ve Düzeltilme Rehberi Unesco*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

¹² Maria Repoussi, Nicole Tutiaux-Guillon, "New Trends in History Textbook Research: Issues And Methodologies Toward A School Histography", *Journal of Educational Media, Memory and Society*, 2/1, 2010, s. 156.

¹³ Stuart Foster, "Dominant Traditions in International Textbook Research and Revision", *Education Inquiry*, 2/1, s. 7.

gelenek geçmişin sunumu konusunda farklı ülkelerin temsilcilerinin ortak ders kitabı çalışmalarına işaret etmektedir. Daha çok uluslararası tarih ders kitabı organizasyonlarına dayanan bu araştırmalarda tarih ders kitaplarını analiz etmek için farklı uluslardan eğitimciler, tarihçiler ve yazarlar bir araya gelerek ortak tarih anlayışı ve ötekilerin tarihine daha duyarlı bir tarih anlayışı ortaya koymayı amaçlamaktadırlar.

Tarih ders kitabı araştırmalarına ilişkin olarak Foster'ın sözünü ettiği ikinci gelenek ise *eleştirel gelenektir*. Bağımsız üniversiteler ve kurumlardaki akademisyen ve araştırmacıların daha çok bireysel çabalarına dayanmaktadır. Baskın sosyo-kültürel ve ideolojik güçler tarafından tarihi bilginin nasıl kontrol edildiği ve etkilendiğini gündeme getirmek için ders kitaplarının bakış açıları, söylemleri ve içeriğini eleştirel biçimde analiz etmeyi amaçlayan eleştirel gelenekteki araştırmacılar şu sorulara cevap aramaktadır:¹⁴

- Ders kitaplarındaki bilgiyi kimler seçer? Farklı çıkar grupları arasındaki ideolojik, ekonomik ve entelektüel ilişki nedir?
- Ders kitaplarında kimlerin sesi duyulur? Kimlerin bilgisi dâhil edilir? En çok ilgi gören gruplar hangileridir? Kimlerin hikâyesi anlatılır? Kültürel, siyasi, coğrafi ve tarihi bakış açıları geçmişin nasıl anlatıldığını nasıl ve hangi yollarla etkiler?

Pingel¹⁵ ders kitabı analizi için nicel ve nitel yöntemler arasında kesin bir ayırım yapılmaması gerektiği, kural olarak ikisinin birbirini tamamladığı görüşünü vurgulamaktadır. Nicel yöntemler metni ölçmekte, metnin kaç kez kullanıldığını, bir kişiye ya da halka kaç kez değinildiğini ve bir ülkeye ya da konuya ne kadar yer ayrıldığını saptamaktadır. Ancak metnin ne anlattığını, sunuş tarzını, çok perspektifli açıklamanın mı tek sebebe bağlayıcı açıklamanın mı esas alındığını, bilimsel çalışma sonuçlarına mı, didaktik yaklaşımla basite indirgemeciliğe mi başvurulduğunu nitel yöntemler açığa çıkarmaktadır.

¹⁴ Stuart Foster, a.g.m., s. 9.

¹⁵ Falk Pingel, *Ders Kitaplarını Araştırma ve Düzeltme Rehberi Unesco*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 49.

Analiz için kriterler listesi Pingel¹⁶ tarafından beş alt başlıkla sunulmuştur:

1. Ders kitabı sektörünün bileşenleri (eğitim sistemleri, yönergeler/müfredat, kabul/onay prosedürleri, yayınevlerinin yapısı)
2. Biçimsel kriterler (bibliyografik referanslar, okul kademesi, okul türü gibi hedef gruplar, dağıtım)
3. Metin türleri sunuş biçimleri (eğer belirtilmişse yazarların maksatları, betimleyici yazar metni, resimler/çizimler/fotoğraflar/haritalar, tablolar/istatistikler, kaynaklar, alıştırmalar)
4. İçerik analizi (olgusal doğruluk/eksiksizlik/hatalar, güncel sunuş, konu seçimi/ağırlık temsil düzeyi, ayırıtırma derecesi, olguların, görüşlerin/yorumların oranları)
5. Sunuş perspektifleri (karşılaştırmaya/karşıtlık kurmaya dayalı yaklaşım, sorun yönelimli, akılcılık /duygu uyandırıcılık)

Ders kitabı araştırmalarında kitapların belli dönemler içinde değişimi ortaya koyan boylamsal çalışmalar da tercih edilmektedir. Eski ve yeni ders kitaplarının karşılaştırılmasına dayanan bu çalışmalarda şu başlıklara odaklanılmaktadır:¹⁷

- Yeni ders kitaplarındaki tematik değişimler
- Belli konuların öğretimindeki değişimler
- Belli konuların verilişindeki dil ve ifadenin değişimi
- Öğretici araçların değişimi
- Örnekler ve resimlerin değişimi
- Soru ve alıştırmaların değişimi

Ders kitaplarında zaman içinde ortaya çıkan değişimi tasvir eden bu tarz çalışmalarda örneklem seçimi, dönemlerin neye göre belirleneceği önem kazanmaktadır. On yıllık periyodlar, ya da müfredat değişimi sonrası basılan kitaplar tercih edilebilmekte, böylece müfredattaki değişimin ders kitaplarına yansımaları da değerlendirilmiş olmaktadır. Ayrıca döneme ilişkin olarak ortaya konan tarih yazım yaklaşımları da

¹⁶ Falk Pingel, a.g.e., ss. 52-53.

¹⁷ Agnes Fischer-Dardai, László Kojanitz, "Textbook Analysis Methods for the Longitudinal Study of Textbook Contents", *Analysing Textbook Methodological Issues*, Augsburg, 2011, s. 48.

ortaya çıkarılabilmektedir. Tarih ders kitaplarında hangi konuların öne çıkarıldığı ya da konuların ele alınışındaki değişim, birinci kaynaklardan verilen örnekler bu karşılaştırmaları desteklemek için araştırmalarda sunulmaktadır.

Tarih ders kitabına ilişkin araştırmalarda başvurulan yöntemlerden biri de kitabı değerlendirmek için kullanıcıları olan öğretmen ve öğrencilerin görüşlerinin ele alındığı çalışmalardır. Bu tarz araştırmalarda öğretmen ve öğrenciler kitabın fiziksel özellikleri, içeriği, kullanım durumu, etkililiği gibi belli alanlarda görüşlerini dile getirmektedirler.

Tarih ders kitaplarının çok boyutlu olarak incelenmesine olanak veren bu araştırmalar sorunların tespiti ve çözüm önerileri ile ders kitaplarının gelişimine önemli katkılar sağlamaktadır.

Tarih Ders Kitabı Araştırmalarında Başlıca Konular ve Türkiye’den Örnekler

Tarih, tarih eğitimi, eğitim tarihi, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler, sosyoloji, dilbilimi gibi farklı disiplinler tarih ders kitaplarını konu alan çalışmalar ortaya koymaktadır. Sözü edilen bilim dallarında tarih ders kitapları içerik, anlatım, eğitim tarihi, eğitim politikaları, tarihçilik, imge ve kimlik gibi çok çeşitli boyutlarda incelenmektedir. Böylece tarih ders kitapları araştırmaları üzerine gerek dünyada gerekse Türkiye’de oldukça zengin bir literatür ortaya çıkmakta, ders kitaplarıyla ilgili içerik, uygulama, sorunlar ve çözüm önerileri sunulmaktadır.

Türkiye’de tarih ders kitaplarıyla ilgili yapılmış 1998-2016 yılına ait lisansüstü tezler incelendiğinde çalışmaların yoğun olarak tarih eğitimi bilim dalında yer aldığı, bunun dışında tarih anabilim dalının Genel Türk, Yeniçağ, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi’nde; Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bilim dallarında yabancı ülkelerin tarih ders kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı konularına odaklandığı tespit edilmiştir.¹⁸ Söz konusu lisansüstü tezlerde tarih ders kitaplarının daha çok içerik bilgisi ve tarihte belli konuların öğretimi; imge/ımaaj, kimlik, eğitim politikası, öğretmen/öğrenci görüşleri ve görseller açısından

¹⁸ Hülya Çelik, Türkiye’de Tarih Ders Kitaplarıyla İlgili Lisansüstü Çalışmaların Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Bilgiler Eğitimi Sempozyumu Bildiri Özet Kitabı*, 4-6 Mayıs 2017, Eskişehir, 2017, s. 420.

incelendiği belirlenmiştir. Başka ũlkelerin ders kitaplarında Tũrk/Osmanlı imgesi/imajını inceleyen pek çok araştırma grũlmektedir.¹⁹ Bu araştırmalarda daha çok tarih ders kitaplarının tarihsel bilgiyi anlamlı imajlar bũtũnũ oluşturabilmek adına bir söylem eşliğinde yeniden kurduğu bilindiğinden söz konusu söylemlerde yer alan klişeler/basmakalıp ifadeler, önyargıların neler olduğunu tespit etmeye odaklanılmaktadır. 2017 yılından gũnũmũze ise Ulusal Tez Merkezi'nde tarih ders kitaplarını inceleyen çalışmalarda gözle grũlũr bir artış dikkat çekmektedir. Örneğin yalnızca 2019'da tarih ders kitaplarını konu alan 9 çalışma mevcuttur ve söz konusu çalışmalar yine imge/imaj²⁰ ve tarihte belli konuların ğretiminde yoğunlaşmaktadır.

¹⁹ Bu çalışmalara örnek olarak şener Biljali, *Makedonya Eğitim Kurumlarında Okutulan Tarih Kitaplarında Osmanlı İmajı*, Gazi ũniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitũsũ, Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2007; Nurses Yıldız, *1980-1990 Yılları Arasında Bulgaristan'da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Tũrk ve Osmanlı Algısı*, Gaziosman Paşa ũniversitesi Sosyal Bilimler Enstitũsũ, Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2008; Mirna Zunic, *Hırvatistan'da Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı*, Yıldız Teknik ũniversitesi Sosyal Bilimler Enstitũsũ, Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2008; Mehmet Yiğit, *Arap ũlkelerinde Okutulan Lise Tarih Ders Kitaplarında Tũrkler (ũrdũn ve Suriye rneği)*, Gazi ũniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitũsũ Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2009; Verena Gatina, *Rus Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Tũrk İmgesi*, Yıldız Teknik ũniversitesi Sosyal Bilimler Enstitũsũ Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2009; Zehra Betũl Gökdemir, *Suudi Arabistan Ders Kitaplarında Tũrkler ve Tũrk İmajı*, Marmara ũniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitũsũ, Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2010; Fatih Fuat Tuncer, *Kosova Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Tũrk İmajı*, Akdeniz ũniversitesi Sosyal Bilimler Enstitũsũ Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2012 verilebilir.

²⁰ Ulusal Tez Merkezi web sitesinde yer alan tarih ders kitaplarını konu alan 2019 yılına ilişkin alışmalar: Suat atar, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Sultan II. Abdũlhamid İmajı*, Marmara ũniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitũsũ, Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2019; Semih Cabalar, *II. Meşrutiyet Döneminde Tarih Ders Kitaplarında Avrupa İmgesi*, Trakya ũniversitesi Sosyal Bilimler Enstitũsũ Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2019; Hasan şeritoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı*, Sakarya ũniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitũsũ Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2019; Muhammed Savaş Yılmaz, *Ortaöğretim tarih ders kitaplarında Osmanlı Tarihi konularının ğretimi (1950-1980)*. Gazi ũniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitũsũ Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2019; Köksal Mu, *Ortaöğretim tarih ders kitaplarında değer aktarım yaklaşımları nelerdir?* Marmara ũniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitũsũ Yayınlanmamış Yũksek Lisans Tezi, 2019; Hilal Kibar, *Ortaöğretim ders kitapları kanıt temelli öğrenme yaklaşımının neresindedir? Bir saptama alışması*. Marmara ũniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitũsũ Yayınlanmamış

Tarih ders kitaplarında Türk imajı üzerine lisansüstü çalışmalar dışında proje ve kitap çalışmaları da mevcuttur. Hacısalihoğlu'nun yürütücülüğünde tamamlanan *Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı*²¹ başlıklı çalışma, Türk/Osmanlı imgesine ilişkin projelere örnek olarak verilebilir. Söz konusu projede Bosna-Hersek, Sırbistan, Karadağ, Hırvatistan, Kosova, Makedonya, Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Kıbrıs (Rum Kesimi), Ermenistan, Azerbaycan, Rusya tarih ders kitapları incelenmiş ve bu proje aynı başlık altında kitap olarak da yayınlanmıştır.²²

Şimşek'in editörlüğünde *Dünyada Türk İmajı: Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*²³ başlıklı editöryal kitap çalışması farklı ülkelerin lise tarih ders kitaplarında Türk imajını ele almaktadır. Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Avustralya, Avusturya, Azerbaycan, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Çin Halk Cumhuriyeti, Danimarka, Endonezya, Ermenistan, Fransa, Güney Kore, Hindistan, Hırvatistan, İngiltere, İran, İspanya, İsrail, Japonya, Kazakistan, Kırgızistan, Kolombiya, Kosova, Macaristan, Makedonya, Malezya, Mısır, Özbekistan, Polonya, Romanya, Rusya, Sırbistan, Suriye, Suudi Arabistan, Ürdün, Yunanistan'ın ders kitapları Türk imajı bağlamında incelenmiştir. Şimşek'in Türkiye'de tarih ders kitaplarında devlet, halklar ve kişiler üzerine öne çıkan imajları betimleyen bir başka editöryal çalışması da mevcuttur.²⁴ Söz konusu çalışmada 1930'lardan günümüze Türkiye'deki tarih ders kitaplarındaki imajlar Türk tarih tezi, Hümanist

---

Yüksek Lisans Tezi, 2019; Emre Turan, İspanya'da lise tarih ders kitaplarında Müslümanlar ve eğitime yansımaları, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019; Melih Kazkaldıran, II. Meşrutiyet Dönemi tarih ders kitaplarında modernleşme meselesi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019; Ahmet Fatih Göktan, Ortaöğretim tarih ders kitaplarında harita-metin ilişkisi ve sınıf içi öğretmen uygulamaları, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

²¹ Mehmet Hacısalihoğlu, *Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı*, 1001 TUBİTAK Araştırma projesi, Proje No: 110K571, İstanbul, 2014.

²² Mehmet Hacısalihoğlu, *Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı*, Balkar, İstanbul, 2020.

²³ Ahmet Şimşek, *Dünyada Türk İmajı: Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*, Pegem Akademi, Ankara, 2018.

²⁴ Ahmet Şimşek, *Tarih Ders Kitaplarında İmajlar: Devletler, Halklar, Kişiler*, Pegem Akademi, Ankara, 2019.

dönem, Türk İslam sentezi, pedagojik yönelimler dönemi olmak üzere tarihsel süreç içinde değerlendirilmiştir. Türk imajının yanı sıra, Orta Asya, Çin, Bizans, Moğollar ve Cengiz Han, Timur ve Timurlular, Avrupa, Fatih, Safeviler ve Şah İsmail, Macaristan, Avusturya, Polonya, Almanya, Fransa, İngiltere, Yunan, Yunanistan, İttihat Terakki, Arap, İsrail, Abdülhamit, Sultan Vahdettin, Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal Atatürk, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve Çerkez Ethem imajı analiz edilmiştir.

Tarih eğitimi 19. yüzyıldan itibaren ulus kimliğinin toplumsal üretiminde asıl araç olarak görülmekte, ders kitaplarının da bu kimliğin oluşumunda etkin olduğu bilinmektedir.²⁵ Yıldırım'ın *Tarih Ders Kitaplarında Kimlik Söylemi*,²⁶ Daloğlu'nun *Lise Tarih Dersi Kitaplarında Yer Alan Milli Kimlik Kavramının İçerik Analizi: 1939-1950*²⁷ başlıklı çalışmaları da ders kitaplarını kimlik bağlamında inceleyen çalışmaları örneklendirmektedir.

Tarih ders kitapları bilerek ya da bilmeyerek ihtilafli söylemleri içermektedir. Biz ve öteki imajı/imesi açıkça kimin nerede bulunduğunu, kimin devletin gerçek vatandaşı olduğunu tanımlayarak yasal kolektif bir kimlik dizayn etmektedir.²⁸ Toplumsal gruplar kendilerini sıklıkla kötü resmedilmiş ya da göz ardı edilmiş bulurlar. Böylece tarih ders kitapları ötekileri çalışmak için de önemli bir araştırma alanıdır. Bu, daha çok aynı alanda farklı bakış açılarını ortaya koyan metinlerin incelenmesiyle mümkündür. Genellikle bütün bir dokümanın belli bir konuya atıfla incelenmesi, daha çok nitel araştırmaya yoğunlaşmakta, söz konusu metinler içerik analizi ya da betimsel analize tabi tutulmaktadır.

Tarih ders kitapları toplumsal cinsiyet ve kadının tarihteki yeri ve kimlik bağlamında da incelenmektedir. Başoğlu'nun *Lise Tarih Ders*

---

²⁵ Maria Repoussi, Nicole Tutiaux-Guillon, a.g.m., s. 159.

²⁶ Tercan Yıldırım, *Tarih Ders Kitaplarında Kimlik Söylemi*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2017.

²⁷ Berrin Kübra Daloğlu, *Lise Tarih Dersi Kitaplarında Yer Alan Milli Kimlik Kavramının İçerik Analizi: 1939-1950 Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2013.

²⁸ Maria Repoussi, Nicole Tutiaux-Guillon, a.g.m., s. 159.

*Kitaplarında Kadının Görünmezliği, Orta Asya Türk Kadın Tarihi*²⁹ başlıklı yüksek lisans tezi, Demircioğlu'nun *10. ve 11. Sınıf Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Görseller ve Metinlerde Toplumsal Cinsiyet Temsiliyle İlgili Tarih Öğretmenlerinin Görüşleri (Trabzon Örneği)*,³⁰ Köse'nin *Tarih Ders Kitaplarında Kadın Hatıratlarının Kullanılması*,³¹ Alpargu ve Çelik'in *Türkiye'de Güncel Tarih Ders Kitaplarında Kadın Tarihinin Yeri*,³² Can'ın *Tarih Ders Kitaplarında Kadının Görünen Yüzü*³³ başlıklı çalışmaları toplumsal cinsiyet ve kadının tarihteki yerinin tarih ders kitaplarında ele alınışına örnek olarak gösterilebilir.

Ders kitapları tarih eğitimi üzerine daha kolay bilgi toplama ve organize etmeye imkân tanımaktadır. Dolayısıyla tarih eğitimi araştırmaları için ders kitapları önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Tarih ders kitabının içeriği, belli konuların nasıl ele alındığı önemli araştırma konularından biridir. Böylece tarih eğitiminde ders kitaplarının içeriğinin yanı sıra kitabın en önemli paydaşları olan öğrenci, öğretmenlerin görüşlerinin inceleyen araştırmalar da bulunmaktadır. Örneğin Ocak, Kısa ve Yazıcı'nın, *Öğrenci Görüşlerine Göre Dokuzuncu ve Onuncu Sınıf Tarih Ders Kitaplarının Yapılandırma Öğrenme Yaklaşımına Göre Değerlendirilmesi (Afyonkarahisar İli Örneği)*³⁴ başlıklı çalışmasında öğrencilerin ders kitaplarına yönelik görüşlerinde, çeşitli

²⁹ Nurhan Başoğlu, *Lise Tarih Ders Kitaplarında Kadının Görünmezliği, Orta Asya Türk Kadın Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.

³⁰ Ebru Demircioğlu, *10. ve 11. Sınıf Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Görseller ve Metinlerde Toplumsal Cinsiyet Temsiliyle İlgili Tarih Öğretmenlerinin Görüşleri (Trabzon Örneği)*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014.

³¹ Meliha Köse, "Tarih Ders Kitaplarında Kadın Hatıratlarının Kullanılması", *Tarih Okulu Dergisi*, Haziran 2016, Yıl 9, Sayı XXVI, ss. 595-617.

³² Mehmet Alpargu, Hülya Çelik, "Türkiye'de Güncel Tarih Ders Kitaplarında Kadın Tarihinin Yeri", *International Online Journal of Educational Sciences*, 8/2, 2016, ss. 131-144.

³³ Sevim Can, "Tarih Ders Kitaplarında Kadının Görünen Yüzü", *Sakarya Üniversitesi Uluslararası- Disiplinler arası Kadın Çalışmaları Kongresi 5-7 Mart 2009*, Kongre Bildirileri, II. Cilt, Sakarya, 2009, ss. 281-290.

³⁴ Gürbüz Ocak, Yavuz Kısa, Sibel Yazıcı, "Öğrenci Görüşlerine Göre Dokuzuncu ve Onuncu Sınıf Tarih Ders Kitaplarının Yapılandırma Öğrenme Yaklaşımına Göre Değerlendirilmesi (Afyonkarahisar İli Örneği)", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11/1, 2013, ss. 82-100.

değişkenlere (cinsiyet, sınıf düzeyleri, tarih dersinden alınan not, okul türü) göre anlamlı bir farklılık olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Şimşek'in, *Tarih ğretiminde Sorgulamacı Yaklaşım erevesinde Soru Sorma Becerisi ve Lise Tarih Ders Kitaplarının Durumu*³⁵ adlı çalışmasında, Türkiye'de liselerde okutulan Genel Türk Tarihi, Tarih 1–2 kitapları ile Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük adlı dört ders kitabı incelenmiştir. Kabapınar ve Mıratkan-Camkıran'ın *Bilginin Sunumu Boyutunda 1981 ve 2006 Yılı İnkılap Tarihi Programlarına Göre Hazırlanmış Ders Kitaplarına Bakmak*³⁶ başlıklı çalışmalarında 1981 ve 2006 Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 8. Sınıf Programına göre hazırlanmış ders kitaplarının bilginin sunumu boyutunda karşılaştırılması amaçlanmıştır.

Eğitim tarihi alanında da tarih ders kitaplarından etkili bir biçimde yararlanılmaktadır. Özellikle geçmişten günümüze bir ülkede nasıl tarih eğitimi verildiği, hangi konulara odaklanıldığı, hangi eğitim yaklaşımlarının benimsendiğinin ortaya çıkarılmasında tarih ders kitapları önemli bir araçtır.

Güven ve Akagündüz'n *Osmanlı Devleti'nde Kadınlara yönelik Tarih ğretimi çabaları ve Ali Seydi Bey'in Kızlara Mahsus Trĭh-i Osmnĭ Adlı Eseri*³⁷ başlıklı çalışmaları eğitim tarihini ders kitapları bağlamında inceleyen araştırmalara örnek olarak verilebilir. Söz konusu araştırmada Osmanlı devletinde kız öğrenciler için hazırlanan "Kızlara Mahss Trĭh-i Osmnĭ" başlıklı kitap tarih eğitimi ve kadın eğitimi bağlamında incelenmiştir.

Siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler ile tarih eğitiminin ders kitaplarıyla ilgili üzerinde çalıştığı konular çok da uzak değildir. Tarih ders kitapları aracılığıyla dönemin siyasi ideolojilerini tespit etme, farklı ülkelerde, farklı dönemlerde verilen tarih eğitimini karşılaştırma imkânı

³⁵Ahmet Şimşek, "Tarih ğretiminde Sorgulamacı Yaklaşım erevesinde Soru Sorma Becerisi ve Lise Tarih Ders Kitaplarının Durumu", *International Journal of Human Sciences*, 5/1, 2008, ss. 1-15.

³⁶ Yücel Kabapınar, Tülay Mıratkan- Camkıran, "Bilginin Sunumu Boyutunda 1981 ve 2006 Yılı İnkılap Tarihi Programlarına Göre Hazırlanmış Ders Kitaplarına Bakmak" *M.. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Sayı: 36, 2012, ss. 147-168.

³⁷ İsmail Güven, mt Akagündüz, "Osmanlı Devleti'nde Kadınlara yönelik Tarih ğretimi çabaları ve Ali Seydi Bey'in Kızlara Mahsus Trĭh-i Osmnĭ Adlı Eseri", *OTAM*, 26. Gz, 2009, ss. 141-164.

bulunmaktadır. Örneğin Ugarkovic'in *Sırp ve Türk Güncel Tarih Ders Kitaplarının Karşılaştırmalı İncelenmesi*³⁸ başlıklı yüksek lisans tezinde iki ülkenin tarih ders kitapları ortak tarih ve Türk-Sırp ilişkileri açısından kıyaslanmıştır. İki devletin okullarında öğrencilere okutulan tarih kitaplarının ortak tarih, ikili ilişkiler ve öteki hakkındaki anlatımı incelenirken kitapların yansıttığı tarih versiyonlarını belirlemek amaçlanmıştır.

Dilbilimci yaklaşım tarih ders kitaplarının okunabilirliğine, dile, gizli içeriğe, söylem yapısının analizine dolayısıyla yazılı metne odaklanmaktadır. Örneğin Gülsüm Songül Ercan'ın *Türkçe Tarih Ders Kitaplarında Nedenselliğin Kurgulanması*³⁹ başlıklı doktora tezinde ilköğretim 8. Sınıf ve Lise 3. Sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük kitaplarından seçilen metinlerde nedenselliğin hangi sözlük-dilbilgisel ve mantık anlambilgisel örüntülerle ne amaçla kullanıldığı ve bu örüntülerin kullanım sıklığının sınıf düzeyine göre farklılık gösterip göstermediği araştırılmıştır.

Tarih ders kitaplarına ilişkin olarak yukarıda örnekleri verilen bu çok çeşitli disiplin gelenekleri hatırı sayılır bir zenginlikle sonuçlanmıştır. Tarih eğitiminde keşfedilmeyen alanları tespit etme fırsatları sunmuştur. Ama aynı zamanda bazı epistemolojik karışıklıklarla da sonuçlanmıştır. Özellikle de metodoloji ve kavramlar bir sosyal bilimden diğerine geçtiğinde bu karışıklıklar meydana gelmektedir. Farklı araştırma kültürleri, tarih öğretiminde farklı bilimsel düzenleri ile pek çok ulusal ve bölgesel gelenek mevcuttur. Bu durum duru bir dil, tartışılmış bir teorik çerçeve ihtiyacını ortaya koymaktadır.⁴⁰ Diğer bir ifadeyle tarih ders kitabına ilişkin olarak farklı disiplinlerde yapılan çalışmalar ders kitabını pek çok açıdan sorgulama imkânı tanımakla birlikte tarih, tarih eğitimi, siyaset bilimi, dilbilimi gibi alanların araştırma metodolojileri birbirinden farklı olduğundan ortak bir

³⁸ Uros Ugarkovic, *Sırp ve Türk Güncel Tarih Ders Kitaplarının Karşılaştırmalı İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.

³⁹ Gülsüm Songül Ercan, *Türkçe Tarih Ders Kitaplarında Nedenselliğin Kurgulanması*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

⁴⁰ Maria Repoussi, Nicole Tutiaux-Guillon, a.g.e., s. 156.

araştırma yöntemi kullanılmamaktadır. alışmalar birbirinden bağımsız ele alınmaktadır.

Tarih ders kitaplarını bir araştırma aracı olarak kullanan yukarıdaki örnekleri verilen çalışmalar dışında da pek çok araştırma ortaya çıkmıştır. Örneğın Tarih Vakfı tarafından 29 Eylül-1 Ekim 1994 tarihleri arasında Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi'nde düzenlenen *Tarih ğretimi ve Ders Kitapları Sempozyumu*'nda genel olarak Türkiye'de tarihçilik, tarih eğitimi ve tarih ders kitaplarının mevcut durumları çeşitli yönleriyle ve eleştirel bir bakış açısıyla ele alınarak değerlendirilmiş ve sunulan bildiriler ve değerlendirmeler kitap haline getirilerek Tarih Vakfı Yurt Yayınları arasında yayınlanmıştır.⁴¹

12-14 Nisan 2018 tarihleri arasında Yıldız Teknik niversitesi'nde düzenlenen "Ders Kitapları Uluslararası Sempozyumunda" bir araştırma alanı olarak ders kitaplarını farklı boyutlarda inceleyen çok sayıda bildiriye yer verilmiştir. Söz konusu sempozyumda tarih ders kitaplarına ilişkin araştırmalar da sunulmuştur.⁴²

Geçmişten günümüze ortaya çıkan bu araştırma örnekleri araştırmacıların tarih ders kitaplarına odaklanan çalışmalara ilgerilerinin devam ettiğini göstermektedir.

⁴¹ Salih Özbaran (Yayına Hazırlayan), *Tarih ğretimi ve ders kitapları: 1994 Buca Sempozyumu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995. Sempozyumda doğrudan tarih ders kitaplarına ilişkin olarak şu bildiriler sunulmuştur: İlber Ortaylı, *Tarih ğretimi için yazılabilecek kitaba ilişkin sorunlar*, Necdet Sakaoğlu, *Tarih ğretim programları ve ders kitapları*, Zeki Arıkan, *Ders kitaplarında Avrupa tarihi*, Recep Yıldırım, *Tarih ders kitaplarında Anadolu uygarlıkları*, Sabri Yetkin, *Lise tarih kitaplarında İslam*, Büşra Ersanlı Behar, *Tarih ğretiminde Türk Dünyası*, Yücel Kabapınar, *Kredili sistem ve lise tarih kitapları*, Bayram E. Ertürk, *Türkiye'de Ortaokul 1. Sınıf (6. Sınıf) düzeyinde tarih ğretimi ve ilgili kitapların kıyaslamalı eleştirisi*, Didem Erel Erpulat, *Tarih ders kitaplarında tarih bilinci: ABD modeli*, Lory Gregory Koullapis, *Türkiye'de tarih ders kitaplarında UNESCO'nun nerileri*, Erdal Aslan, Devrim tarihi ders kitapları, Leyla Bilici, İlkokul ders kitaplarında tarih bilgileri ve tarih yazımına katkıları.

⁴²Ders Kitapları Uluslararası Sempozyumunda yer alan Tarih ders kitaplarına ilişkin bildirilere örnek olarak Tuba şengül Bircan, "Tarih Ders Kitaplarıyla İlgili Tezlere Eleştirel Bir Bakış"; Dinar İmanova "Kırgızistan'da Bağımsızlık Sonrası Okutulan Tarih Ders Kitapları zerine"; Cengiz Mutlu, M. Alper Cantimer "İnkılap Tarihi Ders Kitaplarında 12 Eylül 1980 Darbesi ve Sonrasında Cumhuriyet Tarihi ve Atatürkçülük Anlatısı" verilebilir.

Tarih Ders Kitabı Araştırmalarında Yeni Eğilimler

Ders kitabı araştırmaları ders kitaplarındaki gelişmelerin öğrenim çıktıkları üzerinde doğrudan etkileri vardır şeklinde olağan varsayımlar, iyi ders kitabı iyi vatandaş oluşturur gibi politik beklentiler ve akademik tarafsızlık arasındaki gerilime işaret etmektedir.⁴³ Bu gerilim başlangıcından beri gerek iki savaş arası dönemde Birleşmiş Milletler, savaş sonrasında da UNESCO, Avrupa Konseyi ya da ikili ders kitabı konferansları tarafından şekillenmiştir. Günümüzde öncelikle ders kitapları ve diğer öğretim materyallerindeki basmakalıp ifadeler ve düşman imajını analiz eden ders kitabı araştırmaları bu materyallerin gözden geçirilmesi için siyasi öneriler getirmektedir. Bu durum daha çok Balkanlar, Doğu Asya, Yakın ve Ortadoğu bölgeleri için geçerlidir.

Ders kitaplarında belli bir tarihsel olayın ele alınışına ilişkin analizler ders kitabı çalışmalarında oldukça geniş oran teşkil etmeye devam etmektedir. Son yıllarda ders kitaplarının ulusal kimlik inşasına nasıl katkıda bulunduğuna ilişkin olarak değişmez bir odaklanma görülmektedir. Burada ulusal kimlik güçlü bir referans noktasıdır. Tarih ders kitapları da ulus devletin tarih politikalarını yeniden yapılandıran ve taşıyan unsur olarak algılanmaktadır. Küreselleşmenin etkisiyle dünya tarihinin de ders kitabı incelemelerine dâhil edilmesi söz konusudur. Her ne kadar ulusal kimlik kavramı egemen olsa da ulusal anlatıların küresel bağlamda ele alındığı tespit edilmektedir.

Genel olarak tarih ders kitabı araştırmalarındaki değişim üç başlık altında değerlendirilebilir:⁴⁴ Birincisi tarih ders kitabı içeriği ve analizine ilişkin çalışmalarda tarih yazımıyla bağlantılı klasik içerik analizinden ders kitaplarının yeni yapısal görünüşü değişen öğretim uygulamalarından etkilenmiş, didaktik bakış açısına geçilmiştir. İkonografik materyaller yazılı metnin bütünlüğünü sekteye uğratmakta yeni çoklu şekilsel metin ve içerik oluşturmaktadır. İkincisi cevap veren metinlerden öğrenme süreçlerin destekleyen metinlere geçilmiştir. Öğrencinin kendi geçmişiyle desteklenen açık anlatılar bulunmaktadır.

⁴³ Eckhardt Funchs, "Current trends in history and social studies textbook research", *Journal of International Cooperation in Education*, 14 (2), 2011, s. 18.

⁴⁴ Maria Repoussi, Nicole Tutiaux-Guillon, a.g.m., s. 155.

Üçüncüsü bir ürün olarak ders kitabının kullanımı ve algıları üzerine çalışmalar mevcuttur.

Tarih ders kitabını öğretmen ve öğrencilerin nasıl algıladığı, içerik ve alginın nasıl örtüştüğü sorunu araştırmacıların odaklandığı konulardandır. Ders kitaplarındaki imaj söylemlerinin öğrenciler tarafından ne şekilde anlaşıldığı, çözümlenebildiği de ayrı bir araştırma konusudur. Ders kitaplarının sınıf içinde nasıl kullanıldığı, öğrencinin tarihsel bilincinin ortaya çıkışını nasıl etkilediği de araştırmacıların ilgisini çekmektedir.

Tarih ders kitabına ilişkin bu araştırmalar ders kitaplarının tarih derslerinde bilgi aktarımı için en etkin araç olmayı sürdürdüğünü göstermektedir. Tarih ders kitabı uygulamaları daha çok öğretmen merkezli olmaya devam etmektedir. Araştırma sonuçları tarih ders kitaplarının öğretmen ve öğrencilerin beklentilerini karşılayamadıklarını, pek çok yönden eksik ve gelişime açık olduğunu belirtmektedir. Ders kitaplarında kanıta dayalı öğrenmenin bir parçası olarak birinci elden kaynakların kullanımının arttırılması, doğru araştırma kaynaklarına yönlendirme, tarihi bilgilerin doğru ve öğrenci seviyesine uygun sunumu gerekmektedir.

Tarih ders kitabı araştırmalarında kitabın içeriğinin yanı sıra kitapların kullanımı sırasında öğretmen ve öğrencilerin derste gözlenmesi, öğrenci velileri, yayınevleri, yazarlar, akademisyenler gibi kitapların diğeri paydaşları ile nitel görüşmeler gerçekleştirilmesi karşılaştırmalı bakış açısı sağlamaktadır. Tarih ders kitaplarına ilişkin araştırmalarda odak noktasında, yaklaşımlarda ve metodolojideki değişim kavramsal gelişim ve yeni sorunları da beraberinde getirmektedir.

Sonuç

Tarih öğretim araştırmalarının klasik objesi olan tarih ders kitapları öğretim programlarının da bir anlamda çevirisi ve somut halidir. Yeni öğretim araçları ve teknolojilerindeki gelişmelere rağmen en çok kullanılan öğrenim ve öğretim kaynağı olmayı sürdürmektedir. Egemen içerik ve egemen ideolojiyi yansıttığı düşünölen tarih ders kitapları kültür ve ideolojiyi sürekli kılan araçlar olarak görölmekte, güç ve bilgi arasındaki karmaşık ilişkiyi yansıttığına inanılmaktadır.

Bu karmaşıklık değişen ders kitapları konusuna da yansımaktadır. Araştırmalar bu alandaki en büyük zorluklardan birinin tarihsel bilginin öğrenci düzeyinde verilmesi olduğunu göstermektedir. Bir taraftan konuyu basite indirgemek adına tarihi gerçeklikler göz ardı edilmemelidir. Diğer taraftan da bütün tarihi bilgilerin kitaplarda en ince ayrıntısına kadar sunulması öğrencilerin tarih dersinden sıkılmalarına, uzaklaşmalarına sebebiyet vermemelidir. Ders kitabı objektif süreç olarak tarih, akademik bilim olarak tarih, okul alanı olarak tarih ve öğretici ürün olarak tarihi birleştirmelidir. Aynı zamanda kullanışlı bir tasarım da sunmalıdır. Örneğin ders kitabındaki resim ve görseller tek başına bir tarihi kaynak olarak kullanılabilir. Tarih ders kitaplarına ilişkin araştırmalarda tespit edilen sorunlar ve çözüm önerileri gelecek araştırmalara da kapı aralamaktadır. Tarihi bilgilerin yeni kaynaklarla güncellenmesi, bunların ders kitaplarında öğrenci düzeyine uygun olarak doğru tekniklerle sunulması gerekmektedir. Böyle bir sistemde tarih ders kitaplarına ilişkin araştırmaların yeri önemini korumaktadır.

Ülkemizde olduğu gibi pek çok ülkede araştırmalar ders kitaplarındaki ideolojik ön yargıları, tarihi yanlışları açığa çıkarmaktadır. Ancak sorunların yalnızca tespit edilmesi yeterli değildir. Bu araştırma sonuçlarından yola çıkarak ders kitaplarındaki sorunların çözümü konusunda da adımlar atılmalıdır. Daha iyi tarih ders kitaplarının üretimine nasıl katkıda bulunulabileceği tartışılmalıdır. Küreselleşmenin de etkisiyle özellikle ortak tarih yazımı, ortak tarih öğretimi gibi konular üzerine daha çok düşünülmelidir. Sonuç olarak tarih ders kitaplarına ilişkin çok çeşitli bilim dallarında karşılaştırmalı araştırmaların gelecekte de artarak devam edeceği kaçınılmaz görünmektedir.

Kaynakça

Alpargu, Mehmet, Çelik, Hülya, "Türkiye’de Güncel Tarih Ders Kitaplarında Kadın Tarihinin Yeri", *International Online Journal of Educational Sciences*, 8/2, 2016, ss. 131-144.

Apple, M. W., *Official Knowledge*, Routledge, London, 1993.

Başoğlu, Nurhan, *Lise Tarih Ders Kitaplarında Kadının Görünmezliği*, *Orta Asya Türk Kadın Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Can, Sevim, "Tarih Ders Kitaplarında Kadının Görünen Yüzü", *Sakarya Üniversitesi Uluslararası- Disiplinler arası Kadın Çalışmaları Kongresi 5-7 Mart 2009*, Kongre Bildirileri, II. Cilt, Sakarya, 2009, ss. 281-290.

Çelik, Hülya, "Türkiye'de Tarih Ders Kitaplarıyla İlgili Lisansüstü Çalışmaların Değerlendirilmesi", *Uluslararası Sosyal Bilgiler Eğitimi Sempozyumu Bildiri Özet Kitabı*, 4-6 Mayıs 2017, Eskişehir, 2017, s. 420.

Daloğlu, Berrin Kübra, *Lise Tarih Dersi Kitaplarında Yer Alan Milli Kimlik Kavramının İçerik Analizi: 1939-1950 Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2013.

Demircioğlu, Ebru, *10. ve 11. Sınıf Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Görseller ve Metinlerde Toplumsal Cinsiyet Temsiliyle İlgili Tarih Öğretmenlerinin Görüşleri (Trabzon Örneği)*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014.

Ercan, Gülsüm Songül, *Türkçe Tarih Ders Kitaplarında Nedenselliğin Kurgulanması*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Fischer-Dardai, Agnes, Kojanitz, László, "Textbook Analysis Methods for the Longitudinal Study of Textbook Contents", *Analysing Textbook Methodological Issues*, Augsburg, 2011, ss. 47-66.

Foster, Stuart, "Dominant Traditions in International Textbook Research and Revision", *Education Inquiry*, 2/1, 2011, ss. 5-20.

Funchs, Eckhardt, "Current Trends in History and Social Studies Textbook Research", *Journal of International Cooperation in Education*, 14/2, 2011, ss. 17-34.

Funchs, Eckhardt, Sammler, Steffen, *Textbook Between Tradition and Innovation: A journey Through the History of Georg Eckert Institute*, http://repository.gei.de/bitstream/handle/11428/266/Textbooks_between_innovation_and_tradition.pdf [Erişim tarihi: 30.06.2020]

Grever, Maria, van der Vlies, Tina, "Why National Narratives Are Perpetuated: Literature Review On New Insights From History Textbook Research", *London Review of Education*, 15/ 2, July 2017, ss. 286-301.

Güven, İsmail, Akagündüz, Ümüt, "Osmanlı Devleti'nde Kadınlara yönelik Tarih Öğretimi Çabaları ve Ali Seydi Bey'in Kızlara Mahsus Târîh-i Osmânî Adlı Eseri", *OTAM*, 26, Güz 2009, ss. 141-164.

Hacısalihioğlu, Mehmet, *Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı*, 1001 TUBİTAK Araştırma Projesi, Proje No: 110K571, İstanbul, 2014.

Hacısalihioğlu, Mehmet, *Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı*, Balkar, İstanbul, 2020.

Kabapınar, Yücel, Mıratkan - Camkıran, Tülay, "Bilginin Sunumu Boyutunda 1981 ve 2006 yılı İnkılap Tarihi Programlarına Göre Hazırlanmış Ders Kitaplarına

Bakmak", *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Sayı: 36, 2012, ss. 147-168.

Karabağ, Gülin, "Tarih Eğitimi ve Ders Kitabı Kullanımı", *Tarih Öğretiminde Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı*, Ed: İ. Hakkı Demircioğlu, İbrahim Turan, Pegem Akademi, Ankara, 2012, ss. 39-71.

Koullapis, Lory-Gregory, "Türkiye'de Tarih Ders Kitapları ve UNESCO'nun Önerileri", *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, ed: Salih Özbaran, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 273-282.

Köse, Meliha "Tarih Ders Kitaplarında Kadın Hatıratlarının Kullanılması", *Tarih Okulu Dergisi*, Haziran 2016, Yıl 9, Sayı XXVI, ss. 595-617.

Ocak, Gürbüz, Kısa, Yavuz, Yazıcı, Sibel, "Öğrenci Görüşlerine Göre Dokuzuncu ve Onuncu Sınıf Tarih Ders Kitaplarının Yapılandırmacı Öğrenme Yaklaşımına Göre Değerlendirilmesi (Afyonkarahisar İli Örneği)", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11/1, 2013, ss. 82-100.

Özbaran, Salih, (Yayına Hazırlayan), *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları: 1994 Buca Sempozyumu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Pingel, Falk, *Ders Kitaplarını Araştırma ve Düzeltme Rehberi Unesco*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Repoussi, Maria, Tutiaux-Guillon, Nicole, "New Trends in History Textbook Research: Issues And Methodologies Toward A School Histography", *Journal of Educational Media, Memory and Society*, 2/1, 2010, ss. 154-170.

Şimşek, Ahmet, "Tarih Öğretiminde Sorgulamacı Yaklaşım Çerçevesinde Soru Sorma Becerisi ve Lise Tarih Ders Kitaplarının Durumu", *International Journal of Human Sciences*, 5/1, 2008, ss. 1-15.

Şimşek, Ahmet, *Dünyada Türk İmajı: Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*, Pegem Akademi, Ankara, 2018.

Şimşek, Ahmet, *Tarih Ders Kitaplarında İmajlar: Devletler, Halklar, Kişiler*, Pegem Akademi, Ankara, 2019.

Tüfekçioğlu, Hayati, "Ders Kitapları Üzerine Yapılmış İki Çalışma ve Yetişkinlere Okuma Yazma Öğreten İki Kitap Hakkında İnceleme", *İstanbul Sosyoloji Dergisi*, sayı 4, 1995, ss. 61-89.

Ugarkovic, Uros, *Sırp ve Türk Güncel Tarih Ders Kitaplarının Karşılaştırmalı İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Yıldırım, Tercan, *Tarih Ders Kitaplarında Kimlik Söylemi*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2017.

Araştırma Makalesi / Research Article

16. Yüzyılın Sonlarında Balkanlarda Bir Maden İşletmesi: Kamengrad Demir Madeni

Mehtap Çelik*

(ORCID ID: 0000-0002-5675-0121)

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
27.07.2020	19.08.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çelik, M., "16. Yüzyılın Sonlarında Balkanlarda Bir Maden İşletmesi: Kamengrad Demir Madeni", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 587-610.

APA: Çelik, M. (2020). 16. Yüzyılın Sonlarında Balkanlarda Bir Maden İşletmesi: Kamengrad Demir Madeni. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 587-610.

Öz

Bu makalede, Osmanlı maliyesinin en önemli gelir kaynaklarından birisi olan maden işletmelerin örgütlenme ve yönetim biçiminin mikro düzeyde bir örnekle irdelenmesi amaçlanmaktadır. Osmanlı iktisat tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, klasik dönemde madenlerle ilgili olan araştırmaların sayısı oldukça azdır. Bu nedenle araştırmamız, Osmanlı malî ve idarî tarihine katkı sağlaması açısından oldukça önemlidir.

Fatih döneminde Anadolu ve Balkanlarda önemli bir güç haline gelen Osmanlı devletinin, bu bölgelerde bulunan maden ocaklarını neredeyse tamamıyla ele geçirerek hem malî hem de askerî açıdan kendi kendine yeterlilik politikasına da yön verebildiği ve maden ocaklarının işleyişini kontrol altında tutup, üretimin aksamaması için klasik dönemin başlarından itibaren sürekli

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, meehtaab@gmail.com.

PhD in History- Faculty Member, Mersin University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

maden kanunnameleri yayınlayarak, madenlerin hukukî statüsünü sağlamlaştırmaya çalıştığı görülmektedir.

Bilindiği gibi Balkanlar, gümüş, demir ve bakır maden yatakları bakımından zengin bir bölgeydi. Çalışmamıza konu olan maden işletmesinin bulunduğu Bosna'da altın ve gümüş madenlerinin yanında oldukça verimli demir madenleri de bulunmaktaydı. İşte bunlardan birisi de 16. yüzyılın sonlarına doğru işletmeye açılan Kamengrad demir madenidir.

Osmanlı askerî sanayisinin ihtiyaç duyduğu önemli hammaddelerden birisini sağlayan Kamengrad demir madeni devlet denetimi altında işletilmiştir. Madenin ve aynı zamanda maden reâyâsının korunmasında da son derece hassas davranan devlet, bu maden ocağında üretimin aksamadan devam etmesi için gerekli bütün önlemleri almış ve böylece genelde ordunun özelde ise etraftaki kalelerin top mermisi mühimmatını sağlamaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bosna, Kamengrad, maden, demir, top mermisi.

A Mining Processing Facility in the Balkans during the Late 16th Century: Kamengrad Iron Mine

Abstract

In this paper, the form of organization and management of iron facilities that were among the important resources of revenue for the Ottoman state treasury is aimed to be elaborated by focusing on a micro-scale geography. The number of studies concentrating on the issue of mining facilities is very limited amongst the studies focusing on the Ottoman economic history and conducted for the classical era. Hence, this study is important as a contribution to the Ottoman financial and administrative history.

It is observed that the Ottoman Empire turning into an important power in the Anatolia and Balkans during the era of Fatih Sultan Mehmet captured almost all of the mining sites in these territories as it facilitated self-sufficiency policy of the Empire in terms of both financial and military concerns, and consequently tried to improve the legal status of mining sites by continuously issuing mining code of laws (*kanunnâme*) starting from the beginning of the classical era in order to keep the mining facilities under control and to prevent disruption in production.

As it is known, Balkans was a region of rich silver, iron and copper ores. There were rich mines of iron in Bosnia, where the case study area is located, in addition to gold and silver mines. And one of these mines was Kamengrad iron mine that was put into operation towards the end of the 16th century.

Kamengrad iron mine providing one of the important raw materials required in the Ottoman manufacturing system industry was operated under the control. The Empire acting sensitively in the protection of both the mines and *re'âyâ* (the Ottoman subject class composed of mainly peasants and farmers) working in these mines took all the necessary precautions in order to sustain the production of iron in this mine without any interruption, and by doing so, tried to meet, in general, the army's, and in particular nearby castles' demand for cannonball ammunition.

Keywords: Bosna, Kamengrad, mine, iron, cannonball.

Giriş

Bu makalede; Osmanlı devletinin askerî ve malî organizasyonunda önemli bir yere sahip olan maden yataklarının işleyişi ve bu organizasyonda karşılaşılan problemler, Bosna'da bulunan Kamengrad demir madeni üzerinden ele alınacaktır. Literatürde Osmanlı devletinde maden ve maden yatakları ile çalışmalar mevcuttur. Nitekim Kamengrad demir madeni üzerine yapılan çalışmamızda da klasik dönemde maden üretiminin mikro düzeyde boyutları ortaya konularak, bu dönemdeki mevcut bilgilerimize katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

Bilindiği gibi top, tüfek gibi ateşli silahların kullanımı madenlerle yakından ilgilidir. Osmanlı klasik döneminin başlarından itibaren devletin yöneticilerinin pragmatik davranışları, onların ateşli silah teknolojisini kullanabilmelerini sağlamıştı. Ateşli silahlarla donatılmış Avrupa ordularıyla sürekli çatışma içinde olmasının yanı sıra, Bizans'ta, Akdeniz'de ve Macaristan'da güçlü kalelerin bulunması Osmanlı ordusunu buna zorlamıştı. Bu bağlamda Osmanlı devletinin seri üretim yapabilmesi ve üstün lojistik güçleri, onları Avrupa karşısında üstün duruma getirdiği ve bu üstünlüklerini 17. yüzyılın sonlarına kadar koruyabildikleri görülmektedir.¹

Avrupa'da özellikle, 15. yüzyılda kendisini hissettiren gelişmeler, Osmanlı devletini de derinden etkilemiştir. Nitekim Avrupa'da feodal yapılar yerine millî monarşi denilen krallıkların kurulmaya başlanması, ordu düzenlerini de etkileyerek bir takım değişikliklere yol açmıştı. Zirâ

¹ Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çev. Tanju Akad, İstanbul 2006, s. 28.

bu dönemde Avrupalıların büyük bir sistem değişikliğine giderek, ordularını Osmanlı ordusuna benzer daimi bir ordu şeklinde düzenlemeye başladıkları görülür. Aynı zamanda yeni silah teknolojisi ile keşfettikleri küçük taşınabilir ateşli silahların hızla dünyaya yayılmasıyla, artık savaşlarda ok, yay gibi konvansiyonel silahlar yerine ateşli silahlar kullanılmaya başlanmıştır. Parry'e göre Osmanlı dışındaki gelişmelerin en etkili bu silah teknolojisindeki değişikliklerdi.² Buna rağmen Osmanlı devleti, ateşli silah teknolojisinin kullanımı hususunda neredeyse 18. yüzyılın başına kadar Avrupa'nın karşısında durabildi. Agoston'a göre bunun en önemli nedeni, devletin barut için gerekli hammaddeler açısından zengin olmasıydı.³

Osmanlı ordusunda bilhassa top kullanımı erken dönemlere rastlamaktadır. 16. yüzyıl sonlarına doğru orduda top kullanıldığı bilinmekle beraber topçuluk, Fatih Sultan Mehmed zamanında gelişme göstermiştir. Osmanlı toplarının tunç, demir ve bakır madenlerinden üretildiği bilinmektedir.⁴ İstanbul'un Galata tarafındaki Tophane mevkii, kapıkulu topçuları için yaptırılmış ve top yapmak için gerekli demir ise, Anadolu ve Balkanlardaki demir madenlerinden sağlamıştır.⁵ Osmanlı belgelerinde genellikle "*Âhen-i hâim*" olarak adlandırılan demir, Anadolu ve Balkanlarda bulunan demir madeni yataklarından çıkarılmaktaydı. Anadolu'da Maraş, Keban, Bilecik, Kiği, Divriği ve Develi'de Balkanlarda ise; Bulgaristan, Makedonya, Bosna ve Sırbistan'da demir yatakları

² Vernon J. Parry, "Barut", *The Encyclopaedia of Islam (EI2)*, I, Leiden 1986, s. 1062-1066.

³ Agoston, *a.g.e.*, s. 27-31; Diamond'un da belirttiği gibi, 10. yüzyıldan beri savaşlarda kullanılmaya başlanan ve teknolojik gelişmelerle birlikte yok edici bir hale gelen *güherçile*, *kükürt* ve *odunkömürü* karışımından oluşan *barut*, eski dönemlerdeki icatlarda olduğu gibi gözlem, deneme ve yanılma yoluyla keşfedilmiştir. Ayrıntı için bkz. Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2010, s. 316-317.

⁴ 16. yüzyılın başlarında demircilerden oluşan topçu cemaatinin sayısı yaklaşık 25 kişiden oluşmaktaydı. Bu dönemde demircilerin bir hayli demir top döktükleri bilinmektedir. Ayrıntı için bkz. İdris Bostan, "16.yy. Başlarında Tophane-i Amire ve Top Döküm Faaliyetleri", *Halil İnalçık Armağanı I*, Ankara 2009, I, s. 253; Salim Aydın, "Tophane-i Amire ve Osmanlılarda Top Dökümü", *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul Aralık 2011, s. 21-54.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 562-63.

mevcuttu. Bosna'daki demir üretim merkezleri Kamengrad, Kreşova, Vareş Fojnica'da bulunmaktaydı.⁶

Osmanlı devleti madenlere verdiği önemden dolayı neredeyse kuruluş döneminden itibaren maden ocağı bulunan yerlerin ele geçirilmesinde ve işletilmesinde büyük bir titizlik göstermiştir. Bu bağlamda 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra Balkanlarda bulunan bir çok maden sahasının da Osmanlı devletinin denetimine geçtiği ve bu maden sahalarının yeniden işletmeye açıldığı görülmektedir. Bilindiği gibi maden yatakları, malî bakımdan olduğu kadar askerî alanda da son derece önemliydi. Bu nedenle bakır, gümüş, altın, kurşun ve demir gibi stratejik açıdan önemli madenlerin ihracı yasaklanmıştı.⁷ Zirâ devletin 16. yüzyılın ilk yarısına kadar Anadolu ve Balkanlarda elde ettiği güçlü konumu, askerî başarılarına bağlıydı bu da mühimmatı güçlü bir orduyla sağlanmıştı. Bu nedenle ilk fetihlerden itibaren ele geçirilen yerlerdeki madenleri ve madenci reâyâyı korumak devletin öncelikleri arasında yer almıştı.

Osmanlı Devletinde Maden Hukuku

Bilindiği üzere maden, yer üstünde veya yer altında bulunan her çeşit cisim ve cevhere verilen addır. Osmanlı devletinin resmi dini İslam dini olması nedeniyle, maden hukukunda da İslam hukukuna uygun hükümlerin kullanıldığı görülmektedir. Fıkıh kitaplarında *rikâz* başlığı altında incelenen maden için şer'î hukukta şu hükümler yer almaktadır. Buna göre; maden bulunan araziler dört kısma ayrılmaktadır. Birincisi; herkesin yararlanabileceği *metrûk arazilerdir*. Bu tür arazilerde madenin beşte biri devlete geri kalanı ise bulana aittir. İkincisi; *mîrî arazidir*. Burada madenlerin tamamı devlete aittir, devlet tarafından işletilir veya işlettirilir. Üçüncüsü; *mülk arazidir* ki burada bulunan madenlerin beşte biri devlete kalanı ise sahibine aittir. Dördüncüsü ise; *vakıf arazi* olup bunun da beşte biri devlete geri kalanı da bulana aittir. Burada şu hususu da belirtmekte fayda var. İmam-ı a'zamın kamu otoritesinin onayı

⁶ Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.X, Ankara 2003, s. 796.

⁷ S. Katić, I. Ilić and D. Živković, "Copper Production In Majdanpek In Sixties And Seventies Of The 16th Century", *Journal of Mining and Metallurgy*, 45 (2), 2009, s. 218; Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Osmanlı*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1999, s. 312.

alınmadan doğal bir servetin işletilemeyeceğini ileri sürmesi ve bu görüşüne de “*bir şahıs için devlet reisinin tasvibi olmadan, madenler hususunda meşrû hakka sahip olmadığı*” hadisini delil olarak göstermesi, çoğunluğu mîrî arazide bulunan Osmanlı madenleri ile ilgili kanunnamelerin meşruiyet dayanağını oluşturmaktadır.⁸

Osmanlılar Sırbistan ve Bosna’da ele geçirdikleri madenlerin üretim yöntemlerinde ve terminolojisinde önemli bir değişiklik yapmayarak, bölgeye 13. yüzyılın ortalarında Sakson göçmenlerince getirilen Alman (Sakson) terminolojisini koruyarak tercüme etmişler ve kendi idarî örgütlenmelerini bunun üzerine yerleştirmişlerdir.⁹

Fatih ve II. Bayezid döneminde madenlerle ilgili kanunnamelerin çıkarıldığı bilinmektedir. Fatih dönemine ait yasakname ve kanunları ihtiva eden “*Kânûn-nâme-i Sultânî ber-mûceb-i örf-i Osmânî*” devletin farklı yerlerindeki maden ocakları ve buradan çıkarılan altın, gümüş, demir gibi değerli madenler hakkındaki kanunnameleri kapsamaktadır.¹⁰ Kanuni döneminde yine Alman kökenli bir maden kanunu, Osmanlı hukuk yapısına göre yeniden uyarlanarak yayınlanmıştır.¹¹

Görüldüğü üzere devlet, büyük bir çoğunluğu kendisine ait olan madenlerin işletme usullerini ve konuyla ilgili hukûkî düzenlemeleri yaparken, İslama aykırı olmayan eski örf, adet ve hatta kanunlardan da yararlanmıştır. Çoğunluğu Fatih ve II. Bayezid döneminde hazırlanan bu kanunnamelerde, maden ocaklarında çalışanların yükümlülükleri,

⁸ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Kanunnameleri*, Fey Vakfı, İstanbul 1990, s. 157-158; Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Maden İşletme Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.II, S.1, Ankara 1943, s. 119-120.

⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1300-1600*, Çev. Halil Bertkay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, C.1, s. 96-97; 11. yüzyıl sonrası Orta Almanya’dan Sırbistan ve Bosna’ya göç eden madenci Saksonlar, mevcut ocakları ıslah ederek teknik ve hukukî açıdan Almanya ve Bohemya modeline uyarladılar, bu nedenle, Osmanlı kanunnamelerinde geçen teknik ve hukuki terimlerin birçoğu Almanca kaynaklı olup, Sırpça-Hırvatça gibi yerel diller vasıtasıyla Osmanlı’ya aktarılmıştır. Bkz. Altunbay, a.g.m, s. 792.

¹⁰ Bkz. Halil İnalçık-Robert Anhegger, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i Örfi Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1956.

¹¹ Bkz. Robert Anhegger, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich I. Europaeische Türkei*, İstanbul 1943.

devletle olan ilişkileri ve madenin çıkarılmasından saklanmasına kadar bütün ayrıntılar yer almıştır.¹²

Madenlerin İşletme Tarzları

Osmanlı devletinde maden işletme hukuku, zaman ve mekânâ göre değişmiş, yani devletin her yerinde ve her döneminde aynı işletme tarzı uygulanmamıştır. Madenin çeşidi, işletilmesindeki amaç, mahallî zaruretlere ve devletin menfaatleri gözönüne alınarak, farklı işletme tarzları uygulanmıştır. Anadoludakiler için, Ergani, Keban, Gümüşhane, Rumelidekiler için Sidrekapsi, Kratova, Novo Brdo¹³ gibi eski madenlerin kuralları örnek alınmıştır. Bu bağlamda maden mukâta'aları şu üç tipte işletilmiştir. Birincisi; doğrudan doğruya devlet tarafından idâre ve işletme tarzı, ikincisi; devlet yardımı ve nezâreti altında, madenciler tarafından idâre ve işletme, üçüncüsü; iltizâm ya da malikâne üzere işletme tarzıydı.¹⁴

Klasik dönemin başlarında madenler çoğunlukla emanet yoluyla yani devlet tarafından atanan bir emin vasıtasıyla idare edilmiştir. Özellikle ilk zamanlarda gümüş, altın, bakır, kurşun ve demir gibi daha çok ticarî açıdan önemli olan madenlerin bulunduğu yerlere bir takım yetkilerle donatılan “*Emin veya Nâzır*” adı verilen bir yönetici ile bunların beraberinde birer katip ve tartıcı gönderilirdi. *Salâh ve iffet ehlinde ve diyânet ve emânet erbâbından* seçilen bu emin ya da nâzırlar, kâdının denetiminde görevlerini yaparlardı. Nitekim madenler hakkında yazılan hükümlerin çoğunda maden amiriyle birlikte o yerin kâdisına da hitap edildiği görülmektedir. Emin'e madenin büyüklüğüne ve önemine göre genellikle yakın bir mukâta'anın tahsil edilmesi kolay bir gelirden havale edilebilen sermaye akçesi verilirdi. O da kendisine verilen

¹² Bkz. Akgündüz, *a.g.e*; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, II. Kitap II. Bayezid Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı, İstanbul 1990; Altunbay, *a.g.m*, s. 792.

¹³ Vulçitrin sancağının önemli bir kazâsı olan Novo Brdo, Osmanlı belgelerinde farklı şekillerde okunmaktadır. Novebri, Nevâbir gibi okunuş şekilleri olan bu yerleşim merkezinin asıl adı, Novo Brdo'dur. Gümüş madenleri nedeniyle Osmanlı devletini yakından ilgilendirmiş ve buraya özel 4 kanunname hazırlanmıştır. Akgündüz, *a.g.e*, *I. Kitap*, s. 553; Ahmed Refik'in eserinde geçtiği üzere, Rumeli'de en önemli gümüş, bakır ve demir ocakları; Novo Brdo, Serberniçe, Kıratova, Sidre Kapısı, Rudnik, Kamengrad, Koçanya ve Taşöz'de bulunuyordu. Ayrıntı için bkz. Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.V; Uzunçarşılı, *a.g.e*, C.2, s. 418.

¹⁴ Çağatay, *a.g.m*, s. 122-126.

sermayeyi odun, kömür alımı ile madencilerin yiyeceklerini ve diğer malzemelerini teminde kullanırdı. Yıl sonunda ise elde edilen ürün ile verilen sermayenin muhasebesi yapılarak, işletilen madenin kâr ve zarar durumu ortaya çıkarılırdı. Devlet bu şekilde hazineye ait vergi gelirlerini, yine kendisinin atadığı maaşlı bir memuru vasıtasıyla tahsil etmiş olurdu.¹⁵

Rumeli’de madencilik gelişme göstermesiyle birlikte, Kanuni döneminde “*Kânûn-ı İbâret-i Me’âdin*” adıyla yeni bir mevzuat çıkarılarak, müteşebbislerin önünün açılması ve mültezimlerin ilgisinin maden sahalarına çekilmesi amaçlanmıştır.¹⁶ Bu bağlamda Üsküp Nezâreti’ne bağlı Novo Brdo demir madenlerinin 1585 tarihinde iltizâma verildiği görülmektedir.¹⁷ Ancak burada şu hususu belirtmekte fayda var, maden mukâta’aları her ne şekilde işletilirse işletilsin, daima devletin denetimine açık olmuştur.

Balkanlarda Bir Maden Ocağı: Kamengrad Demir Madeni

Balkanların fethinden sonra atıl olan madenlerde gerekli düzenlemeleri yaparak tekrar işletmeye açmıştır. Özellikle altın ve

¹⁵ Çağatay, a.g.m, s. 124-126; Osmanlı Devleti’nde madenlerin başlangıçtan neredeyse 18. yüzyılın ilk yarısına değin emânet usulüyle yönetildiği bilinmektedir. Özellikle Amerikan gümüşünün yayılması ve üretim maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle pek çok madenin kapandığı ve 18. yüzyılda tekrar açıldıkları görülmektedir. Devlet, maden ocaklarını atıl bırakmak ya da terk etmek yerine, işletmek istediği maden ocağına bir memurunu göndererek emâneten yönetim sistemini tercih etmiştir. Ayrıntı için bkz. Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri 1776-1794 Tarihli Maden Emini Defteri*, Sivas 1997, s. IX-XIII; Erol Özvar, *Osmanlı Mâlîyesinde Mâlikâne Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul 2003 s. 2-3; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985, s. 128; Özer Ergenç, *16. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 157; Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 45-52.

¹⁶ Mustafa Altunbay, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 20.

¹⁷ “.....Üsküp mukâta’âtı müfettişi Üsküp kâdısı mevlânâ Abdülkadir dâ’ileri ‘arz gönderüb mahmiyye-i Üsküp’de sâkin el-hâcc Salih nâm kimesne bu dâ’ilerine gelüb Üsküp nezâretine tabi’ Novo Brdo ma’denlerinin işçi hâsılları nisf-ı bad-ı hevâsı ve ma’den-âhen mukâta’ası sene 993 Zîl-hiccesi 9’undan altı yıla 80 bin akçe mültezim olan...ve emîni Ahmed’in tahvil-i evvelisi sene 996 Zîl-hiccesi 8’inde tamâm olub.....” BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Maden Mukataası Kalemi Defterleri*, (BOA. D.MMK.d), 22697, 9 Zîl-hicce 996/30 Ekim 1588.

gümüş bakımından zengin olan madenler devletin gelir kaynaklarını artırıp, nakit para ihtiyacını karşılayacağı için bu gibi madenlerle yakından ilgilenildiği görülmektedir. Bu bağlamda değerli madenler ve uluslararası ticaretteki gümrük vergileri, devlet politikasının ilk hedefleri arasında olmuş ve devletin ilk dönemlerinden itibaren Balkanlardaki değerli maden sahaları üzerinde kontrol sağlamak için rakipleriyle sıkı bir rekabet içine girmişlerdir.¹⁸

Osmanlı devletinin Balkan fetihleri başladığında, Balkan yarımadasının batısında yer alan Bosna, Macarların hakimiyetinde yarı müstakil bir krallıktı. Sultan I. Murad'ın Rumeliye geçmeden önce Makedonya taraflarında harekâta geçerek, 14. yüzyılın sonlarında Arnavutluk ve Bosna taraflarına akınlar yaptığı bilinmektedir. 15. yüzyıl başlarında Bosna'nın iç işlerinin iyice karışması ve Macarların Bosna'ya karşı düşmanca davranışları, Bosna kralını Osmanlı devletine yaklaştırmış ve Macarlarla mücadele edebilmek için onlardan yardım istemişlerdir. Osmanlı devleti bu sayede Bosna'nın iç işlerine müdahale etmeye başlamış ve nihayetinde 1463 tarihinde Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilen Bosna, Rumeli beylerbeyine bağlı bir Osmanlı sancağı haline getirilerek Osmanlı devletinin batıya doğru genişleme siyasetinde bir uç bölgesi niteliğinde olmuştur. Aynı tarihte Kamengrad'ı da ele geçiren Osmanlılar, kaleye askerlerini yerleştirerek kale ve etrafının asayişini sağlamaya çalışmışlardır.¹⁹ Hemen ardından Venediklilerin Mora'da, Macarların ise Bosna'da Türkleri çıkarmaya teşebbüs etmeleri ve hatta bazı kaleleri geri almaları, 1464 tarihinde Bosna'ya ikinci bir sefer düzenlenmesine neden olmuş ve daha önce alınamayan bazı önemli kaleler de bu sefer sırasında ele geçirilerek, Venediklilere ve Habsburglara karşı önemli bir üs bölgesi rolünü üstlenmişlerdir.²⁰

Balkanlarda bilhassa Kratovalı, zengin gümüş yatakları ile tanınmıştı. Şöyle ki; Kosova (Vulçitrin, Novaberde, Priştine, Yanova, Tırgovişte,

¹⁸ İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun..... , s. 96-97; Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Amire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 76.

¹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 162-220; Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdarî Dağılımı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 18/2005, Ankara 2006, s. 250.

²⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, C.2, s. 81-84.

Trepçe ve Belasniçe), Makedonya (Kratova, Koçana, Kumanova İvraniye, İştib, Radovişte ve Eğridere), Sırbistan (Birvenik, Koznik, Zaplana ve Ürgüb) ve Bulgaristan (Köstendil) sınırları içerisinde maden yatakları bulunmaktaydı.²¹ Altunbay'da makalesinde aynı bölgelerin 15 ve 18. yüzyıllarda maden yatağı olma özelliğinin altını çizmektedir.²²

Nitekim Fatih zamanında hazırlanan Üsküp'le ilgili hukukî düzenlemelerin tamamı, Üsküp sancağına bağlı ve Üsküp'ün güneydoğusunda bulunan Kratova kazasındaki maden yatakları ile ilgilidir. Devletin yine Balkanlarda Novo Brdo, Trebçe ve Selanik sancağına bağlı Sidrekapsi²³ kazalarındaki gümüş madenlerinden de istifade ettiği bilinmektedir.²⁴

Bu bağlamda Balkanlarda stratejik bir konuma sahip olan Bosna önemli ve zengin bir maden bölgesiydi. Altın ve gümüş maden yataklarının yanında bölgenin hemen hemen her yerinde demir madenleri mevcuttu.²⁵ Bilhassa Bosna'nın batı bölgesi demir üretimi açısından önemliydi. İşte bu demir yataklarından birisi de Kamengrad'ta bulunmaktadır.²⁶ Önceleri sancak beyinin hâssına dahil edilen

²¹ Eyüp Kul, "1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerinin Islahı", *Belleten*, C. LXXX, S.288, Ankara 2016, s. 396.

²² Altunbay, a.g.m, s. 796.

²³ Sidrekapsi madenleri 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra uygun biçimde nizam verilerek işleme açılmıştır. Sidrekapsi madenleri ile tanınan bir kaza olup, en önemli geçim kaynağı da madenciliktir. Ayrıntı için bkz. Altunbay, a.g.t, s. 16.

²⁴ Uzunçarşılı, a.g.e, C.2, s. 15, 683; BOA. (*Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*) *İbnülemin Me'âdin*, (BOA.İE.MDN), 1/1, 29 Zî'l-hicce 904/8 Temmuz 1499; "Kratova ma'deninden hariç ve Vulçitrin sancağında Terbiçe'de vâkî' merhûm İbrahim Paşa işletirdiği kuyu cevher fırtına olmağla varilub 'akd-i meclis olundukda ....ihtiyârlardan evvel kuyu işlediği zamânda mevcûd olanlardan Vulçitrin kasabası sâkinlerinden Ya'kub Ağa ve Kato Mustafa Çelebi ve Emrullah Efendi ve Paşu Efendi ve Ahmed Ağa ve Terbiçe sakinlerinden .....nâm zimmîden sû'âl olundukda zikr olunan kuyu 1100 târîhinde vâkî' istilâya değin işler ve içinde cevher çıkar ve vâfir cevheri var idi ...."Bkz. Refik, a.g.e, s. 50-51.

²⁵ Şemsettin Sami, *Kâmûsü'l-alâm*, İstanbul, 1308, s. 1386; Bosna sancağının en önemli merkezlerinden biri olan Serebriniç, Bosna'nın en önemli gümüş maden yataklarındandır. Bosna sancağı ile ilgili tek hukukî düzenleme, Serebriniç Maden Yasaknâmesidir. Serebriniç'de bulunan madenler mîrîye ait olduğundan ve havâss-ı hümâyûn kabul edilerek varidatı doğrudan devlet hazinesine aktarılmaktadır. Bkz. Akgündüz, a.g.e, I. *Kitap*, s. 480.

²⁶ Refik, a.g.e, s. 16; Kiği, Samako (Sofya), Bilecik, Kamengrad (Bosna) Osmanlı devletinin demir çıkarılan maden ocaklarındandı. Bkz. Ahmet Tabakoğlu; *Türk İktisat Tarihi*, Dergah

Kamengrad, Sana nehri kıyılarından başlayarak Klyuč'a kadar günümüz Priyedor bölgesini ve kuzeyde Vrbas nehri ve Gonyenitsa, Priyeka ve Dragoçay nehirlerini içine alan bir yerleşim birimidir. Burada yaşayan nüfusa madencilikle ilgili görevlerin verildiği görülmektedir. Ancak bölge halkının bu durumdan rahatsız olması üzerine, Kamengrad'a Yeni Pazar'dan kömürcüler, çukur kazıcılar ve top güllesi imal eden ustalar sevk edilmiştir.²⁷ Bosna'nın batı kısmında bulunan Banaluka'nın 1527 tarihinde ele geçirilmesiyle, bu bölgede bulunan madenler de Osmanlı Devleti'nin denetime geçmiştir.²⁸

Kamengrad ile Klis sancağına²⁹ tabi Güllüce kaleleri yakınında bir demir madenin ortaya çıktığı 3 Cemâziyye'l-âhir 979/16 Ekim 1571 tarihli topçu başına yazılan bir hükümden anlaşılmaktadır. Belgede merkezden bu madenlerde top dökmek üzere usta hassa dökmecilerinden beş kişinin talep edilmesi madenin verimli olduğunu

---

Yayınları, İstanbul 1998, s. 227; Fabijan Trubelja- Ljudevit Baric, *Minerals of Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2011, s. 19.

²⁷ Adem Handžić, "Rudnici U Bosni Od Druge Polovine XV do Početka XVII St.", Prilozi, LXXIX, Sarajevo 1987, s. 355-356.

²⁸ Banaluka, Mohaç zaferinden hemen sonra Yayça bölgesinin alınmasının ardından 1527-1528 tarihinde ele geçirilmiştir. Şehir küçük bir kale, dış yerleşme yeri ve kaplıcadan ibaret iken özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Osmanlı hakimiyeti altında hızla gelişerek aşağı doğru yayılmıştır. 1540 tarihinde Bosna sancağına bağlı müstakil bir nahiye olarak görünmektedir. Mohaç zaferiyle fethedilen yerler, önce Neretva kazasına daha sonra da yeni oluşturulan Kobaş kazasına bağlanmıştır. Bu bağlamda Kamengrad da ilk başlarda Neretva kazasına tabi iken, 1550 tarihinde Kobaş kazasına bağlı bir nahiye konumundadır. 16. yüzyılın ikinci yarısında ise Kobaş kazasının merkezinin Banaluka'ya taşındığı görülmektedir. Bkz. Feridun Emecen, "Banaluka" *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.V (1992), s. 49-51; Oruç, "Administrative Division of the Bosnian, s. 117-133; 15. yüzyılda Kral vilayetinde Bobovac ve Neretva olmak üzere iki kadılık vardı.16. yüzyılda bazı nahiyeler birleştirilerek, 1516 tarihinde Neretva kazası oluşturuldu. 1537 tarihinde ise Klis sancağına bağlanan Neretva kazasının adına 1550 tahririnde rastlanmamaktadır. Ayrıntı için bkz. Oruç, "Administrative Division of the Bosnian Sandjak in the 16 th Century", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 25/Bahar 2009, Ankara, s. 121.

²⁹ Klis sancağı 1537 tarihinde oluşturulmuştur. Bkz. Oruç, "Administrative Division of the Bosnian ....", s. 106-107; Gazi Hüsrev Beğ'in arkadaşı ve ortağı olan ilk Klis sancak beyi Murat Bey, 1537'de Klis'in fethinde önemli rol oynamış ve 1543 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. Bkz.Fazileta Hafizović,"Posjedi zvaničnika i njihovih porodica u Kliškom Sandžaku u XVI stoljeću." *Znakovi vremena-Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 48-49 (2010), s. 228-257.

düşündürmektedir.³⁰ Bir başka belgede ise, bu madenlere hizmet için birkaç köy halkının görevlendirilmesi ve bunların muaf oldukları vergiler ile isimlerinin merkeze gönderilmesi belirtilmiştir.³¹ Görüldüğü üzere devlet, madenlerde hemen üretime geçmeyi istemiştir. Zirâ askerî açıdan hareketli olan bu bölgede bilhassa etraftaki kalelerinin ve aynı zamanda ordunun top mermisi ve gülle ihtiyacının acilen temin edilmesi gerekiyordu.

Yine Semendire mukata'ası nâzırına ve Bâc eminine yazılan bir hükümde ise, Bosna sancağına tabi Kamengrad yakınlarında top yuvalağı dökmeye uygun "küffâr zamanından" kalma, hala işe yarar bir madenin varlığından söz edilip, bu madeni işletmek için Zaim Osman ile merkezden Mehmed Çavuş'un görevlendirildiği bildirilmiştir. Ayrıca Bosna beyine madene işçi ve mühimmat talep ettiği zaman hemen göndermeleri de emredildiği ve madeni işletmek üzere kendisine zeâmet verilen ehl-i vukûftan Osman ve merkezden gönderilen topçu bölük başlarından Mehmed'in yeterli sayıda cerahor³² ile madene geldiği ve madenin artık işlemeye başlayacağı anlaşılmaktadır.³³ Belgelerden de takip edildiği üzere devlet, varlığı Osmanlı öncesinde de

³⁰ BOA. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Divân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri, (BOA. A.DVNSMHH.d), 16/127, 3 Cemâziyye'l-âhîr/23 Ekim 1571.

³¹ BOA. A.DVNSMHH.d, 16/47, 26 Cemâziyye'l-evvel 16 Ekim 1571.

³² Cerahorlar, ücretleri avarız haneleri tarafından, tekâlif-i divâniye vergisi yerine sayılmak üzere, sırf sefer zamanlarında tutulan adamlar olup, vazifeleri ordunun geri hizmetlerini görmekten ibaretti. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâî Tarihi*, Tekin Yayınevi, Ankara 1979, s. 426.

³³ BOA. A.DVNSMHH.d, 19/82, 13 Muharrem 980/26 Mayıs 1572; ".....gâyet a'lâ ve güzîde ma'dendir ve işletdirüb ol yerin ehl-i vukûfundan 'Osmân nâm kimesne kendüye ze'âmet olmak üzere 'uhdesine aldığı bildirüb ve demirin numûnesini dahi gönderüb gayet a'lâ demir olmağın zikr olunan ma'den işletdirilmke emrim olub mezbûr 'Osmân'a şartı üzere ze'âmete emrim verilüb ma'den-i mezbûru işletdirmek için dergâh-ı mu'allâm topçuları bölük başlarından Mehmed ta'yîn ve irsâl olunub ve ma'dene lazım olan işçi ve dökücü, ve dersha, ve kalıb ve kazma ve kürek ve sâ'ir alâtdan her ne lâzım ise bî-kusûr irsâl etmek için Semendire mukâta'âtı nâzırına ve Bâc ma'deni eminine hüküm gönderilmiştir ve 'avârız-ı divâniyye ve tekâlif-i 'örfiyyeden mu'âf olmak üzere ol ma'dene hidmet edecek ne mikdâr kurâ halkı kifâyet ederse ve kangaları ihtiyâr ederlerse evkât-ı vechile görüb....." BOA. A.DVNSMHH.d, 19/80, 13 Muharrem 980/26 Mayıs 1572; Arif Bilgin-Ümit Ekin, "Bir Kimliğin Dönüşümü: "Asker"likten "Asker-Esnaf"lığa", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2007, 2.1, s. 220.

bilinen bu maden ocağını, merkezden görevlendirdiği emini aracılığı ile işletmeyi hedeflemiştir.

Devletin en önemli gelir kaynakları arasında yer alan madenler, aynı zamanda maden erbabı adı altında geniş bir grubu da ifade etmekteydi. Şöyle ki H. 967/M.1560 tarihlerinde küçük ölçekli bir demir madeni olan Bilecik'te bile 6000 bine yakın işçi çalışmaktaydı. Maden erbabına bölgedeki halk da dahil edilmişti. Bunlar, madene odun, kömür, yiyecek ve diğer zaruri ihtiyaçların taşınmasında ve aynı zamanda ham ve işlenmiş madenlerin naklinde görevlendirilmişlerdi. Diğer taraftan maden işinde görevlendirildiklerinde madencilere uygulanan hükümlere tabi olan yaya, yürük, mütekaid sipahizadeler gibi askeri teşkilata bağlı gruplar da düşünüldüğünde maden erbabı geniş bir nüfusu ifade etmekteydi.³⁴

Maden ocaklarına büyük önem veren devlet, burada çalışacak olan için de gerekli hukukî düzenlemeleri yapmıştır. Nitekim madenciân reâyâsı olarak adlandırdığı bu sınıfa yönelik bir muafiyet sistemi geliştirerek, onları devlet kontrolü altında muhtelif hizmetleri yerine getirmekle yükümlü tutmuştur. Madenlerde çalıştırılacak işçilerin seçiminde ise, genellikle maden ocağına yakın çevreden olmalarına ve bilhassa bu işte ehil olanların tercih edilmesine dikkat edilmiştir. Aynı zamanda madenci reâyâ normal reâyâdan ayrı tutularak, devlet tarafından atanan eminleri dışında diğer devlet görevlilerinin madenci reâyâsına karışmaları da kanunen yasaklanmıştır.³⁵

Bu bağlamda Kamengrad madenini işleten Zaim Osman merkeze gönderdiği dilekçede, ne kadar fazla top yuvalağı ve darbzen³⁶ fındığı işlerse, hem etraftaki kalelere hem de hazineye yararı olacağını bildirerek, madenin çevresindeki bazı havâss-ı hümâyun köylerinin madene bağlanmasını talep etmesi üzerine, çevredeki 12 köyün madene bağlandığı görülmektedir. Ayrıca maden hizmetine atanan reâyânın işini ihmal etmemesi, reâyâya havâss-ı hümâyun eminleri ve sancak beyleri

³⁴ Çağatay, a.g.m, s. 117.

³⁵ Bkz. Altunbay, a.g.m, s. 793-794.

³⁶ Darbzen, zarbzen veya zarbuzan adı verilen silahlar Osmanlıların seferlerinde en çok kullandıkları toplardı. Kelime olarak dövücü top anlamına gelmesine rağmen, bu hafif toplar sahra topu olarak muharebelerde de kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Agoston, a.g.e. s. 117-119.

tarafından müdahale edilerek üretimin geciktirilmemesi, herhangi bir zorlukta işlerin imece usulüyle tamamlanması da sıkı bir şekilde tenbih edilmiştir.³⁷ 17 Receb 981/12 Kasım 1573 tarihli Bosna beyine ve kadısına gönderilen hükümde ise, Yeni Pazar'ın madene uzak olduğuna dikkat çekilerek, madene yakın yerlerden işçi getirtilmesi aksi takdirde üretimin aksayacağı ifade edilmiştir.³⁸ Devlet bu şekilde madenlerde üretimin aksamadan devam etmesi için hem bölge idarecilerini hem de madeni yönetenleri uyarmıştır.

Madende bazen etraftaki kalelerde bulunan ve ordunun geri hizmetlerinde kullanılan grupların da görevlendirildikleri görülmektedir. Ancak bu gruplarla ilgili zaman zaman sorunların da yaşandığı bilinmektedir. Örneğin Kamengrad madeninin işletmeye açıldığı ilk dönemlerde Kamengrad kalesinin muhafazasında görevli olan Eflak taifesinin³⁹ madende çalışmak üzere görevlendirildiği ancak bunların madende çalışmak istemeyerek kaçtıkları, merkezden Bosna beyine yazılan bir hükümden anlaşılmaktadır. Belgede, sınıra yakın olan Kamengrad kalesindeki Eflak taifesine herhangi bir düşman saldırısında yolların ve geçitlerin muhafazası için ihtiyaç duyulacağı bu nedenle madende çalışmak istemeyen Eflakların kaleden kaçtıkları takdirde sınır bölgesinin savunmasız kalacağı belirtilerek, madendeki işçi sorununa başka bir çözüm bulunması ifade edilmiştir. Yine aynı belgede su

³⁷ “.....havâss-ı hümâyûnum emînlerinden ve sancak beği olanlardan ve gayriden kimesneyi dahl ü ta'arruz etdirmeyesiz ki ma'den- mezbûr 'avk olmak lâzım gelmeye anun gibi bir zarûret ve müzâyaka lâzım gelüb ihtiyâc olursa imece tarîkiyle görüb itmâm-ı maslahat etmek bâbında envâ' ikdâm ve ihtimâm eylesesiz...” BOA. A.DVNSMHH.d, 10/300, 29 Zî'l-ka'de 979/13 Nisan 1572; “.... ma'den- mezbûre hıdmet için ta'yîn olunan kurâ ahâlisinden kimesneye ihmâl ve müsâhele etdirmeyüb emr olunan hıdmetlere mübâşeret etdirüb....”BOA. A.DVNSMHH.d, 10/301, 29 Zî'l-ka'de 979/13 Nisan 1572; BOA. A.DVNSMHH.d, 10/302, 29 Zî'l-ka'de 979/13 Nisan 1572.

³⁸ BOA. A.DVNSMHH.d, 23/243, 17 Receb 981/12 Kasım 1573.

³⁹ Hersek ve etrafında bulunan Eflaklarla ilgili ilk yazılı kanun Fatih Sultan Mehmed zamanında hazırlanmıştır. Eflâkan taifesi olarak bilinen bu grup, Karadağ ve Romanya bölgesi başta olmak üzere, bütün sınır boylarında oturan Ulah-Eflâk diye de bilinen bir sosyal sınıfi ifade etmektedir. Gayrimüslim olan Eflâklar, sefer zamanlarında ordunun geri hizmetlerinde görev alırken, diğer zamanlarda kale ve köprü tamiri gibi işlerle meşgul olurlardı. Bkz. Akgündüz, *a.g.e, Kitap I*, s. 494.

çarhlarını⁴⁰ çalıştıracak yeterli miktarda su olmadığı için, çarhların eskiden beri işçiler tarafından çekilerek çalıştırıldığı ve buna çözüm olarak da “*suya karîb çarh olmaya münasib yerde kifâyet mikdârı yuvalak işletmek için ma’den zuhûra getürmek emr edüb*” ifadesinden suya yakın bir maden bulup işletirmek gerektiği anlaşılmaktadır.⁴¹

Bu doğrultuda 17 Receb 981/12 Kasım 1573 tarihli bir hükümde, Kamengrad kazasında ortaya çıkan demir madenin “*gayet a’lâ yer olub cevheri, çarhları ve suları ve odunu yerli yerinde olub her ahvâli murâd üzeredir*” şeklinde geçen ifadeden su sorununun, ya Kamengrad’ta suya yakın yeni bir maden bulunarak ya da başka bir şekilde çözüldüğü tahmin edilmektedir.⁴²

Belgelerden de takip edildiği üzere, Kamengrad’ta bulunan demir madenin organizasyonu yaklaşık iki yıl kadar bir zaman almıştır. Madenin yönetimine bu işi bilen kişilerin atanmasına dikkat edilmiş ve Bosna beğine, Kamengrad ve Banaluka kadılarına yazılan hükümlerde merkezden gönderilen emirlere her türlü yardımın yapılması tembihlenmiştir. Şöyle ki; eminlerin madeni işlemek için gerekli olan “*cerahor, pirimikür*”⁴³ ve madene ait diğer hususlardaki yardım taleplerinin hemen yerine getirilmesi emredilmiştir.⁴⁴ Nitekim madenin tam kapasite çalışarak top mermisi ve güllesi üretebilmesi, bu görevlilerin ve diğer ihtiyaçların sorunsuz bir şekilde madene ulaşmasına bağlıydı. Böylece devlet olası bir savaş durumunda topçuların mühimmatını hazır etmiş olacaktı. Bu nedenle maden çıkarılan yerlerin

⁴⁰ Çarh, madenin kuyudan çıktıktan sonra işlem gördüğü yerd. Su çarhı ve kuru dolap çarhı olmak üzer iki çeşit çarh vardı. Kuru dolap çarhını bargirler çekerlerdi. Diğerinde ise su kaynağının yakınlarda olması önemliydi. Bkz. Akgündüz, *a.g.e, I. Kitap*, s. 162-163.

⁴¹ “.....Kamengrad kal’ası kurbunda küffâr zamânından kalmış top yuvalağı dökmeğe kâbil demir ma’deni husûsu tafahhus olunub zikr olunan mevzi’de demir ma’deni vardır lakin demir çarhları yapılmış su gayet sa’b ve ba’id bir yerde olub iki ay mikdârı biner ikişer bin cerahor hizmet eyleyeler sular çarhları yapılacak yere gelmez küffâr zamânından dahi su çarhı yapılmış imkân olmadığı ecilden ademlere çarh çektirirlermiş deyu.....” *BOA. A.DVNSMHH.d, 19/636, 19 Receb 980/17 Ağustos 1572.*

⁴² *BOA. A.DVNSMHH.d. 23/243, 17 Receb 981/12 Kasım 1573.*

⁴³ Elli hane şeklinde teşkilatlandırılan Eflâk taifesinin nahiye kethüdalarına Knez, köy kethüdalarına da Pirimikür adı verilir. Bkz. Akgündüz, *a.g.e, I. Kitap*, s. 494.

⁴⁴ “.....ma’dene müte’allik husûslarda mu’âvenet talep eyledikde her husûsda mu’âvenet ve müzâheret eyleyüb vâfir ve müstefî yuvalak işlemek bâbında envâ’ sa’y ve ikdâmın.....” *BOA. A.DVNSMHH.d, 23/333, 28 Receb 981/23 Kasım 1573.*

yöneticilerine sürekli emirler gönderilerek, üretimin artması için kömürcü, kuyucu, usta, topçu ve yörüklerin zamanında gönderilmesi istenmiştir. Ancak buna rağmen 22 Cemâziyye'l-âhir 982/9 Ekim 1574 tarihli bir belgede kömürcü ve kuyucunun madene zamanında gelmediği için yörüklerle ancak 1100 adet yuvalağın dökülebildiği, kuyucu, kömürcü ve diğer ustaların vaktinde gelmeleri halinde daha fazla yuvalağın yapılabileceği ifade edilmiştir.⁴⁵

Madenlerde çalışanların genellikle ocakların çevresinden seçilmesine dikkat edilse de ocağın çok verimli olması durumunda farklı yerlerden de istihdama ihtiyaç duyulmuştur.⁴⁶ Örneğin çingene taifesi, tekâlif-i örfiyye ve avâriz-ı divâniyye gibi vergilerden muaf tutularak madende çalışmak üzere görevlendirilmiş ve aynı zamanda uzaktan gelen reâyâyâya nafaka verilmesinin de uygun olacağı belirtilmiştir.⁴⁷

Maden ocaklarının faaliyetine, korunmasına, yollarda güvenli bir şekilde gidip gelmelerine son derece dikkat edilmiştir. Bu bağlamda madende işlerin aksamadan yürümesi ve madenin verimli olması gibi durumlarda yörüklerin de madenlerde istihdam edildiği görülmektedir. Özellikle eşkiya saldırılarını önlemek için maden ocağı olan bölgeye kuvvetli bir idareci atıldığı gibi bir de madenlerin etrafına aşiretler iskân ettirilmiştir. Bilhassa Balkanlarda sıkça eşkiyanın saldırısına uğrayan madenlere, ordunun geri hizmetinde kullanılan derbentçiler, martoloslar, yayalar ve yörükler yerleştirilmiştir. Nitekim 16. yüzyıl sonlarında Bâc madeninde çalışan madencileri ve oduncuları eşkiyadan korumak için yaklaşık 80 martolosun görevlendirildiği bilinmektedir.⁴⁸

⁴⁵ “.....zıkr olunan ma'den işledilmesine gereği gibi mukayyed olub kuyucu ve kömürcüleri vakt ile tedârik edüb inşallah hemen nevrûzda işletmeğe mübâşeret edesiz ve topçu ve üstâdlar ve yörükler bu cânibden zamânında getirilmek.....” BOA. A.DVNSMHH.d, 26/744, 22 Cemâziyye'l-âhir 982/9 Ekim 1574; Bir yılda 13-14 okka ağırlığında 1100 adet gülle imal edildiğinden ve gülle başına 4 akçe düştüğünden bahsedilmektedir. Bkz. Handžić, a.g.m, s. 356.

⁴⁶ Çağatay, a.g.m, s. 117.

⁴⁷ BOA. A.DVNSMHH.d, 23/306, 28 Receb 981/23 Kasım 1573;“....; Eminleri dışında ehl-i örf taifesinin reâyâyâya karışmaması tenbihlenmiş, ancak madende cevher tükenir ya da malî nedenlerden dolayı statülerinin normal reâyâyâya dönebileceği belirtilmiştir. Ayrıntı için bkz. Altunbay, a.g.m, s. 793-794.

⁴⁸ Ahmet Refik, a.g.e, s. VI; Altunbay, a.g.m, s. 792; “Geri hizmet kitaları olarak adlandırılan derbentçi, menzilci, yörük, tatar, müselleme, cerahor, cambaz, lağımçı gibi

Madende çalışmak veya madeni korumak üzere yerleştirilen bu gruplar, nöbet sistemine göre çalışırlardı. Genellikle seferberlik zamanlarında ocakların tam kapasite çalışabilmeleri için görevlendirilirdiler. Bu süreç belli bir disiplin içinde olurdu, hangi madene gönderilecekleri bölge kadılarına hükümle bildirilir ve gereken özeni göstermeleri istenirdi.⁴⁹

Ancak bütün bu uyarılara rağmen yörüklerin istihdamında yine de bazı sorunlar yaşanmıştır. Örneğin maden organizasyonunda istihdam edilen yörükler, tıpkı Eflak taifesi gibi bazen görev yerlerine gitmeyip kaçmayı tercih etmişlerdir. Nitekim 28 Receb 983/2 Kasım 1575 tarihli Tanrıdağ yörüklerinin subaşı olan Mustafa'ya gönderilen bir hükümde; Tanrıdağ yörüklerinden bir kısmının Kamengrad madenine gitmeyerek kaçtıkları ve ayrıca bunu alışkanlık haline getirdikleri ifade edilerek, herhangi bir mazereti bulunmadan madene gitmeyenlerin yakalanıp hapsedilmeleri ve ardından da merkeze gönderilerek kürek cezasına konulmaları sıkı bir şekilde tenbih edilmiştir. Belgeden anlaşılacağı üzere devlet, savunma ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için madenlerin aksamadan çalışmasını öngörmüş ve madenleri sıkı bir denetim altına almıştır.⁵⁰

Ancak Kamengrad madeninde çok fazla cevherin olması, yörüklerin tekrar madende görevlendirilmesini zorunlu kılmış ve Bosna beyi Ferhad'ın talebi üzerine merkezden *"Naldöken ve Tanrıdağı yörüklerinin birer nöbetlisi rûz-ı hızırdan mukaddem varub hıdmetde olmaları için subaşlarına mü'ekked ahkâm-ı şerîf"* gönderilerek yörükler tekrar madende görevlendirilmiştir. Bu hükümde yörüklerin madene

---

gruplar Osmanlı teşkilatını içinde buldukları bilinmektedir. Osmanlılardan önceki dönemlerde de var oldukları bilinen martoloslar, Osmanlı devletinin ilk kuruluş yıllarından itibaren devlet teşkilatı içinde yer almışlardır. İlerleyen dönemlerde Balkanlardaki kalelerde martolosların hudut bekçisi rolünde oldukları görülmektedir. Kanuni döneminde ise, martoloslar yalnızca hudutlarda değil, hudutların gerisinde de muhafız ve derbetçi olarak bulunmuşlardır. Bu bağlamda martoloslar, hudut boylarında kale muhafızlığı ve derbend ve geçitlerde bekçilik görevlerini yerine getirmişlerdir." Ayrıntı için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 85-99.

⁴⁹ Altunbay, a.g.m, s. 794.

⁵⁰ BOA. A.DVNSMHM.d, 27/151, 28 Receb 983/2 Kasım 1575; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev. Aşşe Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 21.

geldiklerinde uygun görevlere yerleştirilmeleri, etraftaki kalelerin toplarına göre fazlaca gülle ve mermi yapmaları ve yaptıkları miktarı da merkeze bildirmeleri tembihlenmiştir.⁵¹

Nihâyetinde yörüklerle ilgili sorunların ortadan kalktığı, Bosna beyinin merkeze gönderdiği bir dilekçeden anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Bosna beyi, geçen yıl madene gelen Naldöken yörüklerinin çok dikkatli çalıştıklarını bu nedenle adı geçen yörükleri tekrar madende çalıştırmak istediğini merkeze gönderdiği dilekçede açık bir şekilde ifade etmiştir. Ayrıca yeterli miktarda top güllesi yapılamamasının nedeninin yörükler değil yağmur olduğunu belirterek, madende hala çok fazla demirin bulunduğunu bu nedenle yörüklerin madene gelmelerinin şart olduğunu önemle vurgulamıştır.⁵²

Maden ocaklarındaki işçi sorununu bu şekilde çözen devlet, madenler için gerekli kömür, odun, zahire gibi diğer mühimmatı yine madene yakın köylerden tedarik etmiştir. Bu köy ve kazalardan bir veya bir kaçının bazı vergilerden muaf tutularak, madene odun, kömür, zahire ve diğer zaruri ihtiyaçları temin eden⁵³ bu gruplara aynı zamanda "*narh-ı cârî üzere*" ödeme yapıldığı görülmektedir.⁵⁴

Madene getirilen zahireyi muhafaza etmek onu temin etmek kadar önemliydi. Örneğin Kamengrad madeninin zahiresi ve diğer mühimmatı Banaluka'da saklanmaktaydı. Ancak Bosna beyine yazılan bir hükümde, Banaluka'nın zahire ve mühimmat saklamak için uygun bir yer olmadığı belirtilerek "*zahîre Banaluka'da mı durmak efzâldir ma'den için, bir palanka mı tedarik evlâdır, ehl-i vukûf ile müşâvere edüb tahassun edesiz*" ifadesinden de anlaşıldığı üzere, konu tartışıldıktan sonra, zahire

⁵¹ BOA. A.DVNSMHH.d, 33/669, 27 Zî'l-hicce 985/7 Mart 1578.

⁵² "...top yuvalağı ma'deni zâhir olandan berü işleyüb ve Naldöken yörükleri za'îmi Muhammed yörükleri ile hıdmet-i mezbûrede küllî dikkat edüb lakin kesret-i bârân olmağla ancak yediyüz yuvalak dökülüb lakin vâfir cevher ihsâr olunub mezbûr za'îm Muhammed yine zikr olunan hıdmete ta'yîn olunmasını 'arz eyledüğün ecilden mezbur varub yine ol hıdmetde olmak için emr-i şerîf gönderilmiştir....." BOA. A.DVNSMHH.d, 39/526, 4 Safer 988/21 Mart 1580.

⁵³ Çağatay, a.g.m, s. 122.

⁵⁴ Altunbay, a.g.m, s. 795;BOA. A.DVNSMHH.d, 23/779, 18 Zî'l-ka'de 981/11 Mart 1574; Banaluka'da daha önce yuvalak saklandığı bilinmektedir. Ancak zamanla buradaki saklama koşullarının elverişsiz hale geldiği düşünülmektedir. Bkz. BOA. A.DVNSMHH.d, 23/243, 17 Receb 981/12 Kasım 1573.

ve mühimmatın madene bir palanka yaptırılarak orada saklanmasına karar verilmiştir.⁵⁵

Arşiv kayıtlarından da verimli bir demir madeni olduğu anlaşılan Kamengrad demir madeni hakkındaki belgelere 1580 tarihinden sonra rastlanılamaması, madende üretimin durduğunu göstermektedir. Nitekim madencilik sektörünün 1580 tarihinden itibaren büyük bir sarsıntı geçirdiği ve uzun süre kendisini toparlayamadığından bahsedilmektedir. Maden ocaklarının bir kısmının da yetkililerin ilgisizliğinden dolayı yıkım yaşadığı bu nedenle madenlerde deneyimli idarecilerin yani ehl-i vukûftan olanların görevlendirilmesi gerektiği de belirtilmektedir.⁵⁶

17. yüzyılın başlarında Bosna'da bulunan demir ve bakır madeni kuyularının tamir edilerek tekrar açılması hususunda bölge idarecilerine emirler gönderildiği arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir. Ancak Kamengrad'da bulunan demir madeni ilgili bilgilere rastlanamaması maden ocağının artık aktif bir şekilde işlemediğini düşündürmektedir.⁵⁷

18. yüzyılın ilk çeyreğine ait bir hükümde geçen, Banaluka'da bulunan demir madenin harap bir durumda olduğu ve burada bulunan top döküm ustalarının tabya muhafızlığında görevlendirilmeleri hususundaki bir ifadeden de Kamengrad maden ocağının artık işlemediği ve atıl durumda olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸

Devlet için stratejik bir öneme sahip olan bölgedeki maden işletmelerinin atıl kalmasının ardında Osmanlı devleti ve Avusturya arasındaki siyasi ve askeri hareketliliğin payı büyüktür. Bu nedenle devletin buralarla ilgilenememesi ve aynı zamanda madenlere deneyimli yöneticiler atayamaması maden ocaklarındaki işleyişin aksamasına neden olmuştur.

⁵⁵ "...ma'den-i mezbûr içinde münâsib görülen mahalde alçı tarîkiyle kifâyet mikdârı bir palanka binâ etdirüb ma'den-i mezbûrun mühimmâtın ve zahâ'irin içinde hıfz etdirüb...." BOA. A.DVNSMHH.d, 23/779, 18 Zî'l-ka'de 981/11 Mart 1574.

⁵⁶ Altunbay, a.g.t, s. 23.

⁵⁷ BOA. A.DVNSMHH.d, 75/178, 16 Şevvâl 1013/7 Mart 1605; BOA. A.DVNSMHH.d, 78/1784, 16 Receb 1018/15 Ekim 1609; BOA.İ.MDN, 3/178, 15 Receb 1126/27 Temmuz 1714.

⁵⁸ BOA. A.DVNSMHH.d, 129/746, 20 Rebî'ü'l-ewvel 1132/31 Ocak 1720.

Genelde bir maden işletmesinin durum tesbitini yaptığımız bu çalışmada bilhassa maden işçilerinin istihdamında sorunlar yaşanması ve işçilerin sürekli madenden firar etmeleri, bizi Osmanlı'da maden işçisi olgusunun sorgulanmasına yöneltmiştir. Bu bağlamda yapacağımız diğer çalışmalarda bir maden işçisinin dünya algısını anlayabilmek için madende çalışmanın bir avantaj mı yoksa bir dezavantaj mı olduğu sorularına cevap aranmaya çalışılacaktır.

Sonuç

Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde Anadolu ve Rumeli'ye yapılan fetihlerde birçok maden sahasının ele geçirildiği ve hemen organize edilerek tekrar kullanıma açıldığı ve aynı zamanda mîrî arazi içine dahil edilen bu madenlerle ilgili uygulamaların kanunnamelerle düzenlenerek sistemleştirildiği görülmektedir.

Büyük bir çoğunluğu mîriye ait olan madenlerin işletme usullerinin belirlenmesi ve konuyla ilgili gerekli hukukî düzenlemeler devletin yetki alanına girmiştir. Devlet madenleri, çoğunlukla devlet desteği ve nezareti altında işleterek, maden işletmelerini ve aynı zamanda maden reâyâsını koruma altına almıştır. Zirâ erken klasik dönemde hem Avrupa devletleri hem de Osmanlı devleti savaş için örgütlenmişlerdi ve Osmanlı devleti bu dönemde madencilik alanında Avrupa devletleri ile rekabet edebilecek bir seviyede idi. Bu nedenle madenler, genelde Osmanlı maliyesinin en önemli gelir kaynakları arasında yer alırken özelde ise ordunun mühimmatını karşılamaları açısından son derece önemli bir yere sahipti.

Sonuç olarak Osmanlılardan önceki dönemlerde de işletilen Kamengrad demir madeni, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra tekrar işletmeye açılarak, ordunun ve etraftaki kalelerin top gülleri ve mermisini kısa bir süre de olsa temin etmeye çalışmıştır. Ancak 16. yüzyılın sonlarına doğru maden hakkındaki bilgilerin kesilmesi bu dönemde madenciliğin geçirmiş olduğu sarsıntıya bağlanılabilir. Aynı zamanda 16. yüzyılın sonlarında başlayıp 17. yüzyılın başlarına kadar devam eden Avusturya-Osmanlı savaşının da bölgedeki madencilik sektörünü olumsuz yönde etkilediği hatta bu durumun 18. yüzyıla

girerken sona eren II. Viyana kuşatması esnâsında da devam ettiği düşünülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri

A.DVNSMHH.d. 10/300
A.DVNSMHH.d. 10/301
A.DVNSMHH.d. 10/302
A.DVNSMHH.d.16/47
A.DVNSMHH.d. 16/127
A.DVNSMHH.d. 19/80
A.DVNSMHH.d. 19/82
A.DVNSMHH.d. 19/636
A.DVNSMHH.d. 23/243
A.DVNSMHH.d. 23/306
A.DVNSMHH.d. 23/333
A.DVNSMHH.d. 23/779
A.DVNSMHH.d. 26/744
A.DVNSMHH.d. 27/151
A.DVNSMHH.d. 33/669
A.DVNSMHH.d. 39/526
A.DVNSMHH.d. 75/178
A.DVNSMHH.d. 78/1784
A.DVNSMHH.d. 129/746

Maden Mukâta'ası Kalemî Defterleri

D.MMK.d. 22697

İbnü'l-Emin Tasnifi, Me'âdin

İE.MDN. 3/178; 1/1

Araştırma Eserleri

Agoston, Gabor, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çev. Tanju Akad, İstanbul 2006.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâî Tarihi*, Tekin Yayınevi, Ankara 1979.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Kanunnameleri*, Fey Vakfı, İstanbul 1990.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, II. Kitap II. Bayezid Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı, İstanbul 1990.

Altunbay, Mustafa, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.X, Ankara 2003, s. 791-801.

Altunbay, Mustafa, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Anhegger, Robert, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich I. Europaeische Türkei*, İstanbul 1943.

Aydüz, Salim, "Tophane-i Amire ve Osmanlılarda Top Dökümü", *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul Aralık 2011, s. 21-54.

Bilgin, Arif-Ümit Ekin, "Bir Kimliğin Dönüşümü: "Asker"likten "Asker-Esnaflığa", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2007, 2.1, s. 215-229.

Bostan, İdris, "16.yy. Başlarında Tophane-i Amire ve Top Döküm Faaliyetleri", *Halil İnalçık Armağanı I*, Ankara 2009, I, s. 249-280.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Amire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.II, S.I, Ankara 1943, s. 117-126.

Çağatay, Neşet, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Çeviren: Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Diamond, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2010.

Darling, Linda T., *Revenue-Raising&Legitimacy Tax Collection&Finance Administration in the Ottoman Empire 1500-1660*, E.J. Brill, Leiden-Newyork. Köln 1996.

Dursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-feth, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, C. V-VI, S. 26-38, İstanbul, 1330.

Emecen, Feridun, "Banaluka" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.V (1992), s. 49-51.

Ergenç, Özer, *16. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Faroghi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev. Ayşe Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Hafizovic, Fazileta, "Posjedi zvaničnika i njihovih porodica u Kliškom Sandžaku u XVI stoljeću." *Znakovi vremena-Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 48-49 (2010), s. 228-257.

Handzic, Adem, "Rudnici U Bosni Od Druge Polovine XV do Početka XVII St.", *Prilozi*, LXXIX, Sarajevo 1987, s. 355-356.

Handzic, Adem, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Kitap, İstanbul 2003.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, C.I, İstanbul 2004.

İnalçık, Halil, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

İnalçık, Halil-Robert Anhegger, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i Örfi Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1956.

İnbaşı, Mehmet, "Üsküp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.42 (2012), s. 377-380.

Katic, S., I. Ilić and D. Živković, "Copper Production In Majdanpek In Sixties And Seventies Of The 16th Century", *Journal of Mining and Metallurgy*, 45 (2), 2009, s.213-220.

Kul, Eyüp, "1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerinin Islahı", *Bellekten*, C. LXXX, S.288, Ankara 2016, s.395-410.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990.

Oruç, Hatice, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdarî Dağılımı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 18/2005, Ankara 2006, s. 249-271.

Oruç, Hatice, "Administrative Division of the Bosnian Sandjak in the 16 th Century", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 25/Bahar 2009, Ankara, 99-148.

Özvar, Erol, *Osmanlı Mâliyesinde Mâlikâne Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul 2003.

Parry, Vernon J, "Barut", *The Encyclopaedia of İslam (EI2)*, I, Leiden 1986, s. 1062-1066.

Refik, Ahmed, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

Sahillioğlu, Halil, "Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukâta'aları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.23, S.1-4 (1963), s. 145-208.

Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-Alâm*, İstanbul 1308.

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1998.

Taş, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Tızlak, Fahrettin, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Osmanlı*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1999, s. 313-317.

Trubelja, Fabijan-Ljudevit Baric, *Minerals of Bosnia and Herzegovina*, Sarajeva 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Yüksel, Hasan, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri: 1776-1794 Tarihli Maden Emni Defteri*, Sivas 1997.

Araştırma Makalesi / Research Article

Amerika Birleşik Devletleri Tarihinde Seminole Soykırımı (1818-1858)

Haydar Çoruh*

(ORCID ID: 0000-0002-7632-9721)

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
30.07.2020	21.09.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çoruh, H., "Amerika Birleşik Devletleri Tarihinde Seminole Soykırımı (1818-1858)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 611-684.

APA: Çoruh, H. (2020). Amerika Birleşik Devletleri Tarihinde Seminole Soykırımı (1818-1858). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 611-684.

Öz

Yeni Dünya denilen Amerika kıtası, keşfedildiği zaman beyaz adamın henüz ayak basmadığı bakir bir toprak idi. Bu toprak üzerinde İnka, Aztek ve Kızılderili medeniyetleri bulunmaktaydı. Ancak Avrupalı beyaz adam Cristof Colomb'un kıtayı keşfi ile başlayan istila süreci milyonlarca Amerikalı yerlinin soykırımına sebep oldu. Bu soykırım yaklaşık üç yüz yıl sürdü ve işgal edilen her toprak parçası yerli Amerikalılardan tamamen temizlendi. Florida Seminole Yerlileri, Amerikan yerlilerinin belki de son temsilcileriydi. Yerliler, ondokuzuncu yüzyılın başlarından aynı yüzyılın ortalarına kadar belirli bir zaman diliminde varlık ve yokluk savaşları vermek zorunda kaldılar. Bu savaşlar üç ayrı aşamada gerçekleştirilmiş olup 1817-1858 yılları arasında devam etmiştir. Seminole

---

* Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, haydarcoruh@hotmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Mustafa Kemal University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

Kabileleri ile ABD'liler arasındaki ilk savaş 1818 yılında başlamıştır. Savaşın esas gayesi Seminole Kabilesi'nin asimilasyonuydu. Ancak bu savaştan sonra imzalanan 1823 Moultrie Creek Antlaşması ile ABD, Seminoleler ile Creeklerin yollarını ayırmanın yanısıra, kendilerine sığınmış köleleri de geri göndermeyi kabule zorlamıştır. İkinci savaşın arifesi olan 1830'da imzalanan Kızılderili Tehcir Yasası (Indian Removal Act) ise Seminole Kabilesi'ni yer değiştirmeye zorlamak için kullanılmıştır. Florida'daki bütün yerliler yasa gereği Mississippi Nehri'nin batısındaki Oklahoma'ya taşınmak zorundaydı. Bu dayatmayı kabul etmeyen Amerikalı yerliler ile ABD'li beyaz adam arasında İkinci Seminole Savaşı (1835-1842) yaşanmıştır. Bu savaşta 100'den fazla Amerikan askeri yok edilmiştir. Savaş 1842 yılında sona ermekle beraber Seminolelerin çoğu ya öldürülmüş ya da esir alınarak batıdaki yerli topraklarına gönderilmiştir. Yerlilerden sadece birkaç yüz kişi güney Florida'daki Everglades'e sığınabilmiştir.

İşgalci ABD, Florida'yı 3 Mart 1845'te 27. devlet olarak birliğe katmıştır. Bu ilhak Üçüncü Seminole Savaşı (1855-1858)'nin başlamasına sebep olmuştur. Her yönüyle Seminolelerden üstün olan ABD ordusu, ilkel koşullarda ve gerilla savaşına yönelen yerlileri tamamen yok etmiştir.

1818'de başlayan ve 1858 yılında biten Seminole Savaşları ABD'nin kanlı yüzünü gösteren "eşitsizler savaşı" olarak da anılmaktadır. Büyük bir soykırımın yaşandığı bu savaşlarda teknoloji ile çaresizlik karşı karşıya gelmiştir. Ancak ABD bu savaşları sanki eşitler arasında yapılmış gibi göstererek kendi kahramanlarını yüceltmenin yollarını aramaktadır.

Anahtar Kelimeler: Amerika, ABD, Seminole Savaşı, Kızılderili, Florida, Sömürge.

Seminole Genocide in the History of the United States (1818-1858)

Abstract

The American continent, called the New World, was a virgin land where the white man had not yet set foot when it was discovered. There were Inca, Aztec and Indian civilizations on this land. However, the invasion process that started with the discovery of the continent by the European white man Cristof Colomb caused the genocide of millions of American Indians. This genocide lasted about three hundred years and every occupied piece of land was completely cleared of native Americans. Locals had to wage wars of existence and absence in a certain period from the early nineteenth century to the middle of the same century. These wars took place in three separate stages and continued between 1817-1858. The first war between the Seminole Tribe and the Americans started in 1818. The main aim of the war was the assimilation of the Seminole

Tribe. However, with the Moultrie Creek Treaty of 1823 signed after this war, the USA forced the Seminoles and the Creek to be sent back as well as the slaves who took refuge. The Indian Removal Act, signed in 1830, the eve of the second war, was used to force the Seminole Tribe to relocate. All natives in Florida were required by law to move to Oklahoma west of the Mississippi River. The Second Seminole War (1835-1842) took place between the American natives who did not accept this imposition and the white man from the USA. More than 100 American soldiers were destroyed in this war. Although the war ended in 1842, most of the Seminoles were either killed or captured and sent to their native lands in the west. Only a few hundred locals have made refuge in the Everglades in southern Florida.

The occupying USA joined Florida as the 27th state on March 3, 1845. This annexation caused the Third Seminole War (1855-1858) to begin. The US military, which was superior to the Seminoles in every way, completely destroyed the indigenous people turning to guerrilla war in primitive conditions.

The Seminole Wars, which started in 1818 and ended in 1858, are also known as the "war of inequalities", showing the bloody face of the USA. Technology and despair faced in these wars where a great genocide took place. However, the USA is looking for ways to glorify its heroes by showing these wars as if they were fought between equals.

Keywords: America, USA, Seminole War, Native American, Florida, Colony.

Giriş

Türkiye’de yapılan tarih çalışmalarının büyük çoğunluğu Osmanlı Tarihi ve Yakın Doğu Tarihi üzerinedir. Bu çalışmalar şüphesiz çok önemlidir ve son derece kıymetlidir. Ancak bizimle doğrudan ilişkileri olan ülkelerin tarihini bilmek de en az bu kadar önem arz etmektedir. Amerika Birleşik Devletleri XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Türk tarihinin önemli bir aktörü haline gelmiştir ve bu aktörün ülkemize yönelttiği asılsız ithamların başında 1915 Ermeni İsyanlarıyla gündeme gelen Sözde Ermeni Soykırımı gelmektedir.

Bütün dünya biliyor ki, Osmanlı Devleti’nin gerçekte böyle bir problemi yoktur. 1915’teki hadise devletin kendi vatandaşı olan ve cephede kalan Ermenileri ve diğer unsurları Sevk ve İskân Yasası’na tabi tutarak cephe gerisine çekme işleminden başka bir şey değildir. Osmanlı

Devleti'nin vatandaşının güvenliğini sağlamak amacıyla almış olduğu bu tedbir günümüzde Ermeniler tarafından çarpıtılarak "sözde soykırım" hadisesi olarak yorumlanır. Amerika Birleşik Devletleri de bu meseleyi her sene 24 Nisan'da ele almak suretiyle Türkiye'yi baskı altında tutmaktadır.

1920'li yıllardan sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne sürekli müdahale eden bir aktör olarak ABD'nin gizli ve kirli tarihine bakıldığında kanlı bir geçmişin izleri örtülmeye çalışıldığı görülür. Bunu yaparken de başka milletlere çirkin isnatlarda bulunmak ABD tarihçilerinin alışkanlığı haline gelmiştir.

Yazılan birçok Amerikan tarih kitabı, 1503-1900 yılları arasında soykırıma tabi tutularak tamamen yok edilen İnka ve Kızılderililerle ilgili çok çelişkili bilgi ve belgelerle doludur. Amerikalı tarihçilerin bir bölümü eserlerinde bu utanıcı dile getirilirken, kimileri de bu utanca kılıf arayarak unutturmaya çalışır. Bu tarihin en hazin ve en son olayı Kızılderili soykırımıdır. Florida Seminole yerlileri bu kıyımın son temsilcileridir. Seminolelerin nüfusu 1818-1858 yılları arasında yüzbinlerden yüzler seviyesine düşmüştür. Seminole soykırımının yıl dönümlerinde Seminoleleri anmak için Amerika'da birkaç bin kişi bulunamazken, Osmanlı Devleti'nin çöktüğü 1918 yılında dahi sınırlarımız içerisinde hala 800 bin Ermeni yaşamaktaydı. Bütün Osmanlı topraklarında yaşayan 1 milyon 200 bin Ermeni cepheden geri çekilerek Sevk ve İskân Yasası ile Halep, Şam, Deyr-i Zor, Irak gibi yerlerde yeni yaşamlarına başlatılırken, 1918'de çıkarılmış olan "geri dönüş yasası" ile 800 bini geri dönmüş, kalanı kendi istekleriyle Batılı ülkelere göçmüştür.

ABD, Ermeniler tarafından ileri sürülen ve yalan isnatlarla bütün dünyaya kabul ettirilmeye çalışılan soykırım yaftasını, sevk ve iskana tabi olarak Suriye ve Irak'a gönderilen bu insanların Türkler tarafından yok edildiği şeklinde sunmaktadır. Ermeniler batılı ülkelere kaçıp giden Ermenilerin öcünü almak için 1990'lı yıllara kadar ASALA gibi örgütlerle Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı terör eylemlerinde bulunarak bu meseleyi dünya gündemine orturtmuş ve Ermenilerin soykırıma tabi tutulduğuna dair bir algı oluşturmuşlardır. ABD'de Türk siyasi hayatında büyük yaralar açan bu meseleyi kullanarak, Osmanlı Devleti'nin onurlu bir devamı olan Türkiye Cumhuriyeti'ni zor durumda bırakmaya devam etmektedir. ABD bu iddiaları kullanarak Türkiye'yi 50 yıldır adeta Küçük

Asya'daki jandarması haline getirmiştir. Oysaki kendi tarihinde nice Vietnamlar, nice Tokyo ve Nagazakiler ve nice Florida katliamları olduğu gerçeğini ise cilalı filim ve propagandalarla dünyanın gözünden kaçırmaya çalışmaktadır.

Aşağıda ele alacağımız “Seminole Savaşları” da ABD'nin kanlı tarihinin iç yüzünü ortaya koyan ve birbiriyle hiçbir şekilde denk olmayan iki gücün karşı karşıya geldiği ve büyük bir soykırımın yaşandığı savaşlardan biridir. Bu savaş tarihe “Büyük Kızılderili Soykırımı” olarak geçmesi gerekirken, her nasılsa günümüzde ABD'nin folklorik bir meselesi haline getirilebilmiştir. Bu soykırım aynı zamanda ABD'de eğitim görmüş olan ve dünyayı “Holokost” yani “Yahudi Soykırımı” ile aldatan İsrail'in Filistinlilere uygulamakta olduğu işgal, ilhak ve soykırım planlarıyla da bire bir örtüşmektedir. İsrailin uyguladığı Filistin soykırımı ise ABD'nin XIX. Yüzyıldan günümüze yansıyan soykırım suçunun güncel bir versiyonunu oluşturmaktadır.

Türk tarihçileri tarafından neredeyse hiçbir şekilde ele alınmamış olan ve 1818-1858 yılları arasında yaklaşık kırk yıl tam bir soykırım şeklinde devam eden “Seminole Savaşları” aslında dünyanın gözü önünde işlenen belki de en önemli soykırımlardan biridir. Bu soykırımı 1845-1920'li yıllar arasında Edirne Meriç Nehri'nin Islahı meselesiyle ilgili araştırmalar yapılırken tesadüf edilmiştir. Bu incelemeler sırasında Florida bataklığının kurutulmasına “Seminole Kabilesi”nin son savaşçılarının yok edilmesinin sebep olduğu bilgisine tesadüf edilmiştir.

Tarihsel arka planından bu şekilde haberdar olunan ve Amerika kıtasının bu son savaşçıları Seminole Yerlilerinin acı ve katliam dolu hazin tarihini ortaya koymak ve bunu dünya soykırım tarihinin bir parçası haline getirebilmek bu makalenin en büyük kazanımı olacaktır.

1. Seminole Savaşları Öncesinde Florida'nın Durumu

İspanyolların Amerika Kıtası'na ayak bastığı 1503-1513'te Florida'da yaşayan yerli nüfusun yaklaşık 350 bin civarında olduğuna dair iddialar bulunmakla¹ beraber kıtada yaşayan yerli nüfusun tahminen 18 milyon

---

¹ Bradley C. Bennett, “An Introduction to the Seminole People of South Florida and Their Plants (Part I: History and Ethnology), *The Palmetto*, Summer 1997, s. 20. Bir başka kaynak ise 1520 yılı öncesinde Güney Florida'da 195000 nüfus bulunduğunu ileri sürmektedir (Rebecca M. Woods *The Calusa and Seminole Indians: Before, During, and*

civarında olduğunu belirten kaynaklar da mevcuttur. Aynı kaynaklara göre Avrupadan gelen hastalıklar ve beyaz adamın sebep olduğu katliamlar sebebiyle bu nüfus 1600’lerde sadece yüz binlerle ifade edilecek bir seviyeye düşmüştür. Bununla beraber aynı dönemde kıtaya gelen Avrupa kökenli nüfus ise 40 milyon civarındadır².

İspanyol öncüler, Amerika’ya ulaştığında çeşitli milletlere bölünmüş yüzbinlerce Amerikan yerli nüfusa tesadüf etmişlerdi. Bu kabileler yaklaşık 200 yıl içinde ya hastalıktan veya saldırılardan dolayı yok oldular. Kabilelerin büyük çoğunluğu şimdiki Georgia ve Alabama olarak adlandırılan bölgelerde sıkışıp kaldılar. Ancak bu gruplardan bir kısmı çeşitli sebeplerle Florida’ya göç etti. 1700’lerin başlarında gerçekleşen göçün sebepleri arasında söz konusu milletlerin kendi aralarında baş gösteren çatışmalar vardır. Bu çatışmaların alt yapısını kabilelerin çeşitli zamanlarda ve farklı alanlarda oluşturduğu kimlikler ve dil özelliklerinin getirmiş olduğu sorunlar meydana getirmekteydi³. Bu dil grupları ikiye ayrılır: Mikasuki ve Muskogee. Mikasuki, Tallahassee’nin kuzey bölgelerinde yaşayan iki dil grubunun en eskisi ve en güçlüsüdür. Diğer gruplar ise Alachua Prairie civarında toplanmıştır. Bu kabilelerin bir devamı olan ve ABD ile yapılan savaşlar döneminde Florida yerlileri için kullanılan en yaygın terim “dışlanmışlar” anlamında “Seminole”dir. Günümüzde Florida (Collier, Miami-Dade ve Broward County)’da yaşayan Seminole Kabilesinin çoğu üyesi Mikasukice konuşur. Bununla beraber Okeechobee Gölü’nün kuzey batısında 78 Muskogeece konuşan üyeler de vardır⁴.

After Colonialism, (Thesis, Antropolog, Northern Illinois University), DeKalb, Illinois August 2006, p. 7).

² John Smith, “Heaven and Earth never agreed better to frame a place for man’s habitation”, *Outline of U.S. History*, Bureau Of International Information Programs U.S. Department of State 2011, p. 6.

³ Seminolelerin Avrupalılarla ilk karşılaşmaları hakkında bkz. Joe Knetsch, John Missall&Mary Lou Missall, *History Of The Third Seminole War 1849-1858*, Oxford 2018.

⁴ *Florida Seminole Wars: Heritage Trail*, Ed. John and Mary Lou Missal, Florida 2015, p. 2; Seminolelerin ataları olan Mississippililer olup, M.S. 700’lerde Florida ve çevresine yerleşmişlerdi. Avrupalılarla ilk temasları ise 1528’de olmuştur. Seminole kelimesinin kökeni İspanyolca Cimarrones veya “özgür insan” anlamından gelmektedir. Seminole kabilesi Creeklerden ayrılmış ve Creekler ile iki ayrı kabile halinde yaşamışlardır (John Haney, “The Seminole Way: The Path To The 2011 Reestablishment of The Seminole Nation of Oklahoma Tribal Court System”, *Tribal Law Journal*, Vol. 15, 2015, p.4).

Amerikalı beyaz adam, kıtanın tamamını kendi denetimine almak ve aynı çatı altında birleşmiş eyaletlerden oluşan bir devlet kurmak istediğinde bir taraftan İngilizlerle ve İspanyollarla mücadele ederken, diğer taraftan ise Amerikanın gerçek sahipleri yerlileri yurtlarından çıkarmak veya yok etmek için çeşitli entirikalara başvurmuştur. Bu mücadele sırasında öncelikle İngiltere ve İspanya kendi bölgelerinde asayiş koruyabilmek için Seminole denilen yerlileri kendi toprakları arasında bir tampon bölge oluşturacak şekilde göçe zorlamışlardır. Bu göç sebebiyle Seminole yerlileri bataklık ve hastalık kaynağı olan Florida'ya ilk defa 1750'li yıllarda gelmeye başlamışlardır⁵. Seminole yerlileri, Florida'ya gelmeden önce bölge ormanlar ve sıtmanın kol gezdiği bataklıklarla kaplı devasa bir tropikal vahşi doğaydı⁶. Önceleri İngiliz sömürgesi olan Florida, iki devlet arasında başlayan çatışmalar sonrasında Amerikalı beyaz yerleşimcilerden yana tavır takınan İspanyolların eline geçmiştir. Hiç kimsenin talep etmediği bu toprakların 1704'de İspanyolların eline geçişinin perde arkasında yukarıda bahsedilen İngiliz Kolonileri ile güneydeki İspanyol toprakları arasında bir tampon bölge kurulmasına yönelik karşılıklı taleplerin var olduğu anlaşılmaktadır. İngilizlerin hiç ses çıkarmadan İspanyollara terk ettiği bu topraklar İspanyollar tarafından İngiliz bölgelerinden kaçan köleler ve yerli Amerikalılarla/Seminolelerle şenlendirilmiştir⁷. Bu plan

⁵ Dixon, *a.g.t.*, s. 35 vd.

⁶ Seminole kabilesinin son sığınağı olan Florida'da ilk yerleşimler yaklaşık 12000 yıl öncesine aittir (Bryn O'Callaghan, *An Illustrated History of The Usa*, Harlow 1990, p. 4.). Mississipi'ns veya Temple Mound kültürü olarak bilinen kabilelerin yaşadığı Amerika'da 12. Yüzyılda Collinsville, Illinois yakınlarındaki Choika yerleşim yerinde 20 bin nüfus yaşadığı iddia edilmektedir (Smith, *a.g.böl.*, p. 7).

⁷ Bob Beatty, "Tracks to Freedom: Central Florida and the Under Ground Railroad", *Reflections*, Volume: 3, Number: 1, January 2005, p. 13. İngiliz Amerikan Savaşı'nın sonradan Seminole adını alacak olan Muscogeeler üzerinde olumsuz iki etkisi olmuştur. New Orleans Savaşı'nın kahramanı Andrew Jackson Amerika Birleşik Devletleri başkanı seçilince ilk iş olarak yerlilerin taşınması programını başlatmıştı. İkinci önemli etki ise bu savaş sırasında "red sticks" denilen Creek iç savaşı başlamıştı. Bu savaşta İngiliz, İspanyol ve Creek yerlileri ile ABD arasında gelişen savaş sonrasında Florida İngiliz ve İspanyol olarak ikiye bölündü. İngilizler Florida'nın batısına çekilirken, İspanyollar ise doğuda kaldılar (Cynthia Kasee, "Patchwork and PR: Seminole-Constructed Public Image", *Ethnic Studies Review*, Volume 23, 30 June 2020, p.125; Layla Renee' Archer, *Seminole Dolls, Seminole Life: An Exploration of Tourism and Culture*, (Master Thesis, Florida State University, Department of Anthropology), Florida 2005, s. 12).

⁷ Watts, *a.g.m.* p.16.).

çerçevesinde Güney Carolina ve Georgia'dan yerlilerin buraya gelmesi de teşvik edilmiştir. Florida topraklarına gelen yerliler XVIII. yüzyılın sonuna doğru bu vahşi doğada kendi serbest yerleşimlerinde mısır ve pirinç tarlaları açtılar ve çatıları sazdan evlerin yer aldığı köyler inşa ederek, buradaki Kızılderililerle kuvvetli akrabalık ilişkileri kurdular⁸.

Bu nüfus zamanla bölgede yerleşen farklı kültürel veya etnik gruplarla da benzeri ilişkiler kurmak suretiyle daha büyük topluluklar meydana getirmişlerdir. Creek ve Seminole yerli grupları adı verilen bu birleşik toplumlar XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başlarında Aşağı Chattahoochee Nehri ve Flint Nehri vadilerini aşarak Lower Creek/Aşağı Dere kasaba sakinleri ve daha sonra Coosa, Tallapoosa ve Alabama Nehri drenajlarından “Upper Creek/Yukarı Dere” yerleşimlerine kadar olan alanlara göç ederek yeni bir kültür oluşturmuşlardır⁹. Bütün bu birleşmiş kültürün oluşmasında öncelikli olarak Georgia ve Alabama’da yaşayan Creek milletinin izlerini görmek mümkündür. Bu kültür İspanyolların denetiminde kaldığı 1702-1812 arasında altı ayrı Creek köyü olarak varlığını sürdürmüştür¹⁰. Bu köylerin başında Secoffee adlı bir şef vardı. Şef Secoffee Creek ve Seminole birleşik kültürlerini yönetmek amacıyla iki oğlunu bu kabilelerin başına tayin etmişti. Creek ve Seminole kabileleri ABD ile başlayan savaşlar sırasında şef Secoffe’nin bu iki oğla (Payne ve Bowlegs) tarafından yönetilmiştir¹¹.

ABD Başkanı James Madison, 1811’de İspanya’dan Florida’yı almak için Kongreye bir talepte bulunmuştur. Bu talebin bir sonucu olarak 1812-1820 yılları arasında aşağı ve yukarı Creekler Florida’dan sürgün edilerek yeniden Georgia ve Alabama’da kolonize edilmek istenmiştir¹².

Amerikalı beyaz nüfusun baskısı altında Florida’da toplanan Creek bütünleşik topluluklarına bir süre sonra özgürlüğe kaçan Afrika kökenli köleler ve özgür siyahlar da katılmıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren

⁸ Joseph A. Opala, *The Gullah: Rice, Slavery and the Sierra Leone-American Connection*, USIS 1987, s. 1-3. 1812

⁹ Birleşik kültürü oluşturan yerliler Güney Florida’daki Calusa, Tequesta, Ais, Boca Ratones, Guacara, Hobe, Jaega, Matecumbes, Mayaimis, Santaluces ve Viscaynos idi (Bennett, *a.g.böl.*, s. 20) .

¹⁰ Bennett, *a.g.böl.*, s. 20.

¹¹ Carolyn Thomas Foreman, Billy Bowlegs, *Chronicles of Oklahoma*, Vol. 33, No. 4, s. 512-513.

¹² Bennett, *a.g.böl.*, s. 20.

bu katılımın bir sonucu olarak ortaya “Siyahi Seminole/Black Seminolle” tabiri çıkmıştır. Bu yeni grubun katılımıyla bütün yerli ve köle toplulukları bünyesinde barındıran yeni bir kültür oluşmuştur¹³. Bazı batılı yazarlar bu kültürel birleşmenin aslında Amerikan hükümetlerinin askeri saldırganlığının bir sonucu olduğu kanaatindedirler¹⁴. Brent Weisman, Birleşik Devletler hükümeti ile Florida'daki Seminole Kavimleri arasında cereyan eden kanlı savaşlardan biri olan İkinci Seminole Savaşı'nın (1835-1842) başlangıcında güçlü bir Seminole sosyal kimliğinin var olduğuna inanmaktadır¹⁵. Bu kimliğin oluşmasında Kızılderili yerlileri kadar Afrika kökenli siyahi kölelerin de büyük katkısı olduğu muhakkaktır. Siyahi kölelerin katkı sunduğu Seminole kültürü öyle bir noktaya gelmiştir ki ABD, bu bütünleşik kültürü tamamen kaldırmak ve Florida'nın en doğusuna sürmek istediğinde, Seminole Kızılderilileriyle hareket etmeye ve bu sürgünü engellemeye karar verenler siyahi köleler olmuştur¹⁶. Ocak 1836'da Kızılderili lideri Gruger ve Siyahi lider DePeyster köle mahallelerini gezerek asker toplamış ve ABD karşısında yek vücut olmayı başarmışlardır. Bu birliktelik ancak

¹³ Jane Anne Blakney-Bailey, *An Analysis Of Historic Creek And Seminole Settlement Patterns, Town Design, And Architecture: The Paynes Town Seminole Site (8a1366), A Case Study*, (Doctora, University of Florida), 2007, pp. 16; Bennett, *a.g.böl.*, s. 20; Kasee, *a.g.m.*, s. 125-126.

¹⁴ 1817'den 1858'e kadar, Birleşik Devletler hükümetiyle Seminole kabileleri arasında üç ayrı savaş yaşanmıştır. Bu savaşlara Seminole Savaşları denilmektedir. Biri nci Seminole Savaşı (1817-1818), Seminole kabilelerini bastırmak ve Florida topraklarındaki Georgia plantasyon sisteminin tecavüzüne karşı siyah direniş için misilleme amaçlı bir keşif gezisi olarak tanımlanır. İkinci Seminole Savaşı (1835-1842), 1830'ların Yerlileri Kaldırma Politikasının himayesinde gerçekleştirildi. Bu savaş, Amerikan plantasyon toplumlarının Siyahi Seminole nüfusunun köleleştirilmesine yönelik aralıksız çabalarının bir sonucuydu. Üçüncü Seminole Savaşı (1855-1858), Amerika Birleşik Devletleri'nin “Seminole Milletinin son kalıntılarını Everglades'teki evlerinden” çıkarma girişiminin bir sonucu olarak patlak verdi. Florida Bölgesini kazanır ve Seminole Milletinin bir parçası olan veya Seminole Milleti ile ilişkili olan Sitliyahileri köleleştirirken kendisini Seminole nüfusundan da kurtarmayı amaçlamıştır (Anthony E. Dixon, *Black Seminole Involvement And Leadership During The Second Seminole War, 1835-1842*, (Doctora Thesis, İndiana University), 2007, p. 1).

¹⁵ Weisman, Brent R., “Newman’s Garden (8ci206): A Seminole Indian Site near Lake Tsala Apopka”, *The Florida Anthropologist*, 39(3), Florida 1986, pp. 208-220

¹⁶ Siyahi Seminoleler ile Kızılderili Seminoleler arasındaki ilişki sadece aynı kaderin ortağı olarak savaş sanatında değil aynı zamanda kölelik döneminde edinmiş oldukları zirai bilginin de Florida'ya taşınmasında öncülük etmişlerdi (Beatty, *a.g.m.*, p. 13)

tamamen ortadan kaldırdıkları Üçüncü Seminole Savaşına kadar devam ettirilebilmiştir¹⁷.

Amerika Birleşik Devletleri, 1818'de Doğu Florida'yı tartışmalı bir şekilde istila etmiştir. Bu Amerika'nın XIX. yüzyıldaki ilk bölgesel genişleme çabasıydı ve bunun sonucunda yerli sorununun halli gündeme gelecekti. Napolyon Bonapart'ın Avrupa ve Asya'daki savaflara gelir temin etmek amacıyla satışa çıkardığı Louisiana'nın 1803'te ABD tarafından 15 milyon dolara satın alınmasından sonra¹⁸, Amerikalılar için sıra İspanyol Florida'sına gelmişti. 1809'da Amerikan başkanı olan James Madison yönetimi ile İngiltere arasında bir savaşın eşliğine gelmişti. İngiltere'nin yerlileri kıskırtmasını bahane eden ABD, 1812'de İngiltere'ye savaş açmıştır. Bu savaşın sonunda ABD, İngiltere'den New Orleans'ı almayı başarmıştı¹⁹. Bu başarıdan ilham alan ABD için sıra İspanyolların elinde bulunan Doğu Florida topraklarını elde etmeye gelmişti. Ancak bu yöndeki çabalar olumlu sonuç vermemiştir. Bunun üzerine Amerikalılar diplomasiyi bırakarak doğrudan İspanyollar ile mücadeleye girişmişlerdir²⁰. Ancak, İspanyolların taktikleri geciktirme becerisi sayesinde Doğu Florida 1818'e kadar Amerikan kontrolü altına girmemiştir. 1818 yılının Ocak ayında Dışişleri Bakanı John Quincy

¹⁷ Jill M. Watts, "We Do Not Live For Ourselves Only" Seminole Black Perceptions and the Second Seminole War", *UCLA Historical Journal*, Volume: 7, Issue: 0, University of California 1986, p. 5.

¹⁸ Louisiana'nın satışı hakkında bkz. Henry William Brands, "The United States in the World: A History of American Foreign Policy", Volume 1 (Boston: Houghton Mifflin Company), 1994, pp.73-82; O'Callaghan, *a.g.e.*, p. 40; 1803'te Napolyon'dan satın alınan Louisiana tam olarak 2600000 km²lik bir alanı kapsamaktaydı (Smith, *a.g.böl.*, s. 84).

¹⁹ Smith, *a.g.böl.*, s. 86.

²⁰ Amerikan tarihinde Seminoleler her ne kadar Afrikalı köleler ile karışık olarak asıl vatanlarından Florida'ya göçmüş olan Amerikan yerlileri olarak tanımlansalar da, Seminoleler kendilerini güney devletlerindeki Afrika kökenli kölelerden farklı olarak bağımsızlıklarına ve kendi devletsel yapılarına sahip bir millet olarak nitelendirirler. Bununla beraber bazı Seminoleler ile Afrika kökenli köleler arasında evlilik yoluyla akrabalıkların kurulmuş olduğunu da kabul ederler (Claus-Peter Neumann, "The Complex Web of Othernesses in Marcus Gardley's Play The Road Weeps, theWell Runs Dry", *Societies*, 2018, Vol. 8, p. 2-3). Seminole yerlileri ile Siyahi Seminoleler arasında günümüzde yerleşim olarak da ayrılıklar devam etmektedir. Yerli Seminoleler, 1835-1842 yılları arasında Amerikalı beyaz adam ile girişilen savaşlar sonucunda kaldırdıkları Oklahoma'da yeni yaşamlarına devam etmek zorunda kalırlarken, Siyahi Seminoleler ancak 1849'da kaldırdıkları Wewoka'da kendi yaşam alanlarını oluşturabilmişlerdi (Neumann, *a.g.m.*, p. 3).

Adams, geniş kapsamlı bir çalışma başlatarak Doğu Florida'nın Amerika'nın bir parçası olmasını sonuçlandırmak istemiştir²¹.

İspanya Bakanı Luis de Onis ve Adams meseleyi müzakere etmek üzere Washington'da bir araya gelmişlerdir. 1819'da iki ülke anlaşarak 5 milyon dolar karşılığında İspanyollar Florida topraklarını ABD'ye terk etmişlerdir²². Ancak sorun iki ülke arasındaymış gibi görünse de, aslında Florida'da İspanyollar değil yerliler yaşamaktaydı ve onlar kendi haklarını korumaya kararlıydılar. Yerlilerin en büyük kızılgınlığı kendilerini doğrudan muhatap almayan Fort-Jackson Antlaşması'na olmuştur. 9 Ağustos 1814'te imzalanan bu anlaşma Amerika'nın Creek Kızılderililerine karşı verdiği mücadeleyi sona erdirmişti²³.

Bu anlaşma Kızılderililerin Georgia-Alabama bölgesindeki alanlarının yaklaşık yarısının boşaltılmasını öngörüyor olması sebebiyle bir kısım yerli kabile tarafından benimsenmezken, mücadeleden tükenmiş olan çoğu yerli kabile anlaşmayı çaresizce kabullenmiştir. Bununla beraber Seminole Kabilesi bu anlaşmaya sonuna kadar direnmiştir.

2. Birinci Seminole Savaşı (1817-1819)

ABD, tarafından baskı altına alınan Creekler Alabama'daki topraklarından kaçarak İspanyol Florida'sındaki savaşçı Seminole kabilelerine katılmışlardı. Bu Kızılderililer anlaşmadan duydukları memnuniyetsizliklerini belirtmek için Georgia ve Alabama'ya çok sayıda baskın düzenlediler²⁴. ABD ile Seminoleler arasındaki savaş Creek kabilelerinin ve siyahi kölelerin katılımlarıyla gündeme gelmiştir. Kızılderili katılımcılarla güçlenmeye başlayan Seminole kabileleri bataklık ve verimsiz Florida arazilerini işleyerek geçimlerini sağlarken, Batı Florida'nın ABD tarafından istilasından sonra bu kabileler yavaş yavaş Florida'nın doğusuna, iç kesimlere doğru çekilmişlerdir. Güney eyaletlerinden kaçarak Seminole Kabilesine katılan köleler sahip

²¹ Doğu Florida da İspanyollar tarafından ABD'ye 1819'da satılmak suretiyle devredilecektir (Brands, *a.g.böl.*, s. 95-98; Daniel Scallet, "This Inglorious War: The Second Seminole War, the Ad Hoc Origins of American Imperialism, and the Silence of Slavery, (Doctora Thesis, Washington University in St. Louis), Missouri 2011, p.58 vd).

²² Smith, *a.g.böl.*, s. 124.

²³ Brands, *a.g.böl.*, s. 95-98.

²⁴ Roger Wendell Anderson, *Andrew Jackson's Seminole Campaign of 1818: A Study in Historiography*, (Master Thesis), Montana State University 1956, pp. 4-5.

oldukları güç ile Seminolelerin bu çekilişine bir dur denilmesi zamanının geldiğini göstermek amacıyla ABD ile ilk mücadeleyi başlatmışlardı. Bu çatışmaların zemini aslında ABD hükümetinin köleleri talep etmesiyle oluşturulmuştu. ABD hükümeti Seminolelerin söz konusu köleleri sahiplerine iadesini, aksi halde zor kullanılarak kölelerin alınacağını ifade etmesi, Seminolelerin karşılık vermesine sebep olmuştur. Başlayan çatışmalar sonucunda gerilla savaşına yönelen Seminoleler baskınlardan sonra Florida'ya çekilmeyi adet haline getirmişlerdi. Esasında Seminoleler İspanyolların sahip çıktıkları topraklarda yaşamanın verdiği avantajı kullanarak, saldırılara rağmen İspanyollar ile ilişkilerini korumak isteyen Amerikalıların kendilerine saldırmayacaklarını düşünüyorlardı²⁵.

Güney Georgia'daki yerleşimciler ile Seminole yerlileri arasında 1817 yılı sonlarına doğru tansiyon iyice artmıştı. Amerikan ordusu Güneybatı Georgia'daki Fowltown Seminole köyüne başlattığı savaş sırasında 40'a yakın asker öldürülmüştü. ABD Başkanı Monreo, Seminolelerin bu karşı koyuşuna bir son vermek istedi. Bunun için savaş sekreteri John C. Calhoun'u ve ABD güney ordusu komutanı General Andrew Jackson'u Seminolelerin saldırılarını durdurmakla görevlendirdi. Seminole saldırılarını durdurmak adına Jackson'a İspanyol sınırını aşması dışında her türlü tedbiri alması konusunda gereken izin verilmişti. Bunun üzerine General Andrew Jackson Mart 1818'de bir kısmını Creek yerlilerinin teşkil ettiği 3000'den fazla adamıyla Florida'ya girdi. Jackson bu fırsatı değerlendirerek İspanyol sınırını geçmiş ve Florida topraklarını istilaya başlamıştı. Tallahassee bölgesindeki Miccosukee köylerini yok

²⁵ Ryan Jamison "The Seminole Wars", https://nhdinwi.weebly.com/uploads/2/8/9/9/28997259_minole.pdf; 1763'te, Fransız ve Yerli Savaşı'ndan sonra, Kuzey Amerika'daki sömürge güçleri dengesi tamamen değiştiğinde, İspanya Havana karşılığında Florida'yı İngilizlere verdi. Sonuç olarak, sonraki on yıl içinde Florida kendisini Amerikan Devriminin yanlısı tarafında buldu ve böylece İngilizler yenildikten sonra başka bir ticaret yapıldı ve Florida tekrar İspanyolların egemenliğine girdi. Kırk yıl sonra, İspanya Florida'yı ABD'ye (1819) devretti ve 1821'de her dönüm ve havza için beş milyon dolar ödeyen ABD'nin resmi bir bölgelerinden birine dönüştürüldü. 1825'teki resmi nüfus sadece 13.500 idi. Bu nüfusu oluşturan kabileler, İspanyol döneminden kalan kabile unsurları idi ve bu unsurlar yeni bölgenin bir parçası olarak kalarak büyüyen nüfusa karıştılar. Bu nüfus Seminoller ve Miccosukes, Everglades'in girintilerinde bir ulus olarak hayatta kalarak, ABD tarafından icat edilen Yerlileri Sürgün etme politikasına güçlü ve cesur bir şekilde direnmiştir (Steve Phelan, "Song of Wekiva: Florida's Wild River and its Democratic Vista" (2010), p. 16. Faculty Publications. 31. http://scholarship.rollins.edu/as_facpub/31).

ettikten sonra St. Marks'ta bulunan küçük İspanyol postasını ele geçirmişti²⁶. Bunu yaparken de yabancı güçlerin Kızılderilileri Amerikalılara yönelik kışkırtmalarını mazeret olarak göstermiştir²⁷. İspanyollar, ABD'yle olan anlaşmazlıkları sebebiyle yerlilerin yanında yer almıştı. İspanya'nın yerlilerle olan dayanışması, Florida valisi Maxeo Gonzales Manxique'in Creek şeflerine yazdığı 29 Eylül 1813 tarihli bir mektuptan açıkça anlaşılabilir. Bu mektupta yaşlı bir Scotch tüccarı olan Alexander Arbuthnot ve genç bir maceracı olan Robert C. Ambrister'in, savaşçuları Amerikan otoritesine itiraz etmek için etkiledikleri iddia edilmiştir. 1813'te bir yerli köyü olan Fowltown, Fort-Jackson Antlaşması sebebiyle çizilen yeni hattın Amerika tarafında yer alması üzerine Seminole Şefi Fort Scott'taki Amerikan komutanı Binbaşı D.E. Twiggs'e gönderdiği bir mektupta, Amerikalıların aldığı arazinin kendisine ait olduğunu ve onu geri almak için bütün gücü ile direneceğini ifade etmiştir. Bölgedeki birliklerin komutanı Tuğgeneral Edmund P. Gaines, bu düşmanca tutumu bir savaş ilanı olarak kabul etmiş ve Binbaşı Twiggs'e meydan okuyan şefi ele geçirmesini emretmişti. Twiggs, 21 Kasım 1817'de Fowltown'a ulaştı. Ancak Kızılderililer tarafından mağlup edildi. Bunun üzerine Gaines, daha fazla asker gönderme kararı aldı. Bu açık bir savaş ilanıydı. Seminole ve Creek kabileleri bu savaşa hazırlıklıydılar. Fowltown'daki olaydan birkaç gün sonra, Fort Scott'a katılan bir Amerikan müfrezesi bir yerli birliği tarafından pusuya düşürülerek katledildi. 2 Aralık 1817'de, Gaines'e Kızılderililere karşı saldırılara devam etmesi emredilmişti, ancak Florida hattını geçmemesi emredilmişti. Aksi halde Amerikalılar, İspanyollarla karşı karşıya gelmiş olacaktı. Bu saldırılara bir son vermek isteyen Savaş Sekreteri John C. Calhoun komutayı 26 Aralık 1817'de General Andrew Jackson'a devretmiştir²⁸.

Güney bölge komutanı olarak Jackson, Savaş Dairesi kanallarından General Gaines'e verilen emirlerin bir kopyasını almıştı. Jackson, İspanyol varlığı olduğu sürece yerlilere dokunamayacaklarının farkındaydı. 6 Ocak 1818'de Başkan James Monroe'ya yazdığı bir mektupta bu hususu detaylı bir şekilde anlatmıştı. Mektupta ayrıca

²⁶ Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 3.

²⁷ Robert V. Remini, *A Short History of the United States*, New York 2009, p. 81.

²⁸ Anderson, *a.g.t.*, p. 6.

Kızılderililerin İspanyol ve İngiliz desteğini aldığı sürece Amerikan birliklerinin fazla bir etkinliğinin olamayacağını, ayrıca girilecek çatışmaların kaçınılmaz bir şekilde yenilgi ile sonuçlanabileceğini, hatta bir katliama maruz kalılabileceğini ifade etmiştir. Buna karşılık kendisine izin verilmesi ve Amerika'nın istemesi halinde Florida'yı 60 gün içerisinde ABD'ye bağlayabileceğini ileri sürmüştür²⁹.

Jackson, Amerika Birleşik Devletleri Başkanına gönderdiği bir mektuba henüz bir cevap verilmediği bir sırada Georgia-Alabama sınırında meydana gelen saldırıları bahane ederek Georgia'daki birliklere komuta etmeye devam etmek yerine Tennessee gönüllüleriyle İspanya topraklarına girmişti. Florida'nın İspanyol Vali'sinin olmadığı bir sırada General Andrew Jackson, kuvvetlerini Georgia'dan yaklaşık dört mil uzaklıkta bulunan Big Creek Kıyısı'nda toplamıştı. Jackson, ABD Başkanına göndermiş olduğu mektubun cevabını ancak 17 Nisan 1818'de almıştı³⁰. Jackson'a verilen cevapta Florida'ya el koyma yetkisinin kendisine verildiği belirtilmekteydi. Bunun üzerine Jackson hızla ilerleyerek aynı gün St. Marks'taki İspanyol garnizonunu ele geçirdi. Burada ayrıca yerlileri kışkırtmakla suçlanan iki İngiliz casus, Arbuthnot'u ve Ambrister'i ele geçirdi. Bu adamlar, Jackson tarafından yargılandı ve idam edildi. Fort Gadsden'e dönen Jackson, Tennessee'ye geri dönmeye hazırlandığı bir sırada beş yüz elli Kızılderili'nin Pensacola'da topladığını haber almıştı. Bu Kızılderililerin, İspanyol Vali tarafından beslendiğini ileri süren Jackson, verilen bir partide yerlilerin on sekiz kişiyi katlettiklerini ileri sürerek Pensacola'ya saldırdı ve buradaki garnizonu ele geçirdi. Böylece, birkaç hafta içinde Jackson, Florida'daki önemli İspanyol mevzilerini zapt etmiş ve valiyi de görevden uzaklaştırmıştı³¹.

Jackson'un bu hızlı ve kesin zaferi Washington'da soğuk düş etkisi yapmıştı. Böyle bir sonuca henüz hazırlıklı olmayan Monreo hükümeti İspanya'nın tepkisinden çekinmiştir. Monreo, 1 Temmuz 1818'de James Madison'a yazdığı bir mektupta Seminole Savaşı ve İspanyol yetkililer konusundan duyduğu tedirginliği ifade etmiştir. Şüphesiz Jackson'un başarılarından memnuniyet duymaktaydı ancak İspanya ile ilişkileri de

²⁹ Anderson, *a.g.t.*, p. 7.

³⁰ Anderson, *a.g.t.*, p. 8.

³¹ Anderson, *a.g.t.*, p. 9-10.

bir o kadar önemsemekteydi. 7 Temmuz 1818'de harekete geçen İspanya Bakanı Don Luis de Onis, Jackson tarafından ele geçirilen makamların bir an önce İspanya'ya iade edilmesini ve tazminat ödenmesini istemiştir. İspanya'nın itirazları General Andrew Jackson'un cezalandırılmasını gündeme getirmişti. Ancak Monreo, onun harcanması taraftarı olmadığından kısa bir zaman sonra generalinin yanında yer almayı tercih etmiştir. Bu tercih her ne kadar iç siyasetle alakalandırılması mümkün olsa da nihayetinde Florida topraklarının işgali konusundaki bu oldu-bitti aslında ABD'nin sömürgeci iştahını okşaması sebebiyle önemliydi. ABD'nin, İspanyollara rağmen Jackson'un ülkesine yaptığı bu hizmeti görmemesi mümkün değildi³².

İspanya hükümeti, ABD'nin bu tavrı karşısında, Jackson'un Florida'ya girme yönünde bizzat Monreo hükümeti tarafından cesaretlendirilmiş olduğunu ileri sürmüştür. Bu tartışmanın devam ettiği sırada 8 Temmuz 1818'de ABD Sekreteri John Quincy Adams, Florida'nın İspanyol valisinin kendisini tehdit etmesi halinde Jackson'un harekete geçmesi gerektiği yönünde Monreo'ya bir mektup yazmıştır³³. Bununla beraber ABD iç politikasında farklı düşünenlerden biri olan Savaş Bakanı Calhoun prensip olarak Jackson'un bu girişiminin Anayasaya aykırı olduğunu ileri sürdü. Gitgellerle çalkalanan ABD hükümetinin önemli bir kanadını teşkil eden Calhoun, iç politikada sıkışınca alelacele fikrini değiştirmiş ve kahramanlık derecesine yükselmiş olan Jackson'un yanında yer almayı tercih etmiştir. Aynı şekilde Monreo da politik olarak Jackson'un yanında yer almayı ABD çıkarları açısından gerekli bulmuştur. Monro hükümeti, hem Jackson'u harcamamak adına bir uzlaşma pozisyonu benimsemiş, hem de Florida'nın geleceğini İspanya ile müzakereye açma becerikliliğini göstermiştir. 19 Temmuz 1818'de Monroe görevini tamamlamak üzere harekete geçtiğinde ilk iş olarak İspanya'yı söz konusu oldu-bittiyi kabule zorlamıştır³⁴. Monreo, İspanya'yı sıkıştırırken, asıl meselenin General Andrew Jackson'u ikna etmek olduğunun da farkındaydı. Monreo, onu ikaz etmek üzere yazdığı mektubunda aslında ona hitap etmeye dahi cesareti olmadığını izlerini bırakmıştı. Bununla

³² Anderson, *a.g.t.*, p. 11.

³³ Anderson, *a.g.t.*, p. 12.

³⁴ Anderson, *a.g.t.*, p. 13; Andrew Jackson, John Spencer Bassett, David Maydole Matteson, *Correspondence of Andrew Jackson*, Washington: Carnegie Institute of Washington, 1926-1935, p. 378.

beraber General Andrew Jackson'a istediği izni vermek zorunda kalmıştı. Ona hitap ederken "sizi Seminole Kabilelerine karşı aktif hizmete davet ediyorum" diyerek mektubunu tamamlamıştı. Monreo, General Andrew Jackson'a daha önce General Gaines'e verilen emirleri hatırlatarak, hükümetinin görüş ve niyetlerini izah etmiştir. Bunu yaparken de Florida operasyonlarında kendi inisiyatiflerini kullanmadan önce mutlaka hükümetinin fikrini sorması gerektiğini bildirerek, Florida'nın işgaline kuvvetli bir şekilde desteğini yinelemiştir. ABD Cumhurbaşkanı Monreo, İspanya topraklarının işgalini haklı gösterebilmek için yeni bir siyaset oluşturmaya çalışmaktaydı. Bunun için de Seminole Kabilelerinin İspanya Devleti vatandaşı olduğunu ileri sürerek, şayet kendi kaderlerini belirleme yönünde bir girişim içerisinde iseler bunda haklarının olduğunu belirtmiştir. Ancak hükümetin bir İspanyol karakoluna saldırıyı değerlendirmesinin ise bu meyanda olamayacağına dikkat çekmiştir. Bunun dışında vuku bulabilecek her hadise karşısında kendisine savaş yetkisi verilebileceğini de ifade etmiştir³⁵.

Amerika Başkanı Monreo, Florida'nın işgalinin yasal olduğuna inanmakla beraber İspanya'ya ait kurumların işgalini benimsememişti. Bununla beraber yasal yollarla Florida'nın ele geçirilmesinin elzem olduğuna da işaret etmişti. Bu konuda General Andrew Jackson'ı içtenlikle desteklemekteydi. Bu desteği verirken meseleyi uluslararası bir kavga haline dönüştürmekten itina ile kaçınıyordu. Öncelikli amacı İspanya'yı Florida'yı teslim etme ikna edebilmektir³⁶. Bununla beraber General Andrew Jackson'un İspanya topraklarını savaş ilan etmeksizin ele geçirmesi kongreyi harekete geçirmişti³⁷. Bu usulsüz saldırının soruşturulması için 16 Kasım 1818'de Başkan Monreo, kongreye yaptığı bir açıklamada her ne kadar Jackson'ı savunmuş olsa da, Abner Lacock (Pa.), John Henry Eaton (Tenn.), John Forsyth (Ga.), Rufus King (NY) ve James Burrill, Jr. (RI) 'dan oluşan bir senatör komitesini söz konusu hadiseyi soruşturmak üzere 18 Aralık 1818'de Florida'ya göndermişti³⁸.

---

³⁵ Anderson, *a.g.t.*, p. 17.

³⁶ Anderson, *a.g.t.*, p. 17.

³⁷ Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 3.

³⁸ Anderson, *a.g.t.*, p. 17.

Florida'ya gönderilen bu heyetin akabinde ABD, meseleyi sulh yoluyla halletmek üzere İspanya ile görüşmelere başlamıştı. Görüşmeler sırasında ABD, İspanya'nın yerlilerin saldırılarını engelleme konusunda başarısız olduğu tezini ileri sürerek Amerikan halkının boş yere acı çektiğini iddia etmiş ve kontrol edilemeyen bu bölgenin satış yoluyla ABD'ye verilmesinin en doğru yol olacağını delilleriyle ortaya koymuştur. 22 Şubat 1819'da İspanya ve ABD delegeleri bir araya gelerek, Amerikan tarihinde Adams ve Onis olarak bilinen devir teslim anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre ABD, 5 milyon dolar karşılığında Florida'yı Louisiana sınırına kadar teslim almış olacaktı³⁹. Çok geçmeden yukarıda bahsi geçen heyet de incelemelerini tamamlayarak geri dönmüş ve hazırlanan rapor 24 Şubat 1819'da Senato'da okunmuştu. Bu rapora göre Jackson'un anayasa suçu işlediği hükmüne varılmıştı. Bunun üzerine 12 Ocak 1819'da Askeri İşler Meclisi, Jackson'ın Florida işlerine yönelik muamelesini reddeden bir dizi karar almıştır. Komitenin kararlarının yanı sıra meclisin kararlarının da olumsuz olması Jackson'un kahramanlığına gölge düşürmüştü⁴⁰. Her ne kadar Jackson suçlu bulunmuş olsa da ABD benzeri yollarla 1810'da Louisiana, 1816'da Indiana, 1817'de Mississippi ve 1818'de Illinois eyaletlerini ele geçirirken de kongre yine üç tavşanı oynayarak, dünyayı oyalamıştır⁴¹.

ABD, kendi birliğini sağlamaya çalışırken, söz konusu toprakların asıl sahipleri olan Kızılderilileri köleleştirmek veya yok etmek konusunda hiçbir tedirginlik yaşamamıştır. Onların varlığı veya yokluğu konusunda başka bir milletin endişesi veya rekabeti söz konusu olmamıştır. Kızılderililerin durumu ne Florida'yı kendi topraklarını korumak amacıyla bir tampon bölge haline getiren İspanya için ne de Louisiana'yı kendi devletin geleceğini ve Avrupa'daki gücünü korumak yolunda satışı çıkarmaktan çekinmeyen Napolyon Bonapart için bir sıkıntı olmuştur. Her iki devlet de ABD ile gelecekteki işbirliklerini düşünerek, sorun çıkarmadan ellerindeki yerli topraklarını satmaktan çekinmemişlerdi. 1819 yılının ilk çeyreğine kadar Florida ile ilgili meseleyi halletmeyi

---

³⁹ Remini, *a.g.e.*, s. 82.

⁴⁰ Anderson, *a.g.t.*, p. 17.

⁴¹ Remini, *a.g.e.*, p. 82

başaran ABD⁴², her ne kadar bu işin hukuki durumunu kendi içinde tartışıyor olsa da, yerliler ile bu konuda hiçbir şekilde bir teması dahi aklına getirmemiştir. Bu satın almanın vermiş olduğu iştihakla bu defa da Alabama ve Missouri'nin birliğe katılması için harekete geçilmiştir. Louisiana satın alınırken Missouri bölgesinin de satışı için düğmeye basıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu satın alma sırasında Alabama'ya rağmen Missouri'nin elde edilmesi son derece onursuz bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Birliğe katılan diğer devletlerden farklı olarak Missouri'de genel nüfusu yerlilerin oluşturuyor olması sebebiyle eyaletin bir çeşit köle devlet olarak kabul edilmek istenmesi, birliğe vurulan ilk darbe olmuştur⁴³.

New York temsilcisi James Tallmadge, Missouri'de kölelerin bölgeye sokulmasını yasaklayan ve var olanların da yirmi yaşına geldiklerinde özgür olmalarını onaylayan yeni bir yasa çıkarmıştı. Bu yasa Güneyli köle sahiplerinin tepkisini çekmişti. Onlara göre kongre köleliği ortadan kaldırmak için böyle bir yola başvurmuştu. Güneyliler, kölelerini istedikleri yere götürme hakkına sahip olduklarını ileri sürerek, yasaya karşı koymaya karar vermişlerdi. Sonuçta Anayasa mülkiyeti korumuş ve Güneylilere göre köylüler ve köleler kendilerinin mülkiyeti idi. Buna rağmen kongrede bu tartışma sona ermemişti. Georgia temsilcisi Thomas W. Cobb, Tallmadge'e karşı çıkarak "Böyle devam ederseniz birlik feshedilecek ve okyanusun tüm sularının söndüremeyeceği, sadece kan denizlerinin söndürebileceği bir ateş yakmış olacaksınız"⁴⁴ diyerek Missouri'nin birliğe katılım biçiminin ortaya çıkardığı probleme işaret etmişti.

3. İkinci Seminole Savaşı (1835-1842)

Yedi yıl süren İkinci Seminole Savaşı, Manifest Denstiny⁴⁵ felsefesini benimseyen ABD'nin Florida'yı İspanya'dan (1821) alarak bir Seminole

⁴² General Andrew Jackson, ABD ordusunu Florida'ya sokarak Seminole köylerini işgale başladığında 1819'un sonuna doğru İngiliz ve İspanyollar ile anlaşmaya çoktan varmıştı. Bu anlaşmanın neticesi olarak 1821 yılında Florida resmi olarak ABD topraklarına katılmıştı (Watts, *a.g.m.*, s. 16).

⁴³ Remini, *a.g.e.*, p. 81.

⁴⁴ Remini, *a.g.e.*, p. 82.

⁴⁵ Manifest Destiny hakkında bkz. Scallet, *a.g.t.*, p. 16'dan naklen Linda Hudson, *Mistress of Manifest Destiny: A Biography of Jane McManus Storm Cazneau* (Austin, TX: Texas State Historical Association, 2001).

kaldırma politikası uygulamak ve böylece oluşturulacak yeni eyalete ABD vatandaşlarını yerleştirerek genişleme yoluyla güvenliği artırmak, bunun için de sınırsız araçların kullanıldığı tam bir savaş ile kesin sonuç almayı hedefleyen yeni bir savaş biçimiydi. Bu şekliyle savaş Demokrat Parti liderlerinin istisnasız benimsediği politikalara bağlı olarak Florida'yı Seminolesizleştirmeyi amaçlayan 1830 tarihli "Kızılderili Tehcir Yasası (Indian Removal Act)" yasasıyla yaş ve cinsiyete bakılmaksızın etnik temizlik anlayışına dönüşmüştür⁴⁶.

Başkan Andrew Jackson'un kongreden geçirdiği bu politikanın ortaya çıkmasında, ABD'lilerin yerlilerin elinde bulunan fazla toprakların onların medenileşmesini engellediği düşüncesi rol oynamaktaydı. Teoriye göre, yerlilerin az toprak sahibi olmaları halinde kısıtlı topraklarda daha fazla tarım alanı açmaları mümkün olacağından avcılık ve savaş geleneklerini unutarak ABD toplumunun bir parçası haline gelebileceklerdi⁴⁷. Amerikalılar bu plana "Medeniyet Planı" adını vermişlerdi. ABD toplumunun büyük bir çoğunluğu bu planın gerçekleşeceğine inanmamasına rağmen, ABD Başkanları (Jackson, Jefferson ve Whigs) yerli topraklarının istilası için bu planı bir kılıf olarak kullanmıştır. ABD'nin üçüncü başkanı Thomas Jefferson (13 Nisan 1743 - 4 Temmuz 1826)'un yönetiminde olduğu 1801-1809 tarihleri arasında yürürlüğe koymuş olması muhtemel olan bu planın amacı Amerikan yaşam biçimini özümsemeleri için yerlileri çiftçi gibi yerleşik, yoğun tarımcılara dönüştürmektir. Jefferson, bu politikadan iki ayrı fayda temin edileceğini ileri sürmüştür. Bunlardan birincisi yerlilerin inançlarının bu politika ile Amerikan politikalarına uygun bir şekilde yön değiştireceği, ikincisi ise yerlilerin yoğun tarıma tabi tutulması sayesinde daralan topraklarından arta kalan büyük toprak kitlelerinin beyaz yerleşimciye dağıtımını mümkün olacaktı.

---

⁴⁶ Major Luster R. Hobbs, *The Second Seminole War: Establishing Favorable Conditions For Conflict Resolution*, (School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth), Kansas 2013, p. 1-2; Seminoles zor ve güç kullanılarak Mississippi'nin doğusundan kaldırılarak Oclahoma'ya yerleştirilmişlerdir (Haney, a.g.m., p. 4-5).

⁴⁷ Catherine Locks, Sarah Mergel, Pamela Roseman, Tamara Spike and Marie Lasseter, *History in the Making: A History of the People of the United States of America to 1877*, (2013), p. 546.

ABD Başkanı James Monreo'nun Birinci Seminole Savaşı sayesinde ünlendirmiş olduğu on birinci ABD Başkanı Andrew Jackson, Cherokee ve Creek kabilelerini iyi tanıyan biri olarak Cumhurbaşkanı olduğunda onun en büyük ideali Jefferson'un ortaya attığı "Yerli Kaldırma Yasası"nı uygulamak ve Florida'daki yerli unsurların tamamını her ne pahasına olursa olsun Mississippi Nehri'nin batısına taşınmasını sağlamaktı. Önceki başkanların aksine o, yerlilerin medeniyet planı ile Amerikan ulusunun bir parçası olabileceği fikrine asla inanmamıştı. Bu fikrini 1830 yılında kongreye taşıdı ve bir oy farkıyla yerlilerin büyük tepkisini çeken "Kızılderili Tehcir Yasası"nı onaylatmayı başardı. Teoride bu kaldırma meselesi gönüllülük esasına bağlı iken, gerçekte nehrin doğusunda yaşayan yerli gruplar ABD ordusunun baskı ve zulmü altında yerlerinden edilmişlerdir. Beyaz Amerikalıların bu kaldırma yasasına tabi tuttıkları yerli kabileler arasında Cherokee, Creek (Muskogee), Choctaw, Chickasaw ve Seminole kabileleri bulunmaktadır⁴⁸.

İkinci Seminole Savaşı, aynı zamanda ABD tarihinde yaşanan en geniş çaplı köle isyanlarından biri de olmuştur. Başladığı 1835 yılında Seminole nüfusunun yaklaşık olarak 4000-5000 kişi olduğu ve bu nüfustan hasıl olan savaşçı sayısının ise 500 ila 1400 kişi arasında olduğu tahmin edilmiştir. Bu savaşçıların arasında en az 1000 veya daha fazla Afrikalı kölenin bulunduğu varsayılmaktadır⁴⁹.

Amerika Birleşik Devletleri'nin bu savaş sırasında muhatabı olmak durumunda kalan Seminole kabilesi Georgia ve Alabama'daki Muskogee klanının en güçlü kabilelerinden biri olan Creek kabilelerinin oluşturduğu konfederasyona tabiydi. "Yerli Kaldırma Yasası" kongrede henüz bir karşılık bulmamışken, yürürlüğü ABD başkanlarının şahsi politikalarına bağlı olarak devam ettirilmiştir. Bu politikanın birinci aşamasına uygun olarak ilişki kurulan yerlilere ihtiyaçları olan toprakların verilmesine karşı çıkan eyaletlerden biri Gerogia olmuştur. Georgia Devleti'nin ileri gelenleri Mississippi Nehri'nden daha fazla faydalanmak ve bu sayede ekonomilerini canlandırmak talepleriyle

⁴⁸ Locks vd., *a.g.e.*, p. 546. O'Callaghan, *a.g.e.*, p. 37;

⁴⁹ Captain Michael G. Anderson, *Staff Ride Handbook for Dade's Battle, Florida, 28 December 1835: A Study of Leadership in Irregular Conflict*, Kansas 1984, p. 19; Larry E. Rivers, "The Indispensable Man": John Horse and Florida's Second Seminole War", *Journal of The Gah*, Volume: XVIII, 1997, p. 1.

yerlilerin yurtlarından uzaklaştırılması için ABD yönetimi üzerinde yoğun bir baskı uygulamaya başlamışlardı⁵⁰.

Georgialıların baskılarından yılan ve yurtlarından kalkmayı ilk kabul eden kabile ise Choctaw Kabilesi olmuştur. Yıllarca beyazların baskısı altında kalan Choctawlar topraklarını terk etmek üzere 1801-1825 yılları arasında ABD hükümetiyle yaklaşık 15.000.000 dönümlük bir alanı içine alan toplam yedi anlaşma imzalamıştır. 15 Eylül 1830'da Choctawlar Mississippi'nin batısındaki topraklara yerleşme şartlarını müzakere etmek için Savaş Bakanı John Eaton ve General John Coffee ile bir araya gelmişlerdi. Bu buluşmalar sonucunda "Tavşan Deresi Dans Anlaşması" yapıldı. Mississippi'nin doğusunda Choctaw toprakları (yaklaşık 11 milyon dönüm) karşılığında, günümüzde ABD'nin Oklahoma Eyaleti olarak bilinen 15 milyon dönümlük toprak takas edilmiş idi. Aynı zamanda ABD hükümeti ile Choctaw Kabilesi'nin hükümetleri arasındaki ilişkinin sınırlarını da bu anlaşma belirlemiştir. Anlaşmanın önemli maddelerinden biri Choctaw Kabilesi'nin daha önce imza koyduğu anlaşmalara uygun olarak topraklarını terk etmeleri karşılığında ABD'den yıllık gelir vergisi almaya devam etmelerine dair madde idi. Anlaşmanın imzalanmasına rağmen kabilenin çoğu vatanlarından ayrılmaya istekli değildi. Choctaw Şefi George W. Harkins (1810-1890)'in yazdığı "Amerikan Halkına Veda Mektubu"nda, "Biz Choctaw halkı olarak, yasaların aşağılayıcı etkisi altında yaşamaktansa acı çekmeyi ve özgür olmayı seçiyoruz"... Mississippi eyaleti bize yaptığı yanlışa rağmen, kalbimde refah ve mutluluk ateşi dışında başka bir duygu bulamıyorum." diyerek bu zorunlu göçe tepkisini dile getirmişti⁵¹.

Oysaki 1827 yılında Amerikan sistemine uygun bir hükümet sistemine geçerek bir anayasaya dahi sahip olan bu kabile Başkan Jefferson'un iki aşamalı olarak fayda temin edilebileceğini ileri sürdüğü "Yerli Kaldırma" politikasının ilk aşamasına uygun olarak yurtlarını terk etmeye razı edilen Choctawların birçoğu sıradan bir Amerikalı gibi yaşamış, giyinmiş ve bazıları Hıristiyanlığı dahi kabul etmişlerdi. Hristiyanlığı kabul edenler için oluşturulmuş yazılı bir alfabe sayesinde bir çoğu okur yazar hale de getirilmiştir. Böylece kendi ulusal gazetelerini çıkarma imkanına kavuşarak, zaman içinde

⁵⁰ Locks vd., *a.g.e.*, p. 546.

⁵¹ Locks vd., *a.g.e.*, p. 546.

zenginleşmişlerdir. Bu zenginliği tarlaları ve köleleriyle kurdukları pamuk çiftliklerinde değerlendiren yerliler Amerikalılar gibi geniş arazilere sahip oldular ve değirmenler inşa ederek hububat tarımına yöneldiler. Bir kısım yerliler ise demirci dükkanları kurarak ihtiyaçları olan alet ve edevatı da üretebilmişlerdi. Bütün bunlar yerlilerin Amerikan yaşam tarzının bir parçası olmalarını sağlamak içindi. Ancak tıpkı Amerikalı beyaz adamın olduğu gibi, hayatta kalabilmeleri için yerli kabilelerin de toprağa ihtiyacı vardı ama, Amerikalıların yeni yerleşim alanları açabilmek için bu toprağı yerlilerle paylaşmaya pek de niyetleri olmadığı kısa zamanda ortaya çıktı⁵².

Georgia Eyaleti ileri gelenlerinin baskısıyla başlayan süreç, başkanlık hayalleri taşıyan her ABD'li generali yerlilerin amansız bir düşmanı haline getirdi ve kabilelerin yerlerinden yurtlarından sürülmesini ön gören bir yasanın kabulüyle yani 1830 Yerli Kaldırma Yasası'nın kongrede kabul görmesiyle sonuçlandı. Bu yasanın uygulamaya konulmasıyla yerli kabilelerin başlayan zorunlu göçü zorlu kış şartları gözetilmeksizin 1831 sonbaharında başlatıldı ve 1833'te bitirilebilmesi için yoğun çaba harcandı.

Generalliği sırasında azılı bir yerli düşmanı olan Andrew Jackson⁵³, ABD Başkanı olur olmaz yerlilerin yurtlarından sürülmesi için düğmeye başlamıştır. Ancak onun bu yasanın uygulanıp uygulanamayacağı hususunda bazı endişeleri vardı. Bu endişeler aslında yerlilere duyulan merhametten değil, yerliler için bunca zahmete gerek olup olmadığı ikileminden kaynaklanmaktaydı. Buna rağmen başlatılan göç tam da Jackson'un niyetlerine uygun olarak gerçekleşmiştir. Bu niyet göç hareketinin başlatılma tarihinde açıkça kendisini göstermektedir. Öncelikle kış aylarında başlatılacak göç sebebiyle binlerce insanın ölebileceği bilinmesine rağmen hiçbir tedbir alınmamış olması, yerlilerin mesut yaşayacakları topraklara göçünün değil, ölüme sürgünlerinin planlandığını göstermektedir. Yaklaşık 15.000 Choctaw'ın yer değiştirmesi için başlatılan göç sırasında kış şartlarının getirdiği olumsuzluklar ve beyaz yerleşimcilerin saldırıları sonucunda yaklaşık 2.500 Choctaw ölmüştür. Amerikalıların zulüm dolu bu ilk başarısı, Choctawların zorunlu göçü, çok kısa bir zaman sonra diğer ulusların da

⁵² Locks vd., *a.g.e.*, p. 546.

⁵³ Andrew Jackson'un kişiliği hakkında bkz. Scallet, *a.g.t.*, p. 39 vd.

kaldırılması için bir model olarak kabul edilmiştir. Bu göç Choctaw halkı tarafından “The Trail of Tears/Gözyaşı Ve Ölümün Yolu” olarak adlandırılmıştır⁵⁴.

ABD'nin bir sonraki hedefi, Choctawlar gibi Seminole Kabilesi'ni de yurtlarından sökmek ve yok edilebilecekleri yeni bir mecraa sürüklemektir. ABD hükümeti ile Seminoleler arasında yapılan ilk görüşmelerden sonra yerli liderlerinin çoğu göç belgelerini imzalamaya zorlandıklarını ileri sürerek anlaşmadan çekilmişlerdi. Buna rağmen birkaç grup ve köy yeni topraklara göçmeye ikna edilmiştir. Ancak kabilenin çoğu Florida'da kalmayı tercih etmiştir. Aralık 1835'in sonlarında, ABD ordusunun baskısı artmaya başlamış ve yerliler göçe zorlanmıştı. Bunun üzerine yer yer çatışmalar yaşanmıştır. Seminoleleri yerlerinden söküp atmak için gönderilen bir birlik Seminoleler tarafından pusuya düşürülmüş ve 110 kişiden 107'si öldürülmüştü⁵⁵. Bu hadise ABD tarafından “Dade Katliamı” olarak tanınmıştır. ABD'nin bilerek ve isteyerek sebep olduğu bu çatışma esnasında iki toplum arasında gerçek bir savaşın başlamasını sağlayacak ve yerlilerin hiçbir ayrıma tabi tutulmaksızın ortadan kaldırılmalarını temin edecek bir plan olduğu sonraki gelişmelerden anlaşılmaktadır⁵⁶.

Bu savaşı tetikleyen bir diğer olay ise 29 Aralık 1835 tarihinde imzalanan anlaşmaya rağmen Cherokee kabilesinin kaldırılması biçimiydi. Georgia'da 1790'lardan beri devam eden beyaz baskısının artması 1827 yılında ortaya çıkan altın ile son raddelere ulaşmıştı. Ancak bu baskının perde arkasında devlet vardı ve devlet zulmün tamamını yönlendirmekteydi. Altının getirdiği refah karşısında Georgia hükümeti, Cherokee topraklarının tamamına el koymak amacıyla alıncaya bir karara imza atmıştır. Bu karar sonucunda Cherokee topraklarında Georgia kanunlarının uygulanmasına başlanılmıştı. Bu girişim birbirini kovalayan bir dizi yasanın çıkmasına sebep olmuştur. Bu yasalardan biri Cherokee topraklarında ABD askerlerinin devriye gezmesiydi. Bu devriyeler Cherokee nüfusunu taciz ve korkutma yöntemleriyle sürgüne

⁵⁴ Locks vd., *a.g.e.*, p. 546. Bu göç esnasında kaç kişinin göç ettirildiğinden bahis olmasa da, en iyimser kaynaklara göre ölen Cherokeeelerin sayısı 4000 olarak verilmektedir (O'Callaghan, *a.g.e.*, p. 38).

⁵⁵ Dade Katliamı hakkında bkz. Scallet, *a.g.t.*, p. 30.

⁵⁶ Hobbs, *a.g.t.*, p. 2.

hazırlamak amacıyla kullanılmıştır. Georgia Guard adı verilen bu polis gücü Cherokee baş şefi John Ross'u tutuklayarak hapsediği yetmezmiş gibi, Cherokee Phoenix adlı basın organını da kapatmıştır. Georgia hükümeti topraklarına el koymayı tasarladığı Cherokee kültürünü tamamen yok edebilmek amacıyla kabile mahkemelerini kapattığı gibi kabile konseyinin toplanmasına da izin vermemiştir. Bu yasaklarla Cherokee yönetiminin yapısını zayıflatmak ve ortadan kaldırmak hedeflenmiştir. Kızılderili Tehcir Yasası'ndan hemen sonra 1832'de yerli topraklarını beyazlara dağıtmak üzere bizzat Georgia hükümeti tarafından yeni bir örgüt kurulmuştur. Bu haksızlığa direnmeye çalışan Cherokee liderleri bu defa da Cherokeeelerin ABD vatandaşı değil, ABD'ye bağlı bir ulus oldukları itirazıyla karşı karşıya kalmışlardı. Ancak bir yıl sonra mahkeme Cherokeeelerin lehine bir karar alarak yerliler hakkında devletin değil, yerel hükümetlerin karar verebileceğine işaret etmiş olsa da Başkan Andrew Jackson ve Georgia eyalet hükümeti Cherokeeelerin göçe zorlamakta hiçbir sakınca görmemişlerdi. Bir taraftan Jackson diğer taraftan yerel hükümetin baskıları sonucunda küçük bir Cherokee elit grubu bu göçe tabi olmaktan başka çarelerinin kalmadığını ileri sürdüler. Kendilerini Antlaşma Partisi olarak nitelendiren bu grup Major Ridge, oğlu John ve Cherokee Phoenix editörü aile üyeleri Elias Boudinot ve Stand Watie'den oluşmaktaydı.

Hiçbir yetkileri olmamasına rağmen, bu grup Washington'la görüşmelere başlamışlardı. Bu durum karşısında harekete geçen Şef John Ross, Cherokeeelerin çoğunluğunu arkasına alarak Cherokee hükümetinin görevden alınmasına karşı çıktı. Ancak bu direniş Cherokee kabilesini ikiye böldü. Ayrılıkçılar yeni bir konsey hükümeti kurdular. Bu yeni hükümet 29 Aralık 1835'te ABD ile Yeni Echota Antlaşması'nı imzalayarak, Mississippi'nin doğusundaki tüm Cherokee topraklarını ve yerli topraklarını beş milyon dolar ve doğuda kalan mallar karşılığında boşaltmaya karar vermişlerdi. Anlaşmaya göre kabile kendi topraklarından gönüllü olarak ayrılmak için iki yıllık bir süre talep etmişti. İmzadan kısa bir süre sonra, Antlaşma Partisi üyeleri, birkaç yüz Cherokee ile birlikte yeni topraklara göç etmişlerdi. John Ross ve Cherokee nüfusunun çoğunluğu kalmaya karar vererek Antlaşma

Partisi'nin yetkisi olmadığını ve belgenin bir sahtekarlık olduğunu ileri sürerek göç talebini protesto etmişlerdi⁵⁷.

ABD'liler bir yandan Cherokeeeleri göçe zorlamaya, diğer yandan da Seminole savaşçılarını Florida'dan çıkararak Oklahoma'ya yerleştirmeyi planladığını açıklamıştır. Bu söyleme büyük tepki gösteren Seminole Kabilesi hükümetin önerisini reddetti ve Amerikan ordusunun ilerlemelerini geri püskürtmek için Florida'daki siyahi köle topluluğuyla birlikte hareket etmeye karar verdiler⁵⁸. Seminoleler bu çağrılarında Gruger ve DePeyster plantasyonunda destek buldular. Seminole liderlerinin iddialarını dinleyen bazı özgür siyahiler Amerikalılara karşı silahlanmak için hemen gönüllü oldular⁵⁹.

Cherokee Kabilesi'nin 17.000 üyesinden sadece 500'ü Antlaşma Partisi'ne katılmıştır. Göç etmeyi reddeden Ross ve takipçileri Senatoda sadece bir oyla kabul edilmiş olan yasanın yeniden oylanmasını istemişlerdi. Ancak zorbalığı maharet sayan ABD yönetimi 1838 baharında, Jackson'ın halefi Martin Van Buren, General Winfield Scott ve 7.000 askerini bu zorunlu göçü yürürlüğe koymak amacıyla Georgia'ya göndermişti. Bir ay boyunca, ABD birlikleri binlerce Cherokee'yi zorla evlerinden çıkardılar. Bu zorlama sonucunda kabile

⁵⁷ Locks vd., *a.g.e.*, p. 547.

⁵⁸ 1823-1830 yılları arasında ABD, yerli ajanlar vasıtasıyla Seminole Şeleriyle anlaşma yapmaya çalışmıştır. Bu anlaşmalar gereği ABD bölgeye sınırsız yerleşmeye muvaffak olmuştur. Bu yerleşme karşılığında yerlilerin gözünü boyamak amacıyla toprakları başaltmaları için para ödemesi yaptı. Seminole liderleri bu parayı kabul etmeyerek yurtlarını terk etmek istemediklerinde ise ABD'liler baskı ve askeri güç kullanma yoluyla istediklerini almaya çalıştılar. Buna karşı Seminole liderleri misilleme yapınca da ajanlar Seminoleleri saldırgan ilan ettiler ve güç kullanma gerekçelerinin haklı gösterecek sebepler aradılar (Hobbs, *a.g.t.*, s. 2).

⁵⁹ Watts, *a.g.m.*, p.5. Siyahilerin Seminole savaşlarında rol almasıyla ilgili Amerikan tarihçileri arasında bazı fikir ayrılıkları bulunmaktadır. İkinci Seminole Savaşı'nın 1835-1842 arasındaki bölümüne siyahilerin vermiş olduğu katkı yadsınamaz derecede büyüktür. Ancak tarihçilerin siyahilerin katkısını görmezden gelmelerinin en önemli sebebi, özgürleşmiş olan bu topluluğun yeniden köleleştirilmesine yönelik talepler olduğu anlaşılmaktadır. Oysaki siyahiler artık Seminole kültürünün bir parçasıydı ve onların köleleştirilmesi mümkün değildi. Hatta tarihçilerin büyük bir bölümü bu siyahilerden bahsederken onları ister istemez Seminole Black olarak adlandırmakta ve Seminole kültürünün bir parçası olarak saymaktaydılar. Öyleki Seminole Black toplulukları hem Seminolelerin ve hem de Afro-Amerikalıların beyaz kültürene karşı gösterilen direncin bir sembolü haline dönüşmüşlerdir (Watts, *a.g.m.*, p. 6).

üyelerinin bir çoğu kış mevsiminin getirdiği zorluklar ve bir çoğu da toplama kamplarında hapsedilmek suretiyle hastalık ve ölümün pençesine itildiler. Yüzlerce kişi dizanteri ve diğer hastalıklardan öldü. Birkaç yüz Cherokee, Kuzey Carolina dağlarına kaçmayı başarmıştı. Gözyaşı Yolu olarak adlandırılan bu anlaşma ile Georgia topraklarından çıkarılan yerlilerin sayısı 17.000'leri bulmuştur. Ancak bu çıkarılanların en az 6000'i bu yol güzergahında hayatını kaybetmiştir. Buna rağmen kaç kişinin öldüğü kesin olarak bilinmemektedir. ABD'li araştırmacılar en hafifletici rakam olarak kendi tahminlerini 4.000 olarak ileri sürmektedirler⁶⁰. Yok edilenlerin tüm yerli nüfusu göz önüne alındığında ABD'nin 1830'lu yıllarda ciddi bir soykırım yapmış olduğu şüphe götürmez bir gerçektir.

Amerikalıların bu zorlaması karşısında Seminole liderlerinden Osceola, ABD ordusuna karşı direnmek üzere örgütlendi. Seminole kuvvetlerinden çok daha fazla olan ABD ordusuna karşı gerilla taktikleri kullanılmıştır. ABD ordusu Seminolelerden yaklaşık 4.000 kişiyi topraklarından çıkarabilmiştir. Geride kalan 100 ila 400 Seminole savaşçısı Amerikan ordusuna direnip kaçmış ve Everglades topraklarında saklanmıştır⁶¹.

⁶⁰ Locks vd., *a.g.e.*, p. 548.

⁶¹ Savaşlar ABD'ye yaklaşık 40.000.000 dolara mal oldu (Locks vd., *a.g.e.*, p. 548). Az sayıda Seminole Yerlisi 1832'de üç yıl içinde batıya taşınmayı kabul eden bir antlaşma imzaladı. Diğerleri aynı fikirde değildi ve ABD Ordusu antlaşma şartlarını uygulamak için 1835'te geldiğinde, bu Seminoller gerilla direnişi sundu. İkinci Seminole Savaşı, Fort King (Ocala) dışında bir Hint Ajanı ve bir Ordu Teğmeninin öldürülmesi ve Binbaşı Dade katliamının ve Bushnell yakınındaki komutanının öldürülmesinin ardından Aralık 1835'te başladı. Bunu izleyen yedi yıl boyunca, 3000 Kızılderili sayılarının 10 katı ABD ordusuna karşı savaştı. ABD, Kızılderililerden Florida'yı almak için 20 milyon dolar (bugün 430 milyon dolardan fazla) harcadı. Ancak 1836'da Şef Osceola Kızılderilileri birleştirdi ve bir dizi bataklık savaşı kazandı. Şef Osceola, ateşkes bayrağı altında Ordu birlikleriyle tanıştığında, hain bir şekilde yakalanarak hapsedildi. Bununla beraber birçok Ordu subayı Osceola'ya hayran kaldı ve 1838'de Fort Moultrie hapishanesinde öldüğünde, memurlar askeri bir cenaze töreninde ısrar etmişlerdi. Mezar taşına, "Vatansever ve Savaşçı" mahlası yazılmıştır. Savaş onun ölümünden dört yıl sonra sona ermedi. Bu sebeple Kızılderililerin çoğu soykırımla uğramamak için yeni Yerli Topraklarına taşınmayı kabul ettiler ve İkinci Seminole Savaşı 1842'de resmen sona erdi (Douglas S. Files, "Fort New Smyrna and the Second Seminole War in East Florida", *Florida Postal History Journal*, Vol. 21, No. 3, October 2014, p.4).

Sürgün sonrasında Cherokee kabilesi liderleri, Tahlequah denilen Oklahoma yakınlarındaki yeni Cherokee topraklarına geldiler. Cherokee liderlerinden John Ross yeniden baş şef olarak seçilmişti. Seçim gecesi Major Ridge, John Ridge ve Elias Boudinot da dahil olmak üzere Antlaşma Partisi'nin önde gelen üyelerinin birçoğu öldürüldü.

Yerlileri Kaldırma Planı'na göre Mississippi'nin Doğu Sahili'nin dört bir yanına gönderilen yerlilerden kimisi gönüllü, kimisi de zorla yerleşime tabi tutulmuşlardı. Kuzeyde Sauk, Shawnee ve Ottawa gibi gruplar yerli bölgesine taşınmak için anlaşmalar imzaladılar. Potawatomi gibi kabileler sürgün boyunca önemli kayıplar vermişlerdi. Iroquois (Haudenosaunee) gibi kabileler ise göç esnasında kaçmaya muvaffak olmuşlardı. Diğerleri, Sauk, Fox ve Kickapoo'nun ayrılıkçı bir grubunu vatanlarına geri götürmeye çalışan Sauk lideri Black Hawk da kaçmayı başaranlar arasına dahil oldu. Bu duruma tepki gösteren yerleşimciler topraklarının istila edildiğini iddia edince ABD ordusu duruma müdahale edince Black Hawk'un takipçilerinin çoğu, Mississippi Nehri'ni geçmeye çalışırken Bad Axe Savaşı'nda katliama maruz kalmışlardı⁶².

Bu göç sebebiyle Amerika'daki birçok yerli grubun parçalanması, 1830 Kızılderili Tehcir Yasası'nın kalıcı bir mirasıydı. Gruplar kaldırılmaya direnirken, genellikle coğrafi olarak parçalandılar ve ikiye ayrıldılar. Bu gruplar arasında Oklahoma Cherokee Nation (zorla ve gönüllü olarak yurtlarından çıkarılanlar), Cherokee'nin Doğu Bandı (Kuzey Carolina'dan kaçanlar ve kalanlar), Oklahoma Seminole (isteyerek çıkanlar ve Ordu tarafından yakalananlar) ve Florida Seminole (direnenler, Ordudan kaçanlar ve Everglades'te kalanlar) vardı⁶³. 1 Ekim 1830 tarihine ait bir araştırmaya göre ABD'nin planlı olarak yapmış olduğu kıyımlardan sonra Florida'da sadece 208 hane Seminole kalmıştı. Bu nüfusun bulunduğu yerleşim yerleri şöyleydi⁶⁴:

⁶² Locks vd., *a.g.e.*, p. 548.

⁶³ Locks vd., *a.g.e.*, p. 551-552.

⁶⁴ Clay MacCauley (1843-1925). "The Seminole Indians of Florida", *Fifth Annual Report of the Bureau of Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution, 1883-'84*, published by the United States Government Printing Office, Washington, D.C., 1887, p. 477-478.

1) Monroe County'de, Büyük Selvi Bataklığı'nın kuzey batı kenarında, Okeechobee Gölü'nün on beş ila yirmi mil güneybatısında bulunan Big Cypress Bataklık yerleşimi,

2) Dade County'de, küçük Miami Nehri, Biscayne Körfezi yakınında bulunan ve büyük Seminole savaşı sırasında Port Dallas'ın bulunduğu yerin yaklaşık on mil kuzeyindeki Miami Nehri Yerleşimi,

3) Manatee County'de, batıdan Okeechobee Gölü'ne, muhtemelen nehir ağzından beş mil uzaklıkta boşalan bir dere üzerinde bulunan Fisi Eating Creek yerleşimi,

(4) Brevard County'de, güneye doğru uzanan bir dere üzerinde, Kissimmee Nehri'nin Okeechobee Gölü'ne girişinin yaklaşık on beş mil kuzeydoğusunda bulunan Cow Creek yerleşimi,

(5) Polk County'deki küçük bir gölde, Pierce ve Rosalie gölleri arasında, Kissimmee Nehri'nin ana kıyılarına doğru uzanan Kedi Balığı Gölü yerleşimi.

Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti Florida'daki Seminole Kabileleri üzerinde oynadığı oyunlar ve son savaşla neredeyse yerli nüfusunun ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Yukarıda bahsi geçen nüfus sayımı bu konuda ilginç bilgiler sunmaktadır. Buna göre Seminole Kabilesi'nde altmış yaşın üzerindeki nüfus sadece 17 kişiden ibaretken, son yirmi yıl boyunca olağandışı bir ölüm gerçekleşmemiştir. Altmış yaş altı yirmi yaş arasındaki kişi sayısı ise 84 olarak verilmiştir. Daha büyük olanların ise kırk yaşından küçük olduğu görülmektedir. Yirmi yaşın altındakilerin sayısı ise 107 kişi olarak verilmiştir. Florida yerlilerine ait bu nüfus tablosunun aslında gerçek nüfus ile ilgili spekülasyona açık bilgiler sunduğu da bir gerçektir⁶⁵. Seminole kayıpları hakkında farklı bilgiler veren kaynaklar da bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Archer, Florida topraklarına taşınan Seminole sayısını yaklaşık olarak 4,420 kişi verirken, Florida bataklıklarında kalan Seminole sayısını ise 500 olarak vererek diğer kaynaklardan biraz daha fazla kişiye işaret etmektedir⁶⁶.

Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, yerlileri her ne kadar yok etmek istiyor olsa da bu çaba ABD ekonomisini her geçen gün biraz daha

⁶⁵ MacCauley, *a.g.böl.*, p. 479.

⁶⁶ Archer, *a.g.t.*, s. 14.

sıkıntıya sokmaktaydı. Bu sebeple yerlilerin savaş yoluyla değil de kendi istekleriyle yurtlarından ayrılmasını sağlayacak yeni tedbirler alınması amacıyla bazı girişimlerde de bulunulmuştur. ABD hükümeti bu amaçla General Wiley Thompson (29 Ağustos 1833-28 Aralık 1835)'u ajan olarak bölgeye göndermişti.

Thompson, Seminolelerin yurtlarından çıkarılmasının savaş yoluyla değil daha barışçıl yollardan ve masrafsızca yapılabileceğine inanmaktaydı. Bu sebeple ilk iş olarak yerli liderlerle bazı anlaşmalar yapmaya karar verdi. İlk anlaştığı kabilelerden biri olan Apalachicola Seminoleleri yurtlarından çıkmaya razı olunca diğerlerinin de aynı yolu izleyeceği zannına kapılan Thompson, temaslarına devam etme kararı aldı. Oysa ki diğer kabileler yeni yerleşim yerlerinin avcılık ve tarım alanlarını sınırlandırması sebebiyle bu plana karşı çıkmaktaydılar. Thompson, Tampa'daki kabileleri birleştirme konusunda ısrar edince kabileler arasındaki koalisyon da kendiliğinden gerçekleşti. Thompson'un bir araya getirmeyi başardığı kabileler kısa bir süre sonra Seminole lideri Osceola'nın fikirlerini benimseyerek kaldırma politikasına karşı harekete geçtikleri görülmüştür. Thompson ise ikna görüşmelerine 1835 yaz aylarında devam etti. Bütün bu görüşmeler sonucunda on üç Seminole şefinden sekizi ikna edilmişti. Ancak Osceola ve Alachua Seminole liderleri arasında uzlaşma sağlanamayınca, Thompson'un kredisi tükenmiş, Osceola'nın karşı hareket kabiliyeti artmıştı. Thompson, Osceola'yı yurtlarından çıkmaya zorlayan bir anlaşma teklif edince de savaşın ilk tohumları atılmış oldu.

Thompson'un uzlaştıramadığı bu iki kabile hızla silahlanmaya başlayınca, Thompson bunlara silah temin ederek dış desteğin önünü kesmek istedi. Ancak bu durum Seminolelerin savaş gücünün artmasına sebep oldu. Nihayetinde savaşa hazırlanan Seminoleler 1835 Sonbaharında ailelerini bataklıklara taşıyarak, köylerini boşalttılar. 26 Kasım 1835'te savaşı başlatan ilk adım Osceola'dan geldi ve Alachua Seminolelerinden Charley Emathla'yı öldürdü. Savaş artık başlamıştı ve Thompson'un yapabileceği hiçbir şey yoktu⁶⁷.

İkinci Seminole Savaşı 28 Kasım 1835'te Seminole saldırıları ve Francis L. Dade'nin kumandasındaki 108 askerin tamamının yok

⁶⁷ Hobbs, *a.g.t.*, s. 4-5.

edilmesiyle başlamıştı⁶⁸. Aynı gün Seminole lideri Osceola, Fort King'de yerli ajan Wiley Thompson'a saldırdı. 31 Kasım 1835'te Withlacoochee Nehri yakınındaki Seminole köyleri 750 asker ve gönüllü tarafından kuşatıldı. Haziran'ın ortalarına kadar Seminolelere ait şeker tarlalarının tamamı yok edilerek yüzlerce yerli ve siyahi köle ele geçirilmişti⁶⁹. 108 ABD askerinin yok edilmesi Kongrenin savaşı finanse etmek üzere orduya 500 bin dolar tahsisat göndermesine neden oldu. Bu durum barışçıl temasların terkine ve doğrudan bir savaşın ateşinin yakılmasına sebep olmuştur. 1830 Yerli Kaldırma Yasası ve bu çerçevede geliştirilmiş olan barışçıl politikalar, aslında yerlilerin güçlü oldukları zamanlarda ABD'nin mağduriyetine işaret edebilmek için kullanılan bir vasıttan başka bir şey değildi. Bu politikalar sayesinde ajanlar gerektiğinde yerlileri saldırgan olarak ilan edebilmekte, gerektiğinde de yine bu politikalar ileri sürülerek yerlilere zor kullanmayı kanuni çerçevelere oturtabilmekteydiler⁷⁰.

General Edmund P. Gaines Şubat 1836'da New Orleans'a gelerek Dade'nin komutasındaki birlikleri devralmıştı. Bu birlikler kısa bir süre sonra Başkan Andrew Jackson tarafından General Winfield Scott'a devredildi. Scott 5000 adamıyla Seminole topraklarını ve ailelerini ele geçirmek üzere yeni bir planı devreye soktu. Bu plan aslında Napolyon doktrininden adapte edilmişti ve "taktik öğretim ve emirlere kesin bir itaat"i emretmekteydi. Ancak bu plan da pek işe yaramadı. Scott'ın Napolyon taktiklerini kullanma konusunda gerçekçi olmayan beklentisinin farkında olan Florida Bölge Valisi John H. Eaton, Scott'a Avrupa taktiklerinin Florida bataklıklarındaki Seminollere karşı çalışmayacağını söyledi. Bunun üzerine daha büyük bir ordu kurmak ve şiddete başvurmak yolunu seçen Scott, Withlacoochee Nehri yakınındaki Seminole köylerine saldırmaya karar verdi. Planın uygulamaya konulması sonucunda Seminolelerin pek çoğu öldürüldü, toprakları ele geçirildi⁷¹. 1836'nın sonlarına doğru Florida'nın yeni valisi

⁶⁸ İki ordunun durumu hakkında bkz. Anderson, *a.g.e.*, p. 5-6. 180 Seminole savaşçısının saldırısı sonucu 110 ABD askerinin tamamının yok edildiği ve İkinci Seminole Savaşı'nın başlangıcı olarak gösterilen hadisenin tarihi hakkında kaynaklarda bazı farklılıklar vardır. Scallet de bu tarihi 23 Aralık 1835 olarak vermektedir (Scallet, *a.g.t.*, p. 7).

⁶⁹ Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 7; Hobbs, *a.g.t.*, p. 9.

⁷⁰ Hobbs, *a.g.t.*, s. 2.

⁷¹ Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 6.

Richard K. Call, Başkan Jackson'un emriyle savaşı sonlandırmakla görevlendirildi. Yüzlerce gönüllüden ve düzenli askerlerden oluşturulmuş bir kuvvet, Call'ın yönetiminde Withlacoochee Nehri kenarındaki Seminole kuvvetlerine saldırdı. Wahoo Bataklığı'ndaki savaşı kaybeden yerliler Florida'nın iç kesimlerine doğru kaçmışlardı⁷².

1837 yılı, savaş için bir dönüm noktası olmuştur. Çatışmaların kumandası General Thomas Jesup'a verilmişti. Jesup'a karşı direnmeye çalışan Şef Micanopy pek çok Seminole'yi peşinden sürükledi. Nihayet Mart 1837'de iki taraf arasında Fort Dade'de bir çeşit kapitülasyon anlaşması imzalandı. Seminoleler Tampa yakınlarına göçü kabullenen bir anlaşmaya razı oldular. Fakat Haziran'da camplardan kaçmayı tercih ettiler ve yeni bir savaş için hazırlıklara başladılar. Bunun üzerine General Jesup, hükümetten okyanus sahillerinden yardım alan ve çoğunlukla bataklıklara sığınan yerlileri izleyebilmek için donanma talep etmiştir. Hükümet Seminole kuvvetlerinin savaşın başlangıcından beri sahillerden gelen Bahamalılar ve Kübalılar tarafından desteklendiğine inanmaktaydı. Jesup, donanmasının etki alanını karadan ve denizden yapılan koordineli saldırılarla genişletmiştir. General Jesup, aldığı tedbirler sayesinde Seminole liderlerini tek tek yakalayıp hapsedmiştir. Bunlardan en önemlisi Seminolelerin genç ve kurnaz lideri Osceola idi. Miconopy de dahil olmak üzere diğer liderlerin tamamı onun ardından teslim olmak zorunda kalmıştır⁷³.

Kasım 1837'de Jesup, 9000 adam ve bir o kadar da sivil gönüllüyle yeniden harekete geçti. ABD, savaşın başlangıcından beri ilk defa bu denli büyük bir orduyu sahaya sürmüştü. 1837 Noel'inde Okeechobeelerle yapılan Loşahatchee Savaşı birkaç haftada sonuçlandı. ABD kuvvetleri Yüzbaşı Zachary Taylor tarafından yönetildi, Okeechobeelerle savaş büyük bir başarıyla sonuçlandırılmış olsa da Seminole kahramanlarından biri kadın ve çocukları Everglades'e kaçırmaya muvaffak oldu. Siyahi Seminolelerin çoğu özgür olmayı tercih ederek General Jesup'un teklifine sıcak baktılar ve çatışma alanından ayrılarak Batı Florida'ya gitmeyi tercih etmişlerdi. Jesup, Everglades'te Seminoleleri takip etmeye devam ederken, Savaş Bakanlığı'na danışarak savaşı sonlandırıp sonlandırmayacağını sormuştur. Savaş bakanı Joel

⁷² Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 7; Hobbs, *a.g.t.*, p. 9-10.

⁷³ Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 7.

Poinsett, Jesup'a Florida'da bir tek Seminole kalmayınca kadar savaşa devam etmesi talimatını göndermiştir⁷⁴.

1839 yılı sonlarına kadar bu talimat doğrultusunda hareket eden Jesup, beklenen sonucu alamayınca ABD hükümeti Florida yerlileri ile yeni bir anlaşma yapıp yapılamayacağını araştırmak istedi. Başkan Martin Van Buren (4 Mart 1837-4 Mart 1841), ordunun en yüksek memuru General Alexander Macomb'u Seminolelerle barış yapmak üzere görevlendirmişti. Yapılması istenen bu anlaşma Seminolelerin Florida'dan tamamen çıkarılmalarını içermekteydi. Fakat anlaşma Haziran 1839'da Cloosahatchee Nehri boyunca yerli postalara yapılan saldırılar sebebiyle kesintiye uğradı. Bu saldırıları bir bahane olarak kabul eden hükümet en son Seminole'nin kaldırılmasına kadar savaşa devam edileceğini açıklayarak, meseleye son noktayı koymuştur⁷⁵.

Bu açıklamadan iki yıl sonra da bir sonuç alamayan ABD, yeni başkan Zachary Taylor (4 Mart 1849 - 9 Temmuz 1850) tarafından savaşın sonlandırılması için yeni bir adım atmak zorunda kaldı. 1840-1841'de Florida'daki Seminole yerlilerine karşı verilen savaş sırasında ordu komutanı olan General Walker K. Armistead da tıpkı bir önceki savaş bakanıyla aynı cevabı verdi. Amistead, Everglades'ten son Seminole çıkarılıncaya kadar kanolar, küçük botlar vs. ile savaşın devam ettirilmesini istedi. ABD'nin bu kararı karşısında dik duruş sergileyen Seminole liderlerinden Ablaka (Sam Jones) ve Coacoochee (Wildcat) savaşın gerilla taktikleriyle sürdürülmesine karar verdiler. Gerilla taktikleri kullanarak saldırılarına devam eden yerliler hapisanelerdeki Seminole kuvvetlerini kaçırmaya muvaffak oldular. Sonunda, üstün ABD güçlerine karşı Micanopy yakınlarında büyük başarılar gösteren Seminole savaşçıları, ABD ordusundan en az on askeri telef etmişlerdi. Birkaç gün sonra St. Augustine'nin birkaç mil batısında bir başka ABD birliği Coacoochee ve adamlarının saldırısına uğradı ve altı asker öldürüldü. Bir diğer ABD birliği ise Dade County'de Seminole Şefi

⁷⁴ Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 8. Oskeechobee Savaşı ile ilgili olarak 23 Mart 2001 tarihli The Seminole Tribune adlı gazetede Yolanda Ponce De Leon'a ait bir yazıda, savaşı anlatan hiçbir kaynakta var olmayan bir ayrıntıya yer verilmiştir. Söz konusu yazıda Seminole savaşçıları 400, Amerikan savaşçıları ise 1200 olarak gösterilmiştir. (Yolanda Ponce De Leon, "Oskeechobee Battlefield Festival Draws Attention To Saving Site", *The Seminole Tribune*, Volume: XXII, Number: 4, 23 Mart 2001, p. 8).

⁷⁵ Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 9.

Chakaika'nın saldırısına uğradı ve yedi kişi öldü⁷⁶. Bu saldırılar Kasım 1840'ta da devam etti ve beş asker öldürüldü. Mayıs 1841'de ise Armistead ve Yüzbaşı William Worth Seminole saldırılarını durdurmak üzere anlaştilar⁷⁷. Bu anlaşma sonuç verdi ve sıkıştırılan Seminoleler 1842 yazında Florida'nın güney batısında yaşamak üzere ABD ile yeni bir anlaşma yapmayı kabul ettiler⁷⁸. Nihayet bu anlaşma ile ABD kuruluşundan sonra içinde bulunduğu en uzun savaş olan İkinci Seminole Savaşı'nı sonlandırmış oldu. ABD bu savaş boyunca yaklaşık 1500 asker, 150 parça donanma ve yüzlerce gönüllü ve sivil zayiata uğramıştı. Çatışmalar sırasında yüzlerce Seminole ölmüştür. Ancak ABD kaynakları ölen Seminole savaşçıları hakkında herhangi bir sayı zikretmezken sadece yaşayanlar hakkında bilgi vermekte ve 3000'den fazla yerlinin şimdiki Oklahoma'ya taşındığını ifade etmektedirler. Buna karşılık ABD kayıpları en ince noktasına kadar sıralanmakta ve küçücük Seminole gruplarının koca ABD ordusuna verdiği zararlar allandıra ballandıra anlatılmaktadır. Oysaki savaşlar ve zorunlu göçler sırasında yüz binlerce Seminolenin öldürülmüş olduğu satır aralarına gizlenmekte ve çok az bir Seminole topluluğunun yeni yaşam alanlarına ulaşmış olduğu dile getirilirken, çeşitli bahanelere sığınma yöntemleri kullanılmaktadır⁷⁹.

ABD kaynaklarında 1835-1842 yılları arasında Oklahoma'ya zorla sürgün edildiği belirtilen 3000 yerli hakkında kesin bir dil kullanılamazken, göç sırasında ölen yerlilerin bir çoğunun hastalıktan öldüğü iddiası da pek inandırıcı bulunmamıştır. Hatta bu savaşın Amerikan tarihine bir de hediyesi vardır ki, bu Başkan Andrew Jackson'un "yerli katili" olarak literatüre geçmiş olmasıdır⁸⁰. Bu unvan (!) savaşın Seminoleler için ne denli kanlı geçtiğinin açık belirtisi olarak kabul edilebilir. Amerikalılar savaş sırasında yapmış oldukları masrafları, bizdeki "insanı yaşat ki devlet yaşasın" deyişini "insanı öldür ki devlet

---

⁷⁶ Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 9.

⁷⁷ Hobbs, *a.g.t.*, s. 42.

⁷⁸ Savaşın genel yönetimi ve sonuçları hakkında bkz. Hobbs, *a.g.t.*, s. 43-45.

⁷⁹ Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 10. 1843 yılı sonuna doğru 3824 Seminole gemilerle Seminole dışına taşındı. Amerikan Ordusu savaşta sadece 328 kayıp verirken, 1466 ölü vermişlerdi (Anderson, *a.g.e.*, p. 74).

⁸⁰ Andrew Jackson bu savaş sonunda tarihe "Yerli Katili" olarak geçmiştir (Archer, *a.g.t.*, s. 14).

yaşasın” şekline çevirerek savaş sebebiyle ABD’nin ödemiş olduğu en büyük bedel olarak ortaya atmaktadırlar. Savaş sırasında harcanan 20 milyon dolar ABD tarihinde acı bir kayıp olarak zikredilmektedir⁸¹.

ABD ile Seminole kabilesi arasında geçen ve yaklaşık 7 yıl süren bu savaş sırasında verilen kayıplar göz önüne alındığında, Batılı tarihçiler bir tarafı kahraman, diğer tarafı ise saldırgan gösterme konusunda son derece zalimane bir üslup kullanmaktadırlar. Adil olmayan bir savaşta ABD’nin verdiği kayıplar tek tek, kişi kişi ve yer gösterilerek ortaya konulurken Seminolelerin verdiği kayıplar ise bir kelime ile geçiştirilmiştir. Bu durum ABD tarihçilerinin son derece açık bir şekilde işlenmiş olan yerli soykırımını gizlemek amacıyla, kelime oyunlarına başvurarak, işlenen cinayetleri saklamaya çalıştıkları görülmektedir. Burada kullanılan bütün eserler dikkatle incelendiğinde, Seminole nüfusu ve seminole kayıpları hakkında verilen rakamlar, Batılı tarihçiler arasında söz birliği edilmişçesine hiçbir şey ifade etmeyecek kadar küçüktür, hatta bu çabalar hakikati gizlemek adına zorlama bir tarih yazılmaya çalışıldığının da göstergesidir.

4. Siyahi Seminolelerin İkinci Seminole Savaşı’na Olan Katkıları

Seminole ulusunu oluşturmak için kaçak kölelerle birleşecek olan Amerikan Kızılderili gruplarının Florida’ya ilk göçü XVIII. yüzyılın başlarında başladı. Bu göçün tetiklediği hadiseler Kuzey Florida bölgesini İspanyollar ve İngilizler arasında tam bir savaş alanına dönüştürmüştür. Bu savaşlar sırasında İngilizler 1704’e kadar Kuzey Florida’nın yerli sakinlerinin çoğunu yok etmeyi başarmışlardı. İspanyollar ise İngilizlerin zulmünden kaçan Creek topluluklarını 1715-1814 yılları arasında güneye, Florida’ya göçürmüşlerdi. İspanyollar bu sayede İngilizler ile kendi sömürgeleri arasında tampon bir bölge oluşturmak istemişlerdir. Florida’da yerleşen yerliler, beyazların elinden kaçarak bu topraklara yerleşmiş olan köle ve özgür siyahilerle birleşerek yeni köyler kurmuşlardır. Bu tarihten sonra Creek kelimesi "Seminole", "Black Seminole", "köle" ve "kaçak" anlamında kullanılmaya başlanmıştır⁸².

⁸¹ Archer, *a.g.t.*, p. 15.

⁸² Watts, *a.g.m.*, p.6.

Florida'daki siyahiler hakkındaki en erken kayıtlar 1513'ten öncesine ait olup, İspanyol kaşifler ve Hispanola yerleşimleriyle ilişkilendirilir. İspanyollar, ilk siyahi köle yerleşimlerini 1526'da San Miguel de Gualdape (bugün kü Sapelo Sound, Georgia yakınında)'de kurmuşlardı. Zamanla bu köleler yerli Amerikalılarla yaşamaya başladılar ve ticaret yaptılar. Ancak yaşam koşullarının kötüleşmesiyle hastalıklara yok olmaya başlayan yerliler, Guale İndian İsyanı'nı çıkarınca, pek çok siyahi köle onlara katıldı. Bu durum karşısında İspanyollar siyahi kölelerin çoğunu Florida'nın iç kesimlerine göçürerek, Amerikan yerlileriyle ilişkilerini kesmek ve bu sayede isyanı sonlandırmak istediler⁸³. Bununla beraber İspanyollar tarafından Afrika kökenli kölelerin Florida ve çevresine sevkiyatı devam etmiştir. XVII. yüzyılın ortalarına kadar devam eden bu sevkiyat bölgedeki yerliler ile kölelerin ilişkilerinin gelişmesine ve bir nevi akrabalıkların kurulmasına sebep olmuştur. 1670'li yıllarda Güney Carolina'nın Charles Town yerleşim biriminde kurulan bir İngiliz kolonisi İspanyolların kontrol ettiği topraklarda kalmıştı. Bu sebeple iki devlet siyahi kölelerin durumu üzerinde anlaşmaya varmışlardı. Böylece köleler zaman içinde yeteneklerini, bilgilerini ve kültürel gelişmişliklerini artırarak diplomaside, ticarete önemli yerlere geldiler. İngiltere'nin sömürgesi Carolina'dan başlayan köle kaçışları sonucunda İngilizler ve İspanyollar arasında ilk restleşmeler de bu dönemde başladı. İngilizlerin talep ettiği köleler İspanyollar tarafından teslim edilmediği gibi, bu köleler Florida'daki yerlilerle kaynaştılar ve İspanyol vatandaşları arasına karıştılar. İspanya kralı 1693'te bir kurtuluş belgesi yayınlayarak kölelerin vatandaşlığa kabulüne karar verdi⁸⁴.

Florida'daki bu yeni költ, yani Seminole yerlileri Amerika'nın diğer bölgelerinden özgürlüğe kaçan köleleri kendi köylerine kabul etmişlerdir. İspanyollar da bu oduşumu kendi politikalarına uygun olduğu için desteklemişlerdir. Gelen bu köleler genellikle tarım alanlarında çalışanlar olması sebebiyle, Seminole bölgesindeki köylerin düzenlenmesinde ve gelişmesinde önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Siyah göç, Seminole yerli gruplarının kabul edişiyile giderek daha fazla tercih edilmiştir. Sömürge dönemi boyunca, İngiliz kolonilerinden

⁸³ Dixon, *a.g.t.*, p. 15.

⁸⁴ Merkezi Africa- Angola, Senegambia, Winward Coast, Sierra Leone, and the Gold Coast'tan getirilen siyahi kölelerin Carolina'daki nüfusu 1733-1807 yıllarına kadar hızla arttı ve 63,401 kişiye ulaştı (Dixon, *a.g.t.*, p. 16-17).

kaçan kölelere özgürlük ve koruma vaat eden İspanyollar, Afro-Amerikalıların Florida'ya göçünü teşvik etmişlerdi. İspanyol Kralı, 1699 gibi kısa bir süre önce Florida'ya giren ve Katolikliği seçen tüm Afro-Amerikan kaçaklarına sığınma hakkı verileceğini ilan eden bir kraliyet fermanı yayınladı⁸⁵.

Bu fermanın bir getirisi olarak yüzyıl boyunca kaçak köleler Seminolelerin yaşadığı Florida'ya sığındı. Bu köleler Seminole Kızılderilileriyle yakın ilişkiler geliştirdiler. Seminoller başlangıçta bu köleleri Avrupa kökenli ABD'lilerden satın veya Devrim Savaşı sırasında sadakatlerine karşılık Büyük Britanya'dan tazminat olarak almışlardı. Ancak Seminole kölelik kavramları, Avrupa kökenli kölelik kurumundan çok farklıydı. 1770'lerde, Güney'i dolaşan bir doğa bilimci William Bartram, Seminole köleliğinin özelliklerini gözlemledi. Ona göre, bu tutsaklar her ne kadar sonsuza dek köle olarak ayırt edilseler de kabile şefleri onlara çok fazla özgürlük verdi ve bu köleleri kabilenin özgür üyeleriyle evlenmeye teşvik etmişlerdi. Seminoleler bu evliliklerden doğan çocukların özgürlüğünü onaylayarak onlara eşit muamele etmekteydiler. Yerlilerin, esirlere uyguladığı bu muamele Afro-Amerikan kölelerine köylerdeki yaşamlarının seyrini belirleme özgürlüğü sağlamaktaydı. Köle aileleri kendi konutlarında diğer köylülerle eşit şartlarda yaşıyorlardı. Bazı kölelerin bireysel arazileri bile vardı. Afro-Amerikalıların tarım bilgisi görünüşte yerli şeflere fayda sağladı, çünkü Florida'daki Euramerican gezginleri Afro-Amerikan kölelerin bulunduğu köylerin "daha iyi çiftlikler" şeklinde düzenlendiğini söylemektedirler. Seminole ajanı Gad Humphreys, Siyahi Seminole kölelerin sağladığı emeğin asgari düzeyde olduğunu belirtmiştir. Bunun sebebi bu kölelerin "... sadece eğilimlerine uygun olduklarında çalışıyor" olmalarıydı. Özgür yerli nüfusun örnekleri Seminole yerli gruplarının üst hiyerarşisinde bile sık sık meydana gelmekteydi. Örneğin, üst düzey şef Seacoffee'nin oğlu olan Eneha Micco (Bowlegs), İkinci Seminole Savaşı sırasında Seminole milletin kalıtsal "üst şefi" olan siyahi ve yerli karışımı bir kadınla evlenmişti⁸⁶.

Bu kültürün gelişimi sonucunda 1835 öncesinde Siyahi Seminole yerleşimleri ve nüfusu hızla arttı. Bu kölelerin oluşturduğu köyler

⁸⁵ Watts, *a.g.m.*, p.6.

⁸⁶ Watts, *a.g.m.*, p.7.

Pilalikaha, King Hadjo's Town, Bucker Woman's Town, Mulatto Girls' Town ve Minatti idi⁸⁷. Seminole köylerinde oturan siyahi Seminoleler, yerli Seminolelerle olan ilişkilerinde beyaz adamdan daha tutarlı idi. Yerli Seminolelerden aynı aile içinde olmak şartıyla siyahi köleler alınıp satılabilir ve miras dahi bırakılabilirdi. Ancak yerli Seminolelerin siyahi köleleri beyaz adama satması çok nadir bir olaydır⁸⁸. Bununla beraber yerli Seminoleler ile siyahi Seminoleler arasında beyaz adama karşı büyük bir bağ vardı ve bu bağ onların birbirleriyle olan ilişkilerini sürekli hale getiriyordu. 1820'lerde Siyahi Seminolelerin köylerini ziyaret edenler nüfuslarının 300 ila 600 erkek, kadın ve çocuk olduklarını, yaşam tarzlarının yerli Seminolelerle neredeyse tam olarak örtüştüğünü ileri sürmüşlerdir⁸⁹.

Siyahi Seminolelerin İkinci Seminole Savaşı'na katılmalarına sebep olan faktörler, 1810 ila 1819 arasında gelişip olgunlaşmıştır. Bu zaman diliminde Siyahi Seminoleler, ABD'nin saldırılarını Avrupalı güçlerin işgal ettiği Florida bölgelerine yönlendirmek suretiyle ABD'ye karşı İngilizler ve İspanyollarla ittifak kurmuşlardı. Bu taktik karşısında ABD kuvvetleri kaçakları yakalamak, kaçak kölelerin sığınaklarını yok ederek İngiliz ve İspanyollara verilen Seminole desteğini kırmak için yerli topluluklara baskınlar düzenlemişlerdi. Andrew Jackson'un komutasındaki Amerikan kuvvetleri Seminole köylerini tahrip ederek, önce İngilizleri Florida topraklarından çıkardı, sonrasında İspanyolları da 1819'da teslim olmaya zorlayarak, 1821'de ABD ile İspanya arasında imzalanan satış anlaşmasıyla Florida resmen ABD'nin bir parçası olmuştur. Andrew Jackson ise Florida'nın ilk valisi olarak görevlendirilmişti⁹⁰. Florida'yı satın aldıktan sonra, ABD hükümeti buradaki yerli topraklarını Amerikan yerleşimcilerine açmaya başlamıştır⁹¹. ABD bu amaçla 1823'te yeni bir plan hazırlayarak Florida'nın merkezinde kurulan yeni yerleşimlerden Seminole yerlilerini çıkarmak amacıyla, yerli liderleriyle Fort Moultrie Antlaşması'nı imzalamıştır⁹². Bu anlaşmaya uygun olarak Seminole yerli liderleri topraklarına giren kaçak köleleri hak sahiplerine iade etmeyi

⁸⁷ Dixon, *a.g.t.*, p. 20.

⁸⁸ Watts, *a.g.m.*, p. 8.

⁸⁹ Watts, *a.g.m.*, p.8-9.

⁹⁰ Scallet, *a.g.t.*, p. 65.

⁹¹ Watts, *a.g.m.*, p.16.

⁹² Rivers, *a.g.m.*, p. 4.

kabul ederken, ABD hükümeti Seminole topraklarını Euramerican müdahalesinden koruma sözü vermişti. Seminole ülkesi antlaşma şartlarına uymaya çalıştıkça, ABD hükümetinin vaatlerine uymak gibi bir niyetinin olmadığı kısa zamanda anlaşılmıştır. Bununla beraber ABD hükümeti, Seminole milletinin kaçak köleleri barındırdığı yönündeki iddialarını sürdürdü. Seminole liderleri bu iddiaları reddetmekle kalmadı ABD'lileri yerlilere ait çok sayıda köleyi çalmakla suçladı. Yerlilerin kölelerini kurtarma çabaları, Florida mahkemelerinde dava açma zorunluluğu yüzünden daha da karmaşık hale geldi⁹³. Bununla birlikte, Florida yasası Seminole Kızılderililerine, Amerikalıların herhangi bir köle hakkında ortaya bir iddia atmaları halinde, beyazların bu iddia karşısında yasal mülkiyet kanıtı sunmalarına gerek kalmaksızın kölenin hemen teslim olması gerektiğine hükmetmiştir. Bu durum karşısında elleri kolları bağlanan Seminole yerlileri, ABD'nin aşırı taleplerinden korunmak amacıyla alilelerini ve kölelerini hükümetin tahsis ettiği topraklara nakledilmek zorunda kalmışlardı. Ancak bu nakiller sonucunda görülmüştür ki kendilerine tahsis edilen topraklar çoğunlukla bataklıklardan oluşmaktaydı. Seminole liderleri kendileri için ayrılan bu toprakların çok küçük ve kalitesiz olduğunu ileri sürerek Florida'dan ayrılmak istemediklerini ve bu topraklarda daha iyi yaşam koşulları sağlayacak başka toprakların verilmesini talep ettiler. Amerikan hükümeti ise bu talebe 1824 gibi erken bir tarihte Seminole liderlerinin şiddetle karşı çıktığı Batı'ya göçü zorunlu hale getirerek karşılık verdi.

Seminole şefleri, İspanyolların yasadışı bir şekilde ABD'ye Seminole arazileri sattığını, oysa ki bu mülkün tamamının Seminolelere ait olduğunu iddia etmekteydiler. Ayrıca Fort Moultrie Antlaşması, Florida'daki Seminole evlerini yirmi yıl boyunca garanti etmesine rağmen, ABD'li yetkililer Seminolelerin Batı'daki Creek Konfederasyonu'na katılmasını önermeye başlamışlardı⁹⁴. Seminoller bu teklifi tehdit edici ve saldırgan bulmuşlardı. Çünkü Seminoleler

⁹³ Watts, *a.g.m.*, p.16.

⁹⁴ Creek konfederasyonu, Carolina ve Georgia'nın sahil kesiminde Muscogulgee dilini konuşan küçük insan gruplarının oluşturduğu bir kültür olup, bu gruplar arasında Guale, Yamasse ve Yuchi gibi topluluklar yer almaktadır (Kasee, *a.g.m.*, p. 124; Archer, *a.g.t.*, s. 12).

uluslarını Creek ulusundan bağımsız görmekteydiler⁹⁵. Ayrıca, Creekler, Siyahi Seminoleleri yakalayıp köleleştirmekte ve Seminole köylerine baskın düzenlemekteydiler. Yerli Seminoleler, Siyahi Seminoleleri tehdit eden bu teklife şiddetle karşı çıkmakta ve onların kendi aileleri dışında köle olarak alınıp satılmalarını kabul etmeye asla yanaşmayacaklarını ABD'li yetkililere söylemekten çekinmemişlerdi.

Siyahi Seminolelerle kurulan bu bağ Seminole yerlilerini güçlendirirken, ABD'yi endişelendirmekteydi. 28 Mayıs 1830'da Başkan Andrew Jackson, güneydoğu ABD'de ikamet eden tüm yerlilerin Mississippi'nin batısına göçlerini zorunlu kılan bir yasayı Kongreden geçirmeye muvaffak olmuştu. Bu yasaya göre göçen yerliler burada hiçbir müdahaleye maruz kalmadan kendi topluluklarını ve hükümetlerini kurabileceklerdi⁹⁶. Bu yasa ABD tarihinde "Yerli Kaldırma Yasası (Indian Removal Act)" olarak yer almıştır⁹⁷. Yasanın hemen akabinde yerlileri vatanlarından göçürmeye yönelik baskılar artmaya başladı. Nihayet Seminole yerli liderleri ABD'nin sunduğu batı topraklarını incelemek üzere bir heyet göndermeyi kabul etmeye zorlandılar. 9 Mayıs 1832'de, birçok Seminole Kızılderili şefi, bir Seminole heyetine Oklahoma'yı ziyaret ederek teklif edilen toprakları denetlemesini ve izlenimlerini konseye bildirmesine izin veren Payne's Landing Antlaşması'nı imzalamışlardı. Şefler, delegelerin arazileri değerlendirmesini dinledikten sonra, Seminole ülkesinde çeşitli grupları temsil eden konsey üyeleriyle göçün esasına karar vereceklerdi⁹⁸.

⁹⁵ Watts, *a.g.m.* p.16.

⁹⁶ Amerika'daki İngiliz kolonilerini dönüştürmek için Creekler Fransa, İspanya ve İngiliz kaşifler tarafından Mississippi Nehri'nin batısındaki topraklara yerleştirilmişlerdi. Ancak Amerikalılar yerlileri bu topraklardan çıkarmak ve büyük nehrin batı tarafındaki toprakların dışına çıkarmak istiyorlardı. 1812'de İngiltere ile yapılan savaşta Amerikalılar Muscogean ve Cherokee yerlileri tarafından desteklenmişlerdi (Kasee, *a.g.m.*, s. 124.)

⁹⁷ Smith, *a.g.böl.*, p. 125; Yerlileri kaldırma yasının uygulanması için başlatılan çalışmalar sonucunda henüz İkinci Seminole Savaşı başlamadan önce 28 Aralık 1835'te Major Francis Dade komutasındaki bir ABD ordusu 180'den fazla Seminole ve Siyahi Seminole'yi Orlando'nun yaklaşık 60 mil batısına taşınmaya muvaffak olmuştur. 19 Nisan 1842'ye gelindiğinde ise yaklaşık 4000 Seminole ve Siyahi Seminole merkezi Florida'dan çıkarılarak batı yakasına gitmeye zorlanmıştır (Beatty, *a.g.m.*, s. 13, 14).

⁹⁸ Amerikalı yetkililer ise Payne's Landing Antlaşması'nın Seminole göçünü garanti ettiğine inanıyorlardı (Watts, *a.g.m.*, p.17).

1833'ün ilk aylarında, tercüman olarak görev yapan siyahi lider Abram da dahil olmak üzere seçilen Seminole liderleri Oklahoma'yı ziyaret ettiler. Seminole heyeti toprakları gördükten sonra, ajan John Phagan imzalamaları için ek bir anlaşma hazırladı. Bu anlaşma, Seminole liderlerinin toprakları onayladığını ve Seminole ulusunun göç edeceğini doğruladığına dair bağlayıcı maddeler içermektedir. Başlangıçta, delegeler imzalamayı reddettiler ve tek başına bütün ulus için göç konusunda karar vermeye yetkilerinin olmadığını ileri sürdüler. Sonunda Phagan, temsilciler anlaşmayı onaylayana kadar liderlerini alı koyarak Florida'ya iade etmeyeceği tehdidinde bulundu⁹⁹.

Delegeler Florida'ya döndüklerinde ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından sunulan bölge hakkındaki değerlendirmelerini sunduklarında, konsey göçe karşı oy kullandı. Bu durum iki tarafında masadan kalkmasına sebep oldu. Hükümet, tercüman Abram'ın Amerikalı temsilcilerden iki yüz dolar rüşvet almak için hem şefleri hem de hükümeti bilerek aldattığını iddia etti. Abram'ın hem uzun yıllar birlikte yaşadığı Seminole'ye hem de büyük ölçüde güvendiği Amerikalılara ihanet ettiği yönündeki suçlamaların aslında gerçekte hiçbir ilgisi yoktu¹⁰⁰.

Hükümetin, Payne's Landing Antlaşması'nda Abram'ın aldığını iddia ettiği "rüşvet" in gerçek olmadığı anlaşmanın usulünden anlaşılmalıdır¹⁰¹. Gerçekte Abram'ın aldığı iddia edilen rüşvetin, ancak yerlilerin kaldırılması işlemlerinin sonra ermesiyle elde edilebileceği düşünüldüğünde Abram'ın bu rüşveti almasının mümkün olamayacağı aşıkardı. Ayrıca, anlaşma koşullarının Seminole liderlerine tercüme edilmesi sırasında Amerikalı bir tercüman da görev yapmaktaydı. Böyle bir durumda Abram'ın, Amerikalıları aldatmak için terimleri kasten yanlış yorumlaması halinde, ABD adına anlaşmayı yorumlayanların bu aldatmacayı mutlak surette tespit edecekleri de bir gerçektir. Son olarak, siyahi bir Seminole olarak Abram, özellikle Şef Micanopy ve Seminole Kızılderilileriyle yakın bir ilişkisi varken ve yerlilerin kaldırılmasına karşı

⁹⁹ Watts, *a.g.m.*, p.17.

¹⁰⁰ Watts, *a.g.m.*, p.17-18.

¹⁰¹ Anlaşma hakkında bkz. John Mahon, "Two Seminole Treaties: Payne's Landing, 1832, and Ft. Gibson, 1833," *Florida Historical Quarterly*, 41.1 (Jul., 1962), 1-21.

aktif liderliği söz konusu iken, bilerek ulusa ihanet etmiş olması da mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, Antlaşmanın belirsiz ifadeleri ve Phagan'ın eylemleri, Abram'ın okuma yazma bilmemesi ve antlaşmanın kendisini okuyamaması olasılığı ile birleştiğinde, yanlış anlaşılmanın hükümet ajanlarının aldatmacasından doğmuş olabileceğini düşünmek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır¹⁰².

Payne's Landing Antlaşması bu özellikleriyle doğrudan bir savaş için yeterli bir gerekçe haline gelmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla İkinci Seminole Savaşı da bu anlaşmanın yapılaş şekline kaynaklanmıştır. Bu anlaşmadaki pürüzler ve sistematik aldatmacalar sebebiyle Seminole yerlileri göç etmeyi reddetmiştir. ABD hükümeti de yerlileri tehcir için baskı uyguladıkça gerilim artmıştır. Anlaşmanın Siyahi Seminoleleri koruyan veya devam eden baskınları durduracak hiçbir hüküm içermemesi, hükümetin Seminole toplumunu ve bu topluluğun köle üyelerini tümünden yok etmeyi planladığı yönündeki korkuları pekiştirmiştir. Kaldırma işlemine uyum sağlanması halinde Siyahi Seminoleler bireysel olarak satılmaya ve aile bağlarının kopmasıyla karşı karşıya geleceklerdi. Akrabalık ve topluluğun kritik durumu göz önüne alındığında, uzaklaştırma sadece yaşamları değil, aynı zamanda Siyahi Seminolelerin geleneksel değerlerini de tehdit etmekteydi¹⁰³.

Sorun, Florida'daki yerli-beyaz ilişkilerinin bozulmasıyla tam bir çıkmaza girmişti. Savaşı başlatan beyaz adam, Siyahi Seminolelerin ve Kızılderililerin stoklarına ve ürünlerine baskınlar düzenledi. Antlaşmadaki belirsizlikler bu baskınların şiddetini ve sıklığını artırmıştır. General D. L. Clinch, Washington'a "sadece kelimelerden daha güçlü bir güç" çağrısında bulundu, "sınırın tümünün yerliler ve yerli zenciler tarafından ihlal edilebileceğini" söyledi. Bu çağrı üzerine hükümet daha fazla birlik gönderdi. 28 Aralık 1835'te Binbaşı Francis L. Dade, Seminole topraklarının ortasında Fort King'e yürüdü. Hazırlıklı olan Kızılderililer ve siyahiler bu müfrezeyi pusuya düşürdü. Pusudan sadece bir asker kurtulabildi. ABD, kendi saldırısının neticesinden sorumlu tuttuğu Seminole kabilelerini tam bir "soykırım"a maruz bırakacak şekilde ortadan kaldırmaya karar verdi. ABD'nin bu kararı Seminole Kızılderililerini ve Siyahi Seminoleleri ortak düşmana karşı güçlerini

¹⁰² Watts, *a.g.m.*, p.18.

¹⁰³ Watts, *a.g.m.*, p.18.

birleştirmeye yönlendirdi. Siyahi Seminoleler, kısmen veya tamamen Seminole savaşılarından oluşan müfrezelere liderlik yaptılar. Askeri yetkililer, Siyahi Seminolelerin Kızılderililere göre yer değişimine daha şiddetli dirençli gösterdiklerini ileri sürmüşlerdir. Yerlilerden, bir grubun teslim olmaya karar vermesi halinde, Siyahi Seminoleler müttefiklerini savaşıma azmettirmekte veya başka bir gruba katılarak savaşı sürdürmekteydiler. Bu süreçte Siyahi Seminoleler, ABD politikaları için yerlilerden daha büyük bir tehdit olarak görülmüştür¹⁰⁴.

Afro-Amerikalı köleler, Siyahi Seminoleler kadar yerli Seminolelerin davası için de büyük destek ve değer oluşturmuşlardır. Augustine'deki özgür Siyahlar, barut kullanarak Siyahi Seminole kuvvetlerine sadece yardımcı olmakla kalmamış, aynı zamanda plantasyonlara Afro-Amerikalılardan destek gelmesini de sağlamışlardır. Seminole şefi Yaha Hago eşliğinde Abram, Siyahi Seminole kuvvetleri için köle mahallelerinde dolaşarak kuvvet toplamaya muvaffak olmuştur. Savaş boyunca, Siyahi Seminoleler ve yerlilere sığınmak üzere kaçan ya da yakalanan çok sayıda plantasyon kölesi direniş çabalarına katılmıştır. Gruger ve DePeyster plantasyonundaki yaşlı adam gibi savaşa katılmaya direnen köleler, muhalif davranışları için ciddi bir şekilde cezalandırılmışlardır. Bu cezalandırma beyazlara karşı verilen bu savaşta herhangi bir bireyin bir iddiası olsa da büyük bir tehlike arz etmiştir. Bu sebeple Siyahi Seminoleler bir nevi savaş kuralları uygulayarak, direnişi kıracak bütün engelleri ortadan kaldırmakta yerlilerden çok daha kararlı bir duruş sergilemişlerdi¹⁰⁵.

Florida'daki Afro-Amerikan topluluğunun bütün parçaları direnişe büyük destek vermişlerdi. Bu da direnişin, beyaz saldırısına karşı Siyahi veya Seminole ayırdetmeksizin herkesin ortak kaderi ve ortak birleşeni durumuna geldiğini göstermektedir. Siyahi Seminoleler, Roridian plantasyon köleleri ve şehirlerde yaşayan özgür siyahlar, hem Afrika mirasını hem de Euramerican toplumunun baskısını paylaşmıştır. Sonuç olarak, çeşitli şekillerde ortak bir kaderi paylaşan Afro-Amerikan halkları aynı zamanda benzer bir dünya görüşüne de sahip olmuşlardı ve bazı kültürel taahhütleri de paylaşmışlardır. Florida'nın Afro-Amerikan toplulukları bütün parçaları ve unsurlarıyla, Euramerican/beyaz

¹⁰⁴ Watts, *a.g.m.*, p.18.

¹⁰⁵ Watts, *a.g.m.*, p.19.

toplumun hakimiyetine karşı büyük bir direniş göstermiştir. Plantasyon köleleri, - kaçmak da dahil olmak üzere-, çeşitli şekillerde isyan ederek kendi kültürel sistemlerini korumaya muvaffak olmuşlardır. Daha az sayıda olan ve sert Güney yasalarına tabi özgür siyahlar ise ayrı sosyal kurumlar inşa ederek beyaz tahakkümüne karşı koymuşlardır. Direnişlerinin karakteri farklı da olsa, hem Siyahi Seminole toplumunun dışındaki Afro-Amerikalılar hem de Afro-Yerliler, neticede Euramerican toplumunun egemenliğine direnme mücadelesinde bir araya gelmeye muvaffak olmuşlardı. Florida siyahları Siyahi Seminole köylerini Afro-Amerikan kültürünün unsurlarının gelişebileceği ve kendi yaşamlarını kontrol edebilecekleri özgürlük alanları olarak algıladılar. Bu köylerin yıkımına yönelik tehditlere karşı Afro-Amerikan topluluklardan alınan destek, köylerin ayakta kalmasını sağlayan en büyük unsur olmuştur¹⁰⁶.

İkinci Seminole Savaşı'nda Siyahi Seminole topluluklarının Seminolere verdikleri destek ve kaçak kölelere sağladıkları yaşam hakkı, Amerikan askeri subayları tarafından bütün Güney plantasyon sistemi için büyük bir tehdit olarak kabul edilmiştir. Bu subaylar, Florida'daki beyaz adamları ve hükümeti, çıkarılan yasa gereği sadece Seminole Kızılderililerini vatanlarından sürmeye ve ele geçirilecek Siyahi Seminoleleri yeniden köle olarak satışa sunmaya çağırsa da, hükümet yetkilileri bu yerlilerin ulusun siyah üyeleri olmadan Rorida'dan ayrılmayacaklarını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Hükümet bu kararı açıklarken aslında Siyahi Seminolelerin göstermiş olduğu bu direnişin güney plantasyonlarına kadar genişleyebileceğinden ve yaygın köle topluluklarını uyarabileceğinden korkmaktaydı. Bu korku, onları Siyahi Seminoleleri Güney'den çıkarma konusunda adeta kamçulamıştır. Bazı hükümet yetkilileri, Siyahi Seminolelerin Güney plantasyonları için Batı'da bile tehlike yaratabileceklerini, bunun için de Afrika'daki Amerikan kolonilerine gönderilmelerinin gerektiğine inanmaktaydılar. Birçok Amerikan subayı, Siyahi Seminole topluluklarının ve liderlerinin gösterdikleri kararlılık ve beceri sayesinde yerlilerin eylemlerini dahi kontrol ettiklerini ve belirlediklerini savunmaktaydılar. Rorida'daki birliklerin komutanı General Thomas Jessup, İkinci Seminole Savaşı'nın bir yerli savaşı olmaktan ziyade "negro savaşı" olduğunu ileri sürerek, Seminole Kızılderililerinin vatanlarından çıkarılabilmesi için öncelikle

¹⁰⁶ Watts, *a.g.m.*, p.19.

Siyahi Seminolelerin yenilmesi ve sürülmesi gerektiğini ifade etmek zorunda kalmıştır¹⁰⁷.

İkinci Seminole Savaşı sırasında Siyahi Seminoleleri yönlendiren liderlerin liderlik yeteneğinin incelenmesinin, Siyahi Seminolelerin çatışma algısı hakkında önemli bilgiler sunacağı açıktır. Bu savaşta çok sayıda Seminole Siyahı savaşmış olsa da, yalnızca liderlik pozisyonlarında bulunanların kişiliklerine erişmek mümkün görünmektedir. Euramerican gözlemcileri, büyük müzakerelerde Amerikalı sözcülerle ilgilenen Seminole Black lideri ve tercüman Abram'ın faaliyetlerinden sık sık bahsetmişlerdir. Abram'ın geçmişine ilişkin bir soruşturma, savaş sırasındaki eylemleri ve çatışma kavramlarını, Siyahi Seminole topluluklarının İkinci Seminole Savaşı'nda gösterdikleri kahramanlıkların algılamasına katkıda bulunacaktır. Buna karşılık savaşın ilk aşamasında ordu, Florida'daki Seminole nüfusunu yurtlarından çıkarma politikasını benimserken, Kızılderili ajanı Wiley Thompson, Tümgeneral Winfield Scott, Vali Richard Keith Call ve Tümgeneral Thomas Jesup'un operasyonel yaklaşımları savaşı bitirme yerine savaşı kanlı bir şekilde nasıl sonuçlandıracaklarının provasını yaptırmışlardır¹⁰⁸.

1790 yılında doğan Abram, erken yıllarını kölelikte geçirdi. 1814 civarında, İngilizler tarafından verilen vaatleri cazip bulan Abram, onlarla Amerikalılara karşı savaşmak için kaçmıştı. Abram, Birinci Seminole Savaşı sırasında Seminole Kızılderililerine katılmıştır. Savaş sırasındaki cesareti için Seminole liderleri, Abram'ı İkinci Seminole Savaşı sırasında siyahilerle iletişimde kullanmışlardı. Bu görevi için ona "Souanaffe Tustenukke" adı verilerek ödüllendirilmiştir. Bu, Abram'ın bağımsız bir Seminole köyünde yaşamasına rağmen, kültürel olarak Seminole yerlilerine entegre olduğunu ve bir savaşçı olarak kabul edildiğini göstermektedir¹⁰⁹.

1826'da Abram, Micanopy ile yakın işbirliği içindeki Siyahi Seminole köyü olan Pelahlikaha'da ikamet etmiştir. Abram bu köyde Seminole şeflerine eşit bir statüye sahip oldu. Seminole konsey kararlarına katıldı

¹⁰⁷ Watts, *a.g.m.*, p.20.

¹⁰⁸ Hobbs, *a.g.t.*, p. 3.

¹⁰⁹ Watts, *a.g.m.*, p.20.

ve Seminole Kızılderili şeflerinin büyükelçiliğini ve tercümanlığını yaptı. Abram, aynı zamanda Seminole konseyi toplantılarında siyahilerin çıkarlarını da temsil etti. Savaş alanında lider olan Abram, hem yerli hem de Siyah savaşçılardan oluşan birliklere komuta etti¹¹⁰.

Seminoller tarafından bir peygamber gibi kabul edilen Abram, ruhsal gücünü Seminole davasını ilerletmek için kullandı ve ülke içindeki itibarını ve saygısını artırdı. Amerikan savaş esirleri Abram'ın savaşçılara, Amerikan General Wiley Thompson'ın evinin yakınında yürüyüşe çıkarken Seminole Kızılderilileri tarafından öldürüleceği yönünde bir istihbarat vermişlerdi. Bu istihbarat gerçek çıkmıştı. Abram, bu bilgiye ulaşmış olsa da bazen hiç bilmediği diğer durumlarda kehanet güçlerini kullandığı düşünülmekteydi. Tanrı'nın Seminole tarafında olduğuna dair bir beyan, maddi dünyada faaliyet gösteren manevi bir gücün Seminoleler için uygun bir sonuç üreteceğine olan inancı ortaya koymasından büyük önem taşımaktaydı. Abram'ın kuvvetleri, Seminole milleti teslim oluncaya ve kırsal alanlara göç etmeyi kabul edene kadar kırsal kesimi tahrip etmesi emredilen ABD birliklerine karşı koymaya devam etmiştir. ABD ordusu, geleneksel savaşın etkisiz hale gelmesinden sonra, Seminoleleri bataklıktan bataklığa sürmeye, mahsulleri mahvetmeye, evleri ve kişisel eşyaları yok etmeye odaklanmıştı. Siyahi Seminole topluluğu tarıma bağlı olduğundan, sürekli taciz sadece ekonomiyi bozmakla kalmadı, aynı zamanda toplumsal faaliyetleri kesintiye uğratarak kolektif değerleri de tehdit etti. Siyahi Seminole direnişi kendi topluluklarını koruma çabasıyla başlamıştı, ancak hem siyah hem de yerli köylerinin yok edilmesi, Seminoleleri Rorida'da bir araya gelmeye zorladı. Abram, Amerikalıların tüm Seminole ulusunu yok etmek istediğini fark etmişti. Savaştan sonra, bir ateşkes müzakeresinde Amerikalılar "Cehenneme git, GD sen! Senden hiç şüphemiz yok."¹¹¹ diyerek müzakerelere katılmasına izin vermediler.

1837 Ocak ayının sonunda General Jessup'un askerleri, Florida'daki Seminole kalesinden sadece birkaç mil uzaktaydı. Jessup, Seminole milletinın anlaşmaya uyması koşuluyla barışmayı teklif etti. Abram, generali 31 Ocak'ta ziyaret etti. General, Abram'ı tatmin edici bir

¹¹⁰ Watts, *a.g.m.*, p.21.

¹¹¹ Watts, *a.g.m.*, p.21.

anlaşmanın mümkün olduğuna ikna etti. Abram'ın hakim olduğu Seminole grubu, Fort Dade'de bir konferansın düzenleneceği 18 Şubat'a kadar düşmanlıkları durdurmayı kabul etti. Yaklaşık üç haftalık müzakerelerin ardından, 6 Mart 1837'de dört Seminole Kızılderili şefi ve Seminole Siyahi lider John Cavallo (Cawyya) Fort Dade Antlaşması'nı imzaladılar¹¹². Bu antlaşmanın beşinci maddesi, hükümetin Kızılderililerin mülkiyeti olarak tanınan Florida'nın batısına Siyahi Seminolelerin de göç etmesine izin verileceğini garanti etmekteydi.¹¹³

Eylül 1837'de Abram, muhtemelen General Jessup'un talimatları altında, bağımsız Seminole yerli lideri Coe Hajo'ya bir haber göndererek teslim olmaya ve göç etmeye çağırdı. General Jessup Abram'ı etkilemesine rağmen, bu mesaj Abram'ın savaş algısı hakkında önemli bir fikir vermektedir. Abram, Oklahoma'ya yaptığı gezi sırasında Batı Florida'nın savaş sırasında yıkılan Doğu Florida topraklarıyla karşılaştığında daha verimli olduğuna inandığını ifade etmiştir. Abram'ın bu inancı Siyahi Seminole ile toprak arasındaki derin bağın adeta bir tanımı gibiydi. Ona göre Florida'da kalmak bir yıkım demekti, çünkü ülke fakirleşti ve Amerikalılar bütün ulusu yok etmeye niyetliydi. Ona göre göç hem Euramerican toplumunun baskılarından uzaklaşmayı ve hem de daha zengin bir ülkede topluluklarını koruma fırsatı elde etmeyi sağlayabilirdi¹¹⁴.

Abram, Nisan 1838'de General Jessup'a yazdığı bir mektupta, temperli bir militanlığı ve Amerikalıların niyetlerine güvensizliği ifade etmek için dünya görüşünü kullandı. Abram, ABD hükümetinin tekrar Seminole Siyahları ile toprakları arasına gireceği korkusunu dile getirmişti: "Yeni evimize ulaştığımızda, ormanda yeşil kalır ve su akarken kalmamıza izin verileceğini umuyoruz." diyerek Amerikalılara olan güvensizliği dile getirmiştir. Abram ayrıca, mektubunu belirsiz bir şekilde sona erdirmiştir. Bu belirsizlik hükümetin göç için toplanan Seminole Siyahlarıyla adil bir şekilde ilgilenmeyeceği şüphesinden kaynaklanmaktaydı. Bu şüpheyi ifade ederken: "Umarım tüm Siyahlar

¹¹² John Cavallo İspanyol Floridası'nda 1812'de dünyaya geldi. Onun babası da Seminole şefi veya ikinci şef İmotley (Charles Cavallo veya kaptan Cavallo olarak bilinir) ve annesi dahi bir afrikalı veya Afrika kökenli Amerikalıydı. Geniş bilgi için bkz. Rivers, *a.g.m.*, p. 2.

¹¹³ Watts, *a.g.m.*, p.21.

¹¹⁴ Watts, *a.g.m.*, p.22.

memnundur." demektedir. Abram'ın endişelenmesi için bir sebep vardı. Bu da Mart ayında Jessup'un siyahları yerlilerden ayırmasından kaynaklanmıştı. Jessup iki grubun ayrı olarak göç etmesini planlamıştır.

Amerikalıların onları köleleştirme arzusunun bilincinde olan Siyahi Seminoleler, bu durumu endişeyle karşılamışlardı. Siyahlar ve Kızılderililer arasındaki akrabalık ilişkileri göz önüne alındığında, ayrılmış göç birçok ailenin bozulmasına neden olacaktı. Abram, Jessup'a Siyahi Seminole topluluğunda akrabalığın önemini ifade etmeye çalıştı:

"Sadece kendimiz için değil, başka herhangi bir insanınki kadar sevgili eşlerimiz ve çocuklarımız için de yaşıyoruz." demiştir. Bu çıkışı öncelikli olarak Abram'ın aile bağlarının koparılmasıyla sonuçlanan bir tepki getirdi. Jessup, Abram'ın ABD'ye rehberlik ve tercüman olarak hizmet etmeyi kabul etmemesi durumunda ailesine el koyacağını ve satacağı tehdidinde bulundu. Abram ve ailesinin Micanopy'ye "ait" olduğunu belirten Jessup, Abram'a "bize sadık kalırsan ailenin özgürlüğünü satın almış olursun ve eğer sadık kalmazsan ailenin bütün fertlerini asacağım" diyerek tehdit etmiştir. Jessup bu yaklaşımı diğer Siyahi Seminoleler için de kullandı ve onları ABD hükümeti adına hizmet etmeye zorladı¹¹⁵.

Akrabalık ve toplumsal dayanışma değerlerini vurgulamanın yanı sıra, Abram'ın General Jessup'a yazdığı mektup, güçlü kültürel kimlik duygusunun da bir özeti gibiydi. Daha önce belirtildiği gibi, bu Afro-Amerikalılar kendilerini çeşitli kökenlerden birçok topluluktan oluşan bir ulusun üyeleri olan Seminole olarak kabul etmişlerdi. Abram bu kültürden "Seminole Brethren" olarak bahsetmiş ve bu ilişkiyi sadece yakın aile bağları ile değil, aynı zamanda daha geniş bir akrabalık sistemiyle ilişkilendirmişti. Ancak Abram'ın mektubu, ulusun "kırmızı insanlar" ve "siyah insanlar" olarak ayrıldığını da düşündüğünü ortaya koymuştur. Bu nedenle, Seminole milletinin üyeleri kültürel bağları paylaşıyorlar da, siyahlar Kızılderililerden ayrı bir kimliğe sahipti. Afro-yerliler kendi kültürel sistemlerini geliştirdiler ve korudular. Bu kültürü sadece yerli toplumun bir ifadesi olarak görmediler. Siyahi Seminole liderleri, Abram'ın teslim olma kararına katılmıyorlardı. John Cavallo gibi aktif liderlerin birçoğu 1838 baharına kadar göç etmeyi reddetmiştir.

---

¹¹⁵ Watts, *a.g.m.*, p.22.

John Cavallo, Fort Dade Antlaşması'nı imzalamasına rağmen, kısa bir süre sonra büyük bir grupla kaleden kaçarak, aktif savaşı seçmiştir¹¹⁶.

Florida milletvekillerinin kaçak bir köle olduğundan şüphelendikleri herhangi bir Seminole Siyahını ele geçirmelerine izin veren bir yasa tasarısının varlığından haberdar olduklarında, Siyahi Seminoleler arasında belki de ilk liderlik kırılmaları başlamış oluyordu. Bu kırılma çeşitli Seminole Kızılderili şefleri arasındaki bölünmeleri de beraberinde getirmiştir. Abram, Micanopy ile yakın ittifak kurdu ve Micanopy göçü desteklemese de, barışı teşvik etmiştir. Bu yüzden birçok Seminole onu etkisiz bir lider olarak gördü. Bu sebeple John Cavallo, Micanop'un yeğeni Coacoochee'nin (Wildcat) grubunda yer almayı tercih etmiştir¹¹⁷.

Sonunda teslim olmaya zorlansa da, Coacoochee'nin daha agresif tutumu, General Jessup'a güvenemeyen Seminole Siyahlarını bu gruba çekmiş görünmektedir. Bununla birlikte, Abram'ın daha militan Afro-yerli liderlerle yaptığı toplantılar, malesef Siyahi Seminole gruplarının teslim olmasına neden olmuştur. 1838'de siyahların çoğu ya teslim olmuş ya da yakalanmıştır. 1841'de son siyah göçmen partisi Oklahoma'ya getirilmiştir. Siyahi Seminolelerin Batıdaki nüfusu yaklaşık 500'e ulaşmıştır. Bununla beraber Jessup tüm Seminole Siyahlarını göç ettirme sözünü tamamen tutmamıştır. Kayıtlara göre 900'den fazla Seminole Siyahı göç için kayıt yaptırmasına rağmen, kalan 400 siyahının ne olduğu konusunda bir bilgi yoktur. Muhtemelen ya Oklahoma'ya göç sırasında yok edilmişlerdir veya yeniden köle olarak satılmışlardır¹¹⁸. Bu savaş sırasında ABD ordusunun kayıpları da az değildi. 7000 kişilik ordudan 1466'sının kaybedildiğine dair bilgiler mevcuttur.¹¹⁹

¹¹⁶ Watts, *a.g.m.*, p.22.

¹¹⁷ Watts, *a.g.m.*, p.23.

¹¹⁸ İkinci Seminole Savaşı'nın çıkışı her ne kadar yerlileri Florida'dan çıkarmak amacına dayansa da aslında yerlilere destek veren Siyahi Seminolelere karşı ABD'lilerin art niyetli yaklaşımlarının etkisi de büyüktü. Öyleki ABD hükümeti Siyahi Seminolelerle barış düşüncesinden ziyade onları yeniden köleleştirmek gibi bir saplantı içerisindeydi ki, bu durum eylemlere de yansdığından Siyahi Seminoleler savaşa gönüllü olarak katılmışlardır (Scallet, *a.g.t.*, p. 233 vd.)

¹¹⁹ John C. Wendt, *Marauders, Mud, And Money: The Misapplication, Development, And Exploitation Of Logistics During The Second Seminole War, 1835-1839*, (Master Thesis, History Department at Texas A&M University), Texas 2018, s. 12.

Buraya kadar yapılan incelemeler Siyahi Seminolelerin İkinci Seminole Savaşı'ndaki faaliyetlerinin genel olarak Afro-Amerikalıların sadece Euramerican kültürüne değil, aynı zamanda bütün ABD'lilere bir tepkinin sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu itibarla Siyahi Seminolelerin savaşa katılımı, aslında Euramerican müdahalesine karşı kendiliğinden gelişen bir direnişten kaynaklanmıştı. 1835-1841 yılları arasında Siyahi Seminoleler tarafından Seminole Kızılderilileri ile ittifak halinde verilen savaşlar, aslında Euramerican egemenliğine direnmek için verilen uzun mücadelenin bir sonucu olarak kabul edilebilir¹²⁰.

5. Üçüncü Seminole Savaşı Öncesinde Florida'nın Durumu

İkinci Seminole Savaşı bittiğinde herkes barışın tesis edildiğini düşünmekteydi. Florida yerleşimcileri Alabama, Mississippi ve batıdaki toprakların tamamı huzurun hakim olduğu yerler olarak federal yasalara teslim edilmeye hazırlanıyordu. Mayıs 1830'da çıkarılan toprak yasasına göre boş bir araziye ev inşa eden her yerleşimciye 1 dönümü 1,25 dolardan 160 dönüm arazi satın alma hakkı verilmişti. Bu yasa aslında Seminolelerden alınan topraklara kurulmaya çalışılan gecekondulara zemin hazırlamaktaydı ki, bu kanunun perde arkasında Seminole akınlarını durdurma amacı saklıydı. Ancak beyaz yerleşimciler bu yasanın kendilerini koruma konusunda yeterli olmadığı konusunda kesin bir inanca sahipti¹²¹. Haziran 1842'de İkinci Seminole Savaşı henüz bitmişken Missouri'den Senatör Thomas Hart Benton, 4 Ağustos 1842'de yerleşimcilerin taleplerini karşılayacak yeni yasayı çıkardıklarını haber vermiştir. Ancak bu yasa, aslında koruyucu olmaktan ziyade silahlı bir işgali desteklemekten başka bir işe yaramayacaktı. Yasa uygulamaya girer girmez on sekiz yaşın üzerindeki her aile reisinin Gainesville ve Barış Nehri (Peace River/Talakchopco hatchee) arasında bulunan 200.000 dönümlük bir arazi için sadece 160 dönümlük bir araziye başvurabileceğini, ancak arazinin bir kaleden iki mil veya daha fazla uzak olması ve kıyıya yakın olmaması şartı getirilmişti. Yasaya göre müstakbel yerleşimcinin araziyi seçmesi ve dokuz ay içinde St. Augustine veya Newnansville'de kaydettirerek bir ev inşa etmesinden sonra en az beş dönüm araziye işlemesi gerekmektedir. Bu şartlar dahilinde beş yıl boyunca işlenmesi şartı ile toprağın yerleşimciye ait olacağı ibaresi yer

¹²⁰ Watts, *a.g.m.*, p.24.

¹²¹ James W. Covington, *The Seminoles of Florida*, Florida 2017, p.110.

almaktaydı¹²². Silahlı İşgal Yasası yürürlüğe girdikten sonra yaklaşık 189.440 dönümlük arazi için toplam 1.184 kişiye izin verilmişti. Belirtilen arazi Seminole topraklarından biraz uzak olmasına rağmen, beyaz yerleşimciler daha güneyde toprak kapabilmek için harekete geçmişlerdi. Ancak yasanın çıkarılma amacı her ne kadar bir tampon bölge oluşturmak olsa yerleşimcilerin bu görevi yerine getirmesi mümkün olmamıştır, çünkü birçoğunun silahları yoktu¹²³.

Yasanın çıkması sonrasında beyaz yerleşimciler durumdan memnun olmayan Seminolelerin tehditleriyle karşı karşıya kaldılar. Bu tehdit üzerine 19 Mayıs 1845'te Başkan James Polk, yerliler ile beyaz yerleşimciler arasında tarafsız bir zemin oluşturmak için yirmi millik bir rezerv toprak ayırdı. Polk'un emri uyarınca, rezervin kuzeyindeki yirmi mil boyunca hiçbir araziye yönelik talep kabul edilmeyecekti. Ancak Florida genel denetçisi John Jackson ve John Irwin ile Charlotte Harbor yakınlarındaki bölgeyi incelemek için bir anlaşma yapmışlardı. İçişleri sekreteri Orlando Brown, Arazi Ofisi komiseri John Butterfield'i protesto ettiğinde Butterfield, kemer içindeki arazi için hiçbir izin verilemeyeceğini ve şayet bir talep olması halinde ABD mareşalinin yerleşimcileri kaldıracağını söyledi. Polkun işaret ettiği rezerv toprak yaklaşık 6.700 mil kare idi¹²⁴. 1843'e kadar ABD'liler Arkansas bölgesine 3800'den fazla Seminole göndermişlerdi. Florida'da ise sadece 100 Seminole kalmıştı. Bununla beraber İkinci Seminole Savaşı sırasında ne kadar yerlinin öldürüldüğü hakkında kaynakların hiç bir bilgi sunmaması bu konudaki belirsizlikleri korumaktadır¹²⁵.

Savaş sonrasında ikna edilen Seminoleler de söz konusu rezerv topraklara taşınmıştı. Bu savaşçı kabilenin talepleri ve toprak ihtiyaçları önceleri yadırganmadan dikkate alınmıştır. Karşılıklı ziyaretler iki toplumu bir dereceye kadar birbirine ısındırmış görünmekteydi¹²⁶. Hatta Seminole kabilesinden Thomas P. Kennedy, Eylül 1845'te Pine Islan (Caldez Rancho) üzerinde bir balıkçı tesisi kurmak ve ticaret yapma

¹²² Covington, *a.g.e.*, p. 110.

¹²³ Covington, *a.g.e.*, p. 111.

¹²⁴ Bu toprak başka bir deyişle yaklaşık 4.288.000 dönüm ve yirmi mil nötr bölge, 5.400 mil kare veya 3.456.000 dönümdü (Covington, *a.g.e.*, p. 111).

¹²⁵ John C. White, Jr., *American Military Strategy During The Second Seminole War*, (Masters of Science of Military Studies), USA 1995, p. 34.

¹²⁶ Covington, *a.g.e.*, p. 111.

izni almıştı. Bu izin sonrasında işletme büyüdü ve bölgenin en önemli mağazası haline geldi. Buna karşılık beyazlar ise Seminoleleri kendi içki üretiminin bir müşterisi olarak ellerinde tutmak istiyorlardı. Ancak bu istek zaman zaman sıkıntılara sebep olmuştur. Bu sıkıntıların temelinde rezerv toprakların gerçek sahipleri olan Seminolelerin bu topraklardan kopmak istememelerine karşılık, beyazların onları sadece müşteri olarak kabul etmek istemesi ve evlerini terk etmeleri için zamanın biraz daha hızlandırılması için yönetime baskı yapıyor olmaları vardı. Bütün bu baskılara rağmen Seminoleler 1842 anlaşmasının şartlarına sonuna kadar uydular¹²⁷. Ancak Seminoleler ile beyazlar arasındaki ilk çatışmalar 17 Temmuz 1849'da başladı. Anlaşmanın hayata geçirildiği 1842'den 1849'a kadar geçen yedi yılda beyazlar yerleştirilirken, görmezlikten gelinen Seminoleler hep bir kenara itilmiştir. Onların yerleşim yerlerinden çıkarılmasına yönelik baskılar örtülü de olsa yapılmaya devam edilmiştir. Oysa ki, beyazlarla bir arada yaşamaya mecbur bırakılan bu insanlar beyazların müşterisi haline getirildikleri yetmezmiş gibi, beyazların almadığı veya satmadığı bir mal karşılığında her hangi bir gelire de sahip olamamaktaydılar. Şartların kendi aleyhlerine oluşturulduğunu anlayan Seminoleler, kandırıldıklarının ve yok edilmek üzere sürgün ile tehdit edildiklerinin bilincine vardıklarında hemen silahlandılar ve tekrar karakollara saldırmaya başladılar¹²⁸.

ABD'liler Seminolelerle sürdürdükleri ilişkilerde istismar politikasını sonuna kadar işletmişlerdi. Seminole topraklarını ele geçirmek için para teklifi, zor kullanma veya toplumsal barış gibi planlı saldırılarda bulunmuşlardı. Bu saldırılar görünüşte bir çeşit anlaşma içeriğine sahip olsa da 1845 veya 1856 anlaşmalarında olduğu gibi Seminole gücünün zirvede olduğu veya savaşmaya son derece istekli oldukları dönemlerde hemen barış masasına orturmayı, bu gücün kırıldığı dönemlerde ise her çeşit savaş aracı kullanılmak suretiyle yerli toplumun hem yerlerinden sökülmesine ve hem de sessizce yok edilmelerine zemin hazırlayacak girişimlerden kaçınmadıkları tespit edilebilmektedir¹²⁹.

¹²⁷ Covington, *a.g.e.*, p. 112.

¹²⁸ Covington, *a.g.e.*, p. 114.

¹²⁹ ABD'nin Seminoleleri yerlerinden etme planlarının içeriğinde aynı zamanda bu kabileyi içten içe çökertme amacı da olduğu anlaşılmaktadır ki, Seminolelerle akraba olan ve iç içe yaşadıkları Creekleri 1845 anlaşmasıyla ayrı bir toprak parçasına mecbur

Bu ilk saldırılar sonucunda ABD'liler ilk iş olarak iki aktif federal karakolu güçlendirmeye karar verdiler. Bunun için de beyaz erkekleri silahlandıracak ve tehlikeli bölgelere taşıyabilecek gemiler gönderilmesini talep ettiler. Bu talebe cevap veren Augustine'deki Fort Marion komutanı Yüzbaşı CF Smith, kendilerinin de böyle bir imkana sahip olmadıklarını, ellerinde sadece tek direkli sörf tekneleri bulunduğunu belirtmiştir. Seminolelerin tepki saldırıları karşısında kalan Savaş Bakanı George W. Crawford elini çabuk tutarak Tümgeneral David E. Twings'i göreve davet etti ve elinin altında bulunan 1.400 asker ile Florida Eyaleti'nin sınır yerleşimlerini koruması emrini verdi. Crawford, Twings'ten Seminolelerin öncelikle barışçıl yollardan ikna edilmesini, eğer başarılmaz ise yerlilerin zor kullanılarak yurtlarından çıkarılmalarını istemiştir. Bu kriz yönetilirken iki kişi paniğe kapılmamıştı. Askeri eylemlerden ziyade diplomasiye başvuran Fort Brooke'nin komutanı Binbaşı Morris ve iki tercümanı siyahi Sampson ve Küba kökenli John. Her ikisi de İkinci Seminole Savaşı sırasında beyazlara yardım etmişlerdi. Onlar Seminoleler ile konuşmaksızın bu meseleyi halletmenin mümkün olmadığını, askeri tedbirlerin hiçbir işe yaramayacağını, zora başvurulması halinde ise yerlilerin bataklıklara çekilerek gerilla taktikleriyle büyük bir yıkıma imza atabileceklerini eleri sürmüşlerdi. Seminole göçmen ajanı Kaptan John Casey, krizi barışçıl yollarla halletmek gerektiğini ileri sürerek Seminole lideri Billy Bowlegs ile bir konferans düzenlenmesini teklif etmiştir. Konferans yeri olarak Sarasota Körfezi uygun görülmüştü. Yüzbaşı Casey tekneyle buluşma yerine geldi. Seminole liderleri, Twings ve Bowlegs arasında yeni bir düzenleme için anlaşmaya varıldı. Ancak bu anlaşmaya verilecek cevap için belirli bir zaman dilimi konuldu. Yüzbaşı Casey ise 3 Eylül 1849'da bir açıklama yaparak, son zamanlarda yapılan saldırılardan kabilenin ileri gelenlerinin haberdar olmadığını söyledi¹³⁰.

Nihayet Casey ve Bowlegs 18 Eylül'de bir araya gelmişti. Düzenlenen toplantıda General Twings, Charlotte Limanı'na demirleyen bir vapurda Albay Kili de hazır bulundu. Birkaç Seminole lideriyle bir araya gelinen bu toplantıda Bowlegs, bu savaş sırasında beyazların topraklarına ve

---

bırakarak, iki kabileyi bağımsız iki birim şeklinde yerleştirmeye muvaffak olmuşlardı (Haney, *a.g.m.*, p. 5-6).

¹³⁰ Covington, *a.g.e.*, p. 116-117.

ailelerine saldıran katilleri teslim edeceğine söz verdi. Bu katillerin en az beşinin teslimi üzerinde anlaşmaya varılmıştı. 18 Ekim’de bir araya gelen taraflardan Billy Bowlegs daha önce vaad ettiği katilleri teslim etmişti. Ancak bu beş kişiden biri ölü diğeri ise kaçaktı. Bu toplantı sırasında Twings Seminole liderlerini bir odaya alarak, onlara topraklarından çıkarılmaları yönünde bir emir aldığını belirtti¹³¹. Şayet itiraz etmeden çıkarılarsa kendilerine ödeme yapılacağını belirtmesi üzerine, seminole liderlerinden en yaşlılarından biri olan Assinwar ilk cevabını verdi: “Bu konuşmayı beklemiyorduk. Bu yeni [çıkarma] meselesine başladığınızda, beni vurmuşsunuz gibi hissettim. Vurulmayı tercih ederim. Ben yaşlıyım ve ülkemi terk etmeyeceğim. General Worth, Cumhurbaşkanınız ülkemizde rahatça oturacağımıza dair bir anlaşma yapmıştı (1842); halkımız antlaşmayı koruduğu sürece sizinki de öyle olacaktı. Uzun yıllar boyunca şikayet etmek için bir nedeniniz olmadı; ve son zamanlarda, birkaç kötü genç kanunu çiğnediğinde, insanlar arasında engellenemeyen bir şey, kefaret etmek için acele etmedik mi? Sizinle olabildiğince çabuk tanıştık ve bol memnuniyet vereceğimize söz verdik; ve o günden beri dinlenmedik. İnsanlarımızdan birini öldürdük ve sizin tarafınızdan öldürülecek üç kişiyi daha getirdik ve beşincisini getireceğiz. Çok sıkıntı ve keder vardı; ama biz adalet yaptık ve buraya tatmin olacağınızdan emin olarak geldik. Şimdi, bizden kaldırılmamızı isteyerek, beni de öldürmüş oluyorsunuz. Ancak gitmeyeceğim, halkımız da gitmeyecek. Düşünmek ya da bunun hakkında konuşmak için hiç zaman istemiyorum, çünkü zihnim oluştı”.¹³² Diyerek Twings’e tepkisini göstermiştir.

Billy Bowlegs toplantıyı şu sözlerle sonlandırdı: “Şimdi daha önce hiç olmadığı kadar katı yasalar yaptık ve buraya barış yasalarımızı çiğnemenin korkunç sonuçlarını görmek için birçok genç ve erkek getirdim. Onları buraya, yoldaşlarının öldürülmek üzere teslim edildiğini görmeleri için getirdim. Bu iş birçok gözyaşına neden oldu, ama biz adaleti uyguladık. Şimdi size sözümü söyleyeyim, eğer ülkeyi terk etme konusundaki bu konuşmayı ya durduracaksanız, halkım tarafından başka hiçbir öfke gösterilmeyecek; ya da, eğer bundan sonra, halkımın en kötüsü sınırı geçecek ve halkınıza yaramazlık yapacaksa, konuşucu

¹³¹ Covington, *a.g.e.*, p. 118.

¹³² Covington, *a.g.e.*, p. 118.

aramanıza ya da konuşmak için konsey atamanıza gerek yoktur. Paketi hazırlayıp omuzlayacağım ve halkım da aynısını yapacak. Hepimiz deniz kıyısına doğru yürüyeceğiz ve bir soru soracağız: "Tekne bizi Arkansas'ta nereye götürecektir?"¹³³.

Twings ve ABD'li delegeler Seminolelerin Florida'dan çıkarılabilmesi için üç aşamalı bir plan yaptılar. Florida'ya bir çok askeri müfreze getirildiği yetmezmiş gibi, Manatee Nehri'nden Yerli Nehri'ne birçok yollar ve köprülerin yanı sıra kaleler de inşa edilmiştir¹³⁴. Twings, yerlilerin çıkmayı kabul etmesi halinde liderlere 10'ar bin dolar, her erkeğe 500 dolar, her kadın ve çocuğa 100 dolar, bir yıl boyunca tam geçim, Florida'da kalan mülkler için de ödeme yapılacağı ve kıyafet verileceği vaad edilmiştir. Görüldüğü kadarıyla bu teklif Seminolelere topraklarını bırakmaları için şimdiye kadar yapılan en iyi teklifti. Seminoleler bu teklifi hemen reddetmediler. Yeni topraklarda nasıl bir yaşamın kendilerini beklediğini görebilmek adına bölge olan Halleck Tustenuggee, iki siyah tercüman olan Jim Factor ve Joe Riley gibi on bir Seminole ve Seminole subayı Marcellus Duval'dan oluşan bir heyet hazırlanarak New Orleans üzerinden Florida'daki yerli bölgesine gönderildi¹³⁵. Ancak heyetin aldığı sonuçlar iç açıcı değildi. Seminolelere gönderilen mesajlarda topraklarından çıkmamaları bildirilmekteydi. Ancak bu ikaza rağmen bir Mikasuki subayı olan Kapiktoosootsee, kendisine tabi olanlarla göç edeceğine dair söz verdi. Ancak halkı için koruma istedi. Sam Jones ve diğerleri batıya taşınmak istenen herkes ölümle tehdit edildi. Twings kendisine ve halkına koruma sağlanacağına ve New Orleans'a gidecek gemilere bindikleri andan itibaren kendilerine ödemelerin altın olarak yapılacağına dair söz verdi. 28 Şubat 1850'de Kapiktoosootsee'nin grubundakiler ve Bowlegs tarafından teslim edilen üç kişi dahil 74 kişi yeni yaşam merkezleri olan Fort Hamer'e doğru yola çıkmışlardı. Ancak yola çıkanlara nazaran hala bu göçe karşı çıkanlar da

¹³³ Covington, *a.g.e.*, p. 119.

¹³⁴ Covington, *a.g.e.*, p. 120. Manatee Nehri'nin Seminole savaşları sırasında oynadığı rol hakkında bkz. Knetsch, Joe, "The Hardships and Inconveniences: The Manatee River Forts during the Seminole Wars", *Sunland Tribune*, Volume: 25 , Article: 7, 1999, p. 1-11.

¹³⁵ Covington, *a.g.e.*, p. 120.

vardı. Bu sebeple Twings, Washington'a gönderdiği bilgilerde bu tür bir kaldırmanın beklenen sonucu vermeyebileceğini dile getirmiştir¹³⁶.

Twings'in bu girişimi Seminolelerin müzakereleri durdurmasına ve kaçmasına sebep oldu. Bu kaçışın Florida bataklığı olarak bilinen Büyük Selvi Bataklığı'na olması, beyazların işini zorlaştırmıştı. Seminoleleri bataklıktan çıkarmak için ABD ordusu yaklaşık bin beşyüz asker göndermek zorunda kalmıştı. Florida'dan ancak 70-80 yaşlı erkek, kadın ve çocuğun çıkarılması için binlerce dolar harcanmıştı. İlginç olanı Seminolelerin bedel olarak teslim ettikleri katil yerliler ise teslim alındıktan sonra batıda serbest bırakılmışlardı¹³⁷. Bu durum ABD ordusunun Seminoleleri yurtlarından çıkarmak amacıyla bu katilleri rüşvetle tutup, hadiseye sebep olmalarını ve her şeyin yolunda gittiği bir sırada yerli kaldırma yasasını işletebilmek için bir sebep yaratmaya çalıştıklarını göstermektedir.

ABD bununla da kalmamış, Seminoleleri yurtlarından çıkarabilmek adına 1850 yılının başlarında yeni bir olaya daha imza atmıştır. Jesse Sumner çiftliğinde yaşayan yetim Dainel Hubbard adlı bir çocuk bilinmeyen bir şekilde ortadan kaybolmuştu. Söylendiğine göre çocuk Sumner çiftliğine sığır sürmek üzere gönderilmişti. Hubbard'ın atı eyer veya dizgin olmadan çiftlik evine dönünce yapılan araştırma sonucunda çocuğun Seminoleler tarafından kaçırıldığı sonucuna varıldı. Bu komployu kuranlar birkaç ay sonra Washington'daki Seminole temsilcilerini baskı altına aldılar. Seminole göçmen ajanı Kaptan John Casey, savaş sekreterinden çocuğun alikonulmasına katılan bütün Seminolelerin teslimini isteyen bir mektup aldı. Mektupta bu kişilerin teslim edilmemesi halinde ABD Başkanı bütün kabileyi cinayetten sorumlu tutacaktı. Bu tehdit karşısında çaresiz kalan Seminole Şefi Billy Bowlegs katilleri teslim etmeye karar verdi. Nihayet 17 Mayıs 1851'de cinayetten dokuz ay sonra katiller tutuklanarak Washington'a gönderildi. Katillerin bulunduğu Hillsborough County hapishanesinde garip bir olay meydana geldi ve üç katilin hücrelerinde ölü bulunduğu öğrenildi¹³⁸.

¹³⁶ Covington, *a.g.e.*, p. 121.

¹³⁷ Covington, *a.g.e.*, p. 121-122.

¹³⁸ Covington, *a.g.e.*, p. 122-123.

Bu durumdan dah Seminole liderlerini sorumlu tutan ABD, yerlilerin çıkarılması için gerekli ortamı ve suç ağını yavaş yavaş oluşturmaya çalışmaktaydı. 1851 yılının ortalarında yeni bir gelişme oldu ve Yüzbaşı Casey, Seminolelerin Florida'dan çıkarılması için yeni bir plan önerdi. Plana göre her iki tarafın liderlerinin görüşlerinin tam olarak anlaşılması için bir dizi toplantı yapılacaktı. Bu toplantılarda Seminolelere en cömert şartlar sunulacaktı. Eğer bu şartlar reddedilirse ordu ve Creek savaşçıları yakalanan ve yurdundan sürgüne gönderilen her Seminole için büyük bir nakit ödül alacaktı. Plan hemen yürürlüğe konuldu. Seminolelerden göç edecek her erkeğe 800 dolar, kadın ve çocuğa ise 450 dolar vermeyi teklif ettiler. 8 Mayıs 1851'de Fort Myers komutanı Albay John ile bir araya gelen Casey, yeterli tercüman ve askere kavuşturulursa yerli bölgesine bir keşif gezisi yapmayı teklif etti. Casey, Mart 1852'de Florida'ya döndüğünde yanında Seminolelerden oluşan bir de heyet getirmişti. Bu heyetin ikna ettiği yaklaşık 16 kişi Temmuz 1852'ye kadar Tampa Koyu'ndaki Egmont Key'e gönderilmek üzere alıkonulmuştu. Seminolelerin bu duruma itirazları olunca da söz konusu heyet ile 17-23 Temmuz 1852'de meselenin konuşulması amacıyla Washington'a bir gezi düzenlenmesine karar verildi. Bu ziyaret esnasında ABD Başkanı Millard Fillmore, Billy Bowlegs'e bir madalya verdi. Bu madalya töreni esnasında Bowlegs'e diğer üç Seminole kabileleri olan Nokose Emathla, Toslatchee Emathla ve Chocote Tustenuggee'nin Florida'dan çıkaracak ve diğer kabilelere örnek teşkil edecek bir anlaşma imzalatılmıştı. Bu anlaşmanın hemen akabinde Bowlegs ve heyeti Baltimore, Philadelphia ve New York'u kapsayan yeni bir tura katıldılar. Bu gezi sonrasında Billy Bowlegs yurtlarından çıkmaya razı olmuştu¹³⁹. Ancak yurtlarına döndüklerinde Washington'da verilen sözlerin tamamı unutulmuştu. Yüzbaşı Casey ve Blake'i kendilerine sahte vaatlerde bulunmakla suçladılar. Bu süre zarfında Seminolelerden sadece 34 kişi yurtlarından çıkmaya ikna edilebilmişti ve bunlara toplam 47.797 dolar harcama yapılmıştı¹⁴⁰. ABD, Blake'in yerine Yüzbaşı Casey'i tayin ederek yerlileri yurtlarından çıkarma işini ona verdi. Casey ise Batı Florida'dan yeni bir heyet hazırlayarak yerli kaldırma programına dört elle sarıldı. John Jumper, Tuliss Hadjo (Sam Jones'un oğlu), Kapiktoosootsee, Jim Factor, George Factor ve diğer dokuz kişi birkaç kampı ziyaret etti, ancak tek bir

¹³⁹ Covington, *a.g.e.*, p. 124.

¹⁴⁰ Covington, *a.g.e.*, p. 126.

Seminole'yi Florida'dan ayrılmaya ikna edemediler. Casey bütün uğraşlarına rağmen başarılı olamayınca, Billy Bowlegs ve diğerlerini Washington ve New York'a yeni bir seyahatte gönderdi, ancak bu sefer Bowlegs Florida'yı hiçbir koşulda terk etmeyeceğini söyleyerek, açıktan karşı koymaya niyetli olduğunu gösterdi. Ağustos 1854'te Savaş Sekreteri Jefferson Davis, Seminolelerin direnişini kırmak amacıyla son bir defa çatışmaya onay verdi. Senatör Stephen Mallory'e gönderdiği bir mektupta Seminolelere ticaret ambargosu dahil her türlü baskının uygulanmasına karar verildiği belirtilmekte ve güney Florida'da yerleşimci beyazların korunması ve arazilendirilmesini sağlamak üzere yeni bir ordu gönderileceği bildirmekteydi. Davis, şayet Seminoleler kendileri yurtlarını terk etmezler ise ordunun güç kullanacağını belirterek mektubu sonlandırmıştır. Bu mektuptan hemen sonra Casey kaldırma işlemi için gereken tedbirleri almaya başladı. İlk iş olarak yaşlı üyeleri yeniden etkin hale getirdi, yollar yeniden inşa edildi, devriyeler Fort Myers ve Fort Dallas'tan derinlere indirildi. Everglades ve Büyük Selvi Bataklığı'na kadar ulaşan bir ağ kuruldu¹⁴¹.

6. Üçüncü Seminole Savaşı ve Seminole Katliamı (1855-1858)

Üçüncü Seminole Savaşı, yerlilerin vatanlarında kalmak, ABD'li beyazların ise onları yurtlarından çıkarmak için verdikleri 40 yıllık mücadelenin son savaşıdır. Bu savaşlar sırasında ne kadar Seminole yerlisinin yok edildiği asla bilinemeyecektir. Amerikanın asıl vatandaşları olan Seminoleler ile sömürgeci bir zihniyetle hareket eden Amerika Birleşik Devletleri arasındaki savaşlardan kaynaklı düşmanlık nesilden nesile aktarılan bir geleneğe dönüşmüştür. Çağdaş Seminoleler arasında birer efsane haline gelen Seminole Savaşları halen sözlü olarak anlatılmaktadır¹⁴².

Florida 1845'de devlet olmuş, ancak yerleşim İkinci Seminole Savaşı'nın etkileriyle harabeye dönüşmüştür. Savaş boyunca insanlar sık sık yaz sıcaklarının, hastalıkların sebep olduğu problemlerin yanı sıra askerlerin saldırılarına da maruz kalarak hayatlarını kaybetmişlerdi. Buna ilave olarak yurtlarından sürgüne gönderilen Seminolelerin yok edilen ve yakılan şehirleriyle ilgili anıları yavaş yavaş efsaneler haline

¹⁴¹ Covington, *a.g.e.*, p. 127.

¹⁴² Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 12.

dönüşmüş ve yerleşimciler için daha büyük birer korku sebebine dönüştürmüştür. Bu durum hükümetlerin Seminoleleri büyük bir tehdit olarak görmesine ve onların yurtlarından kaldırılmalarını ve Oklahoma'ya gönderilmelerini bir zorunluluk haline getirmiştir. Şef Billy Bowlegs (Holata Micco) Kasım 1855'te bu planları reddetmiş ve savaşa devam kararı almıştır¹⁴³.

Seminolelerin son sığınağı olan Everglades'te petrol aramaları başlayınca hükümet yüzlerce asker ile yeniden Seminole yurtlarına saldırmaya başladı. Büyük nüfus kitleleri yavaş yavaş şehirlerin dışına çıkmaya ve yeniden sürgüne gönderilmek üzere zorlandı. Bu duruma karşı çıkan Seminoleler ile beyaz adam arasındaki çatışmalar Brooksville, Tampa, Bradenton ve Sarasota'da yeniden başladı. Haziran 1856'nın ortasında Fort Meade'nin yakınlarında küçük bir çatışma gerçekleşti. Bu çatışmayı Seminolelerin en önemli lideri Oscen Tustennuggee yönetti. Sonraki daha büyük çatışmalar ise Okeechobee Gölü yakınlarında gerçekleşti¹⁴⁴.

ABD'nin yüzlerce asker göndermiş olduğu Florida'da sadece 200 Seminole savaşçısı bulunuyordu ve bunların çoğu da Everglades'teki bataklıklarda saklanmaktaydı¹⁴⁵. ABD, Seminoleleri bu bataklıklardan çıkabilmek için Kasım 1855'e kadar Fort Capron'a (günümüzün West Palm Beach'e yakın) 81 asker, Fort Brooke'ye 247, Fort Dallas'a 168 ve Fort Myers'e 217 asker konuşlandırmıştı. Bu askerlerin varlığından rahatsız olan Seminoleler, 1855 Sonbaharında Okeechobee Gölü'nün kuzeydoğusundaki Taylor's Creek'in doğu tarafında düzenledikleri bir konseyde, uygun bir fırsat ortaya çıktığında saldırmaya karar vermişlerdi. Saldırı konusunda inisiyatif alan kabile Sam Jones'in kabilesiydi. Bir kaynağa göre Chipco kabilesi kuvvet kullanımına karşı çıkmıştır¹⁴⁶.

ABD'liler Büyük Selvi Bataklığı ve Okeechobee Gölü kıyı şeridi boyunca birkaç devriye görevlendirdiler. Bu devriyelerden biri de İkinci Topçu birliği komutanı George L. Hartsuf idi ve görevi bataklığın içini kontrole almaktı. ABD ordusu ilk iş olarak Seminole sahalarını ve

¹⁴³ Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 11.

¹⁴⁴ Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 11.

¹⁴⁵ Files, *a.g.m.*, p. 4.

¹⁴⁶ Covington, *a.g.e.*, p. 128.

kasabalarını not edecek, ancak karşılaşabileceği hiçbir Seminole'yi asla kışkırtacak bir harekette bulunmayacaktı. Bu devriyeler 7 Aralık 1855'te donatılmış iki katır vagonun yanı sıra çeşitli görevlere atanmış 11 kişiyle Fort Myers'dan yola çıktılar. Bataklıkları, terk edilmiş kaleleri, mısır tarlalarını ve Billy Bowlegs ve grubunun yaşadığı üç ıssız köyü kapsayan geniş bir alanda ilerleyen birlikler 18 Aralık'ta Bowlegs'in köyünden ayrıldılar¹⁴⁷.

Devriye ekibi 19 Aralık akşamı Bonnet Pond yakınlarındaki çam ağaçlarıyla kaplı bir bahçede kamp kurmuştu. Ertesi gün Fort Myers'e dönmeye başlayacaklardı. O gece ekstra önlem alınmamasına rağmen, terk edilmiş ve yanmış olduğu düşünülen Fort Simon Drum, Fort Shackelford ve ıssız Seminole köyleri yeni bir saldırı için hazırlık alanı olarak kullanılmıştır. 20 Aralık Perşembe günü sabahın erken saatlerinde, devriye askerleri hazırlıklarını yaparken Billy Bowlegs liderliğindeki kırk Seminole kampa saldırdı. Bazı askerler sızlıkların arasına kaçarken, diğer askerler Seminole savaşçılarının saldırısına uğradı, yaklaşık altı beyaz ya öldürüldü ya da yaralandı. Saldırı anında Hartsuff çadırında kahvaltı yapıyordu. Ateş altında kaldı ve kol, göğüs ve karın bölgesinden yaralanmasına rağmen kendini gizleyebileceği bir gölete atlayarak hayatını kurtardı. Seminoleler kamp alanına girdiler ve hala hayatta olanları öldürdüler ve vagonların tamamını yağmaladılar. Dördü yaralı toplam yedi asker altmış mil uzaklıktaki Fort Myers'a doğru kaçtı. Binbaşı Lewis Arnold ve Fort Denaud'un adamları 25 Aralık'ta olay yerine geldiklerinde, savaş alanında kalan dört cesedi gömdüler¹⁴⁸.

Saldırı haberi Texas Ranger'den Tampa'ya ulaştırıldığında 24 Aralık'ta milislerin organize edildiği Hillsborough kasabası Adliye Sarayı'nda bir halk toplantısı düzenlendi. Bir sığır yetiştiricisi olan William B. Hooker, milis komutanı ve diğerleri de kaptan ve teğmen olarak seçildi. Tampa'dan kırk gönüllü ile Barış Nehri alanına kadar yerleşim hattı boyunca bir hat oluşturuldu. Fort Meade'de yirmi adam, Fort Hartsuff'ta yirmi beş, Fort Green'de on altı ve Fort Hooker'da yirmi dört adam bu gönüllü birliğine katıldı. Yüzbaşı Leroy Lesley tarafından yönetilen bir başka birlik, Ocak 1853'te Florida yasama organı tarafından Barış Nehri'nin ağzına doğru yola çıkarıldı. Vali James Broome,

¹⁴⁷ Covington, *a.g.e.*, p. 128; Missal (Ed.), *a.g.e.*, s. 11.

¹⁴⁸ Covington, *a.g.e.*, p. 129.

yerleşimcileri savunmak için mümkün olduğunca çok sayıda gönüllü birliği oluşturmaya çalıştı. Devlet bütçesindeki sıkıntılar sebebiyle, Broome bu güçlerin harcamaları konusunda federal makamlara danışmak zorunda kaldı. 12 Ocak 1856'ya kadar sınırı korumak üzere altı birlik oluşturmuştu. Manatee, Hillsborough ve Hernando bölgelerinden gelen gönüllülerden oluşan ve özel fonların yardımıyla silahlı, donanımlı ve rasyonel hale getirilen bu birlikler üç bölük ve iki piyade biriminden oluşacak şekilde örgütlendirildi. Vali Broome federal hizmet için toplanan bu gönüllülerin bir Seminole Savaşı için yeterli olmadığına inandığı için Kaptan Francis'in komuta ettiği birliklerin devlet kontrolü altında aktif hizmetini sürdürmelerini istedi¹⁴⁹.

M. Durrance, Leroy C. Lesley, William H. Kendrick ve Abner D. Johnson ve Teğmen John Addison yönetimindeki müfrezelerin tamamında toplam 400 asker ve gönüllü bulunmaktaydı Vali Broome, General Jesse Carter'ı 4 Şubat 1856'da "özel ajan" statüsünde ve askeri rütbesiz olarak Florida Eyaleti sınırına gönderdi. Artık savaş için her şey hazırды. Seminoleler ABD birliklerinin sadece dörtte biri kadardı. Bu sebeple ABD birlikleri savaşın sonucu hakkında hiçbir şüphe taşımıyorlardı. Güney ve orta Florida'daki federal birliklerin sayısı 800 civarındaydı. Federal hizmet için gelen devlet birlikleri 260 kişiydi. Devlete ait birlikler ise 400 kişiydi. Seminolelerin karşısında toplam 1.460 asker yer almaktaydı. Sayıdaki avantaja rağmen federal birlikler bir önceki savaşta olduğu gibi Seminoleleri takip etmeye pek hevesli değillerdi. Bu sebeple de federal komutan Albay John Monroe, Florida milislerini yöneten özel ajan General Jesse Carter ile iletişimi güçlendirmede. Carter, Şubat 1856'da seferber edilen milis personelinin yarısını ekin ekmeye ve ekin yetiştirmeye yönlendirmiş ve diğer yarısını ise yerlileri takip etmeye sevk ederek savaş gücünü yarı yarıya düşürmüştü. Buna ek olarak, Florida sığır yetiştiricileri ise piyade veya tekne savaşlarına katılmayacaklarını bildirmişlerdi. Tampa gazetesi, bütün bu birliklerin devriyelerini seyahat etmenin daha kolay olduğu ancak Seminoller tarafından görülebilecekleri açık bir yerde yaptıklarını belirterek işlerinin zorluğuna dikkat çekmiştir¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Covington, *a.g.e.*, p. 129.

¹⁵⁰ Covington, *a.g.e.*, p. 130.

Billy Bowlegs, 18 Ocak 1856 tarihinde Fort Dallas'ın altı mil güneyindeki Miami Nehri üzerindeki bir çiftlik dahil, Binbaşı Lewis Arnold'un 150 kişilik bir garnizonla komuta ettiği Caloosahatchee Nehri üzerindeki Denaud Kalesi'ne kadar büyük bir alanda savaşı kabul etmişti. Seminoleler ilk birkaç ay içinde neredeyse tamamen örgütlenmemiş milis birimleri tarafından savunulan Tampa Körfezi bölgesindeki dağınık yerleşimleri, cazip hedefler haline getirmişlerdi. Bir gözlemci Kendrick ve Johnson birliklerinin bölgeye geldiğinde iyi donatılmamış 124 milisten oluştuğunu belirtmekteydi. Seminole Savaşçıları bu birlikleri kısa zamanda etkisiz hale getirmişlerdi¹⁵¹.

Seminoleler saldırıda genellikle başarılı olsalar da savunmada pek iyi değillerdi. Bununla beraber İkinci Seminole Savaşı sırasında, kendilerine yönelen bir saldırı sırasında kadınlarını ve çocuklarını nasıl koruyacaklarını öğrenmişlerdi. Bu tecrübe sebebiyle kamplarının etrafına az sayıda da olsa nöbetçiler koymayı adet haline getirmişlerdi. Böylece beyazlar tarafından yapılan şafak saldırılarını haber alabilmekteydiler. Ancak 1842'den sonra gelen yeni nesil savaşçılar çatışma sırasında öğrenilen bu derslerin unutulması beyaz milislerin saldırılarını kaçınılmaz hale getirmiştir. Çıkan çatışmada Seminoleler iki savaşçı, yedi siyah mahkum, üç katır ve bir midilli kaybettiler. Seminoleler, Nisan ve Mayıs 1856'da sınır boylarını tazyike devam ettiler. Nisan ayında yukarı Manatee Nehri boyunca terk edilmiş yerlere yapılan saldırılar, Mayıs ayında dağınık yerleşimlere yapılan saldırılarla takviye edilmişti.¹⁵²

Bütün bu saldırılar karşısında ABD'li milis kuvvetleri 1856 ilkbaharına kadar sürekli devriye atmak durumunda kaldılar. Ancak çok iyi kamufle olabilen Seminolelerle temas mümkün olmamıştır. Albay John Monroe komutasındaki düzenli ve milis kuvvetlerini harekete geçirerek Nisan ayında Büyük Selvi Bataklığı'na girmeye mecbur olmuş olsa da Seminoleleri yakalayamamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri milislerin bataklığı tetkik ederken yeterli tekneye sahip olmamalarıydı. Nisan ayında Binbaşı Lewis Arnold, Bowlegs Kasabası yakınlarında Seminoleleri bulmuş olsa da çıkan çatışma sırasında kaçmayı başaran Seminolelerin yakındaki bir selvi bölgesine çekilmeleri kayıp vermelerini

¹⁵¹ Covington, *a.g.e.*, p. 131.

¹⁵² Covington, *a.g.e.*, p. 131-133.

önlemiştir. Çatışmada dört savaşçı ölürken, üç savaşçı da yaralanmıştı. Çok kısa zamanda toparlanan Seminoleler 17 Mayıs'ta, bugünkü Polk County'de Fort Brooke'den Hancock Gölü'ndeki Fort Fraser'a giden bir treni pusuya düşürerek büyük zayıf vermişlerdi.¹⁵³ Bu pusuyu, Tampa ve diğer noktalar arasındaki posta ve posta arabası hizmetlerini askerler tarafından korunmaya başlamasına kadar tamamen kesmişti. Haziran 1856'da Fort Meade'nin güneyindeki Barış Nehri üzerinde ve yakınlarında yapılan bir dizi savaş, Oscen Tustenuggee'nin liderliğine ve Hillsborough ve Polk kasabalarına yapılan baskınlara son verecekti. Bütün bu savaşlar sırasında beyaz yerleşimciler milis sisteminde kusurlar olduğu kanaatine vardılar. Bu sebeple Barış Nehri boyunca daha ciddi tedbirler alınmasına karar vermişlerdi. Çünkü bu milislerin bir çoğu hayvan çobanı veya kahyalardan ibaretti. Bunların Seminolelere karşı savaşması mümkün olmadığından, ağır ateş altında hemen çekilmek zorunda kalıyorlardı. Milis kuvvetlerinin başında bulunan Kaptan Robert Bradley milis sorununu Jefferson Davis'e yazdığı bir mektupta geniş bir şekilde açıklamıştı: "... milis birliklerinin sınırın korunması için hizmete alındığını, ancak bunların seçilmesi tarzına karşı olduğunu, hizmet için dört ayrı birliğin olduğunu, bunların evlerinde kalmasına ve çiftliklerde çalışmalarına izin verildiğini, sekiz ile on erkeğin bir veya iki gün gözcülük yaptığını, sonra da evlerine gittiklerini, bu durumun yerliler karşısında bir işe yaramadığını..." uzun uzun anlatmıştır. Kaptan, mektubunda savunma hatlarında öncelikle Col. J. Monroe'nun askerleriyle bulunmasını ve bu vatandaşların evlerine gönderilmesini istemiştir¹⁵⁴.

Eylül 1856'da Brevet Brigadier General William S. Harney Florida'daki federal birliklerin komutanlığına atanmıştı. Harney, 1839'da Macomb ateşkesinde kampa saldıran Seminole gruplardan birini Everglades'e kadar takip etmiş ve şef Chakaika'yı yakalayıp asmıştı. Bu arada Seminole taktiklerini de öğrenmişti. Florida'da komutayı ele alır almaz, insanların yaşadığı kaleler inşa etmeye koyuldu. Bu kalelerden çıkan birlikler Seminole ülkesine doğru ilerleyerek, onları teslim olmaya ya da savaşmaya zorlayacaktı¹⁵⁵. Harney, bir diğer taktik olarak ise yeni bir saldırıyı başlatmadan önce mutlaka müzakere etmeye çalıştıysa da bir

¹⁵³ Covington, *a.g.e.*, p. 133.

¹⁵⁴ Covington, *a.g.e.*, p. 134-135.

¹⁵⁵ Covington, *a.g.e.*, p. 135.

sonuç alamayınca 5 Ocak 1857'de aktif takip emri verdi. Harney'in adamları birkaç Seminole yakalamış ya da öldürmüş olsa da, Harney'in Nisan 1857'de Utah'a gönderildiğinde yerine gelen Albay Gustaus Loomis'e fayda sağlayacak etkili bir askeri organizasyon kurmuştu. Bu organizasyon sayesinde Seminolelerin ülkelerine derinlemesine girilerek, devriyeler tarafından sürekli taciz edilecek tam kapsamlı bir birlik kurmayı başarmıştı. Bu planı Mart 1857'de Washington'a gönderdiği bir muhtıradan kısaca şu şekilde özetlemiştir¹⁵⁶:

1. Yerlileri, yağışlı mevsimlerde yaşamanın imkansız hale geldiği Büyük Selvi Bataklığı ve Everglades'de kuşatmak gerekmekteydi. Bu mevsimlerde Okeechobee Gölü'nün kuzeyinde ve doğusundaki sahillerde bulunan adaları ve yüksek yerleşim yerlerini işgal etmeye çalıştıkları sırada yakalanmaları mümkün olabilirdi. Böyle bir durumda birliklerin hareket şekli: Körfez Kıyısındaki teknelerde Cape Sable'dan Punta Rassa'ya altı birlik yerleştirilecek ve bu birlikler tüm alanı inceleyip iç mekana girebileceklerdi.

2. Atlantik kıyısındaki Fort Dallas'a iki birlik teknelerle taşınacak, Cape Sable ve Fort Dallas'ta sular yükseldiğinde Everglades'e girilecekti.

3. Adalar ve nehirleri ziyaret eden teknelerde Dallas'tan Capron'a Fort Jupiter muhafız sahiline bir birlik yerleştirilecekti.

4. Indian River'deki tekneleri kullanan birlik Smyrna'ya taşınacaktı.

5. Kissimmee Nehri üzerindeki iki birlik de Gölün güneyindeki bölgeye taşınacaktı. Bu birlikler Okeechobee ve Everglades'e girecekti. Şayet yerliler Kissimmee üzerine yürürlerse onlara karşı da sadece bir birlik gönderilecekti.

6. F.M.V. birlikleri McRae'de konuşlanacaktı. Bu birlikler Fort Brooke'den Fort'a doğru Seminoleleri izlemeye devam edecekti.

7. Kızılderililer Istokpoga Gölü adalarına ulaşarak, ekin yetiştirmeye çalışmaları halinde tekneli bir birlik o bölgeye gönderilecekti.

Florida iç sularında kullanılacak tekneler, General Thomas S. Jesup'un metalik mavna ve balina teknelerinin inşasını sipariş ettiği 1854 gibi erken bir tarihte planlanmıştı. Ancak Harney'in Florida'da

¹⁵⁶ Covington, *a.g.e.*, p. 136.

kullanılmasını istediği balina tekneleri otuz feet uzunluğunda ve her iki ucu da sivri ve düz tabanlıydı. Bu gemiler ancak yirmi dört ila otuz altı inç derinliğinde suda çalışabilirlerdi. Garip şekli nedeniyle bu tekneye gondol veya timsah teknesi adını vermişlerdi. Operasyonların merkezi olan Fort Myers'te Aralık 1856'ya kadar on altı metal balina teknesi ve mavna, yirmi üç Dunham teknesi ve yirmi dört tahta kayak bulunmaktaydı¹⁵⁷.

Seminoller üzerindeki artan baskı onları yaşam tarzlarında ayarlamalar yapmaya zorladı. İkinci Seminole Savaşı'nda olduğu gibi kıyafetleri püsküllüydü; ateşli silahları daha az kullandılar. Yakalanan bir kadının iddia ettiği gibi, teslimiyet bir bataklıktan diğerine kaçmaktan daha iyiydi, ama liderler beyazlarla müzakere edecekler hakkında ölüm kararı vermişlerdi. Chipco'nun Muskogee'ede konuşlanan Seminole grubu devriyelere karşı son derece savunmasızdı. Okeechobee Gölü kıyılarında ve Kissimmee ve St. Johns da dahil olmak üzere çeşitli nehirlerin kıyılarında gizlenmek daha zordu. Askerler Florida'nın güneyinde yaşayan bu gruplardan Seminoleleri ele geçirdiler ve Egmont Key'e götürdüler (İlk başta Fort Myers bir gözaltı yeri olarak hizmet etti, ancak teknelerin sıkı kontrolü, ideal bir savaş esiri kampı olan Tampa Koyu'nun ağzındaki bir ada olan Egmont Key'in tercih edilmesine sebep oldu). Nadiren Billy Bowlegs grubunun bir üyesi yakalanmaktaydı. Big Cypress Bataklığı ve bitişik kıyı adaları mükemmel saklanma noktaları sunmaktaydı.

Beyazlar, İkinci Seminole Savaşı'nın son yıllarında ve 1842 döneminde Sam Jones'un (Arpeika) ve Mikasuki grubunun yeri hakkında çok az şey biliyorlardı. Küçük grup, bir kamp yerinden diğerine tespit korkusu olmadan hareket edebilmekte, Miami ve Fort Lauderdale'ye geçebiliyordu. Böyle bir kamp alanı ve bahçesi Miami'deki Allapattah Deresi'nin batı kıyısı boyunca; Fort Lauderdale'in altı mil kuzeybatısında bir hamakta ikinci bir kamp ve bitişik mısır tarlaları bulunmaktaydı. Sam Jones'un merkezi, konseylerin ve diğer toplantıların yapıldığı Okeechobee Gölü'nün on dört mil güneyindeki bir çam sırtı üzerindeki Sam Jones'un Eski Kentinin kalıntıları gibi görünüyordu¹⁵⁸.

---

¹⁵⁷ Covington, *a.g.e.*, p. 136.

¹⁵⁸ Covington, *a.g.e.*, p. 136.

Sam Jones, 1842-55 döneminde Seminoleler için büyük rol oynadı. Ancak savaş başladıktan sonra, onun ya da grubunun hakkında çok az şey duyuldu. Harney, Beşinci Piyade'nin Utah'a çekilmesinden sonra Florida'da bulunan federal birlikleri on birliğe düşürdü ve daha sonra dört birliğe indirgedi. Loomis, kalan birlikleri başka bir kaleden Fort Myers'a taşıyarak daha verimli kullanmıştır. Bu taşıma rehberler ve kayıkçılar tarafından desteklendi. Loomis, tekne birliği olarak bilinen kırk beş kişilik gönüllü bir birliği organize etti ve Everglades'in sığ bataklıklarına girebilecek ve derelerine derinlemesine sığacak olan deneyimli sınır askerlerinin on altı kadarını taşıyabilecek düz tabanlı metalik tekneler getirterek Büyük Selvi bataklığına girmelerini sağladı.

Yüzbaşı Jacob E. Mickler, tekne birliklerinin en başarılı komutanı olarak Seminole kamplarını bulmak için 1857 yazında Okeechobee Gölü'ne iki gezi yapmıştı. Fort Brooke'de hizmetine giren birlik ilk gezisinde Kissimmee'ye teknelerini vagonla taşıdı. Okeechobee Gölü'ne vardktan sonra Mickler, otuz adamını yakındaki adaları ve kıyıları aramaya tahsis etti¹⁵⁹.

Bu gezi sırasında kavrulmuş tatlı su kaplumbağa kabuklarının yanı sıra Seminolelerin ordudan aldıkları büyük bir kano bulundu. Mickler mahalleyi gözlemek için bir ağaca tırmandığında, yakındaki bir hamakta ağaç yapraklarının kamp ateşinin dumanından kararmış olduğunu gördü. Seminolelerin kampının yakında olduğu kesindi. Mickler, adamlarına uzun boylu testere çimlerini biçmelerini emretti. Jim Cook, Seminoleleri gafil avlayarak on veya on iki adam yakaladı. Uzun Selvi Bataklığında Jim Cook, savaşçıları beklese de gelen giden olmadığından esirler kayıklara bindirilerek Fort Center'a, oradan Fort Myers'a ve son olarak Egmont Key'e götürüldüler. Seminole kabilesinden bir kadın olan Polly, Mickler ve Everglades'e taşınan diğer devriyeler için rehberlik yaptı. Hem kendisi hem de kocası Chai, 1835-42 ihtilafı sırasında orduya yardım etmiş ve savaştan sonra kendi güvenlikleri için Bradenton'un yakınında kalmalarına izin verilmişti¹⁶⁰.

1855-58 savaşı başladığında, Chai tekrar Seminolelerle yüzleşmek istemediğinden intihar etti. Ancak Polly, genellikle su yollarından

¹⁵⁹ Covington, *a.g.e.*, p. 137.

¹⁶⁰ Covington, *a.g.e.*, p. 138-139.

geçerken kendini bir teknenin pruvasına monte etti ve rehber olarak işinin tadını çıkardı. Daha sonra Charlotte Limanı'ndan Küba kökenli bir Amerikan balıkçı ile evlendi. Her canlı Seminole için sunulan büyük ödüller ile teşvik edilen Mickler ve adamları Seminolelerin aralıksız peşinde olmasının aksine, birliklerin mücadeleyi sürdürmeye yürekleri yoktu. 1857 yazında az sayıda kişi çatışmalarda herhangi bir Seminole yakalayabilmişti.

Teğmen Oliver O. Howard otobiyografisinde bu tuhaf duruma açıklık getirmiştir: Florida'daki yeni departman komutanımız Seminolelerle savaşı bitirmek için büyük çaba göstermişti. Ancak büyük bir savaş olmadı, çünkü birliklerin savaşa çok az inancı vardı. Bu durum görevliler tarafından sık sık dile getirilmiştir: "Hiç Kızılderili kaybetmedik." Seminolelerle savaşan birliklerde çok fazla istek ve gönüllülük olmamasına rağmen savaşa devam ettiler. Gönüllüler için durum böyle değildi. Genellikle iyi seçilmiş memurlara sahip olmalarına rağmen birliklerin çoğu genelde kaba unsurlardan oluşmaktaydı. Bu sebeple de gönüllüler yerli erkeklere, kadınlara ve çocuklara sık sık saldırırlardı ve çok azını esir alırlardı. Kızılderililer söz konusu olduğunda, etrafa saldırmak konusunda mahirlerdi. Bu gönüllü saldırıları karşısında bölük komutanı Florida'da kalan az sayıdaki Kızılderiliyle bir tür barışı güvence altına almak için çaba göstermişti¹⁶¹.

Bataklik federal yetkilileri, Jim Jumper ve bazı batı Seminolelerini Billy Bowlegs ile müzakere etmeleri için getirdi. Ağustos 1857'de Texas Ranger grubu Tampa'dan Fort Myers'a ve Marco'ya taşındı; diğer tekneler de Caxambas Nehri boyunca birkaç kilometre uzakta yerli bölgesinden elçileri getirmişlerdi. Alınan bunca tedbire rağmen Billy Bowlegs, kendi yurdundan çıkarılmak konusunda henüz beyaz adamın şartlarını konuşmaya hazır değildi. Mart 1857'de Jefferson Davis'i savaş sekreteri olarak atayan John Floyd, Vali Broome ile işbirliği yaparak savaşı sona erdirmeyi ve Federal Servise, Güney Florida'yı doyurmak için yeterli imkanları sunmuştu. Orta ve kuzey Florida'da organize edilen on birlik, Fort Myers ve Fort Denaud'dan Seminole ülkesine ait meseleleri görüşmek üzere düzenlenen toplantılara katıldı. Eylül 1857'de Florida milislerinden Albay S. St. George Rogers'in emrinde hazır olarak 93 subay ve 700 asker bulunmaktaydı. Bu birlikler Kasım ayında

¹⁶¹ Covington, *a.g.e.*, p. 139.

Okaloacoochee'nin batısında bir miktar ilerleme kaydederek beş kadın, on üç çocuk ve Billy Bowlegs'e ait eşyalar ele geçirmişlerdi¹⁶².

Eylül ayının sonunda Yüzbaşı John Parkhill, Royal Palm Hamak'ın yakınındaki Billy Bowlegs'e ait ana sığınağını ve gıda tedarik merkezini buldu. Selvi ormanları ve çayırları boyunca birkaç patikadan sonra, otuz konutun bir yerleşimini ve pirinç, bezelye, kabak ve patateslerin yanı sıra temizlenen ve ekilen kırk dönümlük bir tarım alanı keşfetti. Kabak mahsulü o kadar gürdü ki, zemini ve yakındaki ağaçları kaplamaktaydı. Ancak milisler ev ve mahsullerin çoğunu yok etmişti. Yakınlarda on beş veya daha fazla konut ve bunlara ait tarlalar içinde iki yerleşim daha vardı. Milislerin, Albay Rogers'ın yönetimi altında Billy Bowlegs tarafından kontrol edilen bölgeye götürülmeleri esnasında gösterdikleri tepki cesaret kırıcıydı. Bu birliğin önünde yaklaşık dört mil genişliğinde yoğun bir testere tarlası bulunmaktaydı. Çim bir insan boyundan iki metre daha yüksekti ve o kadar yoğundu ki hiçbir yer görünmüyordu. Bir adam, diğerlerinin geçebilmesi için yolu açıyordu. Ancak hiç kimse bu görevi tek başına başarabilecek durumda değildi, bu görev son derece zahmetli ve acı vericiydi. Her şeyden kötüsü, su zehirliydi ve ayakları yakıyordu. Orta Florida'dan daha önce hiç böyle bir deneyim yaşamamış gönüllüler korkunç Ock-Kallowshsootchee'den çıkıp Fort Simon Drum'a ulaştıklarında öfkelerini de unutmuşlardı. Albay Rogers adamlarından 192 kişiyi Büyük Selvi'ye taşımıştı. Bu orduyu Binbaşı J.L. Dozier, Lesley ve Simeon Sparkman'ın komuta ettiği üç müfrezeyle böldü. Binbaşı Dozier tüm operasyonu yönetti. Çeşitli köyler ve geniş ekili alanlar gönüllüler ve ABD Ordusu topçuları tarafından keşfedildi ve yok edildi¹⁶³.

Bu keşif sırasında büyük tarlalar, kabaklar, patates, fasulye, mısır, kabak ve kavun tohumları yok edildi. Ayrıca Kızılderililer tarafından kullanılan 40-50 evden oluşan bir köyün yanı sıra 50 evden oluşan başka bir köy daha keşfedildi ve her iki köy de yakıldı. Bütün bunlara rağmen milisler, Bowlegs'e ilk kez, mücadeleyi sona erdirecek yeni tekliflerde bulundular. 7 Ağustos 1856'da, Creekler ve yerli bölgesi Seminolelerinin temsilcileri Washington'da, Seminolelere yerli topraklarından kaldırılmaları için 90.000 dolar, bunun yanı sıra Creeklerden ayrı olarak

¹⁶² Covington, *a.g.e.*, p. 140.

¹⁶³ Covington, *a.g.e.*, p. 140.

Seminolelere 2.170.000 dönüm arazi verileceğine dair yeni bir anlaşma imzalamışlardı. Yerlilere bu araziye taşınmaları karşılığında, on yıl için 3.000\$ ve demirciler için 2.200\$ yıllık gelir tahsis edilecekti. Toplam 250.000 dolarlık yatırım yapılacaktı ve kişi başına yıllık yüzde 5 faiz ödenecekti. Buna ek olarak, Florida'da kalan son Seminoleler de Yerli Bölgesindeki kabile üyelerine katılmaları halinde kendilerine aynı miktarda yatırım yapılacak ve para dağıtılacaktı¹⁶⁴.

Sonuç olarak, John Jumper başkanlığındaki kırk Seminole'den oluşan başka bir heyet daha hazırlandı ve başına da yerli işlerinin baş yöneticisi Elias Rektör getirildi. Seminole ajanı Samuel Rutherford ve Creek ajanı William Garrett 19 Ocak 1858'de müzakereler için Florida'ya gelmişlerdi. Egmont Key'den serbest bırakılan Billy Bowlegs'in yeğeni de Fort Brooke'deki gruba katıldı. Bu gurup vapurla güneye doğru Fort Myers'a taşındılar. Bunun üzerine tüm askeri harekât durdurulmuştu. Devriyeler durdu ve beyaz bayraklar gönderildi. Fort Myers'a gelindiğinde bu heyet üç gruba ayrıldı. Sorumlu Elias Rektör'ün aracılığıyla Billy Bowlegs ile temas kuruldu.

Bu temas Selvi Bataklığı'nın kenarında yaklaşık bir mil uzakta gerçekleşmişti. Temas için bir Yerli Bowlegs Heyeti ve Bowlegs'e ait bir zenci gelmişti. Amaçları Bowlegs için emniyetli bir görüşme temin etmektir. Bu görüşmenin gerçekleşmesi için Fort Myers'ın 12-15 mil içinde buluşma gerçekleştirilecekti ve bunun için tüm gönüllüler geri çekilecekti¹⁶⁵. 27 Şubat'a kadar Rektör, diğer üç Seminole lideriyle görüşmüştü ve meseleler iyi bir şekilde ilerliyor gibi görünüyordu. 15 Mart'ta Fort Myers'dan otuz beş mil uzakta Billy Bowlegs, savaşçılarından üçü ve Assinwar'ın grubundan beş temsilci Rektörün sunduğu şartları dinledi. Seminole Şefi Bowlegs'e 7.500 dolar, diğer dört liderin her birine 1.000 dolar, her savaşçıya 500 dolar, her kadın ve çocuğa 100'er dolar ödenmek üzere anlaşmaya varılmıştı. Ancak ödemeler Seminoleler Egmont Key'de gemiye bindiğinde yapılacaktı¹⁶⁶.

Seminoleler, 27 Mart'ta aynı şartlar altında bir konsey toplama teklifini kabul ettiler. 4 Mayıs 1858'de otuz sekiz erkek ve seksen beş

¹⁶⁴ Covington, *a.g.e.*, p. 141.

¹⁶⁵ Covington, *a.g.e.*, p. 142.

¹⁶⁶ Covington, *a.g.e.*, p. 143.

kadın ve çocuk Fort Myers'da Gri Bulut adlı gemiye bindirildi ve kırk bir mahkum ile New Orleans'a yelken açılarak Egmont Key'e ilerlediler. Gemi ahşap almak için St. Marks'ta durduğunda birkaç kişi kaçıma muvaffak oldu. Billy Bowlegs'i Yerli Toprakları'na götürecek nehir vapurunu beklerken, grubun geri kalanı New Orleans'ı keşfetmekten keyif aldı. 8 Mayıs'ta Albay Loomis, düşmanlıkların sona erdiğini ilan eden bir emir yayınladı. O ve diğer beyazlar, Florida'da sadece 100 Seminole kaldığına inandılar ve bir süredir düşmanca bir eylemde bulunmadılar¹⁶⁷.

Aralık 1858'de Elias Rektör, Billy Bowlegs'in hizmetlerini 200\$ karşılığında satın aldıktan sonra, yerli kaldırma heyetinden kaçmış olabilecek gruplarla temasa geçmek için Florida'ya dönmüştü. İki savaşı ile temas kuruldu ve bunların yurtlarından çıkarılması için ikna yöntemine gidildi ve nihayet ikna gerçekleşmişti. 15 Şubat 1859'da yetmiş beş Seminole Florida'yı Batıda kendilerine teklif edilen topraklar için terk etmişlerdi¹⁶⁸. Nihayet Chipco, Sam Jones ve Florida'da Büyük Selvi Bataklığında kalan aileler için yeni bir dönem başlamış oluyordu. Seminolelerle sürdürülen savaş her ne kadar 1858'de bitmiş olsa da Amerikan Civil Savaşı sonrasında da ABD'lilerin yerli topraklarını daraltmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Seminolelere ait iki milyon

¹⁶⁷ 1858 Baharına kadar aralıklarla savaş devam etmişti. Bu dönemin sonuna doğru anlaşmayı kabul eden Bowlegs, batıda kendilerine ayrılmış olan topraklara gitme meselesini diğer şeflerle yaptığı bir toplantıda görüştü ve kabul etti. Savaşın sonunda Florida'da yaklaşık 300 seminole kalmıştı. Bu insanlar yaşadıkları toprakları terk etmek istemediler (Missal (Ed.), *a.g.e.*, p. 11.

¹⁶⁸ Covington, *a.g.e.*, p. 144. 5 veya 15 Şubat 1859'da gerçekleştirilen bu son göç Seminolelerin Kaldırma Yasası kapsamında Batıya yaptıkları son göç olarak tarihe geçmiştir. Bununla beraber bu göçe direnen bazı kabileler Everglades ve Okeechobee Gölü'nün uzak bölgelerinde kalabilmişlerdi. Bu sebeple hükümet de göç meselesinin üzerinde pek durmadı. Seminoleler dışındaki bazı kabilelerin temsilcilerinin sorun çıkarmasına rağmen Kanada Nehri vadisine taşınan Seminole grupları ABD'nin verdiği teşviklerle küçük çiftlikler kurarak hayvancılıkla uğraşmaya başladı. Bu durum 1901'de ABD'nin Seminole kabilelerine vatandaşlık vermesine, 1906'da ise ABD Başkanının kabile hükümlerini kaldırarak Kuzey Amerika'daki tüm kabileler gibi Seminolelerin de Federal Hukukun bir parçası olmalarına izin verildi (White, Jr., *a.g.t.*, p. 34).

dönüm olan arazi, 1866 anlaşması sonrasında iki yüz bin dönüme düşürülmüştür¹⁶⁹.

Sonuç

Amerika Birleşik Devletleri ile Florida Seminole savaşçıları arasında süren ve yaklaşık 40 yıl devam eden (1818-1858) savaşlar sonucunda yerliler tam bir soykırıma maruz kalarak, yurtlarından sökülüp atıldılar.

Amerikalı beyaz adamın yerlileri yurtlarından söküp atmasıyla ilgili politika, yerlilerin beyaz yerleşimciler verdikleri zararlarla başlamış olsa da daha sonra bu politika, sürgüne gönderilenlerin yerleştirildikleri yeni yurtlarındaki zenginliklere göre sürekli değişiklikler göstermiştir. Florida'da altın veya petrol bulunmasıyla tam bir sömürge anlayışına dönüşen ABD politikaları savunmasız durumda olan yerlileri durmak bilmeyen bir savaşın eşiğine getirmek suretiyle yok ederek, topraklarına el koymaya yönelik bir politikaya dönüşmüştür. Bu politika karşısında kendilerini muhafaza etmek ve korumak içgüdüleriyle hareket eden yerliler kendileri gibi haksızlığa maruz kalan Siyahi kölelere de kapılarını açmak suretiyle, hem medeniyet bakımından ve hem de beyaz adama karşı güç bakımından yeni bir takviye almış oldular. Ancak bu takviyeden endişe eden ABD başkanları bu defa da siyahiler ile yerlilerin arasını bozmak ve bu gücün dağılmasını sağlamak amacıyla bölgeye yeni ajanlar göndermeye ve bu ajanlar sayesinde her iki yerli grubun topraklarını para ile ABD'ye satmaları yönünde iknaya dayanan yeni bir politika oluşturdular. Ancak bu politika yerlilerin bir kısmını ikna ederken, savaşçı grupları ikna edemediği gibi, beyaz adamla irtibat kuracak olan yerlilerin öldürülmesine dair bir de emir yayınlanmasını sağlamıştır.

Florida'da yaşayan yerli grupların en önemlilerinden biri olan Seminoleler ile ABD arasında üç ayrı savaş meydana gelmiştir. Birinci (1817-1818), ikinci (1835-1842) ve son olarak üçüncü (1855-1858) Seminole Savaşları. Bu savaşlar boyunca bütün üstünlüklerine rağmen ABD orduları her defasında hezimetle uğramış, ancak Seminoleler de tam bir soy kırımına tabi tutulmuştu. Ancak incelediğimiz kaynaklar bu kıyım hakkında elle tutulur bir rakam vermezlerken, öldürülen ABD askerleri ve gönüllüleri hakkında neredeyse gün gün rapor verircesine

¹⁶⁹ 1856 anlaşmasından 1866 anlaşmasına kadar geçen süre içerisinde ABD'nin Seminole topraklarının %90'ın çaldığı veya zorla el koyduğu anlaşılmaktadır (Haney, *a.g.m.*, p. 6).

rakamlar zikredilmiştir. Bu konuyla ilgili çağdaş dergi, gazete ve diğer eserler de neredeyse sus pus olmaya devam ederken, çok az sayıda yayın organı ki, bu organların bir kısmı da Seminolelere aittir, rakamlara yer verdikleri görülmektedir.

Diğer taraftan Seminole ile ilgili olarak günümüzde çıkan yayınlara bakıldığında ki bunlardan biri “Florida Studies Weekly: State History, Vol.20, Issue: 2” adlı çocuk dergisi olup, dergideki yazılar incelendiğinde, Seminole nesillerinin nasıl yanlış bilgiler verilerek beyinlerinin yıkandığını görmek mümkündür. Bu dergide de yukarıda bahsedildiği şekilde, sadece yerlilerin öldürdüğü Amerikan askerlerine yönelik bilgiler verilmekte, Seminole yerlilerinin uğradığı katliam ve soykırımdan bir kelime de olsa bahsedilmemektedir.

Bütün bunlar ABD’nin dünya genelinde işlemiş olduğu soykırım suçlarının örtbas edilmesi amacıyla nasıl bir yöntem kullanıldığını ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Bu makalede anlatılanlar gözönüne alındığında ABD Başkanı Donald Trump’ın “Yüzyılın Planı” olarak dünyaya kabul ettirmeye çalıştığı sözde Filistin-İsrail Barış Anlaşması’nın iki yüzyıl önce Seminole topraklarına el koymak amacıyla kullanılan yöntemlerle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymak, o tarihlerde ABD’nin, günümüzde ise İsrail’in savaşmadan toprak kazanmaya dayalı politikalarının nasıl bir geçmişe dayandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynakça

Anderson, Captain Michael G., *Staff Ride Handbook for Dade’s Battle, Florida, 28 December 1835: A Study of Leadership in Irregular Conflict*, Kansas 1984.

Anderson, Roger Wendell, *Andrew Jackson’s Seminole Campaign of 1818: A Study in Historiography*, (Master Thesis), Montana State University 1956.

Archer, Layla Renee’, *Seminole Dolls, Seminole Life: An Exploration of Tourism and Culture*, (Master Thesis, Florida State University, Department of Anthropology), Florida 2005.

Beatty, Bob, “Tracks to Freedom: Central Florida and the Under Ground Railroad”, *Reflections*, Volume: 3, Number: 1, January 2005, pp. 12-14.

Bennett, Bradley C., "An Introduction to the Seminole People of South Florida and Their Plants (Part I: History and Ethnology)", *The Palmetto*, Summer 1997, pp. 20-21.

Blakney-Bailey, Jane Anne, *An Analysis Of Historic Creek And Seminole Settlement Patterns, Town Design, And Architecture: The Paynes Town Seminole Site (8a1366), A Case Study*, (Doctora, University of Florida), 2007.

Brands, Henry William, "The United States in the World: A History of American Foreign Policy", Volume: 1 (Boston: Houghton Mifflin Company), 1994, pp.73-82.

Covington, James W., *The Seminoles of Florida*, Florida 2017.

Dixon, Anthony E., *Black Seminole Involvement And Leadership During The Second Seminole War, 1835-1842*, (Doctora Thesis, Indiana University), 2007.

Files, Douglas S., "Fort New Smyrna and the Second Seminole War in East Florida", *Florida Postal History Journal*, Vol. 21, No. 3, October 2014, pp.3-20.

Florida Seminole Wars: Heritage Trail, Ed. John and Mary Lou Missal, Florida 2015.

Foreman, Carolyn Thomas, "Billy Bowlegs", *Chronicles of Oklahoma*, Volume: 33, Number: 4, pp. 512-532.

Haney, John, "The Seminole Way: The Path To The 2011 Reestablishment of The Seminole Nation of Oklahoma Tribal Court System", *Tribal Law Journal*, Volume: 15, 2015, p.1-29.

Hobbs, Major Luster R., *The Second Seminole War: Establishing Favorable Conditions For Conflict Resolution*, (School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth), Kansas 2013.

Hudson, Linda, *Mistress of Manifest Destiny: A Biography of Jane McManus Storm Cazneau* (Austin, TX: Texas State Historical Association), Texas 2001.

Jackson, Andrew, John Spencer Bassett, David Maydole Matteson, *Correspondence of Andrew Jackson*, Washington: Carnegie Institute of Washington, 1926.

Jamison, Ryan, "The Seminole Wars", https://nhdinwi.weebly.com/uploads/2/8/9/9/28997259_minole.pdf

Kasee, Cynthia, "Patchwork and PR: Seminole-Constructed Public Image", *Ethnic Studies Review*, Volume: 23, 30 June 2020, pp.123-139.

Knetsch, Joe, "The Hardships and Inconveniences: The Manatee River Forts during the Seminole Wars", *Sunland Tribune*, Volume: 25, Article: 7, 1999, p. 1-11.

Knetsch, Joe, John Missall&Mary Lou Missall, *History Of The Third Seminole War 1849-1858*, Oxford 2018.

Leon, Yolanda Ponce De, "Okeechobee Battlefield Festival Draws Attention To Saving Site", *The Seminole Tribune*, Volume: XXII, Number: 4, 23 Mart 2001, pp. 8.

Locks, Catherine, Sarah Mergel, Pamela Roseman, Tamara Spike and Marie Lasseter, *History in the Making: A History of the People of the United States of America to 1877*, Georgia/USA 2013.

MacCauley, Clay, "The Seminole Indians of Florida", *Fifth Annual Report of the Bureau of Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution, 1883-'84*, published by the United States Government Printing Office, Washington, D.C., 1887, pp. 469-532.

Mahon, John, "Two Seminole Treaties: Payne's Landing, 1832, and Ft. Gibson, 1833," *Florida Historical Quarterly*, Volume:41, Number: 1 (July 1962), 1-21.

Neumann, Claus-Peter, "The Complex Web of Othernesses in Marcus Gardley's Play *The Road Weeps, the Well Runs Dry*", *Societies*, Volume: 8, Number: 104, 2018, pp. 1-7.

O'Callaghan, Bryn *An Illustrated History of The Usa*, Harlow 1990.

Opala, Joseph A., *The Gullah: Rice, Slavery and the Sierra Leone-American Connection*, USIS 1987.

Phelan, Steve, "Song of Wekiva: Florida's Wild River and its Democratic Vista" (2010). Faculty Publications. 31. http://scholarship.rollins.edu/as_facpub/31).

Remini, Robert V., *A Short History of the United States*, New York 2009.

Rivers, Larry E., "The Indispensable Man": John Horse and Florida's Second Seminole War", *Journal of The Gah*, Volume: XVIII, 1997, pp. 1-23.

Scallet, Daniel, "This Inglorious War: The Second Seminole War, the Ad Hoc Origins of American Imperialism, and the Silence of Slavery, (Doctora Thesis, Washington University in St. Louis), Missouri 2011.

Smith, John, "Heaven and Earth never agreed better to frame a place for man's habitation", *Outline of U.S. History*, Bureau Of International Information Programs U.S. Department of State 2011.

Watts, Jill M., "We Do Not Live For Ourselves Only" Seminole Black Perceptions and the Second Seminole War", *UCLA Historical Journal*, Volume: 7, Issue: 0, University of California 1986, pp. 5-28.

Weisman, Brent R., "Newman's Garden (8ci206): A Seminole Indian Site near Lake Tsala Apopka", *The Florida Anthropologist*, 39(3), Florida 1986, pp. 208-220.

Wendt, John C., *Marauders, Mud, And Money: The Misapplication, Development, And Exploitation Of Logistics During The Second Seminole War, 1835-1839*, (Master Thesis, History Department at Texas A&M University), Texas 2018.

White, John C., Jr., *American Military Strategy During The Second Seminole War*, (Masters of Science of Military Studies), USA 1995.

Woods, Rebecca M., *The Calusa and Seminole Indians: Before, During, and After Colonialism*, (Thesis, Antropolog, Northern Illinois University), DeKalb, Illinois August 2006.

Araştırma Makalesi / Research Article

Safevî Hâkimiyet Anlayışında Kutsiyet, Adalet ve Cesaret

Mehmet Dağlar*

(ORCID ID: 0000-0003-3044-4991)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

15.06.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

25.09.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Dağlar, M., "Safevî Hâkimiyet Anlayışında Kutsiyet, Adalet ve Cesaret", Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 5/2 (2020): 685-702.

APA: Dağlar, M. (2020). Safevî Hâkimiyet Anlayışında Kutsiyet, Adalet ve Cesaret. Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 5 (2) , 685-702.

Öz

Erdebil şehrinde bulunan tasavvufi bir hareketin zamanla siyasallaşması resmi mezhebin Şiiliğe göre düzenlendiği yeni bir devletin temellerini atmıştır. Safeviler Anadolu'daki müritlerinin verdikleri muazzam destek neticesinde önemli bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Safevilerin İran coğrafyasında iki asrı aşkın hüküm sürmesinin arkasındaki sebeplerin neler olduğunu anlamak oldukça önemlidir. Kızılbaş müritler siyasi planların peşinden sürüklenerek büyük bir coğrafyada hâkimiyet kurmuştur. Kızılbaş oymakları bir yere bağlayan faktörlerin başında kutsal saydıkları şeyhlerinin varlığı gelmektedir. Kızılbaşlar kendileri gibi olmayan, doğaüstü varlıklarla irtibat halinde olan önderlere daha çabuk bağlanmıştır. Safevilerin meşruiyetlerinin sağlamlarında gaybi bağlantılarla hareket etmeleri önemli bir etken olmuştur. Kutsallıklarını pekiştiren unsurların başında gaybi yardıma mazhar olmaları gelmektedir.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, mehmet.daglar@igdir.edu.tr.

PhD., Faculty Member, Iğdır University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

Ayrıca adil ve cesur hükümdar imajının çizilmesi de Safevî hükümdarlarının hakimiyetlerini kolaylaştırmıştır. Şahlar adil hükümdar olma gayreti içerisine girerken farklı ceza yöntemleri kullanmıştır. Bu cezalar genellikle sert ve acımasız bir şekilde uygulanarak düşmanlara korku salan bir portre çizilmeye çalışılmıştır. Safevî kronikleri Safevîlerin meşruiyetlerinin nasıl güçlendiği hakkında bize önemli bilgiler vermiştir. Hükümdarlar hakkında yazılan şiirler de Safevî hanedanının yüceltilmesine katkıda bulunmuştur. Şahlar hakkında yazılan şiirler oluşturulan hâkimiyetin nasıl şekillendiği hakkında önemli bilgiler sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Safeviler, İran, Kızılbaş, Erdebil, Şah.

Holiness, Justice and Bravery in Safavid Political Consideration

Abstract

The politicization of a sufi order in Ardabil, over time laid the foundations of a new state in which the official sect was organized according to Shiite. Safavids emerged as an important power as a result of the enormous support of their followers in Anatolia. It is very important to understand what are the reasons behind the Safavids' reign in Iran for over two centuries. Qizilbash disciples have been dominated in a great geography by dragging after political plans. The primary factor that connects these communities is the presence of their sheikh, which they consider sacred. People are connected more quickly to leaders who are not like them, who are in contact with supertnatural beings. Accordingly, it is an important factor for Safavids to act with informal connections in ensuring their legitimacy. One of the factors that reinforce their holiness is their invaluable help. In addition, drawing the image of a fair and brave ruler facilitated the control of Safavid rulers. Shahs used different punishment methods while trying to be fair rulers. These punishments were generally applied in a harsh and ruthless manner, trying to draw potrait that scares enemies. Safavid chronicles gave us important information about how Safavids' legitimacy strengthened. Poems about rulers also contributed to the glorification of Safavid dynasty. The poems written about the kings provided important information about how the dominance formed was shaped.

Keywords: Safavids, Iran, Qizilbash, Ardabil, Shah.

Giriş

Büyük bir başarı göstererek İslam dünyasında yeni bir devlet kuran Şah İsmail'in başarısının arkasındaki etkenlerin yalnızca güç ve savaşlara indirgenemeyeceği ortadadır. Safevî Devleti'nin kuruluş ve

gelişmesinde çeşitli zümrelerden insanlar etkin rol oynamıştır. Şahların halk nezdindeki prestiji, mescit, medrese, türbe gibi dini mekânların korunması ve bakımı gibi faktörlerle güçlendirilmiştir. Bu çalışmada Safevîli vakanüvislerin anlatıları çerçevesinde Safevî şahlarının adil hükümdar imajını parlatan siyasi ve sosyal faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Safevî Devleti'nin kuruluş devrinde gerçekleşen fetihlerin sürekli bir ivme kazanmaması Safevî şahlarının meşruiyetine gölge düşürmemiştir. Hz. Ali'yi rüyasında görerek ondan aldığını söylediği tavsiyelerle hareket eden şahlar Kızılbaşlar üzerinde hakimiyetlerini kolaylaştırmıştır. Şahlar İmamlardan aldığı emirlerin uygulayıcısı ve Allah'ın yeryüzündeki temsilcisidir. İmamın gaybeti döneminde İslam aleminin selamete ulaşması için din düşmanlarına karşı savaşıyor ve asıl kurtarıcı gelene kadar toplumun huzurunu temin eden Safevî hükümdarları oluşturdukları *'korkusuz ve adil'* hükümdar imajına uygun davranarak meşruiyetlerini sağlamlaştırmıştır.

1. Safevî Hükümdarlık Anlayışında Kutsallığın Ortaya Çıkışı

Hükümdarların kutsallığı ve dokunulmazlığının oluşması toplumun iktidara bağlılığını sağlamanın bir yoludur. Eski çağlardan itibaren iktidarı ellerinde tutan hükümdarlara kutsallık büründürülerek otoritelerini devam ettirmeleri sağlanmıştır. Bir dokunuşlarıyla hastaları iyileştiren hükümdarların etrafında birleşmek ve onlara itaat etmek meşruiyet açısından önemli katkılar sunmuştur. Ortaçağda kutsiyet büründürülen kralların bütün zayıflıklardan ve hatalardan arınmış olduğu inancı doğal olarak onların bir 'melek gibi bir karakter'e (character angelicus) sahip oldukları anlayışını ortaya çıkarmıştır. Kralların kutsal varlıklar oldukları şu ifadelerden kolaylıkla anlaşılabilir: *"onlar için günaha yönelmek, kötülük yapmak, hasta olmak, yaşlanmak ya da kendine zarar vermek söz konusu değildir. Bütün bu zikredilenler yetersizlikten kaynaklanır. Kutsal ruhlar ve melekler günah işlemez, yaşlanmaz, hasta olmaz ya da kendilerine zarar vermezler. Bütün bu eksikliklere sahip olan bizlerden daha üstündürler"*¹ Hükümdarlar kutsallıklarını kullanarak güçlerini arttırmaya çalışmıştır. Kullandıkları kisveler aracılığıyla da kutsallıklarını

¹ Sir John Fortescve'nin *'The Governace of England'* adlı risalesinden aktaran Ernst H. Kantorowicz, *Kralın İki Bedeni: Ortaçağ Siyaset Teolojisi Çalışması*, (Çev: Ümit Hüsrev Yolsal), Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2018, s.28.

görünür kılımlardır. Bizans İmparatoru Konstantinusun başında taşıdığı tacın ilahi bir taç olduğuna, o tacın gökten melekler tarafından getirildiğine inanılması şüphesiz ki hükümdarların kutsallık kazanmak için kullandıkları bir unsurdur.²

Yeryüzünde refahın sağlayıcısı ve adaleti tesis eden yöneticilerin bu güçlerinin oluşması için eskatolijik iddialara ihtiyaçları vardır. Bu nedenle müslüman devletlerin yöneticileri de kutsallık atfedilen özelliklere sahip olmuşlardır. Abbasi Halifesinin elçileri Hülagu'yu Bağdat'a yapacağı saldırılardan vazgeçmesi için ikna etmeye çalışırken şu ifadeleri kullanmıştır: *“Eğer Halife öldürülürse tüm dünyanın düzeni bozulacak, güneş yüzünü saklayacak, yağmur yağmayı durduracak, bitki yetişmeyecek”*. Bu ifadelerden sonra Hülagu, halifeyi kanını akıtmadan öldürmüştür.³ Abbasi Halifesi Me'mun'un da ilahi desteğe sahip olduğunu kanıtlamak için onun kutsallığına vurgu yapılmıştır.⁴

Safevilerin ortaya çıkışından önce Akkoyunlu şehzadelerinin iktidar mücadelesi içine girmeleri İran'da kargaşa ortamının başlamasına sebep olmuştur. İdris-i Bitlisî bu duruma son verecek ve düzeni sağlayacak bir kurtarıcıya ihtiyaç duyulduğu anda Şah İsmail'in *“ilahi intikam kılıcı”* olarak ortaya çıktığını ve adaletin sağlayıcısı olarak zalimleri ortadan kaldıracığını söyler. Bitlisî'nin bu ifadeleri 15.yüzyılın sonlarında siyasi algılayış biçimi hakkında önemli bir ipucu vermektedir.⁵

Safevî kaynaklarında tasvir edilen 'Şah' imajı ile Safevî şahlarının kutsal amaçlar doğrultusunda hareket ederek halkın kurtuluşunu sağlayacakları anlatılır. Safevilerle çağdaş olan devletlerin varlığını şekillendirdiği siyasi anlayış güçlü ve uzun bir geçmişe sahip bir soya dayanmaktadır. Efsanevi bir kahraman veya geçmişi başarılarla dolu olan bir hükümdarın soyuna sahip olmak Safevilerin savaş ve mücadele

² Mehmet Naci Önal, “Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgecilik”, *Milli Folklor*, 84/21, (2009), s.59.

³ A.Bausani, “İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din”, (trcm. Mustafa Uyar), *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı: 32, (2002), s.224.

⁴ Hayrettin Yücesoy, *Ortaçağ İslam'ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti: Dokuzuncu yüzyılın Başlarında Abbasi Hilafeti*, İstanbul, 2016, s.145.

⁵ Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bitlisî (1457-1520)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s.113

halinde olduğu rakip devletlerin temel referans kaynağıdır. Safevî Devleti'nin hakimiyet kurduğu İran toprakları böyle bir zemine uygundur. İlk insana kadar çıkarılan şecerelerin tanzimi veya büyük bir hükümdarın soyunun yeni temsilcisi olmak İran'da hakimiyet kuran Türk- Moğol devlet geleneğinin karakteristik özelliğidir.⁶

Kutsallık büründürülen Müslüman hükümdarlar dini ve siyasal desteği en çok gaybi yardım alma veya bir yerde gizlenip tekrar ortaya çıkma gibi saiklere borçludurlar.⁷ Bu dönemde ortaya çıkan hükümdarlar dünya hakimiyeti kurma iddialarını destekleyici kurtarıcı olma ve adaleti temsil etme imgesi oluşturma çabasına girmiştir.⁸ Safeviler de siyasi mücadelelerine farklı bir anlam katarak dini bir misyon yüklemiştir. Oluşturdukları kutsal hanedan dünyayı zulümden kurtaracak olan Mehdi'nin temsilcisi olma iddiasıyla birleşmiştir. Bu durum Safevî hükümdarlarının gücünü ve otoritesini arttırmalarını sağlamıştır. Safevilerin müridleri olan Kızılbaş savaşçıların düşmana karşı korkusuzca savaşmalarının temel güdüsünü de şahların kutsal kişiler olduğuna inanmaları bulunmaktadır. Safevî vakayinamelerinde Ehl-i Beyt'e mahsus olan “*velayet*” makamının Safevilere atfedildiği ve gaybi yardıma mazhar oldukları anlatılarak kutsallıkları kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bunun bir örneğini Şeyh Safiyüddinin soyundan gelen Sadrettin Musa hakkında yazılan ahvalde Mir Kasım adlı şair onun ‘*Sadr-ı Velayet*’ olduğunu söyleyerek göstermiştir.⁹

Safevî devlet teşkilatını anlatan Destür'ül Mülük'te geçen bir şiirde ise şahların tahta çıkmasının ilahi yardım ile gerçekleştiği imasında bulunulmuştur: O şah ki ilahi yardımla/ padişahlık tahtına oturdu. Bu ifadeler Şiiler arasında Ehlibeyt'e mahsus olan yetkilerin Safevilere Allah tarafından bahşedildiğinin göstergesidir.¹⁰ Müridleri tarafından gaib imamın temsilcisi olarak görülen ve sorgusuz bir şekilde itaat

⁶ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Çev: Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.20

⁷ Yücesoy, *a.g.e.*, s.45.

⁸ Kaya Şahin, *Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celalzade Mustafa ve 16. Yüzlü Osmanlı Dünyası*, (Çev: Ahmet Tunç Şen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s.217.

⁹ Budak Münşi Kazvinî, *Cevahirü'l Ahbar*, (neşr: Muhsin Behram Nejad), Tahran, 1378, s.108

¹⁰ “Şahi ki be tesarruf-ı ilahi/Nişist be taht-ı padişahi”. Bkz. Mirza Refia, *Desturü'l Mülük*, (neşr: Muhammed İsmail Marçinkufski), Tahran, 1385, s.170

edilen Şah İsmail'e olan bu sevginin arkasında şahın İmam Musa Kazım'ın soyundan olduğuna inanmaları yatmaktadır.¹¹

Safevî kaynaklarında şahların kutsal kişiler olduğunun anlatılması için övücü cümleler kullanılarak insanüstü varlıkları gibi göstermek yaygın bir gelenektir. Şah İsmail'den sonra yerine geçerek Safevîlerin ikinci hükümdarı olan oğlu Şah Tahmasb'ın doğumu ile ilgili bir beyitte Tahmasb'ın doğumu ilahi bir nur ile (*Çerağ-ı Ruşen-i nur-ı ilahi*) bağdaştırılarak kutsallığı vurgulanmıştır.¹² Safevî kroniklerinden Nekavetü'l Asar adlı eserde Tahmasb'ın doğumu ile ilgili şu ifadeler kullanılmıştır: “918 senesinde yücelik, ikbal , celal güneşi dini koruyan Şah Tahmasb Allah'ın sultanıyet tevfiği ufkundan ve Allahın teyidi ile muvaffakiyet güneşinin kaynağından doğdu. Mülk ve meleküt alemlerini huzur ışığı ve zuhuruyla aydınlatıp süsledi”.¹³

Allahın yer yüzündeki gölgesi olarak görülen Safevî şahlarına karşı bir hareket içerisinde bulunmak veya onun iradesinin hiçe sayılması Allah'ın iradesine karşı çıkmak olarak görülmüştür. Kur'an-ı Kerim'de geçen '*ulul emr*' olan yöneticiler ile özdeşleştirilen şahların iradesine karşı olmanın Allah'a muhalefet etmek anlamına geldiği '*Hilaf-ı ulul emr hem hilaf-ı hoda est*' cümlesiyle açıklanmıştır.¹⁴

Şahların yanına giderek onlardan şifa talebinde bulunma, adak adama, muratlarına eren kişilerin Şah'a hediye göndermesi ve dualarına icabet edilsin diye Kazvin'deki devlethanenin kapısını öpme gibi uygulamalar müritlerin Safevî Hanedanı'nı imamların temsilcisi olarak gördüklerinin kanıtıdır.¹⁵ Kızılbaşların Mürşid-i Kâmilî olan Şah'a gösterilen hürmetin bir neticesi olarak ona secde ederek af dilemeleri

¹¹ Roger Savory, “The Safavid Administrative System”, *The Cambridge History Of Iran*, C.6, (ed. Peter Jackson), Newyork, 1986, s.351.

¹² Kazvinî, *a.g.e.*, s. 133.

¹³ Muhammed b. Hidayetullah Afuşte-i Natanzî, *Nekavetü'l Asar Fi Zikri'l Ahyar*, (neşr: İhsan İşrakî), Tahran, 1373, s.12

¹⁴ “Emir sahiplerine karşı olmak Allah'a karşı olmak gibidir”. Bkz. Kazvinî, *a.g.e.*, s.158.

¹⁵ Seyyid Haşim Akaçeri, *Mukaddeme-i Ber Münasebat-ı Din u Devlet Der İran Asr-ı Safevi*, Tahran, 1389, s. 93.

veya ona karşı sevgilerini göstermeleri de şahların kutsallığını pekiştirmiştir.¹⁶

Şah İsmail, rüya yoluyla İmamlarla bağlantılı olduğunu söyleyerek kutsallığını sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Özellikle Şiiliğin resmi mezhep olarak ilan edilmesini Hz. Ali'den aldığı emirle uygulamaya geçirdiğini iddia ederek manevi olarak da imamlar ile irtibat kurduğunu söylemiştir. Bu durum onun kutsallığını pekiştirmiştir.¹⁷ Şah Tahmasb için yazılan bir şiirde Şîî geleneğinde Ehlîbeyt'e mahsus olan velayet makamının temsilcisi olduğu kanıtlanmak istenmiştir. Velayet mertebesi ile padişahlığı birleştiren Safeviler müslümanların yöneticisi olmanın en güçlü adaylarıdır.¹⁸

Safevilere karşı olan din düşmanlarının yok edilmesinde kullanılan sembollerde ise düşmanlara karşı zaferlerde masum imamların kendilerine yardım ettiğine inandıkları "*zafer timsali bayrakların ihtişamında*" düşmanlara galip geleceklerine inanılırdı. Şah Tahmasb'ı ziyaret eden Venedikli seyyah Michele Membré bu sancaklardaki tasvirleri yakından görmüştür. Şah gezintiye çıktığından önünden giden kırmızı çuha ile kaplı mızraklara tepelerindeki bir daire içinde yaldızlı bakırdan harflerle '*Ali veliyullah la İlahe İllallah', Ali Veliyullah ve Allahu Ekber*' yazılarını gördüğünü bu bayrakların at sırtında elde taşındığını, bereket getirdiğine inanıldığını ve bunlara alem denildiğini yazmıştır.¹⁹

Şah Tahmasb'ın ezeli düşmanı olan Özbeklerle yaptığı Cam savaşını anlatan bir şiirde ise güneş metaforu kullanılmıştır. Bu metaforda Sünniliği temsil eden Özbekler yıldız, Şiiliği temsil eden Safeviler güneştir. Güneşin doğması ile birlikte yıldızlar yok olup gitmektedir: Sabahleyin güneş yıldız kalabalığını ortadan kaldırdı/ ve kâinat

¹⁶ Muhammed Taki Meşkuriyan, "Macera-i Secde-i ber Şah der Derbari Şah İsmail-i evvel (907-930) ve Şah Tahmasb-ı Evvel (930-984)", *Pejuhaşhay-i Tarih-i*, Devre-i Cedid, Şomare-i 2, (Tabistan 1388), s. 117.

¹⁷ İrené Mélikoff, "Bektaşî- Alevilerde Ali'nin Tanrılaştırılması", *Tarihten Teolojiye İslam İnançlarında Hz. Ali*, (haz: Ahmet Yaşar Ocak), Ankara 2014, s.95.

¹⁸ "Hem velayet der neseb hem padişahi der heseb". Bkz. Abdullatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, (çev: Hamidreza Mohammednejad), Ankara 2011, s.62.

¹⁹ Oktay Efendiyev, *Venesiyalılar Şah Tahmasibin Sarayında (Mikele Membre ve Vinçenzo Alessandri)*, Bakı 2005, s.44

karanlıktan arındı.²⁰ Safevilerin iktidarları süresince başarılı olmalarının temel sebebinin Allah'tan aldıkları yardım olduğuna inanılmıştır. Emir Mahmud Handmir, Zeyl-i Habib'ü-s Siyer adlı eserinde Safevi şahlarının Allah'ın izni ve takdiri ile iktidara geldiğini ve Allah'ın yardımı ile bütün İslam aleminin temsilcisi olduğunu anlatan bir şiir ile ruhani yardımın boyutunu ayrıntısıyla açıklamıştır: Allah şahların dışında birinden adalet istemedi/Yer ve gök adaletle ayaktadır.²¹ Kazvinî ise Şah Tahmasb'ın adilliğini şu şiirle ispata girişir: “Eğer su ve ateş onun meclisinde bulunsalar/ Azameti ile ikisi arasındaki haksızlığı giderir”.²²

Şahların meşruiyetlerini güçlendirmek için şiirler yazan şairler toplumda Safevilere karşı derin bir bağlılığın olduğunu kanıtlamak için çaba göstermişlerdir. Bu durum Safevî kroniklerine yansımıştır. Kazvinî'ye göre halk şahın işlerinin yolunda gitmesi için huzur içinde oldukları kalp ile Allah'a yalvararak böyle bir padişahı koruması için şöyle diyorlardı: “Ya rab sen bu yer üzerinde gölgeni/ Dünyayı muhafaza etmek için üzerimizden eksik etme”.²³

Şeyh Haydarla başlayan Şeyh Safi hangâhına bağlı zümrelerin Şiileşmesi süreci ve devletleşme için atılan adımlar Safevî hanedanına özel bir misyon yüklenmesinin de yolunu açmıştır. Mehdiçi akımların yükselişte olduğu bir dönemde Safeviler ortaya çıkarak etraflarına büyük bir kitleyi toplamışlardır. Safevî Devleti'nin kurulmasının ardından resmi mezhep olarak Şiiliği ilan etmesi “*dinin koruyucusu*” olarak görülmelerinin ifadesidir. Şahlar aynı zamanda gaybet döneminde meşru/ıcracı hükümdar rolünün tamamlayıcısı işlevini görmüştür. Hükümdarın kullandığı minyatür gibi sanat ürünleri ile de her zaman kahraman bir savaşçı, İslam dünyasının koruyucusu olarak yansıtılmasına özen gösterilmiştir. Devletin kurulmasından sonra da

²⁰ Ulrike El-Khamis, “Şiiliğin Şampiyonu olarak Hüsrev Perviz?. Edinburgh Kraliyet Müzesindeki Erken Dönem Safevî Minyatür Tasvirine Yakından Bir Bakış”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, (2010), s. 304.

²¹ “Hak zi şahan be ğayri adil nehast/ Asiman ve zemin be adlı be payest”. Bkz. Emir Mahmud Handmir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevi: Zeyl-i Habib'ü-s Siyer*, (neşr: M. Ali Cerahi), Tahran 1370, s.197.

²² “Ab u ateş ra ger mecliseş hazır konend/Ez meyan-ı her du ber dared şukuheş daveri”. Bkz. Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s.62.

²³ “Ya rab to mer'i in saye- yi yezdani ra/Meydar-ı nigah-ı behri cihanbani ra”. Bkz. Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s.64.

siyasi rakipleriyle savaşırken kurtarıcı olma imgesi minyatür, şiir gibi sanatlarda belirgin bir şekilde görülmüştür. Savaşlarda kullandıkları alemler ve sancaklarda da şahların özel misyonlarını taşıyıcı etkiler göstermektedir.²⁴

Şahların Allahın yeryüzündeki gölgesi olduğuna dair İslam dünyasındaki kadim inanişe uygun yazılan bir şiirde ise Allah'ın emrettiği kuralların koruyucusu olan şahlara sürekli şükredilmesi gerektiği resmedilmiştir: Böyle bir sultan Allahın yeryüzünde gölgesidir/Böyle bir sultan Allahın koyduğu kuralların direğidir/ Bu nedenle her yerde ona şükretmek gerekir/ Ki o bin nimetli yüce kişiliğinden dolayı²⁵ Başka bir şiirde diğer hükümdarları Safevî hükümdarları ile karşılaştırarak Şahların yüceliği ifade edilmeye çalışılmıştır.²⁶ Safevî vakayinamelerinden Cevahiru'l Ahbar'da geçen bir şiir ise Şah İsmail'i bütün Müslümanlarla ilişkilendirerek Şah'ı Müslümanların koruyucusu yapmıştır.²⁷

2. Adil ve Korkusuz Hükümdar

Hükümdarların tebaası üzerinde kurduğu otoritenin temel referansı adil ve korkusuz olmalarının yanısıra verdikleri cezalarla oluşturdukları korku ortamıdır. Şahların oluşturduğu baskı ve korku ortamı aracılığı ile rakiplerine korku salan devlet anlayışı güçlendirilmiştir. Safevî hükümdarları hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için bu tür yöntemlere başvurarak acımasız hükümdar imajını kuvvetlendirmişlerdir. Şahların sert cezai yaptırımlar uygulamasının da oluşturulmak istenen meşruiyetin bir gereği olduğu görülmektedir. Şahın sert davranışlarının arkasındaki temel sebep halkın huzurunu sağlayan adil hükümdar yaratma arzusu taşımasıdır. Safevî devlet anlayışında şahların mürşid olarak görülmesinin neticesi olarak doğrudan ceza verme yetkisinin onlarda olduğunu görmekteyiz. Sadr ve divanbeği gibi

²⁴ El-Khamis, *a.g.m.*, s.301.

²⁵ "İn çonin saye saye-i hak est/ Ve in çonin paye paye-i hak est /Şükri o vacib est der heme-i ca/Ez anki o nimeti est bes müt'a l". Bkz. Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s.63.

²⁶ "Şahha der tu kible-i şahan alem est". Bkz. İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Ara-yı Abbasi*, neşr: İrec Afşar, Tahran: Müessesese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1387, s.96.

²⁷ "Mübarek bad ber saltanat-i alem cejn-i sultani/ Cihanyabi ki ziba şod bed u tac-ı cihanbani/Medar-ı alem ve dara-yı devran-ı Şah İsmail/Penah-ı mülk ve poşt-ı millet ve sedde-i musulman" Bkz.Kazvinî, *Cevahiru'l Ahbar*, s.118.

bürokratlara ihtiyaç duymadan Şahın aldığı kararlar doğrultusunda özellikle devlet adamlarına ceza verdiği görülmüştür. Safevî hükümdarlarının suç işleyen devlet adamlarına yönelik aşağılama amacıyla verdiği cezalar oldukça yaygındır. Bürokratik görevliler üzerinde kurulan tahakküm, onların azl ve tayinleri üzerindeki şahın mutlak otoritesi Safevî şahlarını kurulmaya çalışılan düzenin yegane koruyucuları konumuna getirmiştir. Cezaların uygulanmasında acımasız davranılması ise adil hükümdar imajının sağlamlaşmasını ve sürekliliğini sağlamıştır. Safevî şahlarına sığınan devlet adamları ve şehzadelere gösterilen tavır ve davranışlar da Safevîlerin güç gösterisine dönüşmüştür. Şiiliğe dayalı olarak kurulan ve geliştirilmeye çalışılan Safevî Devleti'nin İmam Mehdi'nin gaybeti döneminde uygulanacak politikaları nasıl belirlediği önemli bir tartışma konusu olmuştur. Şahların otoritelerini güçlendirmek için sert ve acımasız tutumları iktidarlarının meşruiyetini sağlamada önemli bir işlev görmüştür. İmanın gaybeti döneminde İslam aleminin selamete ulaşması için din düşmanlarına karşı savaşı ve asıl kurtarıcı gelene kadar toplumun huzurunu temin eden Safevî hükümdarları oluşturdukları '*korkusuz ve adil*' hükümdar imajına uygun davranmak zorundaydılar. Şahların İran'ın kadim hükümdarlarıyla benzeştirilerek kahramanlıklarını pekiştirme vakanüvistlerin sıklıkla uyguladığı bir yöntemdir. Şahlar, Cemşid, Feridun, Behram gibi İranlı hükümdarlarla özdeşleştirilerek onların kahramanlıklarının temsilcisi gibi anlatılmıştır.²⁸ Şahların cezalandırma yöntemleri sadece güç gösterisi adına yapılan uygulamalar değildi aynı zamanda İmam Mehdi'nin temsilcisi olan Şahların İslami bir anlayış olan '*emr-i bi'l maruf*' ile de bağlantılıydı. Safevîlerin bu doğrultuda uyguladıkları cezalandırma yöntemlerinin dışında geleneksel inançlarını koruyan Kızılbaşların talip –mürşid ilişkisi çerçevesinde suçluyu bulma ve ceza verme anlayışı da şahların politikalarını belirlemiştir. Bürokratik görevliler üzerinde kurulan tahakküm, onların azl ve tayinleri üzerindeki şahın mutlak otoritesi Safevî şahlarını kurulmaya çalışılan düzenin yegane koruyucuları konumuna getirmiştir. Şahlar aynı zamanda gaybet döneminde meşru/ıcracı hükümdar rolünün tamamlayıcısı işlevini görmüştür. Safevî Devleti'nin Oniki İmam Şiiliğini resmi mezhep olarak

---

²⁸ Gülay Karadağ Çınar, Safevîlerde Hükümdarlık Unvanları ve Hâkimiyet Anlayışı, İstanbul, 2017, s.127-133.

ilan etmesiyle birlikte devletin tüm kurumları bu mezhebe uygun bir şekilde düzenlenmeye başlamıştır. İmamın Gaybeti döneminde kurulan Safevî Devleti'nde cezalar verilmesi ve uygulanması gibi konular sivil ve dini bürokrasinin temsilcileri olan divanbeği ve sadr tarafından gerçekleştirilmiştir. Safevî devlet teşkilatının ayrıntılı bir şekilde tasvir edildiği '*Destûru'l Mülük*' adlı eserde kaydedilen dört tane suçun cezasının uygulanması divanbeğine bırakılmıştır.²⁹

Kızılbaşlardan suç işleyenlerin veya inançlarında yer alan büyük ve küçük günahları yapanların mürşid tarafından cezalandırıldığı görülmektedir. Ancak geleneksellikten devlet yapısına geçen Kızılbaşların cezalandırılma yöntemleri de değişikliğe uğramıştır. Mürşid-i Kâmil olarak görülen şahların atadığı sadr veya sivil bürokrasiden olan divanbeği gibi devlet görevlileri cezalandırma sisteminde önemli rol oynamaya başlamıştır. Ancak yargılama ve cezalandırma sisteminin işletilmesi ve verilen ağır cezaların uygulanması İmamın gaybeti döneminde Safevî şahlarının imamın vekili gibi davrandığını göstermektedir. Safevî hükümdarları bu işlerin yürütülmesini sadr ve divanbeği'nin sorumluluğuna vererek icra konumunda bulunmalarını kolaylaştırmışlardır.³⁰

Safevî hükümdarlarına bağlanan muhtelif kökende insanları şaha bağlamanın en güzel yolu başlarına taktıkları taçla ayırt edilmeleridir. Bu taç, Safevî yandaşlarını düşmanlarından da ayıran bir sembol olmuştur. Özellikle Kızılbaş tacının yaygın bir şekilde kullanılması devlete ve mürşid-i kâmile bağlılığın kanıtıdır. Şahın otoritesine aykırı hareket eden Kızılbaşların bağlılıklarını ifade eden tacı çıkarmalarının istenmesi, Kızılbaş tacının nasıl bir anlam ifade ettiğinin göstergesidir. Kızılbaş tacının çıkarılması bir nevi Kızılbaşların inancında önemli yer tutan "*düşkün*" ilan edilme ile bağlantılıdır. Münşi İskender Bey, suç işleyen ve cezalandırılması gereken bir kişinin başından önce Kızılbaş

²⁹ Katledilen kişinin nasıl öldüğünü anlamak görevi divanbeği tarafından gassalbaşına verilerek tespit edilirdi. Gassalbaş ise ölünün cesedini inceleyerek nasıl öldürüldüğünü tespit etmeye çalışır bir tür otopsi uygulardı. İzale-i bekalet, kör etme, diş kırma gibi suçlarda divanbeği bizzat kendisi suçun nasıl işlendiğini tespit etmeye çalışırdı. Bkz. Refia, *a.g.e.*, s.174.

³⁰ Zülfiye Velieva, *Safevi Devleti Teşkilatı (Tezkiretül-Mülük'e Göre)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007, s.177; Refia, *a.g.e.*, s.174

tacının çıkarılması gerektiğini söyler. Mehdi Kulu Han adlı Kızılbaşın cezalandırılmadan önce tacını başından çıkarılması istenmiş, sonra da öldürülmüştür. Ayrıca Türkmen Muhammed Han da önce Kızılbaş tacı çıkarılıp sonra öldürülmüştür. Bu uygulama ile suçlu kişinin kutsal olan Kızılbaş tacının manevi dokunulmazlığına zarar vermemesi istenirdi.³¹

Safevilerde ceza uygulamasını denetleyen ve yöneten kişi muhtesib adlı görevliydi. Muhtesib, Safevi İnan'ında "*emri maruf nehvi münker*" anlayışıyla bağlantılı olarak görev yapmaktaydı. Toplum içerisinde ahlaki kurallara riayet edilmesi, sahtekarların cezalandırılması görevleri arasındaydı. Çarşı ve pazarı denetleyen muhtesib aynı zamanda ibret-i âlem için suçlu kişilere '*tahta külah*' giydirdi. Bu uygulama toplum içinde tören şeklinde yapılarak suçlunun aşağılanması amaçlanırdı.³² Anonim Tarih-i Kızılbaşıyye'de geçen bir olayda Kızılbaş tacına layık olmayan kişilerin aşağılandığı anlatılır. Muhtemelen Çaldıran Savaşından sonra Şah İsmail'e muhalefet eden bazı kesimlerle Durmuş Han'ın tavsiyeleri üzere alay edilmiş ve başlarına "*Tac-ı büyük*" denilen büyük bir takke koyularak küçük düşürülmüştür.³³

Şah İsmail, saygınlığını ve prestijini korumak için aşağılayıcı ceza yöntemlerine başvurmuştur. Özbek saldırılarından korkarak Merv şehrini terkeden Dede Abdal Bey Şah İsmail'in emriyle saçı ve sakalı kesilip, yüzüne pudra ve allık sürülerek, kadın elbisesi giydirilip eşeğe ters bir şekilde bindirilerek ibret için çarşıda dolaştırılmıştır.³⁴ Küçük düşürme amacıyla yapılan faaliyetler Safevî ceza sistemi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Şahın iradesine karşı gelen ve kötü fiillerde bulunan şahıslara yönelik yaptırımlar yaygındır. Horasan valisi Ağa Kemal'in oğlu Ağa Cemali kötü fiillerinden dolayı yakalanıp eşeğe ters

³¹Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safeviler*, İstanbul, 2015, s.126-127; Kızılbaşların kutsal kitabı Buyrukta Safevilerin müritlerinin taktıkları ve Safevilere bağlılığın simgesi haline gelen '*Kızılbaş Tacı*'nın kökeninin Hz.Ali'ye dayandırıldığı anlatı Kızıl başlığa kutsallık kazandırır: *Gökten kaç tac indi diye sorarlarsa yedi tac indi diye karşılık ver. Birincisi; Hz.Adem'e ak tac, ikincisi Hz.Nuh'a ak tac, üçüncüsü; Hz.İbrahim'e kara tac, dördüncüsü; Hz. Musa'ya sarı tac, Beşincisi; Hz.İsa'ya gök tac, Altıncısı; Hz. Muhammed'e yeşil tac, Yedincisi; Hz.Ali'ye kırmızı tac inmiştir*". Fuat Bozkurt, *Buyruk: İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, Salon Yayınları, İstanbul, 2018, s.130.

³² Refia, *a.g.e.*, 1385, s. 237

³³ Anonim, *Tarih-i Kızılbaşıyye (Kızılbaşlığın Tarihi)*, (Tercüme ve Notlar: Şefaattin Deniz - Hasan Asadi), İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015, s.21

³⁴ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul, 2013, s.106

bindirilmiş başına da Kulnuse adı verilen bir şapka giydirilerek şehir içinde ve Kazvin pazarlarında dolaştırılmıştır. Daha sonra Alamut kalesine gönderilerek katledildi.³⁵

Şahın otoritesine aykırı hareket etmek cezalandırılmak için önemli bir gerekçedir. Ayrıca Şahın haremine girmek ve mahremiyeti ihlal etmek ağır bir cezaya uğramakla sonuçlanır. Don Juan, hareme izinsiz bir şekilde girenlerin parçalanarak öldürüldüğünü ve cesetlerinin yakıldığını nakletmiştir.³⁶

Safevî şahlarının güç gösterilerinde bulunduğu başka bir alanda tahta çıkar çıkmaz şehzadelerin öldürülmesiydi. Bu uygulamayı başlatan Şah II. İsmail tahta çıkınca birçok şehzadeyi katlettirmiş ondan sonra tahta çıkan Muhammed Hudabende de aynı yolu takip ederek kız kardeşi Perihan Hanım dahil kendisine muhalif olanları öldürtmüştür. Şah Tahmasb'ın kızlarından olan Perihan Hanım Kızılbaş emirler üzerinde de söz sahibiydi. Vezir Mirza Selman, Hudabende'nin tahta çıkmasına kadar geçen süreçte iktidarı elinde tutan Perihan Hanım'ın yaptığı tasarrufları, Kızılbaşlar üzerindeki gücünü Şaha anlatarak onun iktidarı için tehdit oluşturabileceğini söyledi.³⁷ Bu nedenle Perihan Hanım, Hudabendenin tahta çıkmasının hemen ardından Şahın emriyle kısa süre içerisinde ortadan kaldırıldı. Yaklaşık 10 bin tümen değerindeki mal varlığı da katlinden sorumlu olan Afşar

³⁵ Abdi Beğ Şirazi, *Safeviler: Tekmiletü'l Ahbar*, Tercüme ve Notlar: Şefaattin Deniz-Hasan Asadi, İstanbul, 2019, 120; Benzer bir uygulama ise İranda hakimiyet kuran İlhanlılar döneminde görülmüştür. Sattığı bir emlak üzerinde sahte senede istinaden tekrar hak iddia eden kişiler eşek sırtında sakalı traş edilerek sokaklarda dolaştırılırdı. Bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s.423.; Yine İlhanlılarda Gazan Han döneminde suçluyu teşhir etme ve toplum içinde küçük düşürme uygulaması görülmüştür. Toprağını iki kez satan ve sahtekarlık yapan kimselerin sakalları kesilmek suretiyle şehirde teşhir edilmeleri ve suçluyla engel olmayan görevlinin de idam edilmesi görüldü. Gazan Hanın şarap içmeyi yasaklaması ve yakalanacak sarhoşların cezalandırılması istenmiştir. Şiraz'da yakalanan sarhoşların '*arus-ı mestan*' denilen bir ağaca asılarak teşhir edildiği kaydedilmiştir. Bkz. Osmangazi Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009, s.330 ve 336-337.

³⁶ Don Juan, *İlişkiler Bir Şii/Katolik Oruç Bey Bayat/ İranlı Don Juan*, (Haz:Tufan Gündüz), İstanbul, 2014 s.35

³⁷ Zehra Sadıkî, *Tarih-i İran der Asr-ı Safevi*, Tahran, 1391, s.49.

Halil Han'a verildi. Hemen akabinde Şah II. İsmail'in henüz bir yaşını doldurmamış olan oğlu Şah Şüca öldürülmüştür.³⁸

Şah Muhammed otoritesini tesis etmek adına tahta çıkar çıkmaz kardeşi Şah İsmail gibi kendisine muhalefet etme potansiyeli taşıyan yaklaşık 500 kişinin de katledilmesini emretti.³⁹ Kuh-ı Giluye'de ortaya çıkan ve Şah Muhammed Hudabende'yi uğraştıran Kalenderi isyanından sonra Loristan'da İsmail Mirza olduğunu söyleyerek etrafına adam toplayan biri daha ortaya çıkmıştır. Kızılbaş emirlerden Tekelü Solak Hüseyin onu yakalayıp Şah'a göndermiştir. Sahte Şah İsmail, Hudabende'nin emriyle Kazvin'in at meydanında üzerine barutlu gömlek giydirilip yakılmıştır. Kalenderi'nin yakılarak öldürülmesi bir hükümdarın otoritesine isyan eden birinin cezalandırılmasının yanı sıra Şahın kutsallığına gölge düşürmenin de ağır bir cezası olacağını göstermektedir.⁴⁰ Şah Muhammed'in otoritesini tanımayarak isyankar durumuna düşen Mazenderan hâkimi Mirza Han'ın sadık emirlerinden olan Şemseddin Div adlı emirin Şahın eşi Mehd-i Ulya'nın isteği üzerine sakalı kesilmiş ve kadın elbisesi giydirilmiş bir vaziyette 29 Rebiülevvel 987/26 Mayıs 1579'da Şahın huzuruna çıkarılmıştır.⁴¹ Safevî şahlarının acımasız kişiliklerine bir başka kanıt da Hudabende'nin Hamza Mirza'nın katlinden sonra gösterdiği tutumdur. Şah Muhammed oğlunun katilinin getirilmesini istemiştir. Katili bizzat kendisi cezalandırmak isteyerek katilin karnına üç darbe vurarak onu öldürmüştür. Katilin cesedinin de yakılmasını ve küllerinin rüzgara savrulmasını emretmiştir.⁴²

1630'lu yıllarda İran'a seyahat eden Fransız seyyah Tavernier'in kaydettiği bir olay Safevî hukuku ve ceza yöntemleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Tavernier, Kum valisinin Şahtan habersiz vergi koydurduğunu ve Şah Safi'nin bu olayı işitmesi üzerine valinin zincirlenerek İsfahan'a getirilmesini emrettiğini söylemiştir. Şah, Kum

³⁸ Abdülhüseyin Nevaî, *İran ve Cihan: Ez Mağol Ta Kaçariyye*, Müessesesi-i Neşr-i Hüma, Tahran, 1366, s.202,

³⁹ Sadıkî, *a.g.e.*, 49;

⁴⁰ İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Tarih-i Alem Ara-yı Abbasi*, I.Cilt, 1-2-3. Kısımlar, (Çev: Ali Genceli), Haz. İsmail Aka, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019, s.327-328.

⁴¹ Gülay Karadağ Çınar, "Safevî Devleti'nin Güçlü Melikesi Hayrünnisa Begüm (985-987/1578-1579)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21/Güz, 2011 s.96 (ss87-103)

⁴² Sadıkî, *a.g.e.*, s.51.

valisinin cezalandırılmasında oğlunu görevlendirmiştir. Oğul, babasının bıyığını yolacak, kulaklarını kesecek, gözlerini oycak en sonunda kafasını keserek öldürecektir. İsyançı valinin oğlu Şah'ın emrini yerine getirmek suretiyle güven tesis etmiş ve babasının yerine Kum valisi olarak atanmıştır.⁴³

Şah Abbas döneminde ise Kazvin'de halk arasında mülhid olmasıyla ün salan Derviş Hüsrev Kazvinî adlı bir şahıs etrafına topladığı müritleriyle Kalenderilik ve dervişliğe başlamıştır. Noktevilerden ders alarak Kazvin'de bir mescid'de yaşamaya başlayarak etrafına dervişler toplamıştır. Dervişin bu tür faaliyetler içinde bulunduğu haberi yayılınca muhtesibin devreye girdiğini görmekteyiz. Pazar esnafı, ulema ve muhtesib dervişin mescitte oturmasını yasaklamıştır. Şah Abbas da dervişin ahvalinin araştırılmasını "*Şer'îye-yi İslam ve kavaid-i mezheb-i hak imamiyye*" aykırı davranışlarının soruşturulmasını istemiştir.⁴⁴ Derviş Hüsrev kendisine isnad edilen suçları inkar ederek şeriat hilafına davranmadığı tespit edilince Şah Abbas da şeriatın zahirine göre hareket ederek mescitte oturmalarını yasaklamakla yetinmiştir.⁴⁵ Şah Abbas Loristan seferindeyken Derviş Hüsrev'in tekkesinde şarap bulunduğu ortaya çıkınca şeriata aykırı olduğu için katli emredilmiştir. Katledilmeden önce ibret-i âlem için boynuna halka asılarak deve üzerinde Kazvin'de dolaştırılmıştır. Derviş Hüsrev'in taraftarlarından olan Süleyman Tabib Savecî, Mir Seyyid Ahmed Kaşî gibi şahıslar Şii ulemaya gönderilerek sorgulanmış ve sonunda hapsedilmişlerdir. Mir Seyyid Kaşî, bir kılıç darbesiyle öldürülmüştür.⁴⁶ 1590 yılında Şah Abbas emirlerine aykırı davranan Kızılbaş emirlerden Yakub Han'ın Hüseyin Han Ziyad Oğlu tarafından başı kırılmış ve eyvanın önünde güneş altında bırakılarak eziyet edilmiştir. Yakub Han'ın emirleri de çağrılarak öldürülmüştür Öldürülenlerin cesetleri dışarı çıkarılıp ve ağaçlara çekilmiştir.⁴⁷

Sonuç

⁴³ Jean- Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Ed: Stefanos Yerasimos), İstanbul, 2017, s.110

⁴⁴ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *a.g.e.*, s.473.

⁴⁵ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *a.g.e.*, s.474

⁴⁶ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *a.g.e.*, s.476.

⁴⁷ Seyyid Hasan Esterabadî, *Tarih-i Sultani (Ez Şeyh Safi Ta Şah Safi)*, neşr: İhsan İşrakî, Tahran: İntişarat-ı İlmî, 1366, s.147-148.

Safevî Devleti tarikattan devlete dönüşen ve farklı zümrelerden insan topluluklarını cezbeden bir siyasi organizasyon kurmayı başaran önemli bir devlettir. Siyasi istikrar kurarak İran'a hakim olan Safeviler Şiiliği resmi mezhep olarak ilan ederek devletin bütün kurumlarına bu doğrultuda şekil vermişlerdir. Safevî kronikleri Erdebil şeyhlerinin halk tarafından nasıl teveccühe mazhar olduğunu anlatmıştır. Safevî Devleti'nin kurulmasından sonra da bu teveccüh devam ederek istikrarın sağlanmasını kolaylaştırmıştır. Şahlar, Kızılbaşların askeri desteğini diri tutmak için ruhani yardımla donanmış olduklarını göstermişlerdir. Ruhani yardımlara mazhar olan Safevili hükümdarlar düşmanlarına karşı başarılı olmuştur. Şahlar müritlerinin bağlılığını arttırmak adına adaletle hareket etme ve cesur hükümdar portresi çizmeye gayret etmişlerdir. Safevî şahları ceza yöntemlerini acımasız bir şekilde uygulayarak devlet adamları üzerinde korku salmaya çalışmıştır. Ayrıca resmi mezhep olan Şiiliğe aykırı olan hareketler de bu şekilde kolaylıkla ortadan kaldırılmıştır. Safevî hükümdarları adil hükümdar imajı oluşturma adımlarını atarken acımasız olma gayreti içerisinde olmuşlardır. Devlet adamlarına karşı gösterilen sert tavır şahların otoritesini pekiştirerek müritlerin bağlılığını kolaylaştırmıştır. Şahlara verilen desteğin en önemli gerekçelerinden biri de kutsal kişiler oldukları hakkında oluşan kanaattir. Şahların hastaları iyileştirici güce sahip oldukları, kutsal bir hanedana mensup oldukları imajı güçlü tutulmuştur. Dini bir misyonu olduklarına inanılan şahların kutsal kökenlerine sıklıkla atıfta yapılarak onlara destek vermenin dini bir yükümlülüğü yerine getirmek gibi olduğuna inanılmıştır. Düşmana karşı korkusuzca savaşan ve İslam dinini koruyan Safevili hükümdarlar İran'ın efsanevi hükümdarlarıyla özdeşleştirilmiştir.

Kaynakça

Abdi Beğ Şirazi, *Safeviler: Tekmiletü'l Ahbar*, Tercüme ve Notlar: Şefaattin Deniz- Hasan Asadi, İstanbul, 2019.

Afuşte-i Natanzî, Muhammed b. Hidayetullah, *Nekavetü'l Asar Fi Zikri'l Ahyar*, (neşr: İhsan İşrakî), Tahran, 1373.

Akaçeri, Seyyid Haşim, *Mukaddeme-i Ber Münasebat-ı Din u Devlet Der İran Asr-ı Safevi*, Tahran, 1389.

Anonim, *Tarih-i Kızılbaşlıyye (Kızılbaşlığın Tarihi)*, (Tercüme ve Notlar: Şefaattin Deniz, Hasan Asadi), İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2015.

Bausani, A, "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", trcm. Mustafa Uyar, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı: 32, (2002), s.223-231

Bozkurt,Fuat, *Buyruk: İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*. Salon Yayınları, İstanbul, 2018.

Budak Münşi Kazvinî, *Cevahirü'l Ahbar*, (neşr: Muhsin Behram Nejad), Tahran, 1378.

Çınar, Gülay Karadağ, "Safevî Devleti'nin Güçlü Melikesi Hayrünnisa Begüm (985-987/1578-1579)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21/Güz, 2011 s.87-103

Çınar, Gülay Karadağ, *Safevilerde Hükümdarlık Unvanları ve Hâkimiyet Anlayışı*, İstanbul, 2017.

Don Juan, *İlişkiler Bir Şii/Katolik Oruç Bey Bayat/ İranlı Don Juan*, (Haz:Tufan Gündüz), İstanbul, 2014.

Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (çev: Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Efendiyev, Oktay, *Venesiyalılar Şah Tahmasibin Sarayında (Mikele Membre ve Vinçenso Alessandri)*, Bakı 2005.

El-Khamis,Ulrike, "Şiiliğin Şampiyonu olarak Hüsrev Perviz?. Edinburgh Kraliyet Müzesindeki Erken Dönem Safevi Minyatür Tasvirine Yakından Bir Bakış", *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, (2010).

Emir Mahmud Handmir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevi: Zeyli-Habib'ü-s Siyer*, (neşr: M.Ali Cerahi), Tahran 1370.

Genç, Vural, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bitlisî (1457-1520)*, TTK Basımevi, Ankara, 2019.

Gündüz, Tufan, *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safeviler*, İstanbul, 2015.

Gündüz, Tufan, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul, 2013.

İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Ara-yı Abbasi*, Cild-i Evvel ve Nim-i Ez Cild-i Düvvem, (neşr: İrec Afşar), Tahran 1387.

İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Tarih-i Alem Ara-yı Abbasi*, I.Cilt, 1-2-3. Kısımlar, (Çev: Ali Genceli), Haz. İsmail Aka, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.

Kantorowicz, Ernst H, *Kralın İki Bedeni: Ortaçağ Siyaset Teolojisi Çalışması*, (Çev: Ümit Hüsrev Yolsal), Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2018.

Kazvinî, Abdullatif, *Safevi Tarihi*, (çev: Hamidreza Mohammednejad), Ankara, 2011.

Mélikoff İrené, "Bektaşî- Alevilerde Ali'nin Tanrılaştırılması", *Tarihten Teolojiye İslam İnançlarında Hz. Ali*, (Haz: Ahmet Yaşar Ocak), Ankara, 2014.

Meşkuriyan, Muhammed Taki, "Macera-i Secde-i ber Şah der Derbari Şah İsmail-i evvel (907-930) ve Şah Tahmasb-ı Evvel (930-984)", *Pejuhaşhay-i Tarih-i*, Devre-i Cedid, Şomare-i 2, (Tabistan 1388).

Mirza Refia, *Desturü'l Mülük*, neşr: Muhammed İsmail Marçinkufski, Trcm: Ali Kürdabadi, Tahran, 1385.

Nevaî, Abdülhüseyn, *İran ve Cihan: Ez Moğol Ta Kaçariyye*, Tahran, Müessesesi-i Neşr-i Hüma, 1366.

Önal, Mehmet Naci “ Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgecilik”, *Milli Folklor*, 84/21, (2009), s.57-72

Özgüdenli, Osmangazi, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.

Sadıkî, Zehra, *Tarih-i İran der Asr-ı Safevi*, Tahran, 1391.

Savory, Roger, “The Safavid Administrative System”, *The Cambridge History Of Iran*, C.6, (ed. Peter Jackson), Newyork, 1986.

Seyyid Hasan Esterabadî, *Tarih-i Sultani (Ez Şeyh Safi Ta Şah Safi)*, neşr: İhsan İşrakî, Tahran: İntişarat-ı İlmi, 1366.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.

Şahin, Kaya, *Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celalzade Mustafa ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyası*, (çev: Ahmet Tunç Şen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

Tavernier, Jean- Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Ed: Stefanos Yerasimos), İstanbul, 2017.

Ulrike El-Khamis, “Şiiliğin Şampiyonu olarak Hüsrev Perviz?. Edinburgh Kraliyet Müzesindeki Erken Dönem Safevi Minyatür Tasvirine Yakından Bir Bakış”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 29, 2010.

Velieva, Zülfiye, *Safevi Devleti Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülük'e Göre)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007.

Yücesoy, Hayrettin, *Ortaçağ İslam'ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti: Dokuzuncu yüzyılın Başlarında Abbasi Hilafeti*, İstanbul, 2016.

Araştırma Makalesi / Research Article

Besteci-Viyolonselciler: 18. ve 19.Yüzyıllarda İtalya-Fransa-Almanya Örneği

Deniz Doğangün*

(ORCID ID: 0000-0002-3060-2948)

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
30.06.2020	07.09.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Doğangün, D., "Besteci-Viyolonselciler: 18. ve 19.Yüzyıllarda İtalya-Fransa-Almanya Örneği", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 703-722.

APA: Doğangün, D. (2020). Besteci-Viyolonselciler: 18. ve 19.Yüzyıllarda İtalya-Fransa-Almanya Örneği. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 703-722.

Öz

Besteci-viyolonselci geleneği, enstrümanın gelişimini tamamlamasına yakın ortaya çıkan müzikal arayışlara paralel, müzisyenin kendi keşfetmesini gerektiren bir yolculuğun neticesinde, 18.yy.'da şekillenmeye başlamıştır. Gamba gibi öncü enstrümanların, gelişen müzikal dil içindeki sınırlılığı da viyolonselcin tercih edilmesinin önünü açmıştır. Önceleri, müzikal form anlayışı içinde, gamba etkisinde görünen yazı, kemanın solistik kapasitesinin daha erken keşfi sayesinde kendini aşma ihtiyacı duyurmuştur. Bu ihtiyacı karşılayacak olanlar ise viyolonsel için teknik ve müzikal becerinin karşılığı olacak yapıtlar besteleyen besteci-viyolonselciler olmuştur. İtalya, Fransa ve Almanya'da bu geleneğin en önemli isimleri ortaya çıkmış ve ertesi yüzyılda viyolonselcin gerçek bir solistik enstrüman olarak konumlanmasını sağlamışlardır. 19.yy.'ın sonlarına doğru, -büyük besteciler çağında- bu

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Türkiye, denizdogangun@hotmail.com.

PhD.- Faculty Member, Yildiz Technical University, Faculty of Art and Design, Turkey.

yapıtların sanatsal değeri yetersiz görünerek günümüzde sadece metodolojik amaçlı olanları müfredatta yer alabilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Besteci-viyolonselci, 18.yüzyıl, 19.yüzyıl, Viyolonsel, Viyolonsel Repertuarı,

Composers and Cellists: Samples of Italy-France and Germany in the 18th and 19th Centuries

Abstract

The Cellist-composer tradition began to appear in the 18th century as a result of a journey that required the musician to discover, in parallel with the musical exploration that helped complete the development of the instrument. The limitation of leading instruments such as the viola de gamba in the developing musical language also paved the way for the preference of the cello. Previously, the composition techniques appeared under the influence of the viola de gamba and started to evolve with the need to overcome itself after earlier discoveries of the violin's virtuosic capabilities. The cellists-composers compensated this need by composing works that highlighted the cello's musical and technical range. The most important names of this tradition emerged in Italy, France and Germany, and in the following century they ensured the cello to be among the most soloistic instruments. Towards the end of the 19th century – in the age of great composers- the compositional value of these works seemed inadequate and today only the ones with methodological purposes are included in the pedagogical repertoire.

Keywords: Cellist-composer, 18th century, 19th century, Cello, Cello Repertoire

Giriş

1707-1710 yılları arasında A. Stradivarius (1644-1737) tarafından geliştirilmeye başlamış ve fiziksel bütünlüğünü 1750'li yıllardan itibaren kazanmış olduğu bilinen Viyolonselin¹ geçmişi, evriminin yapı

---

¹ Viyolonsel kelimesinin Türkçe'ye Fransızca'dan geçtiği bilinmekle birlikte Almanca'daki eş anlamlısı Çello da dilimize yerleşmiş bir diğer alternatif olarak görülüp kullanılmaktadır. Viyolonsel çalan kişi anlamına gelen Viyolonselist kelimesinin Türk Dil Kurumu sözlüğünde Viyolonselci olarak kabul görmesi sebebiyle bu araştırmada TDK'ya sadık kalınmaya çalışılmıştır fakat kimi yerde kısaltma ihtiyacı sebebiyle

taşını oluşturan Viol (fr.), Viola de gamba (it.), Bass de violone (fr.) gibi enstrümanlar üzerinden düşünüldüğünde, 15. yy.'dan itibaren rönesans ve barok dönem batı müziği repertuarı içerisindeki rolü, enstrümanın teknik sınırlılıkları ile örtüşür görülmektedir. Keman'ın solistik tınısının 17.yy.'dan itibaren güçlenerek ön plana alınması, ansambl içerisindeki yerini çoğunlukla klavsen ile birlikte basso continuo² görevine taşımıştır. Gambanın bu görevi sırasında kimi zaman bestecilerin renk arayışları neticesinde bazı solistik hareketlere ve müziğin el verdiği süsleme ve doğaçlama imkanları bulsa da akustik kapasitesi gelişen ve değişen müzikal dili, beklentilerin altında kalmasına sebep olmuş ve viyolonselcin tercih edilmesinin önünü açmıştır.

18. ve 19. yy boyunca Besteci-viyolonselcilerin enstrümanın kapasitesini ortaya çıkarmaya yönelik tarihinin akışında, eşlik karakteri ile biçimlendirilen rolünün üstüne taşımayı bir anlamda görev edindikleri anlaşılmaktadır. Teknik ve müzikal sınırlılıklarını aşma yolunda, keman repertuarının ve keman sanatçılarının öncülüğüne öykünür olduğu anlaşılmaktadır. Bu sayede konçertodan, sonatlara hatta keman için yazılmış müziklerin viyolonsel uyarlamalarına kadar her türlü müzikal formun ve fikrin yolunu açacak yapıtlar besteleme işinin kendilerine düştüğü ve bu sayede diğer bestecilere de ilham verdikleri açıktır. Viyolonselcin 19.yy. boyunca genişleyen popüleritesi Avrupa merkezli neredeyse tüm büyük bestecilerin eserlerinde yer alması ile enstrümanın yaylı ailesi içindeki sarsılmaz yerini zengin repertuarı ile tartışılmaz bir seviyeye taşımaktadır.

Yüzyılın sonlarına doğru besteci-çellistin mirası, yapıtları içerisinde daha çok eğitimcilik açısından metodolojik çalışmaları ile değerlendirilmektedir. Günümüz akademik müfredatında öğrencinin gelişimine takriben düzenlenen repertuar içerisinde besteci-viyolonselcilerin yapıtları genellikle etüd ardından sonat ve konçerto formunda karşlarına çıkmaktadır. Bu eserler derinlikli bir müzikal dil

---

Viyolonselci yerine, yine dilimizde sık kullanımda olan -Çello'dan türemiş- Çellist kelimesi de kullanılacaktır.

² Basso Continuo (İt.): Bazen *Continuo* olarak da kullanılıp, 'sürekli bas' anlamına gelir. Barok dönemde genelde klavsenin bas partisini katlayarak armonik yapıyı destekleyen çalgı gruplarının genel adıdır.

arama çabasından ziyade, çalan ve dinleyenin keyif almasını sağlayacak, enstrümanı keşfetmeye yönelik, farklı seviyeler için yazılmış, teknik gelişimi göz önünde bulunduran yapıtlar olmuştur.

Bu isimler arasında en sık karşılaşılanlardan olan L. Boccherini, D. Popper, J.L. Duport, eserleri ve hayatları hakkında kapsamlı bilgiye ulaşılabilenlerdendir. Bununla birlikte, bu iki yüzyıl boyunca onlarca besteci-viyolonselci varolmuş, solistik kariyerlerindeki başarıları enstrümana olan ilgiyi genişletmiştir. Kendi enstrümanları için yazdıkları eserlerde özellikle yetişecek kuşaklara eğitimsel materyal sağlamak ve enstrümanı akademik bağlamda saygınlığına yaraşır seviyeye taşımak adına metod kitaplarına özel bir yer ayırdıkları kolaylıkla farkedilmektedir. Repertuvaya genel bir açıyla bakıldığında, 19.yy., viyolonsel solistinin kendi besteciliğine ihtiyaç duymadan virtüözük bir repertuvaya kavuştuğu, bestecilerin, -viyolonselci olmasını gerektirmeden- enstrümanı keman gibi bir diğer solistik enstrümandan ayırmadığı ortaya çıkmıştır. Aynı yüzyıl içerisinde viyolonsel ve arşenin fiziksel yapısı ve tekniğinin belli bir standarda oturduğu da görülmektedir. Taşımacılığın gelişimi, basımevlerinin yaygınlaşması, müzik okullarının ve konservatuarların açılması, çellist-bestecinin ulaşılabilir olmasının önünü açarken kendisini popüler bir figür haline de getirmiştir. Dinleyicinin ve günün akımlarının üstündeki etkisi, müziğini şekillendiren önemli öğelerden olurken bu değişkenler popüleriteleri ile eş güdümlü ilerlemiştir. L. Beethoven (1770-1827), F. Mendelssohn (1809-1847), R. Schumann (1810-1856) ve J. Brahms (1833-1897) gibi büyük bestecilerin çağına gelindiğinde, çellist-bestecinin yapıtların bir süre sonra aynı değeri göremediği anlaşılmaktadır. Dinleyicinin tercihlerinin büyük bestecilerden yana olması ve sadece onların eserlerini yüksek sanat olarak değerlendirmesi, çember dışında kalan besteci-çellist yapıtlarının göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Gelenek, bir anlamda görevini tamamlarken diğer yandan zayıflamış ve 20.yy'a uzanamamıştır.

Amaç ve Kapsam

Bu çalışmanın amacı, 18. ve 19.yy.'da yaşamış, viyolonsel repertuarının gelişimi ile paralel gelişen besteci-viyolonselci geleneğinin önem arzeden yapıtlarından örnekler göstererek, İtalyan, Fransız ve Alman besteciler bazında kronolojik bir listesini çıkarmak

olmuştur. Viyolonselın teknik gelişiminin tarihsel süreci ve besteci-çellistlerin biyografisi bu konuyla ilgili hali hazırda var olan geniş ve ayrıntılı diğer kaynaklardan incelenebilmektedir.

Yöntem

Literatür taraması ile konuyla ilgili yerli ve yabancı kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Kaynaklar kitap, gazete, dergi, makale, tez v.b. den oluşmaktadır. Ayrıca internet tabanlı kaynaklar da kullanılmıştır. Konuyla ilgili dilimizdeki materyallerin çok kısıtlı olduğu görülmüştür. Yabancı kaynakların bir kısmına ise online veri tabanları ile ulaşılmıştır. Bu kaynaklar içerisinde, Müzikolog Wilhelm Joseph von Wasielewski'nin (1822-1896) 1894 basımlı *The Violoncello and Its History* başlıklı kitabı kronolojik sıralamanın yapılabilmesi için temel alınmış, diğer kaynaklarla karşılaştırma yolu seçilmiş, bu sayede kurulabilecek en sağlıklı listenin elde edilmesi amaçlanmıştır.

Sınırlılıklar

Besteci-viyolonselci geleneğinin zeminini ve gelişimini oluşturan 18. ve 19. yy.'da, enstrümanın yapısal değışimlerinin kaynağı olarak İtalya, performans anlamında da örnekleri yaratma sürecinin içerisinde olurken, Fransa da, -kraliyetin desteklediği müzikal rekabet-neticesinde besteci-çellistlerin yetişmesine öncülük eden bir diğer olmuştur. Güçlü bir müzikal geleneğin içindeki üçüncü bir ülke olan Almanya ise tarih boyu müzisyenleri saray ve orkestralarında himaye altına alırken, kendi ekolünü ve besteci-çellistlerini yetiştirme imkanı bulmuştur. Diğer Avrupa ülkelerinin tarihsel bağlamda bu ekolleri sonradan keşfettiği görülmesi sebebiyle besteci-viyolonselci akımının çıkış yaptığı ve en çok eserlerinin verildiği bu üç ülke bazında çalışma sınırlandırılmıştır.

1. İtalya

17.yy.'ın sonları ve 18.yy.'ın başlarında Kuzey İtalya Bologna bölgesi, kaynaklarda viyolonselın doğum yeri olarak geçmektedir. 1680-1690 yılları arası solo repertuarın ortaya çıkması dolayısıyla çellistlerin tanınırlığının paralel yükselişı göze çarpmaktadır³.

---

³ Gregory R. Hamilton, *The Origins of Solo Cello Literature and Performance*, University of Kansas, Doktora Tezi. A.B.D. 1985. s.4.

Viyolonsel için İtalya'da yazılmış ilk yapıtın da Bologna'lı besteci-viyolonselci *Menghino del Violoncello* olarak da tanınan **Domenico Gabrielli**'nin (1651-1690) *Ricarcare* başlıklı yapıtı olduğu bilinmektedir⁴. Aynı bölgede San Petronio Bazilikası çatısı altında kurulan Accademia Filarmonica'nın kurucularından ve *Concerto Grande* topluluğunun üyesi olan **Petronio Franceschini**'nin (1651-1681), viyolonsel için obbligato yazısı, Giuseppe Maria **Jacchini** (1663-1727) Op.4 *Concerti per Camera a 3 e 4 stromenti, con violoncello obbligato* (1701) yapıtıyla enstrümanın continuo çizgisinin ilerisine taşımaya hedeflemiş besteci-viyolonselcilerden olmuşlardır.

18.yy. başlarında Giovanni (1670-1747) ve Antonio Maria **Bononcini** (1677-1726) kardeşlerin viyolonsel için sonatları da Fransa dahil olmak üzere Avrupa'da etkisini göstermiş yapıtlar arasına girmiştir. San Petronio bağlantılarıyla dönemin öne çıkan diğer besteci çellistlerine **Domenico Galli** (1649-1697) eşiksiz viyolonsel için yazdığı *Trattenimento musicale sopra il violoncello* (1691) başlıklı yapıtıyla, **Evaristo Felice Dall'Abaco**'nun (1675-1742) keman ve viyolonsel için sonatları, **Pietro Paolo Laurenti**'nin (1675-1719) viyolonsel ve continuo için sonatları, ve **Angelo Maria Fiore**'nin (takribi 1660-1723) *Trattenimenti da camera* (1698) başlıklı viyolonsel ve klavsen için düetleri önemli örneklerdendir⁵.

18.yy örneğinde İtalya'da farklı şehirler üzerinden dağılımı neticesinde görünen diğer isimlerden, **Domenico Dalla Bella**'nın (takribi 1680-1740)⁶ (Micheletti and Silva, 2004, s.25) 2 keman ve viyolonsel için 12 sonatı (1704), **Antonio Vandini**'nin sonatları (takribi 1690-1778), **Giovanni Benedetto Platti**'nin (1692-1763) 12 cello sonatı ve 28 konçertosu (1692-1763) **Giacobbe Bassevi Cervetto**'nun (1682-1783) İngiltere'de basılan *Twelve (Six) Solos for a Violoncello with a Thorough Bass for the Harpsichord* ile oğlu **Giocobbe Cervetto**'nun (1747-1837) *Six Solos* (1775) ve *Six Duets*'i⁷ (1792) önemli eserlerindedir. Andrea **Caporale**'nin (1700-1746) 6 viyolonsel

⁴ Andre L.G. Micheletti – William T.D. Silva, 'Cello Development from Gabrielli to Vivaldi'. *Revista Musica Hodie*, (2004), s.21.

⁵ Julie Anne Sadie, *Companion to Baroque Music*, Oxford, 1998, s.18.

⁶ Micheletti-Silva, a.g.m., s. 25.

⁷ Don Michael Randel, 'Harvard Dictionary of Music'. Cambridge, 2003, s. 139.

sonatı (1746), Carlo **Graziani**'nin (1710-1787) Op.1,2 ve 3, 6 viyolonsel sonatı, **Salvatore Lanzetti** (1710-1780) Op.1 12 viyolonsel sonatı (1750) ve *Principes ou l'application de violoncello* (1756) başlıklı kitabı ilk metod kitaplarından biri olmuştur.

Joseph **Dall'Abaco**'nun (1710-1805) *11 Capricci a Violoncello Solo*'su (1748), Quirino **Gasparini**'nin (1721-1778) 3 viyolonsel sonatı ve **Giovanni Battista Cirri**'nin (1724-1808) Op.14, 6 viyolonsel konçertosu, Barni **Camillo**'nun (1762-1840) viyolonsel konçertosu (1803) öne çıkan yapıtlarındandır.

18.yy.'ın ortalarından itibaren viyolonselın popüleritesi gamba'dan üstün gelmeye başlamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri Luigi Boccherini (1743-1805) olmuştur. Luigi **Boccherini** yüzyılın ortalarından itibaren çağdaşları arasında repertuarın en seçkin örneklerini vermiştir. 600'a yakın eserinin içindeki ona ait olduğu kesinleşmiş 8 viyolonsel konçertosu ve 32 viyolonsel sonatına opus numarası vermemeyi tercih etmiş ve yazılma tarihleri de belirtilmemiştir⁸. Eserlerin tahminen 1770'ler civarında yazıldığı düşünülmektedir. Boccherini'den sonra İtalya'nın, Fransa ve Almanya karşısındaki besteci-çellist ve repertuar üstünlüğü kapanmaya başlamış, İtalyan besteciler çoğunlukla opera repertuarına ağırlık vermeye başlamıştır.

Milano konservatuvarında viyolonsel hocası Vincenzo **Merighi**'nin (1795-1849) önemli bir yapıtı olan viyolonsel konçertinosu (1831) ile beraber yetiştirdiği öğrencilerinden Carlo Alfredo **Piatti**, (1822-1901) Romantik dönem çellistleri içinde kendi ülkesinden çok İngiltere'de bulunmuş ve oradaki ekolün gelişimi sağlamıştır. Öğrencileri arasında, William Whitehouse (1859-1935) ve Edward Howell (1846-1898) gibi çellist pedagogların yanı sıra Robert Hausmann (1852-1909), Hugo Becker (1863-1941) ve Leo Stern (1862-1904) gibi solistler de yetişmiştir. Eserlerinin çoğunu viyolonsel için yazan Piatti'nin günümüzde teknik çalışmalarına sık sık başvurulmaktadır. Bunların arasında Op. 25 *12 Caprices for Solo Cello* (1865) önemli bir noktada görölmektedir. Yazmış olduğu 2 konçerto (Op.24-1874, Op.26-1877) ve

⁸ Sadece, G-483, Re Majör konçerto, 1785 yılında Viyana'daki *Artaria* basımevi tarafından Op.34 olarak numaralandırılmıştır.

Op.18 Konçertino (1863) çellist olarak teknik ve müzikal yeteneğini göz önüne sermektedir.

Merighi'nin yetiştirdiği bir diğer çellist Guglielmo **Quarenghi** (1826-1882) ise *Metodo di Violoncello* (1876) ile Milano konservatuvarı müfredatına girmiş, 5 bölümden oluşan önemli bir teknik çalışması olan *Capriccio* (1859) önemli eserlerindedir. Napoli konservatuvarından Gaetano **Braga'nın** (1829-1907) yazdığı 2 viyolonsel konçertosu ile viyolonsel ve piyano için fantaziler dışında en önemli yapıtı, *La serenata* (1867) başlıklı soprano, viyolonsel ve piyano için yazılmış olan Trio'sudur.

Ferdinando **Ronchini** (1895-1938) *Miniatures*'leri (1903), Mattioli **Lino** (1853-1949) Op. 18 Habanera'sı (1886) ile İtalya'da besteci-çellistler akımında yüzyılın kapanışını yapmış besteciler olmuşlardır.

Görüldüğü üzere, 19.yy. İtalya'sındaki baskın Opera geleneğinin enstrümental müzik üzerindeki etkileri özellikle yüzyılın ikinci yarısında yaşamış besteci-viyolonselcilerin eserlerine yansımıştır. Aşağıda görülecek olan Almanya örneğinde aynı dönemde teknik çalışmaların ağırlığı farkedilirken, burada, Opera eserlerinden alınan temaların, fantazi ve kapris formları üzerinden viyolonsel uyarlamalarının tercih edildiği gözükmetedir⁹.

2. Fransa

Viyolonsel bir yandan basso continuo görevini devralırken diğer yandan kendi repertuarını sonatlar ve solo yapıtlar özelinde oluşturmaya başlamıştır. Viyolonsel en gelişmiş halinin İtalya'da ortaya çıkması, saray müziğinde rakip konumdaki Fransa'daki müzisyenleri de etkisine almaktan geri bırakmamıştır. Fransa'da viyolonsel kabul görmesinin zeminini hazırlayan, gamba'dan viyolonsel'e geçiş dönemi içerisinde görünen en önemli isim *Baptistin* de olarak bilinen **Jean Baptiste Stuck** (1680-1755) sayılmaktadır. İtalyan asıllı besteci-viyolonselci bir dönem Almanya da olmak üzere Fransa aristokrasinin arka çıkmasıyla 1709 yılında Paris Opera Orkestrasının ilk viyolonselisti olmuştur¹⁰ (Yapp, 2012, s. 52).

⁹ Clare Tunney, *The Bel Canto Cello*, Doktora Tezi, Western Australia, 2012, s.2.

¹⁰ Francis Yapp, *Le Pretention du Violoncelle*, Doktora Tezi, Yeni Zelanda, 2012, s.52.

Günümüze ulaştığı bilinen bir viyolonsel sonatı olmasa da 1714 yılında bestelediği, İtalyan Kantatı olarak da bilinen 5. Kantatı'nda viyolonsel için görünen ilk *Obbligato*¹¹ pasajı önemli konumdur¹².

Martin Berteau (1691-1771) usta bir çellist ve eğitimci olmasının yanı sıra Fransız viyolonsel ekolünün temellerini atmaya bilinmektedir. Gamda'dan viyolonsel geçiş sırasında istekli görünmeyen Fransa'da, Op.1, 6 viyolonsel sonatı (1748) erken dönem repertuarında önem teşkil eden eseri olmuştur. **Jean-Baptiste Masse** (1700-1757) 5 Sonat albümü ve İki viyolonsel için *Menuets Nouveaux* (1740) albümüyle önemli bir konumdur. Fransız ekolünün önemli isimlerinden **Jean-Baptiste Barrière** (1707-1747) Opera Orkestrasındaki görevinin yanı sıra ilk viyolonsel sonatlarını *Livre I* ve *Livre II* albümleri (1730) altında yazmıştır. 1739 yılında *Livre III*, 1742'de ise *Livre IV* '6 viyolonsel sonatı' basılmıştır. Yapıtlarındaki virtüözik yaklaşımlar sayesinde eserleri eğitim müfredatı içerisinde kullanılmaya başlanmıştır.

Bu bestecilere ek olarak **Michel Corrette**'in (1707-1795) bir çellist olmamasının yanında 1741 yılında yazdığı *Methode, Théorique et Pratique our Apprendre en peu de tems le Violoncelle dans sa Perfection* başlıklı yapıtının bilinen ilk viyolonsel metodu olduğu kayıtlara geçmiştir¹³. **Charles-Henri de Blainville** (1711-1769) Berteau'nun ardından Fransa'da yüzyılın ilk yarısında enstrümanın gelişimi ile orantılı ilginin sonuçlarının besteci-viyolonselci karşılığını gösteren isimleridir¹⁴ (Yapp, 2012, s. 4). Teorisyen ve tarihçi kişiliği ile de bilinen Blainville, *Histoire générale, critique et philosophie de la musique* (1767) gibi teorik çalışmaları ile öne çıkarken viyolonsel için sadece 6 sonat (1750) yazmakla yetinmiştir. **François Martin** (1727-1757) 1746'da yazdığı 6 viyolonsel sonatının yanında iki keman ve viyolonsel için yazdığı 6 Trio'sunu (1748) tamamlamıştır. F. Martin'in ardından gelen bir başka opera orkestrası çellisti **François-Joseph Giraud**'dur (17..-1788), viyolonsel için yazdığı 6 sonatı'nda (1750)

¹¹ Obbligato: (İt.) Eşlik partisini katlayan enstrüman için yazılmış, çalınması zorunlu pasajlara verilen ad.

¹² Besteci diğer kantatlarında gamba kullanmaya devam etmiştir.

¹³ Michel Corrette, *Méthode Théorique et Pratique*, Paris, 1741, s.7.

¹⁴ Yapp, a.g.t.. s.4.

viyolonsel partisi kimi zaman eşlik partisini katlarken kimi zaman da pus pozisyonu kullanımı içeren zorlu pasajlar içermektedir.

Opera orkestrası geleneğinden olmayıp, Paris'te başarı yakalamış diğer besteci-viyolonselciler arasında üç önemli isim öne çıkmaktadır. İlki, içeriğinde 6'şar sonat bulunduran iki sonat albümü (1749) ile **Louis Patouart**'dır (1719-1793). **Jean-Baptiste Chrétien** (1728-1760) ise senfoni ve vokal müziği gibi bestelerinin yanı sıra keman ve viyolonsel için düzenlemeleri, keman-viyolonsel ve *continuo* için trio'ları ve 4 çello sonatıyla döneminin önemli çellistlerinden olmuştur.

Berteau'nun yetiştirdiği öğrenciler arasından Jean Baptist **Cupis** (1741-1788), *Méthode nouvelle et raisonnée Pour apprendre a jouer du Violoncelle* (1772) başlıklı metodu, **Jean Baptiste Aimé Joseph Janson** (1742-1803) 12 viyolonsel konçertosu ve 7 sonatıyla, kardeşi **Louis-Auguste Janson** (1749-1815) 12 viyolonsel sonatı ve 9 trio'suyla, **Joseph Bonaventure Tillière** (1750-1790) ise *Méthode pour le violoncelle* (1764) ile repertuarı güçlendiren isimlerdendir.

Duport kardeşler öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılabilir Fransız viyolonsel ekolünde Duport'ların da hocalığını yapmış olan Berteau ile öncül dönemin tamamlanış aşamasına geldiği ortaya çıkmaktadır. Kendi kendini yetiştirdiği bilinen Berteau'nun geleneksel gamba tekniği içerisinden gelse de yeni bir soluk olmuş olan viyolonsel üzerine merak sonucu, 1748'te yazdığı ve günümüze ulaşan yegane eseri Op.1 viyolonsel sonat albümü olmuştur. Kayıp durumda olan çoğu eserinin arasında 4 viyolonsel konçertosu olduğu da bilinmektedir. Bugüne kadarki teknik gelişmeler içerisinde önemli faktörlerden biri de XVI. Louis'nin (1638-1715) saray bestecisi ve şefliğini yapmış olan Jean-Baptiste Lully'nin (1632-1687) tüm yaylı çalgılarda bütünlük sağlanması amacıyla yay tutuşunda yayın üstünden ve avuç içerisinde tutulmasını bir kural olarak getirmesi olmuştur.

Berteau'nun yetiştirmiş olduğu en önemli öğrencilerden olan **Jean Pierre Duport** (1741-1818) ve kardeşi **Jean Louis Duport** (1749-1819) arasında eserleri çellistlerden tarafından en çok bilineni J.L. Duport olmuştur.

Jean Pierre Duport'ın yapıtları arasında en önemlisi 1766 ve 1772 arası yazdığı 6'şar sonattan oluşan dört sonat albümü (1766-1770-

1773-1789) olmuştur. Fransız Devriminin yansımaları neticesinde 1790 itibariyle çalışmalarına Almanya Berlin’de devam eden kardeş bestecilerden, Jean-Louis ise B. Romberg (1767-1841) , Charles-Nicolas Baudiot (1773-1849), J.B. Breval (1759-1825) gibi besteci-çellistlerin yanı sıra, G.B. Viotti (1755-1824), Nicholas Charles Boscha (1789-1856) ve Beethoven gibi dönemin önemli bestecileri ile de dostluk kurmuştur. Yetiştirdiği solistler arasında **Jacques Lamarre** (1772-1823), **Nicolas Joseph Platel** (1777-1835) ve **Nicolaus Kraft**¹⁵ (1778-1853) gibi isimler bulunmaktadır¹⁶. Duport’un en önemli çalışması *Essai sur le doigté du violoncelle, et sur la conduite de l’archet* (1770) başlığında topladığı metot albümünde, ilk bölüm sağ ve sol el tekniği üzerine örnekli açıklamalar, ikinci bölüm ise bugün çellistlerin gelişiminde önemli bir konumda olan 21 etüd’ü içermektedir. Bestecinin bu çalışmanın yanısıra viyolonsel için Op.4 6 sonatı ve 6 (1785-1787-1801-1814-1815) konçertoyu da içeren 25 eseri bulunmaktadır.

Alman asıllı besteci-çellist **Jean Balthasar Tricklir** (1750-1813) Fransa’da doğup ilk gençlik yıllarını geçirdikten sonra profesyonel hayatını Almanya’da geçirmiştir. Günümüze uzanan yapıtları arasında 6 sonat (1784), 13 konçerto (1783-1787) , 6 *grand solos* (1805) bulunmaktadır.

Jean-Henri Levasseur¹⁷ (1765-1823) J.P. Duport ve F. Cupis’in öğrencisi olmuş ve Paris konservatuvarı tarafından basılan *Méthode de violoncelle et de basse d’accompagnement* (1805) ortak çalışmasıyla önem arzederken, öğrencisi **Dominique Bideau** (....-1820) *Grande et Nouvelle Méthode raisonnée pour le Violoncelle*, (1802) başlıklı metod kitabıyla öne çıkmıştır. Bideau’nün çağdaşları **Pierre François Olivier Aubert** (1763-1830) *Methode ou nouvelle etudes pour le Violoncelle* (1802) başlıklı metoduyla, **Jean Marie Raoul** (1766-1837) Op.4 *Méthode de violoncelle* (1797) çalışmasıyla, **Joseph Muntzberger** (1765- 1844) *Nouvelle méthode pour le violoncelle* ile dönemin hız

¹⁵ Aynı zamanda bir besteci olan Avusturyalı çellistin 4 viyolonsel konçertosu bulunmaktadır.

¹⁶ Evgeni Dimitrov Raychev, *The Virtuoso Cellist-Composers from Luigi Boccherini to David Popper*, Doktora Tezi, Florida, 2003, s. 16.

¹⁷ Bir başka çellist Pierre-François Levasseur (1753-1816) ile karıştırılmamalıdır.

kazanan metod kitaplarına örnek vermiş besteci-çellistlerinden olmuşlardır.

F Cupis'in yetiştirdiği bir başka önemli besteci-çellist ve Paris konservatuvarı hocalarından **Jean-Baptiste Bréval** (1756-1825) 6 sonat (1795), 7 konçerto (1784-1786) ile tanınırken Op.42 *Traite du Violoncelle* (1804) ile metod kitaplarına örnek veren isimlerden olmuştur. Jean Baptiste Aimé Joseph Janson'ın öğrencisi ve konservatuvarın bir diğer hocası **Charles Nicolas Baudiot** (1773-1849) viyolonsel yapıtlarının yanı sıra Op.25 *Méthode de violoncelle* (1820) çalışmasıyla başlangıç seviyesi için teknik bir çalışma ele almıştır. Öğrencisi **Pierre Louis Hus-Desforjes**'nin (1773-1838) aynı başlığı taşıyan metod kitabı ise 1829 yılında basılmıştır.

J.L. Duport'un ve Jacques Lamarre'in öğrencilerinden ve Brüksel Kraliyet Müzik okulunun hocalarından **Nicolas Joseph Platel** (1777-1835) Belçika'da gelişmekte olan viyolonsel ekolünün öncülüğünü yapmıştır. Hocalığı yanı sıra 5 viyolonsel konçerto, 3 sonat albümü, 8 *Caprices ou Préludes* ve 6 *Romance* yazmıştır. Platel'in öğrencisi ve asistanı **Adrien-François Servais** (1807-1866) başarılı solistik kariyerinin yanı sıra sadece viyolonsel için eserler vermiştir. 16 *Fantasia*, 2 konçerto (1834/1861), 6 *Caprice* (1851) , 6 *Etudes de Virtuosité* (1896) önemli yapıtları arasındadır.

Paris konservatuvarı hocalarından, Baudiot'in öğrencisi de olmuş olan **Olive-Charlier Vaslin** (1794-1889) *L'Art du violoncelle* (1884) başlıklı metod kitabıyla öne çıkmıştır.

Konservatuvarda Jean-Henri Levasseur'in en başarılı öğrencilerinden olan ardından kendisi de akademide hocalık yapmış **Auguste Franchomme** (1808-1884) Op.7 *12 Caprices* (1835) ile önemli taşımaktadır. Bu yapıtın dışında, Op. 33 viyolonsel konçertosu (1846), Op.35 *12 Etüd'ü* (1853) ile viyolonsel ve orkestra için çeşitli eserler bestelemiştir. Franchomme'un öğrencisi **Louis Antoine Vidal** (1820-1891) ise akademik çalışmalara önem vererek *Les instruments à archet* (1876) başlıklı 3 ciltlik kitabıyla literatüre önemli bir araştırma çalışması örneği vermiştir.

Vaslin'in yetiştirdiği **Léon Jean Jacquard** (1814-1893) 11 etüd kitabı yazarak bu alanda en çok esere imza atan fakat çok az bilinen besteci-

çellistlerden olmuştur. Viyolonsel için *Caprice*, *Duet* ve *Trio*'ları yanında Op. 25 *12 Etudes aux Positions du Pouce*, Op.4 *24 Etudes adoptées pour l'Enseignement dans les Classes du Conservatoire de Musique à Paris* (1849) ve Op.5 *6 Etudes-Caprices* (1863) Fransa'da eğitimcilik anlayışında literatüre girmiş eserlerinden olmuştur.

Alexander Batta (1816-1902) Platel'in öğrencilerinden olmuş ve Paris'te dönemin operatik aryaları ve diğer bestecilerin müziklerinin viyolonsel için transkripsiyonlarını yaparak salon müziğinin tercih edilen isimleri arasına girmiştir.

Hippolyte Prosper Seligmann (1817-1882) Paris konservatuvarı çıkışlı olarak bestecilik de okumuş ve başarılı bir solistik kariyere sahip olmuştur. Op. 40 *6 Études caractéristiques* (1844) çalışmasının yanında kısa salon parçaları bestelemeyi tercih etmiştir. Konservatuvarın bir başka mezunu **Arnaud Philippe Dancla** (1819-1862) kariyerini oda müziğine adarken eserleri arasında Op.11 *Le violoncelle moderne* (1855) başlıklı metodu önem taşımış bununla birlikte bazı etüdler ve viyolonsel-piyano ikilisi için salon müzikleri bestelemiştir.

Vaslin'in ve Franchomme'un öğrencisi olmuş olan **Charles Joseph Lebouc** (1822-1893) *Méthode complete et pratique de Violoncelle* (1850) motudu yanı sıra piyano eşlikli kısa parçalar yazma geleneğini sürdürmüştür. Vaslin'in bir başka öğrencisi **Jacques Offenbach** (1819-1880) besteci-çellistler arasında besteciliği çellistliğinin önüne geçmiş yegane isimlerden olmuştur. Tek bölümden oluşan *Concerto Militaire* (1847) ve Op.18 *Concertino* (1863) gibi büyük formdaki eserlerinin yanı sıra, Op.14 *Introduction et Valse Mélancolique* (1839), Op.25 *Deux Âmes au Ciel* (1843), Op.29 *Chants du Crepuscule* (1846), *Reverie au bord de la mer* (1849) ve *La Course en Traineau* (1849) gibi piyano eşlikli eserleri yazmıştır¹⁸. Bununla beraber Op.19-21,34, *École du violoncelle* (1839-1846) başlıklı metod kitabını kaleme almıştır. Bir kuşak sonra yetişmiş olan **Auguste Tolbecque** (1830-1919) sadece metod ve araştırma kitapları yazmıştır. *L'art du Luthier* (1903), *Souvenirs d'un Musicien en Province* (1896), *Le Violoncelle son Historie*

¹⁸ Robin Stowell, *The Cambridge Companion to the Cello*, Cambridge,1999, s.152.

ses *Virtuoses* (1913) araştırmaları kapsarken, *Gymnastique du violoncelliste* (1875) metod kitabı örneği olarak görölmektedir.

Hippolyte François Rabaud (1839-1900) konservatuvardaki hocalığının yanı sıra metod yazma geleneğinden şaşmamış ve Op. 12 *Méthode complète de violoncelle* (1877) dışında, Op.15 Konçertino (1889) ile kısa parçalar bestelemiştir.

Servais'nin öğrencisi Belçika asıllı besteci-çellist **Cornélis Liégeois** (1860-1921) kısa parçalarının yanı sıra *Le violoncelle : son histoire, ses virtuoses* (1910) başlıklı araştırma kitabını yayınlamıştır.

3. Almanya

Kültürel etkileşim çerçevesinde Paris'teki müzikal gelişimin yankıları Almanya'da da etkisini göstermiştir. Viyolonsel 1709'lardan itibaren Dresden Kraliyet Orkestrasında yer alması ve 1720'lerden itibaren Kuzey Almanya'ya uzandığı, J.S.Bach'ın (1685-1750) viyolonsel sonatlarını 1717-1724 yılları arasında yazdığı düşünölünce daha açık görölmektedir.

Weimar asıllı çellist Gregor Christoph Eyllenstein'in (1682–1749) öğrencisi Johann Zewalt **Triemer** (1700-1762) kayıtlara geçmiş bilinen ilk besteci-çellistlerden olmuştur.¹⁹ Besteleri içerisinden Op. 1, 6 *Sonate a Violoncello solo e continuo* (1738) önemli eserleri arasındadır.

Sonraki kuşaklarda, Johann Baptist **Baumgartner** (1723-1782) viyolonsel konçertolarının yanı sıra *Instruction de musique théoretique et pratique a l'usage de violoncelle* (1774) metoduyla, Wenzel **Himmelbauer** (1725-1764) Op.1 Flüt, keman ve viyolonsel için duo albümü (1776) ile **Anton Filtz (Fils)** (1733-1760) Op.5 viyolonsel sonatları (1763) ve 4 konçertosuyla (1774), Johann Christoph **Schetky** (1737-1824) Op.7 İki viyolonsel için 12 düeti (1780) , Op.13 Viyolonsel sonatları, **Franz Xaver Hammer** (1741-1817) 5 Gamba sonatı ve viyolonsel için 2 *Caprices et 5 Variations* yapıtı günümüze uzanan eserlerinden olmuştur.

J. Heinrich Viktor **Rose**'un (1743-1820) Op.1 Bas eşlikli 3 solo'su, J.L. Duport'un öğrencisi olmuş olan J. J. **Kriegck**'in (1750-1813) Üç

¹⁹ Jennifer Morsches, 'The Anomoly of the Violoncello Piccolo', Finzi Report, (2013), s.20.

konçertosu ve sonatları, Philipp **Schindloker**'in (1753-1827) Viyolonsel ve Gitar için Serenad'ı, Çellist Innocenz Danzi'nin oğlu Franz **Danzi**'nin (1763-1826) konçerto ve sonatları, Peter **Ritter**'in (1763-1846) 6 sonatı (1790), Alexander **Uber**'in (1783-1824) Op. 12 viyolonsel konçertosu, Op. 14, Varyasyonları, Op. 10, 6 kapris gibi yapıtlarıyla 18.yy.'da Avrupa'nın farklı şehirlerine yaptıkları turnelerle hem virtüöziteleri göstermiş hem de repertuvara katkıda bulunmuş isimlerden olmuşlardır. Bu dönemde henüz gerçek bir ekolden söz edilemese de kurulacak ekolün temellerinin atıldığı görülmektedir. Bu dönemde devreye giren ve Almanya'da viyolonsel ekolünün öncü isimlerinden olacak olan B. **Romberg** (1767-1818) önemli bir noktada durmaktadır. 1840'da basılan *Violoncell Schule* başlıklı metod kitabındaki sağ el tekniği, 20.yy'dan günümüze evrensel çapta kabul görmüş halini yansıtmaktadır. 18.yy'ın sonlarına doğru klasizm kendini romantizme 19.yy'ı saracak şekilde bırakırken Romberg bu geçiş döneminde Almanya'daki müzikal anlayışın önemli figürlerinden olmuştur.

Çellist Joseph **Alexander** (1771-1840) *Anweisung für das Violoncell* (1801) ve *Air avec xxxvi Variations progressives pour le Violoncelle avec le doigté en différentes clefs, accomp. d'un violon et d'une basse* (1802) başlıklı eğitim kitaplarını yayınlamıştır.

Romberg'in bir dönem öğrencisi de olmuş olan F. **Dotzauer**'in (1783-1860) getirdiği sol el tekniği, ergonomik anlamda sağladığı avantaj, gelecek nesil çellistler için akademik zemine oturan etüdlерinde görülmektedir. 1832 yılında yazdığı *Metod* kitabı ve 4 kitap halinde basılan 113 etüdü ile (1840'larda yazıldığı bilinen ve 1917'de ilk basımı gerçekleşen) en önemli iki yapıtı olmuştur. Almanya'da Dotzauer ile başlayan bu kuşak yetiştirdiği öğrenciler ve repertuvara olan katkıları ile birlikte Dresden Ekolü adını alan özel bir konuma getirilmişlerdir. Bu sayede 19.yy'ın sonlarına kadar uzanacak olan besteci-çellist akımının yüzyıl boyunca en verimli örneklerinin bu ekol üzerinden ortaya çıktığı görülmüştür.

Max Bohrer (1785-1867) kemancı abisi Anton Bohrer (1783-1852) ile yazdıkları keman ve viyolonsel düetlerinin yanı sıra Op.1 Viyolonsel konçertosu (1819) ile kayıtlara geçmiştir.

Dotzauer'in yetiştirdiği öğrenciler kuşağından beş öğrenci önem arz etmektedir. Carl Louis Voigt (1792-1831), F.A. Kummer (1797-1879),

Karl Dreschler (1800-1873), Sebastian Lee (1805-1887) ve Karl Schubert (1811-1863). S. Lee, başlangıç seviyesi yazdığı orta ve ileri seviye için Op. 30 *Methodre pratique pour le Violoncelle* (1846) ile Op. 31 40 *Etudes Melodiques et progressives* (1853) başlığındaki çalışmaları ile Alman ekolündeki teknik çalışmalara değerli örnekler vermiřtir²⁰. Romberg'le de çalışmış olan F.A. Kummer'in yazdığı Op. 44 8 *Grandes Etudes* (1838) ve Op. 60 *Violoncellschule* (1839) yapıtları ise diğer önemli metodolojik çalışmalar arasındadır. C.L. Voigt, etüdlerinin yanı sıra Op.40, Sonatlar'ı öne çıkmaktadır. Son olarak Karl Dreschler, F. Grützmaher'i (1832-1903) ve B. Cossman'ı (1822-1910) yetiştirmiş, Karl Schubert ise Dresden okulunun Rusya'ya açılmasını sağlayarak Karl Davidov (1838-1889) gibi önemli öğrencileri yetiştirmiştir. B. Cossman; Dreschler ve Kummer'in öğrencisi olarak iyi bir solist ve eğitimciliğin yanında, Op. 10 *Etudes de Concert* (1876) ile aynı yıl basılan *Etudes pour violoncelle pour développer l'agilité et la force des doigts et la pureté de l'intonation* başlıklı çalışmalarıyla önemli bir noktada durmaktadır.

August Lindler (1820-1878) ünlü bir çellist olmasının yanı sıra verdiği sayısız eserlerin arasında repertuvara girmiş olan Op.34 viyolonsel konçertosu (1860) ile göze çarpmaktadır.

Romberg'in son öğrencilerinden olan August Prell'in (1805-1885) yetiştirdiği en önemli öğrencilerden olan G. Goltermann'ın (1824-1898) viyolonsel repertuarı için 100'ün üzerinde yazdığı eser içerisinde, Op. 65, 4. No.'lu Konçerto'su, Op.14, 1. Konçerto'sunun *Cantilena'sı*, Op.54 4 Numaralı *Etude Caprice'i* ve Op. 119 *Deux Morceaux pour Quatre Violoncell* yapıtları günümüz repertuarına uzanan eserlerinden olmuřtur²¹.

Joseph Werner (1837-1922), Op.12 *Praktische Violoncell-Schule* (1882) başlıklı 4 bölümden oluşan metod kitabı, diğer metod kitapları ve piyanolu parçalarının yanında öne çıkan yapıtı olmuştur. F. Grützmaher (1832-1903), Dresden okulunun Dotzauer ile yükselttiği ivmenin itici gücü olan besteci-çellistlerindendir. Hugo Becker (1863-

²⁰ Besteci Almanya'daki eğitiminin ardından Paris'te çalışmış ve eğitmenlik yapmıştır. Yapıtlarındaki Fransızca başlık, Fransa'da basılmış olmaları sebebiyledir.

²¹ Raychev, a.g.t., s.30.

1941) gibi büyük solistleri yetiştirmesinin yanı sıra Op. 38, *24 Etudes* (1894) ve Op.67, *Tägliche Übungen* (1891) gibi teknik çalışmaları ile akademik müfredat içerisinde yer almaktadır. Solistik ve orkestracılık kariyerinin yanı sıra yetiştirdiği öğrenciler arasında Leopold Grützmacher'ın (1835-1900) Op.6 ve Op.9 viyolonsel konçertosu, Moritz Kahnt'ın (1836-1904) viyolonsel ve piyano için *Romance et Rondeau'su* (1867), Bruno Wilfert'ın (1836-1911) Op. 5 viyolonsel dördlüsü için *Nocturne'ü* (1891), Wilhelm Fitzenhagen'ın (1848-1890) 4 viyolonsel konçertosu ve Op. 28 *Technische Studien für Violoncello* (1906), Hugo Becker'ın (1863-1941) *Mechanik und Aesthetik des Violoncellospiels* (1929) başlıklı araştırma kitabı öne çıkan yapıtları olmuştur.

Rusya'daki viyolonsel ekolünün kurucularından olan K. **Davidov** ise (1838-1889) Hienrich Schmidt (1810-1862) ve Karl Schubert gibi Alman çellistlerden aldığı eğitim ile besteci, solist ve eğitimci kimliğini bir arada götürmüş çellistlerden olmuştur. Çoğunlukla viyolonsel için eserler vermiş olan Davidov'un günümüzde ilgi çeken yapıtları arasında 4 viyolonsel konçertosu (Op.5-1859, Op.14-1863, Op.18-1868, Op.31-1878) ve Çello metodu (1888) bulunmaktadır.

David **Popper** (1843 – 1913) 19.yüzyılın ikinci yarısında doğmuş ve çağdaşları Grützmacher, Piatti, Servais, Franck ve Davidov gibi isimler arasında eserleriyle en ok bilinen ve çalınan besteci-çellistlerdendir. *Salon Müziği* olarak adlandırılan -bestecinin çaldığı enstrüman üstündeki virtüözitesini ortaya koyan kısa parçalar- üzerinde yoğunlaşmış ve teknik ve müzikal gösteri unsuru olarak günümüzde halen sıklıkla tercih edilen eserler vermiştir. Bu yapıtlar arasında Op. 54, İspanyol Dansları (1884), Op. 50, *Gnomentanz* (1882), Op. 39 *Elfentanz* (1881), Op. 55, Konser etüdüleri (1887) ve Op. 33, *Tarantelle* (1880) öne çıkanlardır. Popper'in bu yapıtları dışında repertuvara en önemli katkılarından biri de Op.73 *High School of Cello Playing* (1900) ve Op.76 *Preparatory Studies* (1906) başlıklı etüd çalışmaları olmuştur.

Karl Dreschler'in oğlu Karl **Schröder** (1848-1935) ise solistik ve eğitimci kariyerinin yanı sıra *Katechismus des Violoncellospiels* (1890) başlıklı kitabı ve Op. 34 *Neue , grosse , theoretisch - praktische*

Violoncell - Schule in vier Abteilungen (1876) metodu ile önem arz etmektedir.

Julius **Klengel** (1859-1933) Grützmaher'in öğrencisi önemli bir çellist olan Emil Hagar'ın (1843-1921) öğrencilerindendir. Klengel, 4 Konçerto (Op. 4, 20, 31,37) yanında eğitim odaklı 3 Konçertino (Op. 7, 41, 46) ve *Konzertstück* (Op. 10) gibi eserler vermiş ve 2 albümden oluşan *Technical Studies* etüdüleri ile müfredattaki yerini almıştır.

Hegar'ın bir diğer öğrencisi olan Hermann **Heberlein**'in (1859-1913) Op. 7 *Violoncellschule neueste, praktische und leicht verständliche Methode für Schul- und Selbstunterricht* (1887) başlıklı metodu, diğer viyolonsel yapıtları arasından öne çıkan olmuştur.

Eğitim hayatında önceleri Cossman'ın, ardından K. Davidov'un öğrencilerinden olan **Carl Fuchs** (1865- 1951), solistlik ve eğitimciliğinin yanında iyi bir oda müzikçisi olarak da anılmaktadır. 1906 yılında basılan 3 ciltlik *Violoncello Method* 'u en önemli çalışması olmuştur.

Sonuç

18.ve 19.yy. boyunca viyolonsel solistik kapasiteye ulaşabilmesi amacıyla Piatti, Duport, Romberg, Popper, Servais gibi isimler, teknik açıdan bireysel örnekler olmalarının dışında, metodolojik yaklaşımlarıyla kazandırdıkları, enstrümanın tarihinde dönüm noktaları sayılacak önemli bir evreyi temsil etmektedir. Besteci-çellistler, sanatsal yaratıcılıklarının yanı sıra yenilikçi bakış açıları ile viyolonsel tekniğinin temellerinin atılıp geliştirilmesinin yolunu açarak en sofistike örneklerinin verilmesini sağlamışlardır. 1900 yılından önce basımı gerçekleştiren 80'in üzerinde viyolonsel metodu olduğu bilinmektedir. Corrette, Crome, Azais, Baumgartner, Kauer gibi isimler basit melodiler ve eşlik yazısı üzerine yoğunlaşırken, metod kitapları profesyonelleştirme amacı taşımamıştır. Solistik becerilerin gelişimi, Tillière ve Cupis'in yapıtlarında görülmeye başlanmıştır. Bir sonraki adımda enstrümanın tüm müzikal formlar içinde kullanılabilmesinin önüne açan isimler, Aubert, Bideau, Raoul, Müntzberger, Breval, Duport ve Paris konservatuarı ekolü olmuştur. Bu sırada Almanya'da Schetky, Alexander ve Fröhlich kendi ekol özelliklerini geliştirirken, Romberg, romantik dönemin kazanımlarını da kullanarak en yüksek

seviyeye taşımıştır. Romberg etkileşimleri ise Baudiot, Hus- Desforges, Dotzauer, Kummer ve Lee gibi isimlerde görülmüştür. 19.yy.'ın ikinci yarısından itibaren viyolonsel pedagojisinin sistematik bir çerçeveye oturduğu virtüöz besteci-çellistler ve konservatuvar müfredatlarına girmiş metodların varlığından anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Corrette, Michelle, *Méthode Théorique et Pratique pour Apprendre en Peu de Temps Le Violoncelle dans sa Perfection*. Paris, 1741.

Geeseman, Katherine Ann, *'The Rise and Fall of the Cellist-Composer of the Nineteenth Century: A Comprehensive Study of the Life and Works of Georg Goltermann Including A Complete Catalog of His Cello Compositions'*. Florida State University, A.B.D. Doktora Tezi. 2011.

Hamilton, Gregory R., *'The Origins of Solo Cello Literature and Performance'*, University of Kansas, A.B.D., Doktora Tezi. 1985.

Micheletti, André Luis Giovanini , SILVA, William Teixeira da, Cello Development from Gabrielli to Vivaldi, Escola Municipal de Musica de Sao Paulo, Brezilya, *Revista Musica Hodie*, Makale. 2014.

Morsches, Jennifer, The Anomoly of the Violoncello Piccolo, *Finzi Trust, Finzi Report*. Londra, Birleşik Krallık. Makale. 2013.

Randel, Don Michael, *The Harvard Dictionary of Music*, Belknap Press, Cambridge, Mass., A.B.D. 2003.

Raychev, Evgeni Dimitrov, *'The Virtuoso Cellist-Composers from Luigi Boccherini to David Popper: A Review of Their Lives and Works'*, Florida State University, A.B.D. Doktora Tezi. 2003.

Sadie, Julie Anne, *'Companion to Baroque Music'*, Oxford University Press, Oxford, Birleşik Krallık. 1998.

Stowell, Robin, *The Cambridge Companion to the Cello*, Cambridge University Press, Cambridge, Birleşik Krallık. 1999.

Tunney, Clare, *'The Bel Canto Cello – A Study of Violoncello Playing in Italy in the 19th Century'*, University of Western Australia, Doktora Tezi. 2012.

Yapp, Francis, *'Les Pretentions du Violoncelle: The Cello as a Solo Instrument in France in the pre-Duport Era (1700-1760)'*, University of Canterbury, Yeni Zelanda. Doktora Tezi. 2012.

Wasielewski, Wilhelm Joseph, *The Violoncello and Its History*, Novello and Company, Ltd. Londra, Birleşik Krallık. 1894.

Araştırma Makalesi / Research Article

Batılı Kaynaklara Göre XIV. Yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkış Süreci

Tolga Han Karaimamoğlu*

(ORCID ID: 0000-0002-7614-4428)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

23.04.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

07.06.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karaimamoğlu, T. H., “Batılı Kaynaklara Göre XIV. Yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkış Süreci”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 723-735.

APA: Karaimamoğlu, T. H. (2020). Batılı Kaynaklara Göre XIV. Yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkış Süreci. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 723-735.

Öz

Modern dönemin bir uygulaması olarak bilinen karantinanın ortaya çıkış sürecine bakıldığında ortaçağa kadar gidilmesi gerekmektedir. İsim ve köken bakımından İtalya menşeli olan karantınayı ortaya çıkartan gelişme ise Kara Ölüm süreci olmuştur. Tarihteki en büyük pandemilerden olan ve Avrupa’da milyonları yok eden Kara Ölüm sırasında, İtalyan kent devletlerinde oluşturulmaya çalışılan izolasyon politikaları karantina sürecini başlatan gelişmeler olmuştur. Karantina uygulamasının öncü adımları olarak değerlendirilebilecek bu gelişmelerin ardından 1377 yılına gelindiğinde ilk kez karantina politikası belirlenerek yasal bir mevzuat hazırlanmıştır. Ragusa’nın (bu günkü Dubrovnik) başhekimi Padua’lı Jacob’ın telkinleri sonucu Büyük Konsey tarafından 27 Temmuz 1377’de ilk kez otuz gün boyunca karantina

---

* Öğr. Gör. Dr., Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, tolga_han33@windowslive.com.

PhD.- Lecturer, Mersin University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

uygulanmasının başlatılmasını belirten yasa çıkartılmıştır. Devlet tarafından uygulanan izolasyonun salgının yayılma hızını kestiğinin anlaşılması ise karantina sürecini kalıcı şekilde başlatan gelişme olmuştur. İzolasyon sürecinin kısa süre sonra otuzdan kırk güne çıkarılması karantinanın kavramsal olarak standart bir uygulama halini almasını ve modern döneme de bu şekilde taşınmasını sağlamıştır. Araştırma bu noktada karantina uygulamasına giden süreci ve bu uygulamanın ne zaman, nerede, nasıl ve neden başlatıldığını kronolojik olarak açıklamaya odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karantina, Kara lm, Salgın, İtalya.

The Emergence Process of Quarantine Application According to the Western Sources

Abstract

The quarantine, known as an application of the modern era, must go back to the medieval times when the emergence period is considered. The development that revealed the quarantine originating in Italy in terms of name and origin was the Black Death process. During the Black Death, one of the biggest pandemics in history and destroying millions in Europe, the isolation policies that were tried to be developed in the Italian city states started the quarantine process. After these developments, which can be considered as the pioneering steps of quarantine application, by 1377, a legal legislation was prepared by determining the quarantine policy for the first time. As a result of the suggestions of Ragusa's (today's Dubrovnik) chief physician Jacob of Padua, the Grand Council passed the law stating the launch of the quarantine application for the first time on July 27, 1377 for thirty days. Understanding that the isolation applied by the state cuts the pace of the epidemic was the development that started the quarantine process permanently. Increasing the isolation process from thirty to forty days after a short time enabled the quarantine to become a standard practice in terms of name and concept and move it to the modern period. At this point, the research focuses on explaining the process leading to quarantine application and when, where, how and why this application was launched chronologically.

Keywords: Quarantine, Black Death, Outbreak, Italy.

Giriş

Karantina, bulaşıcı bir hastalığın yayılmasını önlemek için sınırları belirlenen bir bölgenin veya yerin kontrol altında tutulup, giriş çıkışların

belirli süreler dahilinde engellenmesi biçimindeki uygulamaların genel isimlendirmedir.¹ Modern dönemin nadir (bir salgın patlak vermedikçe) bir uygulaması olan karantinanın kavramsal olarak varlığı ise Eski Ahit zamanından beri bilinmektedir. Zira Eski Ahit'te bu konuda özellikle savaşlardan sonra ordu birlikleri arasında çıkan veba salgınları dolayısıyla askerlerin yedi gün izole edilmesi, bu süre boyunca en az ikişer kez eşyalarının ve bedenlerinin yıkanarak temizlenmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur.² Benzer yaklaşımlar İslam Peygamberi tarafından da paylaşılmıştır. Hz. Peygamber veba salgınları sırasında karantina önlemlerine dikkat çekerek bir yerde veba çıkarsa oraya girilmemesi, bulunulan yerde veba başlarsa da o bölgeden başka yerlere gidilmemesini buyurmuştur.³ Bu noktada salgın hastalıkların özellikle Çin ve Hindistan gibi kadim uygarlıklarda da insandan insana geçtiğinin çok eski devirlerde tespit edildiği ve bu konuda uyarılar yapıldığı da bilinmektedir.⁴

Salgın hastalıkların yayılmasını engellemek için en erken devirlerden beridir belirtilen bu bilgilerin standart bir hal alarak küresel çapta karantina uygulaması haline dönüşmesinin adımlarını anlatmadan önce salgınların durumuna da bakmak gerekmektedir. Çünkü salgın hastalıklar karantina uygulamasının doğmasına yol açmıştır. Salgın⁵

¹ World Health Organization, *Proceedings And Reports Relating To International Quarantine*, Supplement to Official Records No. 63: Eighth World Health Assembly, Cenevre, 1958.

² Levililer, 13/2-5.

³ İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar Ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, S:8, s.199.

⁴ Albert S. Lyons ve R. Joseph Petrucelli, *Çağlar Boyu Tıp*, Çev. Nilgün Güdücü, Roche, İstanbul, 1997, s. 550.

⁵ Salgın: (1)Kısa zamanda çevredeki insan, hayvan veya bitkilerin büyük bir bölümüne bulaşan, (2)Bir hastalığın veya başka bir durumun yaygınlaşması ve birçok kimseye birden bulaşması şeklinde tanımlanır. *Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük*, Altın Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 288.

Salgın gücü, hastalık yapan mikrobu mutasyon evresi, üreme ve bulaşma evreleri, coğrafya ve toplum koşulları ve insanların bağışıklık sistemlerine göre değişiklik göstermektedir. Salgın hastalıkların ortaya çıktıkları lokasyonlardan başlayarak başka yerlere sıçramasına "Andemi" denirken, belli bir coğrafi alanda veya alanlarda normalin üstünde görülmesine "Epidemi", kıtalararası yayılarak afet diyebileceğimiz önlenemez düzeye ulaşmasına ise "Pandemi" denilmektedir. Michael W. Dols, "The Second Plague

hastalıkların tarihine bakıldığında, insanlık tarihi kadar eski olup yaşanan bu durumun eskiçağlardan başlayarak kısa süre öncesine kadar da zaman zaman tekrar ettiği gerçeği ile karşılaşılmaktadır. Tarımın gelişmesi sonucu yerleşik hayatın ivme kazanmasıyla beraber büyüyen şehirlerde insanların yaşadığı kötü koşullar, bilinçsiz beslenme, yaşama alışkanlıkları ve bunlara ilaveten doğal afetler, kıtlıklar ve savaşlar salgın hastalıkların ortaya çıkmasında belirleyici rol oynamışlardır. Çok sayıda insan kaybına neden olan salgın hastalıklara modern dönemdeki tıbbi yöntemler geliştirilinceye kadar etkili bir çare üretilenmemiş olmasının ağır sonucu olarak da tarihin her döneminde toplu insan ölümleri meydana gelmiştir.⁶ Dolayısıyla insanlığın dünya serüveninde salgın hastalıklarla olan imtihanı XIV. yüzyılın son dönemine girildiği bir anda karantina uygulamasının ortaya çıkış süreciyle yeni bir şekil almıştır.

Karantinanın Başlangıcı

Yukarı da yer verilen bilgilere göre eski devirlerde dahi salgın hastalıkların hızını kesmek için karantina uygulamasını anımsatan bir kısım bilgiye sahip olunduğu anlaşılmaktadır. Ancak farklı kültürlerin sahip oldukları bu bilgilerin hiç birinde de “karantina” teriminden bahsedilmemektedir. Öyleyse bu terimin literatüre girerek modern döneme taşınma süreci nasıl olmuştur? Bu noktada karantina isminin etimolojisine ve menşesine bakıldığında İtalyanca *quarantena* kelimesinden türediği ve “kırk” anlamına geldiği anlaşılmaktadır.⁷ Karantinanın adım adım ilk defa bir uygulama halini alması ise tarihteki en büyük pandemilerden birisi olan ve Avrupa nüfusunu dramatik ölçüde azaltan Kara Ölüm⁸ sırasında olmuştur. Özellikle binlerce kayıp

---

Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894”, *Journal of the Social History of the Orient*, S. 22, 1979, s. 181.

⁶ Donald Emmeluth, *Deadly Diseases and Epidemics, Plague*, Chelsea House Publishers, Chelsea, 2005, s. 12-13.

⁷ Gill Davies, *The Illustrated Timeline of Medicine*, The Rosen Publishing, New York, 2012, s. 51.

⁸ Johannes Nohl, *The Black Death: A Chronicle of the Plague*, Westholme Press, Pennsylvania, 2006, s. 11-33; Philip Ziegler, *The Black Death*, Sutton Pub. Ltd., Gloucestershire, 1993, s. 10-21; Rosemary Horrox, *The Black Death*, Manchester University Press, Manchester, 1994, s. 14-30.

veren İtalyan kentlerinde salgının hissedilen derin etkisi, “olağanüstü enfeksiyon kontrol önlemlerinin” kurumuna (karantinaya) yol açmıştır.⁹

Tarih de meydana gelen vebalar arasında pandemi seviyesine ulaşan ve sahip olunan nüfus üzerinde kısa sürede toplu kayıplar verdiren Kara Ölüm’ün Avrupa kıtasına ulaşması da yine karantinanın ortaya çıktığı coğrafyadan yani İtalya üzerinden olmuştur. Çin’de başlayan Kara Ölüm’ün o dönem Orta Asya’da aktif olan Moğol atlı birlikleriyle kısa sürede dört bir tarafa yayılarak Kırım’ın liman kenti olan Kefe’ye kadar taşındığı bilinmektedir.¹⁰ Kefe’de kolonileri bulunan Cenevizlilerin ise o sıra bölgedeki Altın Ordu birlikleriyle savaşırken vebayı kapmaları ve akabinde enfekte olan gemi mürettebatlarıyla salgını İtalya’ya taşımaları bu sürecin başlatıcısı olmuştur.¹¹ Sahillere yaklaşan gemilerin cesetlerle kaplı olması ilk başlarda saklanmaya çalışılsa da ticaretin ve mobilizasyonun canlı olduğu İtalyan kentleri kısa sürede veba ile kuşatılmıştır. O günlerde hayatın olağan akışını felç eden Kara Ölüm, birkaç ay içerisinde İtalyan kent devletlerinde yüzbinleri bulan can kayıplarına yol açmıştır.¹² Ticaretin hayat kadar değerli olduğu bu topraklarda salgın günlerinde ölümden başka her şeyin durma noktasına gelmesi, bazı kent yöneticilerinin harekete geçmesine ve adım adım karantina önlemlerini başlatmasına zemin hazırlamıştır.¹³

⁹ Andrew Cliff ve Matthew Smallman-Raynor, *Oxford Textbook of Infectious Disease Control: A Geographical Analysis from Medieval Quarantine to Global Eradication*, Oxford University Press, Oxford, 2013, s. 2-3.

¹⁰ Francis Aidan Gasquet, *Black Death of 1348 and 1349*, G. Bell Press, Londra, 1908, s. 14-15; Nohl, *a.g.e.*, s. 18; Ziegler, *a.g.e.*, s. 5; Horrox, *a.g.e.*, s. 9; Joseph B. Byrne, *Encyclopedia of Pestilence, Pandemics, and Plagues*, Greenwood Press, Londra, 2006, s. 56-57.

¹¹ Geoffrey Marks, *The Medieval Plague: The Black Death of the Middle Ages*, Doubleday Company, New York, 1971, s. 2; Lars Bisgaard ve Leif Sondergaard (edit.), *Living With The Black Death*, University Press of Southern Denmark, Odense, 2009, s. 13; George Vernadsky, *Moğullar ve Rusya*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 250.

¹² Lorenzo Del Panta, *Le Epidemie Nella Storia Demografica Italiana (XIV-XIX)*, Loescher, Torino, 1980, s. 112-113; J. F. K. Hecker, *The Epidemics of The Middle Ages*, Çev. B. G. Babington): University of Pittsburgh Press, Pennsylvania, 1850, s. 21-24; William L. Langer, “The Black Death”, *Scientific American*, C. 210, No. 2, 1964, s. 114; Robert Steven Gottfried, *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, Macmillan Publishing, Londra, 1985, s. 42-48.

¹³ Davies, *a.g.e.*, s. 53.

Orta İtalya'da bulunan Pistoia Şehri o d6nem ticaret merkezlerindedir. 6nemli ticari rotaların kavŐak noktasında bulunan Şehir aynı zamanda altı tane ana ulaşım arterinin merkezinde bulunmasından dolayı da iletişim ve k6lt6rel bakımdan da gelişmiş bir yapı arz ediyordu. Pistoia bu 6zelliklerinden dolayı Kara 6l6m'6n en erken ve Şiddetli geçtiği yerleşim yerlerinden olmuştur. Kara 6l6m 6ncesinde Avrupa genelinde yaşanan kıtlık burada da olumsuz Şekilde hissedilirken vebanın Şehirde g6r6ld6đi ilk zamanlarda yaklaşık 24 bin insan b6lgede yaşamaktadır. Ancak hızlı ilerleyen Kara 6l6m, Mayıs 1348 tarihinde Şehre sıçramasıyla birlikte burada da 6ok sayıda can kayıplarına neden olduğu, bunun sonucunda da Şehir y6neticilerinin diğer b6lgelerden hatta 6lkelerden farklı olarak ilk kez karantina 6nlemleri almaya başladığı kayıtlara geçmiştir.¹⁴

Şehrin y6neticileri Kara 6l6m'6n bulaşıcı olduğunu fark eder etmez G6neybatı b6lgesinde bulunan finans ve tekstil alanında gelişmiş olan Lucca ve Pisa'dan hastalığın geldiğine inanarak bu akılcı 6nlemi almışlardır. Pistoia'ya bu b6lgelerinden yapılan seyahatlerin yanında Şehirden de buralara gidiŐ gelişler yasaklanırken, oradan getirilen gıda ve tekstil mallarının alımı da durdurulmak suretiyle karantina 6nlemleri sıklılaŐtırılmıŐtır. Kalabalık Şekilde bir araya gelinmesinin yasaklandığı Şehirde veba salgını sebebiyle hayatını kaybedenlerin cenaze t6renlerine de sadece yakın aile 6yelerinin katılmasına izin verilmiştir. Pistoia kent kons6l6 1348 yılında veba salgınının halkın hijyen ve sağlığı ile ilgili olduğunu anlayarak bu alanda en erken yasal d6zenlemelere de imza atmışlardır.¹⁵ 6l6m olayları yaşanmaya başladığında Şehir y6neticileri kilise 6anlarını s6rekli 6aldırtmaya başlatarak halkı uyarmaya 6alıŐmalarına ve ilk kez karantinayı d6Ő6nm6Ő olmalarına karşın Pistoia yaklaşık olarak %40-70 arasında insanını vebaya kurban vermekten kurtulamamıŐtır.¹⁶ Bunun nedeni ise olduk6a a6ıktır, Kara 6l6m'6n nasıl ve nereden bulaŐtıđını bilmiyor ve enfekte olan hastaları iyileŐtirebilecek etkili bir tedavileri de bulunmuyordu. Pistoia'dan sonra merkezi İtalya'da bulunan ve orta6ağı en gelişmiş sağlık ve alt yapısına sahip

¹⁴ David Herlihy, *Medieval and Renaissance Pistoia: The Social History of an Italian Town, 1200-1430*, Yale University Press, New Haven, 1967, s. 10-13, 21-24, 36, 41.

¹⁵ A. Chiappelli, "Gli Ordinamenti Sanitari del Comune di Pistoia contro la Pestilenza del 1348", *Archivio Storico Italiano*, Series 4, 20, 1887, s. 8-21; Horrox, *a.g.e.*, s. 195-196.

¹⁶ <http://www.sciencemuseum.org.uk/broughttolife/themes/publichealth/blackdeath>.

kentlerinden olan Orvieto’da da kent konseyi giriş ve çıkışları yasaklayarak karantina önlemlerini başlatmışlardır.¹⁷ Kara Ölüm’ün Orvieto şehrindeki etkisi 1350 yılında minimal düzeylere inince şehir yöneticileri uyguladıkları karantina önlemlerini bitirmiş, sokağa çıkma yaşağına son verilmiş ve hacı adaylarının şehirde konaklamasına getirilen kısıtlamalar kaldırılmıştır.¹⁸ Gelişmiş diğer bir İtalyan kenti olan Milan’da Kara Ölüm’ü az hasarla atlama isteyen ve bu amaçla karantina uygulamaları başlatan diğer bir bölgedir. Milan ortaçağda tam bir metropol özelliğı gösteren şehirlerde olduğu gibi 1348 yılında 100 bin civarında nüfusa sahip bulunuyordu.¹⁹ Milan’ı bu dönemde elinde tutan Visconti ailesi şehri despot ve sert şekilde yönetmekteydi. Yönetimde bulunan bu aile veba haberlerini alır almaz hızla harekete geçerek şehirde tıpkı komşularının uyguladığı gibi karantina önlemleri almışlar ve işi bir derece daha ilerleterek sokağa çıkma yaşağı ilan etmişlerdir.²⁰ Ancak sert karantina önlemlerine rağmen bu büyük vebanın neden olduğu ölümlerin önüne geçememişlerdir.

Bir deniz imparatorluğu olan ve aslına bakılırsa da vebanın dağılmasında gemilerinin öncü rolü bulunan Venedikliler ise bu durumu geç fark ederek önlemleri karadan denize yani limanlara taşıyan ve bu uygulamanın (karantinanın) isim ve standart kazanmasını sağlayan taraf olmuştur. Venedikli tarihçi F. C. Lane’ye göre, Venedik gemileriyle şehre getirilen veba, 1348 yılında her gün yaklaşık 600 insanın ölümüne neden olduğu bir sır sırada devlet yöneticileri genel bir karantina uygulaması başlatarak gemilerin çıkışlarını yasaklatırken gelenlerinde mürettebatı ve mallarının trentino/30 gün arasında karaya inmeden izole edilmesi kararını almışlardır.²¹ Lane, karantina önlemlerini bozmaya yeltenenlerin ise ölüm cezalarına çarptırıldığını, tüm doktorların

¹⁷ Élisabeth Carpentier, *Une Ville Devant la Peste, Orvieto et la Peste Noire de 1348*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1962, s. 79-83; Christian Ewert, “Water, Public Hygiene and Fire Control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life”, *Historical Social Research*, C. 32, No. 4, 2007, s. 222-251.

¹⁸ Gottfried, *a.g.e.*, s. 44-45.

¹⁹ Gottfried, *a.g.e.*, s. 48-49.

²⁰ M. Bueno de Mesquita, *Giangualeazzo Visconti, Duke of Milan (1351-1402): A Study in the Political Career of an Italian Despot*, Cambridge University Press, Cambridge, 1941, s. 3-7.

²¹ Frederic Lane, *Venice: A Maritime Republic*, Johns Hopkins University, Baltimor, 1973, s. 19-20.

hastalığın tedavisi için seferber edildiğini ve adeta olağanüstü bir çabanın ortaya konduğuna dikkat çekmektedir.

Venedikliler tarafından vebalı günlerde alınan önlemlerin gözle görülür etkisi olmuştur. Artık salgınlar sırasında en azından doktorlar tarafından bu önlemler uygulanabilirdi. Kara Ölüm'den sonra da küçük çaplı artçı salgınlar patlak vermeye devam etmiştir. Takvimler 1374 yılını gösterdiği sırada İtalya'da yine böyle bir olay meydana gelmiştir. Asker ve devlet adamı olan *Viscount Bernabo*, 17 Ocak 1374 tarihinde Reggio kentindeki vebalı hastaların iyileşmesi mümkün değilse de ölmesi için şehirlerin dışına çıkarttırılması kararını yayınlamıştır.²² Bu adım karantina kurumunun oluşturulması için daha sonra yapılacak olan geniş çaplı düzenlemenin ilk yasal ayağını oluştuyordu. Aynı zamanda Viscount Bernabo tarafından çıkartılan bu uygulamanın en azından kişi bazlı hastalığın yayılma hızını kesen etkili bir çözüm olduğu daha o günlerde doktorlar tarafından gözlemlenmişti. Akdeniz'in o dönem uluslararası limanı olan Ragusa'nın (bu günkü Dubrovnik) başhekimi *Padua'lı Jacob*, vebanın bölgeye gemilerle denizaşırı yerlerden taşındığını varsayarken kent içindeki hastalar ile dışarıdan gelenlerin şehir duvarları dışında kurduğu bir binada kabulünün yapılmasını sağlamaya çalışmıştır.²³ Hastaların sağlıklı insanlardan ayrılması yani izole edilmesi gerekliliğinin doktorlar arasında güç kazanmasının nedeni ise erken bulaşma teorisidir.²⁴

Fakat bu önlemler birkaç ismin tavsiyesi şeklinde olduğu için istenildiği ölçüde etkili ve kalıcı şekilde uygulanma şansı bulamamıştır. Bunun üzerine harekete geçen Ragusa Büyük Konseyi 27 Temmuz 1377'de tarihte ilk kez *trentino/otuz gün* boyunca karantina uygulamasının başlatılmasını belirten yasayı çıkartmıştır. Bu yasanın dört temel ilkesi vardır. Bunlar:

²² Board of Councilmen, *Proceedings and Debates of the National Quarantine and Sanitary Convention*, No 9, New York, 1859, s. 257.

²³ Wilson Jewell, *Historical sketches of quarantin*, TK and PG Collins, Philadelphia, 1857.

²⁴ Ann G. Carmichael, "Contagion Theory and Contagion Practice in Fifteenth-Century Milan", *Renaissance Quarterly*, C. 44, No. 2, 1991, s. 213-255; Annemarie Kinzelbach, "Infection, Contagion, and Public Health in Late Medieval and Early Modern German Imperial Towns", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, C. 61, No. 3, 1, 2006, s. 369-389.

- (1) Vebalı bölgelerden gelenlerin 30 gün boyunca kendi başlarına yalnız kalarak izole edilmeden önce Ragusa'ya alınmaması,
- (2) Ragusa'dan hiç kimsenin 30 gün boyunca tecrit altına alanların yanına gitmesine izin verilmeyeceği,
- (3) Büyük Konsey tarafından karantinaya alınanlara bakmak için görevlendirilmeyen kişilerin, bir ay boyunca izole altına alınan kişilere yiyecek getirmelerine izin verilmeyeceği,
- (4) Bu yönetmeliklere uymayanların 30 gün boyunca para cezasına çarptırılacağı ve onlarında tecrit edileceği.²⁵

Ragusa Büyük Konseyinin 27 Temmuz 1377 çıkarttığı bu yasa aynı zamanda daha sonra oluşturulacak sağlık politikaları içinde milat olmuştur. Zamanına göre oldukça yenilikçi ve radikal olan bu yasa o günden sonra sık sık salgınlarla karşılaşılan İtalyan liman kentleri ve Akdeniz'e kıyısı olan bazı Avrupa ülkelerinde de tatbik edilmeye başlanmıştır.²⁶ 1397 tarihinde izolasyon sürecinin 30 günden 40 güne çıkarılmasıyla birlikte isimde trentino'dan quarantino'ya dönüşerek İtalyanca kırk anlamında olan *quaranta/karantina* halini almıştır.²⁷ Bu süreçle birlikte karantina kavramsal olarak standart bir hal almış ve modern döneme de bu şekilde taşınmıştır.

Bu noktada izolasyon süresinin 1397 yılında neden 30 günden 40 güne çıkarıldığı sorusu akla gelebilir. Bu sorunun net cevabı bilinmemekle birlikte üretilen teoriler vardır. Bazılarına göre bu sorunun cevabı 30 günlük sürecin izolasyon için yetersiz kalmasıyken, yaygın olan başka bir görüşe göre de Hristiyanlık inancında çeşitli olayların 40 günde gerçekleşmesi gösterilir.²⁸ Neden her ne olursa olsun 1377 yılından oluşturulan ilk yasa sayesinde karantina ismiyle somutlaşan temel

---

²⁵ Susan Mosher Stuard, *A state of deference: Ragusa/Dubrovnik in the medieval centuries*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1992, s. 239-240.

²⁶ Josip Matovinovic, "A short history of quarantine", (Victor C. Vaughan) *University of Michigan Medical Center Journal*, C.35 No. 4 1969, s. 224-228.

²⁷ Paul S. Sehdev, "The Origin of Quarantine", *ARCANUM*, C. 35, 2002, s. 1071-1072; Lawrence I. Conrad, Michael Neve, Vivian Nutton ve Roy Porter, Andrew Wear, *The Western Medical Tradition: 800 BC to AD 1800*, C.I., Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 196-197.

²⁸ Sehdev, *a.g.m.*, s. 1071-1072.

kavram hayatta kalarak, modern karantina uygulamasının temelini oluşturmuştur.²⁹

Sonuç

Geçmişten günümüze kadar birçok salgın hastalık meydana gelmiş ve bu durum kimi zaman insanlık için ciddi bir tehdit halini almıştır. Tarihte meydana gelen bu salgınlara bakıldığında kimisi bölgesel düzeyde kalırken Kara Ölüm gibi pandemi seviyesine çıkan ve kısa sürede milyonların hayatını kaybetmesine neden olanlarının da varlığı bilinmektedir. Bu noktada XIV. yüzyılda meydana gelen Kara Ölüm aynı zamanda izolasyon politikalarının oluşması içinde bir milat oluşmuştur. Avrupa'ya, İtalyan tüccarların gemileriyle giriş yapan bu büyük pandemik vebaya karşı ilk tedbir girişimleri de yine İtalya'da başlatılmıştır. Vebalı günleri daha az kayıplarla atlattık isteyen Pistoia ve onu takip eden Orvieto, Milan ve Venedik, standart bir kural belirlemeden giriş-çıkış yasakları şeklinde izolasyon politikaları geliştirmeye çalışmışlardır. Avrupa'da vebanın dağılmasında gemilerinin büyük sorumluluğu olan Venedik, bu noktada otuz günlük karantina süresini uygulamaya koyan ilk yer olmuştur. Salgının etkilerini azaltmak için birbirinden bağımsız şekilde yürütülen bu girişimler, karantina uygulamasına giden sürecin öncü adımlarını oluşturmuştur.

Ancak karantinanın bir uygulama olarak ortaya çıkış süreci, Viscount Bernabo'nun Milan'da (1374) ve akabinde başhekim Padua'lı Jacob'ın da Ragusa'da salgınla mücadele etmek için oluşturmaya çalıştıkları izolasyon tedbirleri vasıtasıyla başlanmıştır. Bu noktada başhekim Padua tarafından sınırları net şekilde çizilen izolasyon kuralları tarihte ilk kez standart bir karantina uygulamasına işaret etmiştir. Fakat hekimin kişisel çabasına dayanan karantina önlemlerini uygulama girişimi kurallara uyulmaması sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Ragusa Büyük Konseyi 27 Temmuz 1377 tarihinde dört maddelik karantina yasasını çıkartmıştır. Bir yönetim tarafından ilk kez karantinanın uygulama halini aldığını belirten bu dört maddelik yasa, otuz günlük izolasyon sürecini belirtmesinin yanında uymayanlara da ciddi ceza yaptırımları getiriyordu. Ortaçağ şartları düşünüldüğünde bu

²⁹ J. H. Kilwein, "Some historical comments on quarantine: part two", *Journal of Clinical Pharmacy and Therapeutics*, 20, 1995, s. 249-252.

girişim oldukça radikal tarzda yenilikçi bir adımdı. Bu girişimin salgın hastalıkların yayılma hızını kesmesinin anlaşılması uygulamanın yavaş yavaş diğer devletlerce de tatbik edilmesine yol açmıştır. İzolasyon süresinin nedeni bilinmemekle birlikte kısa bir süre sonra 30 günden 40 güne çıkarılmasıyla birlikte isimde trentino'dan quarantino'ya dönüşerek İtalyanca kırk anlamında olan *quaranta/karantina* halini almıştır. Karantina bu süreçle birlikte kavramsal olarak standart bir hal alarak modern döneme de bu şekilde taşınmıştır.

Kaynakça

Bisgaard, Lars ve Sondergaard, Leif (edit.), *Living With The Black Death*, University Press of Southern Denmark, Odense 2009.

Board of Councilmen, *Proceedings and Debates of the National Quarantine and Sanitary Convention*, No 9, New York 1859.

Byrne, Joseph B., *Encyclopedia of Pestilence, Pandemics, and Plagues*, Greenwood Press, Londra 2006.

Carmichael, Ann, "Contagion Theory and Cantagion Practice in Fifteenth-Century Milan", *Renaissance Quarterly*, C. 44, No. 2, 1991, s. 213-255.

Carpentier, Élisabeth, *Une Ville Devant la Peste, Orvieto et la Peste Noire de 1348*, S.E.V.P.E.N., Paris 1962.

Chiappelli, Alberto, "Gli Ordinamenti Sanitari del Comune di Pistoia contro la Pestilenza del 1348", *Archivio Storico Italiano*, Series 4, 20, 1887, s. 3-24.

Cliff Cliff ve Smallman-Raynor, Matthew, *Oxford Textbook of Infectious Disease Control: A Geographical Analysis from Medieval Quarantine to Global Eradication*, Oxford University Press, Oxford 2013.

Conrad, Lawrence ve diğerleri, *The Western Medical Tradition: 800 BC to AD 1800*, C.I., Cambridge University Press, Cambridge 1995.

Davies, Gill, *The Illustrated Timeline of Medicine*, The Rosen Publishing, New York 2012.

Dols, Michael W., "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894", *Journal of the Social History of the Orient*, S. 22, 1979, s. 162-189.

Emmeluth, Donald, *Deadly Diseases and Epidemics, Plague*, Chelsea House Publishers, Chelsea 2005.

Ewert, Christian, "Water, Public Hygiene and Fire Control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life", *Historical Social Research*, C. 32, No. 4, 2007, s. 222-251.

Gasquet, Francis Aidan, *Black Death of 1348 and 1349*, G. Bell Press, Londra 1908.

Gottfried, Robert Steven, *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, Macmillan Publishing, Londra 1985.

Hecker, Hecker, *The Epidemics of The Middle Ages*, Çev. B. G. Babington).: University of Pittsburgh Press, Pennsylvania 1850.

Herlihy, David, *Medieval and Renaissance Pistoia: The Social History of an Italian Town, 1200-1430*, Yale University Press, New Haven 1967.

Horrox, Rosemary, *The Black Death*, Manchester University Press, Manchester 1994.

Jewell, Wilson, *Historical sketches of quarantin*, TK and PG Collins, Philadelphia 1857.

Kilwein, J. H., "Some historical comments on quarantine: part two", *Journal of Clinical Pharmacy and Tkerapeutics*, 20, 1995, s. 249-252.

Kinzelbach, Annemarie, "Infection, Contagion, and Public Health in Late Medieval and Early Modern German Imperial Towns", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, C. 61, No. 3, 1, 2006, s. 369-389.

Lane, Frederic, *Venice: A Maritime Republic*, Johns Hopkins University, Baltimor 1973.

Langer, William, "The Black Death", *Scientific American*, C. 210, No. 2, 1964, s. 114-121.

Levililer, 13/2-5.

Lyons, Albert S. ve Petrucelli, R. Joseph, *Çağlar Boyu Tıp*, Çev. Nilgün Güdücü, Roche, İstanbul 1997.

Mark, Geoffrey, *The Medieval Plague: The Black Death of the Middle Ages*, Doubleday Company, New York 1971.

Matovinovic, Josip, "A short history of quarantine", *University of Michigan Medical Center Journal*, C.35 No. 4 1969, s. 224-228.

Mesquita, M. Bueno de, *Giangaleazzo Visconti, Duke of Milan (1351-1402): A Study in the Political Career of an Italian Despot*, Cambridge University Press, Cambridge 1941.

Nohl, Johannes, *The Black Death: A Chronicle of the Plague*, Westholme Press, Pennsylvania 2006.

Panta, Lorenzo Del, *Le Epidemie Nella Storia Demografica Italiana (XIV-XIX)*, Loescher, Torino 1980.

Sehdev, Paul, "The Origin of Quarantine", *ARCANUM*, C. 35, 2002, s. 1071-1072.

Stuard, Susan Mosher, *A state of deference: Ragusa/Dubrovnik in the medieval centuries*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1992.

Uçar, İlyas, “Hz. Peygamber Zamanında Medine’de Ortaya Çıkan Hastalıklar Ve Tedavi Yöntemleri”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, S:8, s.196-218.

Vernadsky, George, *Moğullar ve Rusya*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

World Health Organization, *Proceedings And Reports Relating To International Quarantine*, Supplement to Official Records No. 63: Eighth World Health Assembly, Cenevre 1958.

Ziegler, Philip, *The Black Death*, Sutton Pub. Ltd., Gloucestershire 1993.

<http://www.sciencemuseum.org.uk/broughttolife/themes/publichealth/blackdeath>.

Araştırma Makalesi / Research Article

Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme

Büşra Karataşer*

(ORCID ID: 0000-0002-3208-657X)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

24.06.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

07.09.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karataşer, B., "Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 736-758.

APA: Karataşer, B. (2020). Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 736-758.

Öz

Çocuk dünyanın geleceği, bir toplumun en temel varlığıdır. Dünyada her ülke geleceklerinin teminatı olan çocukları korumak için bazı önlemler almıştır. Korunmaya muhtaç çocuk anne babası tarafından terk edilen, anne babası olmayan çocuk demektir. Osmanlı toplumunda çocuk konusunda özenle durulmuş çocukların korunması, bakımı, beslenmesi ve eğitimlerine mümkün olan ihtimam gösterilmiştir. Çocuklarla öncelikli olarak aile içerisinde ilgilenilmiştir Ailenin bulunmadığı durumlarda ise çocuğun bakım ve himayesi ailenin yakın çevresi tarafından sağlanması bir gelenektir.

Osmanlı toplumunda çocukların korunmasına yönelik ilk uygulamanın tereke defterleri olduğu bilinmektedir. Bu noktadan hareketle Osmanlı'da çocuk koruma konusundaki uygulamalara ilk defa tereke defterlerinde

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye, bkarataser@nku.edu.tr.

PhD.- Faculty Member, Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Turkey.

rastlamaktayız. Sonraki dönemlerde vakıflar ile korunmaya muhtaç çocuklara bakılıyordu.

Bu çalışma kimsesiz çocukları himaye etmek amacı ile kurulan Himaye-i Etfal Cemiyetinin kurulduğu dönemdeki şartları, ülkenin içinde bulunduğu koşulları, cemiyetin mali koşullarını iyileştirme çabasını gözler önüne sermek amacını taşımaktadır. Böyle bir müessesenin kurulmasını sağlayan sebep ise, toplumun içinde oluşan kimsesiz çocuklar ve bu çocukları kurtarma gayreti olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çocuk koruma,Himaye-i Etfal, Gelir, İstanbul ,Savaş

An Evaluation of the Financial Situation of theHimaye-I Etfal Society

Abstract

Child is the future of the world, the most basic being of a society. Every country in the world has taken some precautions to protect children, who are the guarantee of their future. A child in need of protection means a child who is abandoned by his or her parents and who doesn't have parents. In Ottoman society, the issue of children was carefully emphasized, possible attention was paid to the protection, care, nutrition and education of children. Children were primarily taken care of within the family. In cases where the family was not available, it was a tradition that the care and protection of the child was provided by the family's immediate circle.

It is known that the first application aimed at protecting children in Ottoman society was the inheritance notebooks. From this viewpoint, in the Ottoman, we first come across applications regarding child protection in inheritance notebooks. In the following periods, children in need of protection were cared for by foundations. In the following periods, children in need of protection were cared for by foundations.

This study aims to reveal the effort to improve the conditions in the period when Himaye-i Etfal Society established to protect the orphans was founded, country conditions, the financial conditions of the society. The cause for the establishment of such an foundation was the orphans and effort to save them.

Keywords: Child Protection, Himaye-i Etfal, Financial Situation, Istanbul.

Giriş

Dünyada bütün ülkelerin en önemli varlığı çocuklardır. Çocuğa verilen önem aslında geleceğe verilen önemdir. Dünyada bütün ülkeler çocukların eğitimi, korunması bakımı konusu ile yakından ilgilenmişlerdir.¹ Çocukların en iyi bakılıp korundukları yer ailedir. Geleneksel toplumlarda çocuklar öncelikle aile içinde korunmuşlardır. Ailenin olmadığı durumlarda ise çocukları himaye görevi ailenin yakın çevresi bu görevi yerine getirmiştir.² Osmanlı Devletinde çocukların korumasına yönelik ilk adım miras bağlamında tereke kayıtlarının tutulmasıdır. Bu kayıtların tutulmasıyla birlikte doğmamış çocukların dahi hakkı korunmuş oluyordu.³ Osmanlı Devletinde yetimler ve muhtaç kimselerin korunması amacıyla birçok sosyal yardım kurumu kurulmuştur. Bu kurumların başında vakıflar gelmektedir. Tanzimat öncesi dönemde çocukların korunmasıyla özel olarak hizmet tanımlanmamışsa da vakıflar aracılığı ile direkt olarak yada hayır kurumlarında ihtiyaç sahiplerine temel ihtiyaçları karşılanıyordu.⁴

Osmanlı-Rus Savaşı sonrası mevcut Osmanlı şehirlerine kaybedilen bölgelerden göç eden Müslüman halkın serserilik, dilencilik, aylıklık gibi sosyal sorunlara sebep olduğu konusunda bir görüş hakim idi.⁵ Trablusgarp ve Balkan Savaşlarından sonra I.Dünya Savaşı gibi büyük bir savaşa katılan Osmanlı Devleti, bütün iş gücünü cephelere göndermiş ve bunların büyük bir çoğunluğu geri dönememiştir. Savaşa gidenlerin geride bıraktıkları bakıma muhtaç kimsesiz çocukların ihtiyaçlarının giderilmesini halkın çabalarıyla karşılamak yeterli değildi.⁶ Balkan Savaşlarından sonra muhacirlerin İstanbul'a gelip sığınmaları

¹ Kevser Şeker, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çocukların Korunması ve Çocuk Esirme Kurumu(1917-1981)*,Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,2015,s.17

² Abdullah Karatay, *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul ,2007,s.100

³ Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2007,S.1,s.13

⁴ Kevser Şeker, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çocukların Korunması ve Çocuk Esirme Kurumu(1917-1981)*,Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,2015,s.18

⁵ Nazan Maksudyan, " Evli evine köylü köyüne, evli olmayan Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar", *Kebikeç*,34 (2012),s.159.

⁶ Makbule Sarıkaya, "Savaş Yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Çocuk Misafirhanesi ve Çocuklar", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi*, 3, (2003), s.1

üzerine muhacir yetimlerin eğitim ihtiyaçlarının giderilmesi öncelikli konulardan biri olmuştur. Bu muhacirlerden Balkanlardan gelenlerin mal ve mülklerini terk ederek İstanbul'a gelip sığınmaları sebebi ile İskan-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti konuyla ilgilenmiştir. İlk olarak şehit öksüz ve yetim çocuklarının eğitim konusuyla ilgilenilmiş ve ülkedeki sanayi okullarına yazı göndererek sanayi mekteplerinin kaç yetim öğrenci alacakları sorulmuştur.⁷

Osmanlı İmparatorluğunda muhtaç durumda olan çocukları korumak, meslek edindirmek amacıyla ıslahhaneler kurulmuştu.⁸ 1860'ların başında ilk ıslahhanelerin kurulmasından sonra imparatorlukta yirmi yıl içinde çok sayıda ıslahhane açılmış oldu. Planlı kentleşme, şehirde düzen sağlanması bunun yanında üretimde verimliliğin sağlanması gibi yeni söylemler gelişerek kurumsal yapıda değişikliklere ihtiyaç duyulduğu inancını artırıyordu.⁹

İkinci Abdülhamid döneminde yetim çocuklara meslek edindiren ilköğretim seviyesinde yatılı bir okul olan Darülhayr-ı Ali açılmıştır. Okul kuruluş sürecinin başında Darüleytam olarak adlandırılmışken isim değişikliğine gidilerek Darülhayr-ı Ali olmuştur. Darülhayr Vezneciler'de Zeynep Hanım Konağı'nda eğitime başlamıştır. Başkent İstanbul'da bazı gençlerin geçimlerini sağlayamadıkları ve bir kısım Müslüman çocukların sefil halde kalmaları padişah nezdinde hoş karşılanmamıştır. Bu şekilde olan çocukların hem ahlaki hem de ilmi eğitim almalarını sağlamak amacıyla Darülhayr'ın açılma amacı ifade edilmiştir.¹⁰ Okulun eğitim süresi bir yıl hazırlık olmak üzere yedi olarak tasarlanmıştı. Okul 40 erkek ve 40 kız öğrenci olmak üzere 80 talebeyle eğitim hayatına başlamıştı. Kurumun öğrenci sayısının kısa zaman içerisinde dört yüze ulaştığı ve talebe yetişebilmek için ek bir bina yapıldığı bilinmektedir. Talebe sayısının kısa sürede artması böylesi

⁷ Ebubekir Sofuoğlu, Osmanlı Devletinde Yetimler için Alınan Bazı Sosyal Tedbirler, *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler, İstanbul*,(2003),s.56

⁸ Büşra Karataşer, "Konya Hamidiye Sanayi Mektebi", *Kırklareli Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6/1(2017), s.127.

⁹ Maksudyan, a.g.m, s.159.

¹⁰ Hikmet Zeki Kapıcı, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Disiplin: Darülhayr-ı Ali Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/28 (2013), s.169.

kurumlara ne kadar ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.¹¹ Darülhayr' da temel derslerin yanında marangozluk oyuncakçılık, seracılık, döşemecilik, bahçivanlık, pastacılık, kunduracılık gibi dersler verilerek çocukların meslek öğrenmeleri amaçlanmıştır. ¹² Darülhayr'ın 1909 yılında lağvedilmesiyle birlikte öksüz, yetim çocukları himaye etmek için yeni kurumlara ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada Himaye-i Etfal cemiyetinin hangi koşullarda açıldığı, cemiyetin mali durumu, kurulma sebepleri çerçevesinden incelenecektir.

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Kuruluşu

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin kuruluşundan bahsederken öncelikle cemiyetin kurulmasına zemin oluşturan etkenlerin değerlendirmek gerekir. Bu dönemde Anadolu'nun ve ülkenin sosyal ve iktisadi durumunun da incelenmesi gerekmektedir. Devlet savaş ekonomisi koşullarından maddi olarak yıpranmıştır. Osmanlı Devleti uzun süreli bir savaşa hazır değildi. 1914 yılından itibaren zirai verimlilik ise yüzde 13 civarındaydı. Ülke savaşa yeterli gıda stoğuyla girmiş ancak 1915 yılına gelindiğinde başta buğday olmak üzere birçok temel ihtiyaç maddesi arzında zorunlar yaşanmaya başlamıştır.¹³

Yaşanan savaşlar sonrası göç eden insan sayısı artmış ve yeni kurumlara ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmıştır.¹⁴ Gıda maddelerinde arzda meydana gelen azalmaya ve ülkenin işgaline bağlı olarak ulaşımın aksamasiyla birlikte gıda maddeleri fiyatlarında büyük bir artış söz konusu olmuştur. Öyle ki İç Anadolu'dan İstanbul'a buğday ithal etmek New York'tan buğday ithal etmekten daha pahalıydı. Bu nedenle İstanbul hububat tüketimi Avrupa ve Amerika'dan gelen unlarla sağlanıyordu.¹⁵ Ekmek, şeker, et gibi gıda maddelerinde fiyat yükselmeleri ve ihtikar söz konusu olmuştur. Halk açlık, kıtlık ve

¹¹ Nadir Özbek, " II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-ı Ali, *Tarih ve Toplum* 182 (1999), s.17.

¹² Hikmet Zeki Kapıcı, *Osmanlıdan Cumhuriyete Yetim*, İstanbul, (2016), s.79.

¹³ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, Ankara, 1994, s.34

¹⁴ Kevser Şeker, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çocukların Korunması ve Çocuk Esirme Kurumu (1917-1981)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s.101

¹⁵ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, Ankara, 2018, s.30

sefaletle mücadele etmiştir.¹⁶ Bunun yanında sağlık konusunda da eksiklikler bulunuyordu. Savaşlar sonucu ortaya çıkan hastalıklar ise çok sayıda insanın ölmesine sebep olmuştur.¹⁷ Bu dönemde birçok çocuk gerek savaş gerek açlık, kıtlık sebebiyle kimsesiz kalmış, ülkenin her yerinde kimsesiz çocuk konusu büyük bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.¹⁸

Kimsesiz, yardıma muhtaç çocukları himaye temek amacıyla Himaye-i Etfal Cemiyeti 1917 yılında kurulmuştur. Ancak İstanbul'da kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nden önce çocukların himayesi için Kırklareli'nde 1908 yılında bir cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyet Dr. Fuad Umay tarafından kurulmuş olup 1917 yılında İstanbul'da kurulan Himaye-i Etfal cemiyetine katılmıştır.¹⁹

Cemiyete kabul şartları cemiyet nizamnamesine göre şu şekildedir. Cemiyete on üç yaşına kadar olan çocukların kabul edileceği, on üç yaşını geçenlerin ise Heyet-i Merkeziye'nin kararına göre kuruma kabul edileceği belirtilmiştir. Cemiyet çocuklara eziyet edilmemesi, bedeni ve ruhi gelişimini engellemeyecek şekilde hizmet ettirilmemesi istenmiştir.²⁰

Cemiyetin Şubeleri

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin İstanbul'da Beyoğlu, Beşiktaş, İstanbul, Haliç, Bakırköy, Üsküdar, Yeniköy, Büyükkada ve Kadıköy olmak üzere dokuz şubesi bulunmaktadır. Merkezi İstanbul olmakla birlikte taşra da birçok şube açmıştır. Korunmaya muhtaç çocuk konusu ülkenin her yerinde büyük bir sorun olması sebebi ile ülkenin birçok bölgesinde Himaye-i Etfal Cemiyetinin şubeleri açılmıştır.²¹

¹⁶ Büşra Karataşer, *1914-1923 arası İstanbul'un İlaşesi ve İhtikar Sorunu*, Nobel Yayıncılık, Ankara, s.47-98

¹⁷ Makbule Sarıkaya, a.g.m., s.11

¹⁸ Burcu Deniz, *Dr. Fuad Umay ve Çocuk Esirgeme Kurumu Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2019, s.58

¹⁹ Kevser Şeker, a.g.t., s.104.

²⁰ Abdullah Karatay, *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s.185

²¹ *Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1339, s.40-41

Tablo 1
Himaye-i Etfal Cemiyeti Şubeleri ve İdare Kurulları

Şube İsmi	Kuruluş Tarihi	İdare kurulları
Kırklareli	20 Eylül 1917	Başkan Doktor Fuat Beyefendi, Katip Nazmi Bey, Veznedar Cemal Bey [Kırklareli Şubesi Babaeski, Mustafa Paşa, Pınarhisar ve Vize kazalarıyla ve nahiyesinde birer bağlı şube açmıştır.
Samsun	12 Ekim 1917	Başkan Mahkeme Hakimi Nevzad Efendi, İkinci Başkan Nazım Bey, Katip Şükrü Efendi, Muhasebeci Vramidi Efendi
İzmit	27 Ekim 1917	Başkan Mutasarrıf İbrahim Süreyya Bey, İkinci Başkan İsmail Hakkı Efendi, Katip Veysi Bey, Muhasebeci Siddık Bey, Veznedar Hidayet Bey
Konya	1 Ocak 1918	Başkan Vali Muammer Beyefendi, İkinci Başkan Mektupçu Kemaleddin Bey, Katip Şinasi Bey, Muhasebeci Adil Efendi, Veznedar Münir Bey
İstanbul	1917	Başkan Doktor Galip Hakkı Bey, Katip Seyfeddin Bey (Bugün İstanbul Maliye Müfettişi), Muhasebeci ve Veznedar Eczacı Beşir Kemal Bey
Üsküdar Şubesi	1917	Başkan İstinaf Azasından Sabih Bey, Katip Faruk Bey, Muhasebeci ve Veznedar Ahmed Refik Bey
Beyoğlu Şubesi	1917	Başkan Said Bey, Katip Kazım Refik Bey, Muhasebeci ve Veznedar Nesim Ruso Efendi
Haliç Şubesi	1917	Kaymakam Arif Bey, Katip Said Bey, Muhsabeci ve Veznedar Ali Bey
Kadıköy Şubesi	1917	Başkan Cemil Paşa, Katip Emin Bey, Muhasebeci ve Veznedar Simonaki Efendi
Bakırköy Şubesi	1917	Başkan Hıfzı Paşa, Katip Babası Ziya Bey, Muhasebeci ve Veznedar Haralambos Efendi

Yeniköy Şubesi	1918	Başkan Doktor İsmail Hurşid Bey, Katip Abdurrahman Asım Bey, Muhasebeci ve Veznedar Boyacıyan Efendi
----------------	------	--

Kaynak: *Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul,1339,s.40-41

Cemiyetin İstanbul'da dokuz şubesi bulunmakla birlikte taşrada şubeleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kırklareli'nde 1917 tarihinde kurulan şubedir. Bu şubenin de baba eski Mustafa Paşa, Pınarhisar ve Vize kazalarında bir şube açıldığı görülmektedir. Bu durum kimsesiz çocuk sayısının ne denli fazla olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Taşrada açılan bir diğer Şube ise Samsun'dadır. 12 Ekim 1917 tarihinde açılmıştır. Başkanı Nevzad Efendi'dir. Bir diğer şube ise İzmit şubesidir. İzmit Şubesi 27 Ekim 1917 tarihinde açılmıştır. Başkanı ise İbrahim Süreyya Bey'dir. Bir diğer şube ise Konya'da açılmıştır. Reisi Vali Muammer Bey'dir.

İzmir ve İstanbul'un işgalinden sonra İstanbul'un diğer şehirlerle bağlantısı kesilmiştir. Bu sebeple heyet-i merkeziye tarafından alınan karar ile cemiyetin sadece Kadıköy şubesi görevine devam etmiştir.

Cemiyet bu şubelerden başka çeşitli tarihlerde Musul, Erzurum, Eskişehir, Kastamonu, Bolu merkezlerinde bazı şubeler açılmıştı. İzmir ve İstanbul'un işgalinden sonra cemiyetin şubeleri cemiyetin genel merkezi ile haberleşme imkanı kalmamış ve şubeler görevlerine devam edememişlerdir.

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin İstanbul şubesi ise 1919 yılında merkez kurulu tarafından İstanbul şubesinin gerekli fayda sağlayamadığı gerekçesi üzerine Kadıköy şubesi korunmasına karar vermişti.²²

Kadıköy Şubesi'nin Faaliyetleri

İstanbul Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin İstanbul'daki faaliyetleri Kadıköy Şubesi tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu bölge dahilinde

²²*Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço*, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekası, 1339, s.13

bulunan kimsesiz, öksüz ve yardıma muhtaç çocukların kimlik ve adresleri tespit edilerek bu çocuklara sürekli yardım sağlanmıştır. Annelerinin vefatı veya hastalığı sebebiyle inek sütü ile beslenmesi gereken çocuklara parasız süt tahsis ediliyordu. Bu konu da gazetelerce ilan olunmuştu.²³

Tablo 2

Kadıköy Şubesi'nin 1921 Senesi Tahmini Gelir ve Harcamaları²⁴

Kadıköy Şubesinin Tahmini Gelirleri				
Maaşları	Dökümü		Maaşları	Dökümü
Atölye müdiresi	2000		Üye yıllık taahhütleri	10.000
Katip	1000		İaşe ve yatak taahhütlerinden	50.000
Mürebbiye	1000			
Hademe	0500			
Aşçı	1000			
Harcamalar			Yardımlar	
Yiyecekler	135.000		Birinci sınıf tüccar ve zenginlerden 20 kişiden 25 lira	50.000
Giyecekler	62.500		İkinci sınıf tüccar ve zenginlerden 13 kişiden 15 lira	45.000
Aydınlatma, sigorta, su, kira	50.000	145.000	Üçüncü sınıf tüccar ve zenginlerden 50 kişiden 10 lira	0
Yakacaklar	25.000		Yarışlar ve saire	
Tesisat ve atölye malzemesi	50.000		Yarış yılda 4 kere 525 lira hesabıyla	210.000

²³ Kevser Şeker, a.g.t. , s.126

²⁴ *Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço*, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekası, 1339, s.39.

Temizlik ve temizlik maddeleri	15.000		Sene başına devreden mevcut para	49.226
Mutfak ve sefere takımları	15.000		Gerektiğinde merkez tesisat karşılığında	35.774
Muhtelif harcamalar	10.000			
			500.000	

Kaynak: *Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço*, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekası, 1339, s.39

Kadıköy şubesinin tahmini gelirlerine bakıldığında üyelerin yıllık taahhütleri, iaşe ve yatak taahhütleri, yardımlar, yarışlar vesairenden oluşmaktadır. Harcama kalemleri ise yiyecekler, giyecekler, aydınlatma, sigorta, su, kira, yakacaklar, tesisat ve atölye malzemesi ,temizlik ve temizlik maddeleri, mutfak ve sefere takımları,muhtelif harcamalardan oluşmaktadır. Gelen yardımlar ise zenginlerden gelen bağışlar, yapılan yarışlardan elde edilen gelirlerden oluşmaktadır. Cemiyetin gelirleri sınırlı olmakla birlikte giderlerinin çok sayıda kalemden oluştuğu görülmektedir. Cemiyet artan giderlerini karşılamak amacıyla yarış, yardım faaliyetleri düzenlemektedir.

Kadıköy Şubesi'nin 1922 Yılı Sonuna kadar Gelirler ve Giderler Hesapları²⁵

Tablo 3 Kadıköy Şubesi 1922 Yılı Gelir Hesapları

	Miktar kuruş	Santim	
Merkezden	10.000		
Bir prens Hanım tarafından süt bedeli olarak	21.227	50	Şubenin: 1 Ocak 1922 senesi cetveli gereğince
Yardım karneleri ve üye taahhütlerinden	8.234		Şubenin: 1 Ocak 1922 senesi cetveli gereğince
Üye taahhütleriyle yarış gelirlerinden	49.395	75	Şubenin 1 Kasım 1922 senesi cetveli gereğince

²⁵*Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço*, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekası, 1339, s.70

Üye taahhütlerinden	200		Şubenin 30 Mayıs 1922 senesi cetveli gereğince
31 Aralık 1922 senesi cetveli gereğince	600		31 Aralık 1922 senesi cetveli gereği
Toplam	89.757	25	

Kaynak: *Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekası, 1339, s.70*

Kadıköy şubesinin 1922 yılı gelirlerine toplamı 89.757 kuruş 25 santimden ibarettir. Bu meblağın 10.000 kuruşluk kısmı merkezden gelmiş olup, 21.227 kuruş 50 santimlik kısmı ise bir prens tarafından çocuklara süt bedeli olarak verilmiştir. 8.234 kuruluk kısmı ise yardım karneleri ve üyelerin yıllık olarak ödemeyi taahhüt ettikleri miktardan oluşmaktadır. Gelirin en büyük bölümünü ise 49.395 kuruş ile üye taahhütleriyle yarış gelirlerinden oluşmaktadır. Kadıköy şubesi İstanbul'da bu dönemde açık kalan tek şubedir. İstanbul'da yardıma muhtaç bütün çocuklara Kadıköy şubesi hizmet etmektedir. En büyük gelir kalemi üye taahhüdü ve yarışlardan oluşarak cemiyetin ayakta durmasını sağlamaktadır.

Tablo 4 Kadıköy Şubesi 1922 yılı Giderleri

	Miktar kuruş	Santim	
Kira,hademe ücreti, süt bedeli	22.010	75	Şubenin 14 Aralık 1922 senesi cedveli gereğince
Kira, okul kitapları ve süt bedeli ve saire	15.906	25	Şubenin 1 Kasım 1922 senesi cedveli gereğince
Süt bedeli, çocuklara ayakkabı ve kitap ücreti	2585	-	Şubenin 31 Aralık 1922 senesi cedveli gereğince
	40.582		
1923 yılı başında devreden para	19.175	25	
toplam			1922 Yılı Ocak ayı başından devreden para
Vezne mevcudu	47.538	75	
İtibar-ı Milli Bankasındaki mevcut	703.000		

Kadıköy Şubesindeki mevcut	49.175	25	
	797.714		

Kaynak: *Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Blanço, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekası, 1339, s.70*

Kadıköy şubesinin 1922 yılı harcama bütçesi ise 89.757 kuruştan oluşmaktadır. Kira, hademe ücreti, süt bedeli 22.010 kuruş 75 santimdir. Kira, okul kitapları ve süt bedeli vesaire ise 15.906 kuruş 25 santimdir. Süt bedeli, çocuklar ayakkabı ve kitap ücreti ise 2.585 kuruştur. Kadıköy şubesinin giderleri çocukların temel ihtiyaçları ve şubenin kira, hademe ücreti gibi sabit ödemelerinden kaynaklanmaktadır.

Himaye-i Etfal Cemiyeti başlangıçta, cins, mezhep, milliyet ayrımı yapmaksızın yardıma muhtaç tüm çocuklara hizmet etmek maksadı ile kurulmuştu. Mondros Mütarekesinden sonra ise gayrimüslim çocuklar kendi cemiyetleri tarafından himaye edilmeye başlanmıştır. Bu sebeple Himaye-i Etfal Cemiyeti Müslüman çocuklara hizmet veren bir kurum haline gelmiştir.

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Mali Durumu

Himaye-i Etfal Cemiyetinin Nizamnamesine göre kurumun bütçesinde gelirleri şu şekildeydi; Üyelerin senelik aidat ödemeleri, hükümetin ve belediye dairelerinin tahsisatı, emval ve emlakının gelirleri, mevcut nakitlerin faizleri, düzenleyeceği sergi, müsamere, gezi, konferans, çiçek satışı ve diğer düzenleyeceği faaliyetlerden elde edilen hasılat, bağış, yardımlar.²⁶

Himaye-i Etfal Cemiyeti 1917 yılında açılmış olmakla birlikte kimsesiz çocuk sayısının fazla olması sebebi gelirleri zaman içerisinde çocukların ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmıştır. Cemiyet çocukların ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile gelirlerini artırma yoluna

²⁶*Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekası, 1338, s.3-4*

gitmiştir. Bu amaçla çeşitli konser, sergi, tiyatro düzenleyerek gelirlerini artırma yoluna gitmiştir.²⁷

Cemiyet gelirlerini artırmak çeşitli yollara başvurmuştur.1921 yılında alınan bu önlemlerden bazıları şunlardır: Misafirhaneyi gerçek bir depo haline getirmek için çocukları ailelerin yanına ve özellikle fabrikalara, kurumlara ve ticarethanelere yerleştirmeye devam etmek, çocuklara ait bir İktisat Sandığı kurmak için işin erbabına başvurmak, satış barakaları kurmak,sütçülükten başka tavukçuluk şubesi kurularak gelir elde etmek, Teşkilat-ı Mahsusa kanalıyla aynı yardımlar toplamak, İslam topluluğu aracılığıyla çocuk sadakası teşkilatına başvurmak, mevcut çocukları yavaş yavaş misafirhanedeki hizmetlere alıştırıp, giderlerin azalmasını sağlamak.²⁸

Cemiyetin 1922 yılında ise gelirlerini artırmak için çeşitli yollara başvurmuştur.²⁹

1. Çocukların sağlıklarının tam olarak korunabilmesi için seyyar bir müze düzenleyip kurulması,
- 2- Kalender Ziraat Yurdu'nun cemiyete devrinin sağlanması,
- 3- Türk Pazarı kurulması,³⁰
- 4- Mevcut eşyanın tombala yoluyla satılması,
- 5- Çocukların sanat öğrenmesine teşvik,
- 6- Kamplar kurarak çocukların sağlık yönünden takviyesine çalışılması,
- 7- Üstün yetenekli çocukların yatılı okulları kaydı,
- 8- Bir bando oluşturulması,
- 9- Şubelerin canlandırılması ve sayılarının çoğaltılması,
- 10- Yeni gelir kaynakları sağlamak amacıyla vakıflar ve sair kurumlardan yardım toplayarak gelirlerin artırılması,

²⁷ Büşra Karataşer, "Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Gelirleri Üzerine Bir Değerlendirme", Tarih Araştırmaları, Mart (2020),s.551-568

²⁸ Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço , 1337,s.18

²⁹Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço, 1337,s.28

³⁰ Türk Pazarı için ayrıntılı bilgi için, Karataşer,a.g.m., s.556

11- Çocukların vesayet kanununun yürürlüğe konulması için gerekli girişimlerde bulunulması.

Cemiyet 1922 yılında“Hıfzıssıhha-iEtfal Müzesi” (Çocuk Sağlığını Koruma Müzesi) açmıştır. Bu sağlık müzesinin açılmasının sebebi ise ülkemizde ve dünyada özellikle savaşlar sonrasında ölümler özellikle de çocuk ölümleri artmıştır. Bu durum nüfus siyasetini de önemli ölçüde etkilemiştir. Cemiyet tarafından çocuk ölümlerini azaltmak amacı ile hıfzıssıhhanın neşir ve ilanının etkisinin önemli olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple halk arasında sağlık açısından çocuk büyütme konusunda yanlış bilinen bilgileri değiştirmek için çeşitli önlemler alınmalıdır. Batılı ülkelerde halk sağlığını korumak amacı ile sinema filmleri çekilmektedir. Özellikle yeni doğan çocuklara bakım yolları isimli filmler çekilerek toplum sağlığı korunmaya çalışılmıştır. Cemiyet ayrıca bu dönemde kalende yurdunun devrini sağlamış, eşyaları tombala yoluyla satarak gelir sağlamış, şube sayısını artırarak gelir sağlamıştır.³¹

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Yurt Dışında Başvurduğu Kuruluşlar ve Katılım Çabaları

Cemiyet dünyada çocuk koruma faaliyetlerini yakından öğrenmek ve bu kuruluşlarla iş birliği yaparak çocuk koruma faaliyetlerini uluslar arası düzeyde yürütmek istemiştir.

Cemiyet yardım almak maksadı ile Etfale Muavenet-i Beynelmilel Heyet-i İttihadiyesi (Çocuklara Yardım Uluslararası Birleşik Komisyonuna başvurmuştur. Bu kurum uluslar arası nitelikte olup dünyadaki ülkelerin çocuk koruma konusunda nasıl mücadele ettiklerini de göstermektedir. 25 Şubat 1920 tarihinde Lozan'da Etfale-i Muavenet-i Beynelmilel Heyet-i İttihadiyesi Kongresi Cenevre'de düzenlenmiştir. Bu kongreye ülkemizden o tarihte Cenevre'de bulunan Ahmet Cevdet Beyefendi aracılığıyla Zühdü Bey murahhas olarak seçilmiştir. Türkiye'deki Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin çocuk koruma konusundaki faydalı bilgiler anlatılmıştır. Böylece Avrupa'lı devletlerle ilk defa çocuk koruma konusunda irtibata geçilmiştir. Dünyadaki yetim çocukların sayıları ve ihtiyaçları tespit edilmiştir.

³¹ Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço , 1338,s.13-14

10 Ağustos 1920 tarihinde Himaye-i Etfal Cemiyeti aracılığıyla Başkan Profesör Dr. Besim Ömer Paşa ve Başkan Vekili Orfanidis Efendi, Dr. Rasim Ferid, Doktor Nurettin Rahmi beyler ve Hilal-i Ahmer'den Profesör Doktor Akil Muhtar, Hasan Tahsin, Doktor Hikmet ve Haydar beylerden oluşan bir kurul oluşturulmuştur. Bu kurul "Etfâle Mu'âvenet-i Beynelmilel Heyet-i İttihâdiyesi Türk Komitesi" adını almış ve bu şekilde Cenevre'de toplanan Heyet-i İttihadiye genel merkezine 3 Ekim 1920 tarihinde resmen bağlanmıştır. Bu komite vasıtasıyla Çocuklara Yardım Uluslararası Birleşik Komisyonuna başvuru yapılmıştır. Heyet-i İttihâdiyesi" merkezinden ilk kez gönderilen arpa kırması, süt, fasulye, pirinç ve kakao gibi maddelerle çeşitli giyilmiş elbiseler gönderilmiştir. Gönderilen bu eşyalar Kadıköy'de 1515, Kasımpaşa'da 1050, Topkapı'da 900, İstanbul'da 490, Beykoz'da 475, Hilal-i Ahmer Darussanaası'nda 130, Beylerbeyi'nde 20 olmak üzere toplan 4370 çocuğa cemiyet delegelerinin huzurunda cemiyet tarafından dağıtılmıştır. Bundan başka geçen sene sonlarında "Etfâle Mu'âvenet-i Beynelmilel Heyet-i İttihâdiyesi" nin bir ana şartı olan Londra'daki Etfâle Muavenet Cemiyeti tarafından Mistager adında gönderilen kişinin beraberinde bir hayli yüklü kumaş getirilmişti. Bu kumaşlar Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Darussanaası'nda dikilmiş ve muhacir çocuklarına dağıtılmıştır.³² Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin uluslar arası kurumlarla işbirliği kurmasıyla birlikte yardım olarak ülkesindeki çocuklara yardım sağlamıştır.

Cemiyetin Yardım İçin İslam Ülkelerine Başvurması

Cemiyet Avrupa'daki Çocuklara Yardım Uluslar arası Birleşik Komisyonuna yaptığı başvuru sonrası ülkedeki çocuklara birçok eşyanın gelmesini sağlamıştır. Yardım istemek maksadı ile bu sefer Müslüman ülkelere başvuruda bulunmuştur.

Cemiyet gelişmiş ülkelerin benzer kuruluşlarıyla çocuklara yardım için girişimlerde bulunmakla birlikte bütün Müslümanların çocuk koruma konusuyla ilgili samimi bir şekilde ilgilenmeleri gerektiğini düşünerek bir mesaj hazırlamıştır. Bu mesaj Türkçe; Arapça ve Farsça dilleriyle yayınlanmıştır.³³

³²Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço , 1338,s.13-14

³³ Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço, 1338,s.16

“Mısırlı ve Hindli kardeşlerimize

Hayat dağıtan mübarek Nil Nehri'nin yeşillenen Mısır kıtasında [insanlığın mukaddes beşiği olan Hind diyarında] naz ve nimetlerle beslenen sevgili din kardeşlerimize selam olsun!

Bizler ki küçük yaşta anasız babasız kalmış ve ancak kaderin bir lütfuyla İstanbul'a can atıp “Türk Himaye-i Etfal Cemiyeti”nin şefkat ve merhamet kanatlarının altına sığınmış Müslüman yetimleriyiz. Siz imanlı ve hamiyetli, cömert ve merhametli kardeşlerimize bu açıklamalarımızla yaralı kalplerimizi açıyoruz. Bu kardeş sesine kulak veriniz!

Sizlere bu hitap ve müracaatımız, din ve devlet uğruna şehit düşen Türk ve Müslümanların, o İslam fedaisi kahramanların savaş yüzünden harap ve toprak olan memleketimizde darmadağın, aç, susuz ve çıplak dolaşan oğulları ve kızcağızları, evet o kimsesiz masumlar sürüsü içindir.

Nihayet hayırsever insanların azimli ve şefkatli elleriyle selamet sahiline çekilmiş, barınacak, yiyecek bir parça ekmek ve maddi ve manevi her türlü yardım bulmak şansını yakalamış olan bizim, o mübarek ellerin erişemediği, yetişemediği yüzbinleri geçen mazlum ve perişan kardeşlerimizi düşünmemek, aramamak ve zavalıclıkların ne eziyetler ve sefaletler içinde çırpındıklarından siz Müslüman kardeşlerimizi haberdar etmemek elimizden gelmez. Bunun içindir ki aziz ve sevgili kardeşlerimiz, size bu satırları yazıp gönderiyoruz ve ümit ediyoruz ki burada lütf ve yardımlarının minnettarı olduğumuz Türk zengin evlatlarının yardımları toplamını milyonlarca Mısırlı (Hindli) kardeşlerimizin gönüllerinden kopup toplanacak olan paralar yeterli miktara varacak ve o zaman yuvasız, okulsuz hiçbir yetim çocuk kalmayacaktır. Bizleri memnun etmek isterseniz, işte kardeşler harçlığınızdan böyle öksüz hakkı ayırıp biriktiriniz ve biriktirdikçe baba ve annelerinize verip deyiniz ki: Türkiye'deki gözleri yaşlı ve kalpleri yaralı Müslüman küçük kardeşlerimize verilmek üzere bu hediyelerimiz “Himaye-i Etfal Cemiyeti”ne aittir.

Ey olgunluklar beşiği olan mübarek Mısır diyarı (Hind diyarı) sevgili din kardeşlerimiz, sizlere can ve gönüllerimizden tekrar tekrar binlerce ve binlerce selam!”

Hind büyüklerinden Hilafet Komitesi Başkanı Çotani tarafından Başkan Besim Ömer Paşa önderliğinde 13 Temmuz 1921 2862 lira

göndermişlerdir.15 Mart 1922 tarihinde iseTevfik Paşa vasıtasıyla da 2000 lira cemiyete teslim edilmiştir.

Cemiyete Aynı Yardımda bulunanlar

Cemiyete maddi yardım dışında birçok kişi veya kurum tarafından da işe masraflarını karşılama, yatak vermeyi taahhüd edenler olmuştur.

Tablo 5
Cemiyete Yardım Amacıyla Yatak taahhüdünde bulunanlar
Cemiyetin Umumi Raporlarına Göre Cemiyete Yardım Amacıyla
Yatak verme Taahhüdünde Bulunanlar 1919-1920³⁴

Kişi Adı	Tarih	Yatak adedi	Yatak Meblağı
Merhume Tahsife Ömer Şevki Hanımefendi adına Besim Ömer Paşa Hazretleri	27 Mayıs 1919	1	2500
Rençberler Anonim Şirketi tarafından	15 Haziran 1919	2-3	5000
İsmail Derviş Bey adına oğulları Mecdi ve Celal Derviş Beyefendiler	15 Haziran 1919	4	2500
Mustafa Şamil Anonim Şirkete tarafından	15 Haziran 1919	5	2500
İntibah Mahfili adına Faik Sabri Bey	24 Haziran 1919	6	2500
Fabrikatör Duhani merhum Hacı Hüseyin Efendi	24 Ağustos 1919	7	2500
Saygın Tüccarlardan Osman Ziver Efendi zevcesi merhûme Safiye Hanım tarafından	31 Ağustos 1919	8	2500
İstanbul Muhafızı Said Paşa Hazretleri	24 Aralık 1919	9	2500
Saygın Tüccarlardan Balcı-zâde İbrahim Beyefendi	28 Şubat 1920	10	2500
Profesör Nahidoseni	28 Şubat 1920	11	2500
Kont Kabrini KaranibeRödayal Miralay Polis Delegatesi	(28 Şubat 1920)	12	2500
Profesör Netsenzöfao	(28 Şubat 1920)	13	2500
Kadıköy Gaz Şirketi adına Direktör	16 Mart 1920	14	2500
Tüccar Sarım Beyefendi	16 Mart 1920	15	2500

³⁴Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço, 1338,s.9-10

Dilber-zâde Beyler Ticarethanesi	16 Mart 1920	16-17	500
Rifatzade Beyler Ticarethanesi	16 Mart 1920	18	2500
İsmail Recep Bey Ticarethanesi	16 Mart 1920	19	2500
Ekrem Necip Beyler Ecza Deposu	16 Mart 1920	20	2500
İtalyan Kumandanlarından Mösyö Radar Cenapları	5 Nisan 1920	21	2500
Kavalalı Ahmed Bey-zâde Mısırlı Merhûm Hüseyin Galip Paşa adına kerimeleri Kerime Hanımefendi	24 Nisan 1920	22	2500
Bir cemiyet-i hayriye adına Orhan Tahsin Beyefendi	29 Nisan 1920	23	2500
Arif Pertutlu Bey'in kerimesi merhûme Tuhaf Hanım adına	8 Haziran 1920	24	2500
Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası tarafından	14 Haziran 1920	25,26, 27,28	10.000
Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Umum KatibiSubhi Beyefendi	14 Haziran 1920	29	2500
Kont Şaban Lapalis Hazretleri	27 Haziran 1920	30	2500
Mösyö MarselSaltiyel	15 Temmuz 1920	31	2500
KridiFonise de NoltoziEdalzeremi	15 Temmuz 1920	32	2500

Kaynak : Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço, 1338,s.9-10

Himaye-i Etfal Cemiyetine çocuklarının barınma masraflarını karşılamak maksadı ile yatak taahhüdünde bulunanların sayısı 32 kişidir. Bu kişilerin kimi yabancı uyruklu kimi ise Osmanlı eşrafındandır. Çocukları himaye etme konusunun evrensel olması sebebi ile toplumun her kesiminden çocuklara yardım edilmiş ihtiyaçları karşılanmıştır.

a)1922 Yılında Yatak Taahhüdünde Bulunan Kişiler

1919-1920 yıllarında yatak taahhüdünde bulunanlar olduğu gibi 1922 yılında da çocukların yatak, barınma ihtiyaçları karşılanmıştır. Bir yetimin yıllık ve yatak masrafı 22,5 liradan ibaret olup yetim çocukların bu ihtiyaçlarını karşılayan isimler ise şunlardır:

Validesi Merhume Afife Hanım adına Doktor Besim Ömer Paşa, Babası merhum Ömer Şevki Paşa adına Doktor Besim Ömer Paşa, Şamlı Ticarethanesi Saygın tüccarlardan Osman Ziver Efendi,İstanbul Muhafızı Said Paşa, Saygın tüccarlardan Balcı-zâde İbrahim Bey,

Profesör Gdoseni, Kont Kaprini, KarabineRovayal, Miralay Polis Delegesi, Profesör Vensenezufau,Kadıköy Gaz Şirketi adına, Saygın tüccarlardan Kibar Sarim Bey, Saygın tüccarlardan Dilber-zâde Beyler,Ekrem Necip Bey, İtalyan Kumandanlarından Mösyö Dar, Kavalalı Ahmed Bey-zâde Mısırlı merhum Hüseyin Galip Paşa adına kızları Kerime Hanımefendi,Bir hayır cemiyeti adına Doktor Orhan Tahsin Bey,Kont Şaban Lapalis, Kredi Fotsie de TonoziEdaljeri Bankası, Merhum pederleri Hacı Tahir Bey'le vâlidesi Nafia Hanım adına kızları Hatice Agah Hanımefendi, Merhum Şeyhülislam Cemaleddin Efendi eşleri Hadicetüzzehra Hanım adına oğulları Muhtar Beyefendi, Merhum Şeyhülislam Cemaleddin Efendi adına oğulları Muhtar Beyefendi,Seyr-i Sefain Genel Müdürü Hüseyin Bey,Hilal-i Ahmer Hanımlar Darussanaası, Bir hayır cemiyeti adına Fuat Hulusi Bey, Girid Kandiye tüccârından bir zat, Kadıköy Gaz Şirketi adına Saygın tüccarlardan Kibar Sarim Bey, Saygın tüccarlardan Dilber-zâde Beyler, Ekrem Necip Bey, Hilal-i Ahmer Hanımlar Darussanaası,Londra'da Oxford Üniversitesi Edebiyat Öğretmeni Ali Rıza Beyefendi'dir.

b)İaşe(Beslenme) Yardımında Bulunanlar

1922 yılında Himaye-i Etfal Cemiyetinde bulunan çocukların iaşeleri birçok kişi tarafından günlük olarak karşılamıştır. Çocukların yemek harcamalarını üstlene kişilerin isimleri ve kaç günlük yardımda buldukları aşağıdaki listede belirtilmiştir.³⁵

Tablo 5

1922 yılı Himaye-i Etfal Cemiyetine Çocukların Birden On Güne kadar Yemek Harcamalarını Üstlenenler

Kişilerin isimleri	İaşe Sağlayacakları Gün Sayısı	Kişilerin isimleri	İaşe Sağlayacakları Gün Sayısı
Eski Hidiv Merhum İsmail Paşa kızı Prenses Emine Hanımefendi	10gün	Hasan Amir Bey'in Eşleri Hatice Hanımefendi	1 gün
Merhum peder ve valideleri adına	3 gün	Babaları Hasan Amir Bey adına Adile	1 gün

³⁵ Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço, 1338,s.22-23

Doktor Besim Ömer Paşa		Hanımefendi	
Merhum Atif, Osman Tevfik beyler adına Ekrem Beyefendi	2 gün	Sıdika Hanım adına Kıdemli Yüzbaşı Hamdi Efendi	1 gün
Namık Paşa kızı merhume Hatice Hanım adına Harem Şükrü Hanımefendi	1 gün	Merhûm Hüseyin Fevzi Paşa adına eşleri Hatice İsmeti Hanımefendi	1 gün
Kocası merhum Hamdi Bey adına Naile Hamdi Hanımefendi	1 gün	Merhum Bedriye Hanım adına kız kardeşleri Mihriban Leyla Hanımefendi	1 gün
Kız kardeşi Vahide Hanım adına Verdina Rifat Hanımefendi	1 gün	Merhum Ali Sami Bey, Merhume Münire Fevziye hanımlar adına Fethiye Reşid Hanımefendi	1 gün
Babaları merhum Nuri Paşa adına Eşref Cevad Hanımefendi	1 gün	Merhume kızları Nermin Hanım adına Doktor Nureddin Rasih Bey 1 gün	1 gün
Babaları merhum Rifat Paşa adına kızları Refia İzzet Hanımefendi	1 gün	Lebibe Amir Hanımefendi	1 gün
Mevhibe Münir Hanımefendi, Fethiye Reşid Hanımefendi önderliğiyle	2 gün	Merhum Samim Bey adına annesi Münife Hanımefendi	1 gün
Eczacı Edhem Pertev Beyefendi oğlu Fehmi Bey adına	1 gün	Merhum Seyfullah Paşa adına kızları hanımefendi 1 gün	1 gün
Saygın ticaret adamlarından Taşcı-zâde Hilmi Beyefendi	1 gün	Eleberu Hanımefendi 1 gün	1 gün
Mabeyn Elektrik Müdürü Raif Bey	1 gün	Dülbendci Muhyiddin Efendi adına oğulları	1 gün

		tarafından 1 gün	
--	--	------------------	--

Kaynak:Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Rapor ve Bilanço, 1338,s.22-23

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin işe masraflarını yukarıda belirttiğimiz kişiler 37 günlük suretle karşılamayı taahhüt etmişlerdir.

Sonuç

Himaye-i Etfal Cemiyeti ülkenin maddi manevi zor koşullarında faaliyete başlamış bir kurumdur. Ülke uzun süreli bir savaşa hazır değildi. Savaş ekonomisi koşullarında ülke açlık ve kıtlıkla mücadele ediyordu. Cepheye giden askerler geride kadınlar ve öksüz yetim çocukları bırakmışlardı. Bu dönem de ülkenin her yerinde aç, çaresiz durumda bulunan çocuklar bulunuyordu.

Kimsesiz kalan çocukları himaye etmek maksadı ile 1917 yılında Himaye-i Etfal Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet kısa sürede başta İstanbul olmak üzere ülkenin birçok yerinde şubeler açmıştır. Çocukları himaye etmenin yanında eğitimlerini de sağlamak için çeşitli kuruluşlar açılmıştır. Bu sayede meslek öğrenebilecek ve geleceklerini teminat altına alabileceklerdi.

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Nizamnamesine göre bir bütçesi bulunuyordu. Ancak cemiyet yardıma muhtaç kimsesiz sayısının her geçen gün artması sebebi ile gelirleri yeterli olmamıştır. Bu sebeple cemiyet bağış, konser düzenlemiş, şahsi yardımlar almaya çalışmış yada beslenme ve yatak taahhüdünde bulunan hayırseverler sayesinde cemiyetin faaliyetlerini devam ettirmeye çalışmıştır.

Cemiyet ülkenin savaş yıllarında kimsesiz çocukları korumak, topluma kazandırılmak amacı ile kurulmuştur. Ülkenin maddi koşullarının tükenmiş olduğu zamanlarda sadece üyelerin yıllık taahhütleriyle hizmetlerini aksatmadan yerine getirmeye çalışmıştır. Zaman içerisinde çocukların durumları değerlendirilerek ihtiyaçları dahilinde yeni kurumlar açılmıştır. Cemiyet ülkenin zorlu koşullarında çocukları himaye etmek gibi ulvi bir amaçla kurulmuş ve ülkenin tüm

zorlu koşullarına rağmen yeni kaynaklar oluşturarak görevini başarıyla gerçekleştirmiştir.

Kaynakça

Deniz, Burcu, *Dr. Fuad Umay ve Çocuk Esirgeme Kurumu Faaliyetleri*, Kırklareli,2019

Eldem, Vedat, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi,Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi,1994.

Himaye-i Etfal Cemiyet-i Umumiyesi, 24 Şubat 1338 tarihinde in'ikad edecek Meclis-i Umumide kıraat edilmek üzere Heyet-i Merkeziyece 16 Şubat 1338 tarihinde kabul edilmiş olan 1334 sene-i maliyesine mahsus senelik Umumî Rapor ve Bilanço, Dersaadet, Minber Matbaası, 1338.

Himaye-i Etfal Cemiyet-i Umumiyesi, 24 Şubat 1335 tarihinde in'ikad edecek Meclis-i Umumide kıraat edilmek üzere Heyet-i Merkeziyece 16 Şubat 1338 tarihinde kabul edilmiş olan 1335 sene-i maliyesine mahsus senelik Umumî Rapor ve Bilanço, Dersaadet, Minber Matbaası, 1335

Kapcı, Hikmet Zeki, " Osmanlı Eğitim Sisteminde Disiplin: Darülhayr-ı Ali Örneği ", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*,6/28(2013), s.169.

Kapcı, Hikmet Zeki, *Osmanlıdan Cumhuriyete Yetim*,İstanbul. Karataşer, Büşra " Konya Hamidiye Sanayi Mektebi", *Kırklareli Üniversitesi İİBF Dergisi* ,6/1(2017), s.127.

Karataşer, Büşra, *1914-1923 arası İstanbul'un İlaşesi ve İhtikar Sorunu*, Nobel Yayıncılık,Ankara, 2019,s.47-98.

Karataşer, Büşra ,*"Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Gelirleri Üzerine bir Değerlendirme"*, *Tarih Araştırmaları*, 35/3 (2020),s.551-568.

Karataşer, Büşra ,*"Cost Of Living in Ottoman Empire during the armistice period: a case of İstanbul*, *Journal of Emerging Economies and Policy*, 2/1,2017,s.55

Maksudyan, Nazan, " Evli evine köylü köyüne, evli olmayan Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar", *Kebikeç*,34(2012),s.159.

Okay, Cüneyd,Belgelerle Himaye-i Etfal Cemiyeti: 1917-1923,İstanbul : Şule Yayınları, 1999

Özbek, Nadir, " II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-ı Ali, *Tarih ve Toplum* 182(1999), s.17.

Sarıkaya, Makbule "Savaş Yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Çocuk Misafirhanesi ve Çocuklar", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi*, 3/3, (2003),s.35

Sarıkaya, Makbule "Türkiye'de Zirai Eğitime Bir Örnek: Kalender Ziraat Yurdu", *ActaTurcica, Çeviri miçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 4/1(2012),s.56

Sofuoğlu, Ebubekir Osmanlı Devletinde Yetimler için Alınan Bazı Sosyal Tedbirler, Savaş Çocukları öksüzler ve yetimler, İstanbul,2003.

Şeker, Kevser, Osmanlıdan Cumhuriyete Çocukların Korunması ve Çocuk Esirme Kurumu(1917-1981), İstanbul,2015,s.101

Toprak, Zafer, "Fuhuş" Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, III,İstanbul,1994,s.345

Yerasimos, Stefanos, *İstanbul 1914-1923*, İstanbul, 1996.

Araştırma Makalesi / Research Article

Osmanlı Devleti'nde Tipik Bir Askeri Ayaklanma Örneği: Viyana'dan Dönüş ve 1687 İsyanı

İsmail Katgı*

(ORCID ID: 0000-0002-8142-7481)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

21.01.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

11.08.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Katgı, İ., "Osmanlı Devleti'nde Tipik Bir Askeri Ayaklanma Örneği: Viyana'dan Dönüş ve 1687 İsyanı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 759-814.

APA: Katgı, İ. (2020). Osmanlı Devleti'nde Tipik Bir Askeri Ayaklanma Örneği: Viyana'dan Dönüş ve 1687 İsyanı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 759-814.

Öz

1687 isyanı, kapıkulu ayaklanmalarının tipik örneklerindedir. Olayın çıkış noktası ve sonlanması daha önceki ayaklanmalara benzemektedir. Seferde olan ordunun özellikle de Süleyman Paşa'nın girişimlerinden hoşnutsuzluğu nedeniyle İstanbul'a doğru harekete geçmesi ile başlayan olaylar taht değişikliğine rağmen sona ermemiştir. II. Süleyman'ın tahta çıkmasına müteakip tekrar ayaklanan asiler başkentte uzun bir süre asayışı ortadan kaldırmışlardır. Diğer taraftan esnaftan birinin sopaya beyaz bir bez parçası sararak asilere karşı halkı etrafında toplaması ayaklanmanın seyrini değiştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeniçeri, Sipahi, isyan, Viyana Kuşatması, Süleyman Paşa, IV. Mehmed

---

* Tarih Öğretmeni, Tekman Çok Programlı Anadolu Lisesi, Erzurum, Türkiye, ikatgi59@gmail.com.

History Teacher, Tekman Multiprogramed Anatolian High School, Erzurum, Turkey.

A Typical Military Uprising in the Ottoman Empire: Return from Vienna and 1687 Rebellion

Abstract

The 1687 rebellion is a typical example of the hooded uprisings. The starting point and ending of the event is similar to the previous uprisings. The events that started when the army in action, especially Suleyman Pasha took action towards İstanbul because of the discontent of the initiatives, did not end despite the change of throne. Rebels rebelled after Suleyman II the ascended the throne and for a long time abolished security in the capital. On the other hand, one of the tradesmen wrapped a piece of cloth on the stick and gathered it around the people against the rebels, wich changed the course of the uprising.

Keywords: Janissariy, Cavalryman, Revolt, Siege of Vienna, Süleyman Pasha, IV. Mehmed

Giriş

Tarih boyunca bütün siyasi organizasyonlarda askeri nitelikli isyanlar meydana gelmiştir. Orta Çağ'lardan günümüze değin ordunun çeşitli sebeplerle isyan ederek merkezi yönetimi zaafiyete düşürdüğü tarihi bir gerçektir. Nitekim askeri isyanlar, devlet yönetiminde salt iç siyaseti değil aynı zamanda dış politik dengeleri derinden etkileyen önemli olaylar olarak görülmektedir. Bu yüzdendir ki bugünün tarih yazımında askeri isyan ve darbeler önemli ve ilgi çekici bir alan olmaktadır. Son olarak 15 Temmuz 2016'da yaşanan darbe girişimi de dahil Cumhuriyet döneminde belirli aralıklarla yaşanan askeri darbeler araştırmacıların konu üzerinde yoğunlaşmalarına neden olmuştur. Bununla birlikte askeri isyanların tam anlamıyla bir askeri darbe olup olmadığı da tartışma konusudur.¹ Çünkü Osmanlı Devleti'nde *Buçuktepe Vak'ası* olayından *Babiali Baskını*'na kadar bütün askeri isyanlar incelendiğinde, ordunun mevcut yönetimi alaşağı ederek yönetime el koymak gibi bir amacının olmadığı görülecektir. Ne ki Osmanlı Devleti'nde veraset kanununa göre bir padişahın ölümü ya da hâl' edilmesi halinde yerine yine aynı hanedandan birinin tahta çıkması

---

¹ Alderson bu tür girişimleri "Tahttan İndirme" başlığı altında incelemiştir. Bkz. A. D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, Çev. Şefaettin Severcan, İz yay., İstanbul, 1998, s.105 vd.

kanundu.² Bu yüzdendir ki tahta Osmanlı hanedanı dışında bir alternatif- ki zaman zaman bu tür düşünceler gündeme gelmişse de hiçbir zaman makul görülmemiştir.³ Yani askeri isyanlar, salt bir padişahın hâl' ve yine aynı hanedandan bir şehzadenin cülûsu ile hitama ermiş, ordu hiçbir zaman yönetime el koymamıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ndeki askeri isyanları *darbe* ile nitelendirmek doğru olmasa gerektir.

Tekrar ifade etmek gerekirse askeri isyanlar, tarihi gelişmeler olması dışında popüler ve güncelliğini muhafaza etmesi açısından araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Nitekim bu hususta yayımlanan müşterek bir çalışmada⁴, güncelliğini koruyan ve tartışılmaya da devam edilen bu sorunun tarihi arka planı incelenmiş; askeri temelden yükselen bir devletin yine askeri isyan ve darbe girişimleri ile zayıfladığı ve çöküş sürecine girdiği gerçeğinin altı çizilmiştir. Unutulmamalıdır ki, amacına ulaşsın ya da ulaşmasın askeri isyanların devlet ve toplum yaşamındaki akisleri çok daha geniş şekilde tezahür etmiştir. Siyasal açıdan bir padişahın ya da herhangi bir devlet adamının azli/katli söz konusu olduğu gibi, devletin iç ve dış politikasında derin zafiyetler yaşatan askeri isyanlar, aynı zamanda başta başkent İstanbul olmak üzere merkez ve taşra hayatının sosyal ve iktisadi açıdan çökmesine de sebep olmuştur. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişimini askeri başarılarla aramak tarihi açıdan mümkün olmakla birlikte

² Bkz. Alderson, *a.g.e.*, s.41-2, Krş. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2005, s.65, a.mlf. "Osmanlı Padişahı", *A.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.XIII, Sayı 4, Ankara, 1958, s. 73, Feridun Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, İstanbul, 2001, s. 63-76

³ Ricaut, Türklerin Tatarlara sevgi duyduklarını, aralarındaki bir anlaşma gereğince ve Osmanlı hanedanının erkek kolu söndüğü takdirde saltanatın onlara geçmesi lazım geldiğini düşündüklerini fakat bu düşüncenin uzak ve hayali olduğunu yazmaktadır. *Osmanlı İmparatorluğunun Halihazırının Tarihi (17. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2012, s.92, Mesela incelediğimiz 1687 isyanında (Bkz. Uzunçarşılı, III, s.507) ve kısa bir süre sonra yaşanan 1703 Edirne Vak'ası'nda asiler Sultan II. Mustafa'nın yerine tahta Kırım hanedanından birini çıkarmayı tasarlamışlarsa da bu makul görülmemiştir. Bkz. İsmail Katğı, *Maktûl Şeyhülislamlar*, İz yay., 2013, s. 528-9

⁴ Bkz. Erhan Afyoncu-Ahmet Önal-Uğur Demir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar Ve Darbeler*, Yeditepe yay., İstanbul, 2010, s. VII

devletin çöküş sürecinde de askeri isyanların menfi rölünü göz ardı etmemek gerekir.⁵

Osmanlı Devleti'nin çağdaşı devletlere göre güçlü bir siyasi organizasyon olarak varlık göstermesinin arkasında yatan en önemli amil şüphesiz düzenli ve disiplinli bir ordu teşkilatına sahip olmalarıdır. Kuruluş döneminde tesis edilen ve temeli *tımar* ve *kul sistemi* adı altında iki farklı sisteme dayandırılan askeri teşkilat, doğuda ve bilhassa batıda Osmanlı hanedanının temel dayanağı olmuştur.⁶ Ne ki devletin kuruluşu ve yükselişi sürecinde oynadıkları son derece önemli rolün farkına varan kapıkullarının- özel olarak yeniçerilerin- bu konumlarını zaman zaman yönetimi ve devlet politikalarını belirlemede ve kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları görülecektir.⁷ Yeniçeriler özelinde zaman zaman devlet otoritesine karşı çıkan kapıkulları, hal' ve cüluslarda başlıca unsur olarak görülmüş özellikle tereddi dönemlerinde harp etme kabiliyetini kaybeden ocak, zararlı bir topluluk halini almıştır. Nitekim kapıkulları İstanbul'da meydana gelen birçok isyan ve ihtilallere katılmıştır.⁸ Goodwin'i ifadesiyle yeniçerilerin varlığı devlete hem destek vermiş hem de başlangıçtan beri, sürekliliğine yönelik tehdit oluşturmuştur.⁹ Nihayet Sultan II. Mehmed'in hükümdarlığının ilk döneminde 1446 *Buçuktepe İsyanı* ile

⁵ Ricaut İstanbul'da olduğu Sultan Mehmet döneminde, devletin kuruluş ve inkişafı sürecindeki güç ve disiplinliniyle temarüz eden askeri teşkilatın bozulmaya yüz tuttuğunu söylemektedir. Yazar bu yorumu, güçlü sultanlar ile kıyaslama yaparak yapar ve askerlerin eski savaşıma istek ve kabiliyetlerini kaybettiklerini söyler. Bkz. *A.g.e.*, s.263-5

⁶ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.52, Paul Ricaut, Osmanlı Devleti'nin temellerinin askeri disipline en uygun prensipler üzerine kurulduğunu ve İstanbul'da bulunduğu IV. Mehmet döneminde bile devletin uzun süreliği, gücü ve ordularının büyük müvaffakiyetlerini kul sistemi ve buna bağlı olarak padişaha mutlak itaate bağlar. Bkz. *Osmanlı İmparatorluğunun Hali hazirinin Tarihi*, s. 4-6 vdl.

⁷ Murat Aktaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Darbeler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, Van, 2017, s. 296, İsmail H. Uzunçarşılı'nın iki ciltlik *Kapıkulu Ocakları* adlı eseri bu hususta başucu kaynaklardan biridir. Bkz. *Türk Tarih Kurumu yay.*, İstanbul, 1988

⁸ Bkz. Mücteba İlgürel, "Yeniçeriler", *İslam Ansiklopedisi*, C.XIII, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1986, s.385, Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler*, Çev. Derin Türkömer, Doğan yay., İstanbul, 2008., İnalçık (*A.g.e.*, s.65) taht değişiminde en temel etmenin yeniçeriler olduğunu yazmaktadır. İnalçık, "kapıkulları zorbalığı, padişahları tahttan indirip katl etmeye kadar götürdüler" demektedir. *A.g.e.*, s.91 vd.

⁹ Bkz. *A.g.e.*, s.117

başlayan askeri isyanlar¹⁰, yeniçeri ocağının kaldırıldığı 1826 tarihine değin adeta gelenek halini almış; bu uzun süreç boyunca hemen hemen her padişah bu tür girişimlerle karşı karşıya gelmiştir. Otuz altı padişahтан on ikisinin isyan ve darbe ile tahtını kaybettiği¹¹-ve bunlardan bir kısmının katledildiği- göz önüne alınırsa durum da anlaşılır hale gelecektir. Bu bakımdan kapıkulu isyanları uzun bir süre merkezi yönetimin uğraşmak zorunda kaldığı sorunların başında gelmektedir.¹² Merkeziyetçi bir devlet kurmak isteyen kuruluş dönemi padişahlarının bu gayeyle tesis ettiği *kul sistemi* ve kapıkulu ocakları, uzun bir süre bu amaca hizmet etmiş fakat inhitat döneminde durum tam tersine dönmüştür.¹³ Ne ki II. Osman örneğinde olduğu gibi, zaman zaman bu ocağın kapatılması fikri gündeme gelmiş¹⁴ fakat 19.

¹⁰ Ernst Werner, bu olaydan önce 1437'de, yeniçerilerin savaşlarda kendilerine çok fazla yük bindiği ve maaş ve hediye olarak çok az şey verildiği şikayetleriyle Edirne'de Sultan Murad'a kazan kaldırdıklarını belirtmektedir. Yazarın, bu olayın tarihi konusundaki şüpheleri için Bkz. *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, Çev. Yılmaz Öner, Alan yay., İstanbul, 1988, s. 101-2, Bununla birlikte 1452'de ve 1473'te Karaman seferinde yeniçeriler baş kaldırıp para ve armağan taleplerinde bulunmuşlar ve fakat Fatih sertliğe başvurarak onları sindirmiştir. *A.g.e.*, s.106-7, 1472'de Uzun Hasan'a karşı başlatılan askeri hazırlıklar sırasında Fatih'in askerlere 19 bin akçe dağıtmak zorunda kaldığı için Bkz. *Aynı eser* s.184

¹¹ II. Murad'ın kendi iradesiyle oğlu Mehmed'e tahtını terketmesi yeniçerileri huzursuz etmiştir. Nitekim yeniçeriler derhal iktidarı ellerine almış ve Sultan Murad'ın tekrar geri dönmesini sağlamışlardır. Bkz. Alderson, *a.g.e.*, s.102, 109, Diğer taraftan tersi durumlara da rastlanmaktadır. Mesela Sultan I. Selim, yeniçerilerin desteğiyle diğer kardeşlerini devre dışı bırakarak tahta çıkmıştır. *A.g.e.*, s.110, Selim'in kardeşi yeniçerilerin desteğini almak için onlara altın dağıtmışsa da onlar altınları atıp Selim'i desteklemişlerdir. Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı (1300-1923)*, Timaş yay., 2014, s. 92, Fakat aynı yeniçeriler Selim'in doğu seferinde taşkınlık çıkarmışlar ve hatta Selim'in çadırına kurşun bile sıkmışlardır. Finkel, *a.g.e.*, s. 96 vd.

¹² Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Çev. M.A. Kılıçbay-Enver Özcan, C.I, Türk Tarih Kurumu yay., s.100, Mantran'a göre yeniçeri sorunu Osmanlı İmparatorluğu'nun göğüs germek zorunda olduğu mali sorunların veçhelerinden bir tanesidir.

¹³ İnalçık, Koçi Bey ve Osmanlı tarihçilerininin anarşiyi başlıca kul sisteminin bozulmasına bağladıklarını yazar. *A.g.e.*, 83 vd., 91, Kul sisteminin bozulması ve askeridisiplin ve itaatin ortadan kalkması ise saray ihtirasları ve kadınların yönetimdeki etkinliğinin artmasının bir sonucu olarak görülür. Ricaut, *a.g.e.*, s.14-7

¹⁴ “...küstah bir ordunun ne kadar tehlikeli olduğunu anlamış olan sultanın vezirleri, bu askeri kuvvetlerin gücünü yavaş yavaş azaltmak ve itibarlarını yok etmek yoluna gittiler.”, Ricaut, *a.g.e.*, s.303-5, Ricaut başka bir yerde (s.291-3) siphahilerin yeniçerilerle işbirliği yaparak Sultan II. Osman ve İbrahim'i öldürmelerinden dolayı bu

yüzyılın ikinci yarısına kadar bu mümkün olmamıştır. Neticede bunların yok edilmesiyle tüm imparatorlukta merkezi mutlakiyete bağlı bir otoritenin kurulması ve bir takım reform-bilhassa askeri reform-girişimlerinde bulunmak fikri 19. yüzyılın ilk çeyreğinde fiiliyata geçecek¹⁵, bu fikir yeniçeri ocağının kaldırılması ile önemli bir ivme kazanacaktır.

İkinci Viyana Kuşatması Sonrası ve Cephedeki Ordunun Durumu

İbn-i Haldun'dan Katip Çelebi'ye kadar bazı aydınların, insan vücudu ile özdeşlik kurdukları ve devletlerin doğup, büyüyüp nihayet öldükleri nazariyesi, Osmanlı Devleti için de geçerlilik taşımaktadır. 14. yüzyıl başlarında doğan devlet, iki yüzyıl içinde büyüyüp gelişmiş fakat 17. yüzyıl ile birlikte bünyesinde hastalık emraleri görülmeye başlamıştır.¹⁶ Duraklama, gerileme, çözülme, yozlaşma ya da herhangi bir isimlendirme olsun devlet idaresi ve toplumsal yaşamda ciddi bozukluklar, bahsi geçen yüzyıl ve sonrasının karakteristik hususiyetleri olmuştur. Bu sahalarda baş gösteren bozulmalar bilhassa zayıf padişahlar döneminde belirgin hale gelmiştir. Birbirine zincirin birer halkası gibi bağlı olan bu alanların herhangi birindeki bozulma doğal olarak diğer(ler)ini de etkilemiştir. Bu bozulmalardır ki kaçınılmaz olarak askeri alana da sirayet etmiştir. Cephelelerdeki kimi başarısızlıklar nedeniyle askerin sık sık isyan etmesini ve nihayet incelediğimiz isyanın da bu gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmasını bu vecheden değerlendirmek gerekmektedir.¹⁷

---

ocakların Sultan Mehmet'in gözünden düştüklerini söylemektedir. Köprülü Mehmet Paşa'nın isyanları karşısında yürüttüğü sert politika ile itibarlarını tamamen yitirmişlerdir.

¹⁵ Bkz. Goodwin, *a.g.e.*, s. 231 vd.

¹⁶ Bkz. İnalçık, *Klasik Çağ*, s.51, İbn-i Haldun'un determinist tarih görüşünden etkilenen Osmanlı tarihçisi ve aydınlarına göre bu gerileme geciktirilebilir fakat durdurulamazdı. İnalçık, *a.g.e.*, s.53, Krş. İsmail Özçelik, "Katip Çelebi'nin Penceresinden Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.II, Sayı:2, 2007, s.223 vd.

¹⁷ Sürekli bir yerlere gönderilen, düşük ücret alan ve elinden zaferi alındığı için, liderlerini sadece zoraki takip eden ordunun isyan duyguları uzun zamandan beri için için kaynamaya başlamıştı. Jorga, Aleksander Mavrokardato'dan naklen ordunun içinde bulunduğu şartlardan ve buna bağlı olarak isyanın çıkışından bahseder. Belgrad karargahında açık kol geziyordu ve bu açlığa kısa bir süre sonra veba da eklendi. Sadrazam, muharebeler sırasında sıkça askerleri tarafından terk ediliyordu. Geri

İkinci Viyana Kuşatması ve akabinde oluşturulan *Kutsal İttifak*'a karşı yürütülen siyasi ve askeri mücadeleler de bu bakımdan bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Başarısız Viyana Kuşatması, ister Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın şahsi hirsına isterse onun *fetih* ve *gaza* anlayışını devam ettirerek devleti eski güç ve ihtişamına kavuşturma düşüncesine bağlansın, Osmanlı Devleti'nin geriye dönüşüne ya da yukarıda da ifade edildiği gibi hastalandığına işaret eden kritik bir gelişme olmuştur. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, kayınpederi Köprülü Mehmet Paşa'nın başlattığı ve oğlu Ahmet Paşa'nın devam ettirdiği bir ara dönem olan *restorasyonu* devam ettirmek istemiştir. Bu aşamada mezhepsel sorunlardan dolayı Osmanlı Devleti'nden yardım isteyen Macarların çağrıları Mustafa Paşa için geçerli bir neden ya da bahane olmuş¹⁸, o Avusturya üzerine büyük bir sefer planlamış ve bu konuda padişahı isteklendirmeye çalışmış, bunun için Avusturya cephesinden gelen barış tekliflerine bile kulak tıkamıştır.¹⁹ Fakat Sultan Mehmet'in bilgisi olmadan giriştiği bu geniş çaplı ve maliyetli sefer çeşitli sebeplerle akamete uğramış²⁰ Merzifonlu Mustafa Paşa'nın şahsi hırsı

çekilmeler gitgide panik içindeki kaçışlara benzemeye başlıyordu. Herhangi bir birliğin verilen bir emre itaat etmediği de oluyordu ve ordu gün geçtikçe bu umutsuz savaştan usanmaya başlamıştı. Jorga, IV, s.193-4

¹⁸ Nicolae Jorga "Bu savaşın asıl bir amacı yoktu aslında." demekte ve meseleyi Macar meselesine getirmektedir. Ona göre, "Vasvar Barışı ile sona erdirilen savaş boyunca Macarlar, özellikle de Kalvinistler ve huzursuz asilzade sınıfının üyeleri ve bunların yanında köylüler ve şehir sakinleri de Osmanlıları, nefret besledikleri Almanlardan ve kayser ordularında bulunan diğer milletlerden oluşan paralı askerlerden kurtarıcıları olarak görmüşlerdi." *A.g.e.*, IV, s.163-7, Ayrıca Türkler, Avusturya karşısında Osmanlı yanlısı Macar prens Tökeli İmre'yi baştan beri olumlu bir şekilde destekliyorlardı. IV, s.166 vd., Babası Avusturya İmparatoru tarafından öldürülen Tökeli İmre'nin Macaristan'ı ve hükümetini kurtarmak için Osmanlı'dan yardım istediğini de belirtmek gerekir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, s.485

¹⁹ Jorga, IV, s.165 vd., Şeyhülislam Ali Efendi Avusturya elçisinin başvurusu üzerine bu sefere şer'an cevaz vermediğine dair fetva çıkarmış ve Sultan Mehmet de sefere rıza göstermemiştir. Mustafa Paşa ise sahte şikayetnameler düzenleyerek Avusturyalıların barış şartlarına riayet göstermediğine dair sultanı etkilediği söylenmektedir. Nitekim Sultan Mehmet'in sefer konusunda sadrazamına mani olamadığı ve bu seferin Viyana değil Yanıkale'ye yönelik olduğunu düşündüğü belirtilmektedir. Seferin Viyana'ya yönelik olduğunu Mustafa Paşa'nın buradan gönderdiği bir telhisle öğrenmiş olan padişaha bundan memnun kalmamıştır. Bkz. Baysun, a.g.m., s.552-3

²⁰ Venedik balyosunun ifadesi ile büyük görkem, büyük çabalar ve zenginlik ve itibar umuduyla başlatılan bu savaşın, büyük kayıplar, utançlar ve kendi ölümüyle sonuçlanmasına neden olmuştur. Jorga, *a.g.e.*, IV, s.174-5

ve diğer sebeplerden ötürü kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Başarısız kuşatma aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin eski gücünde olmadığını tüm dünyaya göstermiş, diğer bir deyişle Kanuni döneminde başlayan bozukluklar Viyana ile gün yüzüne çıkmıştır.²¹ Bunu fırsata çevirmek isteyen Avrupalılar ise Papa'nın öncülüğünde bir Hıristiyan Haçlı Birliği oluşturarak Osmanlı Devleti'ni geriye çekilmeye zorlayacak bir karşı hareket başlatmışlardır.²² Sonuç olarak bahsi geçen Haçlı Birliği yani *Kutsal İttifak* ile Karlofça Barışı'na değin süregiden savaş Osmanlı Devleti'nin felaket seneleri olmuştur.²³

Kutsal İttifak, gerçi Türklere karşı bir tür haçlı seferi anlamına geliyordu ancak Avrupalı güçlerin de uğraşması gereken önemli sorunları vardı. Bu da ittifakin etkin bir güç olmasını engellemiştir. Ne Rusya ne de diğerleri Osmanlı Devleti ile fiili bir savaşın içerisine girmeyi akıllıca bulmamıştır. Nitekim I. Petro'nun Osmanlı ile uzun süreli bir savaş için çok istekli olmadığı Rus belgelerine yansımıştır.²⁴ Kral IV. Louis ise 1683 kuşatmasında Habsburgların muhtemel hezimetini daha sonradan Habsburglara karşı davasında kullanma niyetiyle işi yavaştan almıştır.²⁵ Nitekim Fransa sözde tarafsız kalıp çaktırmadan askeri birlikler gönderse de XIV. Louis, ülkesini herhangi bir *Kutsal Birlikle* ilişkilendirme eğiliminde olmamıştır.²⁶ Diğer taraftan

²¹ Jorga, IV, s.177 vd., Norman Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, Çev. İsmet Özel, Çıdam yay., İstanbul, 1989, s.120-1, Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu: Son Üç Yüz Yıl*, Bilgin yay., İstanbul, 1995, s. 33, Mustafa Turan, "II. Viyana Muharası:Osmanlı Devleti'nde Siyasi, Askeri ve İdari Çözümle", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi*, S.9, s. 395 vd., Kemal Çiçek, "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş", *Türkler*, C. XIX, *Yeni Türkiye yay.*, Ankara, 2002, s. 746 vd.

²² Çiçek, a.g.m., s. 750, Krş. Johan Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. V, Yeditepe yay., Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, 2011, s. 78 vd.

²³ Bkz. *Felaket Seneleri (1683-1699)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2010

²⁴ Bkz. *Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, s. XI vd., Bununla birlikte bilhassa Rusya Kutsal İttifak'a dahil olarak Osmanlı Devleti'ne karşı kesin tutumunu belirlemiştir. Kırım'a ve Azak Kalesi'ne saldırması onun saldırgan politikasının açık göstergesidir. Petro Osmanlı'ya karşı destek bulmak amacıyla Avrupa turuna çıkmıştır. Balkanlar, Karadeniz ve Kafkaslar üzerinde izlediği saldırgan siyaset Rusya'nın bu dönemde sıcak denizlere inme politikasının tezahürüdür. B.H. Sumner, *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Bengi Özbilen, TDAV Yay., İstanbul, 1993, s.14 vdl.

²⁵ Itzkowitz, a.g.e., s.121, Jorga'nın da ifade ettiği gibi, "Fransa, uzun zamandan beri diplomasinin tüm araçlarını kullanarak Osmanlı'yı Lehistan ve Çar ile barıştırıp, Almanlara karşı savaşa teşvik etmeye çalışıyordu.", *A.g.e.*, IV, s. 164

²⁶ Palmer, a.g.e., s. 33-4

ittifakçıların İran'ı da saflarına çekme girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayrıca Avusturya ve Lehistan, daha ittifakın ilk anlarında Romen topraklarının (Eflak, Boğdan, Erdel) paylaşımı konusunda görüş ayrılıkları yaşamaya bile başlamıştır.²⁷ Fakat *Kutsal İttifak* cephesindeki bu gelişmelere rağmen Osmanlı sınırlarının gerilemesi için 16 yıl sürecek bir saldırı başlatılacak, bilhassa Rusya ve Avusturya, Osmanlı sınırlarını kendileri lehine geriletmenin mücadelesini verecektir. Osmanlı Devleti ise, asırlardır yürüttüğü fetihçi siyasetini 1683 sonrası revize etme ihtiyacı duymuştur. Fetih asırları artık sona ermiş ve barış zorunluluk halini almıştır. Uzun süren savaşlar ve bunun bir sonucu olarak mali sarsıntılar *gaza* anlayışı ve *fetih* stratejisinin önündeki en büyük engeldi. Bu yüzdendir ki devletin ileri gelenleri, bir tür *bekle ve gör* stratejisi izleyerek, Avrupalıların kendi iç meselelerinden istifade etmeye dayalı diplomatik bir taktik geliştirmek durumunda kalmışlardır. Gerçi bu bütün Orta Avrupa'dan çekilmek anlamına gelmiyordu ancak Avusturya, 1718'e değin ilerleyişini sürdürmüştür. Nitekim Viyana muvaffakiyetsizliğinden sonraki bir dizi başarısızlık- bazı önemli toprak/kale kayıpları söz konusu idi²⁸- Avusturya'ya Macaristan üzerinde söz sahibi olma imkanını tanımıştır. Avusturya ve Macaristan'ın kuzey kısımlarına-Zinkeisen'e göre tamamına hakim olmuş; Estergon, Uyvar ve Budin'in kaybı ise imparatorlukta büyük bir korku ve moral bozukluğuna yol açmıştır.²⁹ Diğer taraftan saltanatının ilk dönemlerinde Köprülülere dayanarak hayli rahat eden Sultan Mehmet'in bu aşamada ülkesini kendisi adına yönetebilecek dirayetli bir veziri yoktur. Aslında Köprülü damadı Kara Mustafa Paşa cesur bir askerdi fakat Köprülü sülalesinden hoşlanmayan klik³⁰, ondan kurtulmak için Viyana muvaffakiyetsizliğini

²⁷ Jorga, IV, s.178-9

²⁸ Mantran Macaristan, Transilvanya, Dalmaçya ve Mora'da birçok yerin kaybedildiğini belirtmektedir. Bkz. Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I, s. 238

²⁹ Zinkeisen, *a.g.e.*, V, s. 89, Baysun, *a.g.m.*, s.554, Bu olaydan yaklaşık çeyrek asır sonra Rus büyükelçisi olarak Edirne'ye gelecek olan Tolstoy, Macaristan'ın elden çıkması hususunda, "*Osmanlı Macaristan'ı kaybettiği zaman gelirlerini değil, sadece onurunu ve kahraman savaşçılarını kaybetti.*" demektedir. Bkz. *A.g.e.*, s. 45

³⁰ Kara Mustafa Paşa'nın katlinde Kızlarağası Yusuf Ağa ve onun en büyük destekçilerinden Sarı Süleyman Paşa'nın önemli bir rolü olmuştur. Bkz. Baysun, *a.g.m.*, s.554, Özcan, *a.g.m.*, s.541-2, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa-Sarı Süleyman Paşa çekişmesi ve Kara Mustafa Paşa'nın, Süleyman Paşa'nın katli için Sultan Mehmet'e en

fırsata çevirmek istemiş, sahte mektuplar hazırlatıp askerlerin Mustafa Paşa'yı istemediklerini ve şayet azledilmezse isyan edeceklerine dair yalanlarla Sultan Mehmet'i etkilemişlerdir. Neticede paşa önce azl ve buna mukabil katl edilmiş³¹ ve bundan sonra mühür bir takım vezirler elinde gezinip durmuştur.³² Mühre hiç de layık olmayan Kara İbrahim Paşa sefere çıkmaktaki isteksizliği ve entrikalarının bedelini katledilmekle ödemiş, mühürün yeni sahibi Sarı Süleyman Paşa ise, ileride görüleceği gibi askeri ayaklanmaya neden olacaktır.

Askeri ayaklanmaların devlet yönetiminde baş gösteren bozulmalarla doğrudan ilişkili olduğu tarihi gerçektir. Başta saray ve çevresindeki iktidar çekişmeleri olmak üzere padişahın şahsında merkezi yönetimdeki aksaklıklar, ekonomik bunalımlar ve sistemsel yozlaşma ve bozulmalara cephelerdeki yenilgiler ve ordunun karşı karşıya kaldığı müşküliyetler eklendiği zaman askeri ayaklanmalar kaçınılmaz hale gelmiştir.³³ Nitekim Sokullu Mehmet Paşa'nın ölümünden Köprülü Mehmet Paşa'nın sadrazamlığına kadar olan ara dönemde söz konusu bozulma belirgin hale gelmiştir. Köprülüler dönemi ise devlete eski güçlü ve ihtişamlı dönemlerini hatırlatan bir devre olmuştur.³⁴ Bu bakımdan küçük yaşta tahta çıkarılmış olan Sultan Mehmet'in en önemli icraati Köprülü Mehmet Paşa'yı sadrazamlık makamına getirmek olmuştur. Saltanatının ilk devresinde devletin dizginleri, Kösem ve Hatice Turhan ile bunların saraydaki adamlarının

---

az 17 telhisi için Bkz. Akün s.10-1,13, 23 vd. Viyana Kuşatmasından sonra Kara Mustafa Paşa'nın düşüşü ve Süleyman Paşa'nın tavrı ve Kara Mustafa Paşa'nın katlinden sonra mallarının müsaderesi için Süleyman Paşa'nın görevlendirilmesi hususunda *aynı makale* s.14-5

³¹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül Vukuat*, I-II, Haz. Neşet Çağatay, *Türk Tarih Kurumu yay.*, Ankara, 1992, s.284-5, Jorga, IV, s.174, Zinkeisen'in ifadesiyle Sultan, sarayın ve ordunun, namına böylesine büyük bir utanç getiren kibirli sadrazam hakkındaki şikayetlerine boyun eğmek ve halkın hoşnutsuzluğunu onun başını alarak gidermek zorunda kalmıştır. *A.g.e.*, V, s. 78

³² Bkz. Jorga, *a.g.e.*, IV, s.177, Danişmend, Sultan Mehmed'in düşüşünü onun Viyana muvaffakiyetsizliği dolayısıyla Kara Mustafa Paşa'yı idam ettirerek devletin idaresini Kara İbrahim ve Süleyman paşalar gibi ehliyetsiz ve haris ellerine bırakmış olmasına bağlamaktadır. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III, Türkiye yay., İstanbul, 1972, s. 464, Uzunçarşılı da ordudaki intizamın bozulmasını bu gerekçeye dayandırır. Bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, Türk tarih Kururmu yay., Ankara, 1988, s.512

³³ Bkz. Mantran, *İstanbul*, I, s.113

³⁴ Bkz. Itzkowitz, *a.g.e.*, s.120, Mantran, *İstanbul*, I, s.235-6

elinde bulunmuştur. Kösem Sultan'ın katledilmesinden sonraki kargaşa ortamında Mehmet Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi ise ikinci evredir ki Sultan Mehmet, onun ve oğlunun sadrazamlıkları süresinde rahat etmiştir. Bu süreçte Köprülü Mehmet Paşa'nın yürüttüğü politikalar devlette kısa süreli bir atılım yaşatmış, bu yüzden bu döneme *Köprülü Restorasyonu* adı verilmiştir. Nitekim *fetih* ve *gaza* ruhunun yeniden canlandığı bu süreçte içeride düzenin tesis edildiği, dış politikada da bazı önemli kazançların elde edildiği aşikardır. Öyle ki Avusturya'ya karşı sağlanan üstünlük, Uyvar'ın fethini ve Erdel'de Osmanlı hakimiyetinin sağlanmasını beraberinde getirmiştir. Uzun süredir kuşatma altında olan Girit'in ve Lehistan Seferi sonucunda Podolya ve Kamanıçe'nin fethi, ayrıca Çehrin Seferi ile Ukrayna'da hakimiyet kurulması gibi önemli kazançlar restorasyon döneminin başlıca kazanımları olmuştur. Köprülü Mehmet Paşa'dan sonra sadrazamlığa getirilen oğlu Ahmet Paşa ve kısmen de olsa Kara Mustafa Paşa, onun siyasetini devam ettirmiştir. Fakat Mehmet Paşa ve oğlunun reformları yine kesintiye uğramış ve geçici bir silkelenmeden öteye geçememiştir. Bu kazanımlara bir yenisini eklemek isteyen Kara Mustafa Paşa'nın başarısız Viyana Kuşatması ise bütün hesapları alt üst etmiştir.

İkinci Viyana Kuşatması'nın sebepleri, gelişimi ve sonuçları bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Fakat incelediğimiz 1687 isyanının çıkış sebebini başarısız kuşatma sonrası konjonktüre bağlamak yanlış olmasa gerektir.³⁵ Nitekim başarısız kuşatma sonrasında, gaza ve fetih siyasetine uygun olarak kurulan ve bu siyaset doğrultusunda devletin güç ve ihtişamı ve sınırların genişlemesinde başat rol oynayan ordunun o eski ruh, disiplin ve düzenini kaybettiğini gösteren gelişmeler birbirini takip edecektir. Şöyle ki- icraatlarına yönelik bir sipahi isyanı istisna tutulursa- Köprülü Mehmet Paşa'nın, oğlu Fazıl Ahmet Paşa'nın ve damadı Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlıklarında ciddi bir askeri ayaklanmanın çıkmadığı görülecektir. Bu açıdan bakıldığında, 1687 yılına kadar önemli bir askeri ayaklanmanın görülmemesi, Köprülü

³⁵ Mantran da Viyana Kuşatması'nın ağır bir başarısızlık olduğunu ve bu başarısızlığın Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın hayatına mal olmak dışında imparatorlukta anarşinin doğmasına neden olduğunu ifade eder. Mantran 1687'ye kadar paranın değerindeki düşüşe ve bu sırada yaşanan kuraklığa işaret ederek yaşanan fiyat artışları ile Macaristan'daki toprak kayıpları ve askerinin isyanı arasında bağlantı kurmaktadır. Bkz. *İstanbul*, I, s.237-8

restorasyonuna bağlanabilir. Köprülü Mehmet Paşa'nın ölümü üzerine Ahmet Paşa ve ondan sonra da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1683'e kadar olan yönetsel icraatları ile Avusturya, Venedik, Lehistan ve Rusya'ya karşı yürüttükleri fetihçi politikaları- devlet yönetimindeki akisleri bir tarafa- askerinin isyan etme gerekçelerini de simdilik ortadan kaldırmıştır.³⁶ Fakat kuşatma sonrasında cephelerden gelen yenilgi haberleri ve Öztuna'nın üç yıl önceki başarısız Viyana kuşatmasından daha büyük bir felaket olarak gördüğü Budin³⁷ gibi önemli bazı kalelerin elden çıkması, kamuoyunda derin tesse'e neden olması yanında askerinin maneviyatını ve muharip gücünü de olumsuz etkilemiştir. Her ne kadar isyanın patlak vermesi, Sultan Mehmet'in kötü yönetimi ve Sarı Süleyman Paşa'nın girişimlerine bağlanırsa da 1683 sonrası gelişmeler isyanın çıkmasında başat rol oynamıştır.³⁸

Cephe'deki Ordunun Durumu ve İsyanın Başlıca Nedenleri

IV. Mehmet dönemine dair önemli bir eser kaleme almış olan Paul Ricaut, kötü idare ve cephelerdeki muvaffakiyetsizliklerin, askerinin sultana itaat etmemesi için önemli bir sebep olduğunu yazar. Zira savaşlarda memnun olmayanlar veya başkalarının ikbalini kıskananlar el altından itaatsizliği teşvik etmekte ve onları kendi taraflarına çekmektedirler.³⁹ Ricaut Sultan Mehmet'in ilk dönemlerdeki isyanlara istinaden böyle söylemekteyse de aynı durum sonraki isyanlar için de geçerli olacaktır. Nitekim IV. Mehmet'in kötü yönetimi ve cephelerde karşı karşıya kalınan olumsuzluklar altı ay kadar sürecek olan bir ayaklanmaya sebep olacaktır. Uzun süren harpler, kayıplar, yorgunluk, lojistik sıkıntılar, hava koşulları, maaşların ödenmemesi⁴⁰ ve Serdar-ı Ekrem Sarı Süleyman Paşa'nın girişimleri 5 Eylül 1687'de isyanın patlak vermesine neden olmuştur. Nitekim askerler, tıpkı 65 yıl önce Sultan II. Osman'ın Hotin Seferi'nde olduğu gibi isteksizlik gösterip bir an evvel

³⁶ Bkz. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s.511, Krş. Mantran, *İstanbul*, I, s.113-5, Ricaut Köprülü Mehmet Paşa'nın bir toplantıda ifade ettiği görüşler için Bkz. Ricaut, s.79 vd.

³⁷ Bkz. *A.g.e.*, I, s.393-5

³⁸ *Kapıkulu Ocakları*, I, s.511-2, Uzunçarşılı'ya göre yeniçeri ve kapıkulu ocaklarının bozulmasında bilhassa 1682 seferinin etkisi büyük olmuştur. Bkz. *A.g.e.* I, s.502

³⁹ *A.g.e.*, s.17

⁴⁰ Goodwin, askerlere on beş aydır ödeme yapılmadığını ifade etmektedir. *A.g.e.*, s. 188, Mantran bilhassa parasal sorunlara ve fiyat artışlarına işaret etmektedir. Bkz. *İstanbul*, I, s.230 vd.

İstanbul'a dönmek isteklerini açıkça dile getirmeye başlamışlardır. Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem olarak sefere çıkan Süleyman Paşa'nın cephedeki girişimlerinin ise, isyanın çıkmasında başlıca sebeplerden olduğu muhakkaktır.⁴¹

Sarı (Boşnak/Aynacı) Süleyman Paşa hakkında⁴² yerli ve yabancı kaynaklar birbirinden farklı fikirler öne sürmektedir. Nitekim başta *Hadikatü'l Vüzera* yazarı olmak üzere yerli kaynaklar genellikle olumsuz kanıdadır. Yerli kaynakların onun hakkında olumsuz kanıda olması, özellikle Budin'in kaybı ve Mohaç hezimetinden kaynaklı olmalıdır.⁴³ Nitekim İsmail Hami Danişmend'in⁴⁴, "*Macaristan'ın elden gitmesine sebep olduğu için Osmanlı tarihinde kapkara bir hatıra bırakan bedbaht bir Boşnaktır.*" dediği Süleyman Paşa, Silahdar Mehmet Ağa'ya göre kurnazlığıyla meşhur, açgözlü ve pinti biri olup hile ve aldatmayla sadrazamlığa gelmiştir.⁴⁵ Belki de Silahdar Mehmet Ağa'nın etkisinde kalan Yılmaz Öztuna da Süleyman Paşa'nın akla gelebilecek en dengesiz ve ahlaksız, zalim, vicdansız, korkak, liyakatsiz ve askerlikten anlamayan biri olduğunu yazmaktadır. Yine aynı yazar, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın düşmesinde en mühim ve menfur rolü oynamak ve Köprülülerin orduda tesis ettiği düzeni berbat etmekle suçladığı

⁴¹ Dimitri Kantemir ayaklanmanın önemsiz bir sebepten dolayı çıktığını söylerse de isyanın büyüklüğünü ve onarılması güç zararlar meydana getirdiğini de eklemektedir. Bkz. *Osmanlı Devleti'nin Yükselişi Ve Çöküşü*, Cilt III, çev. Özdemir Çobanoğlu, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1980, s. 143

⁴² Bkz. Tayyazade Ata, *Osmanlı Saray Tarihi: Tarih-i Enderun*, C.II, Haz. Mehmet Arslan, Kitabevi yay., İstanbul, 2010, s.166-8, Hans Georg Majer, "Bavyera ve İstanbul'da İzleri Olan Bir Osmanlı Sadrazamı: Sarı Süleyman Paşa", *Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu-III*, İstanbul, 2015, ss.19-51, Ömer Faruk Akün, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Mirahur Sarı Süleyman Ağa Mücalesi ile İlgili Bir Konuşma Zabtı", *Türkiyat Mecmuası*, XIX, 1980, ss.7-64, Abdulkadir Özcan, "Sarı Süleyman Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. Ek.2, Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul, 2016, s.541-544

⁴³ Süleyman Paşa hakkında yerli ve yabancı kaynaklar arasındaki görüş farklılığı için Bkz. Akün, a.g.m., s.32, 50-2, Tayyazade Atâ, *Tarih-i Enderun*, II, s.166-8, Majer ise, Osmanzade Taib, İsmail Hami Danişmend, Şemseddin Sami ve İbrahim Hakkı Konyalı gibi yazarların ona yönelik olumsuz düşüncelerine istinaden "*Burada bir adam açıkça tarihi akıbetine bakılarak sorgusuz sualsiz yargılanmaktadır.*" demektedir. Bkz. A.g.m., s. 47-8, Adı geçen yazarların Süleyman Paşa'ya karşı olumsuz düşüncelerinde, onun İstanbul'da gizlendiği sırada bir Rum ya da Yahudi kızıyla münasebeti sırasında yakalanmasının da etkisi olmalıdır. Bkz. Majer, a.g.m., s.43-44

⁴⁴ Bkz. Danişmend, *Kronoloji*, III, s.460-1

⁴⁵ *Zeyl-i Fezleke*, s.1090

Süleyman Paşa'nın, Kırım Hanı Selim Giray'ın Leh Kralı Sobieski karşısındaki başarılarını şahsına mal ederek sadrazamlığı kaptığını söylemektedir.⁴⁶ Yazarı bilinmeyen çağdaş bir kaynakta, Süleyman Paşa'nın işleri istişare etmeden yürüten ve paraya düşkün⁴⁷ biri olduğu söylenmektedir. Süleyman Paşa Şemseddin Sami'ye göre "cebin ve naehil ve kâzib ve hilekâr bir adam" idi.⁴⁸ Tayyazade Atâ⁴⁹ ise onun hakkında olumsuz kanıda olmayıp Osmanzade Taib ve Raşid'in vezir-i azam hakkındaki olumsuz düşüncelerini dile getirmektedir.

Bununla birlikte Süleyman Paşa'nın mezar duvarının kitabesinde "hilm ü insaf ile ma'ruf" ve yolları düşman tarafından kesilmiş Eğri kalesinde açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan müminlere duyduğu şefkatle imdat etmek isterken bu işten kaçan yeniçerilerin elinde şehit ve kurban olmuş mazlum bir kimse olarak gösterilmektedir.⁵⁰ Nitekim yabancı kaynaklar da ondan olumlu bir dille bahseder. Kantemir'e göre

⁴⁶ A.g.e., I, s.391-2, 396

⁴⁷ "Erbabiyle müşavere etmeyüp..Bir mütelaşi adem olduğundan naşi bu sadrın ricalinden olmayup Bosnavi lisanı ile tekllüme mail ve kati vafir mala nail.." Anonim Osmanlı Tarihi, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000, s.1

⁴⁸ Akün, a.g.m., s.8, Dipnot:4

⁴⁹ "Müşarün-ileyh iş bu ordu me'muriyetine gelince evail-i halinde gördüğü terbiye ile güzelce hizmetler ibraz itmiş ise de şecaat-u besaletin terbiyeye ta'alluk ider yeri olmamağla işte bu seyvie-i hasleti hidemat-ı sabika-i memduhasını mahv u izale itmiştir.. Rubehane etvar, eblehane gadr u hilede yegane-i rüzgar, zahir binane tavr u dervişane tarzı ile dürug-ı bi-fürug ile Müseyleme-yi zamane bir cahil-i bi temyiz oldığı Hadikat'ül Vüzera'da ve Raşid Efendi Tarihinde mesturdur.." Tarih-i Enderun, s.167, Atâ, Süleyman Paşa'nın bilhassa Köprülüzade Ahmet Paşa'nın kethüdalığı sırasında tecrübe kazanması ve meziyetlerini gösterme fırsatı bulmasına işaret etmektedir.

⁵⁰ Akün, a.g.m., s.8,

Hilm ü insaf ile ma'ruf o Süleyman Paşa
Hayf kim zulm-i firavan ile oldı
Eğri hısındaki mü'minlere şefkat itdi
Nakl-i zad eylemeğe askere ferman oldı
Güç gelüp asker-i bed-fikre anın fermanı
Cümlesi başına kasd eyledi düşman oldı
İd-i adhada şehid itdiler ol mazlumı
Vasil-ı rahmet-i Hak na'il-i güfran oldı
Bi-güneh gitdi cihandan o vezir-i müşfik
Ey diriga yine na-hak yere bir kan oldı
Didi tarihini erbab-ı basiret anın

Cennet-i adne varup anda Süleyman oldı (1098) Tarih-i Enderun, II, s. 167-8

kurnazlık ve hile⁵¹, Süleyman Paşa'nın tabiatının belirgin özellikleri arasındadır fakat adı geçen yazar onun hakkında olumsuz şeyler söylemez. Hammer'e göre⁵² son derece becerikli bir insan olan Süleyman Paşa hakkında, Nicolae Jorga yetenekli, çalışkan, sabırlı ve herkes tarafından sempati ile karşılanan biridir demektir.⁵³ Ömer Faruk Akün ve ondan naklen Abdülkadir Özcan kendisinden övgüyle bahseden Fransız şarkiyatçısı Petis de la Coix'in, ona devleti buhrandan kurtaracak tek adam gözüyle baktığını ifade etmektedir.⁵⁴ Majer ise paylaştığı bir raporda, onun akıllı ve zeki oluşu nedeniyle sadrazamlığa getirildiğini ve Osmanlı menfaatlerine sadece askeri alanda değil aynı zamanda siyasi ve diplomatik olarak da hizmet etmek istediğini yazmaktadır.⁵⁵ Nitekim bu sırada Venedik Balyosu olan G. Donado'dan aktardığı bilgiye göre, Merzifonlu Kara Mustafa'nın katlinden sonra mührün Kara İbrahim Paşa'ya verilmesi halkın tepkisine neden olmuş ve bu makama Kaptan-ı Derya Musahip Mustafa Paşa, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa ya da Süleyman Paşa'nın getirilmesi beklenmiştir. Balyos'a göre Süleyman Paşa askerler, ulema ve halk tarafından olağanüstü derecede sevilmektedir. Her ne kadar asker olarak olmasa da, onun Bosnalı doğası ve hoşgörüsü, yüce ruhlu oluşu ve diğer iyi yönleri övülmekte ve son derece sabırlı ve çalışkan olup yönetme

⁵¹ "Dostlarını olduğu kadar düşmanlarını da aldatmak için kullanmış olduğu çeşitli marifetlerinden dolayı kendisine "Aynacı" takma adı verilmiştir.", Kantemir, III, s.394

⁵² A.g.e., VI, s.1802, Hammer daha ileride (s.1816) ise askerlikteki kabiliyetsizliğinden bahseder.

⁵³ A.g.e., IV, s.176, 187

⁵⁴ Özcan, a.g.m., s.543, Akün, a.g.m., s.21, 32-3, H. G. Majer Osmanlı İstanbul'u Sempozyumlarından üçüncüsünde sunduğu bir bildiride, Süleyman Paşa hakkında şunları söylemektedir: "Süleyman Paşa, büyük sadrazamlardan değildi. İki yıla yaklaşan görev süresi, onun büyük bir sadrazam olmasına yetemezdi. Yeteneksiz biri değildi, yoksa Köprülü Fazıl Ahmet Paşa onu asla kethüdası yapmazdı. IV. Mehmet'in güvenini kazandı ve onun tarafından destekleniyordu. Dostları olduğu gibi kendisini kısıkanlar da vardı. Tamahkarane bir şekilde edindiği servetinin bir kısmıyla bir vakıf kurmuştur. Vakıf onun niyeti hakkında bize ipuçları verebilir. Polonya kralına karşı serdar olarak başarılı oldu. Sadrazam olarak yürüttüğü sıkı sefer hazırlıkları övülmekte. Askeri kabiliyeti rakibi tarafından da kabul edilir. Ama nihayetinde iç siyaset ve askeri bakımdan son derece kritik bir zamanda bizzat kendisinin büyüttüğü ümitleri sadrazam ve serdar olarak boşa çıkardı.", Bkz. A.g.m., s.50-1

⁵⁵ Bkz. Majer, a.g.m., s.26 vd., Hammer şöyle yazar: "Süleyman Paşa'nın hareketleri, onun bir hükümet başkanının savaş ve iç idare bakımından gerekli çalışma ve kabiliyetleri nefsinde topladığının ispatı oldu.", A.g.e., VI, s.1803

yeteneğinin olduğu belirtilmektedir. Sakin tavırlarıyla genel olarak saygı gören ve Sultan Mehmet tarafından sevilen Süleyman Paşa, eğer hayatta kalırsa şüphesiz sadrazam olacaktı.⁵⁶

Sarı Süleyman Paşa aslen Boşnak olup sarayda bazı görevler almış, sırasıyla Muhasip Tavşan Ağa kethüdası, çavuşbaşılık ve Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın sadaret kethüdalığından sonra mirahur-u evelliğe getirilmiş⁵⁷ bu önemli görevlerden sonra üçüncü vezirlikle Babadağı Seraskerliğine, sadaret kaymakamlığına ve nihayet sadrazamlığa getirilmiş getirilmiştir. Mekke'deki sel hasarlarının giderilmesi ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın mallarının müsaderesinde gösterdiği gayret nedeniyle⁵⁸ Sultan Mehmet'in teveccühünü kazanmış olan Süleyman Paşa'nın bilhassa Lehistan seraskerliği sırasındaki başarıları, yıldızının parlamasına neden olmuştur.⁵⁹ Nitekim Vezir-i azam Kara İbrahim Paşa'nın sefere çıkmadaki isteksizliği ve rakip gördüğü Süleyman Paşa'yı serdarlık ile uzaklaştırmak istemesi üzerine sadaret kaymakamlığına getirilmiştir.⁶⁰ Süleyman Paşa nihayet, ister şahsi girişimleri isterse Kırım hanının desteğiyle olsun, Lehlere karşı başarılarından dolayı kıskançlığına neden olduğu Sadrazam Kara İbrahim Paşa tarafından ortadan kaldırmak istenmişse de Kara İbrahim Paşa azledilerek onun yerine sadrazamlığa getirilmiştir (18 Aralık 1685).⁶¹

Sarı Süleyman Paşa mührü alır almaz, bir taraftan Avusturya ile sulh yolları ararken ve bunun için bazı tavizlerde bulunmayı vaat ederken diğer taraftan askerin maaş ödemeleri için uğraşmış ve sefer

⁵⁶ Majer, a.g.m., s.25, 48

⁵⁷ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekayiname*, Haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca yay., İstanbul, 2008, s. 329, 407, 451, *Tarih-i İszade*, s.153

⁵⁸ *Zübde-i Vekayiat*, s. 121, 167, 171, , *Tarih-i İszade*, s.171, 181, Krş. Akün, a.g.m., s.24 Tayyazade Atâ, *Tarih-i Enderun*,II, s.166, Majer, a.g.m., s.24-5, Özcan, a.g.m., s.541 vd.

⁵⁹ Bkz. Akün, a.g.m., s.26-9, *Tarih-i İszade*, s.194, Jorga (IV, 176 vd.) ve Uzunçarşılı (424-5)'nin aksine Danişmend (III, 460) ve Öztuna (I, 391-6) Süleyman Paşa'nın Lehistan seferindeki başarılarını Kırım Hanına bağlarlar.

⁶⁰ *Zeyl-i Fezleke*, s. 983, 1004-6, *Tarih-i İszade*, s.197

⁶¹ *Zübde-i Vekayiat*, s.212, Atâ, *Tarih-i Enderun*, II, s.166, Uzunçarşılı, III, s.468-9, Özcan, a.g.m., s.542-3, Hammer, VI, s.1802, Süleyman Paşa'nın sadrazamlığa getirilişindeki diğer faktörler için Bkz. Akün, a.g.m., s.30-1, Krş. *Zeyl-i Fezleke*, s.983, 1004, 1022-3

hazırlıklarıyla meşgul olmuştur.⁶² Nitekim başarısız kuşatma sonrasında kamuoyunun, Avusturya'ya yönelik bir seferin verimli ve umut verici olması için bizzat sultan veya geniş yetkilerle donatılmış bir sadrazam tarafından yürütülmesi fikri⁶³ üzerine Sultan Mehmet, sevdiği ve güvendiği Süleyman Paşa'yı Kara İbrahim Paşa'nın yerine getirmiş ve onu Macaristan serdarlığı⁶⁴ için görevlendirmiştir (19 Nisan 1686).⁶⁵ Fakat Macaristan serdarlığı, iki yıl gibi kısa bir sürede sadrazamlığa yükselen Süleyman Paşa'nın düşüşünü⁶⁶ de hazırlayacaktır. Nitekim Süleyman Paşa, Macaristan'a girerek ilk olarak kuşatma altındaki Budin'i kurtarmak için harekete geçmişse de Avusturya birlikleri karşısında ağır kayıplar vermiştir. Lorraine Dükü tarafından kuşatma altında olan Budin komutanı Abdi Paşa'dan peş peşe yardım çağrıları gelmesine rağmen düşmanın kaleyi alabileceğine ihtimal vermeyerek destek vermekte acele etmemiştir.⁶⁷ Nitekim 14 Ağustos'ta yapılan bir hücum sonuçsuz kalmış ve ordu kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Abdi Paşa'nın kahramanca savunması ve Süleyman Paşa'nın kaleye birlikler sokma girişimi de yeterli olmayınca Budin

⁶² Bkz. Hammer, VI, s.1803, Jorga, IV, s.187, Akün, a.g.m., s.33, Majer, a.g.m., s.27, Özcan, aynı yerde

⁶³ "Beç seferi zuhur ideli üç seneden berü hezar bin asakir-i İslam ve hazine ve mühimmat-ı cebehane ve zahire telef olup, ile'l-an bir iş vücuda gelmemekle vüzera vü ulema ve a'yan-ı asker huzur-ı hümayuna davet ve meşveret eyleyüp bi'l-ittifak ' Bu Engürüs seferi yalnız serhad işi değildir, buna bizzat padişah veya mühür gitmelidir.. dimeleriyle Vezir-i azam Süleyman Paşa rdahi serdarlığa talib ü ragıp oldu..", Zeyl-i Fezleke, s.1032-3, Krş. Akün, a.g.m., s.31, Dipnot:86, Hammer, VI, s.1802

⁶⁴ "...seni ve Sancağ-ı şerif ile cümle kullarımı Allah üTeala hazretlerine emanet eyledüm, hafız u nasırın olup yolın güşade ve işin asan ola buyuyrup besmele-i şerif ile serdar-ı azam yedine teslim eyledi ve ol mecliste yüreği taş olan bile açladı." Zeyl-i Fezleke, s.1063

⁶⁵ Bkz. Zübde-i Vekayiat, s.214 vd., Tarih-i İszade, s.198, Anonim Osmanlı Tarihi, s.1, Uzunçarşılı, III, s.470, Majer, a.g.m., s.26, Süleyman Paşa Kızlarağası Yusuf aracılığıyla Sultan Mehmet'ten kendi el yazısıyla sınırsız bir yetki veren ve her hal ve şartta hayatının güven altında olacağını bildiren bir vesika almıştır. Hammer, VI, s.1802-3

⁶⁶ Süleyman Paşa'nın Belgrad'ta olduğu sıra bir köprüyü geçerken atından düşmesi seferde zorluklarla karşılaşacağına yorulmuştur. Bkz. Zeyl-i Fezleke, s.1045, Attan düşme meselesi için ayrıca Bkz. Tarih-i İszade, s.201-2

⁶⁷ "...sür'at ile varup Budun'a karib Hamzabey palankası sahrasına kondi ve düşmen kal'aya zafer bulmak ne ihtimaldeyü üzerine varmayamüsamaha ve batı hareket itmekle düşmen dahi fırsat bulub almaya ikdam eyledi ve muradlarına irişmek üzere içerüdenferyadcılar geldükçe mukayyed olmadı..", Zeyl-i Fezleke, s.1045-6

Avusturyalıların eline geçmiş, Budin'in kaybında rolü olmakla suçlanan Süleyman Paşa Ösek'e geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁸ Süleyman Paşa'nın bu sırada düşmanla müzakere girişimleri başarısız olmuş ve Avusturyalılar bir ay içinde başka bazı kaleleri de ele geçirmiştir. Bu sırada Segedin'i kurtarma girişimi de sonuçsuz kalınca Osmanlı ordusu önce Varadin'e ve buradan Belgrad'a çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁹ Bu sırada merkezden sevk edilen birliklerle⁷⁰ güçlendirilen ordu Belgrad'tan hareketle Ösek'e gelmiş ve Valpo kalesi civarında Avusturya ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Bu gelişmeyi düşmana karşı büyük bir zafer olarak gören Süleyman Paşa, düşman ordusunun geri çekilmesini, kaçan birliklerin zayıflığına yorarak takip etmiş fakat Mohaç yakınlarında, Macaristan topraklarının Avusturya'nın eline geçmesi ile sonuçlanacak, ağır bir yenilgi almıştır. Yapılan istişareye rağmen⁷¹ Süleyman Paşa'nın, Drava nehrini geçerek Mohaç ovasına doğru kaçan Avusturya birliklerini takip ettirmesi burada ordunun büyük bir bozguna uğramasına neden olmuştur (12 Ağustos 1687).⁷² Neticede ağır bir yenilgi alan Süleyman Paşa tıpkı Viyana Kuşatması

68 *Zübde-i Vekayiat*, s.216-8, Majer, a.g.m., s.26, Danişmend, III, 461, Özcan, a.g.m., s. 542-3, "Budin mukabilinde iki ay darb-ı kıyam-ı aram eylediği esnada istila-yı havf u haşyet, ra'şe endaz-ı pay-ı mukavemet ve *Seninle itmeziz aheng-i perhaş,*

Uzakdan merhaba ey eyi kardaş

remziyle iblağ-ı peyam-icebanet ve ol hisn-ı üstüvarin eyadi-i e'adiye giriftar olmasına sebep ü illet ve bi-icab-ı mucib düçar-ı hezimet ü hizlan ile ric'at ve badi-i zillet olmuşdur.", Atâ, *Tarih-i Enderun*, s.166-7, Süleyman Paşa'nın muhasara altındaki Budin'e yardım için yavaş davraip davranmadığı hakkındaki görüşler için Bkz. Akün, a.g.m., s.36 vd.

69 Bkz. *Zübde-i Vekayiat*, s.221, *Zeyl-i Fezleke*, s.1046 vd., Atâ, Hammer, VI, s.1804-6, *Tarih-i Enderun*, s.167

70 Bu sırada ordunun ihtiyaç duyduğu asker ve masraflar için imdad-ı seferiyye tedariki için Bkz. *Zübde-i Vekayiat*, s.221, Krş. Hammer, VI, s.1806-7

71 Mohaç hezimetinden önce Vezirazam Süleyman Paşa'nın düşman ordusunun takibi hususunda yapılan istişarede alınan karara uymayıp rakiplerinin etkisinde kaldığı hususunda Bkz. *Zübde-i Vekayiat*, s.226 vd., *Zeyl-i Fezleke*, s.1070-1, Krş. Hammer, VI, s.1808, Akün, a.g.m., s.42-3

72 Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa*, s.269, Krş. *Zeyl-i Fezleke*, s.1070-2, Majer burada, Süleyman Paşa'nın stratejik bir hata ederek başta elde ettiği başarıyı olduğundan daha yüksek değerlendirdiğini ve atılğan rakibi Bavyera Elektörü Max Emanuel'in zafer arzusunu, askeri dehasını ve ordularının gücünü küçümsemiş olduğunu söylemektedir. A.g.m., s.29-30, Uzunçarşılı da Süleyman Paşa'nın orduyu zabt u rabttaki hatasına işaret eder. *Büyük Osmanlı Tarihi*, III, s.471-2

sonrasında Kara Mustafa Paşa'nın yaptığı gibi çadırı ve hazinesini orada bırakarak tekrar Varadin'e çekilmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler Osmanlıların Macaristan hakimiyeti yolundaki son girişimleri olmuştur. Nitekim Majer'in ifadesiyle Süleyman Paşa'nın Macaristan seferinin, askeri mağlubiyeti aşan sonuçları da olacaktır.⁷³ Mohaç bozgunu, Macaristan'da Osmanlı hakimiyetine ağır bir darbe olduğu gibi imparatorluğu altı ay boyunca meşgul edecek bir isyanın da fitilini ateşleyecektir. Neticede Süleyman Paşa'nın stratejik hatası sonucu yaşanan Mohaç hezimet, orduda ciddi bir kargaşaya da neden olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın 162 yıl önce büyük bir zafer kazandığı Mohaç'ta yaşanan bu bozgun, iyi kumanda edilmeyen ordunun moralini büsbütün bozmuş, askerler bütün ağırlıklarını geride bırakarak muharebe meydanını terk etmiştir.⁷⁴

Ordunun Ayaklanması ve Bunda Sadrazam Süleyman Paşa'nın Rolü

Ordunun ayaklanmasında, cephede cereyan eden bu gelişmelerle birlikte askerlerce seilmeyen Sarı Süleyman Paşa'nın sorumsuzca girişimlerinin olduğu genel kabuldür. Neticede Macaristan seferinde verilen ağır kayıpların üstüne bir de Süleyman Paşa'nın orduyu düzene sokma girişimleri eklenince ayaklanma kaçınılmaz hale gelmiştir. Süleyman Paşa'nın ordudaki mahlulleri tespit için yoklama yaptırması ve orduyu düzene sokma girişimlerine askerlerin tepkisi sert olmuş, bu girişimlere bir de lojistik sıkıntılar eklenince ayaklanma kaçınılmaz hale gelmiştir. Fakat askerlerin tepkisini çekmiş olsa da Süleyman Paşa'nın girişimleri samimiyetle orduyu düzene sokmak ve kış sonrası için ordunun hazır edilmesini sağlamak olmuştur.⁷⁵ Deftardar Mehmet Paşa vezirazamın, "*ceng ü cidal vaktinde işe yarar bir mazbut asker olsun*" diyerek iyi niyetle tedbir almak istediğini ve fakat bu girişimin

73 Bkz. A.g.m., s.42, Jorga bu gelişmelere istinaden, "*Ordunun tutumu ile vezirlerin ve sultanın kaderi ve hayatının bağlı olduğu Macaristan'daki savaş, zamanla maliyetli, uzun süreli ve sonuçta olumsuz bir savunma halini almıştı.*" demektedir. Bkz. IV, s. 185

74 Bu gelişmeler ve ordunun şikayet ve kalkışması ile İstanbul'a hareketi, Paul Ricaut'un, 1665'de Avusturya cephesinde Osmanlı ordusunun karşı karşıya kaldığı gelişmelerle ilgili verdiği bilgilerle hayli ilginç bir benzerlik göstermektedir. A.g.e., s.313 vd.

75 Hammer, VI, s.1807, Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, s.194, 209, Süleyman Paşa bu girişimleriyle ne zamandır bozulmaya yüz tutan ocakların düzene sokulması gayesiyle çalışan bir islahatçı devlet adamı hüviyetindedir. Bkz. Akün, a.g.m., s.40-1

askerin *şekavet ü fesadlarına* sebep olduğunu söylemektedir.⁷⁶ Bu cümleden olarak Süleyman Paşa'nın azledilmesi ve sonra da katlinin istenmesi bir yerde askerin ayaklanması için bahane teşkil etmektedir.⁷⁷

Dimitri Kantemir isyanın çıkışını iki sebebe bağlamakta ve bunlar da isyanın baş müsebbibi olarak Süleyman Paşa'yı işaret etmektedir. İlk olarak sadrazam, yiyecek sıkıntısından dolayı Eğri Kale'sine yardım göndermek istemiş fakat sadrazamın emrine uymayan yeniçeri ve sipahiler, ordunun yenilgisinden onu sorumlu tutmuşlardır. Aldıkları yaraları ve bitkin düşmüş atlarını gösteren askerler sadrazama, orduyu tümüyle yok etmek niyetinde olduğu suçlamasında bulunmuşlardır. Diğer sebep ise sadrazamın, savaştaki görevlerini yerine getirmeyen paşaları ortadan kaldırmak istemesidir ki söz konusu paşalar sadrazamın niyetini önceden haber alarak orduya ona karşı kıskırtmışlardır. Kantemir, bu sırada Siyavuş Paşa'nın bilhassa ulufe meselesinden dolayı askeri kıskırttığını yazmaktadır. Süleyman Paşa ise ulufe meselesinde orduyu oyalamak istemişse de Siyavuş Paşa'nın kıskırtmaları işe yaramış ve asker artık sadrazamı gözden çıkarmıştır.⁷⁸ Osmanlı kaynakları da Kantemir'in kaydıyla örtüşmektedir. Nitekim Defterdar Mehmet Paşa, Süleyman Paşa'nın Mohaç hezimetinden sonra Varadin'e çekildiğini ve burada yapılan toplantıda, Varadin'e sekiz saatlik mesafedeki düşman ordusundan intikam alınmak amacıyla

⁷⁶ "Veziriazam Süleyman Paşa, sipah u silahdar ocakların ikişer yüz bölük ve her bölüğe ser-bölük nasb u tayin eylemek üzere ocaklara nizam vermek sevdasıyla.. her gün sipah u silahdarı birer birer gelüp, ibtidaları ile yoklayup isbat-ı vücud eylediklerinde herkesin yedinde olan sual ve cavabda neferata vafir cevır ü eziyet olduğundan maada.. vezir-i müşarünileyhten tenfir ve ziyade dilgir oldular." Bkz. Zübde-i Vekayiat, s.222, "sipah u silahdar neferatını yoklayup, eşkal yazup ve bölükleri ikiyüze tenzil her birine bir serbölük nasb edüp, sefer üzeri bunları tekdir ve zu'munca bunlara nizam vermeğe sa'y edüp..", Bkz. Anonim Osmanlı Tarihi, s. 1

⁷⁷ Finkel, a.g.e., s.270, Hammer, VI, s.1813, "Öfkeleri son reddeye kadar gelmiş olan yeniçeri ve sipahilerin Sadrazam Süleyman Paşa'nın Macaristan'daki orduğâhından en korkunç biçimde imparatorluğun payitahtına kadar taşınan isyanın kaynağı, bu seraskerin sert yönetimi karşısında uzun zamandır gevşek bir yönetime alışmış birlikler arasında baş gösteren hoşnutsuzluktu. Mohaç'daki mağlubiyet, ondan kurtulmak için bir bahane oldu.", Zinkeisen V, s.100-1, Altınay (Felaket Seneleri, s.53) ve Ricaut'un dönemin askeri durumuna ilişkin verdiği bilgiler de bunu desteklemektedir. Ricaut bu dönemde bozulan askeri düzen ve bilhassa evlilik ve geçim telaşesi nedeniyle askerin savaşa gitmekteki isteksizliklerinden bahsetmektedir. Bkz. A.g.e., s.263-5

⁷⁸ Bkz. A.g.e., III, s. 144, Krş. Uzunçarşılı, III, s.472, Altınay, Felaket Seneleri, s.54-6

bir miktar asker gönderilmesi kararı alındığını ve fakat bu birliğin, karşıya geçmesinden sonra büyük bir fırtınadan muzdarip kalarak geri çekilmek istediklerini yazar. İsyanın çıkmasındaki bu kritik gelişme *Zübde-i Vekayiat*'da şöyle geçmektedir:⁷⁹

“İstişarede tasmin olunduğu üzere Serçeşme Yeğen Osman Paşa bilcümle levendat ile ve sipah u silahdar ocakları neferatlarıyla ve Cafer Paşa ve Vezir-i azam kethüdası ve sair ma'an memur olan asker bilcümle nehr-i Varadin üzerinde memdud cisirden ubur ve salt u sebükbar karşı yakaya mürur itdirildi. Lakin hikmet-i Huda azim furtınalar ile vaki olan baran ol gün ve ol gicelerde asla münkatı olmayup karşı yakada olan askerin ise ne hayme ve ne hargahı ve nazil olan barandan kendülerin muhafaza idecek bir eşyaları olmayup, iki gün iki gece bila fasıla baran mümtedd olup, herkesin atlaru ve kendüleri su içinde kalup, gūzar itdikleri cisrin dahi kapusu mesdud olmağla, berü yakaya dahi geçmeğe kat'a imkan olmağın müşahade ve cümlelerin ahvali bu mesayıpten perişan olmağla sipah ile levendat ta'fesi birbirleriyle ittifak ve cümlesi birden cisr-i mezbura yürüyüp tekrar karşıya geçmek üzere karar ve ahd ü misak eylediklerinde.. Ve cümle asker dahi cisr-i mezbur üzere yürüyüp, mesdud olan bab-ı cisr hedm ve ubur ve ordunun bir tarafında cümle cem olmağa başladıkları Vezirazam-ı müşarünileyhin ma'lumu olacak taraflarından ademler tayin ve kendülere gönderüp '*maksadları zahire ise virelim, ulufe hod hazırdir. Hemen tevzi idelim.*' deyü tecemmuların def'ine azim sa'y u kuşış eylediler. Bir tarik ile ol taife-i gayri haife nush u pend ile karbend olmayup, inad ü ısrarların izdiyad eylediler. Hasılı cevaplarında '*bizim kendi ile şer'i davamız vardır ve sancağ-ı şerifi ve mührü isteriz*' deyü sözlerind ısrar ve cemiyetleriyle Otağ-ı Sadr-ı aliye gelmek üzere karar virdikleri mübeyyen ü zahir oldu.”

Eğri kalesinden gelen yardım çağrısı ve sonrasında yaşananlar hakkında Silahdar Mehmet Ağa ise şunları yazar:⁸⁰

⁷⁹ Bkz. s. 232-3, Krş. *Zeyl-i Fezleke*, s.1072-3, *Tarih-i İsazade*, s.201-3, Hammer, VI, s.1813, Asiler, “*çadır yok ve tebdil idecek libâs yok. Bu tedbirsiz vezir bizi çadırsız göndermekle bu belâyâ uğratdı. Sahrâlar deryâ oldu ve hayvânlarımızın ekseri telef oldu. Âteş yanmaz. Her birimiz bir maraza uğruruz. Bu kıyâfetle adûya gidüp ceng olunmaz*” deyü asker avdet idüp orduya karîb mahalle gelüp tecemmu' itdiklerinde “*vezir bu işi bize ihânet içün itdi*” diyerek vezirazamdan mühür ile sancağ-ı şerif'i talep etmişlerdir. Şemdanizade, *Mür'it- Tevarih*, s. 235-6

⁸⁰ *Zeyl-i Fezleke*, s.1072-3

“Eğri Kal’asından feryadçı gelüp zahireden müzayakaların bildirmeleriyle meşveret olup, ‘cümlemiz birden zahire getürsek vaktin vüs’ati olmaduğundan gayrı memleket harab bu ağır asker ve hayvanata yolların tahammülü yok, açlıktan cümle helak oluruz. Lakin bir mikdar güzide atluasker ayırup Nemçe taburu Başka ovasına geçüp on beş saat karib mahalle gelmiş varup karşılayasız’ deyü ikişer günlük zahire virüp, Varadin köprüsünü karşı geçtikten sonra terkilerine ikişer keyl zahire dahi virüp, bu tezvîr ile Eğre’ye getürtmelerin kavli eylediler. Bir miktar yeniçeri sipah-ı silihdar bölükleri ve üç bin sekban u sarıca ile Serçeşme Yeğen Osman Paşa ve eyaletleriyle birkaç paşalar üzerine Diyar-ı Bekr Beğlerbeğisi Vezir Büyük Cafer Paşa serasker nasb olup bu tedbir ile ikişer günlük zahire ile Varadin köprüsünden karşı Segedin sahrasına geçirdüler. Ve irtesi gün ikişer keyl zahire dahi teklif eylediklerinde kul ta’ifesi acze müte’allik kelimata başlayup ‘on beş saat yere sekiz hünlük zahire almak niden iktiza ider’ dirken tezvîrleri duyulup ‘Eğre Kal’ası bundan on konak yerdir. Yolların düşmen bağlamış dönmek şöyle dursun selamete bile varmamıza şübhemiz vardır’ deyüp gitmeden ibâ eylediler ve cümlesi serasker Vezir Cafer Paşa’ya varup ‘sizin fikriniz Eğre’ye isal-i zahire eylemek değil ancak bizi kırdırmak deyü, bahane ile kal’ayı imdad-ı asker ve zahire ile doldırmaktır. Ne zahire alırsız ve ne Eğre’ye giderüz’ diyerek Serçeşme Yeğen Osman Paşa’ya vardılar. Vezir-i azam sancak-ı şerifle gitmedikçe gitmemelerin ittifak ve müddealarında müsirr piyade ve süvar dönüp, Varadin köprüsünden berü yakaya mürura teveccühlerin vezir-i azama bildürdiler. Ol saat emr idüp köprü tonbazların kesmeğe ve askeri geçürmemeğe tayin itdüğü ademleri kurşuna tutup, bi mezahim köprüden geçüp doğru Halep Beğlerbeğisi Vezir Abaza Siyavuş Paşa’ya varup cümleye baş eyledüler. Ve kol ağaların davet ve vezir-i azamı aradan kaldırmaya meşveret ve ikaz-ı fitneye mübaşeret eyleyüp, askerinin beş kıst mevacipleri virilmedüğünden vezir-i azam münkesir’ül-hatır olub ref’ ü izalesine fırsatcu eyledüler. Kendü uryan, ciğeri büryan ve hevasına tabi bir alay eşhas-ı erazil ayağa kalkup meydana döküldiler.”

Anlaşılan o ki Süleyman Paşa’nın, yardım çağrılarına karşılık Eğri’ye bir birlik göndermek istemesi ayaklanmanın çıkmasında kritik bir gelişme olmuştur. Fakat başlangıçta Eğri’ye gönderileceklerinden haberi olmayan askerler durumu öğrenince güzergahın tehlikelerle dolu olduğunu öne sürerek gitmek istememişlerdir. Bu sırada

Serçeşme Yeğen Osman Paşa'nın askeri tahrik etmesi⁸¹ ayaklanmanın çıkmasına neden olmuştur. Süleyman Paşa, askerin isteklerinin yerine getirileceği vaadine rağmen isyanın bütün birlikler içinde yayılması üzerine çareyi kaçmakta bulmuş, asilerin istedikleri mührü ve sancak-ı şerifi alarak ve Yeniçeri Ağası Bekri Mustafa Paşa, ordu kadısı Abdülbaki Ağa, Silahdar Süleyman Ağa ile Defterdar Mustafa Paşa'yla birlikte Belgrad'a çekilmiştir. Asiler Süleyman Paşa'nın kaçtığını öğrendikten sonra onun otağını yağmalamışlar ve birliklerin dağılması için çalışmışlardır. Aralarında yaptıkları istişare ile Siyavuş Paşa'yı serdar ve sadaret kaymakamı ilan etmişlerdir (2-5 Eylül 1687).⁸² Asiler daha sonra sultana gönderdikleri bir mahzarda özetle, cephede karşı karşıya kaldıkları müşkiliyetlerden bahsetmişler ve bilhassa Süleyman Paşa'nın girişimlerinden duydukları rahatsızlığı dile getirmişlerdir. Asiler Süleyman Paşa'nın kendilerine vaat ettiği erzak ve terakkilerin verilmediğinden, yaptırdığı yoklamalardan, Eğri'ye gidecek yardımcı birlikleri yağmur altında çadırsız bıraktığından ve ordugahı terk ederek kaçtığından şikayet etmişler, onun şer'an yargılanmasını⁸³ ve sadrazamlığa da münasip birinin getirilmesini istemişlerdir.⁸⁴

Burada ordunun ayaklanması ve İstanbul'a doğru yürüyüşe geçmesinde Siyavuş Paşa'nın rolü de hayli önemlidir. Nitekim Kantemir, Siyavuş Paşa'nın bir taraftan ordunun ileri gelenlerini toplayarak padişahın azlını teklif ederken diğer taraftan kendisine yapılan sadrazamlık teklifini, sırf sultanın sevgisini kazanmak adına geri çevirdiğini söyler.⁸⁵ Süleyman Paşa'nın İstanbul'a kaçtığı anlaşılınca ordu ileri gelenleri Siyavuş Paşa'ya sadrazam olmasını teklif etmişler, o ise sadrazamlık mevkiini sultandan başka hiç kimsenin tevcih

⁸¹ Uzunçarşılı, III, s.472, "...serbölük namuna yazduğu bir zorba olup, Yeğen Osman Paşa imdadı ile levendat dahi karışıp.." Anonim Osmanlı Tarihi, s.1

⁸² Bkz. Zeyl-i Fezleke, s.1073-4, Zübde-i Vekayiat, s. 234-5, Hammer, VI, s.1813, Finkel, a.g.e., s.269, M. Cavid Baysun, "Mehmet IV", İA, VII, MEB yay., İstanbul, 1987, s.555, Fikret Sarıcaoğlu, "Siyavuş Paşa", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cild XXXVII, Ankara, 2009, s.313-4

⁸³ "Vezir-i azam ile şer'le davamız İslam'ında şüphemiz var. Katl olmayınca müteselli olmaz.", Zeyl-i Fezleke, s.1074

⁸⁴ Zübde-i Vekayiat, s.235-7, Krş. Hammer, VI, s.1813, Danişmend, Kronoloji, III, s. 461-3, Altınay, Felaket Seneleri, s.58-9, Özcan, a.g.m., s. 543

⁸⁵ Silahdar asilerin Siyavuş Paşa'yı cebren vezir-i azamlığa getirmiş olduklarını yazar. "Biz senü vezir-i azam itdük" deyü cebren ata bindirüp ve alay ile getirüp firarı Süleyman Paşa otağına indirüp bi'at eylediler." Zeyl-i Fezleke, s.1074

edemeyeceğini söyleyerek bu teklifi ilk başta bu kabul etmemiş, bunun için sultana bir mektup gönderilmesi lüzumunu dile getirmiştir. Siyavuş Paşa İstanbul'a gönderilen bir mahzarda, hareketin padişaha karşı olmadığını, hezimetten ve askerinin ayaklanmasından Süleyman Paşa'nın sorumlu olduğunu ve şayet sadrazam idam edilerek başı ordugaha gönderilir ve ayrıca gecikmiş ulûfeler ödenirse ordunun yatışacağını dile getirmiştir.⁸⁶ Süleyman Paşa ise ordunun tepkisine karşı yapacağı bir şey kalmadığını ve hayatının tehlikede olduğunu anlayarak Belgrad'a çekilmek zorunda kalmış, sonra da İstanbul'a kaçmıştır (15 Eylül 1687).⁸⁷ Kantemir Süleyman Paşa'nın, ordunun Siyavuş Paşa ve taraftarlarınca kışkırtıldığını ve hezimetin bu hainler nedeniyle yaşandığını söylemek için İstanbul'a gitmiş olduğunu, hezimetten dolayı ağlayan Sultan Mehmet'in ise ilk başta güvendiği sadrazamı saklayarak meselenin açıklığa kavuşmasını beklediğini ifade etmektedir. Cepheden gönderilen mahzarın okunması üzerine danışmanlarının, ordunun kalkışmasını önlemek için isteklerini yerine getirmesi ve Süleyman Paşa'yı feda etmesi gerektiğini söylemelerine rağmen Sultan Mehmet ayaklanmanın sadrazama yönelik tepkiden ziyade para meselesinden kaynaklandığına inanarak ulufelerinin gönderilmesiyle ayaklanmanın sona ereceği düşüncesindeydi. Fakat sultanın ulufelerinin ödeneceği yollu cevabına rağmen yatışmayan asiler, Sadrazam Süleyman Paşa'yı korumakta ısrar eden sultanın da en az onun kadar suçlu olduğunu bu yüzden padişahın da azledilmesi gerektiğini, sadrazam başta olmak üzere bazı ileri gelenlerin katledilmesini dillendirmeye başlamışlardır.⁸⁸

Ordunun İstanbul'a Hareketi ve Padişahın Bunu Engelleme Çabaları

Sarı Süleyman Paşa henüz İstanbul'a gelmeden önce asilerin isyanı ve mezkur mahzarları padişaha ulaşmıştı. Sultan Mehmet ise ordunun harekete geçtiğini duyunca asileri bundan men etmek için Siyavuş

⁸⁶ A.g.e., III, s. 146-7

⁸⁷ *Anonim Osmanlı Tarihi*, haz. Abdülkadir Özcan, TTK yay., Ankara, 2000, s. 1, Atâ, *Tarih-i Enderun*, s.167, Hammer, VI, s.1813-4, Zinkeisen, V, s.100, Uzunçarşılı, III, s.489, "„asker-i İslam ile kendi beynine şikak düşdükte, Varadin nama mahalli alup yürüyüp, rü'esay-ı asker: "Eğre'ye imdad lazım ve mevacic kula verilmek gerek.." dediklerinde, bir kayığa binip, askerden firar eyledikte..", *Tarih-i İsâzâde*, s. 186-7, 202-3

⁸⁸ Kantemir, A.g.e., III, s. 144-8, Uzunçarşılı, III, s.493

Paşa'ya hitaben bir *hatt-ı hümayunu*⁸⁹ Mirahur Osman Ağa aracılığıyla asilere göndermiş ve ondan ordunun Belgrad'da kışlamasını istemiştir. Bu sırada Siyavuş Paşa'nın çadırında toplanan asiler Sultan Mehmet'in hatt-ı hümayunu okununca "*biz madem ki Asitane'ye varup ve Süleyman Paşa katli olmadukça dil-hahımız olan ahvale istikrar viremeyüz*" diyerek İstanbul'a hareketleri için ittifak etmişlerdir (22 Eylül 1687). Asiler mührün Siyavuş Paşa'ya verilmesi isteklerini iletmesi için Osman Ağa'yı geri İstanbul'a göndermişlerdir. Süleyman Paşa'nın henüz İstanbul'a geldiği sırada Mirahur Osman Ağa, asilerin İstanbul'a hareket niyetlerini ve mührün Siyavuş Paşa'ya verilerek Süleyman Paşa'nın katli isteklerini arz etmiştir.⁹⁰ Silahdar Mehmet Ağa burada ilginç bir gelişmeden bahsetmektedir. Süleyman Paşa İstanbul'da gizlice Recep Paşa ile buluşarak ona cephedeki ahvali anlatmış ve ordu içinde, sadrazamlık için Rodos'ta sürgün bulunan Kara İbrahim Paşa'nın dillendirildiğini söyleyerek mührü ve sancak-ı şerifi ona teslim etmiştir. Buna karşın vezir-i azamlıkta gözü olan Recep Paşa mührü, sancak-ı şerifi asilerin gönderdikleri mahzarı padişaha teslim etmiştir.⁹¹ Recep Paşa burada kurnazca bir işe girişerek, Kara İbrahim Paşa ağzıyla asilere mektup yazıp bunu sabık vezir-i azamın mührüyle mühürleyip padişaha vererek onun katline ferman çıkartmıştır. Fakat Recep Paşa'nın planı işlememiş ve asilerin Niş civarına geldikleri sırada, gönderilen Silahdar Hasan ağa mührü ve sancak-ı şerifi Siyavuş Paşa'ya teslim etmiştir.⁹² Sultan Mehmet, Siyavuş Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi ile kalkışmanın önüne geçmek istemişse de, Siyavuş Paşa'nın ordunun ilerleyişini durdurmak gibi bir niyetinin olmadığı anlaşılmaktadır.

⁸⁹ *"..serhadd-i mansure kılanın muhafazası tedarükü görülmek Devlet-i Aliyye'nin cümleden ehemmi olan umurudur. İmdi siz Devlet-i Aliyye'nin emekdarı ve vüzerai izamımın namdarı olup, ol serhadlerde dahi vukuf u şuurunuz merteb-i kemalde olmağla, muhafazası umuru sizin dest-i hizmetinize ve uhde-i hüsnü takayyüdünüze vabeste vü havale olunmuşdur. Hemen kendin bi'l-cümle asker-i zaferrehber ile bu sene meştaşı Belgrad'ta idüp tavaif-i askeriyenin her birine kışlak tayin ve bir ferdi bu tarafa azimet eylemeğe ruhsat göstermeyip gereği gibi hıfz u hırsset-i memleket ve zabt ü rabt iasakir-i pür meymenet ile ihtimam üzere olasız.."*, Zübde-i Vekayiat, s.238-9

⁹⁰ Zübde-i Vekayiat, s.239 vd., Krş. Zeyl-i Fezleke, s.1075, Hammer, VI, s.1814

⁹¹ *Tatih-i İ sazade, s.186-7, "...alevlenmiş ateştir önünde bulduğun işte yakıp geliyor. Bir beladır uğradık iftası bir vechile mümkün değil. Rü'esa-yı asker ve lisan-ı eşkiyada Rodos'ta menfi sadr-ı sabık Kara İbrahim Paşa'ya sadaret söylenür. Vücd bulur ise ne ben kalurum ne de sen. Çaresin görmek gereksin.."* Zeyl-i Fezleke, s. 1075

⁹² Zeyl-i Fezleke, s.1075-6

Orduyu yönlendirenlerin başında onun olduğu göz önüne alınırsa Siyavuş Paşa'nın, orduyla birlikte İstanbul'a gelerek padişahın azledimesini sağlamak niyetinde olduğu şaşırtıcı olmayacaktır. Nitekim asilerin isteğiyle vezir-i azamlığa getirilen Siyavuş Paşa'nın henüz Varadin'de iken, asi ocak ağalarının adıyla Şeyhülislam Ankaravî Mehmet Efendi'ye gizlice mektup yollaması ve padişahın hal'i için ordunun hareket halinde olduğunu bildirmesi bu düşüncüyü desteklemektedir.⁹³ Daha önce de ifade edildiği gibi bu sırada Sultan Mehmet'in akıl danıştığı bazı emekli subaylar, ordunun üst kademelerinde bir temizlik önermişlerdi. Bu plana göre sadrazam ve yeniçeri ağası ile cephedeki askeri birliklere komuta eden subaylar azledilmeli, ayrıca gecikmiş maaşlar ödenmeliydi. Bu sırada Kaymakam Recep Paşa⁹⁴, mührün kendisine verilmesi halinde bunların hakkında gelmek istediğini söylemişse de olayı daha da alevlendirir düşüncesiyle buna karşı çıkmış ve mühür Siyavuş Paşa'ya gönderilmiş (28 Eylül 1687), Süleyman Paşa ise katledilmiştir (14 Ekim 1687)⁹⁵.

Sultan Mehmet böylece sadrazamını feda etmek zorunda kalmış ve onun kesik başını asilere göndererek ayaklanmanın sona ereceğini düşünmüştür.⁹⁶ Siyavuş Paşa ise Silahtar Hasan Ağa'yı İstanbul'a göndererek ondan, Süleyman Paşa'nın katlinin ordu tarafından memnuniyetle karşılandığını fakat ayaklanmanın bastırılması ve ordunun, barış ve sükunet içerisinde İstanbul'a gelmesi için ordunun, defterdar, gümrükçü ve diğer üç kişinin katlini istediği mesajını

⁹³ Sarıcaoğlu, a.g.m., s.314, Uzunçarşılı, III, s.489, Krş. *Zeyl-i Fezleke*, s.1074-6

⁹⁴ Kaymakam Recep Paşa'nın, Sultan Mehmed'in kardeşi Süleyman yerine oğlu Şehzade Mustafa'yı tahta çıkarma tasarısı şeyhülislâm ve sekbanbaşı tarafından kabul görmemiş, bundan haberdar olan Sultan Mehmed de Recep Paşa'yı öldürtmek istemiştir. Sultanın niyetini anlayan Recep Paşa ise bir yolunu bulup kaçmış, İstanbul sokaklarında asi ordunun şehre girmiş oldukları dedikodusunu dillendirerek ve esnafa dükkanlarını kapamaları uyarısında bulunarak halkı endişeye sevk etmiştir. Bkz. Hammer, VI, s.1814-5, Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, s.491, *Tarih-i İsâzâde*, s.206, Şemdanizade, *Mir'üt Tevarih*, s.237, *Zübde-i Vekayiat*, s.245-6, *Zeyl-i Fezleke*, s.1079

⁹⁵ Bkz. *Zübde-i Vekayiat*, s.240 vd., *Anonim Osmanlı Tarihi*, s.1, *Tarih-i İsâzâde*, s.204 Şemdanizade, *Mir'üt Tevarih*, s.236, Atâ, *Tarih-i Enderun*, s.167, Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül Vukuat*, I-II, s.287, Kantemir, III, s.149, Sarıcaoğlu, a.g.m., s.314

⁹⁶ Hammer (VI, s.1815) Süleyman Paşa'nın kesik başının ordugaha 8 Ekim'de gönderildiğini yazar. Ordu Filibe'de iken bir çavuşun Süleyman Paşa'nın kesik başını getirmesi sahnesine yönelik Augsburg'lu çağdaş bir ressamın gravürü için bkz. Majer, a.g.m., s.44

iletmesini istemiştir. Bu son ihtar ile Sultan Mehmet'in asilerin kesin olarak İstanbul'a gelecekleri ve kendisini tahttan indireceklerine inanmıştır.⁹⁷ Burada asilerin, isteklerinin yerine getirilmesinden cesaret alarak daha başka azl, sürgün ve katli taleplerinde buldukları görülecektir ki bu da isyanların karakteristik vechelerinden biridir. Defterdar Mehmet Paşa, orduyu asil tahrik edenlerden Küçük Mehmet, Fetvacı Çavuş, Kandilci ve Hacı Halil gibi elebaşlarının Siyavuş Paşa'nın kendi reylerinden dışarı çıkamayacağını düşünerek bazı taleplerde bulduklarını hatta başta Defterdar Seyyid Mustafa Paşa olmak üzere bazı devlet adamlarının öldürülmesinde⁹⁸ ittifak ettiklerini söylemektedir. Asiler mutlak itaat edeceklerine dair söz vermiş olmalarına rağmen⁹⁹ Siyavuş Paşa'nın çadırını bile basmışlardır ki bu, asıl gücün bahsi geçen asi elebaşlarında olduğu ve Siyavuş Paşa'nın orduyu düzene sokacak ve yönlendirecek güçte olmadığını göstermektedir. Nitekim Siyavuş Paşa Defterdar Mustafa Paşa'yı koruyamamış, asiler defterdarı ve evvelce düşmanlık duydukları bazı devlet adamlarını katletmişlerdir. Asilerin bu aşamada bazı görev tevcihlerinde buldukları da anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Padişah ise İstanbul'a yürüyüş halinde olan orduya gönderdiği hatt-ı hümayunlarda, her türlü isteklerinin kabul edileceği ve avdan tamamen vazgeçtiğini bildirerek ordunun İstanbul'a girmesinin önüne geçmek istemiştir. Süleyman

⁹⁷ "Silihdar Moralı Hasan Ağaordudan gelüp, rikab-u hümayuna mahzarı verdü. 'Vezir-i azam cümle erazili önüne katup sürat ile geliyor' didi. Niş vak'asın söyleyip azimetlerinin sebebini su'al buyurdular. Bilürken ketm idüp sükût buyurdular.", Zeyl-i Fezleke, s.1080

⁹⁸ "Sultanın bu aşğıdan alması karşısında cüret bulan isyan elebaşlarından birkaçı kendi iktidarlarının binasını kurbanlarının kanı ile sağlamlaştırmak için hoşlarına gitmeyen bütün devlet görevlilerinin idamını istemek üzere yemin ettiler.", Hammer, VI, s.1814, Katli istenen bu görevlilerden yetmiş kadarı ilgili mahzara yazılmıştır. Silahdar Mehmet Ağa bunlardan bir kısmının ismini zikreder. Bkz. Zeyl-i Fezleke, s.1074

⁹⁹ Hammer, VI, s.1813, Altınay, Felaket Seneleri, s.58

¹⁰⁰ Bkz. Zübde-i Vekayiat, s.243-5, Zeyl-i Fezleke, s.1077-8, Finkel, Rüyadan İmparatorluğa, s.270 vd., Nitekim Şemdanizade, "Mühür dilediğimiz âdeme geldi. Her zamân fırsat destimize girmez. Birkaç gün şu âlem de biz de atup tualım. Ricâlden birkaç kişiyi i'dâm itsek devleti dahi ziyâde kabzaya alurduk" deyüp mühür geldiğinin irtesi umûm hıl'ati için ricâl vezîr otağına cem' oldukda eşkiyâ otağın etrâfını ihâta ve re'îsleri at üzerinde durup Defterdâr Mustafa Paşa'nın katlini talep itdiler." demektedir. Mür'it Tevârih, s. 236-7

Paşa'nın kellesi ile birlikte gönderdiği hatt-ı hümayunda¹⁰¹ (19 Ekim 1687) askerlere maaş ve erzaklarının tam olarak verileceğini sabık vezir-i azamın orduda yarattığı huzursuzluğun da giderileceğini söylemiş fakat ordunun Sofya ya da Filipe'de kışlamasını emretmiştir.¹⁰² Bundan başka Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'yı Sadaret Kaymakamlığı'na getirmiş ve Yeğen Osman Paşa'ya vezirlik rütbesiyle kızı Hatice Sultan'ı vermeyi vaat etmişse de bunlar ordunun ilerleyişini durduramamıştır. Nitekim asiler, efendilerinin tüm barışçıl ve takdir dolu sözlerine rağmen ve gitgide daha yüksek sesle, sultanın av tutkusundan ve hükümdarlığı sırasında ordunun savaş alanlarında yaşadığı büyük utançlardan dem vurarak ilerleyişlerini sürdürmüşler ve Edirne'ye gelmişlerdir (26 Ekim 1687)¹⁰³.

Asiler Edirne'de iken İstanbul'a girilmesi ve padişahın tahttan indirilmesi düşüncesi güçlü bir şekilde dillendirilir olmuş ayrıca bu sırada İstanbul'da da padişah değişikliği çoktan konuşulmaya başlanmıştı. Şeyhülislam Ankaravî Mehmet Emin Efendi gizli olarak ulemayı toplayıp kendisine gönderilen yazıyı göstermiş, burada alınan kararda padişahın hal'i uygun görülmüş ve asilerle İstanbul halkına ilişmemeleri şartıyla anlaşma sağlanmıştır.¹⁰⁴ Asiler ise hal' meselesi için İstanbul'a yazılı talepler bile göndermişlerdi. *Zübde-i Vekayiat'da* Yeğen Osman Paşa'nın, ordunun Edirne'de kalması yolundaki teklifinin asi elebaşılarcınca kabul görmemiş olduğu ve asilerin "elbette bizim

¹⁰¹ "Bundan akdem serdar-ı ekremim ve vezir-i azamım iken ordu-yı hümayunumda asaker-i nusret encamumu bıragup firar ve Asitane-i saadetime sürat üzere istical ile ilgar iden Süleyman Paşa'nın ceza-yı sezası görülüp, ser-i maktuu cümlemin manzuru olduğu için gönderilmiştir. Ve kaymakam Recep Paşa'nın dahi kaydı görülmek üzere iken, bir tarik ile firar idüp lakin ahzu için ademler tayin olunmuşdur. İnşallah Teala ol dahi birkaç güne değin ele getirüldükte cezası görülür ve cümle askere selam olunur. Fi-ma-bad gerek mevacipleri ve levazimatları ve sairî ve gerek Vezir-i maktul Süleyman Paşa'dan rıza-yı hümayunum hilafı müşahede eyledikleri cevri eziyyetin avz ü ecri dilhanları üzere görülmekte taksirat olunmaz. Düşmen-i di böyle ayakda iken ve cevanib-i erbaadan vilayet-i Rimelî'ne dest-i tasallutları ziyade iken cümlesi hem-vare Astane-i saadetime gelmeleri çenden münasib değildir. Hemen Filibeve Sofya ve ol havailerde kışlasınlar. Biz dahi bu taraftan taze asker cemine ihtimam ve pey-der-pey hazine irsaline bez-i ikdam idelim.." Bkz. *Zübde-i Vekayiat*, s.248

¹⁰² Bkz. *Zeyl-i Fezleke*, s.1080-1, Hammer, VI, s.1815, Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa*, s.270-1, Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül Vukuat*, I-II, s. 287

¹⁰³ *Zübde-i Vekayiat*, s.248-9, Krş. Jorga, IV s.196, Hammer, VI, 1814, Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül Vukuat*, I-II, s. 287-8, Akün, a.g.m., s.50

¹⁰⁴ *Zeyl-i Fezleke*, s.1077, Uzunçarşılı, III, s.490

İstanbul'a varmamuz ehemm ü elzemdir" diyerek Yeğen Osman Paşa'nın başında bulunduğu levendat ile çatışma durumuna geldikleri yazmaktadır. Vezir-i azam Siyavuş Paşa da ilk başta leventlerin tarafında olup ordunun İstanbul'da kışlaması taraftarıyken asi elebaşların baskıları nedeniyle bu fikrinden vazgeçmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁵ Kantemir'e göre Siyavuş Paşa'nın, sultanın bu son emrine uyarak orduyu Edirne'de kışlatmak istemesi asilerin tepkisine ve bu sefer kendi aleyhine dönmesine neden olmuştur. Ne pahasına olursa olsun İstanbul'a gitmek ve padişahı tahttan indirmek isteyen asiler, bu emre tepki göstererek arzularına soğuk bakan Siyavuş Paşa'yı hainlikle ve sultanın tarafına geçmekle suçlamışlar ve kendilerini İstanbul'a hareketten men etmesi halinde onu öldürmek ve Sultan Mehmet'in yerine kardeşi Süleyman'ı tahta çıkarmakla tehdit etmişlerdir.¹⁰⁶ Bu aşamada Sadrazam Siyavuş Paşa'nın iki yüzlü bir siyaset izlemekte olduğu ve onun her iki tarafı da idare etmeye çalıştığı üzerinde durulmaktadır.¹⁰⁷ O, ulemanın olurunun aldıktan sonra, bir taraftan padişaha telhisler yazarak ordunun Edirne'de kışlaması için çalıştığını belirtmekte, diğer taraftan da ordunun bir an evvel İstanbul'a gelerek şehre girmesi için elinden geleni yapmaktaydı.¹⁰⁸ Biraz önce de ifade edildiği gibi asiler arasında Edirne'de kalmak ya da İstanbul'a yürüyüşe devam etmek hususunda görüş ayrılığı meydana gelmiş; neticede ikinci seçenek ağır basmış ve bunu engelleyecek güçten mahrum olan Siyavuş Paşa da bu karara uymak zorunda kalmıştır. Padişahın gelen ağır bir *hatt-ı hümayuna*¹⁰⁹ da aldırış etmeyen asiler buna karşılık olarak tehdit içeren bir mektup göndermişlerdir (7 Kasım 1687).¹¹⁰

¹⁰⁵ Bkz. *Zübde-i Vekayiat*, s. 251-3, Krş. *Zeyl-i Fezleke*, s.1086

¹⁰⁶ Kantemir, III, s. 150-1, Krş. *Zeyl-i Fezleke*, s.1080-1, 1085-6

¹⁰⁷ Sarıcaoğlu, a.g.m., s. 314

¹⁰⁸ "Emriniz üzere Edirne'de kışlamağa ittifak olunup konaklar tutulub nakl olunmak üzere iken kul ta'ifesi yek-dil otağumu basub bunda kışlamazuz ve ulufemizi İstanbul'da alup şer ile da'vamızı anda görürüz ve illa otağu başuna yıkaruz' deyüp cebren tuğları kaldırdılar ve Yeğen Paşa kulunuz her ne denli men'e sa'y itdü ise çare idemeyüp kıtale şuru olunmağa ol tarafa azimet ile def'i fitne kılındı.." *Zeyl-i Fezleke*, s.1086-7, Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, s.493-4

¹⁰⁹ "Sen ki vezir-i azamım Siyavuş Paşa'sın cümle ocak ağaları ve ihtiyar kullarıma selam ve du'a iderim. Üç defadır hatt-ı şerif gönderdim, Belgrad ile Edirne arasında kışla ta'yin itdim. Muradınız her ne yüzden ise gerek ulufe ve gerek gönderdiğiniz deftere mestür'il esami olup, devlet hainlerin tutub irsaline va'de eyledim. Asla mültefit olmayup, hatt-ı şeriflerime itaat u inkıyat itmedüğünüzden fikriniz belli oldı,

Taht Değişikliği ve Asilerin İstanbul'a Girmesi

Asilerin gönderdikleri son mahzar, Sultan Mehmet'in kırk yıla yakın saltanatının sona ereceğinin işaretiydi. Ordunun Avusturya karşısındaki durumu kamuoyunda Sultan Mehmed'e karşı ciddi bir muhalefet meydana getirmişti.¹¹¹ Nitekim devletin gerek dışarıda ve gerekse içerideki sıkıntılı durumu nedeniyle böylesine buhranlı bir dönemde vaktinin büyük bir bölümünü avlanmaya ayırması halkın ve ulemanın tepkisine neden olmuştur.¹¹² Ulema, devlet hazinesinin kurutulduğunu, on binlerce Müslümanın Hıristiyanlar tarafından öldürüldüğünü, Macaristan ve Mora'nın elden çıktığını söylemekte ve başkentin bile her an tehlikede bulunduğunu ileri sürmekteydi. Bunlara göre padişahın artık avlanmaktan vazgeçmesini istemek ve böyle sıkışık bir zamanda devlet yönetimini üstlenmesini beklemek gereksizdi.¹¹³ Bu

---

muradınız beni tahttan indirmek ise oğlum Mustafa size Allah emaneti olsun, yerüme geçirüp beni kendi halime koyasız ve küçük oğlum Ahmed'i dahi size Allah emaneti eyledim. Bundan sonra bana zarar kastında isenüz şerrinizden Allah'a sığındım. Hakk Celle ve Ala hazretlerinin bir ism-i şerifi dahi Kahhar'dır. Dilerim Allah'dan ki cümlenüz kahr olasız." Bkz. Zeyl-i Fezleke, s.1087

¹¹⁰ "Evvela kullarım deyen kimdür ve şimdi zahirde biazim padişahımız yokdur. Devlet kaydında olmayup memleketi bu hale koyup şeban ruz kilab sohbeti idüp, dağda gezen adem nice bize padişah olabilir. Ve ba'de'l-yevm sözü nafiz hükmü cari değildir. İstanbul'a varıldıkta padişahımız bellüdür. Ve ana Süleyman Paşa'yı kim öldürsün didi ve bu zalim kethüdalığı ve mirahurluğu ve vezareti halinden berü cem' itdüğü malı teftiş ü tahsilden sonra eşedd-i ukubet ile katli muradımız idi' deyü yer yer çağırışılar ve hatt-ı şerife itibar itmeyüp 'İstanbul'a şer'le dava görmeğe giderüz ve Edirne'de dahi kışlamak ihtimalimiz yokdur' deyüp dağıldılar.", Zeyl-i Fezleke, s.1081

¹¹¹ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye*, Cilt I, E yay., İstanbul, 1982, s.299 vd., Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ü'l- Vukuat*, I-II, haz. Neşet Çağatay, TTKyay., Ankara, 1992, s.282-5, Hammer, VI, s.1666-7, Kantemir, III, s.130-1 Uzunçarşılı, III, s.484-7, Baysun, "Mehmet IV", s.554-5

¹¹² Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani*, haz. Kamil Su, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, İstanbul, 1976, s.145, "...halk kendüden nefret eyleyüp, dedikodu çoğaldı. Memleket elden gitti ve şikardan nice bir feragat itmez, halktan utanmaz veya Allah'dan da mı korkmaz, niceye dektir bu, kırk yıldır avlandı. Reayaya zulm itmiden gayrı ne faide gördi. Ve bu çekilen hep şikar fezahatı değil mi? Ve bu hezargüne ta'namiz sözler ki ulema ve meşayih ve ocak halkı dilinde söylenmeğe başladı.." Zeyl-i Fezleke, s.1041-2

¹¹³ Danişmend, a.g.e., III, s.461-4, Baysun, a.g.m., s.555, Hammer, VI, s.1814-6, Tolstoy'un *Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, s.9-10, "Ulema, sadece avlarla ilgilenmek, Köprülülerin bıraktığı mirası heba etmek, kutsal sayılan atlaşmaları sadece kaprislerinden dolayı ihlal etmek ve böylece imparatorluğun üzerine Tanrının lanetini

sırada Sultan Mehmet'in son gelişmeler için müşaverede bulunmak üzere huzuruna çağırıldığı şeyhülislâmın bu davete icap etmemesi, görevden alınmasına neden olmuştur. Yeni Şeyhülislam Ankaravi Mehmet Efendi nasihat yoluyla avlanmaktan vazgeçirmişse de¹¹⁴ padişahın savaşın masraflarını karşılamak için camilerden de vergi istemesi üzerine ulema, ona nihaî darbeyi vurmaya karar vermiştir.¹¹⁵ Nihayet ayaklanmanın önüne geçmek için atılan hiçbir adım fayda vermemiş, askerler padişahı gelen hatt-ı hümayunları dikkate almayarak geldikleri Silivri'de karargah kurmuşlardır. Asiler buradan şehrin içine girmeden önce padişahın hal'i isteklerini devletin ileri gelenlerine bildirmişler ve yerine kardeşi Süleyman'ın getirilmesi hususunda ittifak halinde olduklarını ihtar etmişlerdir.¹¹⁶

Burada Sultan Mehmed'in tahttan indirilmesi meselesine geçmeden önce Siyavuş Paşa ile Sultan Mehmet arasında geçen bir konuşma hayli ilginçtir. Dimitri Kantemir Sultan Mehmet'in, asilerin baskısına boyun eğerek ordunun başında İstanbul'a gelen Siyavuş Paşa'yı saygıyla karşıladığını ve ona devletin içine düştüğü durumdan ve ordunun, ulema ve halkı kendi tarafına çekerek kendisini tahttan indirmek düşüncesinde olduklarından yakındığını yazar. Sultan Mehmet Siyavuş Paşa'dan sözünü tutarak ayaklanmayı sona erdirmesini ve devleti eski sükunetine kavuşturmasını istemiştir. Siyavuş Paşa ise orduyu sadrazama karşı kıskırttığını itiraf etmekle birlikte askerin ayaklanmaya son vermemesini ve İstanbul'a hareketini Sultan Mehmet'in ordunun isteklerini zamanında yerine getirmemesine bağlamış ve ordunun ilerleyişi karşısında çeresiz kaldığını söylemiştir. Siyavuş Paşa buna rağmen ayaklanmayı sona erdirmek için bütün çarelere başvuracağı sözünü vererek ve "*zat-ı alinizi tahtında güvenli ve mes'ud görmek için hayatımı bile esirgemeyeceğim*" diyerek Sultan Mehmet'i teskin etmiştir. Kalkışmanın başını çekmekle birlikte asilerin İstanbul'a

---

çekmekle" suçladıkları Sultan Mehmet'in hal'inde etkin rol oynamıştır. Bkz. Jorga, IV, s.194-5

¹¹⁴ Zeyl-i Fezleke, s.1043-4, Uzunçarşılı, III, s.493

¹¹⁵ Uzunçarşılı, III, s.486-7, Silahdar Mehmet Ağa, ulema sınıfının padişahı avdan vazgeçirmek ve devlet işleriyle ilgilenmesini sağlamak için bazı nasihatlerde bulunduğunu söylemektedir. Sultan Mehmet ilk başta bu nasihatleri dikkate almamış ve nasihatçileri görevden almıştır. Fakat son aşamada işin ciddiyetini anlayarak o Pazar ava çıkmayarak Valide Camiinde duaya teşrif etmiştir. Bkz. Zeyl-i Fezleke, s.1042-3

¹¹⁶ Zinkeisen, a.g.e., V, s.101, Uzunçarşılı, III, s.493-4

gelmesine engel olamayan Siyavuş Paşa, ileride de görüleceği gibi, asilerin bitmek bilmeyen taşkınlıklarına son vermek için çalışacaktır. Kantemir, *sözünün eri olduğunu kanıtlamak ve vaadini yerine getirmek isteyen Siyavuş Paşa'nın, asi elebaşlarını sarayında toplayarak kendilerine şu şekilde hitap ettiğini yazmaktadır:*¹¹⁷

“Dostlarım, sultanın kalıntı ulufelerimizin yarısını ve öteki yarısını da birkaç güne kadar göndereceğini bilmem söylemeye gerek var mı? Sultan askerlerin arzularına uyarak imparatorluğun hainlerini ölümlle cezalandırdı ve isteklerini tatmin etmek için kendilerini savsaklamadı. Bunun içindir ki şimdi akılları ve fikirleri hep isyanda olan askerleri yumuşatacağımızı ve bunların dünyanın en iyi padişahına gereğince teşekkür etmelerini nasıl sağlayacağımızı düşünmeliyiz. Bununla beraber kazandığı zaferler sayesinde bu kadar şan ve şeref elde eden ve ülkesiyle birlikte ordusunun iyi bir babası olan ve hatta son örnekle salt askerlere değil, fakat tüm Osmanlı İmparatorluğu'na sevgisini kanıtlayan bu kadar dindar ve insafli bir padişahın aleyhine açıkça bir haksızlıkta bulunacak sağduyu sahibi birisinin çıkabileceğini anlamıyorum. Almanlarla ve Venediklilere karşı işlerimizin, birkaç yıldan beri ters gittiği doğrudur fakat sultanın bunda hiçbir kusuru yoktur. Aksine sadrazamın, ordunun ve hazinedeki öbür memurların kötü tutum ve hareketlerinden dolayı ileri gelmiştir. Bundan ötürü bu zorbaların haksızlıklarından ve açgözlülüklerinden dolayı gazaba gelen Allah, hem bizi hem de onları cezalandırmıştır. Bu felaketin yapıcısının bizzat padişah olduğunu ve sonuç olarak da azledilmesi gerektiğini varsayalım. O zaman Osmanlı hanedanı içinde sultanın yerine tahta geçmeye layık insanı nereden bulmalıyız? Çünkü oğulları henüz reşit değiller, yani sonuç olarak bugünün ağır koşulları altında imparatorluğun sorumluluğunu taşıyacak durumda değiller. Her iki kardeş ve özellikle Süleyman sofu olup, vatandaşlarının şikayetlerini dinlemek şöyle dursun gece gündüz ibadetleriyle meşguldürler. Kanundan anlayabilirler fakat silahın nasıl kullanıldığını bilmezler. Sözün kısası aziz olabilirler fakat asker olamazlar. İbadetleri sayesinde göğe yükselttikleri sofuca duaları binlerce askerden yararlı olabilir fakat Osmanlı Devleti'nin bugünkü karışık işlerini yönetecek bir hocaya değil kuvvetli ve cenkçi bir padişaha ihtiyaç vardır. Bugünkü hükümdarımız da böyle birisidir. Ve onun yiğitçe işlerini bilenler, kırk yıldan beri imparatorluğu büyük bir yetenekle yönettiğini gözmezlikten gelemezler. Bundan dolayı ordunun nezdinde sahip olduğumuz bütün nüfuzunuzu kullanarak askerleri sultanı azletmek fikrinden caydırınız.

¹¹⁷ Bkz. Kantemir, *a.g.e.*, III, s. 151-4

Yoksa bu kadar büyük bir imparatorluğun sorumluluğunu onu taşıyamayacak birisinin omuzlarına yüklemeye günahını taşıyacaksınız.”

Daha önce Siyavuş Paşa'nın isyancıların başı olduğundan ve ikircikli bir siyaset izlediğinden bahsedilmişti. Olayların tanığı olan Silahdar Mehmet Ağa'nın, *bulunduğu makamın hakkını verecek derecede kudretli ve otoriter biri olmayıp nüfuzu olmayan bir baş idi*¹¹⁸ dediği Siyavuş Paşa'nın, Kantemir'in kaydı şayet doğruysa, İstanbul'a avdetinden sonra devlet maslahatını düşünen bir devlet adamı vakarıyla hareket ettiği yorumunu çıkarabiliriz. Nitekim ordunun Edirne'de kışlamasında ısrar etmesi yüzünden askerin düşmanlığını kazanan Siyavuş Paşa'nın yine asilerin baskısıyla yani bilmeceburiye İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Siyavuş Paşa, ileride de görüleceği gibi, ayaklanmanın bastırılması için çalışmış fakat bu girişimleri asilerin düşmanlığına neden olduğu gibi canından olmasına da yol açmıştır. Neticede onun bu çabaları ayaklanmanın sonlanması için yeterli olmamış, asi elebaşları sadrazamının yukarıdaki nutkunu onaylar görünerek sarayından ayrılmışlar ve asilerin toplandığı Ortacami'ye giderek onlara sadrazamın sözlerini aktarmışlardır. Bunu, sadrazamın hainliğine yoran asiler ise Siyavuş Paşa'nın yeminini bozduğunu ve Sultan Mehmet'in tarafına geçtiğini, bunun için bir an önce harekete geçilmesi gerektiğini kararlaştırmışlardır. İstanbul sokaklarına dağılan asiler Sultan Mehmet'in devrilmesi için yoğun bir propagandaya yaparak ve başta ulema olmak üzere halktan da taraftar bularak Ayasofya Cami'sinde toplanmışlardır.¹¹⁹ Ayasofya'da yapılan toplantıda ulemanın da oluru alınarak Süleyman'ın tahta çıkarılmasına karar verilecektir. Bu arada Kantemir'de geçen başka bir kayıttaki¹²⁰, Ayasofya toplantısını haber alan Sultan Mehmet'in kardeşleri Süleyman ve Ahmet'i öldürtmek girişiminde bulunduğu dair saraydan istihbarat geldiği ve bu girişimin asileri daha da kızdırdığı için bir an evvel Süleyman'ın tahta çıkarılması için Ayasofya'daki kurula baskı

¹¹⁸ *Zeyl-i Fezleke*, s.1115, Uzunçarşılı, III, s.490-1, Sarıcaoğlu, Siyavuş Paşa'nın kuşatılan Budin Kalesi önlerindeki çarpışmalarda gösterdiği üstün cesaretiyle ün kazanmış olduğunu belirtir. A.g.m., s. 313, Biraz ileride de (s. 315) binicilikte ve okçuluktaki mahareti, takvası, savaşlardaki şecaati hakkında görüş birliği bulunan Siyavuş Paşa'nın, devlet siyasetinden habersiz ve öngörüsüz olduğunun ifade edildiğini söyler.

¹¹⁹ Kantemir, *a.g.e.*, III, s. 154-5, Hammer, VI, s.1816

¹²⁰ Bkz. A.g.e., III, s. 156-7

yaptıkları geçmektedir. Nitekim Sultan Mehmet'in kardeşleri dışında iki tane oğlu olduğu için böyle bir girişimde bulunduğu gerçekçi görülmektedir.¹²¹ Kardeşi Süleyman'ın cülus meselesinde temkinli davranması da bundan ileri gelmektedir. Fakat Sultan Mehmet'in hal' meselesinde takdir-i ilahiye boyun eğerek direniş göstermediği de Osmanlı kaynaklarında yazmaktadır.¹²²

Sonuç olarak Sultan Mehmet, salt ayaklanmacıların değil ulema ve halkın muhalefeti ile karşı karşıya kalmış ve taht değişimi kazınılmaz hale gelmiştir. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa ise bu muhalefetin bir parçası olarak hal' işinde aktif rol oynamıştır. Nitekim her ne kadar imparatorluğun sınır boylarında Sultan Mehmet'in otoritesinin zayıflamasını önlemeye çalışmışsa da, bir süre sonra sultana karşı oluşan muhalefetin doğal lideri haline gelecek¹²³ olan Mustafa Paşa, babasının ve ağabeyinin maruz kaldığı hakaret ve haksızlıkların intikamını almakta tereddüt göstermeyecektir.¹²⁴ Nitekim ulema ile yaptığı toplantıda sultanın tahttan indirilmesi lüzumunu dile getirmiş ve onlardan hal' için görüş istemiştir.¹²⁵ Fazıl Mustafa Paşa, ulemayı dinledikten sonra kendisi de görüşünü dile getirmiş ve Sultan Mehmet'in hal'inin zorunluluk olduğunu fakat bunun cebren değil de sükunetle yerine getirilmesi gerektiğini söylemiştir. Mustafa Paşa'nın önerisiyle saraya gönderilen ulemadan bir heyet vaziyeti sultana bildirmişler ve ondan, tahttan feragat etmesini istemişlerdir. Sultan

¹²¹ Sultan Mehmet erkek çocuğu olduktan sonra Şehzade Süleyman'ı öldürmek istemişse de annesi Hatice Turhan Sultan buna engel olmuştur. Uzunçarşılı, III, s.495

¹²² *Zübde-i Vekayıat*, s. 253, Son hatt-ı hümayunu için Bkz. *Zeyl-i Fezleke*, s.1090

¹²³ Palmer, *Son Üç Yüz Yıl*, s. 36

¹²⁴ Jorga, IV, s. 196, Uzunçarşılı, III, s. 492, Fazıl Mustafa Paşa Merzifonlu'nun idamından sonra birkaç kez hakarete uğramış olduğundan kaymakamlık için huzura çıktığı zaman Sultan Mehmet, "*Babanın ve kardeşinin sadrazamlıkları sırasında rahat etmiştim; sana çok eza cefa ettim..*" diyerek ondan özür dilemiş karışıklığın giderilmesi halinde kendisini mükafatlandıracağını söylemiştir. Bkz. *Netayicül Vukuat*, I-II, s. 287-8, *Zeyl-i Fezleke*, s.1080

¹²⁵ Altınay, *Felaket Seneleri*, s.66-7, "*İşte amme-i askerın matlubu! Hünkarım gıce ve gündüz sayd u şıkar meşgul olub umur-ı devlete mukayyed olmamağla küffar dört tarafdan hücum ve hayır-hahları padişah yanından tard ve mizacgırlere i'tibar iderek işi rütbeye götürdü. Ne dersiz?*", Şemdanizade, *Mür'it- Tevarih*, s. 239, Dimitri Kantemir, ulemanın ve Fazıl Mustafa Paşa'nın toplantı sırasındaki tutumu ile hal' meselesini bildirmeye üzere saraya giden ulema ile sultan arasında geçen diyaloga dair ilginç bilgiler vermektedir. Bkz. *A.g.e.*, III, s.156 vd.

Mehmet ise huzuruna gelen heyeti soğukkanlılıkla karşılayarak tahttan kardeşi Süleyman adına feragat ettiğini bildirmiştir. Böylece askeri bir darbe ile tahta çıkan Sultan Mehmed yine asker ve ulemanın işbirliği ile tahttan indirilmiş¹²⁶; 31 yıl önce karşı karşıya kaldığı benzer bir ayaklanmada, asilerin istediği adamları bir çınar ağacına astırarak koruduğu iktidarını yine askeri bir kalkışma sonucu kardeşi Süleyman'a terk etmek zorunda kalmıştır (8 Kasım 1987).

Sadrazam Siyavuş Paşa'nın İsyanı Sona Erdirmeye Yönelik Girişimleri

Ordunun İstanbul'a gelmesi, yeni karışıklıkların ve anarşinin habercisi olmuştur. Zinkeisen'in ifadesi ile asilerin, içlerindeki isyan ruhunu artık kimse bastıramazdı. Yeniçeriler ve sipahiler bir kez daha sınırsız güce sahip olmak istiyorlardı.¹²⁷ Asiler gücü ellerine aldıklarına kanaat ederek bazı görev paylaşımında bulunmuşlar, bilhassa maddi kazanımlar adına yağma ve talanlarda bulunmaya başlamışlardır. Osmanlı kaynakları¹²⁸ asilerin taşkınlıklarına ve şehri nasıl haraca kestiklerine dair detay vermektedir. Bununla birlikte kırk yıllık yaşamının büyük bir bölümünü her an öldürülme korkusuyla geçirmiş olan II. Süleyman'ın, kendisini tahta çıkaranların elinde kukla olacağı ve askerın başkenti darmadağın edeceği kuşkusuzdu.¹²⁹ Tahta çıkışı ağabeyi gibi bir askeri isyan ile gerçekleşmiş olan Sultan Süleyman'ın önündeki ilk ve öncelikli mesele isyanın bir an evvel bastırılması olmuştur. Nitekim ilk icraat olarak Siyavuş Paşa'yı makamında bırakmış ve ona görevini bağlılıkla yerine getirerek ayaklanmaya son vermesini

¹²⁶ Taht değişimi için Bkz. *Zeyli Fezleke*, s.1092 vd., *Zübde-i Vekayiat*, s. 254, *Tarih-i İsadade*, s. 205-6, Hammer, VI, s.1816, Ahmet Refik, *Felâket Seneleri*, s. 67, Zinkeisen, V, s.101, *Tolstoy'un Gizli Raporları*, s. 10, Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l- Vukuat*, I-II, s. 287-8, Uzunçarşılı, a.g.e., III, s.494-5

¹²⁷ Zinkeisen, a.g.e., V, s.101, "*İstanbul'un asıl beyleri, sadece ağalarına itaat eden yeniçeriler ve sipahiler asında başkenti zorbalıklara boğan basit ağalardı.*" Jorga, IV, s.197-8, Krş. Altınay, *Felaket Seneleri*, s.69 vd.

¹²⁸ Bkz. *Zübde-i Vekayiat*, s.269 vd., "*Va'delerine durmayup bir alay erazil esvak-ı şehirde ve çarşu bazarda bi-edebane harekete başlayup, bazı dekakinleri yağma idüp niçe ehl-i irz ademleri soyup, ırzların yıkup rüsvay ider oldılar ve zabitleri men'e kadi olmayup ruhsat virmeleriyle tecavüzü ziyade ider oldular.*", *Zeyli Fezleke*, s.1096 vd.

¹²⁹ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye*, s. 300

emretmiştir.¹³⁰ Asiler ise İstanbul'a girmeleri önü alınamaz olayların yaşanmasına yol açabileceğinden ve istekleri yani taht değişimi de gerçekleştiğine göre kalkışmaya son vermeliydiler. Ancak bazı ocak ileri gelenleri ayaklanmaya son vermek bir yana, askeri kıskırtmak yoluyla sadrazamı İstanbul'a gelmeye zorlamışlardır. Bu aşamada sadrazamın karşı karşıya olduğu en önemli mesele ise, ordunun gecikmiş ulufelerinin ve taht değişiminden dolayı askere dağıtılması icab eden cülus bahşışı için para bulmak olmuştur. Siyavuş Paşa, Sultan Süleyman'ın cülusuna müteakip Çırpıcı Çayırı denilen mahalde toplanmış bulunan askerlerin ulufelerini vererek onları dağıtmak istemişse de hazinenin boş olması buna imkan vermemiştir. Nitekim 14 Kasım'da yeniçeriler tören alanlarında, sipahiler de At Meydanı'nda toplandıktan sonra, yeni talepler ileri sürmüşler, eskiden olduğu gibi cülûs bahşışinin ve ulûfelerinin verilmesini¹³¹, kendileri için makam ve memuriyetler ile nefret ettikleri memur ve makam sahiplerinin başlarını istemişlerdir.¹³² Siyavuş Paşa ise asilere, talep ettikleri ödemeler için hazinenin yeterli olmadığını ve ancak taksitler halinde bahşişlerinin verilebileceğini bildirerek, Kantemir'in ifadesiyle onları

¹³⁰ "Seni kendüme vezir-i azam vekil-i mutlak itdim şer'i şerif üzre hareket idüp hilafından hazer ile cümlemizi Hak Celle ve Ala hazretleri bir avuç topraktan halk idüp dünyaya getürdiği rıza-yı şerifinde olavuz ve kırk yıldır bir karanlık yerde mahbus ve hayatdan meyuş iken, yeniden dünyaya gelüp gözüm açdum ve alemi herc ü merc buldum. İki eteklerimizi belimize çalıp din ü dünyamıza hayırlu olan işlerde bulunup, gereği gibi hizmet-i ibadullahı yerine getürmeğe sa'y idelüm. Hazret-i Hakkın emr-i şerifi ve Peygamberimizin şeriat-ı mutahharası üzre hareket idüp eşkiya def'ine çare görüp dağıtmak gereksin." Zeyl-i Fezleke, s.1096, Krş. Kantemir, III, s. 167, Özcan, a.g.m., s. 75

¹³¹ Mantran, a.g.e., II, s. 138, Jorga, "Ulufelerinin beş taksitinin dışında yeni hükümdardan ayrıca cülus bahşışini talep eden ordunun başkente gelişi, o döneme kadar huzur ve güven içinde Sultan II. Süleyman'dan sadece iyilik bekleyen ve Köprülüler soyuna borçlu oldukları güveni kaymakamına gösteren İstanbul'un farklı bir görüntüye bürünmesine neden oldu. Gündüz gece demeden sokaklarda vahşi ve öfkeli Anadolu sipahileri görülüyor ve istedikleri her yeri talan ediyorlardı." diyerek asilerin başkentte yarattıkları kargaşalığa işaret etmektedir. A.g.e., IV, s.197, Şemdanizade ise cülus bahşışı verilemediğini ancak üç kış ulufelerinin verildiğini, asilerin bunun üzerine "bahşışsiz ulufe almazuz" diyerek Atmeydanı'na toplandıklarını kaydetmekteyse de biraz ileride Sultan Süleyman'ın cülus bahşışinin dağıtılmasından hemen sonra Eyüp'e giderek kılıç kuşandığını belirtmektedir. Bkz. Mir'û't- Tevarih, s.241

¹³² Tarih- İsâzâde, s. 206, Süleyman Paşa'nın yakın adamlarından Kızlarağası Yusuf ve Kaymakam Recep Paşa'nın katli bunlardan birkaçıdır. Hammer, VI, s.1818

boş laflarla oyalamak istemiş¹³³ ayrıca yukarıda ifade edildiği gibi, asilerin nümayişi karşısında korkuya kapılarak isyanı durdurmak ve eyaletlere yayılmasını engellemek için bir takım atamalar yapmıştır. Asilerin isteği üzerine Kaymakam Recep Paşa'nın katli gerçekleştirilmiş, sonra da onları kışlarına döndüreceği umuduyla askerlere dokuz aylık gecikmiş maaş ödemesinin yapılmasına karar verilmiştir.¹³⁴ Fakat ulufe dağıtımı sırasında sipahiler yeniçerilere beş kist dağıtılırken kendilerine üç kist dağıtılmasına tepki göstererek ikinci kez ayaklanmışlar ve diğer ocakları da kendilerine katılmaya zorlayarak At Meydanı'nda toplanmışlardır.¹³⁵ Buna karşılık olarak Sultan Süleyman'ın asilere gönderdiği bir hatt-ı hümayunu ile "*muradınıza müsa'ade idüp vezir-i azamıma tenbih olunmuştur, du'am istersenüz cemiyetinizi dağıtasuz*" demesi üzerine asiler dağılmışlar ve dükkanlar açılmıştır. Hammer de yeni terakkilerin verilmesi dolayısıyla asilerin geçici olarak yatıştıklarını ve bunların itaate yatkın görünmeleri nedeniyle Sultan Süleyman'ın kılıç kuşanmak üzere Eyüp'e gittiğini belirtmektedir.¹³⁶ Fakat cülûs bahşişinin dağıtılmaması asilerin tepkisine neden olmuştur.¹³⁷ Nitekim

¹³³ A.g.e., III, s. 167, Krş. Uzunçarşılı, III, s.496-8

¹³⁴ Asilerin Recep Paşa'nın katlini istemeleri karşısında Siyavuş Paşa, "*bu yaramazların muradlarına müsaade gösterildikçe fitne vü aşubları sükun bulmak mümkün değildir.*" diyerek padişaha paşanın katli için telhis yazmıştır. Ayrıca "*cülûs-ı hümayun bahşişi tedarüküne bir vechile imkan olmayup.. üç kist mevacibleri için ikibinüçyüz kise akçe ihsan*" olunmuştur. Bkz. Zübde-i Vekayiat, s.268, Krş. Zeyl-i Fezleke, s.1096-7

¹³⁵ Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa*, s.274, Anonim Osmanlı Tarihi, s.1, "*Ve cebeci gelüp At Meydanı'nda sipaha teba'iyet ve meşveret idüp ulufeniz her ne zaman ise hazırımız. Cülûs bahşişi ve terakki ve gulamiyye ve veldiş isterüz, müsaade olunmaz ise cemiyetimizi dağıtmazı' deyü vezir-i azam sarayına varup feryad eyledüler. Şimdilik bu üç kist mevacibü alsunlar birkaç güne değün gelecek akçadan kusuru dahi tekmiil olunur, lakin bahşiş hususu bir hal ile mümkün değil hazineye müzayaka olduğınbilürler bu sevdadan fariğ olsunlar ve ancak gulamiyye ve terakki ve veledişleri kabil haberin gönderüp, isga itmeyüp müdde'alarında musirr oldular. Ve yeniçeri dahi At Meydanı'nda çağrışup 'sefer yoldaşlarımızın bi't-tamam ulufe ve gulamiyye ve terakki ve veledişleri virilmeyince, biz de ulufemizi almazız ve cemiyetimizi bozmazız' deyü, mevc urup derya gibi çalkalandılar..", Zeyl-i Fezleke, s.1100, "*..bir alay mela'in yüze çıkup, erkan-ı nizam-ı din ü devleti yıkup, alemi fesada virdiler.. bazı ağraz-ı fasidelerine teşebbüs için yeniçeri yeni odaları pişgahında vaki Lahm-Meydanına ve sipah ta'ifesi dahi Sultan Ahmet Camii Şerifi önünde olan At-Meydanı'na nasb ı livayı bağı ü tuğyan idüp..", Zübde-i Vekayiat, s.268**

¹³⁶ A.g.e., VI, s. 1818, Krş. Zeyl-i Fezleke, s.1105, Zübde-i Vekayiat, s.271-2

¹³⁷ Sarıcaoğlu, a.g.m., s.314

ertesi gün vezir-i azamın sarayında ulema, ocak ağaları ve asi elebaşları toplanmış, Siyavuş Paşa'nın bunlara asilerin taşkınlıklarının sebebini sorması üzerine asi elebaşları ödemelerin tam olarak yapılması ve cülus bahşisi talebinde bulunmuşlardır. Siyavuş Paşa ise hazinenin boş olduğunu ve diğer ödemelerin yapılacağını fakat bahşışten vazgeçmeleri gerektiğini aksi halde mührü padişaha teslim edeceğini söylemiştir. Siyavuş Paşa'nın bu tutumu üzerine cemiyet dağılmıştır.¹³⁸ Fakat burada asi elebaşların herhangi bir bahane ile ocakları kışkırtarak ve benzer gerekçelerle isyanlarına son vermeyeceklerini göstermek istedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim gerek vezir-i azam gerekse padişah'tan gelen cemiyetlerini dağıtma emir ve ricalarına boyun eğerek dağılan asiler yeniçeri Ağası Cadı Yusuf'un zorbaları öldürdüğü¹³⁹ haberini alınca yeniden harekete geçmişlerdir. Nitekim Siyavuş Paşa'nın son konuşmasından sonra dağılan asiler bilhassa Fetvacı Hüseyin Çavuş ve Hacı Ali Ağa'nın kışkırtmalarıyla yeniden ayaklanmışlar ve isteklerinin yerine getirilmesinde ısrarcı olduklarını göstermişlerdir. Asiler bütün ocaklar arasında birlik sağlayarak halka dükkanlarını açmamalarını dikte etmişler, Darüssade Ağası Yusuf Ağa'nın kendilerinden habersiz Mısır'a gönderilmesini¹⁴⁰ bahane ederek ödemelerinin yapılmasını engellemek ve cemiyetlerini dağıtmak niyetinde olduğu Fazıl Mustafa Paşa, yeniçeri ağası ve başdefterdarın azilini talep etmişlerdir. Fazıl Mustafa Paşa padişahın şefaatiyle mevkiini korumuşsa da yeniçeri ağalığına Cerrah Mustafa Ağa ve çavuşbaşığa da Fetvacı Hüseyin Çavuş getirilmiştir.¹⁴¹ Uzunçarşılı asilerin bu sefer defterdar olmak isteyen Küfri Ahmed eliyle ve dördüncü defa ayaklandıklarını yazmaktadır. Asiler ödemelerin yapıldığı sırada çarşı ve dükkanları kapatarak defterdar ve vezir-i azam

¹³⁸ Zeyl-i Fezleke, s.1101

¹³⁹ "Ağamız olacak Cadı kimimizi dövüp kimimizi diyar-ı ademe gönderdiğinden gayri bugün vezir-i azam sarayında meşverette bizim bahşış ve terakkimizi aldırımamaya zamin olmuş. Kanun üzere üçer bin akçe cülus bahşisi ve birer akçe terakkiden geçmeziz. Matlubumuza müsaade olunmayınca cemiyetimizi dağıtmazız. Henüz muradımıza vasil olmadan ve cemiyetimizi dağılmadan göz göre bizi böyle dövüp öldürmiye başladı ve birkaç günden sonra cemiyetimi bertaraf oldukça sühulet ile cümlemizi izale etmek emr-i mukarrerdir ve mukaddem biz bunun hakkından gelelim.." Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, s. 498

¹⁴⁰ Asilerin zoru ile Yusuf Ağa'nın malları müsadere edilmiştir. Zeyl-i Fezleke, s.1104

¹⁴¹ Zeyl-i Fezleke, s.1101, Uzunçarşılı, III, s.498

saraylarını taşlamışlardır (4 Aralık 1687). Bunun üzerine çeşitli gelir kaynakları yaratılarak kapıkullarının ulûfe ve bahşiş talepleri karşılanmış ve asilerden, padişahın emriyle dağılmaları istenmiştir.¹⁴² Uzunçarşılı kaldırım kabadayıları olarak nitelediği asilerin İstanbul'daki taşkınlıkları sırasında Avusturya ordusunun kaleleri bir bir işgal ederek Belgrad'a kadar ilerlediği haberleri gelmiştir.¹⁴³

Döneme tanıklık eden Silahdar Mehmet Ağa asi elebaşlarının çeşitli bahanelerle ocaklıları kıskırtması, bahsi geçen talepleri için sık sık cemiyet etmeleri ve bu durum karşısında Vezir-i azam Siyavuş Paşa'nın çaresiz kalarak bazı tavizlerde bulunduğu dair teferruat vermektedir. Fakat asi elebaşlarının dağılıp sonra bir bahane ile yeniden ayaklanması karşısında Kaymakam Fazıl Mustafa Paşa ve onun yönlendirdiği Siyavuş Paşa asileri dağıtmak için harekete geçecektir.¹⁴⁴ Nitekim Siyavuş Paşa ve Fazıl Mustafa Paşa'nın ayaklananları sindirmek amacıyla anarşiyi yaratanları uzaklardaki eyaletlere atamak¹⁴⁵ dışında asileri cebren dağıtmak için harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Siyavuş Paşa bunun için ilk olarak yeniçeri ağalığına getirdiği Harputlu Ali Ağa¹⁴⁶ ile birlikte harekete geçmiş fakat özellikle Köprülüzade Mustafa Paşa'nın tahrikleri ile zorbabaşlarını tedib etmek istemesi ve yeniçeri ve sipahi ağalarını azletmesi askerin yeniden ayaklanmasına sebep

¹⁴² Silahdar Mehmet Ağa'nın naklettiğine göre, saraydaki bazı gümüş ve altın kap kacak vb. şeyler sikke olarak kesilmek üzere darphaneye gönderilmiş, bunun yetmemesi üzerine bazı zenginlerden rızası olsun olmasın bir miktar *imdatiye* toplanarak kargaşa ortamının sonlandırılması için gerekli olan para güç bela ödenmiştir. *Zeyl-i Fezleke*, s.1103, *Zübde-i Vekayiat*, s.271, *Tarih-i İszâde*, s.206, Özcan, a.g.m., s.75, "Ba'dehu yeniçeri mütaka'idleri ve neferleri hisâb olunup otuz sekiz bin yüz otuz bire bâliğ olup serhadlû dahi otuz iki bin ikiyüz altmış üç ki yetmiş bin dört yüz yeniçeriye lâ-ilâc dört bin kîse ve cebeciler Âstânelü ve serhadlû onikibin beş yüz elli kişiye iki yüz kırk iki kîse ve beş bin topçuya yüz kîse ve altıyüz yetmiş arabacıya on üç kîse ve sipâh ile silâhdâra üçyüz kîse bahşiş virildi.", Şemdanizade, *Mür'it- Tevarih*, s. 240-1, Uzunçarşılı 4557 kise bahşiş dağıtıldığını yazar. *Kapıkulu Ocakları*, I, s.342

¹⁴³ *Büyük Osmanlı Tarihi*, III, s.498-9, Altınay, *Felaket Seneleri*, s.74-5

¹⁴⁴ Fazıl Mustafa Paşa, nüfuzu altında olan eniştesi Sadrazam Siyavuş Paşa'ya sürekli olarak asileri kırmayı ve İstanbul'dan temizlemesi telkininde bulunmuştur. *Zeyl-i Fezleke*, s.1115, *Zübde-i Vekayiat*, s.274-5, Uzunçarşılı, III, s.500

¹⁴⁵ Jorga, a.g.e., IV, s. 198

¹⁴⁶ Yeniçeri ağasının adı bazı kaynaklarda Ali bazı kaynaklarda Süleyman olarak geçmektedir. *Zübde-i Vekayiat*, s.273, *Zeyl-i Fezleke*, s.1115, *Tarih-i İszade*, s. 207, Şemdanizade, *Mür'it- Tevarih*, s.241, Sarıcaoğlu, a.g.m., s.314, Hammer, VI, s.1818, Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül Vukuat*, III-IV, s.1

olmuştur. Bu gelişmeler üzerine asiler, çok sayıdaki sorunları için başka bir suçlu aramakta gecikmemişler ve bunu, düzeni sağlama çabalarının başını çekmekle suçladıkları Fazıl Mustafa Paşa'da bulmuşlardır. Evvelce verdikleri söze rağmen tekrar ayaklanan asiler Siyavuş Paşa'ya başdefterdarın ve yeniçeri ağasının azlını istemişlerdir.¹⁴⁷ Nitekim Harputlu Ali Ağa'nın ocak zorbalarını temizlemeye başlaması üzerine sahneye yeniden çıkan Fetvacı Çavuş ve Hacı Ali ocaklıyı tekrar tahrik ederek yeniden ayaklandırmışlardır. Asiler taşkınlıklarını had safhaya çıkararak önce bu atamayı tanımamışlar ve eski yeniçeri ağası Cerrah Mustafa Ağa'nın ağaları olduğunu söyleyerek onun nasb edildiği yere gitmesine engel olmuşlardır. Yeniçeri ağası bunun üzerine tahrikçi Fetvacı'yı öldürmeyi düşünmüşse de casusu vasıtasıyla bunu öğrenen Fetvacı da onu öldürmek üzere harekete geçmiştir. Bundan sonra yeniçeri ve sipahiler yol haritalarını çizmek için yaptıkları bir toplantıda, Harputlu Ali Ağa ile bazı umura müdahale edenlerin katlini istemek, eski ağalarını geri getirmek ve vezir-i azamın umura müdahale etmemesi için padişahın söz istemekte ittifak etmişlerdir.¹⁴⁸ Sipahiler de şayet yeniçeriler kararlarından dönerlerse hepsini kılıçtan geçirmek ve vezirleri de öldürerek yerlerine kendi adamlarını getirmek üzere fikir birliğine varmışlardır.¹⁴⁹ Asilerin baskılarına dayanamayan Siyavuş Paşa çaresiz kalarak Köprülüzade Mustafa Paşa'yı azl ederek Boğazhisar'a sürgüne göndermiş, Harputlu Ali Ağa ise kendilerine bir fenalıkta bulunmayacağına dair yeminler etmek suretiyle yerinde bırakılmıştır.¹⁵⁰ Fakat asiler daha sonra karar değiştirerek azline muvaffak oldukları Mustafa Paşa'nın katli için Şeyhülislam Debbâğzade Mehmet Efendi'den fetva istemişler, buna yanaşmaması üzerine onu azlettirip yerine kendi isteklerine boyun eğeceğine inandıkları Seyyid Feyzullah Efendi'yi tayin ettirmişler ve vezir-i azamın ricasıyla Mustafa

¹⁴⁷ "Köprülüoğlu Fazıl Mustafa Paşa bize cülus in'amı ve sair verilmesini menedip izalemizi kast etmiş; babası ve karındaşı ceddimizi kırıp ocağımıza incir dikti; ilmiyle amil değil.." Zeyl-i Fezleke, s.1102, Zübde-i Vekayiat, s.274, Tarih-i İsâzâde, s.207, Hammer, VI, s.1818-9, Altınay, Felaket Seneleri, s.70

¹⁴⁸ Zeyl-i Fezleke, s.1117 vd.

¹⁴⁹ Silahdar Mehmet Ağa, a.g.e., s. 98-99, Zeyl-i Fezleke, s.1117

¹⁵⁰ Uzuncharşılı, III, s.500, Krş. Zeyl-i Fezleke, s.1117-8, Tarih-i İsâzâde, s. 207, Zübde-i Vekayiat, s. 274

Paşa'nın katlinden de vazgeçmişlerdir (10 Şubat 1688)¹⁵¹. Feyzullah Efendi¹⁵² ise, şeyhülislam olmasından sonra asilere halkın mal ve namusuna tecavüz etmemek, adetleri ve arzuları üzerine meselelerini bir konu olarak ele almamak, gaza ve cihada hazır olmak, her birinin halkın mallarıyla değil de kendi işleriyle uğraşmak gibi hususları şart koştuğunu, buna dair onlardan söz aldığını hâl tercimesinde ifade etmektedir. Feyzullah Efendi, *“Bundan sonra gürültü kesilmiş, alçaklar yumuşamış ve bu hal üzere günler birbirini kovalarken ben onları beklemedikleri bir yerden tuzağa düşürecek bir hile tasarlıyordum..”* demektedir.¹⁵³

¹⁵¹ *Zeyl-i Fezleke*, s.1119 vd.,*Tarih-i İsâzâde*, s. 208, Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, III-IV, s. 1, Hammer, VI, s. 1819, Uzunçarşılı, III, s. 500-1

¹⁵² Şeyhülislam Feyzullah Efendi başka bir ayaklanma olan 1703 Edirne Vak'ası sonucu katledilmiştir. Bkz. İsmail Katgı, *Maktûl Şeyhülislamlar*, İz yay., İstanbul, 2013, s.542 vd.

¹⁵³ Feyzullah Efendi hal tercümesinde bu olayları şöyle anlatır: *“..Hal' ve iclas dolayısıyla fitne ve sefalet yayılıp, zulüm ve fesad ertip, kötülük yıldızı parlayıp, haydutlar etrafı çevirip işler tamamen sarpa sarınca Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu Mustafa Paşa'ya gittim. Zalimleri ortadan kaldırmak hususunda onunla konuştum, kendi kendime kararlaştırmış olduğum bir hileyi kendisine anlattım, beğendi. Düşündüğüm şekil üzere işe başlamayı kararlaştırdık. Yeniçeri ağası Ali Ağa da and vererek bizimle birlik olduğu gibi muayyen bir günde kendisine tabi olanlarla birlikte bize katılacağına dair söz verdi. Muayyen gün gelince Ali Ağa'ya haber göndererek sözünü yerine getirmesini istedik. O, cevap olarak birkaç gün daha sabretmemizi, zalimlerin bir feveran zamanı bulunduğu söyledi. Biz ısrar ettikse de o yine direndi. İşimiz tahakkuk etmediği gibi mesele de duyuldu: Erazil işin farkına vararak mağlubiyet üzere olduklarına iyice kanaat getirdiler. Bu defa yaptıkları kötülüğü telafiye koyuldular. “Allah'a, Peygambere ve salahiyetlerine itaat ediyoruz; bundan böyle bu kilide bir anahtar olacak, iyilikle bizi idare edecek, bilgi ve iyilik vasıflarına sahip bir adamın fetva makamında bulunması bize gerek” dediler. Konstantiniyye halkına danışmağa başladılar ve herkes beni gösterip aranılan adamın benim olduğumu ileri sürdüler. Bunun üzerine tahttan indirme işinde onlarla birlik olan vezir-i azam [Siyavuş Paşa] ile konuşup beni müftülüğe kabule zorladılar. Bense direndim. Kah ısrar ederek kah rica yoluyla tekliflerini tekrarladılar. Bunun üzerine Üsküdar'dan gönderildiği yere gitmeğe hazırlanan Köprülüzade Mustafa Paşa'ya haber gönderip durumu bildirerek fikrini sordum. Kendisi cevap olarak bu mesele üzerine anlaşıldığını, kabul etmenin gerekli olduğunu, reddetmenin hoş karşılanmayacağını söyleyerek reddetmemem hususunda ısrar etti. O benim, bu erazili- Yüce Tanrı onları yer yüzünden kaldırsın-reddedişimi öğrenince, bu milletin düzelmesini ve bu zalimlerin ezilmesini Tanrının mukadder kılmasını diledi. Bundan sonra Sultan Süleyman Han-Tanrının rahmet ve mağrifeti üzerine olsun- beni çağırttı; huzuruna vararak yüce meclisiyle şereflelendim. Huzurunda oturmanı emretti, beni müftülüğe tayin etti ve bana ima yolu ve açık olarak bazı tavsiyelerde bulundu.”*, Bkz. Ahmet Türek- Fahri Ç. Derin, “Feyzullah

Yukarıda da ifade edildiği gibi Avusturya ordusunun bazı kaleleri alarak Belgrad'a ilerlediği haberleri başkentte tedirginlik yaratmakta ve Sultan Süleyman ise bir an evvel asilerin isyanlarına son vermek ve orduyu cepheye göndermek düşüncesindeydi. Bu aşamada Silahdar Mehmet Ağa'da geçen ilginç bir gelişme vardır ki o da asi elebaşlarından Fetvacı Hüseyin Çavuş'un gidişatın iyi olmadığından bahisle, daima tahrik ettiği ocaklının zapt edilemeyecek bir hale geldiğini görerek Siyavuş Paşa'ya ordunun cepheye sürülmesini teklif etmesidir. Siyavuş Paşa buna karşılık olarak hazineye para olmadığından dem vurmışsa da Fetvacı Çavuş ordunun tedariki için gerekli paranın bulunacağını söylemiştir. Nitekim İstanbul, Edirne ve Bursa kadılarına yazılar yazılarak buralardan sekiz ve hazineden çıkan ikin bin kese ile toplam on bin kese akçe toplanarak sefer hazırlığı görülmüştür. Ayrıca Siyavuş Paşa'nın Macaristan serdarlığı için dair bir hatt-ı şerif çıkarılmış ve Sultan Süleyman tarafından çıkarılan bir hatt-ı hümayun asilerin huzurunda okunmuştur. Kapıkullarının o sıradaki menfi durumlarını göstermek açısından bu hatt-ı hümayununu aynen aktarmak yerinde olacaktır:¹⁵⁴

“Siz ki vezir-i azam ve yeniçeri ve sipah ve cebeci ve topçu kullarımız; cümlenize selam, dualar ederim. Bu ane gelince payitahtımızda ve Rumeli ve Anadolu halkı ateşlere yakıp alemleri haraba verdiniz; bu devlet padişahlığın yoksa size mi sipariş ettiler. İçerü ve taşra mansıblarımda olan ocak ağalarını istediğiniz gibi tebdil ve tagyir edip gün geçmez cemiyetten şehir-i İstanbul'u berbad edip zengini fakir ve fakiri zelil oldu ve bir alay ibadullahın ırzların paymal ve aleme rüsvay eylediniz; yoğsa size dünyada cevap verir yok mu? Bade'l- yevm bu fena hallerden el çekip hayır duam alırsınız ve illa bedduama uğrarsınız; vezir-i azamı serdar ettim. Sefere amade olup gönül birliği ile din-i mübin, uğur-ı hümayun ve hizmet-i ibadullahta bulunmanız vesvesse..”

Bu hatt-ı hümayuna boyun eğen asiler dağılmış ve Siyavuş Paşa'nın tuğu kapısı önüne dikilmiştir. Fakat ordunun sefere çıkacağı sırada asilerin yeni bir kalkışması ve akabinde de *Sancak Olayı* denilen gelişme yaşanacaktır. Nitekim bu sırada asi elebaşlarından Fetvacı Çavuş'un öldürülmesi asilerin yeni bir kalkışmasına neden olmuştur. Bu

Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi”, *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı: 24, İstanbul, 1970, s. 75-7, Krş. Katğı, *Maktûl Şeyhülislamlar*, s.391

¹⁵⁴ Uzunçarşılı, III, s.501-2, Krş. *Zeyl-i Fezleke*, s.1121

gelişme ise hem Harputlu Ali Ağa'nın hem de Siyavuş Paşa'nın sonunu hazırlayacaktır. Nitekim Siyavuş Paşa, böyle kritik bir zamanda onu öldürdüğü için yeniçeri ağasını azarlamıştır.¹⁵⁵ Çünkü Fetvacı Çavuş'un öldürülmesi bir bakıma kendisinin sonu anlamına gelmektedir.

Sadrazam Siyavuş Paşa'nın Asilerce Katli

Fetvacı Çavuş'un öldürülmesi yeni bir ayaklanmanın çıkmasına, diğer bir deyişle şimdilik yola gelen asilerin tekrar harekete geçmelerine sebep olmuştu. Fetvacı'nın katlini öğrenen sipahiler Atmeydanı'nda toplanarak yeniçeri ve cebecileri de davet etmişler ve onun intikamını almak üzere Hacı Ali denilen zorbabaşını liderleri yapmışlardır. Fetvacı çukadarları da diğer asi elbaşlarına Fetvacı'nın katledildiğini ve yeniçeri ağasının diğer zorbaları ortadan kaldırmak için ferman aldığını ve bütün ocaklıların toplanarak Harputlu Ali Ağa'nın katledilmesi gereğini dile getirmişlerdir. Bu sırada yeniçeri ağası da kışlalara gelerek Fetvacı Çavuş'un padişahın emri ile öldürüldüğünü ve diğer zorbalara da aynı akıbete uğratılacağını söylemiş, bunun üzerine öfkeli yeniçeriler işlediği cinayetten dolayı onu öldürmüşler ve *"vezir-i azamı dahi istemeziz"* diyerek yeniçeri meydanına toplanmışlardır. Asiler daha sonra da eski ağaları Cerrah Mustafa Ağa'yı yeniçeri ağası tayin etmişlerdir. Vezir konaklarını yağmalamak niyetinde olan asiler buna, Defterdar Hüseyin Paşa ile Vezir-i azam konaklarından başlamak

¹⁵⁵ *Tarih-i İszâde*, s. 208, *Zübde-i Vekayiat*, s.275, Yeniçeri Ağası Harputlu Ala Ağa ocak ihtiyarlarının da desteğini alarak Fetvacı Çavuş'u öldürmek istemiş ve bunun için Siyavuş Paşa'ya başvurmuştur. Ona *"madam bu zorbalara hayatdadır, siz sadarete ve ben ağılıktarahat olamazız. Bu dört nefer re'islerinin hakkından gelindikten sonra sa'irleri hiçten hiçtir ve ben Fetvacı'yı hüsn-ü hal ile katl iderim"* demiş fakat Siyavuş Paşa bu teklife sıcak bakmamıştır. Bunu öğrenen Fetvacı Çavuş ise onu öldürmek istemişse de Harputlu Ali Ağa *"dirin ile söyleşmekden ölün ile söyleşmek yekdir"* diyerek onu öldürmüştür. Bunu gören Fetvacı'nın adamları durumu derhal yeniçerilerin elebaşlarından Hacı Ali Ağa'ya bildirmişlerdir. Harputlu Ali Ağa ise Fetvacı'yı öldürdüğünü Siyavuş Paşa'ya söyleyerek ondan bütün zorbaları ortadan kaldırmak için ferman istemiştir. Siyavuş Paşa ise *"Allah belan virsün, sana kim didi Fetvacı'yı öldüresin. Şimdi zamanı mıydı? Sefer yaklaştı, biz bulsak bir ademi iki ederdik henüz ortalığın fitnesi sükun bulmadan ne var idi, behey zalim bu kistahlığı idecek"* diye onu azarlayarak yaptığının olayları büsbütün içinden çıkılmaz hale getireceğini söylemiştir. Bu sırada ocak ihtiyarları gelerek Fetvacı'nın öldürülmesinden sonra zorbalara ortadan kaldırılması gerektiği uyarıları üzerine yeniçeri ağasına istediği fermanı vermiştir. Bkz. *Zeyl-i Fezleke*, s.1122-3

istemişlerdir. Önce yeniçeri ağası tayin ettikleri Cerrah Mustafa Paşa'ya vekil olan Sekbanbaşı Mahmud'u öldürmek istedilerse de o kaçımayı başarmıştır. Asiler daha sonra da vezir-i azamın sarayına doğru hareket ederek ondan mührü istemişlerdir.¹⁵⁶ Ne ki isteklerini yerine getirmediğine inandıkları vezir-i azamı öldürmeye kararlı olan asiler fikir birliği ederek ve Dimitri Kandemir'i ifadesi ile "*Sadrazam Sultan Süleyman'ın düşmanıdır, bundan ötürü sözünü tutmayan birisi gibi öldürülmesi gerekir.*"¹⁵⁷ diye haykırarak emellerini açığa vurmuşlardır. Siyavuş Paşa ise işin çığırından çıkması üzerine devlet erkanını sarayında toplayarak yeniçeri ağasının marifetini söylemiş ve asileri kesin olarak kırmak üzere harekete geçmiştir.¹⁵⁸ Asiler bu sırada Fezullah Efendi'nin de katıldığı bir toplantı yapmakta olan Siyavuş Paşa'nın sarayını kuşatmışlar, duvarları taşıyıp, tüfeklerini ateşlemişlerdir. Fakat bu girişimlerinin karşısında, bizzat kendi istekleriyle şeyhülislamlığa getirdikleri Fezullah Efendi ile iki silahlı kadıyı ve defterdarı karşılarında bulmuşlardır. Öfkeli yeniçeriler bu durum karşısında geri dönmek zorunda kaldırsa da vezir-i azamın sarayını kuşatarak Fezullah Efendi ile iki kazaskeri geri çekilmeye zorlamışlardır. Fezullah Efendi hâl tercemesinde, bu sırada Siyavuş Paşa ile müşavere halinde olduğunu, asilere karşı koyup savaştıklarını ve onları sarayın dışına çıkardıktan sonra kapıları kapattıklarını belirtmektedir. Fezullah Efendi Bostancıbaşı Musa Ağa'ya, Büyük Mirahur Ömer Ağa'ya ve tersane kethüdası ve saire vezirin ağzından yazılar yazarak ellerindeki toplulukları bir araya getirip asileri dağıtmak yolunda direktifler vermiş; İstanbul kadısına da, alim ve şeyhlerin padişahın sarayında toplanmaları, Sancak-ı Şerif'in çıkarılması, muhasara ve tazyik altında olduklarını ve yardımlarına gelmelerini bildirmiştir.¹⁵⁹

Çağdaş kaynaklar da onu doğrulamaktadır. Asilerin sarayı basması karşısında mahiyetindeki devlet erkanı ve ulema Siyavuş Paşa'ya, saraya gidip sancak-ı şerifi çıkarmak yoluyla bu gaileyi defetmek teklifinde bulundularsa da vezir-i azam buna olumsuz yaklaşmış ve

¹⁵⁶ Bkz. *Zeyl-i Fezleke*, s.1124 vd., *Zübde-i Vekayiat*, s.275-6, *Tarih-i İsâzâde*, s.208, Hammer, VI, s.1819, Zinkeisen, V, s.101, Uzunçarşılı, III, s.502-3

¹⁵⁷ Kantemir, *a.g.e.*, III, s. 167, Krş. *Zübde-i Vekayiat*, s.265, Hammer, VI, s.1815

¹⁵⁸ *Zeyl-i Fezleke*, aynı yerde

¹⁵⁹ Türek-Derin, a.g.m., s. 77

mührü ancak padişaha vereceğini söyleyerek direnme niyetinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁰ Siyavuş Paşa ise önceki gün padişahın huzuruna çıktığını ve onun kendisine itab ile “*sen de zorbasın*” dediğini belirterek Sultan Süleyman’a güvenemediğini, şayet böyle bir girişimde bulunursa ve zorbalara galip gelirlerse kendisini katledebileceklerini söylemiş ve kadere boyun eğerek direnme niyetini göstermiştir. Bu sırada saray dışında toplanan asiler bağırarak vezir-i azamdan mührü istemişler ve sarayı yakmak tehdidinde bulunmuşlarsa da o mühre zorla sahip olmadığını ve illa onu kendisine emanet eden padişaha vereceği karşılığını vermiştir. Asiler “*Eğer başı kendüye gerek ise iyilik ile mührü göndersin, yarın padişaha arz edip tekaüd mü ister ve mansıb mı ister ne murad ederse şefaatt edip alıverelim..*” dedilerse de Siyavuş Paşa kararından dönmemiş ve mührü padişaha bizzat kendi eliyle teslim edeceğini tekrarlamıştır. Asiler bu şekilde emellerine ulaşamadıklarından bizzat padişaha müracaat ederek Özi muhafızı Bozoklu Mustafa Paşa ya da İsmail Paşa’nın vezir-i azamlığa getirilmesini istediler. Sultan Süleyman ise *def-i fitne* için Bozoklu Mustafa Paşa’nın vezir-i azamlığa getirilmesi ve o gelinceye kadar Nişancı İsmail Paşa’nın vekalet etmesine dair hatt-ı hümayun çıkararak asilere göndermiştir. Onlar da ilgili hatt-ı hümayunu çavuşbaşı vasıtasıyla vezir-i azama göndererek ve kendisinin can güvenliğini de garanti ederek mührü şeyhülislam efendi ile göndermesini istemişlerdir. Bunun üzerine Siyavuş Paşa *mühr-i hümayunu* Feyzullah Efendi vasıtasıyla zorbalara yollamıştır. Bunlar mührü görünce sevinip vezir-i azam gelinceye kadar kendisinde durmak üzere Feyzullah Efendi’ye vermişlerdir. Fakat mührü almalarına rağmen dağılmayan asiler, vezir-i azama kin besleyen Hacı Ali adlı zorbabaşının tahriki ile sarayı ateşe verip kurşun yağdırmaya başlamışlardır.¹⁶¹ Bu sırada saldırgan yağmacılardan yüz elliden fazlası saray halkının kurşun ve oklarıyla öldürülmüş ve bir o kadarı da yaralanmıştır. Siyavuş Paşa ise sarayı ve kendisini savunmak üzere asilere karşı mücadelesini

¹⁶⁰ Özcan, “Süleyman II”, s. 76, “*Gelin sultanum suhulet ile bunların arasından çıkmak asandır, sary-i padişahiye varalım ve sancağ-ı şerifi çıkaralım. Biemrillah bu erazil tuz gibi erir ve bundan akdem bir defa dahi merhum Siyavuş Paşa asrında misli sebkatt edip sizin dahi isminiz mezbura mutabiktir, inşallahüteala bu eşkiya her veçhile makhur ve mündefi olur*” dediler. *Çare olmayup söz geçmedi.*”, Bkz. *Zeyl-i Fezleke*, s.1126-7

¹⁶¹ Bkz. *Zeyl-i Fezleke*, s.1127-8

sürdürmüştür. Durumun ciddiyetinin farkında olan Siyavuş Paşa yakın erkanı ile helalleşerek onları serbest bırakmış ve bir ok ve yay ile mücadele ederek bir süreliğine de olsa asileri püskürtmüştür. Ancak yeniçerilerden biri onu göğsünden yaralayarak etkisiz hale getirmiş ve diğerleri de kılıç darbeleri ile onu öldürmüşlerdir (1-2 Mart 1988)¹⁶². Sadrazam Siyavuş Paşa'nın öldürülmesi ve sarayının yağmalanması Osmanlı tarihinde görülmüş en hazin olaylardandır. Bu gelişme ile, anarşi ortamında imparatorluğun ikinci büyük gücü ve padişahın vekili olan bir vezir-i azamın sarayının bizzat devletin askerlerince yağmalanmasının en alçaltıcı örneğine şahit olunmuştur. Nitekim Hammer¹⁶³ asilerin taşkınlıkları karşısında şunları kaydetmektedir:

“Bu durumdan cesaret alan ve Fetvacı'nın intikamını almak isteyen asiler Yahudi ve Hıristiyanların da aralarında bulunduğu ve yağmadan paylarını almak isteyen bütün şehir halkının da kendilerine katılımıyla güçlerini artırdılar. Bütün gece boyunca silah gürültüleri sokakları çınlattı; sabaha doğru vezir-i azamın sarayına girdiler. Sarayda bulunan her şeyi yağmaladılar... Yağmacılar güruhu, bir sel misali hareme doluşarak, orada kadınları ganimet gibi paylaşarak utanç verici zevklerinin hizmetkari haline getirdiler; kötü muameleleriyle perişan ettiler. Esir alınan kadınlar, erkeklerin sırtlarında götürüldü; sarayın kıymetli mücevherlerle dolu kasaları da aynı akıbete uğrayarak alınıp götürüldü. Vezir-i azamın kızkardeşi ve kocası, Köprülü Mehmed Paşa'nın kızı elleri ve burunları kesildikten sonra sokaklarda çırılçıplak sürüklendiler. O zamana kadar kaydedilen kargaşalıklarda böylesine dehşet verici fiillerle karşılaşılmamıştı.”

Yaşananlar karşısında “*Ne kadar korkunç bir manzara*” demekten kendini alamayan Kantemir¹⁶⁴ de benzer bir şekilde şunları kaydeder:

¹⁶² Zeyl-i Fezleke, s.1128-9, Hammer, VI, s.1819, Danişmend, III, s.465, Uzunçarşılı, III, s.503-5, Sarıcaoğlu, a.g.m., s.314, Silahdar Mehmet Ağa Siyavuş Paşa'nın ölümü hususunda, “*Buna olan hakaret ve hiyanet ve ehl ü ayalin ettikleri fazahat devr-i Adem'den beri kimseye olmamış idi. Allah ü alem ettiği var imiş yoluna geldi ve sultan Mehmed Han hazretlerinin bedduasına uğradı.*” demektedir. Zeyl-i Fezleke, s.1130, Şemdanizade de benzer bir ifade ile Siyavuş Paşa'nın kendi sonunu hazırladığını ima eder ve şöyle söyler: “*Vezir-i maktul Siyavuş Paşa Serçeşme'nin kelamıyla Edirne'de bu zorbaları kıra idi. Hem devlet hem padişah hem kendü selamet bulur idi. Su-i tedbir ile devlete bu musibeti getidükten sonra def'ine tedarükü yoluyla idememekle kendüyü telef itdi.*”, Bkz. Mür'i't- Tevarih, , s.242

¹⁶³ A.g.e., VI, s. 1819, Krş. Zeyl-i Fezleke, s.1127-9

¹⁶⁴ Kantemir, a.g.e., III, s. 167-9

“Siyavuş Paşa subayları ile birlikte sarayına çekilir ve kapıları kapatarak kendini savunmaya ve kılıç elinde ölmeye karar verir. Bu sırada asiler saraya girme teşebbüslerine karşılık olarak, bir rastlantı eseri olarak sarayda bulunan silahlarla asileri püskürtmeyi başarır ve yirmi kadar yeniçeri öldürür. Ancak asiler daha da hiddetlenerek kapıları kırmak suretiyle saraya girerler. Sadrazam ise saray kapısının karşısındaki odasının penceresinden üzerlerine silahını boşaltmaktan geri durmamıştır. Siyavuş Paşa böylece adamlarıyla birlikte yüz elliden fazla asiyi öldürmüştü ve bir o kadarını da yaralamıştır. “Bununla beraber sonunda kalabalık olan taraf, yiğitliğin karşısında üstün gelir ve sadrazamın yanındakilerin çoğu ölü düşer, ötekiler ise sarayın çatısından kaçarak kendilerini sokağa atarlar. Adamlarının dağıldığını gören sadrazam yine odasına çekilir ve kapıda on iki kadar yeniçeriyi daha kılıcıyla öldürür. Sonunda yenilmekten çok galebesinden dolayı gücü tükenen Siyavuş Paşa yeniçerilerin eline geçer ve zalimce öldürülür. Vücudu ise parçalanarak pencereden sokağa fırlatılır. Kızgın yeniçeriler bu kadarla da yetinmeyerek, saraydaki kadınlar katına girerek Türklerde bugüne kadar duyulmamış bir olay, yani sadrazamın karısının ve kızkardeşinin burunlarını, ellerini ve bacaklarını keserler ve çıplak olarak sokağa atarlar. Bundan sonra esir ve esirelere de bir çok iğrenç hareketlerde bulunurlar. Sadrazamın evine ve ailesine yaptıkları bu kabalıklardan sonra asiler, aç kurtlar gibi kentin tüm sokaklarına atılırlar ve sanki herkes sadrazamın suçuna ortakmış gibi önlerine çıkanı öldürür ve yağma ederler. Tüm kent büyük bir perişanlık içindeydi, az kalsın topyekün bir yıkıntıyla karşı karşıya kalındı.”

Görüldüğü gibi ordunun ayaklanması imparatorluğun başkentinde ciddi bir anarşiye sebep olmuştur. Bu durum, askeri isyanların karakteristik bir yönüdür. İsyanın diğer bir yönü ise asilerin kendi aralarında bir takım rütbe tevcihinde bulunmalarıdır ve işledikleri fiillerden dolayı kalkışmalarının meşruiyetini sağlamak üzere ulema sınıfına başvurmalarıdır. Nitekim asi elebaşları, işledikleri cinayetlerin sorumluluğunun üzerinde olduğunu düşündüklerinden, şefleri olan iki mülazimbaşığı, Ahmed ve Dili Piri'yi, ağaları Hacı Ali ve ortaçavuşu, Kandilci'yi, İstanbul kadısını, iki ordu kazaskerini, nakibüleşrafı ve şeyhülislamı Ağa Kapısı'nda toplantıya çağırarak davranışlarının

meşruluğunu gösterip kanun himayesine sığınmak istemişlerdir.¹⁶⁵ Şeyhülislam Feyzullah Efendi ise mührü padişaha teslim etmek niyetiyle ertesi gün evine gitmek üzere hazırlanmış, burada taşkınlıkları had safhaya çıkmış olan asilere nasihatte bulunmuş ve sözlerinde durmalarını ihtar etmişse de onlar yumuşamamışlar ve kendisini Kadı Abdürrahimzade Mehmed Efendi ve Kadı Antakyalı Mustafa Efendi ile birlikte Ağa Kapısı'na götürmüşlerdir. Feyzullah Efendi, burada hapsedildiklerini söylemektedir.¹⁶⁶

Sancak Vak'ası ve Asilerin Dağıtılması

Başkentte ciddi bir kaosa yol açan ayaklanmanın Siyavuş Paşa'nın öldürülmesi ile yatışması beklenmişti. Nitekim ortalığı sakin gören esnaf dükkanlarını açmışlardı. Sadaret mührünü almak ve Siyavuş Paşa'yı öldürmekle emellerine ulaşan asilerin şu halde ayaklanmalarını sona erdirmeleri düşünülmekteydi ancak asiler yağma, talan ve tecavüzlerine devam etmişler ve bu şekilde salt hükümet kanadını değil aynı zamanda halkın hoşnutsuzluğuna neden olmuşlardır. Ne ki İstanbul halkı ile bilhassa esnaf ve zanaatkarlar zorbalardan edepsizliklerinden, yağmacılıklarından pek müteessirdi ve ortada dertlerini anlatacakları hükümet yoktu. Son hadise bunları büsbütün çileden çıkarmıştı. Neticede kent halkı da kendi cephesinden asilere karşı harekete geçerek padişahın sarayında toplanmaya başlaması, ayaklanmanın seyrini değiştirecektir.¹⁶⁷

Ordunun ayaklanmasına karşı bir halk ayaklanması olan *Sancak Vak'ası*, sadattan¹⁶⁸ bir emirin dükkanının yeniçerilerce yağmalanması ve dahası feci bir şekilde dövülmesi ile başlamıştır. Bu gelişme, bardağı taşıran son damla olmuş, bu hakareti şahsına ve seyyidliğine yediremeyen emir, *zulüm ve baskıya karşı birleş* işareti olarak bir kepenk sırıgının ucuna beyaz bir mendil bağlayarak ve "*ümme't-i Muhammed'den olan sancak dibine gelsin*" diye bağırarak bütün

¹⁶⁵ Hammer, *aynı yerde*, Altınay, *Felaket Seneleri*, s.72-3, Krş. *Zübde-i Vekayiat*, s.277-8, Daha önceki askeri isyanlarda da görüldüğü gibi asiler isyanlarına yasalılık kazandırmak için şeyhülislamın fetvasına başvurmuşlardır. İnalçık, *Klasik Çağ*, s.69

¹⁶⁶ Türek-Derin, a.g.m., s. 78, Krş. *Tarih-i İ sazade*, s. 208

¹⁶⁷ Finkel, a.g.e., s.274, Mantran, *İstanbul*, I, s. 238, Uzunçarşılı, III, s.505 vd. Silahdar Mehmet Ağa *Zeyl-i Fezleke* adlı eserinde (s.1131 vd.) Sancak Olayı'na dair teferruat vermektedir.

¹⁶⁸ Hz. Muhammed'in soyundan gelen seyyid ve şerifler.

Müslümanları etrafında toplamayı başarmıştır. Asilerin taşkınlıklarından muzdarip olanlar bu girişimi *sancak-ı şerif* çıktı zannetmişler ve dükkanlarını kapatarak zorbalara karşı bir hareket başlatmışlardır. Bu hareket, dairesini genişleterek Bedesten, Arasta, Saraçhane, Bit Pazarı, Uzunçarşı ve diğer çarşılar esnafının da iştirakiyle bir anda beş altı bin kişiyi bir araya getirmiştir. Bunlar sancaktar emir önlerinde olduğu halde gülbenk çekerek saraya doğru yürümüşler ve yollarda, *“düşmandan intikam almak isteyen sancak dibine gelsin..”* diye ilan ede ede ve mevcutları on iki bini aşmış¹⁶⁹ olduğu halde saraydan içeriye girmişlerdir. Padişaha, zorbalara zulmünden şikayette bulunmuşlar ve ondan kendilerini kurtarmasını istemişler ve bu arada birkaç zorbabaşını yakalayıp öldürmüşlerdir. Asi zorbalara taşkınlıkları karşısında bizar olan kalabalık burada, *“Eşkiya elinden elaman! Bir adil padişahsın; hakkımızı hak et, şerhlerinden bitap kaldık. Ehl üyalimiz dağıldı, mal ve mülkümüz gitti, ölümü ihtiyar ettik. Sancağ-ı şerifi ihsan buyurun eşkiyayı kıralım, ya biz burada ölürüz veya sancağ-ı şerifi çıkarırız.”* diyerek padişahı sancak-ı şerifi çıkarmasını ve zorbalara tedip edilmesini istediler. Bu sırada yeniçerilerin koruduğu Kapucubaşı Es-Seyyid Mustafa kalabalığa hitap etmek üzere saray kapısından çıkmışken hemen öldürülmüş ve akabinde isyanın teşvikçilerinden birkaç sarayın önünde parçalanmıştır. Bu durumdan endişeye düşen Sultan Süleyman derhal ulema ve devlet erkanının toplanarak sancak-ı şerifin çıkarılmasını emretmiş, sancak-ı şerif sarayın Orta kapısı üzerindeki bedene konmuştur. Ulema ve meşayihin telkiniyle halkın istekleri kabul edilmiş ve *“Cümle erazil-i eşkiyanın katli caiz ve malı helaldır”* diye bir hüccet yazılıp toplantıda hazır bulunan ulema ve diğer ileri gelenler de Ortakapı'ya gelmişlerdir. Padişah, *“Zorba şakileri üzerine sancağ-ı şerifi çıkarttım. Ümmet-i Muhammed'den olan sancak dibine cem olsun, gelmeyen kendi kafir ve avreti boşdur.”* diye ocaklara haber gönderdiği gibi halk da dellallarla sancak-ı şerif altına davet edilmiştir. Burada sancak-ı şerifin görülmesi ve vaiz Osman Efendi'nin nutukları yeniçerilere karşı olan kalabalığı daha da artırmış, Hammer'in ifadesi ile *“Bu saygı duyulan timsalin görünmesi ve Süleymaniye vaizi Osman Efendi'nin nutukları iyi düşünen bütün insanların hamiyet ve gayretlerini”* canlandırmıştır. Sancak-ı

¹⁶⁹ Bunlar Silahdar'a göre 5-6 bin (A.g.e., s.1131), Jorga'ya göre 20 bin kişiden oluşmaktaydı. A.g.e., IV, s. 198

şerifin çıkarıldığını öğrenen zorbaların telaşa düşen asiler ise 500 kadar adam göndererek sarayda toplananları dağıtmayı düşünmüşler ancak durumun ciddiyetini görerek bu girişimden vazgeçmişlerdir. Diğer taraftan söz konusu hatt-ı hümayunun kendilerine ulaşmasından sonra tereddüte düşen Sekbanbaşı Koca Mahmud ve Kul kethüdası Bekir Ağa emre itaat ile ocak ihtiyarları ve oradaki yeniçeriler ile diğer zorbalardan bazıları hemen kalkıp saraya gitmişlerdir.¹⁷⁰ Yeniçeriler, asi sayılmamak ve kutsal bayrağı hor gördükleri sanılmasın diye silahlarını bırakmışlar ve sultana karşı değil fakat onun alçak düşmanı olan sadrazama karşı silaha sarıldıklarını haykırarak kutsal sancağa itaatlerini bildirmişler, sadrazamı hakettiği biçimde cezalandırdıklarını ve şimdi sultanın her buyruğunu yerine getirmeye hazır olduklarını, zira yaşamları boyunca emirlerine hazır olduklarını söylemişlerdir.¹⁷¹ Zorbabaşı Hacı Ali ise sancak-ı şerif altına gidenleri çevirmek isteyerek yüz kadar atlı ile arkalarından gittiyse de muvaffak olamadığı gibi kendisi, halk tarafından tanınarak üzerine hücum edilmesi üzerine zorla canını kurtararak ağakapısına kaçabilmiştir. Bu sırada zorbabaşılarının Şehzade Ahmet ya da Mustafa'yı tahta çıkarmayı tasarlamış oldukları dahası içlerinden bazılarının bütün hanedanı ortadan kaldırıp devletin başına Kırım Hanını getirmeyi teklif ettikleri görülecekse de bunda muvaffak olamamışlardır. Buna karşın asiler padişah tarafından birkaç defa istenilen mühr-i hümayunu da göndermemişlerdir.¹⁷²

Şeyhülislam Feyzullah Efendi, bu yaşananlar sırasında bir mazeret ile padişahın sarayına kaçtığını ve padişahın, Darüssaade Ağası Mustafa Ağa marifetiyle kendisinden mührü teslim etmesini istediğini fakat mührü bizzat kendisi teslim etmek istediysse de buna muvaffak olmadığını belirtmektedir. Sultan Süleyman vezir-i azamlığa Sadaret Kaymakamı İsmail Paşa'yı ve şeyhülislamlığa Debbağzade Mehmet Efendi'yi getirmiş ve bazı zorba ileri gelenlerini taşra görevlerine tayin

¹⁷⁰ "Üzerimize gelürler ise ceng iderüz" didiklerinde yeni odalar yeniçerileri dahi birer beşer Sancağ-ı şerif altına gelmeye başladılar. "Niçün sancağa karşı durup pâdişâha âsî olup murdâr oluruz. Bâri sancak altında bulunalım" deyü çorbacılar ve odabaşılar dahi ağalardan yüz çevirüp sarâyâ geldiklerinde..", Mür'it- Tevarih, s. 165

¹⁷¹ Kantemir, III, s.169

¹⁷² Uzunçarşılı, III, s.507

ederek hemen yerlerine gitmelerini emretmiştir.¹⁷³ Sultan Süleyman yeni vezir-i azamdan bütün asi ve zorbabaşlarının yakalanarak cezalandırılmalarını emretmiş, İsmail Paşa da bu emre istinaden zorbaları cezalandırmaya başlamıştır.¹⁷⁴ Sonunda zorba bölükbaşılar ve yandaşlarının öldürüleceği yolunda çıkan fetva ve ferman üzerine zorbalar dağılmışlardır. Daha sonra *sancak-ı şerif* altında toplanan kalabalığa vezir-i azam, şeyhülislam, kazaskerler ve yeniçeri ağalığına yapılan atamalar ile zorbabaşlarının durumu bildirilmiştir. Kalabalık tayinleri onaylamış ve ocak ağaları da kapıkulların padişaha bağlılığını bildirmiştir.¹⁷⁵ Sonuç olarak kapıkullarının çıkardıkları isyanlardan belki de en şiddetlisi olan bu ayaklanma Eylül 1687'den Mart 1688'e kadar yaklaşık altı ay boyunca şehirde anarşi havası estirmiş ve isyan bilhassa esnaf ve halkın karşı isyanı sayesinde, zor da olsa bastırılabilmiştir. Nihayet, cephedeki asker tarafından çıkarılan ve başkente kadar uzanan isyan hareketi bastırılabilmiş, Zinkeisen'in ifadesiyle yavaş yavaş huzur geri gelmiştir.¹⁷⁶ Böylece cephede başlayan bir isyan hareketi İstanbul'da hitama ermiş ve bilhassa bir emirin başlattığı karşı hareket ile durdurulabilmiştir. İsyanın bastırılmasından sonra, askeri isyanların klasik vechelerinden olarak asiler ve onların kıskırtıcısı olan elebaşlarının öldürülerek ya da sürgün edilerek uzaklaştırılması ve önemli mevkiler için atamalar gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁷

Sonuç

¹⁷³ *Tarih-i İszâde*, s. 209, Hammer, VI, s. 1820, Özcan, "Süleyman II", s. 76, Jorga'ya bakılırsa yeniçeriler sürgüne gönderilmesine neden oldukları Köprülüzade Mustafa Paşa'yı geri istemişlerdir. *A.g.e.*, IV, s. 198

¹⁷⁴ "*Bundan sonra İsmail Paşa merdane hareketler edüp, zorbaları ve ser-bölükleri ke'l-adem eyledi.*", *Tarih-i İszade*, s. 209

¹⁷⁵ Dimitri Kantemir, bu gelişmelerden sonra ortalığın durulduğunu fakat bir süre sonra, İsmail Paşa'nın padişahın emriyle asileri ortadan kaldırmaya başlaması üzerine yeniçerilerin Ortacami'de toplanarak Sultan Süleyman ve sadrazamını öldürmek üzere ayaklandıklarını söylemektedir. Hayatını tehlikede gören Sultan Süleyman ise Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın tavsiyesi üzerine tüm suçu sadrazamının üzerine atmış ve bu gaileyi bahane ederek İsmail Paşa'yı azletmiştir. *A.g.e.*, III, s.170

¹⁷⁶ *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, s. 101-2, Finkel, *a.g.e.*, s.274-5, "*zorbalar katl olunmağla gavga def' olup mekanlu mekanına gitdi..*", Şemdanizade, *Mür'it- Tevarih*, s. 242

¹⁷⁷ Uzunçarşılı'nın da belirttiği gibi Kaymakam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa vezir-i azam olduktan sonra ocaklar itaat altına alınmış ve Belgrad geri alınarak Avusturyalılar Tuna'nın öte yakasına atılmıştır. *Kapıkulu Ocakları*, I, s.513

1687 ayaklanması Osmanlı tarihinin en şiddetlilerinden birisi ve pek çok açıdan diğer isyanlarla benzerlikler göstermektedir. Seferde oldukları halde Süleyman Paşa'nın girişimlerine tepki olarak ortaya çıkan ayaklanma IV. Mehmed'in hal'ine neden olmuştur. Sultan Mehmed'in aşırı av merakı ve devlet işleriyle gereğince ve yeterince ilgilenmemesi devlet erkânı ve halk nezdinde ağır eleştirilere neden olmuştur. Bunun yanında 39 yıllık iktidarının son demlerinde işler iyice kötüleşmiş, Macaristan'da mağlup olan ordu ayaklanmış, devletin ileri gelenleri padişahın tahttan uzaklaştırılmasını sesli bir biçimde telaffuz etmeye başlamışlar ve sonuç olarak taht değişimi yaşanmıştır.

İsyan cephede çıkmış, ordunun İstanbul'a gelmesi ise olayın farklı bir mecraya sürüklenmesine neden olmuştur. Olaylar savaş meydanını terk ederek İstanbul'a gelen kapıkullarının serkeşliklerinde ileriye giderek sonu olmayan isteklerde bulunmaları ve şehri yağma ve talan etmeleri şeklinde gelişmiştir. Kapıkullarının, IV. Mehmed'in hal'i de dahil olmak üzere pek çok isteği yerine getirilmişse de onlar isteklerine ve dolayısıyla isyanlarına son vermemişlerdir. Dolayısıyla haklı bile olsalar asilerin, istekleri yerine getirildikten sonra kışlarına çekilmeleri gerekmektedir. Yeniçeri ve sipahilerin ittifak halinde olmaları ise isyanın büyüklüğünde önemli bir etken olmuştur. Daha önceki benzer isyanlarda yeniçerileri sipahilere ya da sipahileri yeniçerilere karşı kullanan hükümet, bu ocakların işbirliği halinde olmasından dolayı isyanı bastırmakta zorlanmıştır. Diğer taraftan asilerin ayaklanmalarına ulemâ sınıfını ve halkı da dahil etmeleri ise kesin sonuca ulaşmak ve ihtilâllerinin meşruluğunu sağlamak düşüncesinden ileri gelmiştir.

Ayaklanmanın başka bir boyutu ya da sona ermesindeki kritik gelişme ise asilerin yağmasından muzdarip olan peygamber soyundan gelme bir emirin başlattığı karşı ayaklanma olmuştur. Bu gelişmenin *Sancak Vak'ası* şeklinde isimlendirilmesi, söz konusu emirin-ki kendisi yağlıkçı yani mendil satan bir esnaftır-bir sopaya beyaz bir mendil bağlaması ve şehir halkı ve dükkanları yağmalanan esnafın bu emirin etrafında toplanarak saraya gelmeleri ve padişahın *sancak-ı şerifi* çıkartmalarını istemelerinden ileri gelmektedir. Sonuç olarak askerin cepheden imparatorluğun başkentine uzanan ayaklanmasının bastırılmasında, başka bir ayaklanma-halk/esnaf karşı ayaklanması-kritik bir öneme sahip olmuştur. Burada son olarak şunu belirtmek

gerekir. Merkezde veya taşrada cereyan eden bir isyan hareketi, salt iç politikada değil dış politik gelişmelerde de zafiyet yaratmaktadır. Nitekim, 1687-1688 isyanı padişah değişikliği ya da bazı devlet görevlilerinin azil ve katillerine yol açmış, başkentte kısa süreli bir anarşi ortamı yaratmıştır. Bu meselenin bir yönüdür. Diğer taraftan güçlkle bastırılan isyan, düşmanların harekete geçmesine ve bunun neticesinde önemli bir toprak kaybına da sebep olmuştur. Hammer'in (s.1820) ifadesiyle "İçinde sürekli kargaşalıklar çıktığını görmek imparatorluğun düşmanları için son derece elverişli bir durum meydana getiriyordu; zira bu isyanlarda ordu sınıra yürüyecek yerde payitahta doğru harekete geçiyordu ve Hıristiyanlarla savaşmak için kullanılacak silahlar, müminlerin halifelerine çevriliyordu." Nitekim isyan süresince bilhassa Avusturya'nın bazı önemli kaleleri ele geçirerek Belgrad'a kadar geldikleri görülecektir. Sonuç olarak denilebilir ki, iç politikadaki olumsuz gelişmelerin dış politikaya etkisi her zaman menfi şekilde olmuştur. Devletin başlıca düşmanları, askeri ayaklanmalar özelinde imparatorluğun içine düştüğü bu sıkıntılı dönemleri fırsata çevirerek derhal harekete geçmiş ve imparatorluğun sınırlarını geriye doğru daraltmak yolunda adımlar atmışlardır. Bu aynı zamanda sultanı zorunlu olarak barışçıl bir siyaset izlemeye sevk etmiştir.

Kaynakça

Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekayiname*, Haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca yay., İstanbul, 2008.

Afyoncu, Erhan vdl., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar Ve Darbeler*, Yeditepe yay., İstanbul, 2010.

Aktaş, Murat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Darbeler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, Van, 2017, ss. 295-315

Alderson, A. D., *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, Çev. Şefaettin Severcan, İz yay., İstanbul, 1998.

Altınay, Ahmet Refik, *Felaket Seneleri (1683-1699)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2010.

Anonim Osmanlı Tarihi, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000.

Baysun, M. Cavid, "Mehmet IV", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VII, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1987.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt III, Türkiye yay., İstanbul, 1972.

Çiçek, Kemal, "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş", Türkler, C. XIX, Yeni Türkiye yay., Ankara, 2002, ss. 746-764

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekayiat*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1995.

Finkel, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı (1300-1923)*, Timaş yay., 2014.

Emecen, Feridun, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar", İslam Araştırmaları Dergisi, S.6, İstanbul, 2001, ss.63-76

Goodwin, Godfrey *Yeniçeriler*, Çev. Derin Türkömer, Doğan yay., İstanbul, 2008.

Hammer, J. Von, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Cilt VI, haz. Mümin Çevik, Üçdal yay., İstanbul, 2010.

Itzkowitz, Norman, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslamî Gelenek*, Çev. İsmet Özel, Çıdam yay., İstanbul, 1989.

İlgürel, Mücteba, "Yeniçeriler", *İslam Ansiklopedisi*, C.XIII, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1986, ss. 385-395

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2005.

İnalcık, Halil, "Osmanlı Padişahı", *AÜSBF Dergisi*, C.XIII, Sayı: 4, Ankara, 1958, ss.68-79

İsâzâde ABDULLAH, *Tarih-i İsâzâde*, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul, 1996.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Cilt I-V Yeditepe y, İstanbul, 2009.

Kantemir, Dimitri, *Osmanlı Devleti'nin Yükselişi Ve Çöküşü*, Cilt III, çev. Özdemir Çobanoğlu, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1980.

Katğı, İsmail, *Maktûl Şeyhülislâmlar*, İz yay., İstanbul, 2013.

Majer, Hans Georg, "Bavyera ve İstanbul'da İzleri Olan Bir Osmanlı Sadrazamı: Sarı Süleyman Paşa", *Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu-III*, İstanbul, 2015, ss.19-51

Mantran, Robert, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I, çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1990.

Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani*, haz. Kamil Su, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, İstanbul, 1976.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l- Vukuat*, C. I-IV, haz. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1992.

Özcan, Abdülkadir, "Süleyman II", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXVIII, İstanbul, 2010, ss.75-80

Özcan, Abdülkadir, "Sarı Süleyman Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. Ek.2, Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul, 2016, s.541-544

Özçelik, İsmail, "Katip Çelebi'nin Penceresinden Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. II, Sayı: 2, 2007, ss.216-247

Öztuna, Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Cilt I-II, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1998.

Sarıcaoğlu, Fikret, "Siyavuş Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXVII, Ankara, 2009, ss.313-315

Palmer, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu: Son Üç Yüz Yıl*, Bilgin yay., İstanbul, 1995.

Ricaut, Paul, *Osmanlı İmparatorluğunun Halihazırının Tarihi (17. Yüzyıl)*, Çev.Halil İncalcık-Nihan Özyıldırım, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2012.

Shaw,Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye*, Cilt I, E yay., İstanbul, 1982 .

Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, haz. Nazire Karaçay Türkal, Doktora Tezi, İstanbul, 2012.

Sumner, B.H., *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Bengi Özbilen, TDAV Yay., İstanbul, 1993.

Şem'danizade Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Mir'üt- Tevarih Adlı Eserinin (180b-345a) Tahlil Ve Tenkidi Metni, Haz. Mustafa Öksüz, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009.

Tayyazade Ata, *Osmanlı Saray Tarihi: Tarih-i Enderun*, C.II, Haz. Mehmet Arslan, Kitabevi yay., İstanbul, 2010.

Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu, Notlandırılan ve Önsöz: M.R. Arunova- F.S. Oreşko, Çev. İbrahim Allahverdi, Yay. haz. İlyas Kamalov, Yeditepe yay., İstanbul, 2009.

Turan, Mustafa, "II. Viyana Muhasarası:Osmanlı Devleti'nde Siyasi, Askeri ve İdari Çözölme", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi*, S.9, ss. 389-429.

Türek, Ahmet-Derin, Fahri Ç., "Fezullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı:24, İstanbul, 1970, ss.69-92

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, t.y.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kapıkulu Ocakları*, I-II, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1943.

Werner, Ernst, *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, Çev. Yılmaz Öner, Alan yay., İstanbul, 1988.

Zinkeisen, Johan Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, Yeditepe yay., Çev. Nilüfer Eççeli, İstanbul, 2011.

Araştırma Makalesi / Research Article

Osmanlı Devleti'nde Fitik Hastalığı (1789-1912)

Burak Kocaoğlu*

(ORCID ID: 0000-0002-0595-7229)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

15.07.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

07.09.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kocaoğlu, B., "Osmanlı Devleti'nde Fitik Hastalığı (1789-1912)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 815-840.

APA: Kocaoğlu, B. (2020). Osmanlı Devleti'nde Fitik Hastalığı (1789-1912). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 815-840.

Öz

Osmanlı Devleti'nde başta beden gücü gerektiren mesleklerde çalışan kişilerde olmak üzere hemen hemen her meslek ve yaş grubunda fitik hastalığı görülmüştür. Bu çalışma, 1789-1912 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nde fitik hastalığına yakalanan kişilerin tedavisi ve sonrasında devletin sosyal yükümlülüklerini konu edinmektedir. Çalışmanın giriş bölümünde fitik hastalığından kısaca bahsedildikten sonra Osmanlı Devleti'nde kişilerin hastalığa yakalanma nedenleri yaşlılık ve iş kazaları merkezinde ele alınmıştır. Çalışmanın devamında ise fitik hastalığının tedavi edilmesinde tercih edilen tedavi yöntemleri üzerinde durulmuştur. Bu noktada tedavi yöntemleri cerrahi ve alternatif olarak iki gruba ayrılarak bu tedavi yöntemlerinin hastalar arasında tercih edilme durumu, hasta sağlığına etkisi, cerrahların hukukî sorumlulukları ve devletin tedavi yöntemlerine karşı tutumu gösterilmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise hastalığın tedavi sürecinde ve sonrasında devletin sosyal yükümlülüklerinin neler olduğu konusu ele alınmıştır. Bu bölümde ilk olarak hastaların tedaviye alınmasında devletin sunmuş olduğu olanaklar üzerinde

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Kadirli Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türkiye, burakkocaoğlu06@gmail.com.

PhD.- Faculty Member, Osmaniye Korkut Ata University, Kadirli Faculty of Social Sciences and Humanities, Turkey.

durulmuş olup devamında ise tedavi sonrası sağlığına kavuşamayan kişilerin tekaüde ayrılması meselesi ve tekaüde ayrılma sırasında uygulanan prosedür ana hatlarıyla incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fitik, Cerrah, Tedavi, Tekauğ.

Hernia Cases in the Ottoman Empire (1789-1912)

Abstract

Hernia cases have been observed in almost every job and age group in the Ottoman Empire especially in people working in professions that require body strength. This study discusses the government's social liabilities during and after the treatments of the people diagnosed with a hernia in the Ottoman Empire between 1789 and 1912. After mentioning the hernia shortly in the introductory chapter of the study, age and occupational accidents that are the reasons behind hernia in people in the Ottoman Empire are handled in the center. In the continuation of the study, the chosen treatment methods of treating hernia are deliberated. At this point, the treatment methods are split into two categories as surgical and alternative and the preference of these treatment methods among patients, their effect on the patients health, legal liabilities of the surgeons, and the attitude of the government against the treatment methods are shown. In the last chapter of the study, government's social liabilities during and after the treatment process of the disease are handled. In this chapter, the resources offered by the government are deliberated and afterward, the retirement issue of the people that have not healed after the treatment and the procedure applied on retiring are reviewed.

Keywords: Hernia, Surgeon, Treatman, Retired.

Giriş

Fitik hastalığını iç organlardan birinin vücudun zayıf bir noktadan çıkması ve deri altında şişkinlik yaratması olarak tanımlayabiliriz. Tıp dilinde heni olarak adlandırılan fitik hastalığı başta bel ve kasık olmak üzere boyun ve göbek bölgesinde görölmektedir. Osmanlı döneminde vücutta meydana geldiği bölgeye göre fitik-ı kebir (büyük fitik), fitik-ı kuzahiyye (iris-göz fitiği), fitik-ı mağbeni (kasık fitiği) ve fitik-ı muhtenik (boğuk fitik) gibi isimlerle ifade edilen¹ bu hastalık bazı Türk-İslâm tıp

---

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, T.T.K., Ankara, 1999, s. 134.

kaynaklarında “debe” olarak da adlandırılmıştır.² Çalışma dönemimiz içerisinde halk arasında en sık rastlanan fitik hastalığı bel fitiği olmuştur. Bel fitiği, beldeki omur kemikleri arasında disk adı verilen kırıkdağların fitikleşmesi olarak ortaya çıkan bir rahatsızlıktır. Disklerin iç kısmında nükleus pulpozus adı verilen jöle kıvamında yumuşak bir bölüm ve bunun dışında anulus fibrozus adı verilen daha sert bir tabaka mevcuttur. Bu dış yapının bozulması neticesinde içerideki yumuşak yapının dışarıya doğru taşmasına fitikleşme denilmiştir. Fitikleşerek dışarıya taşan disk omurilik kanalı içinden veya yanından geçen sinirleri sıkıştırarak şiddetli ağrıya³ ve hareket kabiliyetinin azalmasına neden olmuştur. Bel fitiği dışında kasık fitiği da halk arasında sıkça görülmüştür. İnguinal herni olarak da bilinen bu fitik türünde karın duvarlarının zayıf olduğu bir noktadan bağırsak çıkarak ve şişkinlik yaratmıştır.⁴

Bu çalışmada fitik türleri bir bütün olarak ele alınmış olsa da ağırlıklı olarak bel fitiği örnekleri üzerinden çalışma şekillendirilmiştir.

Fitik Hastalığının Nedenleri

Fitik hastalığının ortaya çıkmasında birçok faktör etkili olmuştur.⁵ Bu faktörlerin başında ise yaşlanma gelmiştir. Bel ve boyunda bulunan diskler yaşlılığa bağlı olarak zaman içinde su kaybederek işlevini kaybetmeye ve akabinde bölgede fitik oluşmasına neden olmuştur. Çalışma dönemimiz içerisinde Osmanlı Devleti'nde devlete hizmet yükümlülüğü bulunan başta tımar sahipleri olmak üzere çeşitli görevde bulunan kişiler yaşlılığa bağlı fitik hastalığına yakalanmışlar⁶ ve devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirememişlerdir.⁷ Bu noktada kişiler

² Esin Kahya, *Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1996, s. 214.

³ Ahmet Yıldızhan, *Bel Fitliği ve Korunma Yolları*, Fatih Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 15

⁴ Tabîb İbn-i Şerif, *Yâdigâr*, (Yay. Haz. Orhan Sakin-vd.) Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2017, s. 578.

⁵ Ahmet Yıldızhan, *a.g.e.*, s. 20.

⁶ BOA. HAT. 15/639., H.1203 (M.1789), Teberdaran-ı Hassa Kethüdalığı'ndan tekaüde sevk edilen Musa Ağa ihtiyarlığı nedeniyle sefer-i hümâyundan affını istemiştir. Bunun üzerine kişinin yapılan muayenesinde fitik illetine müptela olduğu anlaşılmıştır.

⁷ BOA. C.SM. 142/7136., H.1212 (M.1797), Kuşhane-i Hümâyün emektarlarından olan ve 30 seneden fazla hizmet eden ve bu sürede fitik illetine müptela olan Mehmed adlı kişi hizmetine binaen durumuna merhamet edilip İstanbul Gümrük Mukataası malından

uzunca bir süre verilen görevi yerine getirdiklerini ancak ihtiyar ve alil (hasta) olmalarından fitik illetine müptela olduklarını, iş gücü tutmaya kuvvetlerinin yetmediğini⁸ bu sebepten vazifelerini layığıyla ifa edemediklerini beyan ederek ellerindeki gelir kaynağını kaybetmeden görevden aflarını talep etmişlerdir.

Fitik hastalığının bir nedeni de beden gücü gerektiren işlerden kaynaklı zorlanmalar⁹ ve yaşanan iş kazalarıdır. Günümüzde olduğu geçmişte de birçok kişi yaşanan iş kazaları neticesinde sakat kalmıştır. Çalışma dönemimiz içerisinde özellikle inşaat işiyle uğraşan kişiler yaşanan kazalar neticesinde fitik illetine yakalanmıştır.¹⁰ Bu noktada kazanın nerede ve nasıl meydana geldiği ayrıntılı bir şekilde belirtilip kaza geçiren kişinin ileriki yaşantısında iş tutup tutamayacağını tespiti yapılmıştır. Şayet kaza geçiren kişi fitik illetine yakalandıysa ileride beden gücü gerektirecek bir iş yapamayacağından ötürü mağdur olmaması için kişiye belirli bir oranda maaş ödemesi yapılmıştır. Misal olarak 1861 senesinde Harem-i Nebevi'de taşçılık yapan Mısırlı İbrahim Hammad adlı kişinin beline iskeleden kazaen ağaç düşmüştür. Kaza sonucu kişinin sakat kalıp fitik olmasından bu kişinin ileride hiçbir işe el veremeyeceği belirtilip kişiye münasip bir miktarda maaş bağlanması istenmiştir.¹¹

---

verilecek akçeyle tekaüde ayılmak istemiştir. Bu talep üzerine kişi mukataa malından yevmi 70 akçeyle tekaüde ayrılmıştır.

⁸ BOA. C.TZ. 25/1202., H.1205 (M.1791), Hüdavendigâr ve Aydın Sancaklarıyla Ulubad ve Ömer nam-ı diğer Çeribaşı olarak bilinen karyelerde 45.943 akçelik zeamete mutasarrıf olan Ali adlı kişi H.1197 senesine kadar seferlere katılmıştır. Bu tarihten sonra ihtiyarlığı ve fitik illeti yüzünden rükub ve nüzul edemediğinden her sene 9 nefer cebelü bedeliyesi olan 375 kuruşu ödemiştir. Ali adlı kişi şerh düşülerek tekaüde sevk edilmek istemiştir. Bunun üzerine yapılan muayene neticesinde kişinin fitik illetine müptela olduğu tespit edilmiştir.

⁹ BOA. AE.SMST.III. 139/10959., Üç ambarlı kalyonda kemer kaldırırken fitik illetine müptela olan marangoz İsmail'in İstanbul Gümrük Mukataası'ndan günlük 10 akçe ile tekaüde ayrılmıştır.

¹⁰ BOA. MVL. 328/3., H.1267 (M.1851), Maliye Nezâreti'nden Meclis-i Vala'ya gönderilen takirde, Ali adlı kişinin sırtında taş varken düşerek fitik illetine müptela olduğundan kişiye münasip bir miktar maaş verilmesi istenmiştir.

¹¹ BOA. A.MKT.MLV. 138/74.

İş kazası neticesinde sıklıkla fitik hastalığına yakalanan bir diğer meslek grubu da yangınlarla mücadele eden tulumbacıdır.¹² Sokakların dar,¹³ yapıların ağırlıklı olarak ahşaba dayalı ve birbiri ile bitişik olması ve yangına müdahale için yeterli miktarda suyun bulunamaması¹⁴ nedeniyle en ufak bir kıvılcım kısa sürede büyüyerek geniş bir alanı etkileyecek şekilde yangına dönüşmüştür. Yangınlara müdahale için gerek yapının dışında gerekse yapının içerisinde bulunan tulumbacıların üzerine düşen parçalar neticesinde tulumbacılar yaralanarak fitik illetine yakalanmıştır. Bu noktada fitik illetine yakalanan kişinin ileride iş güc tutamayacağı göz önünde tutularak kişiye merhameten ekmek parası adı altında maaş bağlanarak tekaüde ayrılmıştır.¹⁵ Çalışma dönemimiz içerisinde bu şekilde yaralanan ve fitik hastalığına yakalanan tulumbacılara genellikle İstanbul Gümrük Malından günlük 18 akçe maaş bağlanmıştır. Bu şekilde sabit bir gelir kaleminin bu iş için ayrılması bizlere yangınlara müdahale sırasında yaşanan kazaların ve fitik illetine yakalanan neferin çokluğunu göstermektedir.¹⁶

¹² BOA. C.SM. 51/2563., H.1217 (M.1802), Bostancı Ocağı Tulumbacı neferlerinden olan Selim adlı kişi harik (yangın) esnasında kaza geçirip fitik illetine yakalandığını belirtip haline merhameten kendisinin de önceler gibi Emtia Gümrüğü'nden yevmiye verilerek tekaüde (cerağ) ayrılmasını talep etmiştir.

¹³ İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, Alkım, İstanbul, 2007, s. 285.

¹⁴ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları Nizam-ı Cedit 1789-1807*, T.T.K., Ankara, 1988, s. 103.

¹⁵ BOA. C.AS. 797/33772., H.1234 (M.1819), Bostâniyân-ı Hâssa Ocağı tulumbacı neferlerinden isimleri verilen altı kişinin Üsküdar'da çıkan yangına müdahale esnasında üzerlerine düşen parçalar yüzünden çeşitli yerlerinden yaralandığı belirtilmiştir. Bu altı neferden biri olan Hasan adlı kişinin bu kaza sonucu fitik illetine müptela olduğu belirtilmiştir. Bahsi geçen bu altı nefere İstanbul Gümrük malından günlük 18 sağ akçe nan (ekmek) parası verilerek tekaüde ayrılmaları istenmiştir.

¹⁶ BOA. C.AS. 805/34159., H.1237 (M.1822), Bostâniyân-ı Hâssa Ocağı tulumbacı neferlerinden İsmail adlı kişinin yangına müdahale sırasında yaralanması neticesinde İstanbul Gümrük malından yevmi 18 sağ akçe nan (ekmek) verilerek tekaüde ayrıldığı belirtilerek bundan sonra Bostâniyân-ı Hâssa Ocağı tulumbacı neferlerinin yangına müdahale sırasında yaralanması sonucu İsmail adlı kişi gibi tekaüde ayrılmasının kabul gördüğü ifade edilmiştir. Bunun akabinde tulumbacı neferinden Salih adlı kişinin yangına müdahale sırasında yaralanarak fitik illetine müptela olduğu belirtilerek, artık iş tutacak kudretinin kalmadığı belirtilen gelir kaleminden ödenmek üzere 18 sağ akçe ile tekaüde ayrılması yönünde Bostancıbaşı'nın talebi olmuştur.

Fitik illeti çeşitli sınıflarında bulunan askerlerde de ortaya çıkmıştır.¹⁷ Kimi zaman topçuluk gibi vücudu devamlı sarsan bir görevi ifa eden kişide¹⁸ uzun yıllar sonunda fitik ortaya çıksa da bazen görev¹⁹ veya operasyon esnasında yapılan ani bir hareket veya müdahale neticesinde de fitik ortaya çıkmıştır. Bu duruma örnek vermek gerekirse, 1869 senesinde Bosna Vilayeti'nde Zabtiye Alayı 1. Taburundan Süleyman Ağa'nın Saray Kazâsı'nda ortaya çıkan eşkıyanın ele geçirilmesi sırasında çatıdan atlayarak fitik illetine müptela olduğu belirtilmiş ve bu sebepten kişinin tekaüde sevk edilmesi istenmiştir.

Cerrahi Tedavi Yöntemleri

Osmanlı Devleti'nde fitik tedavisinde kullanılan en etkili yöntem cerrahi operasyondur. Günümüzdeki operasyonlara kıyasla küçük çaplı olsa da dönemin imkanları dahilinde bu operasyonlar oldukça acı verici olup²⁰ başarı oranı düşük seviyede kaldığından en son çare olarak cerrahi operasyona başvurulmuştur.²¹ Ancak fitik ağrısına dayanamayan kişiler²² bütün riskleri göze alarak dönem için yüksek sayılabilecek rakamlar ödeyerek operasyon yaptırmışlardır.²³ Darüşşifa veya bir

¹⁷ BOA. BEO. 840/62955., R.1312 (M.1896), görev esnasında fitik hastalığına yakalanan Jandarma taburu süvari neferinden muhreç Dağıstanlı Hüseyin b. Osman'a münasip bir miktar maaş bağlanması istenmiştir; BOA. AE.SMHD.II., 32/1981.

¹⁸ BOA. C.BH. 17/807., Patrona kalyonunda yirmi seneden fazla süredir topçuluk yapan Mustafa adlı kişinin topun şiddetinden dolayı fitik illetine yakalandığından tekaüde ayrılmak istemiştir. Sercerrah tarafından yapılan muayene neticesinde Mustafa'nın sağ tarafında fitik olduğu tespit edilmiştir.

¹⁹ BOA. AE.SSLM.III. 419/24009., H.1216 (M.1802), Filika-i Hümâyün'da Piyade-i Hümâyün Başeskisi olan Seyyid Ahmed'in Üsküdar tarafından Kavacık binişine giderken sağ tarafında fitik çıkmasından dolayı kişiye İstanbul Gümrük malından günlük 80 sağ akçe ihsan olunmuştur.

²⁰ Miri Shefer Mossensohn, *Osmanlı Tıbbi Tedabi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, (Çev. Bülent Üçpınar), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 77.

²¹ Nuran Yıldırım, *14.Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 18.

²² BOA. A.MKT.MLV. 43/12., H.1267 (M.1851), Bozok Sancağı'na bağlı Kızılkoca Kazası'nda yaşayan Mehmed'in fitik hastası olduğu, arada sırada sancı tutarak rahatsız olduğu bu sebepten kendi kendini yaralayarak öldüğü bildirilmiştir.

²³ Halil Sahillioğlu, "Üsküdar'ın Mamure (Cedide) Mahallesi Fitik Cerrahları", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 4 (1998), s. 64.

dükkanında usta çırak ilişkisiyle yetişen²⁴ cerrahlar tarafından yapılan bu operasyonlarda²⁵ omurga kısmı açılarak gerekli müdahale yapılmış²⁶ olsa da kimi zaman çeşitli aletlerle fitik olan bölgenin dağlanması yoluna gidilmiştir.²⁷ Ancak dağlama yöntemi başta olmak üzere açık cerrahi operasyonlarda hastanın sinirlerine zarar verilerek hastanın sakat bırakıldığı durumlar olmuştur.²⁸ Bu noktada Türk-İslâm tıbbına ait eserlerde bel omurgaları ve üzerinden geçen sinirlerin vücudun hangi uzvuyla bağlantılı olduğu²⁹ yönünde bilgiler ve çizimler yer almış³⁰ olsa da yapılan operasyon sırasında kişilerin sinirlerine zarar verilmesinin önüne geçilememiştir. Operasyon sonrası hastanın sakat kalması veya hayatını kaybetmesi nedeniyle operasyonu gerçekleştiren cerrahlar, hastanın kendisi veya varisleriyle davalık olmamak³¹ için hastalardan operasyon öncesi rıza senedi adı verilen bir belgeyi almışlardır.³² Hastanın ağzından hazırlanan rıza senetlerinde hastanın adı belirtildikten sonra hastanın fitik illetinden kurtulmak için tedaviye ihtiyaç duyduğu bu sebepten bahsi geçen cerrah tarafından ameliyatın icra edileceği, şayet ameliyat sonrasında sakat kalma veya ölme gibi durumlarda varislerinin veya başka bir kişinin cerrahi dava etmeleri halinde davanın hakim nezdinde kabul edilmemesi istenmiştir.³³ Kadı huzurunda hazırlanan bu senet sayesinde cerrahlar olumsuz operasyonların hukukî boyutundan kurtulmuşlardır.

²⁴ Namık Kemal Kurt, "Şanîzâde Mehmed Ataullah Efendi'nin Kânûn'ı-Cerrâhîn Adlı Kitabının İncelenmesi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 6, (2000), s. 239.

²⁵ Yasin Yılmaz, "Süleymaniye Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s. 288.

²⁶ *Cerrâh-Nâme*, (Yay. Haz. Serdar Yavuz), Kesit Yayınları, İstanbul, 2013, s. 156.

²⁷ Osman Şevki Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, T.T.K., Ankara, 2010, s. 19-20.

²⁸ Jean Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, (Çev. Ali Berktaş), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 76.

²⁹ Mansur b. Muhammed b. Ahmed, *Kitab-ı Teşrihü'l-Ebdan Min e't-Tıbb*, (Yay. Haz. Esin Kahya-Betül Bilgen), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2008, s. 45-46.

³⁰ Esin Kahya, *a.g.e.*, s. 288-289.

³¹ Ahmet Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı Kamu Hukuku*, C.1, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2011, s. 520.

³² Osman Çetin-Mefail Hızlı-Asım Yediyıldız, "Osmanlı Kadı Sicillerinin Tıp Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s. 323-324.

³³ Halil Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 60-61.

Zaman içerisinde tıp biliminin ilerlemesiyle fitik operasyonlarındaki başarı oranı eskiye oranla nispeten artmış ve ülke içinde³⁴ ve dışında başarılı fitik ameliyatları icra edilmiştir.³⁵ Fitik ameliyatı ve tedavisi noktasında başta Mekteb-i Tıbbiye³⁶ olmak üzere İstanbul'da bulunan hastaneler büyük önem arz etmiş³⁷ ve içerisinde Sultan II. Abdülhamid'in oğlu Şehzade Ahmed'in 1905³⁸ ve 1909 tarihlerindeki iki fitik ameliyatının da yer aldığı³⁹ birçok ameliyat başarıyla gerçekleştirilmiştir.⁴⁰ Taşra tabir edilen bölgelerde fitik ameliyatını icra edecek cerrah ve gerekli alt yapının olmamasından dolayı başta taşradaki devlet görevlileri olmak üzere maddi olarak yola çıkma gücüne sahip olan vatandaşlar fitik tedavisi ve ameliyatı olmak için İstanbul'a gelmiştir.⁴¹ Devlet görevlileri genellikle yıllık izin vakitlerinde İstanbul'a gelip ameliyatlarını icra ettirme⁴² arzusunda olsa da çoğu zaman fitik

³⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 104-105.

³⁵ BOA. DH.EUM.5.Şb. 57/41., R.1334 (M.1918), Elmahruse yatının serçarkçısı Avusturya-Macaristan tebaası Mösyö Jozef'in Fitik ameliyatı olmak için Viyana'ya gitmesinde bir sakınca olmadığı başkumandan vekili tarafından bildirilmiştir.

³⁶ BOA. ZB. 347/39; BOA. ZB. 349/95.

³⁷ BOA. BEO. 1922/144145.

³⁸ BOA. Y.PRK.TKM. 48/60., H.1323 (M.1905), birçok senelerden beri fitik hastalığından muzdarip olan Şehzade Ahmed Efendi'nin icra edilen ameliyat ile sağlığına kavuştuğu ancak idrar problemi yaşadığı belirtilmiştir. Şehzade Ahmed'in tedavisinde yer alan Zambako adlı kişi tedavi sürecinde şu ayrıntılara dikkat çekmiştir. Ahmed Efendi'nin idrarının bulanık vaziyette olduğu ve yapılan tahlilde değerlerin normal olmadığı belirtilmiştir. Her 24 saatte bir idrar tahlilinin yapıldığı ve idrarın ikiye ayrılarak birbirilerinden haberi olmayan iki kimyagere gönderildiği ve iki kimyagerinde aynı sonuca vardığı, bunun ameliyat sonrası normal olduğunu ifade etmiştir. Tedavinin başarıya ulaşması için ilerleyen süreçte şehzadenin hareketlerine dikkat etmesi ve ameliyattan bir müddet sonra hafif jimnastik yapması ve ağır bir şeyler kaldırmaması tavsiye olunmuş ve hangi türden yemekleri tüketmesi gerektiğini belirtmiştir.

³⁹ BOA. Y.PRK.BŞK. 80/81., H.1327 (M.1909), Şehzade Ahmed Efendi'nin fitik ameliyatının başarılı geçtiği ve her geçen gün daha da iyi olduğuna dair haberin gazetede yazılması istenmiştir.

⁴⁰ BOA. BEO. 1933/144953.

⁴¹ BOA. DH.MUİ. 134/81.

⁴² BOA. MF.İBT. 395/44., R.1328 (M.1912), Sıhhiye Müfettişliği'nden Maârif Nezâret'ine gönderilen yazıda, Malatya Sancağı Merkez Livası Fehtiye Mektebi muallim-i evveli Hacı Ali Sıdkı adlı kişinin fitik illetine yakalandığı ve tatilden istifade ederek muhtaç olduğu ameliyatın icra edilmesi için İstanbul'a geldiği belirtilmiştir. Hacı Ali Sıdkı'nın 12 Ağustos 1328 tarihinde Cerrahpaşa Hastanesi'nde ilk ameliyata alındığı ve daha sonra tekrardan bir ameliyat daha geçirerek ve 27 Ağustos 1328 tarihinde taburcu edilmiştir. Doktor

ameliyatı olan devlet görevlisi izin süresince tam anlamıyla sağlığına kavuşmamış⁴³ ve ameliyat sonrası istirahat etmeleri için kişilere fazladan izin verilmiştir.⁴⁴

İstanbul'da yapılan ameliyatlar dışında bazı zamanlar İstanbul'dan taşraya fıtık ameliyatı icra edebilecek sağlık personeli gönderilmiştir. Gönderilen kişiler bölgede başarılı operasyonlara imza atabilirse bölge halkı şükran ve minnetlerini sunabilmek için onların taltif (nişan ve madalya vermek) edilmesini padişahın istemiştir. Bu duruma örnek olarak 1900 senesinde Konya halkının talebini verebiliriz. Konya'da fıtık-ı kebir illetine müptela olan pek çok kişi olduğu, bundan başka kulak ve boğaz hastalıklarının da hüküm sürdüğü bunlara müdahale edecek uzman bulunmadığından imkânı olan bazı kişilerin İstanbul, İzmir ve hatta ecnebi devlete tedavi için gittiği belirtilmiştir. Ancak bölgeye İstanbul'dan Yüzbaşı Midhat ve Hasan Bey adlı doktorların geldiği ve her ikisinin de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de yetişmiş olduğu ve burada gelen hastalara iyi davranarak birçok ameliyat gerçekleştirerek fukara ahaliyi ücretsiz bir şekilde tedavi ettiklerini bu sebepten onlara karşı kalplerindeki şükrandan ötürü taltif edilmesi Konya ahali tarafından II. Abdülhamid Han'dan rica edilmiştir.⁴⁵

Fıtık Tedavisinde Alternatif Yöntemler

Fıtık tedavisinde cerrahi tedavi yöntemleri dışında alternatif yöntemlere de başvurulmuştur. Bu yöntemlerin başında günümüzde de yaygın olarak kullanılan ve yetkili kişiler tarafından yapılırsa fayda sağladığı belirtilen bel çekme yöntemi gelmiştir. Bu tedavide fıtığı olan kişi tahta zemin üzerine yatırılarak aşağıdan ve yukarıdan çekilerek fıtık tedavi edilmeye çalışılmıştır.⁴⁶ Usta çırak ilişkisinde yetişen ve fıtıkçı olarak adlandırılan kişiler tarafından yapılan bu tedavi yöntemi Osmanlı Devleti'nde oldukça yaygın olup⁴⁷ bu noktada fıtıkçılık konusunda mahareti kanıtlanmış kişilere zanaatlarını icra edip halkı tedavi etmeleri

---

raporunda hastanın hastanede üç dört hafta daha istirahat etmesi yönünde tavsiye çıkmasının ardından Hacı Ali Sıdkı kendisine bir ay daha izin verilmesini istemiştir.

⁴³ BOA. ŞD. 521/46.

⁴⁴ BOA. ZB. 460/58.

⁴⁵ BOA. Y.MTV. 198/84.

⁴⁶ *Cerrâh-Nâme*, s. 161.

⁴⁷ Osman Şevki Uludağ, *a.g.e.*, s. 129.

için fıtıkçı karhanesi açma beratı verilmiştir.⁴⁸ Bu sayede halkın, yetkisiz ve maharetsiz kişilerin elinde sakat kalmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Fıtık tedavisinde bir diğer yöntemde bitkisel tedavidir. Osmanlı Devleti'nde insanlar dünyadaki düzenin doğada bulunan dört element olan toprak, ateş, hava ve suyun dengesi üzerinden açıklamışlardır. Osmanlı tıbbında insan bedeni ve sağlığı açıklanırken bedende bulunan ve hilt adı verilen dört vücut sıvısının dengesinin üzerinde durulmuştur.⁴⁹ Hilt olarak adlandırılan kan, safra, sevda ve balgam gibi dört vücut sıvısının azalması ya da artması neticesinde bedende hastalıkların ortaya çıkacağı düşünülmüştür. Vücuttaki hilt dengesinin sağlanması ve hastalıkların önlenmesi için beslenme şekline,⁵⁰ doğadaki bitki, maden⁵¹ ve minerallerden yararlanmaya önem verilmiştir.⁵² Bu noktada bazı bitkilerden hazırlanan ilaçlar ve yakılar fıtık hastalığının tedavisinde kullanılmış olup fıtık hastalarına özel diyet tavsiyelerinde bulunulmuştur.⁵³ Bitkisel tıba bu denli önem verildiği Osmanlı Devleti'nde fıtık hastalığını bitiklerden elde ilaçlarla tedavi ettiğini iddia eden ve bitkiden hazırlanan ilacın kullanım ruhsatının kendisine verilmesini isteyenler olmuştur. Devlet gelen talep doğrultusunda iddia edilen bitki ilacının fıtığa iyi gelip gelmediğinin testini yapma yoluna gitmiştir. Misal olarak 1902 (R.1318) senesinde, Aydın Sancağı İnebad Germencik Karyesi'nden Mihal Micorika (Ficorika) adlı kişi, merhum pederinin fıtık illetine müptela olduğunu, etibbanın tedavi edemediği fıtık illetini bir nebat (bitki) köküyle iyileştirdiğini iddia etmiştir. Kökün kullanılmasıyla şifa bulunduğundan, fıtık illetine iyi geldiği iddia edilen kökten bir miktarı içeriği konusunda gerekli açıklamaları yapılarak tahlil

⁴⁸ BOA. C.SH. 15/724. Cerrah taifesinden Yorgi veledi Papa İstrati'in fenn-i fıtığa mahareti olduğu belirtilip zanaatını icra etmesi için İstanbul'da fıtıkçı karhanesi açması için berat verilmiştir.

⁴⁹ Ayten Altıntaş, "Osmanlı Tıbbında Gül", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s. 77.

⁵⁰ Miri Shefer Mossensohn, *a.g.e.*, s. 54.

⁵¹ Tabîb İbn-i Şerif, Yâdigâr adlı eserinde fıtık tedavisinde mıknaş taşının kişilerin takkesine dikilmesini tavsiye etmiştir. Tabîb İbn-i Şerif, *a.g.e.*, s. 579.

⁵² Arif Bilgin, "Osmanlı Döneminde İlâç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s. 249

⁵³ Tabîb İbn-i Şerif, *a.g.e.*, s. 579-580.

edilmesi için numune olarak Tıbbiye Nezâreti'ne gönderilmiştir. Yapılan tahlil sonucunda kökün faydası anlaşılırsa bütün herkesin faydalanması noktasında imtiyazı kendisine verilmek üzere her tarafta dağıtmak için ruhsatname talebinde bulunmuştur. Bu ilacın hem ülke içinde hem de ülke dışında talep göreceğini bu sebeple hazineye de katkısı olacağından kendisinin ülkeye hizmet etmiş olacağını ifade etmiştir. Kişinin tahlil talebi üzerine verilen cevapta nebatın isminin tayini için her bir azasının mükemmelen görülmesine bağlı olduğu belirtilerek nebatın kök, çiçek ve tüm azalarıyla gönderildiği takdirde isim tayin kılınabileceği ifade edilmiştir. Bunun üzerine Mihail Micorika'dan bahsi geçtiği şekilde nebatın tüm azalarıyla göndermesi istenmiştir. Aydın Valisi Mehmed Kamil tarafından Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen 19 Teşrinievvel 1318 tarihli yazıda nebatın Temmuz ayında çiçek açtığından vakti geldiğinde çiçeğin bütün azasıyla gönderileceği bildirilmiştir.⁵⁴

Fitik tedavisinde bir yöntem de kaçık bağıdır. Emin olmamakla birlikte günümüzdeki kasık bağı veya fitik korsesinin karşılığı olan kaçık bağı, fitik tedavisinde kullanılmıştır.⁵⁵ Bu bağı hazırlama konusunda mahareti olan kişilere fahri kaçıkçıbaşı unvanı verilmiş olsa da belli bir ücret verilmesi konusunda karar çıkmamıştır. 1902 senesinde, Darülacezede müdürü tarafından Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda Darülacezede fitik illetine müptela olan birkaç hasta için kullanılan kaçık bağını meccanen (ücretsiz) yapan ve haftada bir olmak üzere Darülacezeye gelerek fitik hastalarını muayene eden ve fahri kaçıkçıbaşı unvanı verilen Ermeni Katolik Milleti'nden Aleksan Yadigar adlı kişinin Eski Zabtiye caddesi on dört numarada oturduğu belirtilerek bu kişiye bir miktar yol parası verilmesi talep edilmiştir. Verilen cevapta Aleksan Yadigar adlı kişinin diplomasının olmadığı ve belirtildiği gibi kaçık bağını meccanen vermeyip yalnızca sermayesini aldığı ifade edilerek kişiye yol masrafının verilemeyeceği belirtilmiştir.⁵⁶

Bu gibi alternatif tedavi yöntemleri dışında fitik hastalığını tedavi ettiğini iddia eden bazı kişilerde türemiştir. Bu kişilerin kullandıkları tedavi yöntemleri ilgili makamlar tarafından dikkatlice incelenmiştir.

⁵⁴ BOA. DH.MKT. 548/29.

⁵⁵ Kasık bağı, çıkan organı yerinde tutmaya sağlamaya yardımcı olmaktadır. Namık Kemal Kurt, a.g.m., s. 301.

⁵⁶ BOA. DH.MKT. 518/64.

Şayet tedavi yöntemlerinin içeriğinde mesnetsiz ve manasız ibareler mevcutsa bu tedaviyi yapan kişiler hakkında tahkikat yapılarak halkın sağlığını koruma yönünden adımlar atılmıştır.⁵⁷

Sosyal Devlet Anlayışı ve Fitik Hastalarının Tekaüde Ayrılması

Osmanlı Devleti'nde tam olarak günümüzdeki anlamıyla⁵⁸ olmasa da sosyal devlet anlayışı mevcuttur. Bu durum İslâm inancından kaynaklanan yardımlaşma kültüründen gelmektedir. İlk İslâm devletlerinden beri süregelen anlayışa göre devlet, vatandaşlarını Allah'ın bir emaneti olarak görerek⁵⁹ ister Müslüman isterse Gayrimüslim olsun kimseye muhtaç olmadan insan onuruna yakışacak bir şekilde yaşamasını sağlamak zorundadır. Bu noktada Osmanlı Devleti'nde fitik hastalığına yakalanan kişilere hayatlarını idame ettirmeleri için imkân dahilinde destek ve kolaylık sağlanmıştır. Bu anlayışının gereği ilk olarak fitik hastalığına yakalanan kişilerin sağlığına tekrardan kavuşması için gerekli olan tedavinin sağlanması konusunda gerekli alt yapının oluşturulmasına çalışılmış ve hastanelerde kişilerin tedavi ve ameliyatlarının icra edilmesine imkân verilmiştir.⁶⁰ Şayet fitik hastası olan kişinin maddi durumu tedaviyi karşılamaya yetmiyorsa devlet tedavi masraflarının karşılanması konusunda kimi zaman aksamalar yaşanmış olsa da gerekli maddi desteği sağlamıştır. Bu duruma örnek olarak Sadaret Mektubi Kaleminden Asım Bey'in ameliyat ücretinin verilmesini gösterebiliriz. 1902 senesinde Asım Bey'in Divanyolu'nda bulunan şifahanede fitik tedavisine başladığı ancak tam olarak iyileşme sağlanamadığından ameliyat olmasının gerektiği belirtilmiştir Ancak ameliyat parasını bulmakta aciz kaldığı belirten Asım Bey'e maaşına mahsuben 3.000 kuruş verilmesi talep edilmiştir.⁶¹

⁵⁷ BOA. DH.ŞFR. 206/96., R.1313 (M.1897), Hüdavendigâr Valisi tarafından Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen şifreli telgrafta Pazar günü zabıta memurunun odasına bırakıldığı ihbar edilen üç adet varak hakkında mütalaa edildiği, muhteviyatı mesnetsiz ve manasız ibareler olup fitik illetini tedavi etmek üzere köylerde dolaşan bir Rum tarafından gönderildiği belirtilmiş olup konu hakkında tahkikat yapılması istenmiştir.

⁵⁸ Cemal Hüseyin Güvercin, "Sosyal Güvenlik Kavramı ve Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Tarihçesi", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 57/2, (2004), s. 89-90.

⁵⁹ Ziya Kazıcı, *Uçbeyliği'nden Devlet-i Aliyye'ye Osmanlı*, Kayhan, İstanbul, 2010, s. 19.

⁶⁰ BOA. BEO. 93/6957., R.1308 (M.1892), fakrûhal ve fitik illetine yakalanmış olan kişinin Gureba Hastanesi'nde tedavisine başlanması istenmiştir.

⁶¹ BOA. BEO. 1922/144145.

İlerleyen süreçte Asım Bey'in ameliyatı gerçekleştirilmesine rağmen istenilen miktarın gönderilmediği ve Asım Bey'in ameliyattan sonraki bir aylık tedavi sürecini tamamlayarak taburcu edileceği Maliye Nezâreti'ne bildirilerek istenilen miktarın gönderilmesi sağlanmıştır.⁶²

Sosyal devlet anlayışı doğrultusunda fitik hastalarının üzerindeki bazı yükümlülükler kaldırılmıştır.⁶³ Şüphesiz bu yükümlüklerin başında askerlik gelmiştir. Dönemin zorlu şartları altında askerlik görevini ifa etmek fitik hastaları için zor olacağından fitik hastalarının askerlik durumu ilgili makamlara sorulmuştur. Bu konu hakkında 1886 senesinde aralarında Adana, Suriye, Halep, Ankara ve Selanik'in yer aldığı 32 bölgeye gönderilen yazıda pederlerine yardım eden ve fitik illetine müptela olanların askerlik durumları hakkında uygulanacak esaslar bildirilmiştir. Askere alma usulüne göre belli bir yaş aralığında topal, çolak, kambur ve görme bozukluğu olanların askere alınmayacağı belirtilmiştir. Fitik illetine müptela olanların ise ilk olarak muayene edileceği ve muayene neticesinde iki gruba ayrılacağı belirtilmiştir. Fitik-ı sagir (küçük fitik) olarak ifade edilen ve gündelik hayatını çok fazla etkilemeyecek şekilde fitiği olduğu tespit edilen kişilerin askere alınacağı belirtilmiştir. Ancak fitik-ı kebir (büyük fitik) müptela olanların işe güce yaramayacak olduklarından askere alınmayacağı ifade edilmiştir.⁶⁴ Ancak yine de ilerleyen zaman içerisinde fitik hastası olanların askerlik durumu gündeme gelmeye devam etmiştir.⁶⁵

⁶² BOA. BEO. 1933/144953.

⁶³ BOA. YB. (21). 55/128., R.1321 (M.1905), Pirlepe'ye bağlı karyelerde bulunan Petre ve Tale'nin fitik-ı kebir illetine müptela oldukları ve her sene mükellef tutulduklarını ifade ederek hastalıklarına binaen muafiyet istemişlerdir. Fitik hastalığına tutulmaların yol yapımında çalıştırılıp çalıştırılmayacağı sorulmuştur.

⁶⁴ BOA. DH.MKT. 1350/58.

⁶⁵ BOA. DH.MKT. 295/7., R.1310 (M.1894), Cenin Kaymakamı Abdülislam imzasıyla gönderilen telgrafta fitik-ı kebir olanların askere alınmaması yönünde karar olduğu ifade edilmiş olsa da yapılan incelemede böyle bir kayda rastlanmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde fitik hastaları çeşitli maddi yükümlülükler⁶⁶ ve çeşitli vergilerden⁶⁷ de muaf tutulmuştur.⁶⁸ Bu noktada fitik hastalığına yakalanan kişinin, hastalığı nedeniyle iş gücü tutamadığını belirterek kendisine yardım edilmesi yönünde talepte bulunması halinde devlet, gerekli muayenenin yapılarak kişinin fitik illetine yakalanıp yakalanmadığı tespiti yoluna gitmiştir. Talepte bulunan kişinin fitik hastası olduğu anlaşılırsa kişinin çeşitli vergilerden muafiyeti sağlanmış ve vergi memurları tarafından rencide edilmesinin önü alınmıştır. Bu duruma Sivas Vilayeti'ne bağlı Şarkışla'da yaşayan Mustafa adlı kişinin talebini örnek olarak verebiliriz. 1909 senesinde Sivas Vilayeti'ne bağlı Şarkışla'da ziraat etmekle meşgul olan Mustafa adlı kişinin fitik illetine müptela olduğu ve gün be gün şiddetini arttırarak ziraat etmesine mâni olduğu ifade edilmiştir. Mustafa, ahaliden bulduğu 30 lirayla tedavi olmaya çalışmış olsa da hastalığına çare bulamamış ve İstanbul'a gelerek padişah validesinin şifa hanesine gönderilmiştir. Mustafa'nın muayenesi yapılarak fitik hastası olduğu rapor edilmiştir. Hastalığın rapor edilmesi üzerine Mustafa, fitik hastalığı yüzünden kendisinin bir süredir iş tutamadığını bu sebepten ailesinin ve kendisinin memlekette sefalet içinde kaldığını ve ayrıca arazisinin iki senelik vergisi olan 80 kuruşu ödeyememesinden dolayı vergi memurlarının elinden zorla eşyalarını alarak vergiyi tahsil etme yoluna gideceğini ifade ederek padişahın yardım talebinde bulunmuştur.⁶⁹

Yukarıda da belirttiğimiz üzere sosyal devlet anlayışında devletin vatandaşlarını insan onuruna yakışır bir şekilde yaşatması gereklidir. Osmanlı Devleti zamanında devlete doğrudan hizmet etme şartına bakmaksızın ihtiyaç sahiplerine maddi destek sağlamıştır.⁷⁰ Maddi

⁶⁶ BOA. DH.MKT. 2433/46., R.1316 (M.1900), aşçı esnafından Ömer adlı kişi arzuhalinde fitik illetine müptela olduğunu belirterek esnaf tezkiresinden muaf tutulmak istemiştir. Ancak kişinin bu talebi fitik muayenesi yapıldıktan sonra kabul görmüştür.

⁶⁷ Sabahattin Aydın, "Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s. 38

⁶⁸ BOA. AE.SABH.I., 79/5502., H.1193 (M.1779), Ahyolu Kazası'nda sakin olan ve fitik illetine müptela olan Dimo veledi Ustoyan adlı zimmi kendisinin cizye vergisinden muaf olmasını ve cizyedatlar tarafından rencide edilmemesini talep etmiştir.

⁶⁹ BOA. DH.MUİ. 134/81.

⁷⁰ BOA. DH.MKT. 2507/9., R.1317 (M.1901), Vulçitrın Kazâsına bağlı Orbinye? Karyesi'nde yaşayan Mihâl Ağa adlı kişinin Yunan Muharebesine gönüllü ihtiyat askeri olarak katılarak şecaat (yiğitlik) ettiği ancak fitik illetine müptela olarak malul olduğu

yardımları alan kişi sağlığında veya gençliğinde devlet görevlisi ise yapılan yardıma genel olarak kişinin tekaüde sevk edilmesi (emekli) denilmiştir.⁷¹ Şayet kişi devlete doğrudan hizmet etmemişse nadiren bu ifade kullanılarak maddi destek sağlanmıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti'nde fitik hastalığına yakalanan kişilerin ileriki yaşantılarında iş güç tutamayacakları göz önünde tutularak genellikle kayd-ı hayat şartıyla maddi yardım sağlanmıştır.⁷²

Tekaüde sevk edilen gruplara baktığımızda karşımıza ilk olarak tımar sahipleri çıkmıştır. Bilindiği üzere tımar ve zeamet sahipleri kılıç hakkı denilen miktar çıkartıldıktan sonra mutasarrıfı oldukları toprakların gelirine göre cebelü ile sefere katılmışlardır. Seferin uzun ve yorucu olması sebebiyle yaşı belli bir seviyenin üstünde ve yaşlanmaya bağlı fitik hastalığına yakalanan kişiler sefere katılmamak istemişlerdir.⁷³ Normal şartlarda sefere geçerli bir neden olmadan katılmayan kişinin elinden tımar ve zeameti alınması gerektiğinden fitik illetinden dolayı sefere katılmayan kişiler eskiden seferlere iştirak ettiklerini⁷⁴ ancak

---

belirtilmiştir. Bu kişiye bir maaş bağlanarak sevindirilmesi yönündeki karar Kosova İdare Meclisi'nde alınmıştır.

⁷¹ BOA. C.SM. 73/3364. İstabl-ı Âmire-i Hâssa arabacılarından günlük 5 akçe ile hizmet gören Mustafa adlı kişide fitik zuhur ettiği, bu sebepten rükub ve nüzul edemeyip iş tutmaya kudretinin kalmadığından birkaç akçe ile cerağ (tekaüde) ayrılmak istemiştir. Bunun üzerine bu zümreden olanların 7 akçeden 10 akçeye kadar bir yevmiyeyle tekaüde sevk edildikleri belirtilip Mustafa adlı kişinin İstanbul Gümrük Mukataası malından verilmek üzere yevmi 8 akçeyle tekaüde ayrılmasına karar verilmiştir.

⁷² BOA. A.MKT.MLV. 138/74., H.1278 (M.1861), Harem-i Nebevi'de taşçılık yapan Mısırlı İbrahim Hammad adlı kişinin beline iskeleden kazaen ağaç düşerek sakatlanmasına ve fitik olmasına neden olmuştur. Bu kişinin hiçbir işe el veremeyeceği belirtilip kişiye münasip bir miktarda maaş bağlanması istenmiştir. Yapının inşasında çalışırken yaralanan kişilere inşaat bitene kadar Ebniye-i Senniye'den inşaat tamamlanınca da Hazine-i Nebeviye'den 90 kuruştan 180 kuruşa kadar maaş verildiği belirtilip bu kişiye bir daha iş tutamayacağından kayd-ı hayat 150 kuruş maaş bağlanması uygun görülmüştür.

⁷³ BOA. C.TZ. 74/3689., H.1244 (M.1828), Asakir-i Mansure süvarilerinden olup tımara mutasarrıf olan Muhsin adlı kişi ihtiyarlığını ve fitik illetine müptela olduğunu ifade ederek tekaüde ayrılmasını istemiştir. Yapılan muayene neticesinde kişinin yaşlı ve sol tarafında fitik olduğu rükub ve nüzul edemeyeceği belirtilmiştir. Bunun üzerine hasılâtın mirisiyle tekaüde ayrılmıştır.

⁷⁴ BOA. AE.SSLM.III. 116/7036., H.1206 (M.1792), Amid Sancağı'na bağlı Şarki Amid Nahiyesi'nde 25.275 akçelik zeamete mutasarrıf olan el-hac Ahmed'in önceleri seferlere iştirak ettiği ancak ihtiyarlığı ve yakalandığı fitik hastalığından dolayı rükub ve nüzul

fıtık illeti yüzünden binme ve inmeye (rükub ve nüzula) kudretleri olmadığından sefere katılamadıklarını ifade ederek tımar ve zeametleri kendilerinde kalmak üzere sefere gitme görevinden muaf tutularak tekaüde sevk edilmeleri yönünde talepleri olmuştur. Devlet bu noktada kişilerin doğruyu söyleyip söylemediğini anlamak için kişilerin muayene edilmesini istemiştir. Muayene sonucunda tımar ve zeamet sahibinin belirttiği gibi ihtiyar, alil ve fıtık illetine müptela olduğu anlaşılırsa kişilerin seferden muafiyetleri ve tekaüde ayrılmaları kabul edilmiştir.⁷⁵ Tekaüde sevk edilen tımar ve zeamet sahibinin kaç akçelik tımar ve zeamete mutasarrıf olduğu, kanun gereği sefere kaç cebelü göndereceği tespit edilerek sefere gönderemediği cebelü bedelini ödemesi⁷⁶ veya hasılatın belirli bir miktarını hazineye göndermesi istenmiş ve bu şartla tekaüde ayrılması kabul edilmiştir.⁷⁷ Ancak bazı durumlarda tekaüde ayrılan tımar ve zeamet sahibinden cebelü bedeli veya hasılatın belirli bir oranının talep edilmediği de olmuştur.⁷⁸ Bu şekilde tekaüde ayrılan

---

(binip ve inme) edemediğinden kaydına şerh konularak tekaüde ayrılması yönünde talebi olmuştur. Bunun üzerine cebelü bedeliyesini vermesi şartıyla kişi tekaüde ayrılmıştır.

⁷⁵ BOA. C.AS. 710/29772., H.1248 (M.1832) Paşa Sancağı Manastır Nahiyesi köylerinden 6.000 akçe senevi ve 1.000 kuruş hasılatı olan tımara mutasarrıf olan Lağımçı 1'inci alay 1'inci tabur 1'inci bölükte görevli lağımçı Hasan veledi Ali adlı kişinin fıtık illetine müptela olduğu bu sebepten rükub ve nüzul edemediğinden tekaüde sevk edilmesi istenmiştir. Ser Etıbba tarafından yapılan muayene neticesinde kişinin fıtık illetine yakalandığı anlaşılmış ve nizam gereği (nizâm-ı müstahsene) hasılatın nisfı (yarısı) cebelü bedeliyle kayd-ı hayat şartıyla tekaüde sevk edilmesine karar verilmiştir.

⁷⁶ BOA. C.TZ. 121/6027. Hızırbeyli Nahiyesinde 3601 akçelik tımara mutasarrıf olan Mehmed adlı kişinin fıtık illetine müptela olduğu rükub ve nüzul edemediğinden tekaüde sevk edilmek istemiştir. Kanun üzere her sene göndermek zorunda olduğu bir cebelü bedelinin Hazine-i Âmire'ye ödemesi şartıyla kişi tekaüde sevk edilmiştir.

⁷⁷ BOA. AE.SSLM.III. 356/20418., H.1217 (M.1802), Kastamonu Sancağı'na bağlı Sinop Nahiyesi'nde 5.000 akçelik tımara mutasarrıf Salih veledi İbrahim adlı kişinin fıtık illetine müptela olduğu bu sebepten rükub ve nüzul edecek kuvveti bulamadığından nisf (yarı) cebelü bedeliyleesiyle yerinde bırakılıp (ibka) tekaüde ayrılması konusundaki talebi olumlu karşılanmıştır.

⁷⁸ BOA. C.TZ. 32/1561., H.1205 (M.1791), Kocaeli Sancağı'na bağlı İznikmid Nahiyesinde 5.892 akçe tımara mutasarrıf olan İbrahim adlı kişinin daha öncesinden Tersâne-i Âmire'de görev aldığı ancak yaşlılığa bağlı fıtık illetine müptela olduğunu bu sebepten tımar kaydına şerh konulmasını istemiştir. Seretıbba-ı Hâssa tarafından yapılan muayenede kişinin ihtiyar ve sol tarafında fıtık olduğu iş tutmaya kudretinin olmadığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine tımar beratına şerh koyularak cebelü bedeliyesi İbrahim adlı kişiye bırakılmıştır.

tımar ve zeamet sahiplerinin kayıtlarına şerh düşülmüş⁷⁹ ve kendilerine durumu kanıtlayan berat verilmiştir. Şayet kişi elindeki beratı kaybederse tekrardan berat almak için fitik hastası olduğunu yeniden ispat etmesi gerekmiş ve muayene edilmesi istenmiştir.⁸⁰

Tımar sahipleri gibi orduya mensup askerler arasında gerek görev sırasındaki yaralanmalardan gerekse yaşlılığa bağlı nedenlerden dolayı sıkça fitik hastalığına rastlanmıştır.⁸¹ Fitik hastası olduğunu iddia eden askerin tekaüde sevk edilmesi için doktor muayenesinden geçmesi istenmiştir. Doktor muayenesi neticesinde kişinin hangi bölgesinde fitiğin ortaya çıktığı detaylı bir şekilde rapor edilmiştir. Şayet kişinin tedavi edilerek sağlığına kavuşma ihtimali yoksa⁸² tekaüde sevkine karar verilmiştir. Askerlerin tekaüd maaşlarının ödenmesi noktasında tek bir kaynak olmayıp askerin bağlı olduğu sınıfa göre tekaüd maaşının ödeneceği kaynak tespit edilmiştir.⁸³ Tekrüde sevk edilen askere verilecek maaş miktarı konusunda belirleyici unsur kişinin aktif görevdeyken aldığı maaş miktarı olmuştur. Özellikle görev sırasında malul olan ve fitik hastalığı ortaya çıkan askerlerin tekaüde ayrılması sırasında askerin aldığı yara üzerinden derecelendirilmeye gidilmiş ve maaş dereceye göre belirlenmiştir. 1869 tarihli bir örnekte birinci dereceden tekaüde sevk edilmesi düşünülen kişilerin iki el veya ayağının

⁷⁹ BOA. C.TZ. 2/82., H.1205 (M.1791), Paşa ve Köstendil Sancakları'nda ve Sofya taraflarında 25.192 akçe zeamete tasarruf eden kişi yaşlılığına bağlı fitik ve basur müptelası olduğundan cebelü bedeliyesi kendisinde kalmak şartıyla tekaüde ayrılmak istemiştir. Bunun üzerine kişinin yapılan muayenesinde iki taraflı fitik ve basura müptela olduğu bu sebepten rükub ve nüzul edemediği anlaşılmış ve berata şerh düşülmüştür.

⁸⁰ BOA. HAT. 207/10976., H.1205 (M.1801), Divriği Sancağı'nda tımara mutasarrif olan Mehmed veled-i Veli adlı kişi arzuhalinde alil (hasta) ve ihtiyar olduğunu, bundan önce tekaüde ayrılması için başvurduğunu ve bunun hekimbaşı tarafından da onaylandığını belirtmiştir. Ancak elindeki belgenin zayı olmasından dolayı kişi tekrar hekimbaşı tarafından muayene edilmiş ve sağ tarafında fitik olduğu tespit edilmiştir.

⁸¹ BOA. C.BH. 17/807.

⁸² BOA. TFR.I.KV. 137/13646., R.1322 (M.1906), Senice Jandarma Taburu 1. Bölük piyade efradından Mehmed bin Ahmed'in fitik illetiyle malul olduğu ve bu şekilde vazife ifa edemeyeceği Mitroviçe heyet-i sıhhiye raporuyla anlaşılmıştır.

⁸³ BOA. AE.SMHD.II., 32/1981., H.1253 (M.1837), üç ambarlı Mahmudiye Kalyonu'nda görevli bahriye askerlerinden Filyoslu Mustafa veledi Ahmed adlı neferin iki kasığında fitik illetinin ortaya çıktığı ve bu hastalıktan dolayı kişinin hizmet yapamadığı belirtilerek tekaüde (emekli) ayrılması istenmiştir. Bahsi geçen kişi Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden aylık 40 kuruş maaş ile tekaüde ayrılmıştır.

kesilmesi ya da vücut bütünlüğünün bozulması gerektiği belirtilmiştir. İkinci dereceden tekaüde sevk edilecek olanların ise bir el veya bir ayak kesilmiş olması gerektiği veya hizmet sırasında fitik illetine yakalanıp mecruh olup daima koltuk değnekleri ile hayatını devam ettirecek olması gerektiği ifade edilmiştir. Son olarak fitik hastası olup gündelik hayatında pek zorluk çekmeyen ancak zabtiyelik yapamayacak olanların üçüncü dereceden tekaüde sevk edileceği belirtilmiştir. Bu şekilde mecruh olup birinci dereceden tekaüde sevk edilenlerin maaşlarının nisfı (yarısı), ikinci dereceden sevk edilenlerin bir sülüs (üçte bir) üçüncü dereceden sevk edilenleri bir rubu (çeyrek) maaşla tekaüde sevk edilmesi Zabtiye Tekaüd Nizamnâmesi'nin 16 ve 19'uncu maddelerinde belirtildiği ifade edilmiştir.⁸⁴ Kimi zaman tekaüde ayrılan askerin maaşının yetmediği yönünde talebi olmuştur. Bu türden gelen talep sonrası gerekli inceleme yapılarak tekaüd maaşında iyileştirme yapılmıştır.⁸⁵ Tekaüd maaşı alan askerin vefatında ise verilen tekaüd maaşı aldığı belirtilen berata el konulması ve kaydın silinmesi ilgililerden istenmiştir.⁸⁶

Fitik sebebiyle tekaüde sevk edilen bir grupta polislerdir. Bilindiği üzere polislik bedenen dayanıklılık isteyen bir meslektir. Fitik illetine yakalanan kişi hareket kabiliyetini kaybedeceğinden polislik mesleğini yerine getiremeyecektir. Bu sebepten fitik illetine yakalanan polis memuru görevden affını ve tekaüdünü istemiştir.⁸⁷ Genel prensip olarak

⁸⁴ BOA. ZB. 2/91., H.1286 (M.1869) senesinde, Bosna Vilayeti'nde Saray Kazâsı'nda eşkıyanın ele geçirilmesi sırasında çatıdan atlayarak fitik illetine müptela olan Binbaşı Süleyman 333 kuruş maaş ile ikinci dereceden tekaüde sevk edilmiştir.

⁸⁵ BOA. C.AS. 500/20869., H.1254 (M.1838), Asâkir-i Hassa 1'inci alay 3'üncü tabur 8'inci bölük üçüncü çavuşu Hasan Çavuş adlı kişinin fitik illetine müptela olmasından dolayı aylık 15 kuruş maaşla tekaüde ayrılmıştır. Ancak bu maaşla zorluk çektiğini bu sebepten maaşının nisfindan tamamına kadar zam yapılabileceğini bu sebepten 15 kuruş olan tekaüd maaşının aylık 30 kuruşa çıkartılmasını talep etmiş ve bu talep olumlu karşılanmıştır.

⁸⁶ BOA. C.ML. 656/26857., H.1246 (M.1831), Asakir-i Mansure kolağalarından Astaneli Eyüb Ağâ'nın fitik illetine müptela olmasından dolayı 80 kuruş ile tekaüde ayrılmıştır. Eyüb Ağâ'nın vefatı üzerine verilen berata el konularak terkin (kayıt silme) edilmiştir.

⁸⁷ BOA. ZB. 77/17., R.1302 (M.1886), Zabtiye Nezâreti'ne gönderilen yazıda Üsküdar polis efradından Tefik Efendi'nin maluliyeti nedeniyle meslekten ayrılmak istediği ifade edilerek yapılan muayene neticesinde hazırlanan raporda Tefik Efendi'nin fitik illetine müptela olduğunun anlaşıldığı ve polislik mesleğini yapmaya uygun olmadığı belirtilmiştir. Bu sebepten Tefik Efendi'nin kaydının silinmesi istenmiştir.

devlet fitik illetine müptela olduğunu belirtilen polisin muayenesinin yapılmasını istemiştir.⁸⁸ Mekteb-i Tıbbiye'de yapılan muayene⁸⁹ veya ameliyat neticesinde polis memurunun eski sağlığına kavuşacağı düşünülüyorsa bir müddet istirahatine izin verilmiştir.⁹⁰ Ancak kişinin tedavi ve ameliyat sonrası eski sağlığına kavuşamayacağı tespit edilmişse⁹¹ kişinin polislik mesleğine uygun olmadığı belirtilerek kişinin görevden affı veya tekaüde sevk edilmesi kabul edilmiştir.⁹²

Güvenlik güçlerine göre nispeten daha rahat şartlarda çalışan devlet görevlilerinde de fitik hastalığına rastlanılmıştır.⁹³ Fitik hastalığına yakalanan kişinin hastalığı doktor raporuyla tespit edildikten sonra kişinin tekaüde sevk işlemi bağlı olduğu kurum ile Maliye Nezâreti arasında yapılan yazışmalara göre neticelendirilmiştir.⁹⁴ Şayet kişinin

⁸⁸ BOA. ZB. 70/59., R.1313 (M.1897), Beyoğlu polis efradından Ali Tosun Efendi'nin fitik illetine yakalandığı ve yapılacak muayene neticesine göre durumuna karar verilmesi istenmiştir. Yapılan muayene neticesinde Tosun Efendi'nin fitik illetine müptela olduğu ve polisliğe uygun olmadığı belirtilmiştir.

⁸⁹ BOA. ZB. 347/39.

⁹⁰ BOA. ZB. 460/58., R.1323 (M.1907) Trabzon polis efradından üçüncü komiser İlyas Efendi'nin fitik illetine müptela olduğu ve tedavi için izinli olarak bir ay evvel İstanbul'a geldiği belirtilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de yapılan ameliyat sonrası İlyas Efendi'nin tam anlamıyla sağlığına kavuşması için üç ay boyunca memleketinde tebdil-i hava ve istirahat etmesi gerektiği Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den verilen raporda belirtilmiştir.

⁹¹ BOA. ZB. 349/88., R.1325 (1909), Beşiktaş Merkez Serkomiseri Mehmed Ali Efendi'nin fitik illetine müptela olduğu ve bunun bir operatör tarafından muayene ve icra edilecek ameliyatla tedavi edileceği, şayet tedavi olmazsa malul olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca kişinin gözleri ve kulaklarından da rahatsız olduğunu ifade etmesi üzerine Mekteb-i Tıbbiye tarafından muayenesi gerçekleştirilmesi ve neticenin bildirilmesi istenmiştir.

⁹² BOA. ZB. 349/95., R.1325 (1909), Beşiktaş yirmi üçüncü bölümü polis memurlarından Halim Efendi ile Beyoğlu yirmi beşinci bölümü polis memurlarından Emin Efendi'nin fitik illetine müptela oldukları ve bunların icra edilecek ameliyat ile iyileşip iyileşmeyecekleri noktasında Mekteb-i Tıbbiye'de yapılacak muayenenin belirleyici olacağı ve buna göre bu iki polis memurunun tekaüde sevk edilip edilmeyeceklerine karar verilecektir.

⁹³ BOA. MF. İBT. 1/93., R.1288 (M.1872), Ezine Mekteb-i Rüşdiyye mualliminden Salim Efendi'nin fitik illetine yakalanması nedeniyle aylık 100 kuruş maaşla tekaüde ayrılmıştır.

⁹⁴ BOA. ŞD. 205/46., R.1288 (M.1872), Ezine Mekteb-i Rüşdiyye sabık mualliminden Salim Efendi'nin fitik illetine müptela olmasından dolayı münasip bir miktar maaşla tekaüde sevk edilmesine dair Cezire-i Bahri Sefid Vilayeti'nden gelen yazı üzerine Maârif ve Maliye Nezâretleri arasında maaşın nasıl ve hangi kaynaktan verileceğine dair yazışma gerçekleşmiş ve bunun neticesinde Salim Efendi aylık 100 kuruş maaşla tekaüde ayrılmıştır.

bağlı olduğu kurum kaldırılır veya başka bir birime bağlanırsa kişi tekaüde sevk talebini yeni kurumu üzerinden işleme koymuştur.⁹⁵ Kimi zaman fitik illetine yakalandığını iddia eden kişinin ifadesiyle doktor raporu arasında uyumsuzluk olmuş ve kişinin tekaüde sevk edilmesi uygun görülmemiştir. Ancak hasta olduğunu iddia eden kişinin görevine dönmemesi beraberinde işin aksamasına ve yerine yeni bir görevlinin tayin edilmesine engel olmuştur. Bu duruma örnek olarak Bartın orman süvari memurlarından Yusuf Ziya Efendi'nin talebini ve akabinde yaşananları verebiliriz. 1896 senesinde Yusuf Ziya Efendi'nin fitik illetine müptela olduğu ve tedavi için bir aydan beri İstanbul'da olduğu ancak tedavinin iki ay daha sürmesine rağmen Yusuf Ziya Efendi'nin tam olarak iyileşemediği ve görevine dönemediği belirtilmiştir. Uzun müddet göreve başkasının vekalet etmesinin uygun olmamasından kişinin mülkiye tekaüd sandığından tekaüde sevk edilmesi ve yerine başka birinin tayin edilmesi istenmiştir. Kişinin yapılan muayenesinde hasta olduğu ancak yapılacak tedaviyle iade-i afiyete kavuşacağı bildirilerek maluliyeti tıbbiye nezaretinden tasdik edilmemiştir. Bunun üzerine maluliyeti kabul edilmeyenler hakkında nasıl bir uygulama yapılacağı konusu gündeme gelmiştir. Daha sonraki yazışmalarda kişinin tedavi süresi ve durumu göz önünde tutularak kabul maluliyeti kabul görmemiştir.⁹⁶

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde fitik hastalığı oldukça yaygın olup birçok kişide bu hastalık görülmüştür. Genellikle yaşlılık ve iş kazası gibi nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan fitik hastalığının tedavisinde ilk olarak hastaların ağır kaldırmamasına, ani harekette bulunmamasına ve bir yerlerden atlamamasına dikkat edilmiş olsa da bu gibi tedbirler fitik hastalarını rahatlatmamıştır. Bu sebepten hastalar sağlıklarına kavuşmak için cerrahi ve alternatif tedavi yöntemlerini denemişlerdir. Cerrahi operasyonlar dönemin şartlarında oldukça riskli ve acı verici

⁹⁵ BOA. DH.MKT. 2791/7., R.1325 (M.1909), Çorlu Emlak-ı Hümâyün memurlarından Hüseyin Efendi'nin fitik illetine müptela olduğu belirtilerek emekliye sevk edilmesi istenmiştir. Kişinin Hazine-i Hassa Nezâreti'ne mensup olduğunu ancak Hazine Hâssa Şahane'ye bağlı bazı emlakın ahiren Hazine-i Celile-i Maliyeye bırakılmasından dolayı arzuhali Maliye Nezâreti'ne gönderilmiştir.

⁹⁶ BOA. ŞD. 521/46.

olmasından ötürü en son başvurulacak çare olsa da hastalığa yakalanan kişiler acıya dayanamadıklarından dönem için yüksek sayılabilecek meblağları ödeyerek, ölümü ve sakat kalmayı göze alarak ameliyat olmuşlardır. Riskin bu denli yüksek olduğu ameliyatlarda cerrahlar ameliyattan önce hastanın kendi rızasıyla ameliyat olduğunu, ameliyat sırasında ve sonrasında yaşanabilecek olumsuzluklardan dolayı cerrahın sorumlu tutulamayacağı yönünde günümüzdeki uygulamaya benzer şekilde hastadan rıza senedi almıştır. Çalışma dönemimiz içerisinde nispeten tıp biliminin ilerlemesinden ötürü başta ülkenin büyük şehirleri olmak üzere ülkede başarılı ameliyatlara Müslüman cerrahlar tarafından icra edilmiş ve hastalar sağlıklarına kavuşmuştur.

Alternatif tıp yöntemlerinde ise günümüzde de yaygın olarak uygulana gelen bel çekmesi, bitkisel ilaç ve yakılar kullanılmıştır. Cerrahi operasyonlara oranla daha az tehlike arz etmiş olsa da özellikle bel çektirme veya fitiğin olduğu bölgenin dağlanması ve yakı kullanılmasında hastanın sinirlerine zarar verilmesi nedeniyle hastaların sakat kaldığı durumlar olmuştur. Bel çekme sırasında olumsuzlukların yaşanmaması sadece mahareti olan kişilerin fitikçilik yapmasına izin verilmiş ve şehrin muhtelif yerlerinde fitikçi karhanesi açmalarına izin verilmiştir. Ayrıca bitkisel yöntemlerle hastaları tedavi ettiğini iddia eden kişilerin tedavide kullandıkları bitkiler incelenmiştir. Şayet kullanılan tedavi yöntemi olumsuz ve mesnetsizse insanların sağlığının tehlikeye düşmemesi için bu türden tedavi yöntemlerine izin verilmeyerek bu türden zararlı tedavi yöntemlerini uygulayanlar hakkında gerekli tahkikat yapılmıştır.

Osmanlı Devleti, fitik tedavisinin öncesinde ve sonrasında günümüzdeki anlamıyla olmasa da sosyal devlet görüntüsü vermiştir. Devlet görevlisi olsun olmasın hastalığın tedavisinin başlangıcından sonuna kadar devlet gücü nispetinde vatandaşlarına maddi yardımda bulunmuş ve tedavinin yapılacağı hastaneler vatandaşların hizmetine sunulmuş ve tedavi talep eden herkese imkân dahilinde cevap vermeye çalışılmıştır. Uygulanan bütün tedavi yöntemlerine olumlu cevap vermeyen hastalar gerekli muayeneler yapıldıktan sonra malul olarak kabul edilmiş ve devletin sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınmıştır. Sağlığında devlet görevlisi olan kişiler belirlenen maluliyet derecesine göre tekaüde sevk edilmiş olup sivillere ise hayatlarının

sonuna kadar kendilerini idame edecek miktarda maaş bağlanmış ve üzerlerindeki vergi ve askerlik gibi yükümlülükler kaldırılarak kimseye muhtaç olmadan yaşamaları sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Ali Emiri

Sultan I. Abdülhamid (AE.SABH.I): 79/5502.

Sultan II. Mahmud (AE.SMHD.II): 32/1981.

Sultan III. Mustafa (AE.SMST.III): 139/10959.

Sultan III. Selim (AE.SSLM.III): 116/7036, 356/20418, 419/24009.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.): 93/6957, 840/62955, 1922/144145, 1933/144953.

Cevdet

Askeriye (C.AS): 500/20869, 710/29772, 797/33772, 805/34159.

Bahriye (C.BH): 17/807.

Maliye (C.ML): 656/26857.

Sıhhiye (C.SH): 15/724.

Saray (C.SM): 51/2563, 73/3364, 142/7136.

Tımar (C.TZ): 2/82, 25/1202, 32/1561, 74/3689, 121/6027.

Dahiliye

Beşinci Şube (DH.EUM.5.Şb): 57/41.

Mektubi Kalemî (DH.MKT): 295/7, 518/64, 548/29, 1350/58, 1867/26, 2433/46, 2507/9, 2791/7.

Muhaberatı Umumiye İdaresi (DH.MUI): 134/81.

Şifre Kalemî (DH.ŞFR): 206/96.

Hatt-ı Hümayun (HAT.): 15/639, 207/10976.

Maarif Nezareti

Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (MF.İBT): 1/93, 395/44.

Meclis-i Vala (MVL): 328/3.

Sadaret

Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL): 43/12, 138/74.

Şura-yı Devlet (ŞD): 205/46, 521/46.

Teşrifat-ı Rumeli Evrakı

Kosova Evrakı (TFR.I.KV): 137/13646.

Yabancı Arşivler

Gürcistan Arşivi (YB.21): 55/128.

Yıldız

Mütenevvi Maruzat (MTV): 198/84.

Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK): 80/81.

Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM): 48/60.

Zabtiye (ZB): 2/91, 70/59, 77/17, 347/39, 349/88, 349/95, 460/58.

Kitap ve Makaleler

Akgündüz, Ahmet, *İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı Kamu Hukuku*, C.1, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2011.

Altıntaş, Ayten, "Osmanlı Tıbbında Gül", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz/Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul 2006.

Aydın, Sabahattin, "Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul 2006.

Bilgin, Arif, "Osmanlı Döneminde İlâç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul 2006.

Cerrâh-Nâme, (Yay. Haz. Serdar Yavuz), Kesit Yayınları, İstanbul 2013.

Güvercin, Cemal Hüseyin, "Sosyal Güvenlik Kavramı ve Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Tarihi", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 57/2, (2004), s. 89-95.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, T.T.K., Ankara 1999.

Kahya, Esin, *Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1996.

Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları Nizam-ı Cedit 1789-1807*, T.T.K., Ankara 1988.

Kazıcı, Ziya, *Uçbeyliği'nden Devlet-i Aliyye'ye Osmanlı*, Kayıhan, İstanbul 2010.

Kurt, Namık Kemal, "Şanîzâde Mehmed Ataullah Efendi'nin Kânûn'ı-Cerrâhîn Adlı Kitabının İncelenmesi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 6, (2000), s. 237-337.

Mansur b. Muhammed b. Ahmed, *Kitab-ı Teşrihü'l-Ebdan Min e't-Tıbb*, (Yay. Haz. Esin Kahya-Betül Bilgen), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2008.

Mossensohn, Miri Shefer, *Osmanlı Tıbbî Tedabî ve Tıbbî Kurumlar 1500-1700*, (Çev. Bülent Üçpunar), Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

Ortaylı, İlber, *İstanbul'dan Sayfalar*, Alkım, İstanbul 2007.

Çetin, Osman, Mefail Hızlı-Asım Yediyıldız, "Osmanlı Kadı Sicillerinin Tıp Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul 2006.

Sahillioğlu, Halil, "Üsküdar'ın Mamure (Cedide) Mahallesi Fitik Cerrahları", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 4 (1998), s.59-66.

Tabîb İbn-i Şerif, *Yâdigâr*, (Yay. Haz. Orhan Sakin-vd.) Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2017.

Jean Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, (Çev. Ali Berktay), Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

Uludağ, Osman Şevki, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, T.T.K., Ankara 2010.

Yıldırım, Nuran, *14.Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Yıldızhan, Ahmet, *Bel Fitiği ve Korunma Yolları*, Fatih Yayıncılık, İstanbul 2001.

Yılmaz, Yasin, "Süleymaniye Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul 2006.

EKLER

Ek-1. R.1318 (M.1902) Aydın Sancağı İnebad Germencik Karyesi'nden Mihal Micorika (Ficorika) adlı kişi, etibbanın tedavi edemediği fitik illetini bir nebat (bitki) köküyle iyileştirdiğini iddia etmesine dair. (BOA. DH.MKT. 548/29)

Ek-2. H.1237 (M.1822), yangınlara müdahale sırasında yaralanıp fitik illetine müptela olan Bostâniyân-ı Hâssa Ocağı tulumbacı neferlerinin İstanbul Gümrük malından yevmi 18 sağ akçe nan (ekmek) verilerek tekaüde ayrılmasına dair. (BOA. C.AS. 805-34159)

Araştırma Makalesi / Research Article

II. Abdülhamid Devrinde Kâğıthane Mesiresi

Fırat Küskü*

(ORCID ID: 0000-0003-4980-6219)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

18.06.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

19.08.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Küskü, F., "II. Abdülhamid Devrinde Kâğıthane Mesiresi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 841-867.

APA: Küskü, F. (2020). II. Abdülhamid Devrinde Kâğıthane Mesiresi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 841-867.

Öz

Kâğıthane mesiresi, 14. yüzyıldan itibaren, Osmanlı Devleti'nin önemli bir gezinti ve eğlence merkezi olarak öne çıkmaktadır. Henüz 15. yüzyılda dillere destan güzelliğinin eserlere yansıdığını tespit edebildiğimiz semt, Lale Devri olarak adlandırılan III. Ahmet'in saltanatı sırasında en parlak dönemini yaşamıştır. Uzun yıllar boyunca eğlence merkezi olarak hem yurtiçinden hem de yurtdışından gelen misafirlerin uğrak yeri olmayı başaran semt, önemini 20. yüzyıla kadar muhafaza etmiştir. Makalede mesirenin tarihine kısaca atıfta bulunulduktan sonra Sultan II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) incelenmiştir. Bu dönemdeki Kâğıthane mesirelerinden insan manzaraları aktararak canlı bir Kâğıthane portresi çizilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in, şehzadelik döneminden itibaren semte olan yaklaşımı ve semt özelindeki faaliyetleri arşiv belgelerine dayanarak aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kâğıthane Mesiresi, Sâdâbâd Eğlenceleri, Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı'da Eğlence, Lale Devri.

---

* Arş. Gör., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, firatkusku@gmail.com.

Research Assistant, Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

Kagithane Promenade In The Period Of Sultan Abdulhamid II

Abstract

Kagithane promenade stands out as a recreation and entertainment center since the 14. century. The neighborhood where we see its beauty reflected in the books in the early 15th century was peaked in the period of Ahmet III, called the Tulip Period. For many centuries, it has managed to be the focus of both domestic and international guests as an entertainment center. Its importance was preserved until the 20th century. In the article, the period of Sultan Abdulhamid II (1876-1909) was studied. It was attempted to draw a portrait of Kagithane by showing human portraits from Kagithane. The approach of the Sultan is studied from the time when he was a prince. And his activities in the district while he was the Sultan were explained based on the archive documents.

Keywords: Kagithane Promenade, Sadabad Entertainment, Abdulhamid II, Ottoman Entertainment, Tulip Era.

Giriş

İsmi ni bölgede bulunan kâğıt imalathanelerinden alan Kâğıthane semti,¹ Haliç'e dökülen bir derenin² kıyısındaki güzel konumu ile yüzyıllar boyunca bir gezinti ve mesire yeri olarak öne çıkmaktadır. Semtte kâğıt imalatının yanı sıra baruthaneler de bulunmaktadır.³ Ancak Kâğıthane'nin sahip olduğu ün ne kâğıthaneler ne de baruthaneler sayesinde dir. Kâğıthane'nin barındırdığı doğal güzellikler ve bir mesire yeri olarak öne çıkması bu şöhreti beraberinde getirmiştir. Osmanlı'nın erken devirlerinden, bilhassa İstanbul'un fethinden itibaren Kâğıthane'nin dillere destan güzelliği muhtelif eserlere yansımıştır.⁴

¹ Hüseyin İrmak, *İlk Çağdan Günümüze Kağıthane*, Kağıthane Belediyesi Kültür Yayınları, C. I, İstanbul 2018, s. 15.

² "Haliç'e dökülen Kâğıthane Deresi (Barbyses) kuzeyden akar." Dionysios Byzantios, *Deniz Yoluyla Boğaz*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu), TB Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 57.

³ P. G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1956, s. 78.

⁴ Kâğıthane ile ilgili şiir yazar ilk kişi Amasyalı devlet adamı ve şair Tâcizade Cafer Çelebi (1452-1515)'dir. "Geniş Sahrası çevre yanı kühsâr, Dirahistân-ü sebzistân-ü gülzâr." Ahmet Refik, *Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul*, (Haz. Tahir Yücel), Kitabevi, İstanbul 1998, s. 81.

Kâğıthane'nin yüzyıllar boyunca bir eğlence merkezi olarak öne çıkmasının temelinde, III. Ahmed devrinde (1703-1730) Kâğıthane deresinin iki yanına kurulan ve "Sâdâbâd" olarak adlandırılan yapılar topluluğu ve şair Nedim'in⁵ buraları tasvir eden şiirleri vardır.⁶ Birçok saray, köşk, konak, çeşme ve çeşitli binalardan oluşan bu mekân, bir mesire ve eğlence yeri olarak Lale Devri'nin⁷ sembollerinden olmuştur. Patrona Halil İsyanı'nda bu yapıların birçoğunun yıkılması ve Lale Devri'nin sona ermesiyle eski önemini kaybeden semt, yine de Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar birçok edebi esere,⁸ seyahatnamelere, hatıratlara ve arşiv belgelerine konu olmuş, Dersaadet'in önde gelen mesire ve eğlence yeri olarak varlığını muhafaza etmiştir.⁹

17. yüzyılda en parlak dönemini yaşayan semt, yetiştirdiği laleler ile "Lalezar Mesiresi" olarak da anılmıştır. Yalnız lale değil, çok yararlı bir bitki olan eğir otu da burada yetişmiştir. Deresi oldukça temiz ve berrak olduğu için hem serinlemek isteyenler hem de çamaşır yıkayanlar için bulunmaz bir yer olmuştur. Ayrıca "su tiryakileri"¹⁰ için de içme suyu oldukça lezzetli ve tercih edilen sular arasında yer almıştır.¹¹ Sularının

⁵ "İstanbul'un şu yeni yapılmış Sâdâbâd'ına bak suyu ve havası insanın canına can katar, insan cedvel-i sim içinde bir kayığa binse eğer isterse cennetin ta yanına varabilir." Hasibe Mazioğlu, *Nedim*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 99.

⁶ Banu Bilgicioğlu, "Sâdâbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 35, İstanbul 2008, s. 379-381.

⁷ 1718 Pasarofça ile 1730 Patrona Halil isyanları arasında barış ile geçen ve çeşitli eğlenceler ile renklenmiş bu dönem Ahmet Refik Altınay'ın inceleme eserine verdiği isim ile "Lale Devri" olarak meşhur olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Refik Altınay – *Lale Devri (1718-1730)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

⁸ II. Abdülhamid devrinin önemli yazarlarından olan Ahmet Mithat Efendi'nin Felâton Bey ve Râkım Efendi eserinde Kâğıthane mesiresi muhtelif bölümlerde anlatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Mithat Efendi – *Felâton Bey ve Râkım Efendi*, (Haz. Emrah Balcı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

⁹ Kâğıthane mesiresinin sosyolojik boyutu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mitat Tekçam, *Osmanlı Eğlence Kültüründe Mesire Yeri Olarak Kâğıthane*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya 2006.

¹⁰ "İyi memba sularının müptelası olan su tiryakileri, tattığı suyun hangi kaynağa ait olduğunu bilecek kadar uzmanlaşmış ..." Davut Hut, "Beykoz'un Meşhur Kaynak Suları: 19 ve 20. Yüzyıllarda Karakulak, Çubuklu, Göztepe ve Sıрмаkeş Suları Üzerine Bir Değerlendirme", *Beykoz 2019 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları: 35, İstanbul 2020, s. 308.

¹¹ Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, Yapı Kredi Yayınları, C. I, K. II, İstanbul 2003, s. 441.

güzelliği nedeniyle burası yabancılar tarafından sıklıkla “Avrupa’nın tatlı suları”¹² veya “tatlı sular vadisi”¹³ olarak da anılmıştır.

II. Abdülhamid’in Kâğıthane’ye Yaklaşımı

Sultan II. Abdülhamid’in Kâğıthane semtine olan ilgisi tahta geçmesinden evvel başlamıştır.¹⁴ Abdülhamid, şehzadeligi sırasında zamanının büyük çoğunluğunu Kâğıthane’de; ata binmek, atış talimi yapmak, yüzmek, piyano çalmak, bahçıvanlık ve marangozluk işleri ile geçirmiştir.¹⁵ Kâğıthane Kasr-ı Hümayununda at ile gezinti yapan şehzade, sık sık Kâğıthane deresinde kürek çekmiştir.¹⁶ Şehzadelığının son dönemlerini geçirdiği Maslak Köşkü’ne geçene kadar uzun süre Kâğıthane’de kaldığı da bilinmektedir.¹⁷ Bu yüzden, semti daha şehzadeligi döneminden itibaren çok iyi bildiği ve zamanının büyük çoğunluğunu burada geçirdiğinden mütevellit burayı çok sevdiği anlaşılmaktadır.

Abdülhamid’in devr-i saltanatında sıfırdan inşa edilen çok sayıda yapı olduğu gibi restorasyona tabi tutulan yapıların sayısı da bir hayli fazladır. Bu dönemde, semtin simge yapıları başta olmak üzere büyük bir imar faaliyetine girilmiştir. İlk kez III. Ahmed döneminde inşa edilen ve birkaç kez yıkılıp yeniden yaptırılan, son halini ise Sultan Abdülaziz devrinde alan Sâdâbâd Camii, II. Abdülhamid döneminde restore edilmiştir.¹⁸ Padişah mesireye gelen insanların ulaşımını daha rahat sağlamaları ve toz, toprak, çamur içinde yürümelerinin önüne geçmek için devamlı olarak kaldırımların onarılmasını sağlamıştır.¹⁹ Yine

¹² Alexander Van Millingen, *İstanbul*, (Çev. Aykut Gürçağlar), Alkım Yayınevi, İstanbul 2003, s. 84.

¹³ Friedrich Schrader, *İstanbul 100 Yıl Öncesine Bir Bakış*, (Çev. Kerem Çalışkan), Remzi Kitabevi, İstanbul 2015, s. 174.

¹⁴ II. Abdülhamid’in şehzadeligi ve sultanlığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2005.

¹⁵ François Georjeon, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 38.

¹⁶ Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 39.

¹⁷ Vahdettin Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 15.

¹⁸ Sâdâbâd Camii’nin kurşun kaplamaları yenilenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Evkaf (İ.EV.), 37/44, 05 L 1322/13 Aralık 1904.

¹⁹ BOA, Dâhiliye Mektubî (DH. MKT.), 1824/65, 21 Ş 1308/01 Nisan 1891.

ulaşımın önemli bir parçası olan köprülerin tamiri de muntazam olarak gerçekleşmiştir. Kâğıthane deresi üzerindeki ahşap köprüler ile Sünnet, Mirahor, Taştekneler, Cendere ve Çağlayan köprüleri birkaç kez tamir geçirmiştir.²⁰ Meşhur 1894 depreminde²¹ hasar gören Darülferes-i Hümayun ile Çağlayan ve Mirahor Kasr-ı Hümayunları da tamir ettirilmiştir.²² Ayrıca Kâğıthane'ye, tıbbi malzemeler gönderilerek, masrafları Hazine-i Hassa'dan karşılanmak üzere bir de hastane yaptırılmıştır.²³ Hastanenin açılışı da sultanın tahta çıktığı güne denk getirilmiştir.²⁴

İlk örneklerine Sultan Abdülmecid döneminde rastladığımız okul gezileri, II. Abdülhamid döneminde artarak devam etmiştir. Sultan, çeşitli mektep öğrencilerine ziyafetler düzenler, bunu duyan halk da akın akın bölgeye giderdi. Özellikle Ramazan ayında iftar münasebetiyle öğrencilerle bir araya gelen Sultan, onların hazırladıkları konuşmaları da dinlerdi. 1893 tarihinde bir iftar organizasyonunda Sultan, muhtelif okullarda okuyan öğrenciler, idareciler, muallimler ve okuldaki diğer memurlarla bir araya gelmiştir.²⁵ Sivil ve askeri okullardan birçok öğrencinin katıldığı bu ziyafetler öğrenciler arasında büyük heyecan uyandırırdu. Padişahın huzurunda düzenlenecek olan bu ziyafete katılacak öğrencilere en yeni kıyafetler dağıtılırdı. Baytar Mektebi ve Topçu Mektebi vapur ile Karaağaç'a geçerken Mühendishane-i Berr-i

²⁰ BOA, İrade Şura-yı Devlet (İ..ŞD.), 54/3046, 27 C 1298/27 Mayıs 1881; BOA, DH.MKT., 1493/103, 29 C 1305/13 Mart 1888; BOA, Yıldız Resmi Maruzat (Y..A..RES.), 73/43, 13 C 1312/12 Aralık 1894; BOA, DH.MKT., 1503/28, 11 Ş 1305/23 Nisan 1888.

²¹ 1894 depremi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sema Küçükalioglu Özkılıç, *1894 Depremi ve İstanbul*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

²² BOA, Yıldız Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Evrakı (Y..PRK..SGE.), 6/32, 06 M 1312/10 Temmuz 1894.

²³ BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.), 320/17, 13 Eylül 1315, 25 Eylül 1899.

²⁴ BOA, ML.EEM., 317/27, 17 Ağustos 1315/29 Ağustos 1899.

²⁵ 1893 tarihli belgeden anlaşıldığına göre II. Abdülhamid 1892 senesinde de aynı şekilde bir ziyafet düzenlemiştir. "Geçen sene Kâğıthane'de verilen ziyafet-i seniyyede bulunan mekteplerin esâmisi ile mikdar-i nüfus ve masarısını mübeyyin kuyud-ı hazineden terkim olunan bir kıt'a defterin leffen takdimine ibtidâr kılınmış..." Yine bu belgeye göre ziyafete katılan okullar şunlardır: "Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne, Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Mekteb-i Fünûn-u Bahriye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Numune-i Terakki Mektebi, Mekteb-i Sanayi, Darüşşafaka Mektebi ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane." BOA, Yıldız Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH.), 26/41, 12 L 1310/ 29 Nisan 1893.

Hümâyün öğrencileriyle orada birleşirlerdi. Kimi yayan kimi arabalarla toz toprak içinde kalarak ziyafet sofrasına varırlardı. Burada genellikle kuzu ve salata yendikten sonra padişahı öven kasideler okunurdu.²⁶ Yemek ve kasidelerin ardından ise okullar arası jimnastik oyunları oynanırdı.²⁷ Mekteb-i Harbiyye talebeleri ise buraya yalnızca ziyafet günlerinde değil, muallimlerinin eşliğinde uygulamalı dersler ve birtakım sınavlar için de yine Kâğıthane'ye gelirlerdi.²⁸

Kâğıthane mesiresinde birtakım oyunlar oynanması ve yarışmalar düzenlenmesi eskiden beri süregelen bir âdetti. Bilhassa Sultan II. Mahmud devrinde, semtte çok sayıda okçuluk yarışması düzenlendiği bilinmektedir. Sultan'ın bizzat ok atarak katıldığı bu müsabakalar halk tarafından ilgiyle takip edilirdi. Padişahın attığı okun mesafesi saray iç oğlanları tarafından belirlenir, paşaların ve diğer katılımcıların padişahı geçmemesi yazısız bir nezaket kuralı olarak uygulanırdı.²⁹ II. Abdülhamid devrinde ise okçuluk yarışmalarının yerini at yarışlarının aldığı görülmektedir. Padişahın düzenlediği ziyafetler esnasında yapılan okullar arası yarışmaların yanı sıra, semtte oldukça yüksek katılımlı at yarışları da düzenlenmiştir. Hazırlanan 3500 metrelik koşu pisti; Kâğıthane deresinin yanından Koşu Köşkü'nün önünden ve çarşının arka tarafından geçerken; Koşu Köşkü'nün yanına halkın yarışları takip etmesi için bir tribün de kurulmuştur.³⁰ Arap, Anadolu, Rumeli ve Rahvan cinsi atların; cins ve yaşa bağlı olarak farklı kategorilerde yarıştığı bu müsabakaların galiplerine para ödülleri verilmiştir.³¹

²⁶ "... taraf-ı ahkeranemden şakirdan kullarına görmekte olduğumuz in'am ve ihsan-ı şahanelerinden dolayı medyun olup bunun için uğur-ı hümayunlarında feda-yı can etsek binde birisinin bile hakkını ödeyemeyeceğimizi mutazammın irad-ı nutuk olunmuş ve bülend-avaz ile padişahım çok yaşa dua-yı mefruzu'l-edası tekrar tekrar tezkâr olunmuştur." BOA, Yıldız Askeri Maruzat (Y..PRK.ASK.), 98/45, 16 ZA 1311/21 Mayıs 1894.

²⁷ Sermet Muhtar Alus, *Masal Olanlar*, (Haz. Nuri Akbayar), İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 148-152.

²⁸ BOA, Y..PRK..ASK., 174/97, 07 Ş 1319/19 Kasım 1901; BOA, Y..PRK..ASK., 176/5, 02 N 1319/13 Aralık 1901.

²⁹ Julia Pardoe, *Sultanlar Şehri İstanbul*, (Çev. M. Banu Büyükkal), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 227.

³⁰ BOA, Yıldız Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH.), 6/29, 28 R 1297/09 Nisan 1880.

³¹ BOA, Yıldız Müteferrik (Y..PRK.M...), 2/72, 29 Z 1305/06 Eylül 1888.

II. Abdülhamid Kâğıthane'yi yalnızca kendi gezintileri için yahut halkın eğlenceleri için değil, uluslararası siyasi meselelerde de kullanmıştır. Öncelikle, Sultan'ın konuğu olarak Dersaadet'te bulunan misafirlerin Kâğıthane'de gezintiye çıkmaları sağlanmıştır. 1897 yılında ziyarete gelen Fransa İmparatoriçesi Eugenie Kâğıthane'yi ziyaret etmiş, Çağlayan Kasrı'nın ardından büyük çarşıda bir saat zaman geçirmiştir.³² Kayzer II. Wilhelm de 1889 yılındaki ilk ziyaretinde Kâğıthane ve civarını gezmiştir.³³ İmparator burayı çok beğenmiş olmalı ki döndükten sonra Kâğıthane bahçesine ait bir fotoğraf hediye olarak kendisine gönderilmiştir.³⁴ Kâğıthane'den imparatorlara gönderilen hediyeler yalnızca fotoğrafla sınırlı kalmamıştır. Semtte bulunan haradan seçme atlar Almanya, Fransa İmparatorları, Belçika Kralı³⁵ ve Mısır Hıdivine gönderilmiştir.³⁶

Uluslararası siyasi konularda Kâğıthane semtinin kullanımına ilişkin bir diğer örnek ise semtte inşa edilen atış poligonudur. Sultan'ın Almanya'yı diğer emperyalist devletlere nazaran daha zararsız görmesi iki ülkenin birçok alanda yakınlaşmasına neden olmuştur.³⁷ Özellikle 1881'den sonra gelen askeri danışma heyetlerinin ve silahların sayısı artmıştır.³⁸ Buna mukabil, her nevi silahın tecrübe edilmesi ve bilhassa Almanya'dan gelen Mauser marka silahların denenmesi için Kâğıthane'de bir poligon kurulmuştur.³⁹ Poligon'un yanında padişahın

³² BOA, Yıldız Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y..PRK.TŞF.), 5/2, 21 Haziran 1313/03 Temmuz 1897.

³³ BOA, Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y..PRK.ZB.), 5/9, 11 RA 1307/05 Kasım 1889.

³⁴ BOA, Yıldız Name-i Hümayunlar (Y..PRK.NMH.), 5/1, 14 S 1309/19 Eylül 1891.

³⁵ BOA, Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y..PRK.BŞK), 44/4, 25 CA 1313/13 Kasım 1895.

³⁶ Mısır Hıdivi II. Abbas Hilmi Paşa'ya 3 adet tay gönderilmiştir. BOA, Y..PRK.BŞK., 41/86, 29 Z 1312/23 Haziran 1895.

³⁷ "Sultan'ın Alman ittifakı ve Almanya'nın iktisadi etkisine karşı hudutsuz ve davetkâr bir eğilimi vardı." İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul 2018. s. 72.

³⁸ Feroze A.K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, (Çev. Yusuf Selman İnanç), Kronik Kitap, İstanbul 2018. s. 116-122. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde Almanya'dan gelen silahlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Beşirli, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 16, s. 121-139.

³⁹ Poligonda Alman silahlarının yanı sıra Fransa, Belçika ve Avusturya'dan alınan silahlar da denenmiştir. BOA, Yıldız Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y..PRK.MYD.), 11/69, 14 M 1310/08 Ağustos 1902.

istirahat edip, talimleri seyredebileceği bir köşk de bulunmaktaydı. Poligon yeni silahların tecrübe ve talimi hususunda II. Abdülhamid devri boyunca hizmet vermiş ve dönem boyunca çok sayıda tadilat geçirmiştir.⁴⁰

Sultan'ın Kâğıthane'ye olan ilgisinin bir başka nedeni ise Kâğıthane memba sularının lezzetidir. II. Abdülhamid'in içtiği sular konusunda oldukça hassas olduğu bilinmektedir.⁴¹ Hamidiye su şirketini kurmuş olması da suya olan ilgisinin bir tezahürüdür.⁴² Kendisinin de severek içtiği bu memba sularının kaynağını ise henüz şehzadelğinde keşfettiğini şu şekilde ifade eder:

“Kâğıthane taraflarına çok defa ava gittiğim için oralarını pek iyi bilirim. Bir gün mevcut su sıkıntılarını def ederek halka iyi su içirmek için düşünürken o taraftaki su membaları gözümün önüne geldi. Tarifim veçhile su membalarını buldular. Hesap ettiler. Muhtelif memba suları toplanırsa bir yerde cem olursa bir hayli su hasıl oluyor. Ben de 20 bin lira sarf ettim. Demir borularla su getirdim. Şimdi halk o suyu içiyormuş.”⁴³

İstanbul'un su ihtiyacının giderilmesine ayrı bir ihtimam gösteren Sultan, büyük masraflar yaparak ve Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa'yı bizzat bu iş için görevlendirerek; Kâğıthane sularının, su sıkıntısı çeken

⁴⁰ BOA, Y..A...RES., 93/81, 24 S 1316/14 Temmuz 1898; BOA, İrade Tophane-i Amire (İ..TPH.), 12/12, 09 R 1321/05 Temmuz 1903; BOA, İ..TPH., 14/69, 07 Z 1323/02 Şubat 1906.

⁴¹ II. Abdülhamid'in su konusundaki hassasiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Davut Hut, "II. Abdülhamid'in İstanbul'un Su İhtiyacına Dair Politikası ve İçmeyi Tercih Ettiği Kaynak Suları", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, (Ed. Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay), TBMM Basımevi, Ankara 2017, s. 470-491.

⁴² Hamidiye suları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Çeçen, *Hamidiye Suyu*, DİA, C. XV, İstanbul 1997, s. 469-471; Kazım Çeçen, *Taksim ve Hamidiye Suları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İski Yayınları, İstanbul 1992; Besim Ömer Paşa, "Kâğıthane Suları ve Hamidiye Çeşmeleri", *Nevsâl-i Âfiyet*, Sene III, Matbaa-ı Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1320, s. 1-28; Zekeriya Kurşun – Sertaç Kayserilioğlu vd., *Bâki Kente Âb-ı Bekâ: Hamidiye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 51-71.

⁴³ Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, (Haz. M. Metin Hülâgü), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 434-435

Beşiktaş ve Beyoğlu⁴⁴ başta olmak üzere ikamet ettiği Yıldız Sarayı'na⁴⁵ ve şehrin tamamına ulaştırılmasını sağlamıştır.⁴⁶ Bunu yaparken de Kâğıthane'ye birçok yatırım yapmıştır. Öncelikle Kâğıthane'nin tatlı sularından halkın da yararlanması için mesire yerinin merkezine, masrafları Hazine-i Hassa bütçesinden karşılanmak üzere bir Hamidiye Çeşmesi inşa ettirmiştir.⁴⁷ Sultan'ın imparatorluğun çeşitli yerlerinde inşa ettirdiği; çeşmeler, saat kuleleri, okullar ve camiler, Yıldız'a çekilen padişahın simgeler vasıtasıyla kendini halka hatırlatmasının bir tezahürüdür.⁴⁸

Sultan, Hamidiye su yolu projesi kapsamında semte bir de Hamidiye Su Terazisi/Kulesi inşa ettirmiştir.⁴⁹ Ayrıca bu memba sularından halkın yararlanabilmesi için dokuz bin lira masraf ile mermerden altı adet çeşme yapılmasını emretmiştir.⁵⁰ Kâğıthane memba suları, kurulan makine ve tulumbalar ile yeryüzüne çıkarılırken⁵¹, künkler vasıtasıyla da şehir halkıyla buluşturulmuştur.⁵² 1903 senesinde bir ara su kaynağına bilinmeyen bir nedenle acı su karışmışsa da⁵³ devlet bu durumu kısa sürede çözmüştür. Zira birkaç yıl sonra yapılan tahkikler neticesinde memba yeniden saf sular sınıfında yer almıştır.⁵⁴

⁴⁴ Kâğıthane suları Taksimdeki depoya aktarılarak Beyoğlu ve Beşiktaş'a dağıtılmıştır. BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.), 9/23, 19 C 1299/08 Mayıs 1882.

⁴⁵ BOA, ML.EEM., 216/84, 28 Teşrinievvel 1311/09 Kasım 1895.

⁴⁶ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları (Sultan II. Abdülhamit Han Devri Baş Mabeyni)*, (Haz. Ahmet Zeki İzgöer), İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 193, 261.

⁴⁷ BOA, Yıldız Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH.), 26/47, 26 L 1310/13 Mayıs 1893.

⁴⁸ II. Abdülhamid döneminin simgeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji (II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Doğan Kitap, İstanbul 2014.

⁴⁹ Şükrü Sönmez, Soner Şahin, "Hamidiye Su Terazisi Tarihi, Mimarisi, İşlevi", *Bellekten*, C. LXXVIII, S. 282, Ankara 2014, s. 603.

⁵⁰ BOA, Yıldız Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y..PRK.AZN.), 23/21, 23 R 1320/30 Temmuz 1902.

⁵¹ BOA, Y..MTV., 230/35, 07 Ş 1320/16 Mayıs 1902. Su makinası için getirilen alet edevat bir hırsızlık girişimine uğramıştır. BOA, ZB., 314/80, 27 RA 1325/10 Mayıs 1907.

⁵² BOA, Y..A...RES., 104/68, 17 Ş 1317/21 Aralık 1899.

⁵³ "Kâğıthane menabi' sularına her nasılsa karışmış olan ecnebi ve tadı acı bir suyun diğer suların lezzet ve nefasetini ihlal etmekte olduğu anlaşıldığından mezkûr acı sular diğerlerinden ayrılarak onun yerine menabi' saire suları gibi leziz olmak üzere başka bir su bulunması..." BOA, Y..MTV., 248/54, 27 R 1321/23 Temmuz 1903.

⁵⁴ BOA, Y..MTV., 277/49, 13 C 1323/15 Ağustos 1905.

Padişah, Kâğıthane’de sayısız imar ve inşa çalışmasına imza atarken, semte yeni ve farklı yatırımlar yapılmasını da sağlamıştır. Poligon’un kurulması, su yollarının inşa edilmesi, çeşmeler yapılması, çok sayıda devlet binasının restorasyona tabi tutulması bunlara örnektir. Bu dönem başarılı yatırımların yanında birkaç başarısız yatırım girişimi de olmuştur. Semtte yeni girişimleri destekleyen Sultan, müteşebbis Balmumcu Rıza’nın bir kibrit fabrikası kurmak için arazi kiralamasına ve bu fabrika için Avrupa’dan getireceği aletlerin bir defaya mahsus olmak üzere gümrük resminden muaf tutulmasına müsaade etmiştir.⁵⁵ Ancak bu girişim civardaki baruthaneler için sakıncalı olabileceği düşüncesiyle akim kalmıştır.⁵⁶

Kâğıthane Mesiresinden İnsan Manzaraları

19. yüzyıla gelindiğinde İstanbul’da çok sayıda mesire yeri bulunmaktaydı.⁵⁷ İstanbullular ilkbaharda Kâğıthane’ye giderken yazın daha ziyade Boğaziçi mesireleri olan; Göksu, Sultaniye, Beykoz, Büyükdere, Kalender, Bebek ve Şemsipaşa’yı tercih ederlerdi.⁵⁸ Her ne kadar 19. yüzyılda bile Kâğıthane, mesireler arasında önemli bir yere sahipse de eski devirlerdeki ününü yitirmişti. Klasik dönemde oldukça önemli bir yeri olan Kâğıthane’nin bu konumu, II. Mahmud ve Abdülmecid gibi padişahların buraya gereken özeni göstermemesi

⁵⁵ BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.), 503/27, 09 ZA 1297/13 Ekim 1880.

⁵⁶ BOA, Yıldız Şehremaneti Maruzatı (Y..PRK.ŞH.), 2/17, 25 Z 1301/15 Ekim 1884.

⁵⁷ 19. yüzyıl İstanbul’unda halkın gitmeyi tercih ettiği mesireler: “Çamlıklar, Çam Limanı, Kuşdili, Yoğurtçu, Fener Bahçesi, Kalamış, Haydarpaşa, Çiftnehavuzlar, Mama, Kayışdağı, Alemdağı, Büyük Çamlıca Tepesi, Küçük Çamlıca Tepesi, Libade, Şemsipaşa, İbrahimağa, Susuz Bağı, Alay Köşkü, Duvardibi, Beylerbeyi Havuzbaşı Vaniköyü Top mahali, Kavacık, Göksu, Küçüküsu, Hekimbaşı, Paşabahçesi, Sultaniye, Çubuklu, Kanlıca, Mihrabad, Göztepe, Beykoz, Karakulak Suyu Mevkii, Yuşa Tepesi, Tokad Kasrı, Anadolu feneri, Fırıldak Bahçesi, Hünkâr, Çırçır, Fındık, Kestane, Otuzbir Suları, Tarabya, Kalender, Koru, Fıstıklı, Baltalimanı, Rumelihisarı, Bebek, Beşiktaş, İhlamur, Zincirlikuyu, Ayine Kavan Köşkü Yeri, Okmeydanı, Fulya, Eyüp Türbe Bahçesi, Bahariye Köşkü, Söğütluçeşme, Sakızağacı, Siyavuşpaşa Çiftliği, Bayrampaşa, Florya ve Kâğıthane.” Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, (Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 297-298.

⁵⁸ Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar (II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları)*, (Haz. Ali Birinci, Selma Günaydın), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 555.

nedeniyle azalmıştır. Ancak ilerleyen yıllarda, bilhassa Sultan Abdülaziz'in bölgede yaptırdığı imar ve inşa çalışmaları sonucu 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar semt yeniden eğlence merkezi hüviyetine kavuşmuştur.⁵⁹ Abdülaziz'in hariciye nazırlığını ve sadrazamlığını da yapan Keçecizade Fuat Paşa, Kâğıthane'nin çok değerli ve imara layık bir yer olduğundan bahsederek derenin iki yanına sahil rıhtımları inşa ettirmiştir.⁶⁰ II. Abdülhamid döneminde ise restorasyon çalışmalarına önem verilerek; saraylar, kasırlar, köşkler, köprüler ve yollar restore edilmiş, inşa çalışmaları ve yeni yatırımlarla semt ihya edilmiştir.

Havaların ısınmaya başladığı Hıdırellez'den soğukların başladığı Kasım ayına kadar, Cuma ve Pazar günleri ile bazen de Çarşamba günleri Kâğıthane'de çok sayıda insan toplanırdı. Hafta içi nispeten sakin olan mesire yeri bu günlerde mahşer yeri gibi kalabalık olur, halk karadan ve dereden buraya akın ederdi. Her ağacın altı, her gölgelik alan insanla dolar, mesire alanına girip çıkmak imkânsız derecesinde zorlaşırdı.⁶¹ Tüm bu kalabalığa rağmen burası, İstanbul'da bir tatil gününü eğlenceli geçirmek için tercih edilebilecek en güzel yerlerden biriydi. Akşam vakti ağaçların altında yeni tomurcuklanan çiçeklerin arasında yürümek insana yaşadığı dünyadan koparak, başka bir dünyadaymış hissi verirdi.⁶²

Bahar aylarında akın akın Kâğıthane'ye gelen halk için birçok ulaşım seçeneği mevcuttu. Klasik dönemlerde sandal, kayık, at arabası veya yaya olarak mesireye ulaşırlarken, II. Abdülhamid döneminde vapur yeni bir alternatif oluşturmuştur. Ancak sandal ve kayıkların yoğunluğu nedeniyle vapurlar Kâğıthane'ye yanaşamadığından yolcuları genellikle Karaağaç'ta indirmiştir. Sandal yoğunluğunun yanı sıra Kâğıthane deresinin taşıdığı alüvyonların havzayı doldurması nedeniyle Haliç

⁵⁹ Semavi Eyce, "İstanbul Halkının ve Padişahlarının Ünlü Mesiresi: Kâğıthane", *İstanbul Armağanı – 3 Günlük Hayatın Renkleri*, (Haz. Mustafa Armağan), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 89

⁶⁰ Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, (Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1922, s. 201.

⁶¹ Ercüment Ekrem, Münif Fehim, *Dünden Hatıralar*, "Kâğıthane", Yedigün Neşriyat, İstanbul 1945.

⁶² Friedrich Schrader, *İstanbul 100 Yıl Öncesine Bir Bakış*, s. 174.

vapurlarının Kâğıthane'ye yanaşması uzun süre sorun olmuştur.⁶³ Bu yüzden insanların birçoğu Eyüp'e giderek oradan kayıkla geçmeyi tercih etmiştir.⁶⁴ Ancak kayıkla yolculuk sırasında sık sık kazalar olmuştur. Kaza geçiren yolcuları çevrede kol gezen askerler kurtarmıştır.⁶⁵ Deniz yoluyla ulaşım daha çok tercih edilse de kara yolu ile ulaşımı tercih edenler de az değildi. Çevre semtlerden fayton ve arabalarla semte gelenlerin sayısı bir hayli fazlaydı. Faytonların yaptığı toz ise yaya olarak gidenleri zor durumda bırakmıştır.⁶⁶

Kâğıthane, Müslüman ahali kadar gayrimüslim ahalinin de çok rağbet ettiği mesire yerleri arasındadır. Hatta zaman zaman Kâğıthane'deki Gayrimüslim vatandaşların ve Frenklerin sayısının Müslümanlardan fazla olduğu bile söylenmekteydi. Kâğıthane'de Rumların yoğun olduğu günlerden birisi de Rum Yortusu olarak bilinen Aya Kalliopi Yortusu'nun kutlandığı 8 Haziran tarihidir. O tarihte Kâğıthane deresi öyle yoğun olurdu ki kayıklar sıra ile kürek çekmek zorunda kalırdı.⁶⁷ Bilhassa Cuma günleri hareketli olan semt, köpük köpük dökülen sular, pırl pırl parlayan çiçekler ve yemyeşil geniş çayırları ile Müslüman/gayrimüslim toplumun her kesimini cezbetmiştir.⁶⁸

Kâğıthane mesiresinin önemli unsurlarından biri de Çingenelerdi. Çeşte ve küdüm denilen sazları boyunlarına asarak mesire yerine gelen Balat çingeneleri bir yandan çalar bir yandan oynarlardı.⁶⁹ Bu çingeneler çalgıcılık işleriyle meşgul oldukları gibi falcılık da yaparlardı.⁷⁰ Bilhassa kadın çingeneler İstanbul'da yaşayan diğer kadınlara nazaran oldukça serbest yaşarlar, diledikleri gibi rahat giyinip sokaklarda kol gezerlerdi.

⁶³ Ali Akyıldız, *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 102-104.

⁶⁴ Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, (Haz. Ali Şükrü Çoruk), Kitabevi, İstanbul 2002, s. 129.

⁶⁵ BOA, Zabtiye (ZB.), 366/26 14 Haziran 1323/ 27 Haziran 1907.

⁶⁶ Sermet Muhtar Alus, *Masal Olanlar*, s. 262.

⁶⁷ Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, (Çev. Kerem Işık), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 323.

⁶⁸ La Baronne Durand De Fontmagne – *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev. Gülçiçek Soytürk), Tercüman, İstanbul 1977, s. 225.

⁶⁹ İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 286.

⁷⁰ Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, s. 326.

Çingene kadınları genellikle kırmızı mintan, sarı renkli bir şalvar, ayaklarına sarı pabuç ve sırtlarına mavi boyalı cübbe giyerlerdi.⁷¹

Tatil günlerinde Sâdâbâd deresi kayık ve sandallardan geçilmez, her ağaç altı her köşe başı piknik yapanlarla dolup taşar; çingeneler dans edip fal bakar, her köşeden enstrüman sesleri ve müzik nameleri yükselir, yemekler yenir, içecekler içilir, zevk ve sefa içinde günler geçirilirdi. Bulgarlar gayda, Araplar tanbur çalarken; hokkabazlar gösteri yapar, ayı ve maymun oynatılırdı.⁷² Nedim'in şiirlerinde insanı büyüleyen o meşhur Kâğıthane sihrinin kalıntıları, 19. yüzyılda bile hala etkisini korumaktaydı.⁷³

Kâğıthane mesiresi bir eğlence merkezi olmasının yanı sıra modanın da merkezi konumundadır. Buraya gelen kadın ve erkekler, en güzel kıyafetlerini giyerken adeta dönemin modasını da belirlerlerdi. 19. yüzyılın ortalarında durumu iyi olan kadınlar; beyaz yaşmak ve gül pembe, mavi, kiraz rengi, elma yeşili veya saman rengi feraceleri ile gezerlerdi. Durumu daha kötü olan kadınlar ise kahverengi veya koyu yeşil ferace giyerlerdi.⁷⁴ Ayrıca buraya gelen kadınlar, ağız ve burunlarını kapatan eski usul peçelerin yerine çenenin altında toplanan ince beyaz bir tül kullanırlardı.⁷⁵ Erkekler ise; kafalarında fes, gözlerinde gözlük, ellerinde baston, gömlek kolları dışarda, pantolon paçaları geniş olacak şekilde giyinirlerdi.⁷⁶ Kadın-erkek fark etmeksizin elbiseler ütülenir, eskiyse yenileri alınırdı. Erkekler tıraş olup yüzlerine losyon, üstlerine lavanta kokuları sürerlerdi.⁷⁷ Ayrıca derenin etrafındaki sazlardan sivri külahlar yapan gençler bunları kafalarına takarak gezerlerdi.⁷⁸

Mesireye gelen insanlar kadar, onları mesireye getiren arabaların da estetik arayışında olması hayli ilginçtir. Öküz arabaları rengarenk yıldızlı

⁷¹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, (Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 329.

⁷² Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, s. 207.

⁷³ Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, s. 128.

⁷⁴ Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, s. 323.

⁷⁵ Francis Marion-Crawford, *1890'larda İstanbul*, (Çev. Şeniz Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 17.

⁷⁶ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, (Haz. Nuri Sağlam), Erdem Yayınları, İstanbul 2017, s. 65.

⁷⁷ A. Süheyl Ünver, "Her Devirde Kağıthane", *Varlık Dergisi*, S. 10, Ankara 1969, s. 458.

⁷⁸ Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar*, s. 556.

ve kabartmalı şekilde süslenirken, arabacılar da başlarına mavi püsküllü kırmızı fes, ayaklarına mavi dizlik, bellerine ise kırmızı kuşak takmak suretiyle⁷⁹ mesirenin süslü insanlarına en az o kadar renkli bir hizmet vermekteydiler. Hali-i hazırda her şey bu kadar renkli iken bu renk cümbüşüne katkı sağlayan bir diğer grup da destancılar olmuştur. Koltuklarının altında renkli kağıtlarla dolaşan bu destancılar, mesire günleri yüksek sesle bağırarak sahip oldukları destanların reklamını yapar, beğendirdikleri destanları satarlardı.⁸⁰ Bu destanların arasında zaman zaman zararlı bulunanlar da olmuştur. Devlet zararlı yayınların önüne geçmek için Matbuat Nizamnamesi 'ne dayanarak bu yayınları toplatmıştır. Böylesi bir örnekte Kâğıthane mesiresinde Balatlı Lütfi Ağa'nın satışını yaptığı Yorgancı Sadık Destanı'na el konmuştur.⁸¹

Kâğıthane'de, bugün de olduğu gibi piknik ve mesire yerlerinde insanların yiyecek ihtiyaçlarını karşılayan birçok seyyar satıcı bulunmaktaydı. Mesireye gelenlerin çoğu evden bir şeyler getirmek suretiyle, bir ağaç gölgesine oturarak akşama kadar yiyip içerlerdi. Sefertaslarına doldurulan söğüş, dolma ve helvalar ile Kâğıthane yağurdu yenirdi.⁸² Her ne kadar evden leziz yemekler getirilmiş olsa da yine de dışarıda satılanların insanları cezbetmesi sonucu, seyyar satıcılardan da bir şeyler alınırdı. Bu satıcılar; macun, yoğurt, simit, bademli kurabiye, şerbet, helva, şeker, lokum, mısır, portakal, turşu, gazoz, limonata, börek, muhallebi, yemiş ve kebab satarlardı.⁸³

Başta sıbyan olmak üzere farklı seviyelerde mekteplerin havalar güzelleştiğinde çevrelerindeki mesire yerlerine geziler düzenledikleri bilinmektedir. Kâğıthane de çevre semtlerdeki okullar için bir gezi yeri olmuştur. Gezilerin yanı sıra burada talim, yürüyüş ve ziyafetler de düzenlenmiştir. Mektep talebelerinin geziye götürüldüğü yerler

⁷⁹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, s. 293.

⁸⁰ Bu destanlardan bazıları şunlardır: "Kocasını Dolaba Koyan Çilli Fatma, Kömürlükte Yakalanan Zampara, Karısını Atlatan Hovarda, Kanlı Fuad, Tasını Tarağını Satıp Kâğıthane'ye Giden Guguk Zeynep." Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, s. 272.

⁸¹ BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.) 397/57 09 M 1316/30 Mayıs 1898.

⁸² Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar*, s. 555.

⁸³ Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, s. 325; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, s. 296; Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, s. 342. Buralarda satılan kebabları eleştiren Basiretçi Ali, şişi on paraya satılan kebabların basura neden olduğundan bahseder. Basiretçi Ali, *İstanbul Şehir Mektupları*, s. 286.

arasında; Veli Efendi Çayırı, Beykoz Çayırı, Çoban Çeşmesi, Silaharağa Çeşmesi, Göksu Çayırı, Balta Limanı Çayırı ve elbette Kâğıthane mesiresi vardır.⁸⁴ Sultan Abdülmecid devrinde Mekteb-i Maarif-i Adliye öğrencilerinin gezi amacıyla Kâğıthane'ye geldikleri arşiv belgelerine yansımıştır.⁸⁵

Mesire ile ilgili yazarların birçoğu olumlu noktalara değinip hatırlarında kalan güzellikleri yansıtmış olsalar bile bu kadar insanın bir arada olduğu bir yerde olumsuz durumlar da yaşanmıştır. Öncelikle, mesirenin tüm güzelliğine rağmen kalabalıktan ve arabaların neden olduğu tozdan dolayı rahatsız edici düzeyde kirlilik oluşturduğu buraya gelen hemen her yazarın/seyyahın ortak fikridir. Ayrıca mesireye gelen kadınlara sarkıntılık etmek, mendilini ve şemsiyesini kapmak gibi rahatsız edici durumlar da sıklıkla görülmüştür.⁸⁶ Buraya gelen bazı erkekler kadınlara el ve dil ile sarkıntılık eder, bıyık burar, yüksek tabakadan bir kadınla tanışmak hülyasında olanlar konak arabalarının etrafında dolanırdı. Bu durumdan rahatsız olan kadınlar ise şemsiyeleri ile yüzlerini kapatırlardı.⁸⁷ Kalabalıkta görülen bu ve benzeri daha birçok olumsuz duruma engel olmak amacıyla devlet mesire mevsimi başlamadan evvel ilgili birimlere uyarı mahiyetinde yazılar göndermiştir.⁸⁸ Bilhassa baharın başlangıcı sayılan Hıdırellez gününde alınan tedbirler had safhaya çıkarılmıştır.⁸⁹

Tüm uyarılara ve alınan sıkı güvenlik önemlerine rağmen mesire, bazen istenmeyen olaylara sahne olmuştur. Mesire yerine piknik için gelen günöbirlükçilerin, gün boyu su ihtiyaçlarını karşıladıkları çeşmelerde yoğunluk yaşandığından, kimi zaman bu çeşmelerin başında

⁸⁴ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, s. 65.

⁸⁵ BOA, İrade Dâhiliye (İ. DH.), 17/785 10 CA 1256/ 10 Temmuz 1840.

⁸⁶ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, s. 27, 470.

⁸⁷ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, s. 205-206.

⁸⁸ "Ve Kâğıthane için de cümleye mahsus olan jandarma kullarının dahi yevm-i mezkurda ale's-sabah tamamen orada bulundurulması hususuna himem." BOA, ZB., 383/32, 17 Nisan 324/30 Nisan 1908.

⁸⁹ "Önümüzdeki Salı günü Rûz-ı Hızır olmak hasebiyle diğer mesireler misüllü Kâğıthane kalabalık olacağı ... Kâğıthane mesiresinde gezdirilmesi lazım gelen altışar neferden ibaret iki süvari nizamiye kolunun da bir süvari polis refakatiyle dolaşmak üzere ..." BOA, Y..PRK. ZB., 32/45, 21 Nisan 318/04 Mayıs 1902.

kavga çıkmıştır.⁹⁰ Mesire yerinde kadınların giyim kuşam ve davranışları hususunda devletin çok hassas olduğu bilinmektedir. Nitekim 1891 baharında Kâğıthane'ye yaptığı bir gezinti sırasında Sultan, bazı kadınların açık giyindiklerine bizzat şahit olarak bu hususta gerekenin yapılmasını istemiştir.⁹¹ Bundan başka mesirede eğlenceyi fazla kaçırarak kendisini Kâğıthane deresine atanlar yahut istemsiz olarak düşenler de olmuştur. Böylesi bir olayda; Nisan ayının ortasında Cuma günü mesireye gelen Bosnalı Fettah bin Durmuş isimli şahıs, sarhoş bir halde kendisini dereye atmıştır. Bu esnada mesirede gezintide bulunan memurlar; Mehmed Nazif, Ahmed, Mehmed, Recep ve Seyfi Efendilerin bir sandal ile yetişerek boğulmak üzere olan şahsı kurtarmış ve başarılarından dolayı madalya ile taltif edilmişlerdir.⁹² Yine bir Cuma günü eğlencelere katılan Yıldız kasrı kaymakamlarından Cemal Bey ve ailesi kara yolu ile dönerken boğulma tehlikesi geçirmişlerdir. Bu ilginç olayda arabacının bir aralık su almak için dereye yönelmesini fırsat bilen beygirlerin su içmek amacıyla dereye doğru hareket etmesiyle arabadakiler ölümlerle burun buruna gelmiş fakat son anda kurtarılmışlardır.⁹³ Mesirede yaşanan başka bir vaka ise ölümlerle

⁹⁰ BOA, Yıldız Arzuhal Jurnal (Y..PRK..AZJ.), 47/49, 29 Z 1320/29 Mart 1903.

⁹¹ "Geçenlerde Kâğıthane'ye teşrif-i meali-redif-i hazreti padişahi ... ba'zı kadınların gayr-i mestûre denilecek sûrette yüzlerine anca bir tül örtmüş olduklarına veli-i ni'met-i bi minnetimiz efendi hazretleri şahit buyurulmuş oldukları ve bu babda..." BOA, DH. MKT., 1825/19, 23 Ş 1308/03 Nisan 1891.

⁹² "Nisan'ın on beşinci Cuma günü Kâğıthane mesiresine giderek kendisini denize atmış olan kırk çeşme medresesinde mûkim Bosnalı Fettah bin Durmuş me'muren mahall-i mezkûrede bulunan nüfus idaresine me'mur polis ser komiseri Mehmed Nazif ve devâir birinci polis ihtiyat bölüğü efradından Bâb-ı Âli'de müstahdem Çavuş Ahmed ve orman ve mâ'den nezaretinde müstahdem Mehmed ve Defter-i Hâkânî'de müstahdem Receb ve telgrafhane muhabere me'murlarından Seyfi Efendiler tarafından sandal ile üzerine giderek tahlisiye edilmiş olduğuna binaen muma ileyhiden ser komiser Mehmed Nazif Efendi'nin hâsıl olacağı tahlisiye madalyası kurdelesinin beyaz ve Çavuş Ahmed Efendi'nin tahlisiye madalyası kurdelesinin kırmızı tebdili ve Mehmed ve Receb ve Seyfi efendilerin birer kıt'a tahlisiye madalyası ile taltif ve tesirleri menut-ı vilayet-i aliyye-i dâverâneleri bulunmuş olmağla ol babda emru ferman hazreti men lehül-emrindir." BOA, DH. MKT., 954/61, 03 RA 1323/08 Mayıs 1905.

⁹³ "Yıldız Sarayı şevket-ihativası civarında arâm-saz asâkir-i şahane zabitanından Kaimmakam Cemal Bey'in haremiyle hemşiresi ve iki mahdumu Varna muhacirlerinden Mahmud nâm kimesnenin arabasıyla dünkü Cuma günü Kâğıthane'ye giderek esna-yı avdetlerinde merkur arabacının Silahdarağa civarında beygire su vermek üzere iken hayvanların denize uğrayıp gark olmak derecesine geldiği görülerek derhal yetişilerek

sonuçlanmıştır. Mesirenin kalabalık olduğu bir Temmuz akşamı, 25'li yaşlarda bir gayrimüslim mesire yerinde revolver (toplu tabanca) ile intihar etmiştir.⁹⁴

Kâğıthane mesiresine gelişler ve mesirede yaşanan eğlenceler kadar, dönüşler de hayli renkli görüntülere sahne olurdu. Rengarenk süslenen kayıklar taşıdıkları süslü insanlarla adeta bir renk cümbüşü oluştururdu. Dönüş esnasında kayıklarda müzik yapanlar, birbiriyle yarışanlar, kayıktan kayığa geçenler, dere kenarında onları izleyen insanlar ile karayoluyla dönen at arabalı insanlar ve yayalar büyük bir cümbüşe neden olurdu. Kâğıthane mesiresine gidemeyen civar semtlerin insanları için bu törensel geçidi izlemek, en az Kâğıthane mesiresi kadar eğlenceli olurdu.⁹⁵

Sonuç

Kâğıthane mesiresi 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin en önemli mesire ve eğlence merkezi olarak öne çıkmaktadır. III. Ahmed ile özdeşleşen Lale Devri'nin yaşandığı mekanlar arasında en önemlisidir. Bir devrin eğlence merkezi olan, birçok devirde sayısız insana ev sahipliği yapan bu güzide semt, devletin son yıllarında eski ihtişamını kaybetmiştir. Bunda farklı mesirelerin öne çıkması, farklı eğlence anlayışlarının gelişmesi, hâlihazırda devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durum ve akabinde onlarca yıl süren savaşlar etkili olmuştur. Ancak yine de semt, 20. yüzyılın başlarına kadar her kesimden insanın; Müslüman, gayrimüslim ve bilhassa yurtdışından gelen ziyaretçilerin akınına uğramaya devam etmiştir. Kâğıthane mesiresi hakkında yazan yazarların hemen hepsinin ortak görüşü buranın diğer tüm mesire yerlerini gölgede bırakan bir güzelliğe sahip olduğudur. Bu nedenle; şahane

---

araba derununda bulunanların kurtarıldığı ve çocukların bera-yı tedavi İplikhane hastanesine ve mezbûrelerin de kendi hanelerine götürüldüğüne dair ikinci daire-i belediye müfettişliğinden vârid olan jurnal aynen ve leffen arz ve takdim kılınmış olmağla ol babda ver her halde emr-u ferman hazret-i veliyüül emrindir.” BOA, Y..PRK. ASK., 20/18, 18 Z 1300/20 Ekim 1883.

⁹⁴ “Kâğıthane mesiresinde Rum veyahut Frenk yirmi beş otuz yaşlarında bir şahsın bugün saat akşam raddelerinde revolver ile kendi kendisini itlaf eylediği haber alınması üzerine bizzat icra-yı tahkikat olunarak fi'l vaki ol vecihle intihar eylediği tesbit edilmiş...” BOA, Y..PRK.ZB., 19/53, 06 S 1315/07 Temmuz 1897.

⁹⁵ Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, s. 208-209.

Kâğıthane,⁹⁶ mesirelerin en âlâsı⁹⁷, mesire yerlerinin en latif ve hoş olanı,⁹⁸ mesire-i rûh-efzâ⁹⁹ gibi ifadeler kullanmışlardır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Kâğıthane’de hayli ilginç insan manzaraları karşımıza çıkmaktadır. Bunun temel nedeni; her milletten ve toplumun tüm tabakalarından insanların burada kolektif bir eğlencede buluşabilmiş olmasıdır. Kâğıthane halkın; sultanları, saray erkanını, paşaları, köşk ve konaklarda yaşayan zenginleri, bunların aileleri ile maiyetlerinin parıltılı yaşamlarını yakından görebildikleri yegâne yer olmuştur. Saray erkanı ve paşalar gibi toplumun en üst kademesinin yanı sıra toplumun alt kademesinden sayılabilecek sokak satıcıları, kayıkçılar, efsuncular, falcılar, destancılar gibi farklı meslek grupları; Rumlar, Ermeniler, Yahudiler gibi farklı milletler ve Çingeneler ile yurtdışından gelen sayısız insan burada bir araya gelmiştir. Bu yönüyle Kâğıthane; Osmanlı İmparatorluğu’nun etnik mozaik yapısını en iyi yansıtan yerler arasındadır.

Sultan II. Abdülhamid’in semte yaklaşımı ise oldukça derin ve evveliyatı olan bir meseledir. II. Abdülhamid henüz şehzade iken burada uzun zaman geçirmiş ve burayı hem sevmiş hem de çok iyi tanımıştır. Kâğıthane su membalarını bizzat kendisi bularak Hamidiye sularının kaynağı olarak halkın kullanımına sunmuştur. Mesirenin ve su kaynaklarının güvenliği hususunda çok hassas davranmıştır. Bunun yanı sıra semte sayısız yatırım yapmış, imar ve restorasyon faaliyetlerinde bulunmuştur. II. Abdülhamid devrinde son parlak günlerini yaşayan mesire, onun sayesinde ömrünü uzatabilmiş ve uzun yıllar gündemde kalabilmiştir. Bu yönüyle Sultan, semtin yüzyıllardır süregelen ve sönmeye yüz tutmuş parlaklığının muhafazasında önemli bir rol oynamıştır. Sonuç olarak, Julia Pardoe’nün dediği gibi: *“yeryüzünde bir yaz gününü geçirmek için Kâğıthane’den daha iyi, daha hoş, daha parıltılı bir yer yoktur.”*¹⁰⁰

⁹⁶ Karanov, Maçarov, Naçov, *Bulgar Gözüyle İstanbul*, (Haz. Hüseyin Mevsim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 24.

⁹⁷ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, s. 27.

⁹⁸ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, s. 293.

⁹⁹ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, s. 266.

¹⁰⁰ Julia Pardoe, *Sultanlar Şehri İstanbul*, s. 231.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Devlet Arşivi (BOA),
Dâhiliye Mektubî (DH. MKT.), nr. 1825/19; nr. 954/61; nr. 1824/65; nr.
1493/103; nr. 1503/28

İrade Dâhiliye (İ. DH.), nr. 17/785

İrade Evkaf (İ..EV..), nr. 37/44

İrade Şura-yı Devlet (İ..ŞD..), nr. 54/3046

İrade Tophane-i Amire (İ..TPH.), nr. 12/12; nr. 14/69

Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.), nr. 317/27; nr.
320/17; nr. 216/84

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT.) nr. 397/57

Şura-yı Devlet (ŞD.), nr. 503/27

Yıldız Adliye ve Mezaheb Nezareti Maruzatı (Y..PRK.AZN.), nr. 23/21

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y..PRK..AZJ.), nr. 47/49

Yıldız Askeri Maruzat (Y.. PRK. ASK.), nr. 98/45; nr. 174/97; nr. 176/5; nr.
20/18

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y..PRK.BŞK), nr. 44/4; nr. 41/86

Yıldız Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH.), nr. 26/41

Yıldız Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH..), nr. 6/29

Yıldız Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Evrakı (Y..PRK..SGE.),nr. 6/32

Yıldız Müteferrik (Y..PRK.M...), nr. 2/72

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y..MTV.), nr. 230/35; nr. 248/54; nr. 277/49; nr.
9/23.

Yıldız Name-i Hümayunlar (Y..PRK.NMH.), nr. 5/1

Yıldız Resmi Maruzat (Y..A..RES.), nr. 73/43; nr. 93/81; nr. 104/68

Yıldız Şehremaneti Maruzatı (Y..PRK.ŞH..), nr. 2/17

Yıldız Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y..PRK.TŞF.), nr. 5/2

Yıldız Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y..PRK.MYD.),
nr. 11/69

Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y..PRK. ZB.), nr. 32/45; nr. 19/53; nr. 5/9

Zabtiye (ZB.), nr. 366/26; nr. 383/32; nr. 314/80

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, (Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Ahmet Mithat Efendi – *Felâton Bey ve Râkım Efendi*, (Haz. Emrah Balcı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.

ALTINAY, Ahmet Refik– *Lale Devri (1718-1730)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

-----, Ahmet Refik, *Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul*, (Haz. Tahir Yücel), Kitabevi, İstanbul 1998.

ALTINÖZ, İsmail, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

ALUS, Sermet Muhtar, *Masal Olanlar*, (Haz. Nuri Akbayar), İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

ATIF, Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, (Haz. M. Metin Hülügü), Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Balıkhan Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, (Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1922.

BASİRETÇİ, Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, (Haz. Nuri Sağlam), Erdem Yayınları, İstanbul 2017.

Besim Ömer Paşa, "Kâğıthane Suları ve Hamidiye Çeşmeleri", *Nevsâl-i Âfiyet*, Sene III, Matbaa-ı Ahmed İhsan ve Şurekası, İstanbul 1320, s. 1-28.

BEŞİRLİ, Mehmet, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 16, s. 121-139.

BİLGİCİOĞLU, Banu, "Sâdâbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 35, İstanbul 2008, s. 379-381.

BYZANTİOS, Dionysios, *Deniz Yoluyla Boğaz*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu), TB Yayıncılık, İstanbul 2009.

ÇEÇEN, Kazım, Hamidiye Suyu, *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 469-471.

-----, Kazım, *Taksim ve Hamidiye Suları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İski Yayınları, İstanbul 1992.

DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji (II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Doğan Kitap, İstanbul 2014.

EKREM, Ercüment, FEHİM, Münif, *Dünden Hatıralar*, "Kağıthane", Yedigün Neşriyat, İstanbul 1945.

ENGİN, Vahdettin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

EYİCE, Semavi, "İstanbul Halkının ve Padişahlarının Ünlü Mesiresi: Kâğıthane", *İstanbul Armağanı – 3 Günlük Hayatın Renkleri*, (Haz. Mustafa Armağan), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997.

FOTMAGNE, La Baronne Durand De – *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev. Gülçiçek Soytürk), Tercüman, İstanbul 1977.

GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

HORNBY, Lady, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, (Çev. Kerem Işık), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

HUT, Davut, "II. Abdülhamid'in İstanbul'un Su İhtiyacına Dair Politikası ve İçmeyi Tercih Ettiği Kaynak Suları", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, (Ed. Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay), TBMM Basımevi, Ankara 2017, s. 470-491.

----, Davut, "Beykoz'un Meşhur Kaynak Suları: 19 ve 20. Yüzyıllarda Karakulak, Çubuklu, Göztepe ve Sirmakeş Suları Üzerine Bir Değerlendirme", *Beykoz 2019 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları: 35, İstanbul 2020, s. 307-320.

IRMAK, Hüseyin, *İlk Çağdan Günümüze Kağıthane*, Kağıthane Belediyesi Kültür Yayınları, C. I, İstanbul 2018.

İNCİCİYAN, P. G., *XVIII. Asırda İstanbul*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1956.

KAHRAMAN, Seyit Ali, DAĞLI, Yücel, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, Yapı Kredi Yayınları, C. I, K. II, İstanbul 2003.

KARANOV, Maçarov, Naçov, *Bulgar Gözüyle İstanbul*, (Haz. Hüseyin Mevsim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

KOLOĞLU, Orhan, *Abdülhamit Gerçeği*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2005.

KURŞUN, Zekeriya- KAYSERİLİOĞLU, Sertaç vd., *Bâki Kente Âb-ı Bekâ: Hamidiye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 51-71.

MARİON – CRAWFORD, Francis, *1890'larda İstanbul*, (Çev. Şeniz Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

MAZIOĞLU, Hasibe, *Nedim*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

MİLLİNGEN, Alexander Van, *İstanbul*, (Çev. Aykut Gürçağlar), Alkım Yayınevi, İstanbul 2003.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.

PARDOE, Julia, *Sultanlar Şehri İstanbul*, (Çev. M. Banu Büyükkal), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

REFİK, Ahmet, *Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul*, (Haz. Tahir Yücel), Kitabevi, İstanbul 1998.

Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar (II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları)*, (Haz. Ali Birinci, Selma Günaydın), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

SCHRADER, Friedrich, *İstanbul 100 Yıl Öncesine Bir Bakış*, (Çev. Kerem Çalışkan), Remzi Kitabevi, İstanbul 2015.

SEMA, Sadri, *Eski İstanbul Hatıraları*, (Haz. Ali Şükrü Çoruk), Kitabevi, İstanbul 2002.

SONMEZER, Şükrü, ŞAHİN, Soner, "Hamidiye Su Terazisi Tarihi, Mimarisi, İŞlevi", *Bellekten*, C. LXXVIII, S. 282, Ankara 2014, s.599-610.

Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları (Sultan II. Abdülhamit Han Devri Baş Mabeyni)*, (Haz. Ahmet Zeki İzgöer), İz Yayıncılık, İstanbul 2018.

TEKÇAM, Mitat, Osmanlı Eğence Kültüründe Mesire Yeri Olarak Kağıthane, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya 2006.

ÜNVER, A. Süheyl, "Her Devirde Kağıthane", *Varlık Dergisi*, S. 10, Ankara 1969, s. 435-460.

YASAMEE, Feroze A.K., *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, (Çev. Yusuf Selman İnanç), Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Ekler

Ek 1: Kâğıthane Mesiresinde Sultan II. Abdülhamid Tarafından İnşa Ettirilen Çeşme

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, Yer Numarası: NEKYA90832/4.

Ek 2: Kâğıthane Harasında Yetiştirilen Atlar

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, Yer Numarası: NEKYA90840/10.

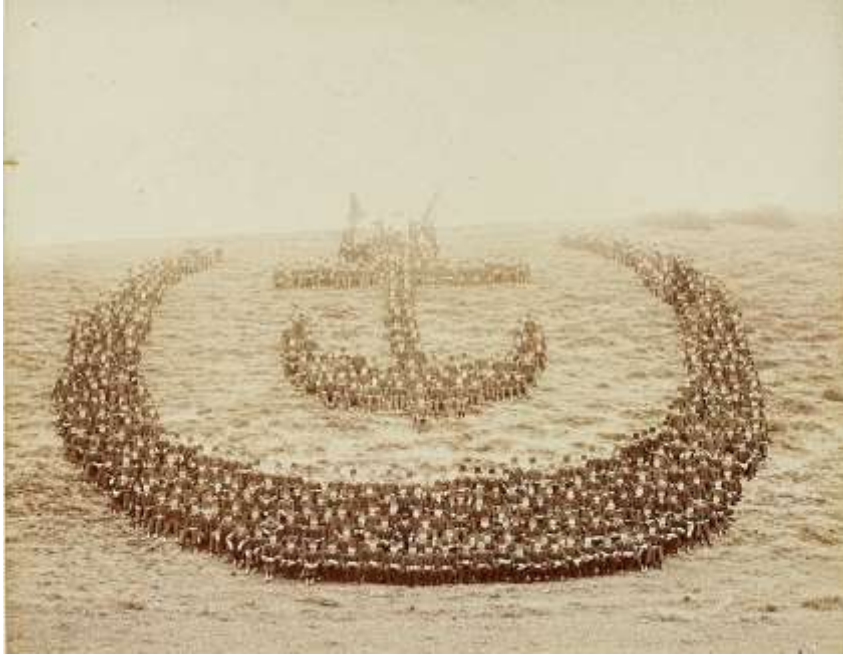

Ek 3: Kâğıthane Mesiresinde Düzenlenen Ziyafet Sırasında Mekteb-i Tıbbiye Talebeleri

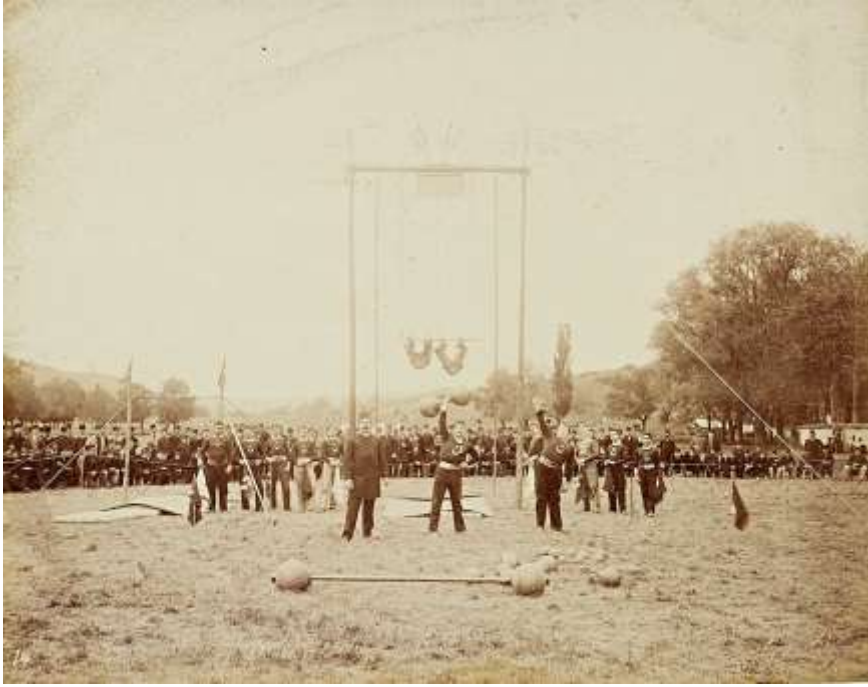
Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, Yer Numarası: NEKYA90837/33.

Ek 4: Kğithane Mesiresine Gelen Bahriye Mektebi ğrencileri

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, Yer Numarası: NEKYA90835/21.

Ek 5: Kâğıthane Mesiresinde Düzenlenen Jimnastik Oyunları Sırasında Mekteb-i Sultânî Talebeleri

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, Yer Numarası: NEKYA90835/34.

Araştırma Makalesi / Research Article

19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında Türk Tekstili

Şefik Memiş*

(ORCID ID: 0000-0002-6926-2215)

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
22.06.2020	11.08.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Memiş, Ş., "19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında Türk Tekstili", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 868-890.

APA: Memiş, Ş. (2020). 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında Türk Tekstili. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 868-890.

Öz

Osmanlılar, ilk dünya fuarının düzenlendiği 1851 yılından itibaren, günümüzde expo olarak nitelenen fuarların tamamında yerini aldı. Sadece tarımsal ve hayvansal ürün hammaddeleriyle değil aynı zamanda mamül ürünleriyle de standları şenlendirdiler. Özelde Osmanlı pavyonlarının, genelde de İslam coğrafyasına mensup ülkelerin pavyonlarının en çok ilgi çeken ürünleri arasında dokumacılık ve tekstil ürünleri geliyordu. Tekstil ürünleri kumaştan giysiye, ev tekstilinden halı ve kilime kadar çok geniş bir alanda dağılım gösteriyordu. Osmanlılar burada ürünlerini teşhir ederken, taklit edilmesinden de endişe ediyorlardı. Çünkü sanayi devrimini gerçekleştirip fabrikasyon üretime geçen Batılı ülkelerin fabrikatörleri, sergilerin en sadık takipçileriydi, gördükleri ürünleri anında satın alıp seri üretime uyarlıyorlardı. Doğunu bütün özgünlüğünü egzotikliğini taşıyan bu ürünler, başta saray mensupları olmak üzere daha sergi aşamasında iken satılıyordu. Kumaş renginden işleme ve kesim tarzına kadar Türk tekstil ürünleri Avrupa başkentlerinde Türk modası rüzgarı estiriyordu. Ayrıca heybeden kuşağa,

---

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye, smemis@ticaret.edu.tr.

PhD.- Faculty Member, Istanbul Commerce University, Faculty of Business, Department of Economics, Turkey.

çantadan yastığa masa örtüsünden şeritlere, şaldan işlemeli ürünlere kadar birçok el emeği göz nuru ürünler de dikkat çekiyordu. Gerek özel sektörün, gerekse devlet fabrikalarında üretilen tüm tekstil ürünleri sadece halkın ilgisini çekmiyor, sergi jürilerde de bu ürünlere ödüle boğuyordu. En çok ödül alan ürünler ise günümüzde de tekstilin merkezi olan Bursa'dan çıkıyordu. Henüz tamamıyla makinaşlamanın tesirine girmemiş olan Türk tekstil ürünleri, bugünün tabiriyle niş ve yenilikçi yönleriyle, katıldığı tüm sergilerde zevkleri etkilemede, fabrikatörlerin dikkatini çekmede başarılı olmuştu.

Anahtar Kelimeler: Dünya fuarları, Osmanlı tekstili, iktisat tarihi, tekstil ürünleri

Turkish Textiles in 19th Century World Fairs

Abstract

The Ottomans took place in all of the world fairs starting with the first World Fair organized in 1851. They exhibited not only agricultural and animal product raw materials, but also manufactured products. Textile and weaving products were among the most popular products exhibited in Ottoman pavilions in particular, and in the pavilions of countries belonging to Islamic geography. Textile products ranged from fabric to clothing, from home textiles to carpets and rugs. While displaying their products the Ottomans were concerned about imitation. Because the fabricators of the Western countries, who had realized the industrial revolution and started fabricating production, were the most loyal followers of the exhibitions, instantly purchasing the products they saw and adapting them to mass production. These Ottoman products, which carried and displayed all the originality of the east, were sold at the exhibition stage, especially to palace members. From the fabric color to the processing and cutting style, Turkish textile products became well known around the World and carried Turkish fashion to European capitals. Also from the saddle to the belt, from bags to pillows, from tablecloths to ribbons, from shawls to embroidered products, many hand-made products also attracted attention. Textile products produced both in the private sector and state factories did not only attract the attention of the public, they were also granted many awards by jury members. The products that received the most awards were coming from Bursa, the center of textile today. Turkish textile products, which had not yet been fully influenced by machining, succeeded in attracting the attention of fabricators in almost all exhibitions with their innovative aspects.

Keywords: World fairs, Ottoman textile, economic history, textile products

İlk Dünya Fuarında Türk Tekstili

Dünyanın ekonomik dengesini, dolayısıyla siyasal dengesini güçlü ve derin bir şekilde yeniden dizayn eden 19. yüzyıldaki değişimlerin başında sanayi devriminin yaygınlaşması gelir. Üretim tarzını değiştiren buharın gücü, daha ucuz ve bol ürünlerin pazarlanması için eskinin sergi ve panayırını da yeni bir anlayışa kavuşturur. Ürünlerin teşhiri ve pazarlanmasını kolaylaştıran, dünyanın muhtelif ülkelerdeki hammadde kaynaklarından mamul ürenlere, teknolojik gelişmelerin takibinden yeni icatlara kadar birçok gelişmeyi bir araya toplayan bu yeni anlayışın adı, “dünya fuarları”dır ki, 20. yüzyılda expo ismini alacaktır.

Fransızların 19. yüzyılın ilk yarısında organiz ettiği ulusal fuarlardan mülhem İngiliz Devlet Arşiv Dairesi memurlarından Sir Henry Cole tarafından geliştirilen dünya fuarı fikri, ilk kez 1851 yılında Londra’da hayata geçirildi.¹ Sanayi devrimine ev sahipliği yapan İngiltere’de düzenlenen fuarın ana binası da aslında böylesi bir dönüşümü gerçekleştirmiş olmanın iddiası taşır. Cam ile demir kontsroksiyonun ahenginden oluşan Kristal Palas adlı ana salon, yıllarca kendisinden söz ettirecektir. Osmanlı İmparatorluğu, bu ilk evrensel fuarda, dünyanın büyük devletlerinden biri olma vasfına yaraşır bir şekilde yer aldı. Katılımdaki temel amacı, Tanzimat ve Islahat Fermanlarında vaat ettiklerine uygun bir şekilde ülkede tarım, sanayi ve sanat alanlarında hamle yaptığını Avrupa devletlerine göstermekti.²

Osmanlıların sergiye iştirakleri, İngiltere Kraliçesi Viktorya’nın, Sultan Abdülmecid’e gönderdiği özel davetle olmuş, Kraliçe Osmanlı İmparatorluğu’nu da Londra Sergisi’nde görmek arzusunu bildirmişti.³ Bunun üzerine Sultan Abdülmecid de, “bu fuara içinde tarım ve sanayi ürünlerinden örneklerin bulunduğu 200 sandık” göndererek katılmıştı. Hükümet, “Osmanlı tebaasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki kabiliyetini kanıtlamak, padişahın ülkenin gelişmesi yolunda sarf ettiği

¹ Erik Mattie, *Dünya Fuarları*, Çev. Canan Bilgin, İstanbul, İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, 2007, s.12.

² Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1988, s. 71.

³ Adnan Giz, "Dünya Sergileri Türk Mamülleri", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Sayı 18, 15 Ağustos 1967, s. 11.

gayreti ortaya koymak..." istemişti.⁴

Türk Tasarım ve Dokuma Tarzı Çalındı

Osmanlı Hükümetlerinin bu iyi niyetine karşın bazı Osmanlı aydınları, 1851 Dünya Fuarı'na, biraz kuşkuyla bakıyorlardı. Onlara göre İngilizler bu sergiyi, diğer ülkelerdeki gelişmeleri görüp taklit etmek, daha doğrusu çalmak, kopyalamak ve taklit etmek için düzenliyordu. Ünlü devlet adamı Kadri Bey'e göre, İngilizlerin amacı, "bu vesile ile kâffe memâlik-i ecnebiye mahsulât-ı arziye ve sînâiyesi numunesini", yani bütün yabancı ülkelerin tarım ve sanayi ürünlerinin örneklerini bir araya toplamaktı. Böylece bu numuneler arasında "bilecek şeyler var ise numunesine tatbikan (uygun olarak) taklit eylemeği tasavvur"⁵ ediyor, planlıyorlardı. Aslında İngilizlerin bu fuarı, üretim imkan ve güçlerini artırmak gayesini gerçekleştirmek için kullandığı doğrudu. Fuar süresince, İngiltere'de böylesi bir ruh oluşması için fabrikatörlere bir zorunluluk getirilmiş, İngiliz fabrikatörleri lazım gelen masrafları kendileri karşılayarak, ülkenin farklı şehirlerdeki fabrika işçilerini Londra'ya getirip gereği gibi istifade edebilmeleri için bir defa da olsa fuarı gezdirmişlerdi.⁶

Osmanlıların korktukları ise tekstil alanında başlarına gelmişti. Çünkü fuardaki Türk tekstil ürünlerindeki özgün tasarım ve farklı el işçiliği hemen dikkatleri üzerine toplamıştı. Ziyaretçiler arasında ürün avcılığı yapan, sanayileşmenin öncü gücü İngiliz fabrikatörleri de vardı. Bu fabrikatörler, Türkiye standını gezerek, farklı ürünleri tespit edip seri üretimini yapmak için hemen fabrikalarına koşuyorlardı. Taklit edilen Türk ürünleri, ev tekstili alanında yoğunlaşıyordu. Bu ürünler, hikayeleriyle birlikte günümüzde Victoria and Albert Museum'da sergileniyor. Bunlardan biri de Bebekli Ayşe Hanım tarafından özgün bir fikirle tasarlanıp işlenen banyo havlusuydu. Pastel renklerin hakim olduğu, çift örgülü ipek ve metal iplikle pamuklu beze işlenmiş bu havlunun üzerinde şöyle yazıyordu: "Bebek'teki Hasan Ağa'nın kızı Ayşe Hanım, Maşallah." Bebekli Hasan Ağa'nın ailesinin işlediği birçok ürün,

⁴ Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umûmî-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)", *Belleken*, 185, 1983, s. 195.

⁵ Kadri Bey, "Sergi-i Umûmî-i Osmanî", *Mecmûa-i Fünûn*, Numara 10, Şevval 1279 (Mart/Nisan 1863), s. 389.

⁶ A.e., s. 390.

yüz aklıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu Londra'da temsil etti, ürünlerden birçoğu satıldı, güzelliği ve sağlamlığı sayesinde nesilden nesile geçerek günümüze kadar ulaştı. Gerek işlemleri gerekse ilmiklenmiş bir şekilde dokunmaları nedeniyle banyo havluları, Manchester fabrikatörleri tarafından taklit edilip üretilmişlerdi.⁷

Pahalı ve Kaliteli Tekstil Ürünleri

Hakikaten Osmanlı İmparatorluğu, 1851 Dünya Fuarı'na katılmakla, Batılı ülkelerle fuar zemininde iktisadî ve ticarî münasebetleri geliştirmede yeni bir döneme doğru önemli ve farklı bir adım atmıştı.⁸ Hyde Park Sarayı'nda oldukça göz alıcı bir konumda bulunan Osmanlı standının düzenlenmesi fuardan sorumlu olan M. M. Zohrab ve Major tarafından gerçekleştirilmişti. Osmanlılar için ayrılan pavyon küçük olsa da, "ülkenin zengin tarım ürünleri ve madenleri gibi zenginlikleri ile pahalı, şal ve kenar süsleri gibi iyi kalite tekstil ürünleri ile koşut, bağımsız bir ilgiye mazhar" oldu. Bu ilgi, Osmanlı "mamûl, mahsûl ve mansûâtına" verilen birçok ödül ile de tescillendi. Özellikle devlet fabrikalarında üretilen tekstil ürünleri birçok madalya ve mansiyon kazandı. Osmanlılar bitkisel, hayvansal ve madensel hammaddeler ile sanayi ürünler dahil olmak üzere 3300 nesne ile fuara katıldılar.⁹ Osmanlılar açısından bu sergi, tarım ürünleri ile bazı tekstil mamullerinin tanıtılması bakımından çok faydalı oldu.¹⁰

Ürün Belirlemede Ölçüt: Kapalıçarşı ve Mısır Çarşısı

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin kalbinin attığı bölgenin simgesel ürün satış merkezleri Kapalıçarşı ve Mısır Çarşısı idi. Her iki çarşı da İstanbul ve İmparatorluğun önemli diğer şehirlerinde üretilen ürünlerin satışa sunulduğu mahallerdi. Dillere destan Türk halılarında üretilen nitelikli üretimiyle göz dolduran Hereke Fabrikası'nda üretilen kumaşlara kadar hepsi burada satışa sunulurdu. Bu iki merkezden biri tekstil ağırlıklı ürünlerin satışında; diğeri tarımsal ürünlerin satışında merkez kabul ediliyordu. Hükümet yetkilileri bunun bilincinde olmalıydı

⁷ Aytaç Işık, Mümin Balkan, *Fotoğraflarla Türk Fuarçılık Tarihi*, İstanbul, İFM Yayınları, 2008, s. 13.

⁸ H. Avni Şanda, "Katıldığımız İlk Yabancı Sergi", *İstanbul Ticaret Gazetesi*, C. VIII, Sayı 370, 3 Eylül 1965, s. 15.

⁹ *The Art Journal Illustrated Catalogue*, London, Breadbury and Evans, s. XIV.

¹⁰ Önsoy, *a.g.e.*, s. 63.

ki Londra Fuarı'na gönderilecek ürün çeşitlerinin belirlenmesinde bu iki çarşıda mevcut olan ürünleri esas almıştı. İlk fuar katılımlarında yaşanacak olan ürün seçme sıkıntısı da böylece bir çözüme kavuşturulmuş oluyordu. Fuarı ziyaret eden herkes kabul ediyordu ki, ağırlıklı olarak tekstil ürünleriyle donatılıp süslenen Osmanlı pavyonu; halı, kilim ve diğer tekstil ürünlerinin göz alıcı renk ve kalitesiyle, ilk defa bir sergiye katılmanın getirdiği tüm acemilik ve eksikleri örtmeyi başarmıştı. Sergide çantadan masa örtüsüne, banyo tekstilinden çorap ve yorgan yüzlerine kadar çok geniş bir yelpazede Osmanlı ürünleri bulunuyordu.

Londra Fuarı'na Damga Vuran Ürünler

Osmanlı pavyonunda Türk kumaşları önemli bir yer tutuyordu. Sof, şayak ve kadife ürünler vardı. Sof, ipekten yapılmış astar kumaştı. Şayak ise dayanıklı bir yün kumaş türüydü. Bu arada hırka gibi giyecek yapımında kullanılan, yünden üretilmiş kaba ve kalın bir tür kumaş türü olan aba da geleneksel bir malzeme olarak yerini almıştı.

Diğer taraftan standdaki keçi ve koyun yününden yapılan kepenek ve kebelere ilgi çekiyordu. Osmanlılar farklı hayvanların tüylerinden farklı ürünler geliştiriyorlardı. Sözelimi deve ve keçi tüyünden çul ve çuval da mevcuttu. Osmanlı standlarının vazgeçilmez olan ve Doğu'nun Batılılar gözündeki gizeminin dışavurduğu ürün olarak kabul edeceğimiz ürünler ise halı ve kilimler idi. Özellikle Türk kadınının el emeği ve göz nurunun yansıması olan halı, kilim ve seccadeler fuarda yerini almıştı. Yine büyük bir incelik ve sağlamlıkla dokunmuş "heybe, torba, kuşak, kolan, kemer, dizgin, yular, çanta, şerit, yastık, sedir ve masa örtüleri" ziyaretçilerin ilgi odağı olmayı başarmıştı.

Osmanlı topraklarında üretilen ve her zaman Avrupalıların büyük bir hayranlıkla baktığı kumaşlar da Londra Fuarı'na getirilmişti. Sözelimi canfes, ipekli ve pamuklu alaca bunlardan birkaçıydı. Üzerinde deseni olmayan, ince dokumalı, parlak ve tok görüntülü ipekli kumaş olan canfes, hanım ziyaretçilerin nefesini kesiyordu. Yine kumaş reyonunda ipekli ve pamuklu gömleklik kumaşlar bulunuyordu. Bunların yanı sıra muhtelif incelik ve kalınlıkta bezler ve basmalar kadınları bekliyordu.

Sergideki Türk şalları dikkat çekiyordu. Çok fazla şal çeşidi yer alıyordu. Aralarında ince, sık dokunmuş, tüysüz yün kumaştan yapılmış şallar vardı ki bunlara çuha şalı deniliyordu. Ev tekstili bağlamında yatak

ve yorgan yüzlerini de zikretmek gerekir. İpekli ve pamuklu çarşaf, yatak bağı ise zarif ve incilikli görünümüyle ilgi odağı olmuştu. Yemek kültürünün ayrılmaz parçası olan sofraya bezi bütün çeşitleriyle fuara getirilmişti. Ayrıca el peşkirleri de oradaydı.

Bir zamanlar Anadolu’da ve İmparatorluğun diğer bölgelerinde yaygın bir şekilde kullanılan kuşaklar, bir iki telli kuşak şeklinde fuarda sergilenmişti. Ayrıca Müslüman kadınların günlük yaşamında önemli bir yer tutan başörtüsü de muhtelif çeşitleriyle sergilenmişti. Standda Osmanlı toplumsal hayatında merkezi bir rol oynayan hamamlarda kullanılan malzemeler teşhir edilen ürünlerdendi. Berber ve hamam takımlarının yanı sıra peşkir ve peştamaller ile el havluları, kese, mendil, şalvarı bağlamakta kullanılan uçkur teşhir edilen ürünler arasındaydı.

O dönem Osmanlı toplumunda önemli bir yeri olan “tek parçalı ve kol yerine yarıkları olan” maşlahlar sırmalı ve sade çeşitleriyle sergideydi. Yanında ise sarık ve takkeler ile muhtelif çorap çeşitleri bulunuyordu. Böylesi giyim eşyalarından daha onlarca farklı çeşitten ürün standda yerini almıştı.

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğunda imal edilen çeşitli “ibrişim, ipek ve pamuk ipliği, keten ipliği, urgan, ip, kendir, yün ipi, halat, kaytan, şerit kınnap, saçak, kemer, etek bağı, Leh kılaptanından şerit, kaytan ve oya, her türlü elbise harcı, çeşitli madeni tel ve tekstil hammaddeleri”¹¹ de fuarda sergileniyordu.

Tekstil Madalyaya Doymadı

Ödüllerin dağılımı incelendiğinde çok önemli bir ayrıntı dikkati çekiyordu. Tekstil alanında, özellikle ev tekstilinde sergiye gönderilen ürünler o kadar büyük alaka uyandırmıştı ki, bu ürün sahiplerinin büyük çoğunluğu ödüle layık görüldü. Tekstilde ödül kazananlar, ağırlıkla Osmanlı kadınlarıydı ve Türk kökenliydi. ¹²

Osmanlı devletinin ödül kazandığı bir ürün dalı da Arnavut kesimli elbiseler idi. Bu elbiseler çok beğenilmişti ki, fuar jürisi hem malzeme kalitesi, hem de elbiseye büyük bir hava katan kesim tarzını ödüllendirmeden edememişti. Aynı şekilde Türk kadınlarının işlemeleri

¹¹ Önsoy, *a.g.e.*, s. 59-61.

¹² A. e., s. 62-63.

büyük takdir gördü. Çevre işlemleri için Sofyalı Ana Kadın'ın kızları ile şıb şıb işlemleriyle dikkatleri çeken Bahçacı Hanım'a, Ayşe Hanım ve gelinleri ile Hoca Karabettin'in hanımına özel ödül verildi. O dönem Osmanlı sınırları dahilinde bulunan Tunus Valiliğine hem işlemler, hem fes ve şal gibi ürünler, hem de ipek, pamuk ve keten kumaşları için bolca ödül takdim edildi.

Osmanlı'nın tekstil merkezi olan Bursa'da üretilen ürünler Londra Fuarı'nda gerekli etkiyi yaptı. Öyle ki Bursa'nın ipekli dokumaları ziyaretçiler tarafından kapışıldı. Bu ürünleri üreten fabrika ve atölyelerin yöneticileri, jüri heyetleri tarafından altın madalya ile ödüllendirildi. Ayrıca Üsküdarlı Hacı İbrahim Ağa da çatma yastıklarıyla ödüle layık görülen katılımcılar arasındaydı.

Paris'ten Türk Tekstili Geçti: 1855 Fuarı

Londra Dünya Fuarı'ndan 4 yıl sonra düzenlenen Paris Dünya Fuarı'na Osmanlı İmparatorluğu iştirak etti. Bu katılımda 1954 Kırım Savaşı'nda Fransa ile Osmanlıların müttefik olmasının etkisi büyüktü. Osmanlı hükümeti fuara katılım konusunda bu kez, daha deneyimliydi. Hiç kuşku yok ki, Osmanlı dokuma ürünleriyle ziyaretçilerin beklentilerine cevap verildi. Paris'e İstanbul başta olmak üzere İmparatorluğun diğer şehirleri İzmir, Selanik, Trabzon, Aydın, Halep, Niş, İşkodra, Drama, Şam, Niğde, Kayseri, Bozok, Amasya ve Bursa gibi bölgelerden yaklaşık 2 bin çeşit mal gönderildi.¹³ Osmanlı İmparatorluğu'nun sergi komiserliğini Hariciye Teşrifatçısı Kamil Bey üstlendi.¹⁴

Türk Yünlü, Pamuklu ve İpekli Kumaşlarının Geçit Resmi

Sergiye, İmparatorluğun birçok eyaletinden gelen ürünler ile o dönemin gurur kaynağı olan Fabrika-i Hümâyûnların mamulleri gönderilmişti. Osmanlılar, Paris'te devlet fabrikalarında dokunmuş yünlü, pamuklu ve ipekli kumaşlarla büyük bir sükse yaptılar. İzmit'ten Ereğli'ye, Bursa'dan Şam'a kadar birçok vilayetteki fabrikalarda dokunmuş nitelikli kumaş numuneleri burada teşhir edildi. Bu ürünler arasında Uşak, Gördes, Demirci, Kula, Afyonkarahisar, Sivas ve Hereke

¹³ A.e., s. 63.

¹⁴ A.e., s. 63.

halı ve seccadeleri de bulunuyordu.¹⁵

İzmit Fabrika-ı Hümâyûnu'nda dokunmuş olan 55 adet elbiselik kumaş, yünlü dokuma, iç çamaşır, şal ve keçe numuneleri fuardaydı. Fabrikanın hem elbiselik kumaş, hem iç çamaşırı için gerekli malzemeyi dokuyacak kapasitede olmasının, ayrıca bunların uluslararası bir fuara gönderilebilecek kalitede bulunmasının altını çizmek gerekiyor. Kuşkusuz İzmit Fabrika-i Hümâyûn'u olarak geçen bu fabrika, İmparatorluğun göz bebeği olan yüzyılın sonuna doğru yaptığı İstanbul seyahatinde Alman Kayseri II. Wilhelm'in ziyaret edeceği Hereke Fabrikası idi.

Bu arada Ereğli Fabrikası'nda imal edilen "tafra, saten, kadife ve ipekli dokumalar" da standda yerini almıştı. İmparatorluğun diğer şehirlerinden de benzer ürünler gelmişti. Mesela Şam kumaşları, Serez yünleri bunların arasındaydı. Ayrıca tülleri özellikle zikretme gerekir. Bursa'da imal edilen ve şehrin adını taşıyan tüller ile yine Kıbrıs tül dokumaları fuarda göz dolduruyordu. Kıbrıs'ın çok bükümlü iplikle dokunmuş ince kumaşları, kendine verilen özel isimle ifade etmek gerekirse Kıbrıs krepleri, yine Kıbrıs'ta bütünleşmiş ince tül dokuma olan "helaliye" ziyaretçi hanımların dikkatini çekmeyi başarmıştı.

Dokumalar içinde Zeytinburnu Fabrika-i Hümâyûn'unda gelen ürünler mevcuttu. Bu fabrikada üretilen yünlü ve pamuklu dokumalardan 61 farklı ürün standda ziyaretçilerin beğenisine sunulmuştu. Ayrıca Osmanlıların küçük atölyelerinde imal edilen ve o dönem çok moda olan renkli mendiller, Parisli kadın ve erkeklerin elinden düşmeyecek denli kaliteliydi ve kalitesi ziyaretçileri hayran bırakıyordu.

Diğer taraftan Paris Fuarı'nda da soylu ve aristokratlar ile zenginlerin hemen kapattıkları Türk halıları, dokumacılık sektörümüzün Doğu'nun en kaliteli ürünlerini dokuduğunun göstergesiydi. Türk pavyonunda Uşak, Görsek, Demirci, Kula, Afyonkarahisar, Sivas ve Hereke'den gönderilmiş tam 52 adet halı ve seccade sergileniyordu.

Bu arada keçe, ince kumaş, merinos dokumaları, çuha habanileri üzerine yapılmış işlemlerden müteşekkil 68 ürün numunesi standda

¹⁵ Aytaç Işıklı, Mümin Balkan, *Türk Fuarçılık Tarihi*, İstanbul, İFM Yayınları, 2007, s. 41.

yerini almıştı. Aynı şekilde “ham ipek, kaytan (pamuk), düz ve bükülmüş keten ve pamuklu ipliklerden” imal edilmiş 37 çeşit ürün Türk pavyonunda teşhir ediliyordu. Bunların yanında İmparatorluğun önemli merkezlerinden Beyrut’taki atölyeler ile Hereke Fabrikası’nda imal edilen kurdele ve şerit numuneleri bulunuyordu. Osmanlı denilince Batı’da canlanan insan tipinin olmazsa olmaz unsuru olan fesler de fuara getirilmişti. Özellikle Feshane’de imal edilen fesler dikkat çekiciydi. Bunların yanı sıra çeşitli tuhafiyeye numuneleri ile Konya ve Amasya’da imal edilmiş keçe, takke ve çoraplar da mevcuttu.¹⁶

Tekstilin Merkezi Bursa Ödüle Doymadı

Sonuçta özellikle tekstil sektörü sözkonusu olunca Fabrika-i hümâyûnlar, Osmanlı sanayiinin görücüye çıktığı uluslararası fuarlarda Türklerin yüzakı oldular. Birçoğu ödüller alarak ülkelerini temsil etme vazifesini başarıyla yerine getirdiler. Osmanlı ürünleri 12 kategoride tam 27 madalya ve 20 mansiyon ödül ile taltif edildi.¹⁷ Altın madalyalarının çoğu “ipek kozaları, Hereke Fabrikası ürünleri, sırma işleri, Feshane, sırmalı ve kılaptanlı şark işi elbiseler” ile alındı.¹⁸

Tekstil sektörünü ilgilendiren ürünler, İmparatorluğun her eyaletine dağılmıştı. Sözelimi ipek kozaları için Beyrut’tan Mourgue et Comp ile Hamadi’ye ödül verilmişti. İpekçilikte oldukça iddialı olan Osmanlı üreticileri bu alanda ödüle doymamıştı. Fuarda sergilenen nitelikli ham ipekleri için Beyrut’tan Dalgue Mourgue ile Bursa’dan Agop Çubukcuyan ödüle layık görülmüştü. Bursa’da birçok atölye vardı. Burada kümelenen atölyelerden birinde beyaz ibrişim imal eden Pavlaki’de kaliteli ürünüyle madalya aldı. Aslında Bursa ödüle doymuyordu. Bursa’dan Ali Ağa da keçe mamulleri sebebiyle ödülle taltif edilmişti. Devlet fabrikası olan Feshane ise hem dokumaları, hem ürettiği fesler için ödül almıştı. İstanbul’dan Hacı Bekir Ağa, Arap kesimi örgüleri için, Mustafa Ağa da Arnavut kesimi işlemeli elbiseleri için madalyaya layık görülmüştü. İstanbul’dan Gülmezoğlu işleme ve dantelaları sebebiyle, Torbacılar Kahyası Mustafa Ağa ise takke ve benzeri ürünler için ödül almıştı. Tekstil sektöründe bir ödül de Trabzon Vilayetine verildi. Trabzon’dan

¹⁶ Önsoy, *a.g.e.*, s. 64-65.

¹⁷ Salâheddin Bey, *Türkiye 1867 Evrensel Sergisi*, Çev. Hakan Arca, İstanbul, İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, 2008, s. 19.

¹⁸ Auguste Viquesnel, *Voyage Dans la Turqui d’Europe*, Paris, 1868, s. 302-316.

fabrikatör Hacı Usta, ketin ve pamuklu giysileriyle hak ettiği mükafatı aldı.¹⁹

İlk Türk Moda Tasarımı, 1862’de Londra’da Sergilendi

1862 İkinci Londra Dünya Fuarı, Osmanlı tekstil sektörünü moda defilesiyle tanıştıran sergi olma özelliği taşır. Bu fuarda Osmanlı İmparatorluğu’nun sergi komiserliğini yürüten dönemin sadrazamı Fuad Paşa’nın oğlu Nazım Bey, kıyafet tasarımları olan bir kişiydi. Bu yüzden fuardaki Osmanlı tekstil ürünlerinin göz kamaştırıcı nitelikte olmasında büyük katkısı vardı. Öyle ki Osmanlı kumaşları, Lyon ve Milan’da üretilen kumaşlarla rekabet edebilecek evsafa görülüyordu. Ayrıca bu kumaşların sergilenmesinde modern bir sergi yöntemi kullanılarak kumaşlar, gazete rafları şeklinde standlarda teşhir edilmiş, böylece ziyaretçilerin rahatça görebilmeleri sağlanmıştı. Ziyaretçiler bu parlak ve renkli Osmanlı kumaşlarının “İngitere’nin gri ve puslu semasına” renk getirdiğini düşünüyordu. Sözelimi ipekli kumaşlar, “altın ve gümüş şeritlerle çerçevelemiş, transparan ve hafif bir pusun verdiği gizemi” taşıyordu. Benzer şekilde “masallardan çıkmış gibi gözüken broderiler ile Arap kaprisinin ince ayrıntılarıyla yoğrulmuş ince şeritler yüksek zevk ve kalitenin birer sembolü” olmuştu.

Kıyafetler ise Osmanlı zerafetini ve modayı yakından izleyip şekillendirme yeteneğini görkemli bir şekilde yansıtıyordu. Üstelik bu kıyafetler, Türklerin ilk moda tasarımcısı olarak nitelendirilebilecek olan Osmanlı Devleti Sergi Komisyonu Üyesi Nazım Bey tarafından tasarlanmıştı. “Bu görkemli açık veya sarkık kollu ceketlerin yakaları ince şeritlerle ve püsküllerle süslenmiş”, “etkileyici saten terlikler ve sevimli feslerle uyum sağlayan bu ceketler, göz alıcı tütün tabakalarıyla” tamamlanıyordu. Sergi hakkında yazı kaleme alanlar, “bu ceketleri aynı zamanda Türk Sergisi’nin en büyük zaferi” olarak nitelendiriyorlardı. Nazım Bey, ünlü Osmanlı Sadrazamı Fuat Paşa'nın oğluydu. Ateşli ve aktif bir devlet adamı olduğu kadar yüksek bir zevke ve sanatçı bir kişiliğe sahipti. Bu sanatçı kişiliği sayesinde kendi ürettiği mobilyalar için döşeme, örtü ve giyim eşyaları ve kostümler tasarlamış, özellikle alacalı bulacalı altın şeritli kostümleri sergide büyük takdir toplamıştı.²⁰

¹⁹ Önsoy, *a.g.e.*, 66-67.

²⁰ Salaheddin Bey, *a.g.e.*, s. 25.

Bu arada 1862 Londra Sergisinde yer alan tekstil ürünlerinin büyük çoğunluğu, İmparatorlukta yaygın olarak bulunan küçük atölyelerden imal edilmişti. Ürünler arasında yünlü, ipekli ve pamuklu kumaşlar ile İstanbul, İzmir ve Selânik'te yapılan el işlemleri, halı ve seccadeler bulunuyordu.²¹ Yine işleme dantel ve örgüler, Lyon ve Milano kumaşlarıyla yarışan Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda dokunmuş ipekli ve kadifeler da Londra'ya getirilmişti.

İşlemeli Milli Kıyafete Madalya

1862 Londra Fuarı'nda 52 üreticinin pamuktan imal edilen ürünleri, 18 üreticinin keten ve kenevirinden mamul ürünü, 57 üreticinin ipek ve kadifeden ürünü, 83 üreticinin yünlü ve karışık kumaş ürünü, 30 üreticinin işleme, dantel ve örgüleri, 53 üreticinin imal ettiği giyim eşyası ve nihayet bir Osmanlı klasiği olan halı sektöründe ise 44 üreticinin büyük, orta ve küçük boy halıları sergilenmişti. İkinci Londra Fuarı olarak nitelendirilebilecek bu fuarda Osmanlı ürünleri, uluslararası jüriler tarafından 83 madalya ve 44 mansiyon ile ödüllendirildi.²²

Devlete ait olan fabrikalarda ipekli dokuma ve kadifelerden imal edilen ürünlerin kalitesi sebebiyle bu fabrikalara ödüller verildi. Ham ipek için çeşitli özel sektör temsilcilerine; kadife ipekli dokumalar için Hereke Fabrikası'na, işlemeli kumaşlar için Halep ve Şam valiliklerine; ipek ve pamuk karışımı dokumalar için Şam, Bursa ve İstanbul valiliklerine; pamuk ve yün karışımı ve yünlü dokumalar için Filibe Valiliği'ne ödül verildi.

İstanbul'dan Hidayet Efendi, Vehirarky Ağa, Yakup Ali ve Bayan Yıldızyan'a fuara gönderilen işleme ve danteller için madalya verilirken; üstün kaliteli halılar üretip sergiye gönderen Uşak, Manisa, Selanik ve Filibe valilikleri de bu ürünleriyle ödül kazandı.

Bu arada işlemeli milli kıyafetler hazırlayıp sergide teşhir edilmesini sağlayan Cebrail Osman'a, Hama ve İškodra valilikleri ile Şakir Efendi'ye madalya verildi. Hacı Ahmet, Burcuk, Cabir Abdülğani, Nisnani, Salih Efendi, Abdullah ve Selim Ağalar ise ürettikleri elbise ve iç çamaşırı ve

²¹ Önsoy, *a.g.e.*, s. 67-68.

²² A. e., s. 69.

ayakkabıların kalitesi ve tasarımı sebebiyle ödüller aldılar.²³

Doğu Modası, Batı Hayat Tazını Türklerle Etkiledi

Türk dokumacılık ve tekstil sektörünün kapsamlı bir şekilde sergilendiği sergiler arasında 1867 Paris Dünya Fuarı'nın ayrı bir yeri vardır. Çünkü 1867 Sergisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun o güne kadar katıldığı diğer 3 sergiden çok daha büyük bir öneme ve anlama sahipti. Kuşkusuz bunun nedeni, serginin açılışına Sultan Abdülaziz'in büyük bir heyetle ve ihtişamlı bir şekilde iştirak etmesiydi. Aslında açılışa sadece Sultan Abdülaziz değil, Avrupa'nın bütün önemli ülkelerinin liderleri katılmıştı. Ürün sayısı ve çeşidi bakımından 1867 Fuarı, Osmanlılar için bir rekora da ev sahipliği yapıyordu. Çünkü Osmanlı devleti, bu fuara 4 bin 946 sergileyiciyle katılmış ve Fransa ile İngiltere'den sonra en büyük katılımı sağlayan üçüncü ülke olmuştu.²⁴

Türk Halıları Fransız Pazarını Kazanıyor

Paris Fuarı'nda Osmanlı pavyonlarında el sanatları dalında en ön sırada yer alan halılar ve diğer döşemelik kumaşlar 18. kategoride teşhir edildi. Doğu ustalığının en görkemli dışa vurumu olan Türk halıları, bu fuar sayesinde Fransız pazarında önemli bir pazar şansı da kazandı. İmparatorluğun üç önemli halı üretim merkezi; başta İzmir ve çevresi olmak üzere, Konya ve tüm Tuna vilayetleriydi. Türk halıları kalitesine, desenine ve kullanımına göre sofralı, döşeme, sıralı ve seccade (küçük boyutlu halı) olarak dört gruba ayrılmıştı. Yine İstanbul'da üretilen ve eflatun zemin üzerine altın yaldızlı çiçek motifli, duvar kaplamasında kullanılan kadifemsi kumaşlar sergide yer alan dokuma örnekleri arasındaydı. İpek halılar ile çuhaların büyük çoğunluğu da İstanbul'dan gönderilmişti. Trabzon ve Konya'dan ise yere ya da kapılara konmak üzere üretilen keçe ve kebelere yollanmıştı. Halı, mobilya, silah, giysi ve diğer küçük eşya alanında da çeşitli zenginlikler sunan Osmanlı pavyonları o yılların mimariden resim sanatına, fotoğraftan giyim kuşama kadar Batı hayat tarzının ve sanatını etkileyen 'Doğu' modasının pekişmesinde büyük rol oynadı.²⁵

²³ A.e., s. 69-70.

²⁴ Semra Germaner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 95, Kasım 1991, s. 36.

²⁵ Salaheddin Bey, a.g.e., s. 31.

Osmanlı pavyonunda yer alan sanayi ürünleri arasında ilk göze çarpan, Türklerin eskiden beri güçlü olduğu dokuma sanayine ait halı, kilim ve diğer mobilya çeşitleriydi. Bu ürünler, İngiltere'ye kolaylıkla ihraç edilirken, Fransa ise Türk ürünlere “bir nevi yasak türevinde olan” kota uyguluyordu. Ancak Türkler, yüzde 15'lere kadar inen bu kotayı da “ticaretin yeni yöntemleri sayesinde” aşıyorlardı. Fransız piyasasında Türk halıları “orjinal tarzları, armonize ve keskin renkleri ve uygun fiyatları ile” hem takdir hem de talep buluyordu. Öyle ki 1867 Fuarı için Türkiye'den getirilen ve pavyon duvarlarını süsleyen halılar hepsinin üzerinde istisnasız “satıldı” etiketi yer alıyordu. Bu arada bu etkiyetlerin üzerinde yüksek bedelleri ile satın alan kişilerin isimleri bulunuyor, bu durum da onlar için büyük bir itibar kaynağı oluyordu.²⁶

Ev Tekstil Ürünlerini Prensess Matilda Satın Aldı

Osmanlı'da fabrikasyon üretim yerine aile merkezli bir üretim anlayışı yaygındı ve bu yöntemde ailenin her ferdine bir vazife düşüyordu. Sözelimi erkekler, “renkleri hazırlayıp pamuğu ayırıştırırken kadınlar şehirlerde, köylerde, hatta çadırlarda dokuma işini” gerçekleştiriyordu. Tekstil ürünleri içinde ev tekstili büyük alaka görüyordu. Osmanlı perdelerinin renkleri, özellikle yumuşak kumaşı, mor renkli geniş altın çiçek deseni, ziyaretçilerin ilgisini çekiyordu. Tamamıyla İstanbul'da üretilen bu ürünler, sofraya ve sehpa örtüleriyle de Osmanlı kalitesini sergiye taşıyordu. Tüm bu ev tekstil ürünleri, diğer ziyaretçilere şans tanınmadan Fransız Sarayınca, Prensess Matilda tarafından satın alınmıştı.²⁷ Kapıların örtülmesi ya da yolluk olarak kullanılan keçeler ise Bursa, Trabzon ve Konya'da üretilmişti. Ayrıca bazı yörükler de fuar için özel olarak keçi kılından dokudukları beyaz ve siyah kilimleri göndermişlerdi.²⁸

Dut Ağacı Ormanı...

İpek böceği yetiştiriciliği Osmanlı ziraatın önemli kaynaklarından biriydi. Bursa ve civarında öbeklenen bu endüstri dalı, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya bölgesindeki her yere ve Güney Avrupa, Bulgaristan ve Rumeli gibi bölgelerine yayılmıştı. Sergideki örnekler

²⁶ A.e., s. 41.

²⁷ A.e., s. 42.

²⁸ A.e.

değerlendirildiğinde, Türk kozaları arasında en güzel gözükkenlerin Manastır, Tirnova, Selanik ve İstanbul'dan gelen kozalar olduğu söylenebilirdi. Bu örnekleri İzmir, İzmit, Kütahya ve Hüdavendigâr bölgesinin tüm eyaletlerinden (Bursa civarı) gelen kozalar takip ediyordu. İpek böceği yetiştiriciliği sebebiyle birçok bölgede geniş çaplı dut ağacı yetiştiriciliği vardı, sözgelimi Karadeniz kıyısında birçok yerde sadece bu ağaçların yer aldığı ormanlar bulunuyordu.²⁹

İplik Fabrikalarının Kaliteli Ve Ucuz Üretimi

Bursa ve Bandırma civarı ipek endüstrisinin yoğunlaştığı merkezlerdi. Bu iki merkezde Avrupa'dan daha iyi üretim yapılıyordu. Belki de bu kalitenin temelinde, "iklimin olumlu etkisiyle Çin menşeli bazı tekniklerin" kullanılması yatıyordu. Bursa'da yerli fabrikaların yanı sıra Avrupalılar tarafından kurulmuş olan iplik fabrikaları da bulunuyordu. 1867 yılı verilerine göre, "Bursa'da en az 100 tane iplik değirmeni 40-60 çıkırıkla üretim yapmakta ve genel toplamda 5.000 tur gerçekleştirmekteydi. Eğirme sanayi bu şehirde öylesine yaygındı ki şehirde bulunan her 10 evden birinde belirli bir tur kapasitesine sahip 4 tezgah yer alır ve elle büyük miktarda ipek elde edilirdi." Bursa'da Osmanlı Devleti'ne ait bir iplik fabrikası da mevcuttu. Oldukça büyük bir yapı olan fabrikada, 60 çıkırık tezgahı çalışıyor ve her ay 200-240 okka iyi kalitede sarı ve beyaz ipek ürettiyordu. İşte bu fabrika-ı humâyundan sergiye ipek numuneleri gönderilmişti, ipeğin okkası, Fransız ağırlık birimine göre 1.250 gramı, 70-72 Franka satılıyordu. Dolayısıyla buradan yaklaşık 180.000 Franklık gelir elde edilebiliyordu.³⁰

Bursa'daki özel sektöre ait iplik fabrikalarından en gelişmişleri, Bay Brotte'ninki ile Bay Sarim Manas'a ait iki iplik fabrikası ve Lyon menşeli F.M. fabrikasıydı. Bu iplik fabrikalarının her biri, 60 çıkırığa sahipti. Hepsi senede beheri 50-60 okka gelen 200 top eğreltilmiş ipek ürettiyordu. Yaklaşık 10.500 okka olan toplam üretimin tümü ihraç ediliyordu. Fransız tüccarlar Serim-Manas ipeğinin okkasına 80 Frank ödüyordu ve iki iplik fabrikasının yıllık geliri de 920 bin Frankı buluyordu. Bu arada 1867 yılı itibarıyla Bursa ilinden yapılan ham ipek ihracatı 40 milyon Frank seviyesine ulaşmıştı. Bursa'yı 25 milyon Frank ile İzmir takip

²⁹ A.e., s. 90.

³⁰ A.e., s. 90-91.

ediyordu. Edirne'den de limanı sayesinde yıllık 14 milyon Franklık ipek böcekçiliği ürünleri ihraç ediliyordu. Nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden yapılan ihracatla birlikte ipek böcekçiliğinden elde ettiği ihracat geliri, 100 milyon Frankı buluyordu. Bu ürünlerin çoğunluğu Fransız tüccarları tarafından, az bir kısmı da İngilizler tarafından alınıyordu. Ancak Osmanlıların İngiltere ve Fransa'nın ihtiyaçları doğrultusunda rekabetçiliğini artırması gerekiyordu. Bunun için de kaliteli üretim yapmak zorundaydı. Uzmanlar, “son yıllarda elde edilen tecrübelerin ortaya koyduğu kadarıyla bu noktanın, vakit kaybedilmeden erişilmesi gereken bir nokta” olduğuna dikkat çekiyor ve bu başarılırsa, “kısa bir zaman içerisinde Lancashire ve Alsace’de bulunan tekstil fabrikalarına” Türkiye'nin hammadde sağlayacağına inanıyorlardı.³¹

Hem Çubuk Keyfi, Hem Kumaş Satışı: Türk Kahvehanesi

19. yüzyılın sonlarına doğru ABD’de düzenlenen iki dünya fuarından birinci olan ve 1876’da düzenlen Philadelphia Dünya Fuarı’nda Türk kumaşlarının satışa sunulduğu simgesel bir kahvehane yapıldı. Hemen Pensilvanya pavyonunun arkasında bulunan kahvehane, uyordu. Osmanlı mimarisinin tüm özelliklerini taşıyan ve tepesinde de bir ay yıldız yükselen bina, büyük bir sekizgen şeklindeydi. Kahvehanenin üç girişi büyük verandaya açılıyordu. İç süslemeleri geleneksel Türk süsleme sanatlarını yansıtıyordu. İçi Türk renkleriyle boyanmış, tavanları incelikle tasarlanarak tezyin edilmişti. Salonun tüm köşelerinde, önlerinde yuvarlak masalarla birlikte mavi ve saman renkli peluşların kapladığı divanlar bulunuyordu.

Kahvehanenin doğu tarafında ise üzerinde büyük tabaklarda Doğu’ya özgü lezzetlerin sunulduğu koyu ceviz ağacından oyma bir köşe yer alıyordu. Kafe “kırmızı fesleri ve tunikleri, sarı kuşakları, mavi-kahverengi ipek pantolonları ile resim konusu olmaya değer (pitoresk) kostümleri içindeki Türkler” tarafından yönetiliyordu. Bu kişiler, ellerinde pipo ve kahveleri ile ziyaretçilere uzun süre unutamayacakları bir hizmet sunuyorlardı. Sözelimi kahveler, “gümüş tutacakların içinde bir yumurta kabı büyüklüğündeki kaplarda”, yani cezvelerde getiriliyordu. Batılıların pipo olarak adlandırdıkları çubuklar ise Türk

³¹ A.e., s. 91-92.

tütünü ile dolu idi. Kostümler, halılar, kılıçlar, hançerler, kabzalar ve diğer tuhaf işlemeli ürünlerin satıldığı küçük pazarlar ise tüm odaya dağılmış bir şekilde köşelerde yer almaktaydı.³² Dolayısıyla ziyaretçiler, kahve çubuklarını içtikten sonra, kahvehanenin bir köşesinde satışa sunulan Türk yapımı kumaşlarını satın alıyorlardı.

70 Yıllık Halılarla Çevrili Stand

Ana bina içinde yer alan Türk standının etrafı herhangi bir şeyle çevrili değildi. En göze çarpan özelliği farklı bir dekorasyon tarzı oluşturan, asılmış Türk halılarıyla. Gerçekten halı, her zaman dünya sergilerinde, hem en dikkat çekici ürün, hem de dekoratif bir nitelik taşıması bakımından en doğru tercih oluyordu. Burada sergilenen halılar ülkenin en iyi dokuma halılarıyla. Türk pavyonunu ziyaret edenlerin ilk gördükleri bu halılar oluyordu. Bunun nedeni ise halıların maddi açıdan oldukça değerli ürünler olmalarının yanı sıra gerek renk canlılıklarının gerekse dokumalarının uzun ömürlü olmalarından kaynaklanıyordu. Burada özellikle iki halı bulunuyordu ki, bunlardan biri 70 yıl, diğeri de 70 yıldan daha uzun bir süre kullanılmıştı. Bu uzun süreli kullanımlarına rağmen ikisi de arkalarında asılı yeni kilimler kadar parlak ve yeni görünüyordu. Bu kilimlerin üretim yerleri ise İzmir ve Sivas'tı. Sergideki en büyük Türk halısı yaklaşık 20 fite 14 fit³³ ebatlarındaydı.³⁴

Su Geçirmez Deve Tüyü Türk Kumaşları

Pavyonun önünde bir çanta içinde “ipeğe benzeyen uzun ve yumuşak tüyleri” ile 2 adet ünlü Ankara keçisi postu numunesi bulunmaktaydı. Türkiye üreticilerine ait mamullerin en iyilerinden biri de yün kıyafetleriydi. Bunların yanı sıra makine sanayi ile yapılmış benzer ürünler de tanıtılıyordu. Bazı Türk kumaşları ise 1875 kışında Amerika'da moda olan kıyafetlere çok benzetiliyordu. Sözelimi burada “su geçirmez” olduğu söylenen deve tüyü kumaşlar sergileniyordu. Bu kumaşlar, “damarlı ipeğe” benziyordu ama parlak değildi. Mamul

³² *Official Catalogue of the Exhibition 1876*, C. I, Centennial Catalogue Company, 1876, s. 545.

³³ 1 fit, 30.48 cm'dir.

³⁴ J.S. Ingram, *The Centennial Exposition Described and Illustrated*, Philadelphia, Hubbard Bros Publ., 1876, s. 542.

ürünler bağlamında Ankara keçisi kılından yapılan kumaş ile keçeden ürünler mevcuttu.

Bir Türk Tekstilcinin 1893 Chicago Fuarı'na Katılım Serüveni

ABD'de düzenlenen ve Türklerin iştirak ettiği ikinci dünya fuarı, 1893 Chicago Fuarı'ydı. Sultan II. Abdülhamid'in kararı üzerine iştirak edilen bu fuarın, Türk tekstil tarihi bakımından en önemli noktası ise, Gemlikli bir tüccar olan Ali Beyzade'nin Gemlik'teki Sanayi Mektebi öğrencileriyle birlikte tasarlayıp ürettiği Yeniçeri kıyafetlerinin bu fuarda teşhir edilmesi için verdiği mücadeleydi. Bir kez daha hatırlatmak gerekir ki, Osmanlı üreticileri, özellikle kumaş üretimi ve elbise yapımında mahirdiler. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası sergilere çeşitli kıyafetler içindeki mankenler götürüp sergilemesine yönelik bir gelenek oluşmuştu. Sözelimi, 1873 Viyana Dünya Sergisi'nde onlarca modele özel olarak üretilen kıyafetler giydirilerek, gerçek anlamda bir gösteri yapılmıştı. Benzer bir yöntemi, Chicago Sergisi'nde de uygulamak isteyen yerli girişimciler vardı.

Bunlardan biri de Gemlik eşrafından saygın bir aileye mensup Ali Beyzade idi. Ali Beyzade, ürettiği yeniçeri kıyafet ve modellerinin Chicago Fuarı'na götürülmesini arzu ediyordu. Ali Efendi, sergi için ürün toplanmaya başlanınca bu yöndeki istirhamını içeren bir dilekçeyi Bâb-ı Âli'ye ve Saray'a ulaştırdı. Hatta Saray'dan, yani II. Abdülhamid Han'dan ön izin bile almıştı. Ne yazık ki elde ettiği istihbarat, bazı kişilerin Bâb-ı Âli'yi etkilemesi sonucu bahsedilen sûretin (yeniçeri modelinin) münasip olamayacağı düşüncesinin olduğu ve bu doğrultuda kendisine olumsuz cevap verileceği yönündeydi. Ali Beyzade, durumu, önceden haber alınca karşı atağa geçti. 24 Mart 1893 tarihinde, Chicago Sergisi Komiserliği'ne, yani Sergi Komiseri Hakkı Bey'e gönderdiği dilekçede konuyu hikaye ettikten sonra, "sûret-i mebhûsenin münâsip olamayacağına dâir Bâb-ı Âli canibinden cevaben garîb bir yolda arz-ı mutâlaa edilmiş olduğunu istihbâr eylediğimden" diyerek, konunun Padişah'a tekrar takdimini istirham etti.³⁵

Bunun üzerine Sergi Komiseri Hakkı Bey, Sultan II. Abdülhamid'e konuyu aktaran bir dilekçe kaleme aldı. Gemlik eşrafından Nuri Bey imzalı bir istida aldığından bahsettiği yazısında, Gemlik Sanayi

³⁵ BOA, Y.MTV., 76/36-2.

Mektebi'nde üretilen yeniçeri modellerinin Chicago Sergisi'nde teşhir edilmesi için daha önce Sadaret Makamı'na bir dilekçe takdim edildiği hatırlatılıyordu.³⁶

Ne var ki, Padişah'ın olumlu yaklaşımına rağmen yeniçeri modelleri hakkında Bâb-ı Âli'de olumsuz bir kanaat oluştuğu ileri sürülüyordu. Bunun üzerine Nuri Bey,³⁷ bu kere de sergi komiserine bir dilekçe göndererek, Sultan II. Abdülhamid'e ulaştırılmak üzere hazırlanan ekindeki dosyalarla arz-ı hâl ediyordu. Yani Gemlik tüccarı, ürünlerinin Chicago Sergisi'ne gönderilip teşhir edilmesinde ısrarcıydı. Hakkı Bey de Gemlikli tüccarlar gibi düşünüyor ve onların yeniçeri modellerini sergide teşhir etmelerine destek veriyordu. Aydınlatıcı bilgileri içeren dilekçenin eşliğinde Gemlik'ten gelen dilekçeyi, Mabeyn-i Hümâyûn'a takdim etmesi bunun açık göstergesiydi. Ayrıca yazısında yer verdiği ve yeniçeri modellerinin teşhir edilmesinden endişe edilmemesi gerektiğini vurgulayan cümleler de tam desteğini, ayan beyan ortaya koyuyordu.

Özetle Sergi Komiseri Hakkı Bey diyordu ki, intizam içinde oldukları dönemde "âvâze-i şöhretleri dünyayı tutan yeniçerilerin modellerinin teşhir edilmesinin bir mazarrât-ı mutasavvere (tasarlanmış zararları)" olmayacaktır. Sonra şöyle devam ediyordu: "Bu modeller zâten Dersaâdet'te herkese seyr ettirmekte ve eşkâl-i mebhûse (bahsedilen modeller) Avrupa ve Amerikalılarca da ma'lûm bulunmakta." Üstelik, "Avrupa ve Amerikalıların dahi kıyâfet-i kadîmeleri (eski kıyafetleri) aynı yolda birtakım garâib-i ahvâl irâe eylediği (garip haller gösterdiği) hâlde her memlekette tarihî müzelerde maal-iftihâr tesyîr ediliyor", seyrettiriliyordu. Kaldı ki, "Tanzîmât-ı Hayriye'den ve ez-cümle Hazret-i Şehriyârî'nin" tahta çıkışından beri de askerî sınıflar ve diğerlerince meydana gelen bunca ilerlemeler dahi "yeni asker kıyâfetleri modellerinin kadîm modeller ile birlikte tesyîri (seyrettirilmesi) sûretiyle enzâr-ı umûma (kamuoyuna)" sunulacağına göre bundan birçok faydalar hâsıl olacak, "Dâr'ül-aceze için de bir hayli istifâde" meydana gelecekti. Hakkı Bey, Padişah'ın modellere izin veren önceki irade-i seniyyenin de bunu delillendirdiğine işaret ederek, çok nazik bir şekilde

³⁶ BOA, Y.MTV., 76/36-3.

³⁷ Sergi Komiseri Hakkı Bey'in yazısında Nuri Bey ismi geçmesine rağmen, ekinde Padişah'a sunulan istidada "Gemlik eşrâf-ı tüccarânından Ali Beyzade" imzası yer alıyordu.

Gemlikli tüccarın isteğinin yerine getirilmesini talep ediyor ve "emr u fermân hazret-i men lehül emrindir" diye yazısını bitiriyordu.³⁸ Hakkı Bey, bu yazıyı, Gemlikli tüccarın dilekçesinin kendine ulaşmasından 5 gün sonra 29 Mart 1893 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn-i Hümâyûn'una ulaştırmıştı.

Yeniçeri modelini Chicago Sergisi'ne gönderip orada sergiletmekte kararlı olan Ali Beyzade'nin Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu dilekçe olayın tüm boyutlarını ve hikayesini ortaya koyuyordu: Ali Beyzade, dilekçesine afiyet ve ikbal dualarıyla başlıyor ve sonrasında kendisini "Gemlik ahâlîsinden ve ticâretle iştigâl eder teb'a-i sâdika-i şâhânelerindenim" diye tanıyordu. Akabinde bu yazıyı yazmaya cüret etmesinin sebebi olarak, Abdülhamid'in amcası Sultan Abdülaziz Han'ın Gemlik'i ziyaretleri sırasında, kendisini güvenilir bir kulu olarak görüp, sahibi olduğu Kumla bahçesini teşrif etmesini, bu ziyarete şükran ifası olarak askerler için beş bin lira sarfiyla depo yaptırmak gibi cansiperâne hizmetler yapmasını gösteriyor, kısa bir araştırmayla bunların kolaylıkla öğrenilebileceğini ifade ediyordu.³⁹

Ali Beyzade, bu anlatımlardan sonra konuya giriş yapıyor ve bu şükür hislerinin sevgiyle bu kerede yeniçeri modellerinin Chicago şehrine gönderimi gibi sâdikâne bir hizmette bulunmayı arzu ettiğini belirtiyordu. Bu arzusu için de daha önce "Müsâade-i seniyye-i cenâb-ı şehinşâhîlerine muvaffak olmuştum" hatırlatmasında bulunuyordu. Ne var ki, Padişah'ın vermiş olduğu izne rağmen, bu işi yapamayacağı yolunda garip bir mütalaa ile Bâb-ı Âlîce bu fikre karşı çıkıldığına dair haberler aldığını kaydeden Ali Bey, "(Bana göre) bu modellerin Chicago Sergisi'ne îsâlinde (gönderilmesinde) Bâb-ı Âlî'ce görülen mahzur yeniçerilerin vaktiyle Hıristiyanlar hakkında vâki' olan taayyüdâtını izhar-ı mülâhazasından ibâret imiş" diye yazıyordu.⁴⁰

Yeniçerilerin son zamanlarındaki hallerinin manen ve maddeten pek çok fenalıklara yol açtığından "izâle-i vücudları âdeta ferâiz-i umûrdan (varlıklarının yok edilmesi adeta farz işlerden) add olunmağa lâıyk görülmüş olmasına mebni", "(ceddiniz) Cennetmekân Sultan Mahmud

³⁸ BOA, Y.MTV., 76/36-3.

³⁹ BOA, Y.MTV., 76/36.

⁴⁰ BOA, Y.MTV., 76/36.

Hân Hazretleri işbu fitne ocağını bütün bütün ref' etmiş (kaldırılmıştı)" açıklamasında bulunuyordu.⁴¹

Sultan'ın çalışmasıyla bugün Osmanlılar'ın Avrupa medeniyetinin bulunduğu dereceye vardığına işaret ediyor ve "bu husustaki olağanüstü ilerlemeleri, askerlerin ve mülkî memurların kıyafetlerini sunup göstermenin yeteceğini, işte bu iki kıyafetin mukayesesıyla neticeyi Amerikan kamuoyuna dahi tasdik ettirmek yönündeki iyi niyetiyle, anılan modellerin sergiye gönderimi fikrine düştüğünü ve bu hakikat itiraz kabul etmez iken, Bâb-ı Âlice ileri sürülen mütalaaların mahiyetini keşfetmekten aciz olduğunu anlatıyordu. Ali Efendi, derdini anlatmayı şöyle sürdürüyordu: "Şu kadar var ki yeniçeri resimleri Avrupa'nın her tarafında mevcut ve alehusus (hususîyle) Sadrazam Paşa kullarının resimleriyle beraber sûret-i mükemmelede yapmış olduğu yeniçeri tarihi herkesçe malûm ve bu modeller Dersaâdet'e gelen ecnebi seyyahînine (turistlere) her gün seyrettirilmekte iken mümânaât-ı vâkıya (engellemeye) bir sebab-i makûl tasavvuruna imkân görünmüyor."⁴²

Umudunu yitirmediğini ise "bazı kişilerin bu husus için Bâb-ı Âli'ye yaptıkları müracaatların Hazret-i Halifetpenâhi tarafından uygun bulunan müsaade sebebiyle semeresiz kalacağına dair" inancını paylaşarak ifade ediyordu. Ayrıca halisâne emelinin Sultan tarafından takdir buyrulmakta olduğuna kalben mutmain bulunduğunu dile getirerek, "tekrar istirhâm-ı müsâade-i celîleye mütecâsir oldum" diye sözlerini bitiriyordu.⁴³ Ali Beyzade, sonunda bu mücadeleyi kazanarak, ürün ve modellerinin Chicago'ya gidecek eşyalar arasında yer almasını sağlıyordu.

Sonuç

Sonuç itibariyle 19. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenen neredeyse tüm dünya fuarlarında Osmanlı İmparatorluğu yerini almıştır. Bu fuarlarda İmparatorluğun her vilayetinden gelen binlerce tarımsal ürünler, hayvansal ürünler, maden ve sanayi ürünleri ile temsil edilmiştir. Ancak bu fuarlarda Osmanlı'yı farklılaştıran ve standlarının

⁴¹ A.e.

⁴² A.e.

⁴³ A.e.

yabancı ziyaretçilerin akınına uğramasına yol açan ürünler, çoğunlukla tekstil ürünleri, dokumacılık ürünleri olmuştur. Kilimden kumaşa, havludan fese kadar çok geniş bir yelpazede olan Türk tekstil ürünlerinde göze çarpan ve ilgi odağı olmasını sağlayan temel özellik iki tanedir: Birincisi Doğunun ustalıklı ve nitelikli işçiliğini yansıtması; ikincisi ise kullanılan malzemelerin doğal ve kaliteli olmasıdır.

Bunların yanı sıra değinilmesi gereken bir husus da, özellikle üretim tarzının henüz makinalaşmanın tesirinden uzak olduğu o dönemde Türk tekstil ürünleri fuarları ziyaret eden fabrikatörler ile girişimcilere ilham kaynağı olmasıdır. Fabrikatörler Osmanlı tekstil ürünlerini taklit edip seri üretime adapte ederlerken, girişimciler de Avrupa'da kendilerine büyük kâr sağlayacak ürünlerin ticareti için İmparatorlukta üreticilerle ittibata geçmişlerdir. Halı ve kilim üretimi bu sektörlerin başında gelmektedir.

Netice itibariyle şunu vurgulamak gerekir ki, masalsı Türk tekstil ürünleri, Batılı kadınların gönlünü çelmekle kalmamış, başta 1862 Londra Dünya Fuarı, 1867 Paris Dünya Fuarı ve 1893 Chicago Dünya Fuarı olmak üzere düzenledikleri tüm şehirlerde Türk ve Doğu modasının revaçta olmasını sağlamışlardır. Ayrıca Türk tekstil ürünlerinin bu fuarlarda bolca ödüle layık görülmesi sektörün tüm dünyaca gıptayla izlenen 150 yılı aşkın parlak geçmişine şahitlik etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, Y.MTV., 76/36.

BOA, Y.MTV., 76/36-2.

BOA, Y.MTV., 76/36-3.

Kitap ve Makaleler

Germaner, Semra, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 95, Kasım 1991.

Giz, Adnan, "Dünya Sergilerinde Türk Mamülleri", *İSO Dergisi*, Sayı 18, 15 Ağustos 1967.

Ingram, J. S., *The Centennial Exposition Described and Illustrated*, Philadelphia, Hubbard Bros Publ., 1876.

Işıklı, Aytaç, Mümin Balkan, *Fotoğraflarla Türk Fuarçılık Tarihi*, İstanbul, İFM Yayınları, 2008.

Işıklı, Aytaç, Mümin Balkan, *Türk Fuarçılık Tarihi*, İstanbul, İFM Yayınları, 2007.

Kadri Bey, "Sergi-i Umûmi-i Osmanî", *Mecmûa-i Fünûn*, Numara 10, Şevval. Mattie, Erik, *Dünya Fuarları*, Çev. Canan Bilgin, İstanbul, İFM Yayınları, 2007.

Official Catalogue of the Exhibition 1876, C. I, Centennial Catalogue Company, 1876.

Önsoy, Rifat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umûmî-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)", *Bellekten*, 185, Ankara, 1983.

Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1988.

Salaheddin Bey, *Türkiye 1867 Evrensel Sergisi*, Çev. Hakan Arca, İstanbul, İFM Yayınları, 2008.

Şanda, H. Avni, "Katıldığımız İlk Yabancı Sergi", *İstanbul Ticaret Gazetesi*, C. VIII, Sayı 370, 3 Eylül 1965.

The Art Journal Illustrated Catalogue, London, Breadbury and Evans, s. XIV. Viquesnel, Auguste, *Voyage Dans la Turqui d'Europe*, Paris, 1868.

Araştırma Makalesi / Research Article

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları

Rameş Rzayev*

(ORCID ID: 0000-0001-9699-8116)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

21.03.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

09.07.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Rzayev, R., "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 891-927.

APA: Rzayev, R. (2020). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 891-927.

Öz

Dönemin siyasi-ekonomik koşullarının etkisi ve entelektüellerin özverili çabalarıyla inşa edilmiş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, parlamenter sistemin demokratik gücüyle ortaya çıkmıştır. "Ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı" anlayışının yarattığı siyasal ve düşünsel boyutlardaki değişimler, parlamento kurumunun belirleyiciliğine önemli derecede meşruluk kazandırmaktadır. Cemaat kavramından millet kavramına geçişin sağlanabilmesi istikâmetinde belirleyici olan Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık gibi kavramlar parlamenter sistemin çatısı altında tarihi sürece kilit bir çekicilik atfetmektedir. Sivil, siyasi, sosyal-ekonomik ve kültürel haklar dâhil tüm demokrasi haklar millet modelinin tamamlayıcı ögesi olmanın yanı sıra "vatandaşlık" kavramı ile doğrudan bütünleştirilmektedir. Aydınlanma düşüncesinin itici gücüyle kurumsallaşan yeni siyaset anlayışı kendi kurumsal tesisini parlamento düzeyinde gerçekleştirmektedir. Özellikle parlamento kurumunun Azerbaycan'da tesisi ulus-devlet kavramı altında şekillenen bir olgunun açık tezahürüdür. 19. yüzyılın ikinci yarısında yeni ivme kazanan

---

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, ramesrza@gmail.com.

PhD Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Turkey.

Maarifçilik akımının ideolojik misyonu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin temelleri için bir bakıma eğitsel amaçları hazırlamıştır. Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirza Fətali Ahundov, Hasan Bey Zerdabi'yle başlayan aydınlanma fikir faaliyetlerini modernleşme temelinde tanımlamak gelecekte kurulacak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti için bir yol çizecektir. 20. yüzyılın başlarında yetişen yeni kuşak aydınları tarafından ulusçuluk, ülke, vatandaşlık, ulus-devlet ve cumhuriyet gibi kavramları siyaset anlayışın merkezine alınmış ve ilk kurumsallaşma seferberliği başlatılmıştır. Bu kuşağın öncüleri arasında Ali Bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Merdan Bey Topçubaşov, Fətali Bey Hoyski'nin cumhuriyetçilik ve ulus-devlet fikirleri kuvvetli bir yurttaşlık bilinciyle bütünleşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Parlamento, Türklük, İslamlık, Çağdaşlık, Evrensellik

The Stages of the Formation of the People's Republic of Azerbaijan

Abstract

The functionality of parliament arising from its unifying power is not a coincidence for the People's Republic of Azerbaijan established with the effects of the period's politico-economic conditions and the devoted efforts of intellectuals. The changes in political and intellectual aspects arising from the idea of "national self-determination" significantly legitimize the decisiveness of the parliament. The concepts such as Turkishness, Islam, and Modernity having a determining role in the way of transition from the concept of community to the concept of nation play a key role during the historical process under the roof of this institution. All the democratic rights including the civil, political, socioeconomic, and cultural rights are the complementary elements of the "nation" model and they are directly integrated with the term "citizenship". The new political view institutionalized with the driving force of idea of "enlightenment" has established its most striking example at the level of parliament. Especially the establishment of parliament in Azerbaijan is an apparent reflection of the phenomenon shaped under the "national state" concept. The general image of the People's Republic of Azerbaijan has been drawn by the principles of the educationalism idea of intellectuals, who have lived in the second half of 19th century. It is possible to define the intellectual activities, which have begun with Abasgulu Bakikhanov, Mirza Fatali Akhundov, and Hasan Bey Zerdabi, based on the modernization. The intellectuals of new generation of the early 20th century placed the concepts such as national consciousness, country, citizenship, nation-state, and republic at the core of political opinion and it

reflects the logical development in the way of institutionalization. The leaders of this generation were Ali Bey Hüseynzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Mammad Amin Rasulzade, Ali Mardan Topchubashov, and Fatali Khan Khoyski integrating the idea of republicanism with the strong citizenship consciousness.

Keywords: People's Republic of Azerbaijan, Parliament, Turkishness, Islam, Modernity, Universality

Giriş

28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti binlerce yıllık Türk-Müslüman tarihinde ulus-devlet, demokrasi ve cumhuriyetçilik kavramları bakımından bir ilk olma özelliğine sahiptir. Azerbaycan'ın siyasi tarihinde kendi öz kimliği ve adıyla var olma iradesini gösteren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu tarihin hızlı değiştiği bir döneme rastlamaktadır. Bu değişim Azerbaycan tarihinde bilinçli olarak milli-kültürel değerlerle modernleşmenin nitelikleri arasında kurulan ahenkle ilintilidir. Modernleşmenin düşünsel değerlerinin Azerbaycan'a sirayet etmesi toplumun her katmanına bir ölçüde hareketlilik katmaktadır. Yeni dünyanın yaşam standartlarına uygun başlatılan toplumsal seferberlik Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'yle senkronize olarak ilerleme imkânı elde edebilecektir. Aydınlanma paradigması çizgisi üzerinde ilerlemeyi izleyen Cumhuriyet kurucularının temel eğilimi, Maarifçilik dönemi entelektüellerinin yarattığı fikir iklimiyle bir ölçüde örtüşmektedir. Resulzade'nin altını çizdiği gibi:

18. yüzyıl Batı düşüncesinden ilham alan 19. yüzyıl Azerbaycan maarifçilerinin edebi faaliyeti politik amaç gütmüyordu. Fakat daha sonraki dönemde tesis olunan 'Ekinçi' adlı gazete maarifçilerin edebi görüşlerine siyasi bir hüviyet katmıştı.¹

19. yüzyılın ortalarında siyasi etki bakımından Maarifçilik*

¹ Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Problemi, Ankara, 1996, s. 18

* 19. yüzyıl Azerbaycan Maarifçiliği – 18. yüzyıl Batı Aydınlanma anlayışının karşılığı olarak ifade olunmaktadır. Temelinde "ilerleme" düşüncesi yer almaktadır. Batı ve Rusya aydınlanma fikrinden ayrıldığı nokta Çarlık sömürgeciliğine karşı siyasi, ideoloji

hareketinin kısıtlı kaldığı gerçekliği yadsınamaz. Maarifçiler tarafından esas konulan Azerbaycan'ın ilk modernleşme dünya görüşündeki toplumu biçimlendirme güdöleri, Çarlık hegemonyasıyla bir anlamda formüle edilmiştir. Çünkü Batı'nın modernleşmenin muhtevasındaki fikir akımlarının Azerbaycan'da dikkatleri üzerine çekmesi "genel Rusya refahı" doğrultusundaki bir bakış açısını açık ifade etmektedir. Bu çarpık durumun ileriye doğru yön değiştireceği gerçekliğiyle karşı karşıya kalan entelektüeller, mahiyetine vardıkları problemin çözümü için yeni arayışların içine gireceklerdir. Rusya entelektüellerinin, Rus kültürünün ve romantizmin Azerbaycan'a etkisi² bu şekilde problematik bir surette derinleşecektir.

Rusya siyasi tarihinde ilk meşrutiyet ve ulus-devlet kavramı "Dekabristler"le* başlangıç noktası bulmuş ve 19. yüzyıl Azerbaycan maarifçiliğinin esin kaynağı olmuştur.* Böylece "görevi devlete değil, 'ulusa' hizmet olarak gören Rus intelejensiyasının kendisini yeniden keşif etmesi"³ Azerbaycan entelektüellerine de sirayet etmiştir. Böylece Azerbaycan'ın modernleşme yolundaki ilk iz sürümü Mirza Kazım Bey, Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirza Şefi Vazeh, İsmayıl Bey Kutkaşanlıyla başlamış ve daha sonraki yıllarda Mirza Fetali Ahundov, Hasan Bey Zerdabi'nin düşünsel faaliyetleriyle aktiflik aşamasına

---

mücadele yöntemlerini toplumsal eğitime indirgemiş olmasıdır. Modernleşmenin esas parametrelerinden olan ulus-devlet ve ulusçuluk kavramı yerine işlevsel amaçlı gündelik kaygılar ve eğitim maarifçilik akımının literatüründe kabarıklık biçimde ifade olunmaktadır.

² Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 2014, s. 293

* Rusya'daki siyasi, ekonomik ve toplumsal düzenin yasalara göre kurulması için "Dekabristler" ("Aralık" ayna atfen Aralıkçılar olarak tarih literatürüne geçmişlerdir) adlandırılan entelektüeller ve subaylar 14 Aralık 1825 tarihinde St. Petersburg'da başarısız ayaklanma başlatmışlardır. Asıl amaçları Rusya'ya Anayasal monarşiyi getirme ve bunu parlamenter sistemi doğrultusunda tatbik etme olmuştur - (Orlando Figes, Nataşa'nın Dansı: Rusya'nın Kültürel Tarihi, İstanbul, 2009, s. 112);

* Devlet tarafından yakalanan "Dekabristlerin" bir kısmı Sibiryaya bir kısmı Kafkasyaya sürgün edilmiştir. Sürgün sırasında A. Odoyevski, A. Bestuyev-Marlinskiy, P. S. Sankovskiy, V. K. Kuhelbeker gibi Dekabristler Azerbaycan aydınlarıyla sıkı temas kurmuş ve aralarında dostluk ilişkileri yaranmıştır. Hem Batı hem de kendi ideallerıyla onlara etki etmişlerdir - (Feyzulla Kasımzade, XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, Bakü, 1956, s. 42)

³ Orlando Figes, Nataşa'nın Dansı: Rusya'nın Kültürel Tarihi, İstanbul, 2009, s. 112

yükselebilmıştır.⁴

H. Zerdabi tarafından 1875 yılında “Ekinçi” gazetesinin basılması, modern kurumsallaşmaya yönelik ilk adımların başlangıcı idi.⁵ “Ekinçi” gazetesıyla başlayan Rusya Müslümanlarının basın hayatı 1881 yılında İ. Gaspıralı'nın Kırım'da çıkardığı “Tercüman” gazetesıyla yeni bir safhaya taşınmış ve ulusçuluğa dair konularda teşvik edici bir niteliğe sahip olmuştur.⁶ Bu durum 20. yüzyılın başlarından itibaren Rusya Müslümanlarının benimsedikleri değişim hedeflerini kurumsal çerçevede somutlaştırmıştır.

1905 Rus İhtilali'ni müteakip Azerbaycanlı entelektüellerin Çarlığın sömürgecilik politikalarına karşı muhaliflik tutumu içinde sergiledikleri görüşler, demokrasi, milli kimlik, ulus-devlet, hürriyet, ve özerklik gibi kavramların toplumda yerleşmesinin yolunu açmıştır. Bir anlamda kurumsal özerklik tartışmaları siyasi bir boyuta taşımıştır. Ülke içerisinde konumları itibariyle tabiiyet durumunda olan Müslümanların tartışabilecek platformdan yoksun bırakılmaları esas eleştirilerin siyasi odağını teşkil etmiştir. Rusya'dan kopma sürecini hızlandıran esas amillerden birini buna bağlamak mümkündür. A. Ağaoğlu'nun Azerbaycan'a döndükten sonra kaleme aldığı yazısında, Çarlık sömürgesindeki Türk-Müslüman toplumunun genel durumu şöyle tasvir edilmiştir:

“Bir taraftan Rus hükümetine karşı mücadele ederek her çeşit umumi ve siyasi hukuktan mahrum olan Türk unsuruna bu hukuku dahi sağlamaktan, diğer taraftan Türk unsurunun kendisine birlik fikrini sağlama maksadıyla mezhep çatışmasını ve özellikle Şii-Sünni düşmanlığını aradan kaldırmaya çalışmaktan ibarettir. Bununla beraber halkı ilim ve irfana ısındırmak, Türkçe mektep ve diğer irfan müesseselerini vücuda getirmek için uğraşmak lazımdır.”⁷

Rusya idaresindeki Müslümanlar 1905 İhtilali'nden sonra siyasi ve

⁴ Haydar Hüseyinov, Azerbaycan'da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden, Bakü, 2007, s. 62

⁵ A. Abdullayeva, (ed.). Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carcısı: Hasan Bey Zerdabi, Bakü, 2012, s. 6

⁶ Serge A. Zenkovsky, Rusya'da Türkçülük ve İslam, Ankara, 2000, s. 28

⁷ Yusuf Akçura, Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, İstanbul, 1978, s. 200

toplumsal teşkilatlanma çalışmalarına hız verdiler. Ağustos 1905 yılında Kafkasya, Kırım ve Türkistan ileri gelenlerin çabalarıyla Rusya'daki Müslümanların kongresinin* toplanması siyasi bilinçlenme, milli kimlik ve demokrasi kavramı tartışmaları bakımından azami ölçüde faydalar elde ettiler. Kongrelerde Türk-Müslüman tarafları arasındaki fikir ayrılıkları, uzlaşmalar, çoğunluk gibi kriterler demokrasinin bariz karakterini yansıtmaktaydı. Kongrelerdeki delegelerin birçoğu sonraki dönemde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu rolünü üstlenecek şahsiyetlerdi. Henüz yeni olan cumhuriyetçilik ve demokrasi idealleri, uğrunda siyasi mücadele edilecek bir kuvvet haline gelmemişti. Fakat İ. Gaspıralı'nın da ifade ettiği gibi "...milletin bütün vücudunu baştan ayağa hareketlendirilmiş, orta sınıf, ulema, aydınlar ve eğitim görmüş Müslümanlar uyandırılmıştı."⁸ Özellikle "Rusya Müslümanları kongrelerindeki fikirlerin ve Çarlığa karşı ileri sürdükleri kültürel özerklik meselelerin"⁹ muhtevası Rusya'dan kopmaya yönelikti. Bu süreç hakkında Resulzade'nin tespiti dikkate değer nitelikteydi:

28 Mayıs 1918'de kabul olunan Azerbaycan 'İstiklal Beyannamesi'

* İlk kongrenin tarihi (Ağustos 1905) ehemmiyeti Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyete katılımını sağlamak ve emperyalizmin güç kazandığı bir dönemde savunma mekanizmalarını oluşturmak olmuştur – (Ahmet Kanlıdere, XIX. Yüzyıl Türk Dünyası, Eskişehir, 2013, s. 62); 1906 yılının Ocak ayında 2. Kongre toplantısının Petersburg'ta yapılması kararlaştırılmıştır. Kongre 108 delegeden oluşmuştur. Toplantının en önemli konusu teşkilatlanmanın kaçınılmaz bir şart olması ve programlı bir biçimde aktif katılımın sağlanabilmesidir. Kabul edilen ideolojik konsept ve program göre Rusya Müslümanlarına en uygunu Meşrutiyetçi Demokrat Partisi'nin (Kadet) siyasi çizgisidir – (İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri II. Cilt, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, 2004, s. 327); 16-21 Ağustos 1906'da yapılan 3. Kongrede Rusya Müslümanlarının birlik fikrine ziyadesiyle vurgu yapılmış, dini mezhepsel farklılıklar bir kenara itilmiştir. 3. Kongrede A. M. Topçubaşov ve A. Ağaoğlu'nun üzerinde durduğu esas konu, kültürel ve siyasi faaliyetlerde milli kimlik söyleminin kurtarıcı rolü göz ardı edilmemesiydi - (Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara, 1987; s. 396); 3. Kongrede siyasi ve kültürel "Türklük" fikri belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştır. 3. Kongrenin en önemli kararı, dayanışma ve iş birliği çerçevesinde yeni bir teşkilatın "Rusya Müslümanları İttifakı" adı altına teşekkülü olmuştur. A. M. Topçubaşov'un kongrede dediği gibi "Biz Türk'üz, soyumuz, dinimiz birdir" fikri, "İttifak"ın manevi durumunun kısa özetiydi – (Kanlıdere, XIX. Yüzyıl Türk Dünyası, Eskişehir, 2013, s. 72);

⁸ İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri II. Cilt, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, 2004, s. 325

⁹ Büşra Ersanlı, İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937), İstanbul, 2015, s. 76

*edebi bir uyanışla başlayan, 1905'te bilhassa canlanan fikir gayesi
1. Dünya Harbi esnasında Azerbaycan Türkçülüğünün hürriyet ve
istiklalini umuma ilanır.¹⁰*

Çarlık merkezi otoritenin zayıflamasıyla Ermenilerin Kafkasya'da başlattıkları etnik çatışma ve terör hareketleri Azerbaycan'da da siyasi teşkilatlanmayı* hızlandırdı. İçinden çıkılmaz bir hale dönüşen "Ermeni meselesi"* Azerbaycan tarihinde farklı bir sahaya girdi ve bu olaylar sırasında binlerce masum insan hayatını kaybetti. Milliyetçilik duygusunun canlanması ve kuvvetlenmesi Çarlık içerisindeki etnik çatışmalara dönüştükten bir süre sonra merkezden kopmaya yönelik faaliyetlerle yer değiştirdi.

Bu şartlar altında meydana çıkan siyasi teşkilatlar ve partiler, hürriyet atmosferi içinde ideolojilerinin tebliğine girişmişlerdi. O dönemin özelliklerinden biri Rusya'da meşrutiyetin sağladığı imkânlardı. İdeolojik çeşitliliği bakımından kurumsallaşma olağan bir duruma geldi. Azerbaycan'ın siyasi düşünce alanında Çağdaşlaşma, İslamık ve Türklük* ideallerini kapsayan kutuplar doğdu. Bu akım

¹⁰ Mehmet Emin Resulzade, Kafkasya Türkleri, İstanbul, 1993, s. 54

* Teşkilatlar ve siyasi partiler konusuna bir sonraki başlıkta değinilecektir.

* "Ermeni Sorunu", iki asırlık evrede siyasi nitelikli Ermeni kimliğinin ve milliyetçiliğinin "Türk düşmanlığı" kavramıyla özdeşleşen durumunu ihtiva etmektedir. 1839 Tanzimat ve 1856 İslahat Fermanları Ermenilere tanınan yeni haklar gelişmeleri farklı bir safhaya taşımıştır. Bu tarihten sonra Ermeni Patriği Ermenler için ruhanî bir lider değil, aynı zamanda dünyevi işleri düzenleyen bir konuma yükselmiştir. 1863 yılında Ermeni Millet Nizamnamesi ile devlet içerisinde ayrıcalıklı bir konum işgal etmişlerdir. Osmanlının zayıflaması ve Batı karşısında sorunlara yüz yüze kalmamasından sonra Ermeni cemaati bağlı oldukları devlete yüz çevirmeye başladılar. Ayastefanos ve Berlin Anlaşmalarıyla "Ermeni Meselesi" siyasi baskı vasıtasına dönüşmüştü. Rusya'nın Kafkasya'da güçlü şekilde bulunması Ermeni faktörüne bağlandı – (Enis Şahin, Diploması ve Sınır, İstanbul, 2005, s. 14-15)

* "Türklük" kavramı önce içinde bir ırkın yaşadığı sınırlar açık bir biçimde çizilmemiş yurdun adı olarak ifade olunan "Turan" tanımıyla paralel kullanılmaktadır. "Turan" kavramı Türk kavimleri birliğinin en son hedefine işaret etmektedir. Ülken'e göre, ilk defa Türkiye'de "Turan" kavramı A. Hüseyinzade tarafından entelektüel bir ideal olarak ifade edilmiştir - (Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 2014, s. 305); Bütün Türk kavimlerinin etnik ve kültürel toplum kaynaklarının bilimsel bir şekilde saptanması ise "Genç Kalemler" dergisinin genel ideolojik bakışında yansıtılmıştır. Rusya Müslümanlarının tanınmış üç entelektüeli - İ. Gaspıralı (Kırım), A. Hüseyinzade (Azerbaycan) Y. Akçura (Tataristan) - "Türklük" idealini Rusya Çarlığının emperyalizmi politikalarına karşı korunma kalkanı olarak görmüşler - (Serge A.

temsilcilerinin gazete yazarlığında, edebiyatta ve halk seviyesinde mücadelesi Azerbaycan Halk Cumhuriyetine giden yolun fikri çalışmalarını başlattı. Bu faaliyetlerin doğuşu Çarlığın merkezietçi idaresinde başlasa da mücadeleciler bir güç haline gelmesi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin parlamenter rejiminde mümkün olabildi. Cumhuriyet'te tesis edilen parlamento demokrasinin ölçülü esaslarına göre faaliyetini kurdu ve tüm siyasi görüşler için koşullar hazırladı.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları

I. Dünya Savaşı başlarında Rusya'nın lehine cephelerde yaşanan gelişmeler daha sonraki yıllarda yerini büyük bir hezimete bırakacaktır. Durum böyle iken 1917 Şubat ve Ekim aylarında Rus İhtilalleri patlak vermiştir.¹¹ Bu olaylar hem savaşın gidişatını esas itibariyle değiştirmiş hem de iç karışıklara yol açarak milli hareketleri körüklemiştir. Şubat İhtilali'nden sonra Rusya içinden çıkılmaz ağır sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Yeni Rus idaresini temsil eden Geçici Hükümet Kafkasya coğrafyasında içinde bir kişi Ermeni'nin de bulunduğu bir komite kurarak Transkafkasya Komiserliği (Maverâ-yı Kafkasya) yönetimini sağlamaya çalışmıştır. Daha çok OZAKOM* olarak bilinen bu kurum Maverâ-yı Kafkasya bölgesinde Geçici Rus hükümetinin ve sonra Kerensky hükümetinin idari organı olarak faaliyet göstermiştir.¹²

Bolşevikler tarafından 7 Kasım 1917 yılında gerçekleştirilen ihtilalle Geçici hükümet yıkılmış ve yerine "İşçiler ve Köylüler Geçici Hükümeti" tesis edilmiştir.¹³ 8 Kasım 1917'de Lenin'in kendisi tarafından kaleme alınan "Barış Dekreti"nin yayınlanması gelişmelerin seyrini bambaşka bir yöne çevirmiştir. "Barış Dekreti" olarak bilinen kararnamede, savaşa son verilmesi, ilhaksız ve tazminatsız barışın imzalanması ve self-determinasyon meseleleri Rus toplumunun önemli bir kesimi tarafından destek görmüştür. Fakat sömürü halkları için son derece

---

Zenkovsky, Rusya'da Türkçülük ve İslam, Ankara, 2000, s. 102). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunda belirleyici rol alan "Müsavat" Partisi ideolojik sütunlarından birini "Türklük" düşüncesi üzerine bina etmiştir.

¹¹ Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, 1987, s. 417

* OZAKOM, Rusça "Osobiy Zakavkazskii Komitet" ibaresinin baş harflerinden oluşmaktadır. "Özel Zakafkasya Komitesi" anlamına gelmektedir.

¹² Enis Şahin, Diploması ve Sınır, İstanbul, 2005, s. 21

¹³ Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1975, s. 237

önemli hususlar içeren bu kararname, uygulanmayan bir “niyet belgesinden”¹⁴ başka bir şey değildir. Bu gelişmeler sonucunda Rusya'ya bağımlı halkların milli bağımsızlık talepleri geçirilmeyecek derecede siyasi bir eyleme dönüşmüştür.

Bolşeviklerin Kafkasya'ya yönelik faaliyetleri, “Barış Dekreti'nin tutarsızlığını açık şekilde ortaya koydu. Tutarsızlıklardan biri Bolşeviklerin Ermenileri faaliyetine yönelik destekleyici çağırılarıydı. Bu doğrultuda Bolşeviklerin ilk girişimi 29 Aralık 1917'de Bakü Sovyeti başkanı S. Şaumyan'ın Kafkasya'da Sovyet hâkimiyeti kurulana dek “Kafkasya Fevkalade Komiseri” tayin etmek oldu.¹⁵

O sırada üç milli grubu (Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler) kapsayan bağımsızlık tartışmaları açık seçik bir şekilde ifade olunmaya başlamıştır. Böylece Maverâ-yı Kafkasya'da Bolşeviklerin hâkimiyetini tanımayan “Transkafkasya Komiserliği”¹⁶ Ordu Komutanlığı'nın Türkiye ile 5 Aralık 1917'de imzaladığı Erzincan Mütarekesi sonucunda Rus askerleri bölgeden çekilmeye mecbur bırakılmıştı.¹⁷ Azerbaycan aydınları, Gürcü toprak sahipleri ve Ermenilerden güçlkle oluşturulan koalisyonun önemli bir parçasını kendi çatısı altında toplayan “Komiserlik Meclisi” Gürcülerin ağırlıklı olduğu bir kuruluştur.¹⁸ Rusya'daki yeni durum ve General Nazarbekov'un komutasındaki General Aresyan, Albay Silikyan ve General Andranik tarafından idare olunan Ermeni fırkalarının bölgedeki münferit hareketleri “Komiserlik” içinde ayrışmaların başlıca nedenlerden biri olacaktır.

Ermeni çetelerinin bölgede işledikleri cinayetlerin önlenmesi kısa zaman zarfında kendini göstermekte gecikmedi. Belli merkezlerin ürettiği ideolojiye göre çalışan bu örgütlü hareketler Türk tarafını müdahaleye teşvik etmekteydi. Konuyla ilgili Türk tarafı (Vehip Paşa) “Başkomutan General Prjevalski ve Odişelidze'ye bir yazı göndererek

¹⁴ Şahin, *Diplomasi ve Sınır*, s. 24

¹⁵ Cemil Hasanov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde (1918-1920)*, Bakü, 1993, 42

¹⁶ Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002, s. 110

¹⁷ Elçin Neciyev, *Kafkaslarda Türk Katliamı*, Emre Yayınları, İstanbul, 2006, s. 52

¹⁸ Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, I. Cilt; İstanbul, 2006, s. 312-313

Ermeni mezaliminin engellenmesi talebinde bulundu.”¹⁹ Her defasında alınan yanıtlar farklı bahanelerden ibaretti ve her türlü anlaşmanın yolu kapatılıyordu. Sonuçta Müslümanlara karşı başlatılan mezalimin karşı tarafça engellenememesi, 12 Şubat 1918’de askeri harekâtı başlattı.²⁰ Türk tarafının önlem amaçlı başlattığı askeri harekât devletlerarası hukukun gereği olarak bağımsızlığı tanınmamış Transkafkasya Komiserliğini önemli bir sorunla karşı karşıya bıraktı. 14 Şubat’ta Türkiye ile müzakerelere başlanması prensip olarak kabul edildi.²¹

Aslında bu olayı bölgede siyasi hâkimiyetini tesis ede bilmeyen Transkafkasya Komiserliği’nin iktidarsızlığının bir ürünü olarak değerlendirmek gerekir. Girilen siyasi ve askeri buhrandan kendini feshederek çıkmak gibi farklı bir yol izlediği görülecekti. Böylece 22 Şubat’ta Transkafkasya Seymi’nin tesis edilmesi ve hâkimiyetin ona verilmesi hakkında karar verildi. 23 Şubat’ta Transkafkasya Seymi 32-Gürcü Menşeviki, 30-Müsavatçı, 27- Taşnaksutyun, 4-Hümmetçi, 3-İttihatçı, 7-Eser, 2-Müslüman Sosyalist Bloku ve Ermeni Halk Bağımsızlığı Partisi’nden ibaret bir meclis olarak işe başladı. Meclisten 5 Gürcü, 5 Azerbaycan Türkü ve 4 Ermeni’den oluşan bir hükümet kabinesi oluşturuldu. Hükümette başbakanlık görevini Gürcü Y. Gegeçkori üstlendi.²²

3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovski Antlaşması’yla 1878’de Rusya’ya kaybedilen Türkiye arazileri dikkat merkezinde idi. Türkiye arazilerini tekrar geri almak için gösterdiği kararlığı tüm vasıtalarla ortaya koyuyordu. Antlaşmanın Transkafkasya tarafınca tanınması meselesi burada belirleyici faktördü. 4 Mart 1918 tarihinde Transkafkasya Seymi ve Türkiye (Osmanlı) Devleti arasında Trabzon Konferansı’nın işe başlaması bu istikâmette atılan bir adımdı. Trabzon’da müzakereler 14 Mart-14 Nisan tarihleri arasında yapıldı. Müzakereler Brest-Litovski Antlaşmaları doğrultusunda gerçekleşse de istenen sonuca ulaşılmadan görüşmeler çıkmaza sürüklendi.²³

¹⁹ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 40

²⁰ Şahin, a.g.e., s. 42

²¹ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 62

²² Gazanfer Recepli, Azerbaycan Tarihi: Oçerkler, Bakü, 2013, s. 299

²³ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 64-65

Çhkenkeli'nin öncülük ettiği Transkafkasya delegasyona Kafkasya Müslümanlarının temsilcisi M. H. Haçinski, M. Y. Mehtiyev, H. Hasmemmedov ve A. Şeyhülislamov dâhildi. M. E. Resulzade ise heyetin içinde müşavir olarak bulunuyordu. Kafkasya delegelerce (Azerbaycan heyeti dışında) antlaşmanın tanınıp, tanınmaması hakkında bir fikir birliği mevcut değildi. Ermeni ve Gürcüler Türkiye'nin taleplerini ret edip, savaş isteklerini dile getiriyorlardı. Azerbaycan heyeti ise kabul edilmesi gerektiğini ısrarla savunuyordu. Türk tarafı anlaşmanın sağlanmaması durumunda askeri harekâtı bir baskı unsuru olarak masada tutuyordu. Tüm teşebbüslerin ve müzakerelerin Kafkasya tarafınca isteksizce karşılanması Türk tarafının beklentilerini boşa çıkarıyor ve mevcut gerginliği artırıyor.

24 Mart'ta Türk tarafı Transkafkasya delegasyonuna nota vererek, 48 saat içinde cevaplanmasını talep etti. 30 Mart 1918 yılında Çhkenkeli, Rauf Orbay'la görüşüp, "Brest-Litovski şartlarını kabul ettiklerini ve sonraki görüşmelerin bu esasta sürdürmeye hazır olduklarını bildirdi."²⁴ Çhkenkeli, notanı kabul etse de Seym'de tartışmalar yarattı. Müslüman fraksiyonuna dâhil Müsavatçılar, Demokrat Tarafsızlar ve İttihatçıların itirazlarına rağmen, Seym 13 Nisan tarihli kararla Türkiye'ye savaş ilan etti.²⁵

Türkiye'nin cephele üzerindeki etkisi arazilerin mukadderatının belirlenmesinde önemli rol oynadı. Türk tarafının başlattığı harekât Nisan ayının sonuna gelindiğinde eski Rus sınırına kadar ilerledi. Fakat Elviye-i Selâse'den Transkafkasya ordularının tahliyesinde bir gelişme görünmüyordu. 7 Mart tarihinde Türkiye'nin Transkafkasya Seym'ine hitaben gönderdiği yazıda Elviye-i Selâse'nin (Batum, Kars, Ardahan) tahliye edilmesi talebine Başkomutan General Lebedinski'nin verdiği olumsuz cevap, Enver Paşa'yı yeni harekât başlatmaya zorlamıştı.²⁶ Nihaî Türk teklifleri karşısında durumun ciddiyetini kavrayan karşı taraf Vladikars'a gelerek, Kâzım Karabekir Paşa'yla görüşmüş, Kars şehrini teslim etmeye razı olduklarını bildirmişlerdi. 25 Nisan'da I. Kafkas

²⁴ Vasif Gafarov-Giyas Şükürov, Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri Esasında), Bakü, 2017, s. 75

²⁵ Gafarov-Şükürov, a.g.e., s.75

²⁶ Şahin, a.g.e., s. 48

Kolordusuna bağlı I. Avcı taburu Kars'a girerek, şehri teslim aldı.²⁷

Bu şekilde gelişen olaylar karşısında Transkafkasya Seymi yeni bir yol tercih ederek, 22 Nisan'da Tiflis'te olağanüstü bir toplantı gerçekleştirdi. Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermenilerin temel ögelerini oluşturduğu "Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti"ni ilan etti. Türkiye'nin isteklerini kabul ederek hem Brest-Litovski Antlaşması'nı tanıdı hem de Rusya'dan resmen ve fiilen kopmuş oldu. Türk Hükümeti 25 Nisan 1918 yılında Kafkasya Bağımsız Cumhuriyeti'ne bir yazı göndererek, yeni kurulmuş devletin bağımsızlığını tanıdığını açıkladı.²⁸

Doğu Anadolu, Karadeniz'in doğu kıyıları, Maverâ-yı Kafkasya'yla Türkiye sınırlarında siyasi ve askeri olayların karışık bir hâl aldığı sırada, Bakü'de kanlı "31 Mart Katliamı" yaşandı. Bakü ve onun doğal zenginliklerini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak isteyen Bolşevik Rusyası, Ermeni Taşnaksutyun ve Bolşevik silahlı birleşmelerini harekete geçirmiştir. "Bu siyasetin başarılı biçimde sonuçlanması için Şaumyan Bakü'ye gönderilmiş ve Kafkasya Olağanüstü Hal Komiserliği görevine getirilmiştir. Şaumyan'ın bu göreve getirilmesi Ermeni milliyetçi ideallerine olan bağlılığından kaynaklanmıştır."²⁹ Bakü sakinleri olan Ermeniler, Şaumyan'ın öncülüğünde Bolşeviklerle birleşerek, 31 Mart'tan 3 Nisan'a kadar 11 binden çok Azerbaycan Türkü'nün katledilmesine sebep oldular.³⁰ Böylece Bolşevik güçleri Bakü şehrinde kendi Sovyet Hükümeti'ni tesis ettiler. Lenin bu haber üzerine 16 Nisan'da Şaumyan'a bir tebrik mektubu göndermişti. Mektubunda: "...Bakü Sovyeti'nin yürüttüğü siyasetin takdire şayan olduğunu ve bunu beğendiğini, bundan sonra Bakü proleterlerine hem maddi hem de manevi destek olacağına söz vermişti."³¹

2 Nisan 1918 yılında Transkafkasya Seym tarafından bir toplantı gerçekleştirildi. Bakü'de yaşanan kanlı "31 Mart Katliamı" toplantının

²⁷ Şahin, a.g.e., s. 56

²⁸ Şahin, a.g.e., s. 69

²⁹ Neciyev, Kafkaslarda Türk Katliamı, s. 75

³⁰ Ali Merdan Bey Topçubaşov, "Azerbaycanlılarla Bolşeviklerin Müsademesi, Ermenilerle Bolşeviklerle Beraber Hareketi", Azerbaycan Elimler Akademiyasının Haberleri Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi, No. 3, Bakü, 1990, s. 129

³¹ Neciyev, a.g.e., s. 87

esas müzakere konusu idi. Transkafkasya Hükümeti'nden hiçbir yardım görmeyen Azerbaycan tarafı bu bakış açısının değişmesi yönünde önemli gayret gösterdi. Azerbaycan heyeti üzerlerine düşen sorumluluğu yerine getirmek için 11 Mayıs 1918 tarihinde başlayan "Batum Barış Konferansı"nda* da sorunu gündeme getirdi. Konferansta "Müsavat" Partisi kurucularından N. Yusufbeyli'nin öncülüğündeki Azerbaycan heyeti Türk heyetiyle görüşerek hem Ermeni katliamlarının engellenmesi hem de sınır düzenlemesi konusuna hassaslıkla yaklaşılmasını istemiştir.³² Azerbaycan'ın Türk tarafıyla uygun gelen talepleri sınırların 1828 yılındaki Türk-Rus sınırlarına ulaşması olmuştur. Türk ve Azerbaycan heyeti arasındaki müzakerelerin ana konusu Türkiye ile Azerbaycan ülkeleri arasına yerleştirilen Ermenilerin yarattığı endişe idi. Tüm uyarıları göz ardı eden Ermenilerin bu topraklarda sürdürdükleri "etnik temizleme" icraatları askeri seçeneği zorunlu hale getirmişti. Türkiye bu suretle 11 Mayıs notasıyla hem talep ettiği arazileri geri alma hem de Ermenilerin mezalimlerini durdurma için askeri harekâtı başlattı. Askeri harekât başarıyla sonuçlandı ve 16 Mayıs Gümrü şehri alındı.³³ Bu şartlar altında Halil Bey'in* Transkafkasya heyetine taktim ettiği 12 maddelik taslağı

* Ayrıntılar için bkz. Trabzon ve Batum Konferansları hakkında Enis Şahin'nin "Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)" adlı kitabı bu konudaki başlıca çalışmalardandır.

³² Mehman Süleymanov, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Harp Tarihi, I. Cilt, Tahran, 2014, s. 253

³³ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 82

* Halil Bey, Batum Barış Konferansı sırasında, Ermenilerin Türkiye'ye karşı kaybettikleri topraklara karşılık olarak Kafkasya'daki Müslümanlara ait birtakım toprakların verme taahhütleri olduğu konusunda Enver Paşa'ya bir yazı yazmıştır. Enver Paşa bu duruma şiddetle karşı çıkmış ve Talat Paşa'nın 24 Mayıs'taki yazısı hatırlatmıştır. Yazının özeti şöyledir: "Eğer bu gün Kafkasya'da beş-altıyüzbin kişilik ve yeterli araziye sahip bir Ermenistan teşekkül ederse, gelecekte emirleri Amerika'dan alacaktır ve o dışardan gelecek Ermenilerle bu hükümet milyonlarca nüfusa sahip olacaktır. Bu bizim için Rusya'dan daha zararlı olur. ...Ermenilerin ufak bir hükümet halinde dahi teşekkül etmemesine, Müslümanların Ermenilere hiçbir hak ve arazi vermemelerinin teminine ve bilakis bu gün Ermenilerin elinde bulunup da Müslümanların oturmakta oldukları Erivan gibi mıntıkların dahi Müslümanlar tarafından tutularak, Ermenilerin elinden kurtarılmasına özellikle gayret sarf edilmesini tercih ederim. ...Gerek hükümetimizin, gerek Kafkasya'daki Müslümanların şimdiki ve gelecek menfaatleri ancak bu şekilde kurtarılabilir – (ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31; akt. Enis Şahin, Diplomasi

“dökülen kanların karşılığı olarak”³⁴ nitelendirmek mümkündür.

Mayıs’ın ortalarından itibaren ise konferans çalışmaları sırasında Gürcüler Alman delegeleriyle gizli müzakerelere başladılar. Batum ve Poti’de imzaladıkları antlaşmalar sayesinde Kafkasya’ya müdahil olma hakkını kazandılar. Kurulan bu ilişkiler sonucunda Gürcü fraksiyonu 26 Mayıs 1918 tarihinde Transkafkasya Federasyon’unu terk ederek bağımsızlığını ilan etti. Aynı gün Halil Bey’in Seym’e gönderdiği ultimatoma yanıtı bırakıldı. Milli grupların siyasi beklentilerine, Seym’deki mebusların becerisizliği ve ekonomideki çöküntü de eklenince tenezzül kaçınılmaz oldu. Böylelikle Transkafkasya Seym’i, Türkiye’nin ultimatoma cevap vermeden son toplantısını yaparak kendi faaliyetine son verdi.³⁵

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Kurulması

Seym’in feshi ile Müslüman fraksiyonu Kafkasya’daki yaranmış durumu gözden geçirmek için 27 Mayıs 1918’de toplandı. Siyasi gerçeklikleri göz önünde bulunduran delegeler bağımsızlık hedeflerinin belirleyici gücünü fark etmiş ve üzerinde önemle durmuşlardı. Azerbaycan’ın demokratik bir cumhuriyete dönüştürülmesi meselesi tartışmaların ana konusuydu. Bağımsızlık fikirlerinin ve kavramının tartışılmaya başlandığı Tiflis şehrinde Geçici Milli Şura’nın tesis edilmesi hakkında fikir birliğine varılır. Böylece Seym’deki 44 mebusan ibaret Azerbaycan heyeti (toplantıya 24 mebus katılmış ve 2 mebus çekimser oy kullanmıştı – S. M. Ganizade ve C. Ahundov) ülke yönetimini Milli Şura’ya bırakarak, 28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin bağımsızlığı hakkında karar kabul etti. M. E. Resulzade* Geçici Milli Şura’nın başkanı seçildi.³⁶ M. E. Resulzade Azerbaycan’ın istiklalinin tarihi önemini şu satırlarla yazıya dökmüştü:

*O tarihten önce bir millet olarak varlığını ispat eden
Azerbaycan halkı bundan böyle millet olarak devlet kurmuş*

ve Sınır, İstanbul, 2005, s. 87)

³⁴ Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti, Bakü, 1990, s. 340

³⁵ Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, Ankara, 1991, s. 86-87

* Bağımsızlığın ilan edilmesinde M. E. Resulzade Batum’da idi.

³⁶ Vasif Caferov, “Cumhuriyet Parlamentosunda Vatandaş Cemiyeti Kuruculuğu”, Ekspress, 10 Mart 2017

*ve bu devletin istiklali uğrunda bütün mevcudiyeti ile meydana atılmıştır.*³⁷

28 Mayıs 1918 yılında H. Ağayev'in başkanlığındaki Geçici Milli Şura'nın ilk tarihi toplantısında ulus-devlet denklemini kuvvetlendirecek ve ona meşruluk kazandıracak hedefler belirlendi. "Misak-i Milli" niteliği taşıyan altı maddeden ibaret "İstiklâl Beyannamesi"nin³⁸ dünyaya ilan edilmesiyle Azerbaycan tarihinde anlam ve önem bakımından yeni bir safhaya geçildi. Azerbaycan'da cumhuriyetçiliğin esası koyuldu ve gerekli görülen demokratik ilkeler yeni siyasi kimliğe açıkça yansıtıldı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesinin genel hatları siyasi önderlerin bir bakıma güçlü ve anlamlı gelecek inşa etme hedeflerini ihtiva ediyordu. "İstiklal Beyannamesi"nin kabul edilmesiyle bütün Türk-Müslüman dünyasında ilk defa siyasi hâkimiyet demokratik parlamenter cumhuriyet idare-usulü esasına dayandırıldı.³⁹

Siyasi öncülerin beyannamedeki amaçları yeni siyasal yapıyı laikleşme ve modernleşme kavramları üzerinde kurulmasını temin etmektir. Temel hak ve özgürlükleri canlandıran düşünceleri ihtiva eden "Anayasa", "Hürriyet", "Parlamento" ve "Vatandaş" gibi kavramlar o devre kadar Azerbaycan'da pek de ifade edilmemekteydi. Dolayısıyla ulus-devlet kavramının öznesi olan cumhuriyet olgusu Azerbaycan'da milli egemenlik gerçekliğini açık yansıtmaktaydı. Karmaşık bir tarihi koşullarda şekillenen "milletin" kendi "devletine" sahip olması gerektiği fikri, ülkede parlamenter cumhuriyetin ilanı ile benimsenmişti. "İstiklal Beyannamesi"nin 6. Maddesinde gösterildiği gibi "Azerbaycan'da hâkimiyet halkın karşısında sorumlu olan Milli Şura'ya aittir"⁴⁰ ifadesi devletin siyasal meşruluğuna haizdi. Bunun en belirgin göstergesi ise çok partili Azerbaycan Parlamentosunun tesis edilmesi idi.⁴¹ Azerbaycan'ın çağdaş siyasi bir yolda ilerlemesi hem ideolojik hem de ulusal kimlik anlamında ulus-devlet kavramını

³⁷ Nesiman Yagublu Müsavat Partisinin Tarihi, Bakü, 1997, s. 74

³⁸ Tam metni için ayrıca bkz. Vasif Gafarov-Giyas Şükürov, a.g.e., s. 135

³⁹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, I. Cilt, Bakü, 2004, s. 28

⁴⁰ Asker Resulov (ed.), Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Kurucuları (Oçerkler ve Makaleler), Bakü, 2018, s. 11

⁴¹ Anar İskenderov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Yaranması ve Onun Tarihimizde Yeri", Strateji Tahlil, Sayı 1-2, (2018), s.26

bağımsızlık fikirleriyle birleştirmektedir. Ortaya çıkan bu tablo Tedeusz Swietochowski tarafından şöyle dile getiriliyordu:

Şimdiye kadar coğrafi bir bölgenin adı olan Azerbaycan artık iki milyonluk bir devletin adıdır. Tatarlar, Transkafkasya Müslümanları ve Kafkasya Türkleri kimi değişik adlarla anılan halk bu günden resmen Azerbaycanlı olmuşlardı.⁴²

Bu süreçte modern devlet kuruculuğunu pratik bir doğrultuda sürdüren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti Başbakanı F. Hoyski, 30 Mayıs 1918 tarihli telgraf aracılığıyla tüm dünyaya Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen duyurdu. Cumhuriyet hükümetinin karşısında durduğu önemli sorunlardan biri Kafkasya'da sınırların çizilmesi meselesiydi. 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanacak Batum Barış Antlaşması bu bakımdan önem kesp etmekteydi.⁴³ Konferansta iştirak eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti adına Milli Şura Başkanı M. E. Resulzade ile Dış İşleri Bakanı M. H. Hacinski, Türkiye Devleti'ni temsil eden Adliye Bakanı Halil Mentşe ve Kafkasya Cephesi Başkomutanı Vehip Paşa arasında barış ve dostluk hakkında anlaşma imzalandı. Anlaşmanın 4. Maddesine istinaden Türkiye hükümeti Azerbaycan'ın talebi üzerine askerî yardımda bulunabileceği açıkça belirtilmişti.⁴⁴

Bu antlaşma gereği Azerbaycan en ağır ve zor şartlarda Türk ordularını ülkeye yardıma çağırma imkânını elde etmişti. Buradan anlaşıldığı üzere Türk hükümeti bölgedeki politik ve askeri eğilimi takip etmek için "Kafkasya İslam Ordusu" adı altında orduyu kurmaya karar verdi. Türk hükümeti Kafkasya'ya ordu gönderme kararı alınca Enver Paşa bu ordunun kumandanlığına kendi kardeşi Nuru Paşa'yı tayin etti.⁴⁵ Ordunun 5. Piyade Fırkası'nın başında duran Mürsel Bey (Mürsel Paşa Baku), yaklaşık 6 binlik bir kuvvetle Karakilise-Akstafa-Şemkir-Gence hattı üzerinden hareket ederek 10 Haziran'da Gence'ye ulaşan ilk Türk birlikleri oldu. Eylül ayı başlarında ise 56. Alay topçu birlikleri

⁴² Tedeusz Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920), çev. Nuray Mert, İstanbul, 1998, s. 73

⁴³ Nesiman Yagublu, Bakü'nün Kurtuluşu, Bakü, 2008, s. 18

⁴⁴ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 249

⁴⁵ Nesiman Yagublu, Kafkasya İslam Ordusu Azerbaycan'da, Bakü, 2013, s. 18

takviye gücü olarak Bakü harekâtında iştirak etmek için gönderildi.⁴⁶

16 Haziran 1918 tarihinde Tiflis'teki Milli Hükümet Gence'ye taşındı. Bu sırada Milli Şura'dan kenarda kalmış bazı kuvvetler tarafından hükümetin demokratik, cumhuriyetçi ve çağdaş düşünceye sahip temsilcilerine karşı bir tutum sergilenmekteydi. Bunun nedeni ise Azerbaycan'ın Osmanlı'ya ilhak edilip, edilmemesi tartışmalarıydı. Bu kuvvetler "İlhakçılar" adı altında faaliyet göstererek Nuru Paşa'dan yeni hükümet kurmasını talep ediyorlardı.⁴⁷ Ancak Nuru Paşa kendisinin bir asker olduğunu ve siyasi konulara müdahil olmayacağını bildirmişti.⁴⁸

Bakü'yü Bolşevik Rus ve Ermeni işgalinden kurtarmaya yönelik askeri harekât hazırlıkları başladığı sırada devlet kuruculuğu çalışmaları da hız kazandı. 26 Haziran'da Milli hükümeti, Azerbaycan Milli Ordusu'nun tesis edilmesi hakkında karar verdi. Ordunun kuruculuğuna ise Nuru Paşa öncülük ediyordu. 27 Haziran'da ise Azerbaycan Türkçesi resmi devlet dili olarak kabul edildi. Türkiye'den dersliklerin ve öğretmenlerin temin edilmesi için öneriler hazırlandı.⁴⁹

Devletçilik adına yapılan teşebbüslerin başında Bakü'nün işgalden kurtarılması dururdu. 12 Eylül 1918 tarihinde "İstanbul Konferansı" için Türkiye'de bulunan Azerbaycan Milli Şurası Başkanı M. E. Resulzade, Berlin'de Almanya ve Rusya arasında imzalanan "Brest-Litovski Antlaşması'na Ek" (27 Ağustos 1918) adı taşıyan yeni anlaşmayı protesto eden bir beyanat yayınladı. Anlaşmaya göre "Almanya Kafkasya'da Türk Ordusu'nun ilerlemesinin karşısını alacak ve Azerbaycan arazisinin Kür nehrine kadar olan kısmının Sovyet Rusya'ya terkedilmesini sağlayacaktır. Buna karşılık olarak Bakü petrollerinin yarısının kendisine verilmesi taahhüt edilmiştir."⁵⁰ Resulzade beyannamede, "...bu devletler için Bakü'nün sadece iktisadi bir zenginlik manası taşıdığını, ancak kendileri için bunun bir hayat-memat

⁴⁶ Nâsır Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Ankara, 1996, s. 76

⁴⁷ Yagublu, Kafkasya İslam Ordusu Azerbaycan'da, s. 12

⁴⁸ Celal Kasımov, Cumhuriyetin Tehlikesizlik Organları, Bakü, 2018, s. 44

⁴⁹ Yakup Mahmudov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Türk-İslam Dünyasında İlk Demokratik, Hukuki ve Dünyevi Devlet İdi", "Halk" Gazetesi, 29 Mayıs 2016

⁵⁰ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 326

meselesi olduğunu, Bakü'süz Azerbaycan'ın yaşamasının mümkün olmadığını ve Azerbaycan Türklerinin de bu şehirden asla vazgeçmeyeceklerini ifade ediyordu.”⁵¹

Kafkasya İslam Ordusu'nun Bakü'yü “Sentrokaspi” Diktatör hükümetinden kurtarma harekâtı 28 Haziran'da başladı. Harekât ilk Garameryem, Göyçay, Ağsu ve Kürdemir istikâmetinde uğurla sürdürüldü.⁵² Aynı zamanda 36. Fırka'nın 106. ve 107. Alayları Bakü'ye yöneltilmek için hazırlandı.⁵³ Nuru Paşa'nın 10 Eylül talimatıyla başlayan Bakü'ye hücum hazırlıkları 14 Eylül'de tamamlandı. Bakü'ye doğru harekât Hocasen ve Bileceri istikâmetinde gerçekleştirildi. Otuz altı saatlik muharebeden sonra cephe hattına gelen düşmen orduları kumandanı şehri teslim etmeye hazır olduklarını bildirdi.⁵⁴ Böylece başarılı askeri harekât sonucunda Bakü şehri özgürlüğüne kavuştu. 17 Eylül 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti Gence şehriden Bakü'ye taşındı. Bu olay “İstiklal Beyannamesi”nden sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyet tarihinde bir dönüm noktasıydı. Bakü şehri özgürlüğünü kazanarak Azerbaycan'ın başkenti ilan edildi. Azerbaycan topraklarını işgalden temizlenmesi sürecinde Kafkasya İslam Ordusu 4 binden fazla asker ve subay şehit verdi.⁵⁵

1918 yılının sonlarına doğru İttifak devletlerinin savaşı kazanma umutları kalmamıştı. Türkiye'nin müttefikleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan Eylül'de savaşı sürdüremeyeceklerini fark ettiler. Önce Bulgaristan daha sonra Almanya, Avusturya-Macaristan ateşkes için ABD başkanı W. Wilson ilkelerine başvurdu. 30 Ekim 1918 tarihinde Ege Denizi'nin Limni adasının Mondros Limanı'nda Türkiye ile İngiltere arasında işgal planı olarak nitelendirilen ateşkes anlaşması imzalandı. Türkiye'nin yenilgisini resmileştiren anlaşmanın 11-ci ve 15-ci maddesi ile Azerbaycan ve Kafkasya'da bulunan Türk Ordusunun harptan evvelki hudutlarına çekilmesi şartı ileri sürülmüştü. 17 Kasım 1918'de Türk İslam Ordusu'nun Bakü'den çıkarılması

⁵¹ Şahin, a.g.e., s. 327

⁵² Türker Rüştü, Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında, Bakü, 2008, s. 56

⁵³ Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, s. 76

⁵⁴ Rüştü, Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında, s. 112

⁵⁵ Mehman Süleymanov, Kafkasya İslam Ordusu ve Azerbaycan, Bakü, 1999, s. 414

hakkında emir verildi.⁵⁶ Böylece Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki varlığına son verilse de ülkede Türk öğeleri yok edilemedi. Azerbaycan'da kalan eski ordu mensupları ve öğretmenler faaliyetleriyle Türk varlığını ülkede muhafaza ettirdiler.⁵⁷

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunun Tesisi

Azerbaycan Milli Şurası'nın 20 Kasım 1918 tarihli kararına esasen 120 mebusan oluşan parlamentonun açılışı 3 Aralık 1918 tarihine tayin edildi. 1917 yılının sonlarında Rusya Duması'na seçilmiş 44 kişiden ibaret Türk-Müslüman mebus heyeti yeni parlamentonun esas terkipini oluşturuyordu. Diğer mebusların eski yerli komiteler tarafından şehir ve taşradan seçilmesi karara bağlanmıştı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunda etnik mensubiyete göre yerlerin dağılımı ise şu şekildeydi: "Azerbaycan Türklerine 80, Ermenilere 21, Ruslara 10 yer⁵⁸, diğer az sayılı halklardan olan Almanlara 1, Yahudilere 1, Gürcülere 1, Polonyalılara 1, Bakü İşçi Sendikasına 3, Bakü Petrol Sanayicileri Birliğine ise 2 mebus yeri ayrılmıştır."⁵⁹

Büyük ekseriyeti Azerbaycan Türklerinden oluşan parlamentonun açılışı, 4 günlük gecikme ile H. Z. Tağıyev'in Kız-Mektebi binasında, 7 Aralık 1918 yılında, saat 13:25'te Milli Şura'nın Başkanı M. E. Resulzade'nin halka müracaatıyla yapıldı.⁶⁰

Demokratik nitelik bakımından yeni bir ilerleme yolu seçen Azerbaycan Halk Cumhuriyet Parlamentosu devrimsel ve maarifçi değerlere sahipti. Dönemin son derecede ağır koşullarına rağmen kuvvetli bir yurttaşlık bilincinin yerleşmesini "toplumsal seferberlik" yöntemiyle güçlendirmeye çalışmıştı. Evrensel temelli değerlere paralel olarak farklı görüşler arasında uzlaşmayı, fikir alışverişini, söz hakkını ve kültürel faaliyetleri eski siyasetin ideolojik denetiminden çıkararak, özgürlük, birlik ve beraberlik yoluna yöneltmiştir.

⁵⁶ Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, s. 159

⁵⁷ Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920), s. 212

⁵⁸ Atahan Paşayev, Açılmamış Sayfaların İzi İle, Bakü, 2001, s. 146

⁵⁹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, I. Cilt, Bakü, 2004, s. 36

⁶⁰ İlham Abbasov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Tarafından Kabul Edilmiş Hukuki Aktlar", Kaspi, 22 Aralık 2016

Parlamentonun açılışıyla uzun zamandan beri özlemi duyulan değişikliklerin gerçekleştirilip meşrulaştırıldığı demokratik reformlar gündelik hayatın daha geniş bir alanına yayılmaya başlamıştı. 29 Kasım 1918 tarihinde parlamentonun açılışına ilişkin M. E. Rezulzade'nin halka müracaatı şu yönüyle dikkat çekmiştir:

Tarih hepimize bir yerde yaşamak mecburiyeti koymuştur. ...Milli ve mezhebi farklılıklara rağmen, bütün Azerbaycan vatandaşları bir vatanın evlatlarıdır. Her kes müşterek vatanımızda hayatlarını kurmak ve kendi saadetlerine birlikte yetişmek için birbirilerine yardım eli uzatmaları gerekir. ...Yeni parlamento yurdumuzun tek sahibi olacak, o, halkın mukadderatını tayin, hükümetini teşkil ve menfaatini koruyacaktır.⁶¹

Yukarıda tasvir edilen durum siyasi düzeyde gerçek bir ahenge ulaşmanın şartlarını hazırladı. İlk iş olarak F. H. Hoyski başkanlığındaki hükümet tüm yetkilerini parlamentoya devir etti. Yoğun müzakereler sonrasında A. M. Topcubaşov Parlamento Başkanı, H. Ağayev Başkan Yardımcısı, R. Vekilov ise Kâtip görevlerine seçildiler. Yeni hükümeti kurma yetkisi verilen F. H. Hoyski'den talep edilen reform programı hakkında bilgi alındı. 26 Aralık'ta Hoyski'nin yeni koalisyon hükümeti güvenoyu alarak faaliyete başladı. Koalisyon hükümetine 3 Rus Bakan alınmış ve Ermenilere teklif olunan 2 Bakanlık koltuğundan ise imtina edilmişti.⁶²

Parlamentoda 11 farklı fraksiyon ve grup temsil olunmuştur. "Müsavat" ve "Tarafsızlar" Fraksiyonu (38 mebus), "İttihad" (13 mebus), "Ahrar" (6 mebus), "Sosyalistler" (13 mebus), Tarafsız (3 mebus), parti bağıllığı olmayanlar (4 mebus), "Sol" tarafsızlar (1 mebus), Slav-Rus Cemiyeti (3 mebus), Azınlık Fraksiyonu (4 mebus), Ermeni Fraksiyonu (5 mebus) ve Taşnaksutyun Fraksiyonu (6 mebus) parlamentonun genel çatısı altında yerlerini almışlardır. Parlamentoda Nahçıvan bölgesini Araz-Türk Cumhuriyeti timsalinde 1 mebus temsil etmiştir. Azerbaycan'ın sosyal-ekonomik yapısına göre parlamentoda 43 toprak ağası, 15 petrol sanayicisi, 12 büyük tüccar ve 8 din adamı

⁶¹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, I. Cilt, Bakü, 2004, s. 36

⁶² Anar İskenderov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Yaranması ve Onun Tarihimizde Yeri", Strateji Tahlil, Sayı 1-2, (2018), s.27

yer almıştır.⁶³ Parlamentonun 17 ay faaliyeti döneminde 145 toplantı yapılmıştır. Parlamento 11 komisyondan oluşmuştur. Parlamento komisyonlarında 270'ten çok yasa tasarısı hazırlanmış ve onlardan 230'u yasalaşmıştır.⁶⁴

Parlamentoda sınıf bilinci, kimlik bilinci, dayanışma ve örgütlenme gibi öğelerin varlığı, alternatif fikirlerin gelişmesini beraberinde getirmiştir. Bu durum Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamenter sistem sayesinde farklı sosyal, siyasi, dini ve kültürel bakış açılarının bir arada var olabilesi için meşru zemin hazırlamıştır. Adem-i merkezîyet eğilimi gösteren güçler dahi, bu çatı altında güvenli bir biçimde faaliyetini sürdürebilmişlerdir. Fakat sivil özerkliklerini yitirmeden çelişkili bir tutum içinde olan bu öğeler zamanla devletin ve cumhuriyetin aleyhine sonuçlar yaratmaktan da geri durmamışlardır. Azerbaycan Parlamentosu tüm siyasi görüşleri kayda geçecek derecede güvence altına aldığı gerçekliği bu noktada kendini göstermiştir. Demokrasinin işleyişini kanıtlayan özelliklerden biri de onun çok partililik sisteme dayandırılmış olmasıdır. Parlamentoda kanunlar açık oy verme yöntemi ile kabul edilmiştir. Bütün yasa tasarılarının tertibatı ve yazılışı Azerbaycan Türkçesiyle sağlanmıştır.⁶⁵

Parlamentodaki mebusların ekseriyetinin Batı ve Rus tahsilli olması topluma modernleşme istikâmetini telkin etmiştir. Üslup, tarz ve kültürel nitelik bakımından cumhuriyetçiliğe sıkı sıkıya bağlı siyaset ürettikleri açıktır. Cumhuriyet kurucuları ve mebusların çoğu genç yaşta bu harekete katılmışlardır. Önce bağımsızlık, daha sonra modernleşme olarak bilinen ulus-devlet kavramı hem bu seçkinlerin hem de genel hâkimiyetin meşruiyet kaynağı olmuştur. Kastedilen hâkimiyet kavramı Azerbaycan halkının siyasi ve toplumsal birliğini amaçlamıştır. Azerbaycan'ın uluslararası mekânda tanınması için çağdaş bir devlet olma teşebbüsü evrensel değerlere dayandırılmıştır.

⁶³ Fuzuli İbrahimzade, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunun Faaliyeti", Kaspi, 24 Mayıs 2018

⁶⁴ Anar İskenderov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: Uğurlar ve Problemler", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 95. Yıl Dönümüne Dair Respublika Bilim Konferansının Belgeleri, Bakü, 2014, s. 5

⁶⁵ Musa Guluyev, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde Millî Devletçilik Meseleleri", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 95. Yıl Dönümüne Dair Respublika Bilim Konferansının Belgeleri, Bakü, 2014, s. 48

Bu yolda parlamentonun ilk adımı A. Topçubaşov'un öncülüğünde M. H. Hacinski, A.Ağaoğlu, A. Şeyhzamanlı'dan oluşan bir heyeti "Paris Barış Konferansı"na göndermesidir.⁶⁶

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu tarafından kabul edilmiş yasaların önemli bölümü sosyal refah seviyesinin yükseltilmesine ve eğitimin yaygınlaştırılmasına aittir. Özellikle "Bakü Devlet Üniversitesi"nin tesisi hakkındaki 29 Nisan 1919 tarihli yasanın kabulü Azerbaycan'ın sonraki tarihi aşamasında müstesna hizmetlerden biridir. Ayrıca 1 Eylül 1919 tarihli yasayla 1919-1920 öğretim yılı için yabancı ülkelere 100 öğrencinin seçilerek gönderilmesi cumhuriyet adına iftihar edilecek durumdur. İngiltere (10), İtalya (23), Fransa (45), Türkiye (9) ve Rusya'ya (13) öğrenci gönderilmesi kararı alınmıştır.⁶⁷

Parlamentonun faaliyeti 7 Aralık 1918 yılından 27 Nisan 1920 yılına kadar bir dönemi kapsamıştır. Parlamentonun faaliyetini düzenleyen normatif hukuki esaslar 17 Mart 1919 tarihli yasayla tasdik edilmiştir. Bu süreçte demokratik değerlerin üstünlüğünü güvence altına almak için yönetici sınıfın istikâmet verici gücü parlamenter rejimin denetimiyle mümkün kılınmıştır. Liyakat, kamu hizmeti, hakkaniyet ve akılcı uygulamalar gibi modern eğilimler temel kriterler olarak devreye sokulmuştur. 7 Ağustos 1919 yılındaki kabul edilmiş yasayla Azerbaycan'da "Vatandaşlık Hakkında Kanun" yürürlüğe girmiş ve seçimlerin hukuki esaslarının alt yapısı hazırlanmıştır. Bu yasayla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 20 yaşına gelmiş her bir vatandaşına cinsiyet, etnik kimlik, siyasi düşünce ve dini inanç ayrımı gözetilmeksizin seçim hakkı tanınmıştır.⁶⁸

Azerbaycan Halk Cumhuriyet Parlamentosunda Siyasi Partilerin İdeoloji Silüetleri

19. yüzyılın başlarında Rusya ve İran arasında bölünen ve ortadan kaldırılan Azerbaycan'ın siyasi hâkimiyet bütünlüğü Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tesisıyla temin edilecektir. Ulus-devlet kavramı

⁶⁶ İbrahimzade, a.g.m.

⁶⁷ İbrahimzade, a.g.m.

⁶⁸ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu 1918-1920 (Stenografik Raporları), 1. Cilt, Bakü, 1998, s. 669

etrafında şekillenen siyasi bütünlüğün temel sütunlarından biri parlamento kurumuna aittir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devletinin kurucu ögesi olan parlamento kendine özgü yapısıyla siyasi ve toplumsal hareketlere yön veren farklı ideolojileri çatısı altına sığdırabilmiştir. M.E. Resulzade parlamentonun açılışında dediği gibi:

*Bağımsızlığımızı ifade eden üç renkli bayrağımız göklere kaldırılmıştır. ...Türk hürriyeti, İslam medeniyeti ve çağdaş demokratik idealleri temsil eden bu üç renkli bayrak daima başımızın üzerinde dalgalanacaktır.*⁶⁹

Maarifçilerin modernleşme süreciyle başlattıkları fikri değişimlerin ilk soyut örneği “hürriyet” kavramıyla ilgilidir. “Hürriyetçilik” bir kavram olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunun temel ilkelerinden biridir. Toplumsal düzenin temeline konulan sosyal haklar, yasal hükümler ve yeni kültürel öğeler hürriyetin sağladığı olanaklarla somutlaşmıştır. Cumhuriyet yönetim düzenini ve bunun altında yatan felsefi sistemi belirgin biçimde kurumsallaştıran kavramlar ve parametreler ilk başta hür düşüncenin sağladığı eğilimin izlerini taşımakta ve özgür düşüncenin yükselişine ivme katmaktadır. Bir önceki bölümde siyasal farklılığın manzarası onu göstermektedir ki Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu üç temel sütun üzerinde faaliyetini gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık ideolojisi etrafında kümeleşen çeşitli siyasal partiler parlamentonun renkli yelpazesini çarpıcı ölçüde genişletmiştir.

Azerbaycan Parlamentosu çatısı altına “sol” uç olarak toplanan Sosyalist Blok, Slav-Rus Grup, Azınlık Fraksiyonu, Ermeni Fraksiyonu⁷⁰ evrensellik kisvesi altında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak toplumsal dengeleri doğrudan etkileyen “bozucu milliyetçilik” faaliyetlerini evrensellik ilkeleri altında gizlemeyi başarabilmişlerdir. İdeolojik acıdan yeterince donatılmış bu akımlar hem de ulusçuluk akımlarının gelişmesi için itici bir güç olmuştur. Özellikle gelişme ve modernleşme anlayışı çerçevesinde milli, dini ve kültürel kimlikleri bir kenara iterek, tutundukları tek referans noktası evrensellik kavramıdır. “Sosyalist Blok” sözcüsü A. Şeyhülislamzade'nin evrensellik görüşler

⁶⁹ Gazanfer Recepli, Azerbaycan Tarihi: Oçerkler, Bakü, 2013, s. 319

⁷⁰ Mehmet Emin Resulzade, Kafkasya Türkleri, İstanbul, 1993, s.61

ekseninde fikirlerini açıklaması durumu şöyle teyit etmektedir: “Biz tek bir bağımsız Azerbaycan’ın aleyhine idik. ...Komşularımız Gürcü ve Ermeniler istiklâllerini ilan edince bu aleyhtarlığı bırakıp, birinci sırada istiklâl yanlısı olmuşuzdur.”⁷¹

Azerbaycan’da siyasi-ekonomik düzenin değiştirilmesini temel şart olarak ele alan ilk siyasi örgüt 1898 yılında Bakü’de kurulmuştur. Burada önemli bir hususu kaydetmek gerekir ki bu dönem Azerbaycan Türkleri “siyasi örgütlenme”* faaliyetlerden uzak durmaya çalışmışlardır. 1899 yılında ise Bakü’de Rusların teşebbüsüyle kurulmuş 6 Sosyal-Demokrat eğilimli siyasi teşkilat faaliyet göstermiştir. Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi Bakü Komitesi bu gruplar içinde ilk siyasi-ideoloji parti olarak Azerbaycan’ın siyasi hayatında etki alanını genişletmiştir. Ekim 1904 tarihinde tesis olunmuş “Himmet” adlı Müslüman Sosyal-Demokratik Teşkilatı N. Nerimanov, M. E. Rezulzade, M. Azizbeyov ve S. Efendiyev’in öncülüğünde Çarlık rejiminin despotik uygulamalarına karşı özgürlük taleplerini dile getirmişlerdir. İlk başlarda Azerbaycan Sosyal Demokratları ve diğer bölge sosyalist grupları anayasal bir hükümet yolunda mücadeleye başlamışlardır. Daha sonraki dönemde evrenselci ideolojik temelli örgütsel yapıların kurulmasına ağırlık vererek, düzene karşı saldırmışlardır.⁷² Sosyal-Demokrat bir görüşle girilen mücadelede 8 saat iş günü, maaşlar, yaşam standartları, iş güvenliği, düşünce özgürlüğü ve insan hakları gibi talepler öne sürülmüştür.⁷³

Çarlık sömürgesindeki ikinci kuşak Türk-Müslüman siyasiler ise Bolşeviklerin “ulusların devletten serbestçe ayrılarak bağımsız devlet kurma hakkına”⁷⁴ sahip olmaları gerekir görüşlerini kendilerine uygun bularak, desteklemişleridir. Böylece topraklarını ilhak etmiş dış güçlerin

⁷¹ Baykara, a.g.e., s. 258

* Azerbaycan Türkleri arasında ilk siyasi örgütlenme Genççe şehrinde Şubat 1905 yılında kurulan “Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi”dir. Eylül 1906 yılında A. Ağaoğlu tarafından kurulan “Difâi-Mücadeleyi Milli Fıkrası” ise milli hassasiyetleri ilk kez ön plana çıkaran siyasi bir örgüttür. “Difâi” parti programında “Taşnaksutyun’un Türk-Müslümanlara karşı başlattığı kıyım politikasına karşı milli dayanışmanın önemine dikkat çekmektedir.

⁷² Zenkovsky, a.g.e., s. 251

⁷³ Recepli, a.g.e., s. 271

⁷⁴ Zenkovsky, a.g.e., s. 153

ülkeden kovulabileceğine ümit etmişlerdir. Sonraki süreçte hâkimiyetin Bolşeviklere verilmesinde faal rol oynayarak, milli kuvvetlerin aksine hareket etmişlerdir. Rusya Sosyal-Demokrat (Bolşevik) Partisi'nin himayesinde faaliyetlerini sürdürmüş bu örgütlerde, tek bir devlette refaha ulaşılacak kanaati hâsıl olmuştur. Amaçlarını gerçekleştirebilme adına 1920 yılında "Sosyalist Blok"un iki siyasi örgütü olan "Himmet" ve "Adalet" Partisi'nin faaliyetini durdurduğunu duyurmuştur. Fesih edilen parti üyeleri yeni kurulan Azerbaycan Komünist Partisi'nin saflarına katılmıştır.⁷⁵

Parlamentoda faaliyetlerini aşırı milliyetçi çizgide sürdüren ve iki fraksiyonda temsil olunan Ermeni mebusları dış güçlerin (Rusların) tertibinin bir ürünüydü. Aslında iki fraksiyonda yer alan 21 mebus tek mevkide dayanarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin siyasal sisteme karşı aşırı muhalif bir tutum içindeydiler. Her iki fraksiyon Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgaline zemin hazırlayan siyaseti formüle edebilecek güce itaat etmiş ve Bolşeviklerin himayesine girmişlerdi.⁷⁶ Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları ön planda tutan hem "Ermeni Fraksiyonu" hem de "Taşnaksutyun" Partisi 1905 yılında başladıkları tahribat girişimlerini parlamentonun çatısı altında sürdürmekten kaçınmamışlardı. Çünkü "Ermeni sorunu Batı güçlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki emellerinin bahanesi"⁷⁷ olduğu gibi Azerbaycan'ın iç işlerine Rusya'nın müdahalesi için de bir tehlike arz ediyordu. Ermeni fraksiyonlarının parlamenter sistemdeki faaliyeti açık göstermiştir ki Ermeni siyasileri Azerbaycan devletçiliğini, iktisadi gelişim seviyesini ve toprak bütünlüğünü temin eden her vasıtayı tahrip etmek fikriyle boy göstermişlerdi. Ermeniler bu yöntemleri senelerce uygulamışlardı ve en nihayetinde kalıcı adımlar atılmasına karar vermişlerdi. Hatta parlamentoda aşırı milliyetçi-ayrılıkçı "Büyük Ermenistan" hülyasının tebliği için kürsü elde etmek amacı Rusya'nın direktifleriyle paralel isteklere sahipti.⁷⁸

⁷⁵ Macit Efendiyev, Soçineniya, II. Cilt, Bakü, 1990, s. 356

⁷⁶ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, a.g.e., s.166

⁷⁷ Ernest E. Ramsaur, Jön Türkler 1908 İhtilâlinin Doğuşu, çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, İstanbul, 2011, s. 49

⁷⁸ Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999, s.135

Sosyal-siyasi felsefesini çekingen bir tavırdan ortaya koyan liberaller ise Rus ve Avrupa okullarında eğitim görmüş ve büyük burjuvazi temsilcilerinden müteşekkil bir gruptu. Siyasi çizgisi tarafsızlık görüşüyle kuvvet kazanmıştı.⁷⁹ Sosyal ve ekonomik alanların kalkınması için sundukları düşünce özgürlük ve adaletin tesis edilmesine bağlıydı. Siyasetin merkezi konumunda yer alan liberaller “Tarafsız Grup” olarak “Müsavat” Partisi’nin çizgisine paralel bir stratejiyi benimsemekteydi.⁸⁰ Dolayısıyla geleneksel değerlerle çağdaş yöntemleri paralel sürdürmüş olan “Tarafsız Grup” temsilcileri sarıldıkları evrensel ilkeleri uç noktalara değil, siyasetin merkezi alanına taşımışlardı. Ulusçuluk anlayışında milli ahlaki değerler ön plana çekilmiş, siyasi-ekonomi eğilimleri ise liberal ilkelere bağlanmışlardı. Cumhuriyetçi devlet iradesini toplumun ahlaki ve maddi varlığı ile bütünleştirebilme eğilimleri hem “ulusal egemenliğe” meşruluk kazandırmaya hem de toplumsal sıkıntıları doğru teşhis etmeye yönelikti.

“Tarafsız Grup” adı verilen blokun öncüleri A. Topcubaşov ve F. Hoyski “Müsavat” Partisi ile koalisyon kurarak Cumhuriyet kuruculuğunda önemli rol oynamışlardı.⁸¹ Genelde sorunlara daha gerçekçi yaklaşan “Tarafsız Grup” reform hareketlerini ekonomik kalkınmayla sınırlı tutmamış, tüm toplumsal katmanları sarsacak kadar genişletmeye çalışmıştı. Aralık 1918 yılında parlamentodan güvenoyu alarak icraata başlayan 3. Cumhuriyet Hükümeti reform fikrini ana tema olarak gündeme taşıdı. Hükümetin ilk toplantısında söz alan F. Hoyski reformlar hakkında görüşlerini şöyle özetlemişti:

Milletin terakkisi için ona siyasi ve ekonomik serbestliğin verilmesi zarureti doğmuştur. ...Köylü ve işçilerin ihtiyaçlarının temini Hükümetin en başlıca meselesidir. Toprak köylünün serencamına verilmelidir. Ayrıca reformların başarılı bir biçimde gerçekleşmesi için acil yasa tasarıları hazırlanmalı ve parlamento komisyonlardan geçmelidir.⁸²

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurumsal kuruluşunun tam tamamlanmayışı ve reformların getirdiği sıkıntıların altında yatan

⁷⁹ Rezulzade, Kafkasya Türkleri, a.g.e., s. 62

⁸⁰ Mehmetzade, a.g.e., s. 102

⁸¹ Baykara, a.g.e., s. 276

⁸² Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, a.g.e., s. 126

nedenlerden biri bireysel teşebbüslerin eksikliğiydi. Çünkü toplumun alt katmanı diye tabir edilen kesim durumu düzeltmek için gerekli olan yeterli bilgi ve sermayeden yoksun durumundaydı. Böyle bir durumda hükümet, “yurttaşlık” ve “vatandaşlık” bilincini taşıyabilecek toplumu oluşturma için çalışmaların içine gerecekti. Bu devirde nüfus olarak en gelişmiş bölge Bakü şehriydi. Buradaki kozmopolit nüfus 19. yüzyılın ortalarından başlayarak şehirde kendilerine yer bulmuştu. Şehirde İranlılar, Ruslar, Ermeniler, Yahudilerden başka Kafkasya'daki halkları temsil eden çok sayıda insan yaşamaktaydı. Genel olarak İranlılar istisna olmakla ülkedeki yabancıların eğitim seviyesi ortalama bir Azerbaycanlı Türk'ten daha iyi durumdaydı.

Öte yandan program itibarıyla “Müsavat” Partisi'ne yakın bulunan “Ahrar” Partisi⁸³ “Türklük” kavramını “hilafetçilik” şeklinde algılayarak⁸⁴ “Müsavat” çizgisinden ayrıldı. Siyasi faaliyetini “yurttaşlık” ideolojisi çizgisinde sürdürdü. Parti beyannamesinde Cumhuriyet kuruluşunu takdir etmekle birlikte hükümet politikalarına tepkisini gösteriyordu. Parlamentoda tüm halkların huzur ve refahıyla ilgili görüşleri destekliyordu. Özellikle reformların geniş halk tabanlarına ulaşması için toprakların köylüler arasında bölünmesi ve 8 saat iş günü meselesini tartışmaya açmıştı. Dış siyasette komşu devletlerle dostluk ve barış yanlısı bir çizgiyi izlemiş ve Kafkasya halklarının bağımsızlık haklarını savunmuştu.⁸⁵ 28 Nisan 1920 tarihinde anlaşmazlıkların baş göstermesiyle Bolşevik işgali döneminde siyasi kriz çıkaran “Ahrar” Partisi, “Sosyalist” Blok ve “İttihad” Partisi'yle birlikte hareket ederek, Milli Hükümet'e itimatsızlık gösteren bir eylemin içinde yer almıştı.⁸⁶

Diğer taraftan “İslamlaşmak” kavramını ana ödev şeklinde benimsemiş “İttihad” Partisi bir ölçüde dini idealleri her şeye çözüm olacak şekilde dile getirmekteydi. Tüm varsayımları dini ideoloji çerçevesinde toplayarak milli beklentileri zayıflatmaktaydı. Resulzade'nin tespit ettiği gibi “...bu parti kendi mevcudiyetini Rusya ilişkileri dâhilinde tasavvur etmiştir. ...Fikirce ‘İttihad-ı İslam’ sistemine tâbidir. Az zamanda pek çok program değiştirmiştir. Toprak ve mülk meselesini

⁸³ Resulzade, Kafkasya Türkleri, a.g.e., s. 63

⁸⁴ Mehmetzade, a.g.e., s. 103

⁸⁵ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, a.g.e., s. 357

⁸⁶ a.g.e., s. 358

‘şer-i şerif’ ahkâmınca hallini ileri sürmüştür.”⁸⁷ Milli değerlere karşı dini değerleri koyan sağ uçtaki “İttihad” Partisi siyasi gösterilerin birinde “işte programınız budur!” diyerek Kur’an’ı kitlelere göstermiş ve dini duyguları istismar etmekten kaçınmamıştı. Mehmetzade’ye göre “bu cenahın sarıklı bir mümessili Bakü’nün ‘Teze Pir’ Camisi’nin minberinden ‘Müsavatçılar’ için ‘eşleri boş, kanları helâl’ diye bir fetva vermişti.”⁸⁸ İslami değerlere sahip çıkar gibi görünen İttihadçılar, kendilerine özgü bir Panislamizm siyaseti güderek, dinsel öğretileri parti programının ilkeleri olarak kabul etmişlerdi. “Şiiilerle Sünniler arasındaki geleneksel düşmanlık, İran’daki Şii din temsilcileriyle dinsel ve kültürel bağlar, İttihad’ın Türk düşmanlığının en bariz örneğini teşkil etmişti.”⁸⁹ Ayrıca Müslümanlar parçalanmasın diye Rusya’nın federasyon şeklindeki yapılanmasına karşı çıkmış, genel Rusya ölçeğinde tek merkezli siyasi bir yapının kurulmasına ilişkin düşüncelere parti programında yer vermişti.⁹⁰

İslamcılığı siyasi-ideoloji çizgide benimseyen “İttihad” Partisi, Eylül 1917 yılında “Rusya Müslümanlık” Partisi ile birleşerek tek organizasyon şeklinde boy göstermişti. Rusya Müslümanlarının Rus hâkimiyeti çatısı altında toplanması gerektiği fikri basmakalıp bir şekilde savunulmaktaydı.⁹¹ 10 Nisan 1919 yılında partinin I. Kongresi’nde isim değişikliğine giderek “Kafkasya İttihad Fırkası” adını aldı. Bu gelişmeler sonucunda partinin en çok göze çarpan şahsı olarak öne çıkan Karabey, 14 Mayıs 1919 yılında partinin başına geçti.⁹² Azerbaycan siyasi hayatında pek kabul görmeyen popülist bir karaktere sahip olan Karabey, özgür düşünceden yana olan ulusalcılardan daima rahatsızlık duymaktaydı. “Türklük” söylemlerine karşı ilkeleri savunan İttihadçılar fikirlerini şöyle savunmaktaydı: “İslam dini her zaman evrensel olduğundan milliyetçi görüşleri benimsememektedir. ...Firkamızın ana hattını oluşturan ve Hz. Peygamberce öğütlenen ‘enternasyonalizm’in ne denli derin bir ilke olduğu fikri böylece

⁸⁷ Resulzade, Kafkasya Türkleri, a.g.e., s. 62

⁸⁸ Mehmetzade, a.g.e., s. 64

⁸⁹ Zenkovsky, a.g.e., s. 258

⁹⁰ Mehmetzade, a.g.e., s. 70

⁹¹ Tedeusz Swietochowski, a.g.e., s. 127

⁹² Altay Göyüşov, Azerbaycan’da İttihadçılık, Bakü, 1997, s. 61-62

doğrulanmıştır.”⁹³ 11. Kızıl Ordu güçlerinin Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye geçmesine destek gösterileri düzenleyen parti, daha sonra kendisini fesih ederek Azerbaycan Komünist Partisi'ne katılmıştı.⁹⁴

Tüm siyasi temayüllerin ötesinde Azerbaycan'ın “milli egemenlik” varlığını demokratik telakki içinde gören “Müsavat” Partisi, siyasi mücadelesini en ağır şartlar altında sürdürmekteydi. Cumhuriyetin kurucu önderlerinden M. E. Resulzade “Müsavat” Partisi'nin genel karakteriyle ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmuştu:

*Müsavat Partisi, mefkûre itibarıyla milliyetçidir. ...Türk dünyasının bir gün müttehit ve müttefik olacağına inanmaktadır. Azerbaycan istiklâlinin ilk şiarını meydana atan bu fırkadır.*⁹⁵

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan siyasi-entelektüel düşüncesinin merkezinde yer alan “Türklük”^{96*} kavramı, Y. Akçura'ya göre “...milliyetçilik olarak açıklanabilecek seviyede çağdaş tarihe bilimsel bir hareketlik katmıştı.”⁹⁷ “Türklük” kimliğinin millet ve milliyetçilik

⁹³ Zenkovsky, a.g.e., s. 258

⁹⁴ Göyüşov, a.g.e., s. 78

⁹⁵ Resulzade, Kafkasya Türkleri, a.g.e., s. 61

* İttihat ve Terakki'nin kurucularından ve ilk Türkçülerden A. Hüseyinzade'nin “Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir?” adlı tahkikatı ve Ebu Turab Ahund'a cevaben yazdığı “Yazımız, Dilimiz ve Birinci İlimiz (yılımız)” makalesinde (Ülken, a.g.e., 385) Türklük kavramı ilk defa pozitivizm ve sosyolojik yöntemlerle ele alınmıştır. A. Hüseyinzade'nin sunduğu düşünce örgüsünde “Turan” ideali milletin kültürel ve maddi varlığıyla bütünleştirilmiştir. Özellikle Rusya Müslüman-Türklerinin bağımsızlık meselesi, dilin Türkçeleşmesi, eğitimin laikleştirilmesi ve siyasi-idari sistemin Batılılaşması istikâmetinde Y. Akçura'nın başlattığı ideolojik tartışmalara önemli derecede katkı sunmuştur. Y. Akçura'dan A. Hüseyinzade'nin ayrıldığı temel çizgi ise Kafkasya Türklerinin kendi kaderlerinin tayini için Osmanlı Devleti himayesine alınıp, alınmaması tartışmaları olmuştur - (Swietochowski, a.g.e., s. 163). Bu fikir karmaşası daha sonralar Nuru Paşa'nın Gence şehrine geldiği dönemde de anlam kazanmaya başlamıştır. A. Hüseyinzade, milliyetçilik kavramını ırksal bir bağlamdan çıkararak, din ve kültür olgusuyla özdeşleştirmiştir - (Ersanlı, a.g.e., s. 80). 1906 yılında Tiflis'te A. Hüseyinzade'nin çıkardığı “Füyuzat” adlı derginin esas konseptinde Türk-İslam değerleri, kültürel bilincin estetik-bedii düşüncesi, modernleşme parametreleri ile uygun hale getirilmiştir. “Türklük” milli seferberliğe ve dayanışmaya temel oluşturacak seviyede karakterize edilmiştir - (Terane Abdullayeva, Azerbaycan Edebi Fikrinde Batıcılık Meyilleri (XX. Yüzyılın Başları), Bakü, 2014, s. 33).

⁹⁷ Büşra Ersanlı, İktidar ve Tarih: Türkiye'de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937), İstanbul, 2015, s. 82

kavramı içinde tanımlanması ve siyasi istikâmette kavramsallaştırılması “Müsavat” Partisi’nin ilkelerinde kalıcı yer almıştı. Türk-Müslüman toplumunun kalkınmasında ve modernleşmesinde belirleyici bir formül olan “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak”* görüşü ileri düzeyde tartışmaları beraberinde getirdi. Daha önceleri Gaspıralı ve arkadaşları tarafından kültürel boyutta telakki edilen “Türklük” kavramı, Nisan 1904 yılında “Türk” dergisine Y. Akçura’nın yazdığı “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı yazı, siyasi bakışın izlerini taşımakla birlikte ideolojik bir muhtevayı ihtiva ediyordu.⁹⁸

“Türklük” düşüncesini somut şekilde yeni bir safhaya taşıyan “Müsavat” Partisi, bu kavramı siyasal ve toplumsal düzenin temel ögesi olarak yansıtmaktaydı. “Müsavat” Partisi’nin bu istikâmetteki çalışmaları 1911 yılında* M. E. Resulzade’nin hazırladığı tüzük ve programla başlamıştı.⁹⁹ Parti bildirgesinde “...emekçilerin, köylülerin, Türk ve diğer Müslüman halkların milli-kültürel haklarının muhafazası demokratik ilkelere göre”¹⁰⁰ belirlediği açıkça ifade edilmişti. Parti programında din ve devlet işleri ayrı ayrılıkta bir model olarak Batı’da şekillenen tabloya uygun çizilmekteydi. Programda din olgusu şöyle açıklanıyordu:

*Din, insan hayatının en önemli amillerinden biridir. Her bir din mütedeyyinleri arasında büyük irtibat ve medeniyet hâsıl etmektedir. ...Fakat bu irtibatta milliyetçilik değil, evrensel hassasiyet vardır. İslamiyet çağdaş anlam ile evrensel bir değerdir.*¹⁰¹

17 Haziran 1917 yılında N. Yusufbeyli öncülüğünde tesis edilen “Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası” ile birleşen “Müsavat” Partisi, “Türk Adem-i Merkeziyet-Müsavat Partisi” adını aldı. Parti başkanlığına ise M. E. Resulzade seçilmişti. Siyaset, hukuk, hürriyet, ekonomi, kültür

* Ülken’e göre “...bu üçlü düstur daha önceleri Ali Suavi tarafından ileri sürülmüş ve savunulmuştur.” - (Ülken, a.g.e., s. 385)

⁹⁸ Landau, a.g.e., s. 26

* Partinin kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler vardır.

⁹⁹ Swietochowski, a.g.e., s. 107

¹⁰⁰ Nesiman Yagublu, Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi, Ankara, 2015, s. 25

¹⁰¹ a.g.e., s. 60

gibi konuları sayfalarında tartışmaya açan “Açık Söz”* gazetesi partinin yayın organı idi. M. E. Resulzade “Açık Söz” gazetesi hakkında şöyle bir değerlendirme yapmıştı:

Azerbaycan'ın basın hayatında 'Açık Söz' gazetesi ilk defa olarak Kafkasya'daki Müslüman ve Tatar diye bilinen halkın 'Türk' olduğunu açıklıkla ve ısrarla ortaya koymuş ve bu konuda her türlü mücadeleyi vermekten çekinmemiştir.¹⁰²

Ocak 1919 yılında Bakü'de toplanan “Müsavat” Partisi'nin 2. Kongresi'nde partinin program ve amaçları halka beyan edildi. Programda kabul edilen “hürriyetçilik, milliyetçilik, bağımsızlık, halkçılık ve cumhuriyetçilik”¹⁰³ ilkeleri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin değişmez dayanaklarıyla somutluk kazanmaktaydı. Azerbaycan Türklerinin bağımsızlığına ve refahına adanan tüm çalışmalar bu ilkeler ışığında yol almaktaydı. Parti programınının 53. Maddesi'nde sunulan fikirler ülkede devrim nitelikli değişimlerin kaynağını teşkil etmekteydi. Özellikle “...eğitim ve öğretimde din, mezhep ve millet ayrımı yapılmaksızın erkek ve kadınların eşit haklara sahip”¹⁰⁴ olduğu fikri, çağdaşlaşma anlayışının izlerini taşımaktaydı. Bu maddenin sözde kalmaması için 60. Madde'nin kabulü çözümleyici bir nitelik olarak hazırlanmıştı. Bu maddeye göre “eğitim ve öğretim tüm vatandaşlar için ücretsiz ve mecburiydi.”¹⁰⁵

“Müsavat” Partisi “Tarafsız” grupla birlikte parlamentoda 38 mebusla temsil olunmaktaydı. Resulzade'nin öncülüğünü çektiği bu grup bütün çalışmalarını ulus-devlet konsepti kapsamında yürütmüş ve ülke güvenliği ön sırada yer almıştı. İlk parlamento ülkede kurucu bir kurumu olarak görevini yürütmekteydi. Yeni anayasa çalışmaları için parlamentodaki siyasi fraksiyonlar müşterek menfaatler doğrultusunda hazırlık yapmışlardı. Uzun süren müzakerelerden sonra parlamentonun 21 Temmuz 1919 tarihli toplantısında “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

* “Açık Söz” gazetesi 2 Kasım 1915 yılında Bakü'de yayınlanmış ve bir bakıma halkın sesini ifade etmiştir.

¹⁰² Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti, İstanbul, 1990, s. 17

¹⁰³ Mehmetzade, a.g.e., s. 54

¹⁰⁴ a.g.e., s. 59

¹⁰⁵ a.g.e., s. 59

Kurucu Meclisine Seçimlerin Yapılması Hakkında” karar kabul edildi. Yasada seçimlerin demokratik eşit haklara dayanarak, doğrudan ve gizli oy verme usulüyle yapılması karara alındı. Seçimlerin tarihi 20 Nisan 1920 yılı olarak tayin edilmişti.¹⁰⁶ Ancak bu gelişmelerin ötesinde dış etkenlerin Azerbaycan’a sirayet etmesi durumu değiştirmiş ve seçimlerin yapılmasını engellemiştir.

27 Nisan 1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosu son toplantısını karşı karşıya kaldığı işgal tehlikesinin kaygısıyla yaptı. Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkezi Komitesi Bakü Bürosu ve Merkezi İşçi Konferansı adından verilen ultimatoma (M. E. Resulzade ve arkadaşları tarafından) parlamentoda şiddetle kınanmasına rağmen sonuç bildirgesi hâkimiyetin Bolşeviklere verilmesi yönünde idi.¹⁰⁷ Nitekim yerli Bolşeviklerin katılımı ile 23 aylık Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin bağımsızlığına son verildi. Parlamentodaki muhalif güçlerin desteklediği “Sovyet” formasyonu tüm çözüm yollarını tıkayarak, ülkeyi yeniden Rusya’nın işgaline sürükledi. Sovyet Rusyası müdahaleciliğini M. E. Resulzade parlamentodaki son konuşmasında şöyle gözler önüne sermişti:

Efendiler, saldırgan bir ultimatoma karşı karşıya bulunmaktayız. Teslim olunmaktan söz edilmektedir. Fakat teslim olmak ne demek? Kime neyi teslim edeceğiz. Bize denilmektedir ki sınırlarınızı geçen ordunun başında Necati adlı bir Türk komutan bulunmaktadır. Rusya’dan gelen bu saldırgan ordu, ...hayat ve memet mücadelesinde olan Türkiye’nin kurtuluşu için yürümektedir, bu yalandır. Gelen ordu Rus ordusudur. Komutanı Türk olsa bile, o, bir Rus’tur. Onun isteği 1914 sınırlarına yeniden sahip olmaktır. Anadolu’ya imdada yetişecek diye yurdumuza giren bu işgal ordusu buradan bir daha çıkmayacak şekilde gelmektedir. Kızıl Rusya ile anlaşmak için hükümet mutlaka Bolşeviklerin teslim sözüne uymak mecburiyetinde değildir. Bu saldırgan ultimatoma reddediyorum.¹⁰⁸

¹⁰⁶ İlahe Hamidova, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Milli Siyasetinin Teorik Problemleri, Bakü, 1995, s. 67

¹⁰⁷ V. Allahverdiyev-Ş. Mehtiyev, Azerbaycan Demokratik Respublikası, Bakü, 1990, s. 18

¹⁰⁸ Nesiman Yagublu, Mehmet Emin Resulzade, Bakü, 1991, s. 146

Sonuç

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile meydana gelen gelişmeler bir anlamda ulus-devlet kavramı içerisinde somutluk kazanmaktadır. Sergilenen demokratik ölçütlerin işlevsellik kazanması laik ve modern toplumu inşa etme teşebbüsüyle başlayacaktır. Netice itibariyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sahip olduğu ulus-devlet karakterinin tarihsel kimliği, kültürel değerleri, evrensel müşterekleri ve dini inançları ihtiva eden teşviklerle var olabildiği adeta aşikâr olacaktır. Cumhuriyeti ilk olarak hazırlayan genel paradigma, maarifçilikten başlayarak farklı evrelerin getirdiği şartlarla siyasi ve toplumsal eğilimde kendisini göstermektedir. Azerbaycan toplumunun siyasi kimlik kazanması için tarihe ivme katan bu paradigma bir devlet olgusunun varlığıyla somutlaşmıştır. Özellikle İ. Gaspıralı, Y. Akcura ve A. Hüseyinzade üçgeninde şekillenen “Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık” kavramı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti örneğinde somutluk kazanarak, tarihi gelişmelerde yeni bir seyir alacaktır.

Özellikle “Türklük” kavramının ırka mı, kültüre mi, dile mi dayandırılması meselesi birçok problematik arayışları tartışmaların merkezine sürüklemiştir. Cumhuriyet ideali içinde kavramlaştırılan “Türklük” tanımı dil, kültür ve müşterek entelektüel hedeflerle şekillendirilerek, ulus-devlet problematikasıyla dikkate alınmıştır. İlk başlarda kongre dönemlerinden süregelen kimlik arayışı sorunu ancak “Müsavat” Partisi'nin kuruluşuyla çözüme kavuştuğunu nitelemek mümkündür. Bu bakımdan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dayandığı milli kimlik tanımı “Türklük” kavramı altında formüle edilmiş, meşru bir devlet politikası olarak benimsenmiştir. A. Hüseyinzade'nin 1905'ten itibaren savunduğu bu fikir* “Türk” kimliğine ya da şahsiyetine yeni bir boyut katmıştır. Bu düşünce akımı parlamenter yapı içinde tayin edici özelliklere sahip olmanın yanı sıra dil, kültür, din, fikir birliği, yurttaşlık, toplumsal dayanışma gibi kavramları sömürge kalıbından kurtarmıştır.

* A. Hüseyinzade'nin savunduğu “Türklük” kavramı, 1911-1912 tarihinde Z. Gökalp tarafından benimsenmiştir – (Ülken, a.g.e.,s. 391). 1918 yılında yayınlanan “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak” adlı kitapta Z. Gökalp, “Türklüğü” toplumsal bir etken olarak izah etmiştir. “Türklük” kavramı Z. Gökalp'a göre “...şuuraltı olanı şuur düzeyine çıkarmaktır - (Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak ve Doğru Yol, haz., Yusuf Çotuksöken, İstanbul, 1976, s. 28)

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunun en önemli yapıtlarında biri “vatandaşlık” hakkında kanun ve kadınlara tanınan seçim hakkı idi. 1919 yılında parlamento Müslüman Doğu halklarının tarihinde ilk defa kimliğinden ve cinsinden asılı olamayarak ülkenin bütün yurttaşlarına eşit şekilde vatandaşlık haklarının tanınması teminatını verdi. Tarihsel koşullar buna müsait olmasa da reformların uygun bir biçimde uygulanması işine hassasiyetle girilmişti. Çünkü güçlü bir biçimde dile getirilen eleştirilerin açıklığa kavuşturulacağı tek yer parlamento idi. Toplumunu özgür ve katılımcı hedeflere doğru cesaretle teşvik etmek için parlamento kurumu itici bir gücüydü. Tüm toplumsal katmanları kapsayan problematik meseleler hukuk ve yasa çalışmalarıyla çözülmeye çalışılıyordu. Konunun teorik tarafına hassaslıkla eğilen A. Ağaoğlu gibi entelektüeller meselenin özünü modernleşmede görür ve parlamenter bir siyasi ortamın milli ilerleme için kaçınılmaz bir şart olduğunu savunuyordu.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti milli devlet zirvesine vardığı noktada ulus-devlet kavramının tüm özelliklerini gerçekleştirebilme iradesini gösterdiği aşikârdır. Parlamenter sistemin kılavuzluğunda dünyanın gelişmiş halklarının sıralarına eşit bir zeminde katılmanın yolları aranmıştır. Birlikçi ve dayanışmacı bir yaklaşımla toplumun tarihsel geçmiş bağlarını modernleşme olgusuyla uzlaştırarak devlet kuruculuğunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Cumhuriyet kurucuları yeni devlet anlayışında toplumsal gerginlikleri artıracak ihtimalleri bile tepkiyle karşılamışlardır. “Vatandaşlık” ve “ülke” kavramı parlamentonun toplanmasıyla birlikte güçlenip ve yaygınlık kazanmıştır. Diğer taraftan ülke bağımsızlığı ve toprakların kurtuluşu için yapılan mücadele ulus-devlet itimadını temin edebilme gayesini izlemiştir. Ayrıca rasyonalist bir yoldan ilerleyerek modern hukuk düzenlemelerinde esas alınan mülkiyet hakkının tanınması meselesi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ayırt edici özelliklerinden biridir. Bu özellik neticesinde ülkenin sosyal-ekonomik gelişimi için yeni fırsatlar doğmuş ve geleneksel toplum yapısından modernleşmeye doğru bir eğilim başlamıştır.

Kaynakça

Abbasov, İlham, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Tarafından Kabul Edilmiş Hukuki Aktlar", *Kaspi*, 22 Aralık 2016.

Abdullayeva, A. (ed.), *Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı: Hasan Bey Zerdabi* – 170, Bakü 2012.

Abdullayeva, Terane, *Azerbaycan Edebi Fikrinde Batıcılık Meyilleri (XX. Yüzyılın Başları)*, Bakü 2014.

Ağayev, Yusuf-Ahmedov, Sebuhi, *İstiklal Yürüşü*, Bakü 2009.

Akçura, Yusuf, *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, der. Sakin Öner, İstanbul 1978.

Aliyarlı, Süleyman, *Tarihimiz: Açıklanmamış Mevzuları İle*, Bakü 2012.

Allahverdiyev, V-Mehtiyev, Ş, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü 1990.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu 1918-1920 (Stenografik Raporları), 1. Cilt, Bakü 1998.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, I. Cilt, Bakü 2004.

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul 1975.

Caferov, Vasif, "Cumhuriyet Parlamentosunda Vatandaş Cemiyeti Kuruculuğu", *Ekspress*, 10 Mart 2017.

Carr, Edward Hallett, *Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, I. Cilt. çev. Orhan Suda, İstanbul 2006.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999.

Efendiyev, Macit, *Soçineniya*, II. Cilt, Bakü 1990.

Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul 2015.

Figes, Orlando, *Nataşa'nın Dansı: Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, İstanbul 2009.

Gafarov, Vasif-Şükürov, Giyas, *Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri Esasında)*, Bakü, 2017.

Gaspıralı, İsmail, *Seçilmiş Eserleri II*. Cilt, haz. Yavuz Akpınar, İstanbul 2004.

Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul 2016.

Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak ve Doğru Yol*, haz. Yusuf Çotuksöken, İstanbul 1976.

Göyüşov, Altay, *Azerbaycan'da İttihadçılık*, Bakü 1997.

Guluyev, Musa, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde Milli Devletçilik Meseleleri", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 95. Yıl Dönümüne Dair Respublika Bilim Konferansının Belgeleri*, Bakü 2014.

Hasanov, Cemil, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde (1918-1920)*, Bakü, 1993, 42

Hamidova, İlahe, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Milli Siyasetinin Teorik Problemleri*, Bakü 1995.

Hüseynov, Haydar, *Azerbaycan'da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, Bakü 2007.

İbrahimzade, Fuzuli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunun Faaliyeti", *Kaspi*, 24 Mayıs 2018.

İskenderov, Anar, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: Uğurlar ve Problemler", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 95. Yıl Dönümüne Dair Respublika Bilim Konferansının Belgeleri*, Bakü 2014.

İskenderov, Anar, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Yaranması ve Onun Tarihimizde Yeri", *Strateji Tahlil*, Sayı 1/2, (2018).

Kanlıdere, Ahmet, *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, Eskişehir 2013.

Kasımzade, Feyzulla, *XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakü 1956.

Kasımov, Celal, *Cumhuriyetin Tehlikesizlik Organları*, Bakü, 2018.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987.

Landau, M. Jacob, *Pantürkizm*, çev. Mesut Akın, İstanbul 1999.

Mahmudov, Yakup, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Türk-İslam Dünyasında İlk Demokratik, Hukuki ve Dünyevi Devlet İdi", *Halk Gazetesi*, 29 Mayıs 2016.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 2015.

Mehmetzade, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara 1991.

Neciyev, Elçin, *Kafkaslarda Türk Katliamı*, Emre Yayınları, İstanbul 2006.

Paşayev, Atahan, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, Bakü 2001.

Ramsaur, Ernest E. *Jön Türkler 1908 İhtilâlinin Doğuşu*, çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, İstanbul, 2011.

Recepli, Gazanfer, *Azerbaycan Tarihi: Oçerkler*, Bakü 2013.

Resulov, Asker (ed.), *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Kurucuları (Oçerkler ve Makaleler)*, Bakü 2018.

Resultzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul 1990.

Resultzade, Mehmet Emin, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1991.

Resultzade, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, İstanbul 1993.

Resultzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Problemi*, Ankara 1996.

Rüştü, Türker, *Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında*, Bakü 2008.

Süleymanov, Mehman, *Kafkasya İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü 1999.

Süleymanov, Mehman, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Harp Tarihi*, I. Cilt, Tahran 2014.

Swietochowski, Tedeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920)*, çev. Nuray Mert, İstanbul 1998.

Şahin, Enis, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002, s. 110

Şahin, Enis, *Diplomasi ve Sınır*, İstanbul, 2005.

Topçubaşov, Ali Merdan Bey, "Azerbaycanlılarla Bolşeviklerin Müsademesi, Ermenilerle Bolşeviklerle Beraber Hareketi", *Azerbaycan Elimler Akademiyasının Haberleri Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi*, No. 3, Bakü 1990.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 2014.

Yagublu, Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade*, Bakü 1991.

Yaguplu, Nesiman, *Müsavat Partisinin Tarihi*, Bakü, 1997.

Yagublu, Nesiman, *Bakü'nün Kurtuluşu*, Bakü, 2008.

Yagublu, Nesiman, *Kafkasya İslam Ordusu Azerbaycan'da*, Bakü, 2013.

Yagublu, Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Ankara 2015.

Yüceer, Nâsır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara, 1996.

Zenkovsky, A. Serge, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, çev. Ali Nejat Ongun, Ankara 2000.

Araştırma Makalesi / Research Article

Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin İran Elçiliği (1807-1808)*

Melike Sarıkçıoğlu* - Mertcan Güngör**

(ORCID ID: 0000-0001-7915-3285 / 0000-0001-8944-6575)

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
26.02.2020	11.08.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sarıkçıoğlu, M., Güngör, M., "Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin İran Elçiliği (1807-1808)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 928-953.

APA: Sarıkçıoğlu, M., Güngör, M. (2020). Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin İran Elçiliği (1807-1808). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 928-953.

Öz

Rusya 18. yüzyıldan itibaren askeri ve siyasi alanda kendini dünya politikasında göstermeye başlamış ve özellikle Akdeniz'e inme politikası nedeniyle Osmanlı Devleti'nin ve İran'ın ortak düşmanı durumuna gelmişti. Napolyon'un Avrupa siyasetinde etkin hale gelmeye başlamasıyla Rusya ile Fransa arasında oluşan politik çatışmaların şiddeti günden güne artmıştı. Durum bu olunca 1807 yılında, Feth Ali Şah ve Napolyon'un girişimleriyle Rusya'ya karşı Osmanlı, İran ve Fransa arasında üçlü ittifak oluşturma çabaları başlamıştır. Ancak bu çabalara Osmanlı Devleti sıcak bakmamaktaydı. Çünkü

---

* "Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin İran Sefaretnameleri (Transkripsiyon-İnceleme)" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, msarikcioglu@mu.edu.tr.

PhD.- Faculty Member, Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters, Department of History, Turkey.

** Araştırmacı, Türkiye, mrtcngngr58@gmail.com.

Researcher, Turkey.

Fransa 1798'de Mısır'ı işgal etmesi sonucunda Osmanlı Devleti nezdinde güvenilirliğini kaybettirmişti. Fransa'nın Rusya ile barış yapması halinde, kurulması planlanan ittifakın Osmanlı topraklarını tehlikeye sokacağı düşünülmüştür. Ayrıca Osmanlı Devleti, kısa süre önce İran'da yönetimi ele geçirmiş olan Kaçar Hanedanı ile çeşitli sorunlar yaşamaktadır. Özellikle İran'ın Fransa ile müttefik olma olasılığı Osmanlı Devleti'ni endişelendirmiştir. Durum bu olunca Seyyid Mehmed Refi Efendi, İran ile Fransa'nın arasını açması ve İran ile Osmanlı Devleti arasında süren olayları görüşmesi için Mayıs 1807'de İran elçisi olarak görevlendirilmişti. Refi Efendi'nin bu görev esnasında İran'a yolcuğu ve elçiliği dönemindeki faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir. Çünkü Refi Efendi'nin elçiliği sırasındaki edindiği izlenim ve bilgileri o dönem için Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı yürüttüğü politikada yol gösterici olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İran, Fransa, Rusya, Seyyid Mehmed Refi Efendi.

Seyyid Mehmed Refi Efendi's Ambassadorship of Iran (1807-1808)

Abstract

From the 18th century onwards, Russia began to show itself as a political and military policy. Particularly due to Russia's ideology of stroke in the Mediterranean, It became the common enemy of the Ottoman Empire and Iran. Trilateral alliance efforts between the Ottomans, Iran and France have begun. However, the Ottoman Empire did not take good care of these efforts. Because the Ottoman state does not trust France and Iran. When this is the case, Refi Efendi opened the gap between Iran and France, In May 1807, he was sent as an envoy to Iran to discuss the events between Iran and the Ottoman Empire. Refi Efendi returned to Istanbul in January 1808. In the meantime, he wrote two curses, which he had seen during his voyage and told about his activities in Iran.

Keywords: Ottoman, Iran, France, Russia, Seyyid Mehmed Refi Efendi

Giriş

Devletlerarası ilişkilerde elçiler önemli görevleri yerine getirirler. Bu nedenle gerek elçilerin faaliyetlerinin, gerek dönemin politikasının ve siyasi olaylarının anlaşılması adına, elçiler veya elçilerin maiyetindeki kişilerin verdikleri bilgi ve görüşler önemli kaynaklardır. Bu bağlamda

Refi Efendi'nin de 1807–1808 tarihler arasındaki İran elçiliği, dönemin Osmanlı-İran ilişkilerini anlama açısından büyük önem arz etmektedir.

Refi Efendi'nin bu dönemde İran'a elçi olarak gönderilme nedenlerinin daha iyi anlaşılması ve değerlendirilebilmesi için Osmanlı Devleti'nin hem İran hem Avrupa devletleriyle var olan ilişkilerinden kısaca söz etmek gerekir. Çünkü Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin İran'a gönderilmesinin nedenleri ve Refi Efendi'nin gerçekleştirdiği faaliyetlerin amaçları, Osmanlı Devleti'nin hem Avrupa devletleri hem de İran'a karşı yürüttüğü dış politikayla ve gelişen siyasi olaylarla bağlantılıdır.

Osmanlı Devleti'nin dış politikası, Avrupa'da meydana gelen sosyal, askerî ve siyasi olaylara bağlı olarak, zaman içinde büyük değişikliklere uğramıştır. Yakınçağ'ın başlarında geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti, Fransız İhtilali'nden kısa sürede etkilenmiştir. Napolyon, gösterdiği pek çok başarının ardından, güttüğü siyaset doğrultusunda, kıta Avrupası'nda yenemediği İngiltere'nin sömürge yollarını, özellikle Hint yolunu keserek zora sokmak gayesiyle¹, Osmanlı toprağı olan Mısır'ı işgal etmişti.² Osmanlı Devleti, Mısır meselesinin üstesinden gelmek için İngiltere ve Rusya ile birlikte hareket etme yoluna gitmiş ve kısa süre sonra, Rusya ve İngiltere ile ittifak antlaşmaları yapmıştı.³ Bu antlaşmalarla Rusya Akdeniz'de ticari ve iktisadi çıkarlar temin etmiş İngiltere ise Fransa'nın Hindistan'a yönelmesine engel olmuştu. Osmanlı ise Doğu Akdeniz'den Fransızları uzaklaştırmanın yolunu bulduğu gibi bu sırada Rusların kendilerine bir savaş açma ve bir tarafta Fransa diğer tarafta Rusya ile savaşma ihtimalini bertaraf etmişti.⁴

Fransızların Mısır'ı işgaline bu ittifakın faaliyetleri neticesinde 30 Ağustos 1801'de son verilmiş ise de, bu defa da Osmanlı Devleti müttefikleriyle karşı karşıya kalmıştır. Zira Ruslar, Fransızlardan alınan

¹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Beşinci Baskı, İstanbul 2000, s.80.

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Ankara 1988, s.21.

³ Mehmed Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası -Küçük Kaynarca'dan Tanzimata (1774-1839)", *Türk Dış Politikası -Osmanlı Dönemi-*, C. II, Editör: Mustafa Bıyıklı, İstanbul 2008. s.104.

⁴ Karal, *a.g.e.*, C. V, s.35-36.

Yunan adalarına ve Adriyatik'teki adalara yerleşmek istemiş, İngilizler ise Mısır'dan çıkmak istememişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti yönünü Fransızlara çevirmek zorunda kalmıştır.⁵ 25 Haziran 1802'de Osmanlı ile Fransa arasında imzalanan Paris Barış Antlaşması aynen kabul edilmiş, böylelikle Mısır, işgalden önce olduğu gibi tümüyle Osmanlı Devleti'nin idaresinde kalmıştır.⁶ Böylece Paris Antlaşması ile Mısır'ın işgalinden doğan pürüzler halledilmiş ve Osmanlı-Fransız ilişkileri tekrar dostluk yoluna girmiştir.⁷

Osmanlı Devleti bu gelişmelerin sonucunda 6 Şubat 1806'da Napolyon'un imparatorluğunu tanımış ve ilişkiler tekrar Fransa ile gelişmeye başlamıştır.⁸ Osmanlı Devleti için Rus tehlikesi daima gündemdedir ve Fransa, Rusya ile İngiltere'nin siyasi manevralarına karşı kullanılabilir bir denge unsurudur. Fransa-Osmanlı yakınlaşması doğal olarak İngiltere ve Rusya nezdinde iyi karşılanmamış ve Rusya Osmanlı topraklarına saldırmış karşılık olarak Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş ilan etmiştir.⁹ Yakınçağ'ın başlarında Osmanlı Devleti yukarıda görüldüğü üzere devletlerarası ilişkilerde oldukça dikkatli davranmıştır. Bir devletin gücünü diğerinin gücüyle alt etmeyi hedeflemiş böylelikle ince bir denge politikası yürütmeye çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Batı'da ilişkileri bu minval üzere iken, İran'da hanedan değişikliği olmuştur. 1795 senesinde Kaçar Hanedanlığına mensup olan Ağa Muhammed Han'ın tahta oturmasıyla İran'da Kaçarlar devri başlamıştır.¹⁰ Ağa Muhammed Han tahta geçtiğinde Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya Osmanlı ile İran arasındaki eski

⁵ Yalçinkaya, *a.g.e.*, s.104-107.

⁶ İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara 1999, s.334-336.

⁷ Karal, *a.g.e.*, C. V, s.46.

⁸ Yalçinkaya, *a.g.e.* s.108.

⁹ Karal, *a.g.e.*, C. V, s.50-54.

¹⁰ Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, İstanbul 2006, s.67.

anlaşmalara bağlı kalınacağını ve dostluğun devam ettirilmesinden yana olduğunu bildirmiştir.¹¹

Kafkasya'yı stratejik olarak hayli önemli gören İran bu bölgede çeşitli faaliyetlerde bulunuyordu. Örneğin 1800 yılında Tebriz'in yönetiminde bulunan Şehzade Abbas Mirza¹² emrindeki yirmi bin kişilik orduyla Hoy ve Revan civarına seferler yapmıştı.¹³ Osmanlı Devleti ayrıca bu dönemde Osmanlı-İran ilişkilerini etkileyen iç meselelerden olan Vehhabilerin saldırgan faaliyetleri ve Baban Sancağı meselesi ile uğraşmak zorunda kalmıştı.¹⁴ Osmanlı Devleti, İran ile bu konuları diplomatik yolla çözmeye çalışıyordu.

Osmanlı ve İran arasında sorunlar bu şekilde sürerken bu iki devletin ortak düşmanı olan Rusya, Balkanlar ve Kafkasya üzerinden Akdeniz'e inip, Basra ve Hint Okyanusu'na ulaşarak sömürge alanını genişletmeyi amaçlamaktaydı.¹⁵ Ayrıca İngiltere sömürgesi haline getirdiği Hindistan'dan, askeri ve siyasi alanda güçlenen Fransa ve Rusya'yı uzak tutmak istemektedir.¹⁶

Rusya'nın 1801 yılında Gürcistan'ı işgal etmesi üzerine Feth Ali Şah da 1804'te Rusya'ya savaş ilan etmek zorunda kalmıştı.¹⁷ Osmanlı Devleti de Napolyon'un İmparatorluğunu tanıdıktan sonra hem Rusya hem de İngiltere ile bir harbin içine düşmüştü. Fransa, Osmanlı ve İran arasında bir üçlü ittifak gerçekleştirmek gayesiyle çalışmalar yapmıştı.¹⁸ Ancak Osmanlı Devleti, Fransa'nın ittifak girişimlerine oldukça temkinli yaklaşmıştır. Bunun en belirgin nedeni Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne

¹¹ Yahya Kalantarı, *Feth-Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sonçağ Tarihi Kürsüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1976, s.18.

¹² Karadeniz, *İslahat Görünümlü İngiliz İşgali'nin Safhaları*, Ankara 2017, s.70.

¹³ Sıtkı Uluerler, "Osmanlı-İran Siyasi İlişkilerinde İran Şehzadesi Abbas Mirza'nın Rolü (1800-1833)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.22, S: 2, Elazığ 2012, s.309.

¹⁴ Mehmed Ali Büyükkaya, "Vehhabilik", *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi(DİA)*, C. 42, s.611; Uluerler, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri, s.121-122,127-128.

¹⁵ Uluerler, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri, s.81.

¹⁶ Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi*, s.76-77.

¹⁷ Kurat, a.g.e., s.50; Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah", *DİA*, C. 12, s. 451.

¹⁸ Gül Akyılmaz, III. Selim Döneminde Osmanlı Dış Politikası ve İç Politika Üzerindeki Etkileri, (Yayımlanmamış Profesörlük Çalışması), Konya 1995, s.105.

dost görünmesine karşın Mısır'ı ansızın işgal etmesidir.¹⁹ Ancak Feth Ali Şah böyle bir ittifaka dünden razıdır.²⁰ Rıza Han'ın faaliyetleri sonucunda Fransa ve İran arasında Mayıs 1807'de Finkelstein Anlaşması imzalanmıştır.²¹ Rıza Han bu ittifaka Osmanlı Devleti'ni de dâhil etmek için Osmanlı ile görüşmelerde bulunmuştu. Bu görüşmelerde kendisine iki İslam devleti arasında doğal ittifak bulunduğu ve bu ittifak için anlaşma yapılmasının lüzumsuz olduğu gibi çeşitli cevaplar verilmiştir. Rıza Han'a bu meselelerle alakalı detaylı cevapların İran'a sefir tayin edilmiş olan Refi Efendi'ye anlatıldığı da bildirilmiştir. Mirza Rıza Han'a bu şekilde nazikçe karşılık verilerek ittifak teklifi geri çevrilmiştir.²² Bu arada Fransa'nın Rus ordularını Friedland'da yenmesi ile Fransa ile Rusya arasında 9 Temmuz 1807'de Tilsit Antlaşması imzalanmıştır.²³ Tilsit Antlaşması, Napolyon'un İran'a karşı yürüttüğü siyasette de değişikliğe gitmesine neden olmuştur.²⁴ Dolayısıyla Tilsit Antlaşması'yla birlikte Fransa, Osmanlı ve İran arasında üçlü ittifakın kurulma ihtimali ortadan kalkmıştır. Böylece Fransa ittifak girişimini siyasi bir hamle olarak kullanarak Rusya'yı barışa zorlamayı başarmıştır.

1. Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin Hayatı

Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin hayatı ve memuriyeti hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Babası Çavuşan-ı Dergah-ı Âli'den Said Çavuş'tur.²⁵ Refi Efendi'nin ne zaman, nerede doğduğu bilinmemektedir. Refi Efendi'nin mühürlerinde yer alan "es-seyyid" ibaresine göre onun seyyid bir aileden geldiği anlaşılmaktadır.²⁶ Refi Efendi, Mektub-i Kalem bürosundan yetişerek oldukça önemli

¹⁹Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.E.), 191/25.

²⁰Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi*, s.86; BOA., Hatt-ı Hümayun (HAT.), 161/6704.D; BOA., TS.MA.E., 191/25; Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi*, s.87.

²¹Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi*, s.87-88.

²²BOA., HAT., 1651/4.

²³Karal, *a.g.e.*, C. V, s.98.

²⁴Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi*, s.91-92.

²⁵BOA., Cevdet Timar (C.TZ.), 16/760.

²⁶BOA., Cevdet Hariciye (C.HR),153/7648.

mevkilerde görev almıştır.²⁷ Divan-ı Hümayun kâtipleri olarak bilinen Hâcegân-ı Divân-ı Hümayun²⁸ zümresinden olan Refi Efendi'ye²⁹ zeamet tevcihi yapılmış, böylece zeametli hâcegân arasına girmiştir.³⁰ Hâcegân-ı Divan-ı Hümayun'a ne zaman dâhil olduğunu bilemediğimiz Refi Efendi'nin³¹ 1785 dolaylarında kâtipliğe başladığı söylenilebilir.

Refi Efendi, memuriyet hayatı sürecinde çeşitli kişilerinin muhallefatinın (terekelerinin) tanzimiyle görevlendirilmiştir. Bunlardan biri de Filibeli Hüseyin Bey muhallefatinın görevlendirilmesidir.³² Bu görev sırasında zimmetine para geçirdiği yönünde iftiraya uğramıştır.³³ Daha sonra kendisine başka görevler verildiği göz önünde bulundurulursa bu iftiradan temize çıktığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca Refi Efendi, Rikab-ı Hümayun Defterdarı'nın hizmetinde ve Mektub-ı Defteri çalışanları arasında yer almıştır. Bunların yanında Ordu-yu Hümayun ve Mehterhane-i Amire'nin mühimmat tanziminin idaresiyle görevlendirilmiştir.³⁴ İran sefirliğine atanmasından evvelki bir tarihte Arnavut İskenderiyesi'ne ve Belgrat'a görev için gitmiştir.³⁵ Ayrıca 1807'deki sefaretinden önce de Tahran'da bulunduğu dair Mufassal Sefaretname'de bilgi yer almaktadır.³⁶ İran sefirliğine atandığında kendisine küçük ruznamecilik tevcih edilmiş³⁷ sefreti sona erdikten sonra da bu görevde bulunmaya devam etmiştir.³⁸ İran'dan döndükten sonra IV. Mustafa'nın cülusunu bildirmek üzere Nemçe'ye (Avusturya'ya) sefir olarak tayin edilmesi söz konusu olmuş³⁹ ise de, bu görevde bulunduğu dair bir bilgiye ulaşamamıştır. 1809/1810

²⁷ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Tamamlayıp yayımlayan: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1968, s.204.

²⁸ Mehmed İpşirli, "Hâcegân", *DİA*, C.14, İstanbul 1996, s.430.

²⁹ BOA., HAT., 161/6707.

³⁰ BOA., C.TZ., 16/760.

³¹ BOA., TS.MA.E., 318/34.

³² BOA., TS.MA.E., 318/34; BOA., TS.MA.E., 318/19.

³³ BOA., TS.MA.E., 318/34.

³⁴ BOA., C.TZ., 16/760.

³⁵ Mufassal Sefaretname, vr.5b.

³⁶ Mufassal Sefaretname, vr.9a.

³⁷ BOA., HAT, 161/6706.

³⁸ BOA., TS.MA.E., 366/15; BOA., TS.MA.E., 299/15.

³⁹ BOA., HAT., 1359/53414; BOA., HAT., 1279/49585; BOA., HAT., 1273/49396.

yılında Filibeli Rüstem Ağa'nın muhalefatına (terekesine) memur edilmiş ve Filibe'de vefat etmiştir.⁴⁰

2.Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin Görevi

İran, Fransa-Osmanlı ve İran arasında üçlü ittifakın kurulması için görüşmelere başlanması ve çeşitli meselelerin müzakere edilmesi isteğiyle, Osmanlı tarafından bir elçinin İran'a gönderilmesini talep etmişti.⁴¹ Buna ilave olarak Osmanlı Devleti'nden, Feth Ali Şah'ın veziri olan Mirza Şefi'ye gönderilecek mektubun önemli bir kişi tarafından getirilmesi konusunda ısrarcı olmuşlardır. Durum bu olunca Seyyid Mehmed Refi Efendi Osmanlı Devleti tarafından İran elçisi olarak görevlendirilmiştir.⁴² Refi Efendi'nin görünürdeki görevi kendisine verilen mektupları götürmektir. Nitekim Mufassal Sefaretname'nin Kütahya nüshasının müstensih notunda Refi Efendi'nin İran'a namerelik⁴³ görevi ile gittiği bilgisine yer verilmiştir.⁴⁴ Mütercim Asım, konuyla ilgili Rusya'nın İran topraklarına el uzatması ve Şirvan'ı istilaya başlaması üzerine Fransa'nın teşvikiyle üçlü ittifak anlaşması yapmak ve padişahın mektubunu ulaştırmak için Refi Efendi'nin İran'a elçi olarak gönderildiğini nakletmiştir.⁴⁵ Cevdet Paşa da Refi Efendi'nin ittifak tesisi için İran'a gönderildiğini kaydetmiştir.⁴⁶

Ancak Osmanlı Devleti, Fransa'nın ittifak oluşturma girişimlerini ve İran'da yürüttüğü faaliyetleri tehlikeli bulmuştur. Zira Rıza Han, Fransa'dan döndükten kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti, Fransa'nın Rusya ile sulh yoluna gittiği haberini almıştır. Bu günlerde 1806 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı devam etmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, Fransa'nın Rusya ile birlikte Osmanlı topraklarına saldırma

⁴⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, (Tertib-i Cedid), C.IX, İstanbul 1309, s.111; Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi*, C.I, (Neşre Hazırlayan: Ziya Yılmaz), s.260; BOA., TS.MA.E., 1307/79.

⁴¹ Muhtasar Sefaretname, vr.25b.

⁴² Mufassal Sefaretname, vr.24b-25a.

⁴³ Nameres: Görevi, yalnızca mektup götürmek olan elçilere verilen isimdir. Bu kişilerin temsili sıfat ve yetkileri bulunmamaktadır. Bk.: Unat, *a.g.e.*, s.19.

⁴⁴ Mufassal Sefaretname, vr.1b.

⁴⁵ Mütercim Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, C.II, s.125.

⁴⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C.VII, İstanbul 1309, s.223-224.

ihtimali üzerinde durmuş ayrıca Fransa'nın İnan ile ittifak yaparak Osmanlı'ya saldırma ihtimalini de göz önünde bulundurmuştur.⁴⁷

Osmanlı devlet adamları, Fransa-İnan ittifakının Osmanlı-İnan ilişkilerinde hiçbir sorun yaratmasa bile araya soğukluk sokacağını düşünmüşlerdir. Bununla birlikte Fransa'nın hileli siyasetinin dünyaca bilindiği, yüzeysel olarak düşünülse bile Fransa'nın İslam âleminin tabii düşmanı olduğunun anlaşılacağı dile getirilmiştir.⁴⁸ Ayrıca Fransa'nın bu politikasıyla ilgili olarak padişah tarafından Fransa'nın Osmanlı Devleti ve İnan arasına fitne sokmasının uzak bir ihtimal olmadığı açıkça belirtilmiştir.⁴⁹ Fransa'nın böyle bir fitne ile Osmanlı topraklarını, Rusya'nın ise İnan topraklarını işgal edebileceği de düşünölmüştür.⁵⁰ Bu ihtimaller doğrultusunda Mütercim Asım ve Ahmet Cevdet Paşa'nın naklettiklerinin aksine, Refi Efendi'ye gizli görev olarak Fransa ile İnan arasında yapılan ittifakın iptalini sağlamak gayesiyle İnan'da faaliyetlerde bulunma görevi de verilmiştir.⁵¹

Konunun oldukça hassas olması nedeniyle akıllıca düşünölüp buna göre hareket edilmesi, Fransa ile İnan'ın aralarının soğutulması, İnan ile Osmanlı arasındaki kadim dostluk ve iki devletin de İslam dinine mensup olmaları vurgulanarak Osmanlı-İnan dostluğunun takviye edilmesi hedeflenmiştir. Refi Efendi'den bu minval üzere hareket etmesi istenmiş bu faaliyetleri gizlice sürdürmesi ve İnan'da bulunan Fransa elçilerine durumu belli etmemesi bildirilmiştir.⁵² Osmanlı Devleti diğer taraftan Fransa'daki gelişmeleri takip ederek, Fransa'da bulunan Osmanlı elçisi Vahid Efendi'den gelen bilgiler doğrultusunda Refi Efendi'nin faaliyetlerine yön vermiştir.⁵³ Ayrıca Refi Efendi Osmanlı-İnan arasında diğer bir sorun olan Vehhabi meselesine değinmemesi, Baban Abdurrahman Paşa meselesini görüşmesini ve Feth Ali Şah'ın şahlığının tasdiki konusunda ısrar edilirse, Şah'ın

⁴⁷ BOA., TS.MA.E.,191/25.

⁴⁸ BOA., TS.MA.E.,191/25.

⁴⁹ BOA., HAT., 1357/53193.

⁵⁰ BOA., TS.MA.E., 191/25.

⁵¹ BOA., HAT.,1357/53193; BOA., TS.MA.E.,191/25.

⁵² BOA., TS.MA.E., 191/25.

⁵³ BOA., HAT., 1357/53193.

Osmanlı Devleti'ne mektup göndererek şahlığının tanınmasını istemesi gerektiği belirtilmiştir.⁵⁴

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, İran ve Fransa ile oluşturulması olası bir ittifakı İran ve Fransa'ya güvenmediği için sakıncalı bulmuştur. Bu durumda Refi Efendi'nin, ittifak tesisi için değil Osmanlı Devleti'nin çıkarlarının korunması gayesiyle ittifakı engelleyici faaliyetler yürütmesi ve Osmanlı ile İran arasındaki meseleleri görüşmesi amacı ile İran'a gönderilmiş olduğu söylenebilir.

3.Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin İran'a Yolculuğu

Refi Efendi, görev için bu yolculuğa 23 Mayıs 1807 tarihinde çıkmıştır.⁵⁵ Refi Efendi ve maiyetindekiler İran'a doğru yola çıkmadan önce yolculukta gerekli olacak malzemeleri tedarik etmişlerdir. Bunun ardından yüklerini taşımak ve binmek için Erzurum ve Kars'tan satın aldıkları kırk baş hayvanın yanında dört tane yedek hayvan ve hayvanlarla ilgilenecek birkaç seyis ile birlikte yola çıkmışlardır. Yusuf Ziya Paşa, Refi Efendi ve maiyetinin korunması için yüz kişiden oluşan bir askeri birlik tayin etmiştir.⁵⁶ Refi Efendi 11 Ağustos 1807 tarihinde Kars'tan hareket ederek 1 Eylül 1807 tarihinde Şehzade Abbas'ın ordugâhına varıncaya kadar yirmi iki günlük bir yolculuk yapmıştır.

Refi Efendi ve maiyetindekiler Kars'tan yola çıktıkları gün geceyi Yüzcü Taifesi'nin bulunduğu mevkide geçirmişlerdir. Ertesi gün buradan yola çıkarak Nahcivan-ı Fars'a ulaşmışlardır. 12 Ağustos gecesini Nahcivan-ı Fars'ta, ertesi geceyi ise Hacıbayram köyünde geçirmişlerdir. 14 Ağustos günü sabah erken saatlerde Hacıbayram köyünden hareket etmişler aynı gün Kelekakima adlı köye ulaşmışlar ve burada altı gece konaklamışlardır.⁵⁷

Refi Efendi ve beraberindekiler 20 Ağustos günü Kelekakima'dan yola çıkmışlardır. Karasu kazasının yakınında bulunan Revan hanı ve Serdar Hüseyin Han'ın ordusuna yaklaştıklarında kırk, elli asker ve bir rehber tarafından karşılanmışlardır. Refi Efendi, "kaç at" adı verilen, at üzerinde iken ateş edip hedef vurmaya yönelik bir oyunun, karşılama

⁵⁴ BOA., Ali Emiri Mustafa IV. (AE.SMST.IV), 1/34.

⁵⁵ Muhtasar Sefaretname, vr.19b-20b.

⁵⁶ Muhtasar Sefaretname, vr.30b.

⁵⁷ Muhtasar Sefaretname, vr.30b-31a.

merasiminde sergilendiğini belirtmektedir. Refi Efendi ve beraberindekiler kendilerinin karşılamaya gelenlerin eşliğinde Hüseyin Han'ın ordugâhına ulaşmışlardır. Refi Efendi ordugâha ulaştıkları gün yani 20 Ağustos'ta akşam yemeği esnasında Hüseyin Han ile sohbet ettiklerini bildirmiştir. Hüseyin Han bu sohbet sırasında Refi Efendi'ye, Yusuf Ziya Pařa'nın emrine uygun olarak hareket edeceğini, din dűřmanlarının ortadan kaldırılması için gayret göstereceğini söylemiştir. Refi Efendi, Hüseyin Han'ın kavmi arasında cesur bir kimse olarak tanındığını söylese de onu ekři suratlı, içkiye dűřkün, kendini övmeyi seven, alçak ve utanmaz bir kiři olarak nitelendirmekten çekinmemiştir.⁵⁸

Bu ordugâhta üç gece konaklayan Refi Efendi ve maiyetindekiler 23 Ağustos günü yola çıkmışlardır. Güzergâhları üzerinde ve Hüseyin Han'ın ordugâhına bir saat uzaklıkta bulunan Üçkilise adlı Ermeni mabedine ulaşmışlar ve gerçeleştirilmekte olan Pazar Ayinini seyretmişlerdir. Bu sırada Hüseyin Han'ın beraberindekiler ile birlikte av bahanesiyle buraya gelerek gurubun Nahcivan'a ulaşıncaya kadar geriden gizlice takip ederek onları Beyazıt ve Hoy dağlarında bulunan eşkiyaların saldırılarından korumak istemişlerdir.⁵⁹

Refi Efendi ve beraberindekiler 23 Ağustos gecesini Evlühanelü adlı köyde geçirmiş ertesi gün İran tarafından gönderilen hediyelerle birlikte bir rehber buraya ulaşmıştır. Elçilik heyeti 24 Ağustos gecesini Hedelü köyünde, 25 Ağustos gecesini Miğrava köyünde, 26 Ağustos gecesini Nahcivan kasabasında, 27 Ağustos gecesini Gerger köyünde, 28 Ağustos gecesini Merter kasabasında geçirmiştir.⁶⁰

Refi Efendi, Alence adlı köye ulaştıklarında şehzade Abbas tarafından kendilerine mihmandar tayin edilen şehzade'nin eşikağası naibi Ulu Muhammed Bey'in yanlarına ulaşmıştır. Muhammed Bey kendilerini daha önce karşılamak üzere görevlendirilmesine rağmen diğer yolu takip ettiği için karşılaşmamışlardır. 30 Ağustos gecesini Alence köyünde geçirmişler ertesi gün Mecupınar adında bir Ermeni köyüne ulaşmışlardır. Bu köyde iken Refi Efendi, şehzade'nin vezirine

⁵⁸ Muhtasar Sefaretname, vr.31a-31b.

⁵⁹ Muhtasar Sefaretname, vr.31a-32b.

⁶⁰ Muhtasar Sefaretname, vr.32b-33b.

bir mektup yazıp, bir adamı ve Hüseyin Han'ın tayin ettiği mihmandar olan Ağa Hüseyin ile Şehzade Abbas'ın ordugâhına göndermiştir. 31 Ağustos gecesini Mecupınar köyünde geçiren Refi Efendi ve beraberindekiler, ordugâha bir saat mesafede bulunan bir tepeye ulaştıklarında, Şehzade'nin yasakçıbaşı olan Feth Ali Han Nuri'in maiyetindeki hanlar, mirzalar ve yüz kadar askeri ile birlikte karşılaşmışlardır. Bu karşılama merasimi sırasında da İranlılar "kaç at" adı verilen oyun ile at biniciliğindeki hünerlerini göstermişlerdir.⁶¹

Refi Efendi ve beraberindekiler bu karşılama töreninden sonra Şehzade'nin ordugâhına ulaşmışlardır.⁶² Ertesi gün, yani 2 Eylül günü ikinci vaktinde Refi Efendi, Şehzade ile görüşmeye çağırılmıştır. Refi Efendi önce Şehzade otağının bahçesinde bulunan gölgelikte Şehzade'nin veziri Mirza-i Bozork ile kısa süre sohbet etmiş, ardından Şehzade'nin otağına yönelmiştir. Kendisiyle birlikte Şehzade'nin otağına giren Eşikağası'nın, otağa girdiklerinde eğilerek selam verdiğini nakleden Refi Efendi, kendisinin Osmanlı adetlerine göre Şehzade'yi selamladığını anlatmaktadır. Daha sonra biraz daha ilerleyerek Şehzade'ye yaklaştıklarında ikinci defa selam vermişler, bunun ardından Eşikağası yüksek sesle Refi Efendi'yi tanıtmıştır. Mirza-i Bozork'un Refi Efendi'nin getirdiği mektubu yüksek sesle okumasının ardından Şehzade Abbas sağ tarafını işaret ederek Refi Efendi'yi çağırması, Refi Efendi ile yaklaşık iki saat sohbet etmiştir. Bu görüşmede Şehzade, Refi Efendi'nin hatırını sorduktan sonra memuriyetine sebep olan konuları görüşmüşlerdir. Şehzade Refi Efendi'ye güler yüzlü davranmış ve Refi Efendi de bu görüşmede Şehzade'nin kendisine yönelttiği sorulara gerektiği gibi cevap vermiştir. Refi Efendi, Şehzade Abbas ile yaptığı görüşmeyle alakalı bu şekilde özet bilgi vermekle yetinmiştir. Bu görüşmenin ardından çadırına dönmüştür.⁶³ Refi Efendi'nin yolculuğu hakkında verdiği bilgi buraya kadar olup 30 Ekim 1807'de İran'daki görevini tamamlayarak 20 Ocak 1808'de İstanbul'a dönmüştür.⁶⁴

⁶¹ Muhtasar Sefaretname, vr.33b-34a.

⁶² Muhtasar Sefaretname, vr.34a.

⁶³ Muhtasar Sefaretname, vr.35b-37a.

⁶⁴ Muhtasar Sefaretname, vr.19b-20b.

4.Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin Elçiliği

Refi Efendi İran'da bulunduğu süre zarfında Rusya, İngiltere, Fransa ve İran'ın takip ettikleri siyaseti izleyerek, bu siyasetlerinin altında yatan nedenleri bularak İstanbul'a bilgi vermiştir. Refi Efendi ilk başta İran'ın izlediği politika hakkında görüşlerini açıklamıştır. Bunlardan ilki Feth Ali Şah'ın, siyasi kuvvet kazanmak amacıyla, Osmanlı Devleti tarafından, şahlığının tanınmasını istemesidir. Refi Efendi, Feth Ali Şah'ın şahlığın tasdiki konusundaki isteğini, usul olduğu üzere Osmanlı Devleti'ne mektup ve hediyeler göndererek bildirmesi gerektiğini ancak İranlıların kibirli olduklarından Osmanlı'ya karşı çeşitli harp oyunlarına girişerek amaçlarına ulaşmaya çalıştıklarını bildirmiştir.⁶⁵ Refi Efendi, Feth Ali Şah'ın Osmanlı Devleti'nden hediye ve mektup gelmesinden şahlığının tasdikini, eğer bu olmazsa kendisinin kuvvet ve kudretinden bahsedilerek vezirine yazılan mektupta övölmesini umduğunu dile getirmiştir. Durum bu iken Osmanlı Devleti'nden gelen mektupta şahın vasıflarının dile getirilmeyip padişahın vasıflarına övgüyle yer verilmesi şahı oldukça sinirlendirmiştir. Bunun üzerine İran tarafı da Osmanlı Devleti'ne Refi Efendi ile gönderdiği mektupta Feth Ali Şah'ın vasıflarını abartarak dile getirmiştir.⁶⁶

Bundan başka veliahd Abbas Mirza ve vezir-i azam Mirza Şefi, Osmanlı Devleti'ne ve Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya elçiler göndererek çeşitli vaatlerle Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni ortaklığa çekmeye çalışmışlardır. Refi Efendi İran'ın bu girişiminin nedenini Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş halinde bulunması olduğunu, İranlıların hem savaşta ve hem de barış yapılması halinde Osmanlı Devleti'nden faydalanmak amacıyla olduklarını dile getirmiştir. Refi Efendi, Şehzade Abbas ve Mirza Şefi'nin ortaklık söylemlerine rağmen, Rusya'ya karşı Arpaçayı başında Osmanlı kuvvetleriyle birleşip, ittifak ile düşman üzerine yürüyeceklerine dair Yusuf Ziya Paşa ile yaptıkları anlaşmaya uymadıklarını bildirmiştir.⁶⁷

Refi Efendi İran'ın, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilan etmesiyle birlikte Rusya'yı gizlice Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmayı

⁶⁵ Mufassal Sefaretname, vr.1b-2b.

⁶⁶ Mufassal Sefaretname, vr.24a-24b.

⁶⁷ Mufassal Sefaretname, vr.1b-2b.

hedeflediğinden bahsetmiştir. Bu bağlamda İranlıların, Osmanlı topraklarında bulunan, İran ve Rusya'ya sınır olan Ahılkelek ve Kars kalelerine Rusya'nın saldırmamasını beklediklerini belirtmiştir. Refi Efendi, eğer bu gerçekleşirse İran'ı kuvvetli bir düşman olarak görmeyen ve İran'ı dilediği zaman yenebilecek veya barışa zorlayabilecek kuvvete sahip olan Rusya'nın tüm kuvvetini Osmanlı Devleti üzerine yönlendireceğini, İran'ın fırsattan istifade ederek kuvvetlerini Osmanlı Devleti üzerine gönderebileceğini dile getirmiştir. Bunun yanında İran'ın hileli siyaseti sonuç vermez ise, Fransa ve Osmanlı'nın Rusya ile yapacağı barışa İran'ın ortak olma düşüncesinde olduğunu dile getirmiştir.⁶⁸

Refi Efendi Napolyon'un, Ruslar işgal ettikleri toprakları asıl sahiplerine iade etmedikçe onlarla barış yapmam dediği söylentilerine ve Fransa ile Osmanlı arasında Rusya'ya karşı ortaklık kurulması yolundaki söylemlere İranlıların inandığı ve bu ortaklığa dâhil olarak fayda sağlamak istediğini belirtmiştir. Refi Efendi, İran'ın bu nedenle Fransa ile yakınlık kurmaya çalıştığı Napolyon'un ise, sonucunda çaresi bulunamayacak gizli ve açık, emel ve faaliyetlerine İran'dan faydalanarak başlamaya çalıştığı, bu sebeple İran'a yakın görüldüğünden söz etmiştir. İranlıların ise Hıristiyan devletlerle yakın ilişki içinde bulunmadıkları için onları tanımadıklarını, Fransızları kendi taraflarına çektiklerini düşünerek onlara gönüllerinin istediğini yaptırabileceklerini sandıklarını hatta Avrupa sanayisinin İran'da yaygınlaştırılabileceğini düşündüklerini, bu nedenle Fransa'ya ardına elçiler gönderdiklerini belirtmiştir. Refi Efendi, İranlıların fikirlerini bu şekilde dile getirdikten sonra Fransızların tutumlarına ilişkin bilgi vermek amacıyla Fransa konsolosu ve tercümanı ile Tahran'da yaptığı gizli görüşmeden söz etmiştir. Görüşme esnasında bu iki kişi, Refi Efendi'ye, İranlıların Napolyon'un istediği gibi aptal, yalancı ve uğruna eziyetli işlere girişmeye değmeyecek bir halk olduğunu alaycı bir dille söylemişlerdir.⁶⁹

Refi Efendi kendisine verilen görev gereği İran ile Fransa'nın arasını soğutmaya çalışmıştır. Refi Efendi, Azerbaycan'ın bir bölümünün Rusya'nın işgali altında bulunduğundan ve Rusya'yı, topraklarından

⁶⁸ Mufassal Sefaretname, vr.2b-3a.

⁶⁹ Mufassal Sefaretname, vr.3b-4b.

çıkarmaya gücü olmayan İran'ın ittifak nedeniyle Fransa askerlerini de topraklarına sokmasının Osmanlı Devleti için iyi sonuçlar doğurmayacağından bahsetmiştir. İran'ın, Osmanlı Devleti'ne karşı kin ve nefret beslediğini dile getiren Refi Efendi, Osmanlı Devleti için İran ile savaşmanın zor olmayacağını ancak Rusya ve Fransa'nın İran topraklarında birleşip Osmanlı Devleti'ne saldırması halinde Osmanlı Devleti'nin bu kuvvetli düşmanlar karşısında zor duruma düşeceğini bildirmiştir. Refi Efendi bu nedenlerden dolayı İran ile Fransa'nın arasını soğutmaya çalıştığını belirtmiştir.⁷⁰

Refi Efendi, İranlıların göz göre göre ülkelerini elleriyle yabancılara teslim ettiklerini dile getirmiştir. Bu sakıncalı duruma engel olmak amacıyla, Veziriazam Mirza Şefi ve Eminü'd-devle Muhammed Hüseyin Han-ı İsfehani ile ve devlet erkânı ile yaptığı görüşmelerde bu durumun tehlikelerini dile getirdiğini kaydetmiştir. Refi Efendi, görüştüğü bu kişilere, Rusların yaptıkları sözleşmelere uymamalarıyla tanınıyor olsalar da uluslararası hukuka uygun hareket ettiklerinden, Napolyon'un ise her ne yaparsa kendi faydası için yaptığı ve onun fiiline ve sözüne güvenmenin doğru olmayacağını vurguladığını belirtmektedir.⁷¹

Refi Efendi, Mirza Şefi ile arasında bu meselelerle ilgili geçen bir tartışmanın Mirza Şefi'nin, Refi Efendi'ye Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya ne amaçla rağbet ettiği sorusunu yöneltmesi üzerine başlamıştır. Refi Efendi, Osmanlı Devleti'nin daima kâfirler ile savaş halinde olduğu için kimi Avrupa devletlerine dost göründüklerini, ancak onlara karşı tedbiri elden bırakmayıp öngörülü hareket ettiklerini ve onları dost olarak görmedikleri için bir menfaat ummadıklarını söyleyerek cevap vermiştir. Refi Efendi'nin bu tartışmayı aktarırken, Mirza Şefi'nin kendisini Platon'dan daha bilgin sanan bir kimse olmasına karşın fesatçı ve fena biri olduğunu vurgulaması oldukça dikkat çekicidir.⁷²

Bu arada Şehzade Abbas Mirza, Fransa elçisi General Gardanne ile birkaç gün müzakere yaptıktan sonra Refi Efendi ile görüşmüştür. Şehzade, Refi Efendi'ye Fransa, Osmanlı topraklarından asker geçirmek

⁷⁰ Mufassal Sefaretname, vr.4b-5a.

⁷¹ Mufassal Sefaretname, vr.5a-5b.

⁷² Mufassal Sefaretname, vr.7a-8a.

isterse Osmanlı Devleti'nin buna razı olup olmayacağını sormuştur. Refi Efendi, kendisinin siyasi meselelerden habersiz olduğunu ve bu soruya kesin bir cevap veremeyeceğini Şehzade'ye bildirmiş ve daha önce Rusya'nın, Osmanlı topraklarından asker geçirme isteğinde bulunduğu, Osmanlı Devleti'nin ise buna müsaade etmediği şeklinde söylentiler duyduğunu eklemiştir. Buna karşılık Şehzade Abbas, Refi Efendi'ye Fransa'nın asker geçirme teklifine Osmanlı Devleti'nin razı olmasının uygun olmayacağını söylemiştir.⁷³

Şehzade, Napolyon'un İngiltere'den intikam almak için Hindistan üzerine sefer yapacağı ve sonra ele geçirilen toprakları İran'a bırakacağı vaadinde bulunması nedeniyle Hindistan'a sefer yapmak konusunda Refi Efendi'nin görüşünü öğrenmek istemiştir. Refi Efendi bu konuda, henüz İran topraklarından Rus askerleri çıkartılmamışken Hint topraklarına sefer düzenleyerek barışı, savaşa tercih etmenin iyi sonuç vermeyeceğini söylemiştir.⁷⁴

Şehzade İran topraklarında Rus askerinin bulunmasından duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ve Osmanlı Devleti'nin Rusya ile hala barış yapamadığını, meselelerin kördüğüm olduğunu söylemiştir. Refi Efendi buna karşılık olarak Osmanlı Devleti'nin Rusya ile barış yapmaması halinde savaşa devam edebileceğini beyan etmiş buna ilave olarak Rusya ile İran'ın barış yapıp düşmanı aradan çıkarabileceğini söylemiştir. Şehzade buna karşılık Allah'ın müminlerin yardımcısı olduğunu söyleyerek konuyu değiştirmiştir.⁷⁵ Refi Efendi, İran toprağı olup Rus işgali altında bulunan Şuse, Benbek ve Gümrü İran'da kalmak üzere, Tiflis, Şimahi, Şirvan ve Timukapı derbendini Rusya'ya bırakmayı İran'ın kabul etmesi halinde Fransa'nın bu şartları Rusya'ya kabul ettirmeye çalışarak Rusya ile İran arasında barış yapılmasına aracı olmayı vaat ettiğini bildirmiştir.

Refi Efendi, Fransa'nın İngiltere'den intikam almak için düzenleyeceği Hindistan seferi sırasında İran topraklarından Fransa askerinin geçirmesine razı olunması halinde Hindistan'dan alınan toprakların İran'a bırakacaklarını General Gerdanne'nin Şehzade'ye

⁷³ Mufassal Sefaretname, vr.8a-9a.

⁷⁴ Mufassal Sefaretname, vr.9b-10a.

⁷⁵ Mufassal Sefaretname, vr.10b-11a.

bildirdiğini beyan etmektedir. Bu halde İnan'ın Hindistan'dan aldığı toprakları Rusya'ya vererek Rusya'yı barışa ikna edebileceğini Gadanne'nin dile getirdiğini nakletmiştir.⁷⁶

Mehmed Refi Efendi bu elçiliği esnasında sadece siyasi konuları değil ayrıca Feth Ali şah ve şehzade Abbas'ın kişilikleri ve faaliyetleri hakkında da izlenimlerinden söz etmiştir. Örneğin Refi Efendi, Feth Ali şah'ın tüm niyet ve faaliyetinin evlenme, süslenme, hazine biriktirme, övünme, kibirlenme ve hükmü altındaki halka zulmetmek olduğunu söylemiştir. şehzade Abbas'ı ise oldukça genç olmasına karşın adeta bir yaşlı gibi nefsine düşkünlükten, süslü elbiseler giyinmekten ve yeni binalar yapmaktan sakınan, tüm vaktini savaş hazırlığı ve ava vakfetmiş, hükümdarlığa meyilli ve ülkesinin topraklarını genişletmeye çalışan bir kimse olarak tanımlamıştır. Refi Efendi, şehzade'nin, Rusya ve Fransa'dan getirdiği asker ve mühendisler vasıtasıyla eğitilmiş asker yetiştirmeye çalıştığını ve Osmanlı Devleti'nden tüccarlar aracılığıyla satın alınan bakır ve demirden top ve gülle döktürdüğünü yazmıştır. Refi Efendi, şehzade'ye gönderilen Muhammed Han döneminden kalmış yirmi otuz parça top ve havana ilave olarak şehzade'nin kırk elli parça obüs, çarha ve havan topu yaptırıldığını bildirmektedir. Bunların yanında top ve cephane arabaları ve barut üretimine başlandığı bilgisine de yer vermiştir. Refi Efendi, şehzade'nin, sayısı üç bin kadar olan "soldat" (Almanca: asker) adı verilen askerlerini Avrupai tekniklere göre yetiştirdiği bilgisini de eklemiştir.⁷⁷

Refi Efendi siyasetin dışında İnan'ın iç meseleleri hakkında da bilgi vermiştir. İnan topraklarında maden rezervi bulunmadığı için İnan'da fulus adıyla anılan, insanların elinde çokça bulunan bakır para başta olmak üzere bakır, demir ve kurşundan üretilen tüm ürünlerin hammaddesini İnan'ın Osmanlı Devleti'nden satın almasıdır. Bunun yanında İnan'da kesilen altın ve gümüş paraların hammaddesinin ise Osmanlı Devleti'nin ve diğer devletlerin paralarından karşılıdığını belirtmiştir. Bu bağlamda Refi Efendi, İnan'a bu madenlerin satılması ve Osmanlı parasının geçişi engellenirse İnan'da silah ve harp malzemeleri üretiminin duracağı gibi para dahi darp edilemeyeceğini söyleyerek İnan'a maden satışının engellenmesinin Osmanlı Devleti için uygun

⁷⁶ Mufassal Sefaretname, vr.11a-11b.

⁷⁷ Mufassal Sefaretname, vr.12a-13a.

olacağı yönünde fikir beyan etmiştir.⁷⁸ İran'da cizye, öşür, gümrük, ve maden vergileri olmadığı için Feth Ali Şah'ın ahaliye ağır vergiler yüklediği, zulmettiği ve istifçilik yaptığından bahsetmiştir. Refi Efendi, Feth Ali Şah'ın bu yaptıklarının, zalimlikleriyle bilinen Haccac ve Dahhak'ın dahi aklına gelemeyeceği yönündedir. Ayrıca, Şah'ın bu tavrının asıl nedeninin İranlıların, Ruslar ile uzlaşıp kendine ihanet edecekleri şüphesinden kaynaklanmaktadır. Şah'ın, aşağılanan ve fakir kalan askerlerin mal elde etme ve övgüye mazhar olma ümidiyle kendisi için savaşmaya mecbur kaldıkları düşüncesindedir. Böylelikle güçsüz kalan hanların Şah'a isyana teşebbüsten çekindiklerini söyleyen Refi Efendi, devlet ricali arasında Şah'ın ölümünden sonra çocukları arasında taht kavgası başlayacağı yolunda söylentileri olduğunu bildirmiştir.⁷⁹

Refi Efendi, han ve nüfuz sahibi kişilerin isyan çıkartmasından çekinen Feth Ali Şah'ın bu kişilerin çocukları veya aileleri arasından birilerini rehin aldığını ve buna bağlı olarak han ve hakimlerin her yıl, Nevruz'da peşkeş adı altında yapmayı taahhüt ettikleri meblağı bizzat Şah'a ödediklerini bildirmiştir. Refi Efendi, İran'a iltica eden Baban Abdurrahman Paşa'ya da Şah'ın aynı muameleyi yaptığını, Abdurrahman Paşa'nın bu meseleden dolayı oldukça kederli olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca kendisine, Abdurrahman Paşa'nın oğlunun iadesi için gerekli görüşmeleri yapmasının tembih edildiğini belirten Refi Efendi, konuyu önce Şehzade Abbas'a ve vezirine açmış ise de, onlar bu meselenin Tahran'da görüşülmesi gerektiğini söylemişlerdir. Refi Efendi bunun üzerine, konuyu Tahran'da Mirza Şefi ile görüşmüştür. Refi Efendi, Mirza Şefi'e tarihten örnekler vererek, bu konunun halledilmemesi halinde iki devlet arasına fesat gireceğinden bahsetmiştir. Refi Efendi, Abdurrahman Paşa'nın Mahmud Bey adındaki büyük oğlunun iade edilmiş olduğunu ancak küçük oğlu Osman Bey'in Tahran'da alıkonulduğunu kaydetmiştir.⁸⁰

Refi Efendi, Bağdat Valisi Ali Paşa'nın, kethüdalık ve kaymakamlık rütbelerine sahip, aslen Gürcü olan Derviş Ağa'yı beraberine yüz kişi vererek, iki yüz elli kese değerindeki hediye ile birlikte Şah'a elçi olarak

⁷⁸ Mufassal Sefaretname, vr.13a-14a.

⁷⁹ Mufassal Sefaretname, vr.14a-15a.

⁸⁰ Mufassal Sefaretname, vr.15b-18b.

göndermiştir. Buna ilave olarak, Ali Paşa'nın ölümü üzerine Bağdat valiliğini elde etmek isteyen Süleyman Paşa'nın, henüz yolda olan Derviş Ağa'ya bir mektup yollamıştır. Refi Efendi, Derviş Ağa'dan yedi, sekiz gün sonra Tahran'a ulaşmış ve Derviş Ağa'nın memuriyet sebebini araştırmıştır. Derviş Ağa'nın görevinin komşuluk ilişkileri ve Abdurrahman Paşa meselesiyle bağlantılı olduğunu söylemesine karşın, Refi Efendi asıl görevinin Süleyman Paşa'nın Bağdat valiliğine getirilmesi için İran'dan yardım istemek olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında Süleyman Paşa'nın Tahran'a gönderdiği birkaç enderun ağasının niyetlerinden tam olarak haberdar olunmamasına rağmen bu ağaların Süleyman Paşa'nın Bağdat valiliğine getirilmesi için İran'dan destek gelmesi halinde her sene Şah'a hediye gönderileceği vaadinde bulunmuşlardır.⁸¹ Feth Ali Şah'ın hedefi Bağdat ve Basra gibi İran sınırına yakın olan Osmanlı vilayetlerini ele geçirmektir. Refi Efendi bu vilayetlerin valilerinin İran'a meyletmelerinin Osmanlı Devleti için sakıncalı olacağını dile getirmiştir. Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini göstermek amacıyla bu vilayetlerin valilerinin geçmişten beri, her sene padişaha göndermekte oldukları hediyelerin gönderilmesinin ihmaline mahal verilmemesini önermiştir.⁸²

Sebgi (Sebki) ve Zulam isimli Kürt aşiretleri kış mevsiminde Kars, Beyazıt ve Van civarına yaz mevsiminde ise Hoy ve Revan civarına göç etmektedir. Böylece bu aşiretler hem İran tarafından hem de Osmanlı tarafından hak iddia etmiştir. Refi Efendi de buna ilave olarak sözü edilen aşiretlerin Osmanlı'ya ihanet etmeye başladıklarından bahsetmiştir. Refi Efendi'nin anlattığına göre, İran bu iki aşiretin beyleri olan Abdil Bey ile Hüseyin Bey'i ve Hoy hâkimi olan Karagöz Muhammed Han'ı Beyazıt'ta yağma faaliyetlerine girişmeleri için kışkırtmıştır. Ayrıca İran, Beyazıt Mutasarrıfı İbrahim Paşa'yı zorla kendi tarafına çekmek ve boyun eğdirmek amacıyla bu faaliyetlere girişirken İbrahim Paşa'nın, Abdil ve Hüseyin beyler ve Muhammed Han ile arasındaki husumetten faydalanmıştır. Yusuf Ziya Paşa'nın bu olaylar üzerine yağmalanan malların sahiplerine iadesini talep ettiğini belirten Refi Efendi, kendisine de girişimde bulunması için emir gönderdiğini eklemiştir. Refi Efendi yaptığı görüşmelerde Şehzade Abbas Mirza ve

⁸¹ Mufassal Sefaretname, vr.18b-20a.

⁸² Mufassal Sefaretname, vr.20a-20b.

vezirinin beş, altı sene önce Beyazıt'a kaçan İranlıların iadesine karşılık olarak gasp edilen malların sahiplerine iade edilmesine razı olduklarını dile getirmiştir. Bundan sonra, bu şartlara bağlı olarak Beyazıt'ta bulunan kırk, elli hane halkının İran'a gönderilmiş ve Beyazıt'ta gasp edilen mallar Hoy ve Revan'dan getirilerek sahiplerine dağıtılmıştır.⁸³

Refi Efendi elçiliği esnasında İran'ın barışa aykırı çeşitli tutum ve faaliyetlerinden de bahsetmiştir. Naklettiğine göre bunlardan birisi Cafer Kuli Han İran'dan kaçtıktan sonra gerçekleşmiştir. Cafer Kuli Han'ın damadı olan Beyazıt eski mutasarrıfı Mahmud Paşa, Cafer Kuli Han'ı Beyazıt'a bağlı Köroğlu Kalesi'ne yerleştirmiştir. Bunun üzerine İran, kaleyi koruma bahanesiyle burayı ele geçirmiştir. Bundan sonra kalenin çevresinde bulunan birkaç köyde ahaliye İranlılar zulmettiği gibi sınır bölgesini vergiden muaf tutarak İran reayasının buraya rağbet etmesini sağlanmaya çalışmışlardır.⁸⁴ Refi Efendi'nin Tahran'da bulunduğu sırada, Şehzade Abbas'ın asker göndererek Hakkari'ye bağlı olan Car nahiyesine saldırdığını, İranlıların burada ahaliden zorla vergi toplayıp iki yüz kişiyi esir aldığını kaydetmiştir. Esir edilen kişilerin Tebriz'de müzayede yoluyla satıldığını belirten Refi Efendi, İran'dan bu olay sırasında gasp edilenlerin iadesini istediğini dile getirmiştir. Ayrıca, bu tür meselelerin merkeze bildirilmesinin valilerin uhdesinde olduğunu ve yaşanan olayın Erzurum Valisi Osman Paşa marifetiyle çözülme olasılığı bulunduğu için bu olayı merkeze bildirmekten kaçındığını eklemiştir.⁸⁵

Ayrıca Refi Efendi bu görev esnasında İranlıların kendisine layık olduğu ilgiyi göstermediklerini dile getirmiştir. Ancak Şah ile görüşme yapmamasının nedenini soran diğer devletlerin elçilerine, kendisinin özel elçi olmadığını yalnızca Mirza Şefi'ye mektup getirdiğini, bu durumda Şah ile görüşmesine gerek olmadığını ve İranlıların kendisine umduğundan fazla ilgi gösterdiklerini söylediğini kaydetmiştir. Refi Efendi Tahran'a gittiğini, Şah'ın büyük oğlu ve Tahran hakimi olan Şehzade Hasan Ali Mirza ile görüştüğünü dile getirmiştir.⁸⁶

⁸³ Mufassal Sefaretname, vr.21a-22a.

⁸⁴ Mufassal Sefaretname, vr.22b.

⁸⁵ Mufassal Sefaretname, vr.22b-23b.

⁸⁶ Mufassal Sefaretname, vr.24b-25b.

Elçi İran'dan ayrılırken İranlılara karşı hiçbir konuda mağlup olmamış her soruya uygun cevaplar vermiş ve resmi veda töreni ile İstanbul'a doğru yola çıkmıştır.⁸⁷

5.Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifak Kararı

Refi Efendi İran'a elçi olarak tayin edildiğinde kendisine Küçük Ruznamecilik tevcih edilip hilat giydirildikten sonra bir an önce yola çıkması emredilmiştir.⁸⁸ Refi Efendi'ye yol harcı olarak yirmi bin kuruşluk sehim⁸⁹ kaimesi ita olunmuş ancak sehim kaimesinin satılamaması nedeniyle kendisine cebelü emvalinden yirmi bin kuruş verilerek yola çıkması sağlanmıştır.⁹⁰ Ayrıca Refi Efendi'ye, varlığından haberdar olduğumuz, ancak içeriğine ulaşamadığımız bir talimatname⁹¹ ve Şehzade Abbas ile veziri Mirza-i Bozork'a ve Vezir-i Azam Mirza Şefi'ye ulaştırması için yazılmış mektuplar verilmiştir.⁹² Refi Efendi 23 Mayıs 1807 Cumartesi günü İstanbul'dan Tahran'a gitmek üzere, yola çıkmıştır.⁹³ 1 Eylül 1807 günü Şehzade Abbas'ın ordugâhına varmış, ertesi gün Şehzade ile görüşme yapmış ve Şehzade'ye gönderilen mektubu teslim etmiştir. Buradaki faaliyetlerinden sonra Tahran'a ve oradan Tebriz'e geçmiştir.⁹⁴ 30 Ekim 1807 tarihinde memuriyetini tamamlayıp, Şah tarafından, IV. Mustafa'nın cülusunu tebrik ve ittifak tesisi için görüşmeler yapmak üzere gönderilen,⁹⁵ Şeyhül-İslam Seyyid El-Hacc Ağa İbrahim ile birlikte 20 Ocak 1808'de İstanbul'a ulaşmıştır.⁹⁶ Böylece Refi Efendi yaklaşık sekiz ay süren görevini tamamlamıştır.

İran Elçisi Ağa İbrahim, İstanbul'da ittifak görüşmeleri için girişimde bulunduğunda, İstanbul bu teklife nasıl karşılık vereceğini tartışmıştır.

⁸⁷ Mufassal Sefaretname, vr.25b-26a.

⁸⁸ BOA., HAT., 161/6706.

⁸⁹ Sehim: Faizi aydan aya alınmak üzere devlet hazinesine ikraz olunan paraya karşılık olarak alınan resmi senede verilen addır. Bk.: Mehmed Zeki Pakalın, "Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü" C.3, İstanbul 1993, s.144.

⁹⁰ BOA., C.HR., 154/7684.

⁹¹ Muhtasar Sefaretname, vr.25b; BOA., HAT., 1362/53712; BOA., HAT., 161/6706.

⁹² Mütercim Ahmed Asım, *a.g.e.*, C.I, s.97; Muhtasar Sefaretname, vr.25b.

⁹³ Muhtasar Sefaretname, vr.19b.

⁹⁴ Mufassal Sefaretname, vr.8a.

⁹⁵ BOA., HAT., 252/14301; BOA., AE.SMST.IV., 1/34.

⁹⁶ Mütercim Ahmed Asım, *a.g.e.*, C.II, s.112.

İttifak oluşturulmasını sakıncalı bulan Osmanlı Devleti, bu teklifi nazikçe geri çevirmenin yollarını aramıştır. İbrahim Efendi'nin ittifak konusunda tam yetkiyle gönderilmemiş olması, buna bağlı olarak müzakerelere başlansa dahi Ağa İbrahim'in İran'a gidip gelmesinin en az iki ay sürecek olmasının Osmanlı'ya vakit kazandıracağı düşünülmüştür.⁹⁷

Refi Efendi, İran'dan dönüşünden sonra, 5 Şubat 1808 tarihinde, elçiliği ile ilgili takriri padişaha sunmuştur.⁹⁸ Ağa İbrahim'in ittifak teklifini görüşmek üzere ordu mensuplarının da bulunduğu mecliste Refi Efendi'nin takriri okunmuş ve ittifak meselesi bu takrire bağlı olarak müzakere edilmiştir. Bu mecliste Osmanlı Devleti'nin daha evvel çeşitli ittifaklara dâhil olduğu ve bunlardan pek fayda sağlanmadığı içinde bulunulan durumda herhangi bir devletle ittifak yapılmasının uygun olmadığı belirtilmiştir. Bununla birlikte İran ile şu halde ve gelecekte bir ittifak içinde bulunulmasının Osmanlı Devleti'ne zarar vereceği vurgulanmıştır.⁹⁹ İran'ın Osmanlı Devleti'ne sunduğu ittifak teklifinde, savaşa ve barışta birlikte hareket etme, devletlerden birinin dostu diğerinin de dostu, birinin düşmanı diğerinin de düşmanı olması yer almaktadır.¹⁰⁰ Bu fikrin İranlılara ait olmadığı, Fransa'nın İran'a bu şekilde fikir vererek onları teşvik ettiğinin muhtemel olduğu, toplantı esnasında dile getirilmiştir. Bu hususta Fransa'nın geçen seneden beri bu faaliyet içinde olduğu vurgulanmıştır. Bundan başka Osmanlı Devleti'nin tek başına, Rusya ile barış yapma ihtimali olursa, İran ile yapılacak ittifakla bu barış ihtimalinin ortadan kalkacağı dile getirilmiştir.

Toplantının devamında İran'ın Rusya'ya mukavemet edebilecek askeri güçten yoksun olduğu ve İran'da hiçbir maden bulunmadığı için Osmanlı Devleti'nden bakır ve demir gibi madenler gitmedikçe üretmeye çalıştıkları top ve havanların vücuda getirilmesinin mümkün olmayacağı, ayrıca İran halkının şahtan nefret ettiği, bu konuların Refi Efendi'nin raporunda dile getirdiği vurgulanmıştır. Ancak İran'ı

⁹⁷ BOA., HAT.,1356/53125.

⁹⁸ BOA., HAT., 1417/57961. Mufassal Sefaretname bu takririn bir kopyası niteliğindedir, takririn tamamı günümüzde mevcut değildir.

⁹⁹ BOA., AE.SMST.IV., 1/34.

¹⁰⁰ BOA., HAT.,1356/53125.

kırmamak gayesiyle iki İslam devletinin birbirinin doğal müttefiki olduğunun elçiye bildirilmesi uygun bulunmuştur.

Diğer bir konu olan Feth Ali Şah'ın şahlığının Osmanlı tarafından tanınması meselesinde Şah'ın Osmanlı Devleti'ne mektup göndererek talebini belirtmesi gerektiğinin Refi Efendi vasıtasıyla İran'a bildirilmesine rağmen Şah bundan geri durmuştur. Şah'ın bu tarz davranmasına rağmen ittifak meselesinin ortadan kaldırılması amacıyla Feth Ali Şah'a şah unvanıyla hitap edilen name-i hümayun gönderilmesinin uygun olacağı düşünölmüştür.¹⁰¹ Böylece ittifak teklifi geri çevrilirken İran ile ilişkileri zedelemekten uzak durulmaya çalışılmıştır.

Sonuç

Napolyon, Osmanlı Devleti ve İran'ın Rusya ile savaş içinde olmasını fırsat bilerek kendi siyasi ve askeri faaliyetlerine yön vermek amacıyla Osmanlı ve İran nezdinde ittifak girişiminde bulunmuştur. Osmanlı Devlet adamları, Fransa'nın bu girişimini siyasi bir hile olarak değerlendirmiştir. Fransa'nın asıl amacının bu faaliyetler sayesinde Rusya ile ittifak yapıp Osmanlı Devleti'ne saldırmak olduğunu düşünmüşlerdir. Ayrıca Osmanlı Devleti siyasi sorunlar yaşadığı İran'ın böyle bir ittifaka katılma olasılığını da gözden uzak tutmamıştır.

Bu ihtimallerden dolayı Osmanlı Devleti, Fransa ile ittifaka yanaşmadığı gibi İran'ın da Fransa ile ittifak yapmasını sakıncalı bulmuştur. Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti, İran elçilerinin, ittifak görüşmelerini yürütmesi için Osmanlı Devleti'nden İran'a elçi gönderilmesini istemesini de fırsat bilerek, Refi Efendi'yi İran ile Fransa'nın arasını bozması için gizli görevle İran'a elçi olarak göndermiştir. Refi Efendi, İranlı devlet adamlarına Fransa ile ittifak yapılmasının sakıncalarını anlatarak ittifakın gerçekleşmemesi için elinden gelen çabayı göstermiştir. Refi Efendi İran'da iken Fransa gizlice Rusya ile Tilsit Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmada hem Osmanlı Devleti'nin hem İran'ın aleyhinde maddeler üzerinde mutabık kalınması üçlü ittifakı imkânsız kılmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin, Refi Efendi aracılığıyla İran ile Fransa'nın arasını bozma girişimlerinde haklı olduğunu göstermiştir.

¹⁰¹ BOA., AE.SMST.IV., 1/34.

Refi Efendi, İran ile Fransa'nın arasını açmaya çalışmanın yanında başka görevler de ifa etmiştir. Osmanlı Devleti, İran'ın ittifak teklifinde bulunmasından istifade ile Abdurrahman Paşa meselesini ve Feth Ali Şah'ın şahlığının tasdiki meselelerini de kendi siyasetine uygun olarak çözüme kavuşturmayı amaçlamıştır. Refi Efendi bu konular üzerine de faaliyetler yürütmüştür.

Ayrıca Osmanlı Devleti Refi Efendi vasıtası ile İran'ın, Osmanlı Devleti'ne karşı bu dönemde yürüttüğü siyaset, İran devlet adamlarının mizacı, İran'ın iç meseleleri ve Osmanlı-İran sınırında yaşanan olaylar gibi çeşitli konularda da bilgi sahibi olmuştur. Refi Efendi'nin elçiliği Osmanlı-İran ilişkileri üzerinde etkili olmuştur. Bunun en önemli göstergesi de İran elçisi Ağa İbrahim'in getirdiği ittifak teklifine verilecek cevabın görüşüldüğü toplantıda alınan kararlara Refi Efendi'nin görüşlerine atıfta bulunulmasıdır.

Bunun yanı sıra İran, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş halinde bulunmasını fırsat bilerek, Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin yardımını temin etmek ve Feth Ali Şah'ın şahlığının tanınmasını sağlamak üzere, Osmanlı Devleti'ne ardı ardına elçiler göndermiştir.¹⁰²

Refi Efendi'ye göre Napolyon'un İran'ın ittifak teklifine olumlu bakmasının nedeni Hindistan'a tasallut etmiş olan İngiltere ile İran arasındaki dostluk ve ticareti kesip bu yolla İran'ı kuvvetten düşürmektir. Böylece Napolyon bu faaliyetleri sonucunda Ruslarla ittifak yaparak İran'a saldırmak ve İran'ı Ruslarla paylaşmak gibi hedeflerine ulaşmayı amaçlamıştır.¹⁰³

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (B.O.A.)

Ali Emiri Mustafa IV. (BOA., AE.SMST.IV): 1/34.

Cevdet Hariciye (BOA., C.HR): 153/7648; 154/7684.

Cevdet Tımar (BOA., C.TZ.): 16/760.

¹⁰² Muhtasar Sefaretname, vr.23a-24b.

¹⁰³ Muhtasar Sefaretname, vr.23b.

Hatt-ı Hümayun (BOA., HAT.): BOA., HAT., 1362/53712; 161/6704.D; 161/6706; 161/6707; 252/14301; 1273/49396; 1279/49585; 1356/53125; 1357/53193; 1359/53414; 1417/57961; 1417/57962; 1651/4.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (BOA.,TS.MA.E.): 191/25; 318/34; 366/15; 318/34; 318/19; 1307/79.

Kitap ve Makaleler

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, (Tertib-i Cedid) C.IX, İstanbul 1309.

Akyılmaz, Gül, *III. Selim Döneminde Osmanlı Dış Politikası ve İç Politika Üzerindeki Etkileri*, (Yayımlanmamış Profesörlük Çalışması), Konya 1995.

Büyükkaya, Mehmed Ali, "Vehhabilik", *DİA*, C.42, s.611-615.

İpşirli, Mehmed, "Hâcegân", *DİA*, C.14, İstanbul 1996, s.430-431.

Kalantarı, Yahya, *Feth-Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sonçağ Tarihi Kürsüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1976.

Karadeniz, Yılmaz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, İstanbul 2006.

Karadeniz, Yılmaz, *Islahat Görünümlü İngiliz İşgali'nin Safhaları*, Ankara 2017.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara 1988.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara 1970.

Mütercim Ahmed Asım, *Asım Tarihi*, C.II.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.

Saray, Mehmed, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara 1994.

Saray, Mehmed, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara 2006.

Seyyid Mehmed Refi Efendi, *İran Sefaretnamesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, Demirbaş No: K 37.

Seyyid Mehmed Refi Efendi, *İran Sefaretnamesi*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Demirbaş No: T 1246/3.

Seyyid Mehmed Refi Efendi, *İran Sefaretnamesi*, Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi, Arşiv No: 831.

Seyyid Mehmed Refi Efendi, *İran Sefaretnamesi*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yer No: Y/53-1.

Seyyid Mehmed Refi Efendi, *İran Sefaretnamesi*, Yazma Eserler Kurumu Millet Kütüphanesi, Arşiv No: AETRH 823/1.

Soysal, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara 1999.

Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi*, C.I, (Neşre Hazırlayan: Ziya Yılmaz) İstanbul 2008.

Uçarol, Rifat *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul 2000.

Uluerler, Sıtkı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2009.

Uluerler, Sıtkı. "Osmanlı-İran Siyasi İlişkilerinde İran Şehzadesi Abbas Mirza'nın Rolü(1800-1833)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.22, S.2, Elazığ 2012, s.308-319.

Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Tamamlayıp yayımlayan: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1968.

Yalçınkaya, Mehmed Alaaddin "Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası –Küçük Kaynarca'dan Tanzimata(1774-1839)", *Türk Dış Politikası –Osmanlı Dönemi-*, C. II, Editör: Mustafa Bıyıklı, İstanbul 2008.

Yazıcı, Tahsin, "Feth Ali Şah", *DİA*, C.12, s.451-452.

Araştırma Makalesi / Research Article

Mehmed Nuri Efendi'nin Londra (1834-1836) ve Paris (1836-1837/1839-1841) Elçilikleri*

Özlem Sonay*

(ORCID ID: 0000-0002-9065-8548)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

13.03.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

27.05.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sonay, Ö., "Mehmed Nuri Efendi'nin Londra (1834-1836) ve Paris (1836-1837/1839-1841) Elçilikleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 954-975.

APA: Sonay, Ö. (2020). XIX. Yüzyıla Kadar Edirne'de Görülen Salgın Hastalıklar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 954-975.

Öz

Bu çalışmanın amacı, daimî elçiliklerin kurulduğu dönemde, Osmanlı Devleti'nin devletlerarası denge siyasetinde diplomasiyi kullanarak kendi yerini belirlemeye çalışmasını, 1834-1836 yılları arasında Londra ve 1836-1837 ile 1839-1841 yılları arasında Paris elçiliği yapmış olan Mehmed Nuri Efendi'nin yazdığı raporlara dayandırarak anlatmaktır. Bu çerçevede çalışmamızda, onun bizzat kaleme aldığı raporlar ağırlıklı olmak üzere tetkik eserler ve makaleler kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin söz konusu tarihlerde

---

* Bu makale, Mehmed Nuri Efendi'nin Londra (1834-1836) ve Paris (1836-1837/1839-1841) Elçilikleri isimli yüksek lisans tezinin çeşitli bölümlerinin derlenmesi ve yeniden gözden geçirilmesi ile oluşturulmuştur. Bkz. Özlem Sonay, "Mehmed Nuri Efendi'nin Londra (1834-1836) ve Paris (1836-1837/1839-1841) Elçilikleri", Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2018.

* Doktora Öğrencisi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, osonay41@gmail.com.

PhD Candidate, Bolu Abant İzzet Baysal University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Turkey.

İngiltere ve Fransa ile olan siyasi, diplomatik ve ekonomik ilişkileri Mehmed Nuri Efendi'nin göndermiş olduğu raporlar üzerinden açıklanmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin uyguladığı diplomasi politikası ve denge siyasetinin yakından izlenmesine imkân bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Nuri Efendi, Londra, Paris, Elçi, Diplomasi.

Ambassadorships of Mehmed Nuri Efendi in London (1834-1836) and Paris (1836-1837/1839-1841)

Abstract

The purpose of this study was to determine her by using diplomacy in inter-state balance policy own place, based to the reports were written by Mehmed Nuri Efendi who served as on ambassador in London between 1834-1836 and between 1836-1837/1839-1841 in Paris. In this context, in our study the reports outhored by Mehmed Nuri Efendi himself, chronical works and many sources have been used. Political, diplomatic and economic relations with England and France during the Ottoman Empire period explained via the reports sent by Mehmed Nuri Efendi. Thus, the diplomatic policy and the balance politics of the Ottoman Empire was possible to be monitored more closer.

Keywords: Mehmed Nuri Efendi, London, Paris, Ambassador, Diplomcy.

Giriş

Diplomasi, etimolojik olarak diploma kelimesinden türetilmiş bir kelimedir ve anlamı ise “*üzerinde imza bulunan kâğıt, belge*”dir. Bu bağlamda diplomasi kelimesi, devleti tarafından kendisine diploma verilen yüksek dereceli memurun dış işlerinde yapmakla mükellef olduğu vazife manasındadır.¹ Diplomasi, tarih boyunca devletlerarası ilişkileri şekillendiren dış politikayı yürütme aracı olarak kullanılmıştır. Devletlerin diplomasiyi kullanma şekilleri, içinde buldukları siyasal, ekonomik ve teknolojik şartlardan ayrı düşünülemez. 13. yüzyılın sonunda kurulus 20. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdüren Osmanlı Devleti de bu süre içerisinde kullandığı diplomasi yöntemini, içinde bulunduğu şartlara göre pek çok kez değiştirmiştir. Özellikle 15.

¹ Ali İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul, 2007, s. 9.

yüzyılda İstanbul'un alınmasıyla dünyanın en büyük güçlerinden biri haline gelen Osmanlı Devleti, uyguladığı tek yanlı dış politika ile de bu gücünü göstermiştir. Hiçbir devleti kendine eşit güçte görmediğinden diplomatik münasebetlerde de bu devletler nezdinde sürekli olarak temsil edilmeyi küçüklük saymıştır. Ancak diğer devletlerin Osmanlı'da temsilci bulundurmalarına izin vermiş ve ilişkileri bu yolla devam ettirmiştir.²

18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti, değişen siyasi, ekonomik ve teknolojik şartları dolayısıyla uluslararası politikadaki eski nüfuzunu kaybetmiş, karşılıklı ve sürekli diplomasinin önemini idrak etmiştir. Bu doğrultuda yabancı devletlerde yaşanan gelişmelere ilişkin doğrudan ve güvenilir bilgi sahibi olmak, aynı zamanda da Osmanlı Devleti'ni Batılı devletler topluluğunun dışında bırakmamak gerekçeleriyle Avrupa başkentlerinde daimi elçilikler açılmış ve sürekli temsilciler bulundurulmuştur. Bu temsilcilerden biri de Londra ve Paris'te elçilik yapan Mehmed Nuri Efendi'dir.

Mehmed Nuri Efendi, divan kaleminden yetişmiş bir devlet adamıdır. Reisülküttap yardımcılığı, Londra ve Paris elçiliği, Hariciye Müsteşarlığı, Hariciye Nazırlığı vekilliği, Balta Limanı Ticaret Antlaşmasında Osmanlı temsilciliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur. 1843'te İran ile sınır belirlenmesiyle meşgulken Erzurum'da vefat etmiştir.³

Londra Elçiliği (1834-1836)

Osmanlı Devleti, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa muhalefetine karşı kendisine ancak İngiltere'nin yardım edebileceğini düşündüğünden burada bulunan elçisinin çalışmalarına büyük önem vermekteydi. Bu nedenle o sıralarda Londra'da elçi bulunan Namık Paşa'nın, dış politikayı iyi bilmediği gerekçesiyle Londra elçiliğinde değişiklik yapılmasına karar verilmiş, bunun yerine liyakatli, devlet

² Savaş, a.g.e., s.13.

³ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Yeni Yazıya Aktaran: Ahmet Hezarfen- Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 819, 884, 910.; Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmani*, İstanbul, 1996, s.1272.; Rükneddin Akbulut, *Beylikçi Nuri Mehmed Efendi'nin Londra Sefaret-i Mahsusası (1250-1252) ve Paris Büyük Elçilikleri (1252-1253 ve 1255-1257) Hakkında Mezuniyet Travayı*, Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1940, s. 8-9.

işlerinde tecrübeli ve uluslararası politikaya hakim bir kişi olan Mehmed Nuri Efendi uygun görülmüştür.⁴ Yapılan ani görev değişikliği İngiltere ve Rusya'nın dikkatini çekmiş; İngiltere, Mehmed Nuri Efendi'yi Rusya'nın adamı olarak görürken, Rusya ise kendisine karşı İngiltere ile bir ittifak yapmak için görevlendirildiğini düşünmüştür. Osmanlı Devleti ise bu değişikliği, Namık Paşa'nın başka bir işte görevlendirileceği için azledildiği şeklinde açıklamıştır.⁵ Görevi Mısır Meselesi'nin çözümüne kadar devam edecek olan Mehmed Nuri Efendi'nin maiyetine, Talat ve Tefvik Efendiler, tercüman olarak da Sisam Beyi İstefanaki'nin oğlu Yanko verilmiştir. Mehmed Nuri Efendi 30 Aralık 1834 günü ekibiyle birlikte İstanbul'dan ayrılmıştır.⁶

22 Mart'ta Londra'ya ulaşan Mehmed Nuri Efendi, iki hafta içinde kralın huzuruna çıkarak Nâme-i Hümayunu sunmayı düşünmüşse de Dışişleri Bakanı Welington ve diğer bakanların istifa etmesi üzerine yeni kabinenin kurulup göreve başlamasını beklemiştir.⁷ Bu zamana kadar da Namık Paşa ile Londra'da çeşitli yerleri gezmiş ve davetlere katılarak nüfuzlu kişilerle tanışmıştır. Katıldığı bir davet sırasında Rus elçisiyle yakın ilişkilerde bulunmaması yönünde bir uyarı almış, hatta İngiliz hükümeti, Rus elçisiyle hiç görüşmemesini dahi talep etmiştir. Mehmed Nuri Efendi ise diğer elçilerle görüşülürken Rus elçisiyle görüşmemenin uygun olmayacağını, yapılacak görüşmelerin ancak saygı nedeniyle olacağını belirtmiştir.⁸ Böylece daha görevine başlamadan zor bir durum içinde kalmıştır. Rus elçisiyle hiç görüşülmemesi halinde Rusya'nın tepkisi çekilecek, sık sık görüşülmesi halinde ise kendisinin itibarı büyük zarar görecekti. Bu durumda Mehmed Nuri Efendi'nin İngiltere, Rusya ve Bâbîâlî arasında bir denge kurarak memur olduğu işleri halletmesi gerekiyordu.

İngiltere'deki hükümet değişikliğinin tamamlanmasıyla Mehmed Nuri Efendi, 29 Nisan günü Nâme-i Hümayunu İngiltere Kralına teslim

⁴ BOA. HAT. 828/37489.; Ahmet Dönmez, *Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi 1832-1841*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006, s. 65.

⁵ BOA. HAT. 1181/46635.

⁶ Takvim-i Vekayi, 1250, nr. 94.; Lütfi, a.g.e., s. 819.; Ahmet Dönmez, *Osmanlı İngiliz İlişkileri: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, 2014, s. 138.; Akbulut, a.g.t., s. 8,13.

⁷ BOA. HAT. 712/34063-A.

⁸ BOA. HAT. 675/32990-A.; Dönmez, a.g.t., s. 71-73.

ederek görevine resmen başlamıştır.⁹ Bundan sonra üstlenmiş olduğu işleri yerine getirmek için İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston ile görüşmelere başlamıştır. Aslında Mehmed Nuri Efendi, Mehmed Ali Paşa'ya karşı İngiltere'nin yardımını sağlamak için görevlendirilmiştir. Ancak İngiltere'nin güvenini kazanmadan böyle bir hususta yanlış adım atmak istememiş İngiliz hükümetinin tavrına göre hareket etmeyi uygun görmüştür.¹⁰

Mehmed Nuri Efendi, Osmanlı Devleti için özellikle Rusya'ya karşı İngiltere'nin desteğinin alınmasının büyük önem taşıdığı bir zamanda Londra'ya elçi olarak tayin edilmiştir. Ancak hem İngiltere hem de Rusya, onun, kendilerine karşı faaliyetlerde bulunacak bir casus olduğunu düşünmüşlerdir. Bu durum daha görevine başlamadan itibarının sarsılmasına ve yapacağı işlerde çeşitli zorluklarla karşılaşmasına neden olmuştur. İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelesi arasında sıkışan Mehmed Nuri Efendi, zamanı geldikçe gerektiği gibi hareket ederek İngiltere'nin memnuniyetini büyük ölçüde kazanmayı başarmıştır. Tüm bunlar göz önüne alındığında onun içinde bulunduğu durum ve üstlendiği görevin ne kadar zor olduğu anlaşılmaktadır.

Cezayir'in İşgali Meselesi

Mehmed Nuri Efendi görevine başladığı andan itibaren Cezayir'in Fransızlar tarafından işgaliyle¹¹ yakından ilgilenmiştir. Emir Abdülkadir'in Fransız işgaline karşı isyan ettiği haberlerini alınca hemen harekete geçmek gerektiğini düşünerek Lord Palmerston ile

⁹ BOA. HAT. 675/32990.; BOA. HAT. 675/32990-A.

¹⁰ BOA. HAT. 677/33015-A.; BOA. HAT. 1221/47762-L.; Dönmez, a.g.t., s. 86).

¹¹ Cezayir, 1797 yılında Fransa'ya bir miktar buğday ve beş milyon Frank borç vermiş, bu borcun tahsilatını ve yapılacak olan buğday ticaretini de iki Yahudi tüccara devretmiştir. Bu tüccarlar Fransa'dan borcunu ödemesini istediye de Fransa ödemeyi reddetmiş, gönderilen buğdayın eksik ve bozuk olduğunu ileri sürerek tek taraflı olarak borç tutarını düşürmüştür. Taraflar arasında konuyla ilgili yapılan görüşmelerin birinde yaşanan tartışma sonucu Cezayir Dayısı Hüseyin Paşa elindeki yelpaze ile konsolosa vurmuştur. Bunu hakaret kabul eden Fransa Cezayir'i işgal ederek cezalandırmak istemiştir. Fransızlar aslında 16 Haziran 1827'de Cezayir'e savaş ilan etse de aynı tarihlerde Mora'ya da asker gönderdiklerinden uzun bir süre bölgeyi sadece kuşatma altında tutabilmiştir. 12 Haziran 1830 tarihinde Cezayir'e 16.000 kişilik bir kuvvetle saldırmışlardır. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: V, Ankara, 2011, s. 124.

görüşmelere başlamıştır. Aynı tarihlerde Mehmed Nuri Efendi Cezayir'den, Fransızların burada neler yaptıklarını anlatan mektuplar almaktaydı. Bu mektuplarda Cezayir halkının, İngiliz arabuluculuğuna rağmen işgal sonlandırılmazsa Fransa'ya karşı koyamayacakları belirtilmiş ve Mehmed Nuri Efendi'den bu konuda yardım istemişlerdir.¹² Bir başka mektuba göre de Fransızlar, Cezayir'de dükkanları ve evleri yıkmış, amaçlarının yolları genişletmek olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yıkttıkları evlerin ve dükkanların değerini vereceklerini ifade etmişlerse de Cezayir'i işgal ettikleri 1830 yılından 1835'e kadar mağdur ahaliye hiçbir ücret ödememişlerdir. Ayrıca ahali yolların güvensizliğinden ticaret yapamaz hale gelmiş ve maddi güçlük çekmeye başlamıştır.¹³

Yapılan görüşmeler sırasında Lord Palmerston, Cezayir'in Osmanlı toprağı olduğunu kabul ettiklerini ancak şimdilik herhangi bir şey yapılmamasının daha iyi olacağını ifade etmiştir.¹⁴ Mehmed Nuri Efendi, Palmerston ile yaptığı görüşmelerden ve aldığı cevaplardan İngiltere'nin, Cezayir'in işgali hususunda Osmanlı Devleti'ne yardım etmeyeceğini anlamıştır. Bu sırada Osmanlı Hariciye Nazırı Akif Paşa, Londra ve Paris elçilerinden Fransa'nın Cezayir'i iadesi hususunda çalışmalar yapmalarını istemiştir. Ancak Paris'te bu konunun konuşulması mümkün olmadığından Paris elçisi Mustafa Reşid Bey¹⁵ ve Mehmed Nuri Efendi meselenin çözümü için bir yol bulabilmek adına bir araya gelmeye karar vermişlerdir. İki elçi, yaptığı görüşmeler sonucunda, meseleyi Fransız Büyükelçisi Amiral Roussin ile konuşmayı ve onun tavrına göre yeni adımlar atmaya kararlaştırmışlardır.¹⁶ Bundan sonra Mehmed Nuri Efendi, İngiltere ile gümrük tarifelerinin yenilenmesi hususunda mesai harcayacaktır.

¹² BOA. HAT. 830/37510-D.

¹³ BOA. HAT. 830/ 37510-F.

¹⁴BOA. HAT. 830/37510-A.; BOA. HAT. 832/37538.; Ercüment Kuran, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, İstanbul, 1957. s. 43.

¹⁵ 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinde çok büyük rolü olan ve dönemin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'dır.

¹⁶ BOA. HAT. 678/33032-B.; BOA. HAT. 832/37535-G.; BOA. HAT. 1201/46880-O.; Lütfi, a.g.e., s. 852.; Kuran, a.g.e., s. 48.

Gümrük Tarifelerinin Yenilenmesi

Osmanlı Devleti'nde gümrük vergisi genelde ticari malların gümrüğe girdiği andaki değeri üzerinden tespit edilmekteydi. Bu uygulama, 18. yüzyıla gelindiğinde gümrükçülerle tüccar arasında fiyat tespitinde anlaşmazlıklara neden olmuş, bu sebeple belli aralıklarla, ürünlerin cins ve kalitelerine göre fiyat ve alınacak gümrük vergilerini tespit eden ve 14 yılda bir yenilenmesi kararlaştırılan tarife defterleri düzenlenmiştir. Zamanla ürünlerin fiyatlarındaki artışın vergilere yansımaması ve vergi oranlarının düşük kalması üzerine Osmanlı Devleti, 1834 yılında düzenlenmesi gereken tarifenin daha önce yenilenmesini istemiş, İngiltere ile görüşmelere başlanmıştır.¹⁷ Ancak görüşmeler Osmanlı Devleti'ninkilerden ziyade İngiltere'nin isteklerine göre şekillenmiştir.

Mehmed Nuri Efendi, görevine başladıktan sonra İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston ile ilk görüşmesinde; ticareti yapılan malların fiyatlarının iki-üç kat arttığını, buna karşılık alınan vergilerin %3'ten %1,5'a kadar düşmüş olduğunu ve tarifelerde geçerli olan oranın Avrupa devletlerinde alınan vergilere kıyasen çok düşük olduğunu belirtmiştir. Öyle ki aynı değerdeki bir ürün, Osmanlı'ya geldiğinde % 3 vergi alınırken, İngiltere'ye gittiğinde ise % 60'lık bir gümrük vergisine tabi tutuluyordu.¹⁸ Bu oran Osmanlı gümrük vergileriyle karşılaştırıldığında oldukça yüksekti.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan gümrük tarifesi görüşmeleri, çeşitli anlaşmazlıklar nedeniyle 1836 yılına kadar sonuç alınamadan devam etmiştir. Bu anlaşmazlıklardan biri Osmanlı Devleti'nin daha önceki tarifelerde kararlaştırılmış olan % 3'lük vergi oranını biraz da olsa artırma isteğidir. İngiltere ise tarifenin eskisi gibi kalmasını istemekte, gümrük oranlarının artırılmasının kendilerine bir yarar sağlamayacağını savunmaktaydı. Çünkü İngiltere gelişen sanayiinin hammadde ihtiyacını karşılamak için en uygun yer olarak Osmanlı Devleti'ni görmekteydi. Yeni tarife Osmanlı Devleti'nin

¹⁷ Tuğrul Arık, *19. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı- İngiliz İktisadi İlişkileri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 177.; Mübahat S. Kütükoğlu, *Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri" Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 332.

¹⁸ Arık, a.g.t., s. 177.; Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Ankara, 2013, s. 106-108.

şartlarına uygun olarak düzenlenirse İngiltere'nin ödediği % 3'lük vergi miktarı artmış olacaktı. Bu İngiltere'nin istemediği bir durumdu.¹⁹

Görüşmelerde çıkan bir diğer anlaşmazlık ise; Osmanlı Devleti'nin tarifeyi, İstanbul'daki çarşı ve pazar fiyatları göz önüne alınarak düzenlenmesini talep etmesidir. İngiltere ise buna karşılık vergi miktarının artırılması yerine Osmanlı pazarlarındaki fiyatlarda biraz indirim yapılmasını istemiştir.²⁰ Osmanlı Devleti, gümrük vergilerine zammı, artan pazar fiyatlarına karşılık vergi oranları düşük kaldığı için istemekteydi. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin yeni gümrük oranlarının belirlenmesinde İstanbul çarşı ve pazar fiyatlarının göz önüne alınmasını istemesi çok doğal gözükmektedir.

Anlaşmazlıkların en önemli nedeni ise İngiltere'nin yed-i vahid usulünün kaldırılması konusunda ısrar etmesiydi. Usul ile tahıl ürünleri, tütün, zeytinyağı, afyon ve ipek gibi malların ticareti devlet tekeline verilmişti. Yed-i vahid uygulanan malları ancak devlet tarafından görevlendirilen Osmanlı tüccarı üreticiden toplayabiliyordu. Bu tüccarlar tek alıcı olduklarından, fiyatları da onlar belirliyorlardı. Yabancı tüccara satış da devlet tarafından yapıldığından Osmanlı hazinesi için en uygun fiyat tespit ediliyordu. Tüm bu uygulamalar karşılıklı çıkarı ve ürünlerin en düşük fiyattan alınıp en yüksek fiyattan satılmasını esas alan İngiliz ticaret politikasına ters düşmekteydi.²¹ İngiltere, bu hususta Osmanlı Devleti'ni ikna edebilmek için yed-i vahid usulünün kaldırılmasının İngiltere'nin değil Osmanlı'nın menfaatine olacağını bile söylemekteydi.²² II. Mahmud ise usulün kaldırılıp kaldırılmaması konusunda kararsız kalmıştı. Bu durum görüşmelerin uzamasına neden olan başka bir sebepti.²³

1836 yılına gelindiğinde yapılan görüşmeler sonucunda İngiltere, gümrük tarifelerinin yenilenmesi için Osmanlı'daki İngiliz elçisi Lord Ponsonby'e talimat vereceğini Mehmed Nuri Efendi'ye bildirmiştir. Ayrıca İngiltere yed-i vahid usulünün kaldırılmasına karşılık gümrük

¹⁹ BOA. HAT. 677/33015-P.; BOA. HAT. 677/33015-E.; Kütükoğlu, a.g.e., s. 112.

²⁰ BOA. HAT. 677/33015.; BOA. HAT. 677/33015-E.; Kütükoğlu, a.g.m., s. 334.

²¹ Kütükoğlu, a.g.m., s. 333.; Mehmet Genç, "Yed-i Vahid", *DiA*, Cilt: 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 378.

²² BOA. HAT. 677/33015-B.

²³ Kütükoğlu, a.g.e., s. 112.

vergilerini % 5'e yükseltmeyi de kabul etmiştir.²⁴ Nihayet İngiltere hükümeti, Ekim 1836 tarihinde, İngiliz elçisi Ponsonby'ye, Başkonsolos Cartwright'ı tarife müzakerelerini görüşmek üzere görevlendirdiğini bildirmiştir. Ancak tarifenin yenilenmesi ve tamamlanması 1838 yılına kadar sürecekti.²⁵

Eski tarifenin bitiş tarihi 1 Mart 1834'ten İngiltere'nin görüşmeler için talimat verdiği 29 Ekim 1836 tarihine kadar geçen sürede Osmanlı hazinesi büyük zarara uğramıştır. Bu zarar öyle büyük bir boyuttadır ki sadece İstanbul, Galata ve İzmir Taze Meyve ve Efrenc²⁶ gümrüklerinde 7.105 kese²⁷ iki yüz kuruş alınması gereken vergi birikmiştir. Bu açık alınması gereken % 3'lük verginin % 1'e kadar düşmüş olmasından kaynaklanmaktadır.²⁸ Bu arada 13 Eylül 1836 tarihinde Mehmed Nuri Efendi'nin Londra elçiliği görevinden alınması üzerine yerine tayin edilen Mustafa Reşid Bey tarife görüşmelerine devam etmiştir.

Mehmed Nuri Efendi Londra elçiliği boyunca yalnızca siyasi ya da ekonomik işlerle ilgilenmemiş, Osmanlı Devleti'nin başlattığı ıslahat hareketlerine de mesai harcamıştır. Bu konudaki en önemli katkısı ise elçiliğe atandığında beraberinde getirdiği öğrencilerin Londra'da eğitim görmelerini sağlamak olmuştur.

Londra'ya Öğrenci Gönderilmesi

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp yeni bir ordunun kurulması ve ardından orduya asker yetiştirmek için harp okulunun açılması, modern savaş tekniklerini bilen tecrübeli subay ihtiyacının artmasına

²⁴ BOA. HAT. 714/34086.

²⁵ BOA. HAT. 675/32988-B.; BOA. HAT. 714/34086-B.; BOA. HAT. 1174/46429-U.; Kütükoğlu, a.g.e., s. 112.

²⁶ Meyve gümrüğü Anadolu'dan gelip ihraç edilen malların, Efrenc gümrüğü ise Avrupa'dan gelip ithalât vergisi alınacak olan malların geçtiği gümrüklerdir. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir". *DİA*, Cilt: 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 521.

²⁷ Altın ve gümüş paraların saklamak için kullanılan torba olup aynı zamanda belli bir miktar parayı belirten tabirdir. Bu miktar, altın veya gümüşün zaman içindeki değerine göre değişiklik göstermiştir. 1688'den sonraki yıllarda bir kese, 50.000 akçe olarak hesaplanmıştır (Bkz. Baki Çakır, "Kese", *DİA*, Cilt: Ek-2., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 42-43.). **Bu hesaba göre bahsi geçen 7.105 kese, 355.250.000 akçeye karşılık gelmektedir.**

²⁸ Kütükoğlu, a.g.e., s. 112.

neden olmuştur. Osmanlı Devleti ise modern eğitim verecek çok az subaya sahipti ve bunlar yeterli olmayacaktı. Bu sebeple askeri konularda eğitilmek üzere Avrupa'ya öğrenci gönderilmesine karar verilmiştir.²⁹ Öğrenciler, Avrupa'da gördükleri eğitimle tecrübe kazanacak, geri döndüklerinde Osmanlı askerlerini eğiteceklerdi. Böylece on dört kişilik bir öğrenci grubunun, bu sıralarda Londra elçiliğine tayin edilen Mehmed Nuri Efendi'yle birlikte İngiltere'ye gönderilmesine karar verilmiştir. Mehmed Nuri Efendi Paris'te Sefir Mustafa Reşid Bey ile görüşeceğinden öğrencileri Londra'da Namık Paşa karşılamış ve Carlton adlı bir otele yerleştirmiştir.³⁰

Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den isteği bu öğrencilerin donanma, piyade, topçuluk ve mühendislik okullarına yerleştirilmesiydi. Ancak İngiliz donanması, öğrencilerin yaşlı olduklarını öne sürerek kabul etmek istememiş, gemilerde eğitim görmelerinin uygun olacağını belirtmiştir. Woolwich Kraliyet Harp Akademisi'nde ise ancak gayri resmi olarak ders görebileceklerdi. Bunun üzerine Lord Palmerston, Mehmed Nuri Efendi'ye durumu açıklayan bir mektup göndererek, öğrencilerin ilk olarak İngilizcelerini geliştirmelerinin daha faydalı olacağını söylemiştir.³¹

Öğrenciler İngilizceyi öğrendikten sonra Mehmed Nuri Efendi, bunların bir an önce ilgili okullara yerleştirilmelerini bir kez daha talep etmiştir. Ayrıca eğitimlerini tamamladıktan sonra öğrencilere uzmanlık diploması verilmesini de istemiştir. Bu talepler üzerine Palmerston, öğrencilerle ilgilenmesi için Binbaşı Dundas'ı görevlendirmiştir. Binbaşı Dundas öğrencileri çeşitli sınavlara tabi tutarak bilgi düzeylerini tespit etmiş ve aralarından birkaçının kimya, maden bilimi ve matematik gibi alanlarda ders görmesinin yararlı olacağını belirtmiştir. Mehmed Nuri Efendi ayrıca iki öğrencinin de denizcilik eğitimi almaları için kraliyet donanmasının gemilerinin birinde görevlendirilmesini talep etmiştir. Böylece Londra'ya gönderilen ilk Osmanlı öğrencileri Woolwich Kraliyet

---

²⁹ Dönmez, a.g.e., s. 129-130.

³⁰ *Takvim-i Vekayi*, 1835: nr. 94; Dönmez, a.g.e., s. 174.

³¹ Dönmez, a.g.e., s. 176.

Harp Akademisi'nde eğitimlerine başlamışlardır.³² Mehmed Nuri Efendi'nin yenileşme hareketlerine yönelik olarak takip ettiği bir diğer iş de İngiltere'den orduyu eğitmesi için subay getirtilmesi olmuştur.

Londra'dan Subay Getirilmesi

Modern savaş tekniklerini öğrenmeleri için Avrupa'ya öğrenci gönderilmişti. Ancak bunların eğitimini tamamlayıp geri dönmeleri uzun zaman alacaktı. Osmanlı Devleti, bu süreci olabildiğince çabuk ve en iyi şekilde tamamlaması gerektiğinden Avrupa'dan subay getirtmeye karar vermiştir. İngiltere için ise Osmanlı Devleti'nin ordu ve donanmasının güçlendirilmesi büyük önem taşımaktaydı. Çünkü İngiliz ticareti ve sömürgeleri Rusya'nın tehdidi altındaydı. Ancak iki ülkenin birbirine olan uzaklığı İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni korumasını güçleştiriyordu. Bu sebeple İngiltere, Osmanlı Devleti'nin kendini savunabilecek duruma gelebilmesi için askerî alanda yaptığı reformları yakından takip etmiş ve destek vermiştir.³³ Bu amaçla İngiltere, Osmanlı Devleti'ne ordunun eğitimi için subay göndermeyi teklif etmiştir. Osmanlı'nın bu teklifi başta kabul etmemesi üzerine İngiliz Hükümeti İstanbul'daki elçisine, II. Mahmud'u İngiliz subayların getirtilmesi hususunda ikna etmesi için talimat vermiştir. Ayrıca İngiltere, Osmanlı Devleti'nin askerî eğitim alanında ihtiyaç duyabileceği tüm kitap, çizim ve planları da vereceğini belirtmiştir. Lord Palmerston aynı zamanda Mehmed Nuri Efendi ile de görüşerek, İngiliz subayların, Osmanlı ordusuna İngiltere'ye gönderilen öğrencilerin beş yıl sonra ulaşabilecekleri seviyeden daha iyi bir düzeyde eğitim verebileceğini söylemiştir.³⁴ 13 Ocak 1836 tarihinde Mehmed Nuri Efendi, padişahın İngiltere'den eğitmen talep ettiğini bildiren yazıyı Palmerston'a iletmiştir. Osmanlı Devleti ayrıca İngiltere'nin ne kadar subay gönderebileceğini, bunların maaşlarının ne olacağını ve maaşları hangi tarafın ödeyeceğini öğrenmek istemiştir.³⁵

³² Dönmez, a.g.e., s. 178-180.; Adnan Şişman, "XIX. Yüzyıl Başlarında Fransa'daki İlk Osmanlı Öğrencileri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt: V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 247.

³³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 2015, s. 114.

³⁴ Dönmez, a.g.e., s. 134.

³⁵ Dönmez, a.g.e., s. 135.

Osmanlı Devleti, İngiltere'den böyle bir talepte bulunmuşsa da aceleci davranmamıştır. Bu durum Palmerston'u şüphelendirmiştir. Osmanlı'nın Avusturya ve Prusya'dan da subay talebinde bulunduğunu öğrenince de harekete geçerek Albay Considine'i Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında gönderilecek subaylar hakkında görüşmeleri başlatmak için İstanbul'a göndermiştir. Daha sonra eğitimlerde kullanılacak askeri planlar ve çeşitli modeller de İstanbul'a gönderilmiştir.³⁶ Bu sırada Bâbiâli'den Mehmed Nuri Efendi'ye gönderilen yeni talimatnamede ihtiyaç duyulan subayların Avusturya'dan temin edileceği bildirilmiştir. Mehmed Nuri Efendi, durumu daha İngiliz hükümetine bildiremeden Palmerston'un Albay Considine'in görüşmeleri başlatmak üzere İstanbul'a doğru yola çıktığını haber veren mektubunu almıştır.³⁷ Yani Osmanlı elçisi, subaylar yola çıktıktan sonra haberdar edilmiştir. Ayrıca subaylar, henüz Osmanlı Devleti'nin kesin onayı olmadan gönderilmişti. Böylece İngiltere meseleyi bir oldubittiye getirerek Osmanlı Devleti'nin talebinden vazgeçmesinin önüne geçmiş oluyordu. Osmanlı Devleti, haber verilmeden gönderilen bu subayları nezaketen kabul etmek zorunda kalmıştır.

Pasaport Örneği Gönderilmesi

II. Mahmud döneminde devletin refahı ve kalkınması için yapılan reformlardan biri de mali ve toplumsal dengeyi bozan kitle göçünü engellemek amacıyla getirilen pasaport uygulamasıdır. Bu uygulama ile Osmanlı topraklarında ve ülke dışına yapılacak seyahatler için bazı kurallar getirilmiştir. Buna göre; ülke içinde seyahat edecek kişilerin mürur tezkeresi taşımaları, ülke dışına yapılacak seyahatlerde ise Hariciye Nezareti'nden pasaport almaları zorunlu hale getirilmiştir.³⁸ Bundan önce Avrupa'ya gidecek olan tüm Osmanlı halkı, gidecekleri ülkenin Osmanlı Devleti'ndeki elçisinden pasaport istemek zorundaydı. Buna Osmanlı elçileri de dâhildi. Getirilen yeni uygulamayla pasaportlar Avrupa'da olduğu gibi Hariciye Nezareti'nden alındıktan sonra gidilecek olan ülkenin elçisine imza ettirilecek ve geçerlilik

³⁶ BOA. HAT. 1182/46669-E.; BOA. HAT. 1182/46669-G.

³⁷ BOA. HAT. 1182/46669-D.; Dönmez, a.g.e., s. 136-138.

³⁸ Karal, a.g.e., s. 157.

kazanacaktı. Böylece Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı elçiliklere sadece vize hakkı tanınmış oluyordu.³⁹

Mehmed Nuri Efendi, uygulanmaya başlanan yeni kural dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne bir pasaport örneği göndermiştir. Örnek pasaport Paris'teki usule uygun şekilde Türkçe ve Fransızca olarak düzenlenmiştir.⁴⁰ Mehmed Nuri Efendi bu usulü Londra'da hemen uygulamaya koymuş ve 10 kişiye pasaport vermiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne gitmek üzere olan bazı İngiliz aristokrat ve sipahilerinin pasaportlarına isimleri eklenerek elçilik mührüyle damgalanmıştır.⁴¹ Bu uygulama günümüzde kullanılan pasaportların temelini oluşturmuştur.

Londra Elçiliğinden Azli

Mehmed Nuri Efendi hakkında ortaya atılan Rus taraftarı olduğu ifadeleri, onun itibarına büyük ölçüde zarar vermiş, özellikle Palmerston'un güvensizliğine sebep olmuştur. Bu güvensizlik taraflar arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir şekilde ilerlemesine izin vermemiştir. Bu sırada vuku bulan Churchill Olayı⁴² da Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde gerginliğin artmasına neden olmuş ve Mehmed Nuri Efendi'nin görevinden alınmasıyla sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin desteğine önem verdiği için, aradaki gerginliği giderip ilişkileri düzeltmek amacıyla Londra elçiliğinde değişiklik yapmaya karar vermiş, Mehmed Nuri Efendi'nin yerine Mustafa Reşid Bey'i elçi tayin etmiştir. Böylece Mehmed Nuri Efendi, Londra'dan 1836 yılında Paris elçisi Mustafa Reşid Bey ile yerleri değiştirilerek ayrılmış ve görevine Paris büyük elçisi olarak devam etmiştir.⁴³

³⁹ Lütfi, a.g.e., s. 927.; Karal, a.g.e., s. 157.

⁴⁰ BOA. HAT. 1174/46429-P.

⁴¹ BOA. HAT. 677/33015-A.

⁴² İngiliz bir tüccar olan Churchill, Kadıköy'de avlanırken tüfekten çıkan bir saçmayla Müslüman bir çocuğu vurmuştur. Bunun üzerine Hariciye Nâzırı Akif Paşa, Churchill'i tutuklatmıştır. İngiliz elçisi Lord Ponsonby'nin kendilerine hakaret edildiği yönündeki protestoları üzerine serbest bırakılmışsa da bu olay Akif Paşa'nın azline sebep olmuştur. Mehmed Nuri Efendi'den işin aslını Lord Palmerston'a anlatması istenmiştir. Ancak Palmerston'un kendisine güvenmemesi sebebiyle bir sonuç alamamıştır. Bu işi Mustafa Reşid Bey'in daha iyi yapacağı düşünüldüğünden Mehmed Nuri Efendi'nin yerine atanmasına karar verilmiştir. Lütfi, a.g.e., s. 880.; Akbulut, a.g.t., s. 8.

⁴³ *Takvim-i Vekayi*, 1252: nr. 135.; Lütfi, a.g.e., s. 884.; Dönmez, a.g.t., s. 98.

Mehmed Nuri Efendi, kendisi ortaya çıkan önyargılara rağmen, görevlerini layıkıyla yerine getirmiş, yaptığı işlerde Osmanlı Devleti lehine sonuçlar elde etmek için İngiltere hükümetini oldukça zorlamıştır. Öyle ki Lord Palmerston, onun şahsı hakkında “*Nûrî Efendi, büyük açgözlülüğe sahip bir kişi ve o bir diplomat değil.*” cümlesini sarf ederek, ona karşı sert eleştirilerde bulunduğu halde⁴⁴ Bâbîâlî'ye gönderdiği bir mektubunda, onun İngiliz hükümeti nezdinde takdir kazandığını ve yeni görevinde de başarılı olacağı umudunu taşıdığını yazmaktan kendini alamamıştır.⁴⁵

Birinci Paris Elçiliği (1836-1837)

Mehmed Nuri Efendi yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı Mustafa Reşid Bey ile becayiş edilerek Paris elçiliğine atanmıştır. Ancak Osmanlı hükümetince, yapılan bu görev değişikliğinin bir süre için ertelenmesine karar verilmiştir. Bu karar elçilere bildirildiğinde Mehmed Nuri Efendi, İngiltere ve Fransa'da parlamentoların kapanmasını fırsat bilerek kendisine verilen izin dâhilinde, Mustafa Reşid Bey ile Cezayir ve Mısır meseleleri hakkında görüşmek için Paris'e gitmiştir. Görev değişikliğinin kaldırıldığına dair gelen emir üzerine zaten Paris'te bulunan Mehmed Nuri Efendi, Osmanlı Devleti tarafından gönderilen nâme-i hümayûnu Fransa Kralına sunarak 8 Ekim 1836'da görevine resmen başlamıştır.⁴⁶ Onun, Paris elçiliği boyunca ağırlıklı olarak Cezayir meselesi ile ilgilendiği ve bu konuyla ilgili görüşmeler yaptığı anlaşılmaktadır.

Cezayir Meselesi İle İlgili Girişimler

Osmanlı Devleti, Mehmed Nuri Efendi'ye gönderdiği yeni bir talimatla Cezayir'in Osmanlı toprağı olduğunu ve haklarından vazgeçmeyeceğini belirtmesini istemiştir. Mehmed Nuri Efendi de bunun Fransa meclisinde, Cezayir meselesiyle ilgili müzakereler sırasında yapılmasının doğru olacağını düşünmüştür. Mehmed Nuri Efendi ayrıca Bâbîâlî'ye gönderdiği bir tavrinde Cezayir meselesinin

⁴⁴ Dönmez, a.g.t., s. 98.

⁴⁵ BOA. HAT. 1172/46412-A.

⁴⁶ BOA. HAT. 1191/46899-Ç.; BOA. HAT. 678/33032-G.; BOA. HAT. 714/34088-C.; BOA. HAT. 1183/46.; Akbulut, a.g.t., s. 11.; Dönmez, a.g.t., s. 99-103.

çözümü için iki öneride bulunmuştur. Bunlardan biri İstanbul'da bulunan Avrupa elçilerine Osmanlı Devleti'nin Cezayir'deki haklarını bildiren beyannameler gönderilmesi; diğeri ise Paris'te rahatça çalışabilmesi için kendisine ruhsat verilmesiydi. Hükümet Mehmed Nuri Efendi'nin önerisini uygun bulmuş ve gerekli ruhsatnameyi kendisine vermiştir.⁴⁷ Bundan sonra Mehmed Nuri Efendi fırsat düştükçe Cezayir'deki Fransız işgalinin kaldırılması için girişimlerde bulunacaktır.

Kasım 1836'da gelen Fransız ordusunun Konstantine'de yenilgiye uğradığı haberi, Mehmed Nuri Efendi'ye harekete geçmesi için iyi bir fırsat olmuştur. Alınan yenilgiden sonra Fransa'da, Cezayirliere karşı yeni bir savaş hazırlığına başlandığı haberleri yayılmıştı. Bu harekât özellikle antlaşmaya yanaşmadığı için Emir Abdülkadir⁴⁸ üzerine olacaktı. Bâbîâli'nin elçisinden istediği ise bu hazırlıkları durdurmasıydı. Çünkü Emir Abdülkadir yeterli cephaneyle sahip değildi ve Osmanlı Devleti'nin bunu sağlaması zaman alacaktı. Böyle bir durumda Fransa'nın yapacağı saldırı, Osmanlıların Cezayir'i kaybetmesine neden olabilirdi. Bu amaçla Mehmed Nuri Efendi, Fransa Dışişleri Bakanı Kont Mole ile yaptığı görüşmede Cezayir'in hala bir Osmanlı toprağı olduğunu, bunun aksi yönünde çıkan haberlerin yersiz olduğunu belirtmiştir. Kont Mole ise buna karşılık olarak Fransa'nın Cezayir'i savaşarak aldığını yani Cezayir'in artık bir Fransız toprağı olduğunu sert bir dille ifade etmiş ancak görüşmenin sonunda Mehmed Nuri Efendi'nin sunduğu müzakere teklifine olumlu yaklaşmıştır. Mole'nin müzakere görüşmelerini kabul etmesinin nedeni; eğer Emir Abdülkadir ile bir anlaşmazlık yaşanırsa, Osmanlı Devleti'yle yapılacak görüşmelerde bunun telafi edilebileceği düşüncesidir.⁴⁹

Fransa'yla Emir Abdülkadir arasında antlaşma yapılacağını öğrenen Osmanlı Devleti, Mehmed Nuri Efendi'ye bunu engellemesi için talimat

⁴⁷ BOA. HAT. 1183/46703.; BOA. HAT. 1183/46703-F.; Kuran, a.g.e., s. 50.

⁴⁸ Cezayir halkı Fransız işgaline karşı Emir Abdülkadir ile Kostantine Beyi Hacı Ahmed etrafında toplanmış durumdaydı. İki tarafın direnişiyile aynı anda başa çıkamayacağını anlayan Fransa, taraflardan Emir Abdülkadir ile antlaşma yapmayı düşünmüştür. Böylece önce Kostantine üzerine yürüyecek daha sonra da Emir Abdülkadir ile mücadele edecektir. Bkz. Tuncay Karakaçan, *Cezayir'de Fransız İşgali (1830-1871)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 55.

⁴⁹ BOA. HAT. 1192/46900.; Karakaçan, a.g.t., s. 67-73; Kuran, a.g.e., s. 3-13.

vermiştir. Çünkü antlaşma yapılırsa Cezayir'de Emir Abdülkadir'in yani Bâbiâli'nin nüfuzu son bulacaktı. Bu sebeple Mehmed Nuri Efendi, Kont Mole'ye bir mektup göndererek tekrar görüşme talebinde bulunmuştur. Mektupta ayrıca Osmanlı Devleti'nin göz ardı edilerek antlaşmanın Emir Abdülkadir ile yapılmasına şaşırıldığını ve üzüntü duyduğunu dile getirmiştir.⁵⁰ Kont Mole'nin Mehmed Nuri Efendi'ye verdiği cevap oldukça sert olmuş, Fransa'nın Cezayir'i çok kan dökerek ve bir hayli para harcayarak ele geçirdiğini, bu sebeple Osmanlı Devleti dahil olmak üzere hiçbir devletin Cezayir'le ilgili söz hakkına sahip olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Fransa'nın, Emir Abdülkadir'e, kendileriyle antlaşma yapmadığı takdirde üzerine saldırı düzenleneceğine dair uyarıda bulunulduğunu belirtmiştir. Tüm bunların üzerine Mehmed Nuri Efendi, bu işle ilgili konuşmaya yetkisi olmadığından görüşmenin faydasız olacağını belirterek görüşme talebinden vazgeçmiştir. Mehmed Nuri Efendi, Osmanlı Devleti'ne gönderdiği taktirde durumu açıklarken iki devlet arasındaki gerginliğin artmasından ve ilişkilerin bozulmasından çekindiği için görüşmeden vazgeçtiğini dile getirmiştir.⁵¹

Osmanlı Hükümeti, tüm bunlar üzerine Fransa ile Emir Abdülkadir arasında imzalanan antlaşmayı kesin kabul etmeme kararı almıştır.⁵² Mehmed Nuri Efendi de Kont Mole ile görüşerek Kostantine Beyi Hacı Ahmed'in Osmanlı Devleti'nden talepte bulunması halinde yardım edileceğini bildirmiştir. Kont Mole ise böyle bir girişimin Fransa'yla Osmanlı Devleti arasında bir savaşa sebep olacağını açıkça belirtmiştir.⁵³ Mehmed Nuri Efendi görüşme sırasında Fransa ile Kostantine Beyi Hacı Ahmed arasında da bir barış antlaşması yapılacağını öğrenmiştir. İki hafta sonra ise Fransız gazetelerinde, Osmanlı donanmasına ait gemilerin Akdeniz sularında bulunması nedeniyle barış görüşmelerinin yarıda kaldığı ve Fransa'nın savaş hazırlığına başladığı haberi yer almıştır. Hâlbuki Osmanlı donanması bu sırada Trablusgarp'ta çıkan bir karışıklığı bastırmak için Akdeniz'de bulunmaktaydı.⁵⁴ Hacı Ahmed Bey'le görüşmelerin yarıda kalması

⁵⁰ BOA. İ. DUİT. 140/9 lef. 2.

⁵¹ BOA. HAT. 1184/46711.; BOA. İ. DUİT. 140/14 vrk.2.; Kuran, a.g.e., s. 53.

⁵² BOA. HAT. 1184/46708.

⁵³ BOA. İ. DUİT. 140/14.

⁵⁴ Akbulut, a.g.t., s. 17-20; Kuran, a.g.e., s. 54-55.

üzerine Fransız elçi Amiral Roussin, bunun Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu emirle yapıldığını öne sürmüştür. Bâbîâlî ise Hacı Ahmed Bey'in Fransa'ya karşı gösterdiği direnişin Osmanlı'nın emri olmadığını, bunun ancak bölge halkının can ve mallarını korumak için yapıldığını belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu şekildeki savunmasının sebebi, Cezayir meselesi nedeniyle son zamanlarda gerilen ilişkilerin biraz durulmasını sağlamaya yöneliktir. Hükümet bu konuda Fransa'ya zorlayarak geri dönülmez bir adım atmak istememiştir.⁵⁵

Mehmed Nuri Efendi Cezayir meselesiyle ilgili görüşmeleri sürdürürken aynı zamanda tekrar ortaya çıkan Mısır meselesiyle de ilgilenmiştir. Amiral Roussin ile yaptığı görüşmelerde, Suriye halkının Mehmed Ali Paşa idaresinden memnun olmadığını, yapılan zulme güçlkle tahammül ettiğini, bu durumun devam etmesi halinde her an bir sorunla karşılaşılabilceğini anlatmış ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne yardım etmesini istemiştir. Ayrıca Fransa'dan, İngiltere'yle de görüşerek Osmanlı Devleti'ne desteğini istemesini rica ettiyse de Fransa, bu konuyu İngiltere'ye kendilerinin açmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Buna rağmen Fransa hükümeti, İngiltere'ye Mısır meselesi hakkındaki fikrini sorduysa da kesin bir cevap alamamış ve bu meselede İngiltere'nin kendi çıkarlarını gözetceğini anlaşılmıştır. Ancak Mehmed Nuri Efendi Avrupa politikasının sürekli değıştığını ve bu mesele ile ilgili İngiltere'yi ikna etmeye yönelik çalışmaların devam etmesi gerektiğini düşünmekteydi.⁵⁶

Mehmed Nuri Efendi, Paris'te bulunduğu süre boyunca Cezayir ve Mısır meseleleriyle meşgul olmuş ancak bu işlerde bir başarı elde edemeyince azline karar verilmiştir. Kendisine 1837'de Hariciye Müsteşarlığı görevi verildikten hemen sonra Paris elçiliğinden alınmıştır. Ancak bu sırada Londra elçisi Mustafa Reşid Bey de Hariciye Nâzırlığı görevine atandığından Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da maslahatgüzarlıkla temsil edilmesi uygun görülmemiş, Mehmed Nuri Efendi'den yeni Londra elçisinin görev yerine ulaşmasını beklemesi

⁵⁵ BOA. İ. DUİT. 140/16 lef.1.; BOA. İ. DUİT. 140/17.; Akbulut, a.g.t., s. 17-20.

⁵⁶ BOA. HAT. 1183/46701-A.; BOA. HAT. 1183/46701-C.

istenmiştir. Sarim Efendi'nin Londra'ya ulaşmasının ardından Mehmed Nuri Efendi, İstanbul'a dönmek üzere yola çıkmıştır.⁵⁷

İkinci Paris Elçiliği (1839-1841)

1839 yılında Sultan II. Mahmud vefat edip yerine Abdülmecid geçince bazı görev değişiklikleri yapılmış ve Paris elçiliğine daha önce de bu görevde bulunmuş olmasından dolayı Mehmed Nuri Efendi'nin atanmasına karar verilmiştir. Elçilik masraflarının azaltılması amacıyla orta elçilik rütbesiyle tayin edilmesi düşünülmüşse de Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin Fransa nezdinde daha yüksek rütbeyle temsil edilmesi gerektiğini, böylece yapılacak işlerde daha etkili olunabileceğini söylemesi üzerine bundan vazgeçilmiş ve Mehmed Nuri Efendi'nin büyükelçi olarak atanması uygun görülmüştür. 24 Ekim 1839 tarihinde elçiliği onaylanan Mehmed Nuri Efendi'nin maiyetinde, sırkâtibi olarak Tevfik Efendi ve bir de tercüman bulunmaktaydı.⁵⁸ 12 Aralık 1839 tarihinde Paris'e ulaşan Mehmed Nuri Efendi, Fransa Kralı'na Nâme-i Hümâyûn'u teslim ederek görevine resmen başlamıştır.⁵⁹ Mehmed Nuri Efendi, elçiliği boyunca bu kez yoğun olarak Mısır meselesi ile ilgilenmiştir.

Mısır Meselesinin Çözümü İçin Yapılan Çalışmalar

Osmanlı Devleti ile Mehmed Ali Paşa arasındaki gerginliğin artması tarafları savaşa götürmüş, 24 Haziran 1839 tarihinde yapılan Nizip Savaşı'nı Osmanlı kaybetmiştir. Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesi İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya'yı harekete geçirmiş, Mısır meselesinin artık tamamıyla çözülmesi gerektiğini düşündüklerinden Londra'da uluslararası bir konferans düzenlenmesine karar vererek bunu Osmanlı Devleti'ne bildirmişlerdir. Mehmed Nuri Efendi'nin Paris elçiliğine atandığı sırada Londra'da konferans için hazırlıklara başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin de konferansa temsilci göndermesi gerekiyordu. Aynı tarihlerde Londra elçiliğine atanan Şekib Efendi, yapılacak konferans nedeniyle hemen İngiltere'ye gitmek için çıkmışsa

⁵⁷ BOA. HAT. 1210/47413.; BOA. İ.DUİT. 140/17.; Lütfi, a.g.e., s. 910, 917.; Dönmez, a.g.e., s. 109-110.

⁵⁸ BOA. İ.HR. 1/19.; BOA. C.HR. 142/7060.; Lütfi, a.g.e., s. 1024.; Akbulut, a.g.t., s. 11,20.; Dönmez, a.g.t., s. 136.

⁵⁹ BOA. İ.HR. 2/84.; Dönmez, a.g.t., s. 136-137.

da, karantina nedeniyle konferansa zamanında ulaşamama durumu ortaya çıkmış, Mehmed Nuri Efendi'nin en azından Şekib Efendi gelinceye kadar Osmanlı Devleti'ni konferansta temsil etmesi uygun görülmüştür.⁶⁰

Mehmed Nuri Efendi kendisine verilen talimat üzerine derhal Londra'ya hareket etmiştir. Ayrıca talimatnamede kendisine oradaki göreviyle ilgili bilgiler de verilmekteydi. Buna göre; Rusya Osmanlı Devleti'nin aleyhinde davranışlar sergilerse Mehmed Nuri Efendi'den bu duruma itiraz etmesi ve konuyu Avusturya temsilcileriyle gizlice görüşmesi isteniyordu. Çünkü Rusya'nın Boğazlarda mutlak söz sahibi olması Avusturya'nın istemeyeceği bir durumdu. Şayet alınan bir kararda Fransa çekimser davranırsa; Mehmed Nuri Efendi bunu tereddüt etmeden kabul etmeliydi. Çünkü Fransa, Mehmed Ali Paşa'yı desteklemekteydi ve Fransa'nın tereddüt ettiği şey muhtemelen Osmanlı Devleti'nin yararına olacaktı. Dolayısıyla Mehmed Nuri Efendi bu görüşmelerde İngiltere ve Avusturya'ya güvenebilirdi. Kısa süre sonra gönderilen ikinci talimatnamede ise son gelişmelerden tam olarak haberdar olmamasından dolayı onay verilmedikçe hiçbir belgeyi imzalamaması Mehmed Nuri Efendi'den istenmiştir.⁶¹ Mehmed Nuri Efendi görüşmelerin başlamasıyla Mısır meselesinin nasıl geliştiğini anlatan bir rapor hazırlamış ve bunu diğer temsilcilere sunmuştur. Temsilciler, bu rapora verdikleri cevaplarda meselenin çözümü için çalışmaya hazır olduklarını belirtmişlerdir. Fransa, Mehmed Nuri Efendi'nin raporuna geç yanıt vermiş ve görüşmeler sırasında Mehmed Ali Paşa'yı savunmayı sürdürmüştür. Fransa'nın bu yaklaşımı, Mehmed Nuri Efendi'ye, görüşmeleri uzatmak için bilerek yaptığını düşündürmüştür.⁶² Bu sıralarda Şekib Efendi Londra'ya gelmiş ve Mehmed Nuri Efendi'den görüşmeler hakkında bilgi almıştır. Şekib Efendi'nin gelmesiyle Londra'daki görevi sona eren Mehmed Nuri Efendi, Paris'e dönerek Fransa Kralı ile görüşmüştür. Kral'ın, Osmanlı Devleti'nin, Fransa'nın dostu olduğunu ancak bu dostluğun Londra'daki görüşmelerde önemsenmediğini ifade etmesi üzerine Mehmed Nuri

⁶⁰ BOA. HAT. 1240/48233.; Dönmez, a.g.t., s. 137.

⁶¹ BOA. HAT. 1240/48233.; BOA. İ.MTZ (05). 2/36.; BOA. İ.MTZ (05). 2/47.; BOA. İ. MTZ (05). 3/65.; Dönmez, a.g.t., s. 137-138.

⁶² BOA. İ. MTZ (05). 2/58 lef. 1.; BOA. İ MTZ (05). 3/62.; BOA. İ. HR. 6/303.; BOA. İ.HR. 2/84.; Dönmez, a.g.t., s. 139.

Efendi, Osmanlı Devleti için diğer devletler ile Fransa arasında bir fark olmadığını ve Mısır meselesinin tamamen sonuçlanması hususunda kendilerinin desteğinin beklendiğini belirtmiştir. Bu sıralarda Osmanlı Devleti'nde Mehmed Nuri Efendi'nin, Mısır meselesiyle ilgili hususlarda yetersiz kaldığından görevinden azledilmesi konuşulmaktaydı.⁶³

Nitekim Mehmed Nuri Efendi'nin yaptığı işlerde yetersiz kalması, Paris'te daha fazla bulunmasının bir yararı olmayacağı kanaati uyandırmış ve azline karar verilmiştir. Mehmed Nuri Efendi de aynı tarihlerde gönderdiği bir takrirden, Paris'in havasına alışmadığından sürekli hasta olduğunu, bu sebeple görevini bırakmak istediğini bildirmiştir.⁶⁴ Mehmed Nuri Efendi'nin azline karar verilmişse de yeni tayin edilecek elçinin, Mısır meselesiyle ilgili yapılan görüşmelere hâkim olması zaman alacağından mesele tamamen çözülene kadar ertelenmesi uygun görülmüştür. Zaten henüz Mehmed Nuri Efendi'nin yerine Paris elçiliğine atanacak biri de bulunamamıştır. Meselenin sonuçlanmasının ardından Mehmed Nuri Efendi'nin azli onaylanmıştır. Böylece Mehmed Nuri Efendi'nin, ikinci Paris elçiliği görevi 1841 yılında sonlanmıştır.⁶⁵

Sonuç

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve diplomatik nüfuzunu kısmen kaybettiği ve varlığını devam ettirebilmek için diğer devletlerin desteğine ihtiyaç duyduğu bir dönem olmuştur. Bunun yanında giriştiği birtakım ıslahat hareketleriyle kendini, askerî, diplomatik, idari, eğitim gibi alanlarda Avrupalı devletlerin seviyesine yaklaştırma çabası verdiği bir dönemdir. Özellikle yapılan diplomatik yenilikler, Osmanlı Devleti'nin uluslararası politikadaki yerini korumasında atılan önemli bir adım olmuştur. Tarihinde ilk defa Avrupa ülkelerinde daimî elçilikler kurarak Avrupalı devletlerin yüzyıllardır uyguladığı yöntemi hayata geçirmiş ve Avrupa'da sürekli temsilciler bulundurmaya başlamıştır. Böylelikle Avrupa'yı daha yakından tanıma ve takip etme fırsatı bulmuştur. Bu temsilcilerden biri olan Mehmed Nuri Efendi de Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta küçük büyük pek çok sorunla boğuştuğu bir

⁶³ BOA. İ. HR. 6/309.; BOA. İ. MTZ (05). 3/66. İf. 2.; Dönmez, a.g.t., s. 140-141.

⁶⁴ BOA. İ.HR. 7/334.; BOA. İ.HR. 9/430.; Dönmez, a.g.t., s. 141.

⁶⁵ Lütüfi, a.g.e., s. 1106.; Akbulut, a.g.t., s. 20.

dönemde, Avrupa'nın iki önemli merkezi olan Londra ve Paris'te, elçilik gibi önemli bir görev yerine getirmiştir.

Mehmed Nuri Efendi'yi başka bir yönden daha değerlendirmek yararlı olabilir. Kendisi, III. Selim dönemindekilerden sonra Avrupa'ya gönderilen ilk elçilerden biridir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'nın yıkılışına kadar sürecektir olan yeni diplomasi anlayışının temsilcileri arasında yer almaktadır. Londra ve Paris elçilikleri, acil nitelikli sorunların çözümüne dönük çıkarların ön planda tutulduğu bir ilişkiler ağı içerisinde geliştiğinden, Mehmed Nuri Efendi'nin giriştiği diplomatik faaliyetlerin neredeyse tamamı sonuçsuz kalmıştır. Fakat bu başarısızlığı Mehmed Nuri'nin yeteneksizliğine veya ihmaline atfetmek doğru bir yaklaşım olmaz. Zira onun kişisel başarısızlığından ziyade, dönemin nezaketinin onun önüne çıkardığı engeller söz konusudur. Kaldı ki Mehmed Nuri Efendi'nin güçlükler karşısında yılmadan ve bahane üretmeden gayret gösterdiği ortadadır. Onun göreviyle ilgili sağlıklı değerlendirme yapabilmek için, Avrupa'nın iki büyük gücü olan İngiltere ve Fransa karşısında Bâbiâli lehine sonuçlar elde edebilmek için inatla çalıştığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- a) Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları
- Hatt-ı Hümayun (HAT)
- İrade Hariciye (İ.HR.)
- İrade Dosya Usul-i İradeler Tasnifi (İ. DÜİT)
- İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır (İ. MTZ (05))
- Cevdet Hariciye (C.HR.)⁶⁶

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekayi⁶⁷

⁶⁶ Kullanılan belgelerin dosya ve gömlek numaraları metin içinde verilmiştir.

⁶⁷ Numaraları ve tarihleri metin içinde verilmiştir.

Kıtaplar ve Makaleler

Ahmed Lutfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, C. IV-V., Yeni Yazıya Aktaran: Ahmet Hezarfen- Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Akbulut, Rükneddin, *Beylikçi Nuri Mehmed Efendi'nin Londra Sefaret-i Mahsusası (1250-1252) ve Paris Büyük Elçilikleri (1252-1253 ve 1255-1257) Hakkında Mezuniyet Travayı*, Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1940.

Arık, Tuğrul, *19. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı- İngiliz İktisadi İlişkileri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Çakır, Baki, "Kese", *DİA*, Cilt: Ek-2., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 42-43.

Dönmez, Ahmet, *Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi 1832-1841*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.

Dönmez, Ahmet, *Osmanlı İngiliz İlişkileri: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, İstanbul, 2014.

Genç, Mehmet, "Yed-i Vahid", *DİA*, Cilt: 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 378-383.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: V, Ankara, 2011.

Karakaşan, Tuncay, *Cezayir'de Fransız İşgali (1830-1871)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

Kuran, Ercüment, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, İstanbul, 1957

Kütükoğlu, Mübahat S., "Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ed. Güler Eren, Cilt: III., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 325-341.

Kütükoğlu, Mübahat S., "İzmir", *DİA*, Cilt: 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 515-524.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Ankara, 2013.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 2015.

Savaş, Ali İbrahim, *Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul, 2007.

Süreyya, Mehmet, *Sicil-i Osmani*, İstanbul, 1996.

Şişman, Adnan, "XIX. Yüzyıl Başlarında Fransa'daki İlk Osmanlı Öğrencileri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt: V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 245-249.

Araştırma Makalesi / Research Article

XVIII. Yüzyılda Rusçuk'ta İşlenen Fiziksel Suçlar*

Duygu Tanıdı*

(ORCID ID: 0000-0001-6004-2833)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

30.04.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

31.05.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Tanıdı, D., "XVIII. Yüzyılda Rusçuk'ta İşlenen Fiziksel Suçlar", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 976-1002.

APA: Tanıdı, D. (2020). XVIII. Yüzyılda Rusçuk'ta İşlenen Fiziksel Suçlar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 976-1002.

Öz

Osmanlı Devleti, kurduğu sağlam siyasi düzen sayesinde uzun asırlar varlığını sürdürmüştür. Bu gerçekte, nitelikli devlet adamları ve padişahların karizmatik varlıklarının etkisi büyüktür. Fakat söz konusu devlette, hayata ve insanlara olumlu, yapıcı katkılar yapan Osmanlı insanların yanında, olumsuz ve yıkıcı tahribatlarla var olmuş zararlı unsurlar da görülmüştür. Bu bağlamda Osmanlı tarihi, her zaman ve her yerde olduğu gibi, biraz da suç ve ceza tarihidir. Çünkü devleti ayakta tutan temel faktörlerden birisi de adaleti sağlamadaki hassasiyetidir. Bu da devlet tarafından, bir yönüyle, suçlularla başa çıkma şeklinde yerine getirilebilir.

Suç ve ceza tarihinde en çok çalışmış konuların başında fiziksel suçlar gelmektedir. Bu çalışmada, bir Osmanlı kazası olan Rusçuk'ta XVIII. yüzyılda işlenen adam yaralama ve öldürme suçları, şer'iyye sicillerinin verdiği bilgiler

---

* Bu makale Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda tamamlanan "Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Rusçuk'ta Suç ve Ceza" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

* Arş. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, 1982duygu@gmail.com.

Phd.- Research Assistant, Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

doğrultusunda incelenecektir. Böylelikle, cinayet mefhumunun Osmanlı tarihi üzerinden aydınlatılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusçuk, Cinayet, Yaralama, Şer'iyeye Sicili, Suç.

Physical Crimes Committed in Ruse in the 18th Century

Abstract

Ottoman Empire has lasted for centuries by means of durable political order that established by him. The beings of qualitative state men and charismatic sultans are important effects for this reality. However, besides Ottoman people make positive contributions to the life and the others, dangerous people also has seen making negative and harmful destructions. In this context, Ottoman history, as every where and every time, is a crime and punishment history a little. Because, one of the factors sustained the state for a long time is sensibility of it for justice. This can be just done as overcoming against criminals for state.

The most worked issues studied in crime and punishment history are physical crimes. In this study, bodily harm and murdering at Ruse in the XVIII. century will be searched in accordance with informations given by court registers. By this way, to approach murdering issue from Ottoman history will be is targeted.

Keywords: Ruse, Murdering, Injury, Court Register, Crime.

Giriş

İnsan denen varlık, tarih boyunca, fitratı gereği topluluklar halinde yaşamış ve bunun sonucu sosyal bir düzen kurmuştur. Bu kurulan düzenin bozulmaması ve devamı için de belirli kurallar koymuş; bu kurallar da, çeşitli yaptırımları ve cezaları gerektirmiştir. Çünkü günümüzde olduğu gibi geçmiş toplumlarda da insanlar tarafından konulan kurallara uymayan, yasak fiil ve davranışlarda bulunan, toplum tarafından dışlanan bir kesim olmuştur, olagelmıştır. İşte bu ihtiyaçtan doğmuş, insanın hakkını yine insana karşı ve insana rağmen savunan hem teorik ve hem pratik yönü bulunan meşru sistemin adı "hukuk" tur. Elbette bu ilim dalı zaman geçtikçe, sadece suçun bertaraf edilmesi için değil, insan evrimi paralelinde çok çeşitli alanları kapsar hale gelmiştir. Bununla beraber, hukuk dalları içerisinde en eskisi, ceza

hukukudur. Tarihte ilk yasama faaliyetleri cezalandırmak konuludur ve insanlar tarafından hazırlanan ilk kanunlar, cezayla alakalı veya ceza yaptırımlarını içeren kanunlardır.¹

Büyük hukuk ekollerinden birisi de, İslam hukukudur. Tarihte, bu hukukun en önemli uygulayıcılarından biri, Osmanlı Devleti olmuştur. XVIII. yüzyılda, Rusçuk mahkemesinde kâtipler tarafından tutulan şer'iyeye sicillerinin temel kaynak olarak kullanıldığı bu makalede, fiziksel suçlar ve bu suçu işleyenler incelenecektir. Fiziksel suçlar, başka bir deyişle, vücut bütünlüğüne ve canlıların yaşama hakkına karşı işlenen suçlar; tecavüz, yaralama ve öldürme² eylemlerini içerir.

Çalışma, üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde: Osmanlı Devleti, kendine özgü bir yorumla İslam hukukunu uyguladığı için, bu hukuk ekolünde yaralama ve öldürme eylemlerinin yeri ve bu suça verilmesi öngörülen cezalar ele alınacaktır. İkinci bölümde: çalışmanın yer aldığı bölge olan Rusçuk kazasının, XVIII. yüzyıldaki durumu, konuyla ilgili olduğu şekliyle değerlendirilecektir. Çünkü bölge tanınmazsa, suçun niteliğini ortaya çıkarmak neredeyse imkânsızdır. Ardından sonucun geldiği üçüncü ve son bölümde ise Rusçuk'ta işlenen fiziksel suçlar ve suçluların kimlikleri, şer'iyeye sicillerinden edinilen bilgiler doğrultusunda ve çok yönlü olarak irdelenecektir. Rusçuk şer'i mahkemesinin XVIII. yüzyıla ait tüm defterleri; 5, 51, 52, 6, 7, 36, 38, 37, 8, 9, 39 numaralı olup, 11 adettir. Bu defterlerin hepsi taranmış ve konuyla ilgili hükümler tespit edilmiştir. Bazı defterlerdeki hükümler, nitelik itibarıyla mükerrer olacağı için çalışma kurgusuna eklenmemiş olmakla beraber, niceliksel veri değerlendirmesinde onlardan da istifade edilmiştir. Kullanılan hükümler için fişler oluşturulmuş ve kurgu, bu fişlerde yer alan verilere göre oluşturulmuştur.

Çoğu insan için adeta bir kâbus olan fiziksel suçların, belirtilen yöntemlerle incelenmesindeki amaç: Osmanlı hukukunun olumlu taraflarının günümüze örnek olması, olumsuz yönlerinin de ortaya konularak çağdaş hukukçular tarafından onlardan ders çıkarılmasıdır. Osmanlı hukukunun pratik yönünün işleyişi hakkında ipuçları bulunan

¹ Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukuku: Genel Hükümler*, Mimoza Yayınları, Konya, 2010, s..8.

² Şer'iyeye sicillerinde yaralama için "darb"; öldürme için "katl" kelimeleri kullanılmıştır.

ve bölge ahalisinin de gündelik hayatına dair bilgi veren bir çalışma ile toplumun tüm kesimlerinin hayatlarına ulaşmak hedeflenmiştir.³

İslam Hukukunda Yaralama ve Öldürme Suçları

İslam hukukunda yaralama ve öldürme suçlarına karşı kısas cezası verilmiştir; başka bir deyişle kısas, kullara yönelik işlenmiş tecavüzlere verilen cezadır.⁴ Kısas, katili, maktulün karşılığı olarak katletmek veya yaralanan kişinin; telef edilen uzvuna karşılık olarak, yaralayanın; ona karşılık olan uzvunu telef etmek demektir.⁵ Bu cezanın uygulanması, ancak mağdurun yakınları affederse düşer ya da mahiyet değiştirir. Kısas, canda (kısas fi'n-nefs) ve uzuvda (kısas ma dune'n-nefs, kısas fi'l-etraf) olmak üzere iki bölüme ayrılıp her iki şekil de Kur'an'da düzenlenmiştir.⁶

Bakara Suresi: 2/178-179: (Bu ayetler, öldürülme şeklindeki kısasın ceza kaynağıdır.)⁷

"Ey iman edenler, öldürülenler hakkında üzerinize kısas yazıldı. Hüre hür, köleye köle, dişiye dişi. Bununla birlikte her kim kardeşi tarafından kısmen bağışlanırsa, o vakit görev, birinin geleneğe uyması birinin de onun borcunu güzelce ödemesidir. Sizin için kısasta hayat vardır, ey temiz akıl, temiz özü olanlar! Belki korunursunuz."

Maide Suresi: 5/45: (Yaralamadaki kısasın ceza kaynağı olan ayettir.)

"Biz, Tevrat'ta onların üzerine şöyle yazdık: Cana can, göze göz, dişe diş, yaralamada ödeşme. Kim de bu hakkı sadakasına sayarsa, o günahlarının bağışlanmasına vesile olur..."

³ Bu durum şer'iyeye sicillerinin niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bu tarihi vesikalarda, yöneten kesimin yanında, çoğu Osmanlı belgesinde görülmediği kadar "sıradan" insanın yaşantısı hakkında çok çeşitli ve kapsamlı bilgiler bulmak mümkündür.

⁴ Ahmet; Akgündüz; Halil Cin, *Türk Hukuk Tarihi Kamu Hukuku*, Cilt: 1, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1995, s. 271; Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*, (çev.) İbrahim Tüfekçi, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 64.

⁵ Avcı, *a.g.e.*, s. 202; Gülnihal Bozkurt, Ahmet Mumcu, Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi, Savaş Yayınevi*, Ankara, 1996, s. 75; Osman Şekerci, *İslam Ceza Hukuku'nda Ta'zir Suçları ve Cezaları*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 17-18.

⁶ Bozkurt, Mumcu, Üçok, *a.g.e.*, s. 75.

⁷ Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, (çev.) Elmalılı Hamdi Yazır, Huzur Yayınevi, İstanbul, 1994.

Hz. Peygamberin de konuyla ilgili hadisleri şöyledir:⁸

" Kim bir mümini öldürmekle ona zarar verirse, aynı fiil ile kısas edilir. Ancak öldürülenlerin mirasçıları razı olursa kısas edilmez."

"Kim bir adamı öldürülürse, o iki şey arasında muhayyedir. İsterse katil kısas edilir, dilerse kısastan vazgeçerek diyet alır."

"Allah'tan başka mabud olmadığını ve benim de Allah'ın resulü olduğumu tasdik eden bir müminin kanı-şu üç şey dışında- helal değildir: zina eden bir evli, cana karşı can ve dinini terk edip cemaatten ayrılan."

Öldürme eylemi, hataen ve kasdi olabilir. Kasten adam öldürme (el-katlü'l-amd); şahsın, hayat sahibi, kanı haram olan bir insanı, kendi fiili ile kasıtlı olarak öldürmesidir.⁹ Ebu Hanefi'ye göre, katil ve öldürülen kimse arasında Müslüman-zımmi, hür-köle, kadın-erkek farkı olmaz. Mesela bir Müslüman bir zımmiyi öldürürse ona karşı kısas edilir. Çoğunluk ise gayrimüslim karşılığında Müslüman, köle karşılığında hür kimsenin karşılığında denklik bulunmadığı için onlara kısas kabul etmemiştir.¹⁰ Müçtehidler, kasten adam öldürme suçunun kısas ile cezalandırılacağı hükmünde birleşmişlerdir. Ancak kan sahibinin (veliyu'd-dem) kısası affetmesi müstesnadır. Bu durumda kısas cezası diyet cezasına döner.¹¹

Kisas uygulanan diğer bir ceza türü ise kasten yaralamadır ve tanımı şöyledir: Vücut bütünlüğüne yönelik ve ölüme yol açmayan vurma, yaralama, kırma, kesme gibi acı veren her çeşit saldırı. Bu ceza türünde de asli ceza kısas iken diyete de dönüşebilmektedir. Bu da bir nevi tazminattır. Kısas ve diyet, şahıs haklarının hâkim olduğu cezalardır. Kur'an-ı Kerim, adam öldürme ve yaralamada kasit ve hata ayrımı yapıp, kısas ve diyet istemeyi mağdur için hak, infazı toplum adına bir

⁸ Riyazü's-Salihin, (tasnif) İmam Nevevi, (çev.) Emin Özafşar, Bünyamin Erul, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016, ilgili sayfalar.

⁹ Osman Şahin, Nihat Dalgın, Muhsin Koçak, *İslam Hukuku: İslam Hukuku'na Giriş/ Aile Hukuku/ Miras ve Ceza Hukuku*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014, s. 462.

¹⁰ Talip Türcan, *İslam Hukuku'na Giriş*, (ed.) Hacı Yunus Apaydın, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s. 261-262.

¹¹ Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1975, s. 136.

görev, diyeti de bir rahmet ve kolaylık olarak sunmuştur.¹² Böylelikle hem insanı her şekilde güvenliğe almış, hem de adaletle, kalıcı ve düzenli bir hukuksal ilke oluşturmuştur.

Ayrıca yaralamada, kisasın uygulanabilmesi için cana kıyım suçunda aranan şartlar yanında aşağıdaki şartlar da getirilmiştir:¹³

*İki yer arasında eşitlik

*Eşitliği temin etmenin mümkün olması

*Daha fazla veya daha eksik bir uygulamayla zulmedilmemesi.

Buradan anlaşılmaktadır ki kisasın uygulanmaması veya affedilmesi durumunda diyet yöntemine başvurulmaktadır. Nassın belirlemediği ve sınırlandırmadığı yaralama ve sakatlama suçlarında "erş" adı verilen diyeti takdir, devletin sorumlu mercilerine bırakılmıştır.¹⁴

XVIII. Yüzyılda Rusçuk Kazası

Rusçuk'un Osmanlılar tarafından fethinin başlangıcı I. Murad dönemindeydir. Bu dönemde, olası bir Balkan ittifakını önlemek için büyük bir hızla Bulgaristan üzerine yürüyen Veziriazam Çandarlı Ali Paşa komutasındaki ordu Pravadi ve Şumnu şehirlerini zapt etmiş ve sonra da Bulgaristan'ın o zamanki başkenti olan Tırnova'yı almıştır. Şişman'ın, bu durum üzerine Tuna boyuna kadar kuzeye çekilip, Niğbolu Kalesi'ne kapandığı rivayet edilir. İşte bu sırada I. Murad da ordusuyla gelip Niğbolu önüne yetişmiş ve Kral Şişman artık anlaşma ümidini yitirmiştir. Kralın bu koşullar altında bir kez daha Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiği belirtilir. Fakat geçmiş haraçlarını vermek ve Silistre gibi birkaç kaleyi teslim etmek gibi sözler verdiği halde I. Murad oradan çekilir çekilmez Kral Şişman'ın yeniden isyan bayrağını açması Bulgaristan için felaketle neticelenmiş ve Silistre, Hezargrad, Rusçuk şehirleri Osmanlılar tarafından zapt edilmiştir.¹⁵

¹² Ali Bardakoğlu, "Ceza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, 1993, s. 473.

¹³ Karaman, *a.g.e.*, s. 137

¹⁴ Hayreddin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku: Giriş ve Amme Hukuku*, Cilt 1, Ensar Yayınları, İstanbul, 2010, s. 217.

¹⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 76.

I. Bayezid zamanında ise bu şehirlerden bir kısmı -Ruşçuk gibi- tekrar fethedilmek zorunda kalınmıştır. 1388 tarihinde başlayan Bulgaristan'ın fethi 1389 yılında sona ermiştir. Bu şekilde, Türk hâkimiyeti altındaki Bulgar hükümeti ilga edilerek Bulgaristan'ın siyasi varlığına son verilmiştir.¹⁶

Bulgaristan'da tarihi bir şehir olan ve uzun seneler Osmanlı Devleti'nin idaresi altında bulunmuş Ruşçuk (Bulgarca Ruse/Russe), Bulgaristan'ın dördüncü büyük kenti olup, önemli bir endüstri ve kültür merkezidir. Ruşçuk adlı yerleşim yeri kaynaklarda farklı isimlerle geçmektedir: *Sexaginta Pristis, Pristapolis, Prista, Yürük Ovası, Yergögü Beriyaka, Malko Yurgovo, Urus, Urusçuk, Rusi-to, Rusiko, Rostzig, Russy, Rusi, Rosi, Ruse, Ruşçuk*.¹⁷

Önemli Avrupa yolları buradan geçtiği için Ruşçuk, askeri sevkiyat bakımından önemli bir merkezdir. Şehir, Varna-İstanbul ya da Tuna kıyısındaki karayolları ile İstanbul'a bağlanan güzergâhta bulunur ve diğer taraftan da Orta Avrupa'dan Karadeniz'e uzanan suyunun önemli bir istasyonu konumundadır. Bu sebeplerle Ruşçuk'ta trafik, özellikle askeri harekâtlar sırasında canlanmaktadır.¹⁸ Böylelikle Ruşçuk, diğer Tuna şehirlerinin önüne geçmiştir. Ruşçuk, bölgenin merkezi olarak kendini kabul ettirmektedir. Şehir, Tuna kıyısındaki diğer limanlar ve Yergögü-Ruşçuk ikilisi arasında bir temel halka oluşturmaktadır. Ayrıca, Polonya ve Romanya'dan İstanbul'a giden yolun en uygun geçitlerinden birini vermektedir. Öte yandan şehir, Fethülislam (Kladovo) ve Belgrad'tan İsakça'ya kadar giden nehir yolu boyunca nehir ve deniz kayıkları, askeri ve ticari gemiler tahsis eden, mola verilebilen, cerahorlar, hamallar, şarap mantarcıları, gemiciler, leventler ve kaptanlar ile hizmet veren bir nehir kıyısı istasyonudur.

¹⁶ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s. 100.

¹⁷ Mehmet Topal, "Ruşçuk Şehri'nin Yeri ve Adı Üzerine Düşünceler", (ed.) Meral Bayrak (Ferlibaş), *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Ruşçuk*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 11.

¹⁸ Mehmet Topal, "II. Mustafa'nın Avusturya Seferlerinde Ruşçuk Şehri ve Limanı'nın Önemi" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan II- Özel Sayı: 20, İstanbul, 2008, s. 232.

Kısacası, Rusçuk kasabası, bir limandır ve toplumun atar damarlarından biridir.¹⁹

Önemli geçiş güzergâhı üzerinde olması hasebiyle Rusçuk'ta askeri faaliyetler sırasında hareketlilik artmaktadır. Bu bölge; Osmanlı Devleti'nin, Avusturya-Macaristan ve Eflak-Boğdan'a yaptığı seferler sırasında askeri bir üs olarak kullanılmıştır. Örneğin, Osmanlı Sultanı II. Mustafa'nın Avusturya'ya yaptığı üç seferde Rusçuk, limanı ve kalesiyle orduya büyük fayda sağlamıştır. Rusçuk; mühimmat, asker vb. savaş malzemeleri sevkiyatı, ordunun zahire, et ve peksimet ihtiyacının karşılanması, kara sevkiyatı için hayvan tedariki, tersanesinde gemi tamir ve inşası, sefer esnasında kullanılan yük hayvanlarının bakımı, Tuna'da seyreden gemilere personel temini konularında en aktif rolü üstlenmiştir.²⁰

XVIII. yüzyılda, Rusçuk'ta Osmanlı hâkimiyeti sürmekte; zaman zaman savaşlarla kesintiye uğramakla beraber, şehir gelişmeye devam etmektedir. Şehirdeki gelişim süreci, diğer bölgelerle uyumlu olup, bölge; XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun tipik bir Balkan şehri örneğidir. XVIII. yüzyılda Rusçuk'ta on iki mahalle bulunmaktadır ve her Osmanlı şehri gibi şehir bu mahallelerden oluşmaktadır. Bunlardan bazılarının adları şöyledir: Cami-Cedit, Arık-Ramazan, Çukur-Çiftlik, Voyvoda-Çiftlik, Varoş, Diş-Varoş, Meçka, Novi-Çiftlik, Nova-Mahalle.²¹ Ayrıca Rusçuk'ta dokuz büyük cami, altı tane iki katlı ve elli-altmış odalı han, haffafhane (hazır ayakkabı atölyesi), iki hamam, bedesten, tersane, saat kulesi ve kale altında bir gümrük vardır. Lom Nehri üzerinde; Rusçuk ekonomisi için son derece önemli değirmenler, nehir kıyısında bahçeler, bağlar vardır.²² Nehir kenarında ve liman yakınında gıda ambarları, dükkânlar, gümrük binaları ve atölyeler ile Tuna Nehri kıyısında bir debbağhane bulunmaktadır. Rusçuk'ta esnaf grupları daha da çeşitlidir. Örneğin, mahalle aralarında

¹⁹ Simenov İvanova., *Aydınlanma: 17. ve 18. Yy. Ruse Belediyesi Öncesi Döneme Doğru*, Ulusal Kütüphane 'Kiril ve Methody', Rusçuk, ?, s. 51-52.

²⁰ Topal, *"Rusçuk Şehri'nin Yeri ve Adı Üzerine Düşünceler"*, s. 88-89.

²¹ Georgiev Popov, *Rusçuk'un Tasviri 1960 ile 1979 Yılı Arasındaki Zaman Zarfında*, Rusçuk, 1928, s. 13.

²² Meryem Kaçan Erdoğan ve Meral Ferlibaş ve Kamil Çolak, *Rusçuk Ayanı: Tirsiniklizade İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009, s. 13, Popov, a.g.e., 21.

pipo ve bileklik yapanlar, fıçıcılar (şarap fıçıları olduğu ve gayrimüslim Bulgar halkı tarafından işletildiği düşünülebilir), balmumu, tütün, çuha, ipek, pamuk, marangoz ve arabacı atölyeleri vardır. Osmanlı reayası için mühim bir sosyalleşme yeri olan kahvehaneler de Rusçuk mahallelerinin hemen her birinde görölmektedir.²³

Söz konusu yüzyılda, Rusçuk, ekonomik açıdan da hayli hareketlidir. Bölgede sığır eti, koyun, baharat, kahve, şeker, pirinç, tuz, incir, üzüm, limon suyu, ekmek, simit, pastırma gibi yiyecekler; nohut, leblebi, fındık gibi kuruyemişler; tereyağı, zeytinyağı, iç yağı gibi yağların ticareti yapılmaktadır. Kumaş çeşitleri olan atlas, kadife, ipek, İngiliz şalları, Leipzig basmaları, Linz kumaşları da ticari malzemelerdir. Ayrıca Nürnberg malları, Paris esansları, iğne, toplu iğne, kemer, elbise, çorap gibi giyecek eşyaları; yün, dantel, tütün, balmumu, sabun, kenevir, kenevir tohumu, üzüm rakısı, ilaç, fayans, müzik aletleri, kalem, saat, yemek takımları, ayna, bakır, çinko, çelik, civa ile kauçuk ticareti yapılan diğer ürünlerdir.²⁴ Burada; bir Doğu medeniyeti olan Osmanlı Devleti'nin, ticareti yapılan bazı yabancı mallardan dolayı Avrupa ile olan ilişkilerinin geliştii ve eskiye nazaran Avrupa ile daha çok yakınlaştii görölmektedir.

Rusçuk, özellikle Avusturya'nın desteklediği Ruslarla, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'nın savaştii cephelelerden biri olmuş ve çok yıpranmıştır. Bölge, 1768-1774 ve 1787-1792 tarihlerindeki iki önemli Osmanlı-Rus savaşına şahitlik etmiştir. 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşında bir süre Rus hâkimiyetine giren şehir, harap bir vaziyette tekrar geri alınmıştır. Ardından 1828-29 ve 1854 yıllarında Rus kuşatma ve bombardımanına maruz kalmış ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında, Rus topçusu tarafından bombalanmış ve büyük bir yıkıma uğramıştır. Sonuçta Berlin Antlaşması ile yeni kurulan Bulgar Devleti'ne katılmıştır.²⁵ Ayrıca bu antlaşma ile kale üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti sona ermiş ve antlaşmada yer alan madde gereğince kale yıkılmıştır.

²³ Popov, *a.g.e.*, s. 18-21.

²⁴ Teodora Bakırjjeva ve Svetlana Yordanov *Rusçuk ve Bölgesinin (2 ve 19. Yy) Tarihine İlişkin Seçilmiş Kaynaklar*, İzvori Kaynak Kütüphanesi, Cilt: 1, Rusçuk, 1999, s. 131; , Kaçan Erdoğan ve Feribaş ve Çolak, *a.g.e.*, 13.

²⁵ Machiel Kiel, "Rusçuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 35, İstanbul 1988, s. 246.

Künt Kapı denen Rusçuk'a ait bölgede, 20 Şubat 1878 tarihinde, General Totleben ve Rus askerlerinin Rusçuk'ta karşılanmasıyla, şehirdeki Osmanlı varlığı sona ermiş ve şehrin yeni tarihi başlamıştır.²⁶

Türk-İslam İmparatorluğu'nun taşradaki bir örneği olarak adlandırabilecek olan Rusçuk bölgesinden göçlerle Anadolu'ya gelmiş Müslüman kesimin torunlarının bir kısmı, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşamaya kaldıkları yerden devam etmektedir.

Rusçuk'ta Fiziksel Suçlar ve Suçlular

XVIII. yüzyıl boyunca Rusçuk'ta en sık görülen suçların başında, yaralama ve öldürme suçları gelir. Bu bağlamda, katilin öldürme kastı olup olmadığı sorusu sorulabilir. Şer'iyye sicillerinde bu durumu açıklayıcı doyurucu bilgiler bulunmamakla beraber, hataen veya kasten adam öldürme bilgisi bazen kaydedilmiştir. Öldürme olayına, dolaylı yollardan sebep olan kişinin bulunduğu ilginç bir örnek; Cami-i Cedid Mahallesinden Ali oğlu Mustafa Çelebi'nin, Mehmet oğlu İbrahim Beşe'ye açtığı davada görülmüştür. H. 25 Cemazıyelevvel 1155/ M. 28 Temmuz 1742²⁷ tarihli duruşmadan bir sene önce, İbrahim Beşe, Mustafa Çelebi'nin oğlunu, kendisine sormadan başka bir yere götürmüştür. İbrahim Beşe ve Mustafa Çelebi'nin oğlunun nereye gittiği bilinmemektedir. Yalnız, gittikleri yerde gemiye bindikleri ve geminin devrilmesi sebebiyle Mustafa Beşe'nin küçük oğlunun nehirde boğulduğu ifade edilmiştir. Acılı baba, oğlunun dem ve diyetini, İbrahim Beşe'den istemiş; kendisine yirmi beş kuruş ödenmesine mahkeme tarafından karar verilmiş ve böylelikle mahkeme sonlamıştır.²⁸

Bazen de katil zanlısı, mağduru sadece korkutma ile yetinmiş ve olay bir cinayet teşebbüsü olarak kalmıştır. Kara kocalı köyünden Yusuf oğlu Mehmed'in, Ali oğlu Demir Mehmed'e açtığı dava bu duruma örnek teşkil eder. Yusuf oğlu Mehmed'in iddiasına göre, Demir

²⁶Mecbure Hasanova Efrayimova, "Bulgaristan Rusçuk'ta Türk Varlığı: Rusçuk'ta Ayakta Kalan Türk Varlığı" *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu II*, Cilt: I, 13-15 Mayıs 2010, haz. Yrd. Doç. Dr. Ünal Şenel, Manisa Yöresi Türk Tarih ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, Manisa, 2010, s. 409.

²⁷ H. kısaltması "Hicri" yıl ve M. kısaltması "Miladi" yılı gösterir. Bundan sonra sadece tarihler verilecektir.

²⁸ Rusçuk Şer'iyye Sicili (RŞS),38, no: 41-39a.

Mehmed gündüz vakti öldürmek kasdıyla kendisine tüfek doğrultup, din ve imanına küfretmiştir. Demir Mehmed bu iddiayı inkâr etmiştir. Olayın aydınlatılması için şahitlere başvurulmuştur. İmam Hasan ve Abdullah oğlu Mustafa oğlu Abdullah adlı şahitler, Demir Mehmed'in devamlı içtiğini, şehir dışına çıktığını ve kendisinin daha önce cinayet işlediğini belirtmişlerdir. 25 Cemaziyelâhır 1127/ 28 Haziran 1715 tarihli bu dava hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır.²⁹ Demir Mehmed'in, Mehmed'i neden öldürme teşebbüsünde bulunduğu karanlıkta kalmakla beraber, cinayet işlenmemiş ve Mehmed hayatta kalmıştır. Kendisinin dava açma sebebi ise hayatının güvende olmadığını düşünüp korkması olabilir.

Diğer davalarda ise davalılar suçlu fiilen işlemiştir. Katillerin yanında, suç esnasında kesici veya yaralayıcı alet bulunmaktadır. Bu durum, kesici alet olarak günlük hayatta kullanılan nesnelere varlığı ile açıklanabileceği gibi kasti bir durum olabileceğini de akla getirmektedir. Bir aletin suç aleti olabilmesi, adam öldürmeye elverişli olmasına bağlıdır. Şer'iyeye sicillerindeki keşif ilamlarında, öldürme esnasında kullanılan aletler için en genel tanımıyla "alet-i ceriha" tabiri kullanılmaktadır. Bununla beraber, bazı olaylar için daha özele inilmiş ve öldürme aletinin niteliği belirtilmiştir. Örneğin, 20 Cemaziyelâhır 1151/ 5 Ekim 1738 tarihli hükümde, Rusçuk'ta Kara Mustafa Mahallesi sakinlerinden Mustafa kızı Akika'nın, Hacı Mustafa oğlu Abdullah'a açtığı davada; Abdullah'ın, babasını, duruşmadan sekiz sene önce tuz tokmağıyla darp ederek öldürdüğünü belirtilmiştir.³⁰ Tuz tokmağının yemekler için tuzu ufalamaya yarayan bir alet olduğu düşünülebilir. Fakat bu olayda tuz tokmağı, bir canın ölümü için kullanılmıştır. Bu durum tartışma ve basit sorunlar yüzünden alevlenen kavga sonucu yaşanan ani bir öfke patlaması ihtimalini düşündürmektedir.

Ayrıca, Rusçuk'taki yaralama ve öldürme aletleri, sadece tuz tokmağı ile sınırlı olmayıp çeşitlidir. Bunlar içerisinde; kurşun, piştov kurşunu³¹, çifte tüfek³², yatağan bıçağı³³, bıçak, mum ve rob (?) gibi korkutucu araçlar yer almıştır.

²⁹ RŞS51, 27-2a.

³⁰ RŞS7, 76a.

³¹ Bulgarcadan Türkçeye geçmiş bir kelime olup Osmanlı ordusunda bir süre kullanılan, paçavraya sıkıştırılmış barutu horozunda bulunan çakmaktaşı ile ateşleyip kurşun

Suçluların Kimliği

Şer'iyye sicillerinde, katillerin yarısının kimliğine ulaşılammıştır. Kimliği belirli katiller ise çoğunlukla bireysel suçlulardır. Bununla beraber Rusçuk'ta örgütlü ve organize bir şekilde işlenen cinayetler de vardır. XVIII. yüzyılda, dünya genelinde olduğu gibi, Rusçuk'ta da bu zararlı kesim huzur ve güveni bozan eylemlerini hız kesmeden sürdürmüşlerdir. Şer'iyye sicillerinde geçtiği şekliyle, bu organize kişilerin adı "şaki" çoğulu "eşkiya" ve örgütlerinin genel adı da "şaki güruhu" şeklindedir. Elbette eşkiyalık suçunu diğer suçlardan ayıran temel özellik, yol kesmeleridir. Ayrıca, hırsızlık, adam yaralama ve öldürme, çete kurma, dağa çıkma eylemlerini gerçekleştiren bu grup, birkaç kişi ile de kazada cinayet veya cinayet teşebbüsü gerçekleştirmiştir.

Konuyla ilgili örnek, Mehmet ve Emine adlı kişilerin arzuhalinde görülmektedir. Rusçuk ve Tırnova kadılarına gönderilen Evâhir-i Ramazan 1151/ 22-31 Aralık 1738 tarihli hüküm, Hezargrad kazasına bağlı Timurtaşbaba Tekkesi civarındaki kaza ve köylerdeki şakilerin yasadışı eylemleriyle ilgilidir. Bu kişiler; Ali adlı şahsı ve arkadaşını öldürüp, genç kadınları kaçıarak taciz etmişlerdir. Mehmet Çavuş adlı mübaşir tarafından olayın inceleneceği kaydedilmiştir.³⁴

Aslında Rusçuk'ta, eşkiyalık ve cinayet iç içe geçmiş ve yakın bağları bulunan iki eylem olmuştur. Yine benzer bir durumda mağdurun acıklı ifadesi, söz konusu güruhun kaza eksenindeki şiddet ve etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Bu yönüyle Rusçuk'ta, XVIII. yüzyıl bir korku ve güvensizlik ortamıdır. Kimliği bilinmeyen, fakat reayadan biri olduğu belli olan davacının işyerine üç gece gelen kasaplardan Pabuçcuoğlu Kara Mustafa ve arkadaşı, mağdura "sen bize her zaman niçin şarap ve kebab vermezsun" diyerek zorla kollarına ve ellerine mum ile rob (?) döküp işkence etmişlerdir. Olayı araştırmak üzere bir

---

bilyeyi atan, kısa namlulu, tek atış yapabilen bir tabanca türünün kurşunudur. Türk Dil Kurumu, <http://sozluk.gov.tr/> (22 03 2020).

³² Çift namlulu tüfek anlamına gelmektedir. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011, s. 171.

³³ Büyük bıçak.

³⁴ RŞS37, 105a.

mübaşir görevlendiren merkez, suçluların cezalandırılmasını emretmiştir.³⁵

Eşkiyanın, cinayet davalarının gasp boyutunda olanları da vardır. Kollektif veya çete işi cinayete bu şekilde bir örnek de reayadan Salih adlı birinin başına gelen ve tarihi belirtilmemiş olayda tespit edilmiştir. Ahmet adlı kişinin padişaha arzuhali sonucu kaydedilen hükme göre, kimliği belirsiz kişiler, Niğbolu taraflarında Eski İslimli adlı köyde Salih'i katledip otuz kuruşunu, bir çift piştovunu, kılıcını ve atını gasp etmişlerdir. Bu kişilerin bulunup görevlendirilen mübaşir tarafından Özi Divanı'na çıkarılmaları istenmiştir.³⁶

Katiller; çoğunlukla7 erkek, Müslüman ve Rusçukludurlar. Kadınlar, kimi zaman darb ve katl suçu yüzünden mağdur olmuş; fakat hiç cinayet işlememiş veya hiç kimseyi yaralamamıştır. Örneğin; Yergöğü kazasından Hatice adlı kadın Rusçuk'a misafir olarak uğrayıp, Cami-i Atik Mahallesi'nden iskeleye inerken Rusçuk Kalesi yakınlarında, kimliği belirsiz kişilerce göğsü ve belinden yaralanmış ve aldığı bu darbeler sonucu ölmüştür.³⁷

Gayrimüslimlerin de bu suç türü yüzünden mahkemeye başvurmak zorunda kaldıkları görülmüştür. Örneğin, 6 Cemaziyelâhır 1149/ 12 Ekim 1736 tarihli hükümde, Yanu oğlu Kino adlı zimminin yakınları, Çernovi Köyü'nden Niko oğlu Pob Nikola, Dimo oğlu Kümüz (?) ve Kosta oğlu adlı kişileri dava etmiştir. İddiaya göre; Kino, Mestaş adlı bölgeden köye girdiği sırada, adı geçen üç kişi tarafından tüfek ile göğsünün sağ tarafından yaralanıp, bu yara sonucu ölmüştür. Keşif için bir görevlinin gönderilip, soruşturmanın başlatılmasına karar verilmiştir.³⁸ Gayrimüslimlerle ilgili bir başka cinayet olayı, uzun bir zaman sonra yaşanmıştır. Bu olayda; maktul bir gayrimüslim olup, katilin kimliği belirsizdir. 27 Rebi'ülâhır 1192/ 25 Mayıs 1778 tarihinde, Varoş Mahallesi'nden Papas Yovanço adlı gayrimüslim, halk arasında

³⁵RŞS37, 134b.

³⁶RŞS38, 90a-92.

³⁷RŞS8, 103-397.

³⁸RŞS6, 122b-192.

Macuncu Bölüğü denilen bağlarda, göğsü üstünden tüfek ile vurulmuş ve aldığı darbe nedeniyle yaşamını yitirmiştir.³⁹

Gayrimüslimlerle ilgili yaralama ve öldürme olayı ancak münferit örneklerde görülmüştür. Bunda, kendi cemaat mahkemelerine gitme isteği ağır basmış olabileceği gibi XVIII. yüzyılda Rusçuk bölgesinde nüfuslarının az olması da etkilidir. Şer'iyeye sicillerinde, ayrıca, bir gayrimüslimin bir Müslümanı öldürmesi veya tersi duruma ise neredeyse hiç rastlanmamıştır. Bunun sebeplerinden biri de ayrı mahallelerde yaşadıkları için ilişkilerinin bir anlamda sınırlı olması olabilir.

Cinayet Mahalleri

Kaza köyleri, mahalleler, sapa yollar, bağlar, köy korusu, panayır yeri, maktulün hanesi gibi birçok yerde katledilmiş insanların varlığından bahsedilebilir. Böylelikle görülmektedir ki bu suçu işlemek için katillerin aradığı başlıca özellik, olaya müdahale edebilecek üçüncü bir şahsın bulunmayacağı bir yer olmasıdır. Yaralama suçuna göre öldürme suçu daha çok görülmüştür. Bunun sebebi, katilin maktulü öldürme kastı olabileceği ve dönemin tıbbi koşullarının günümüze oranla yetersiz kalmasıdır. Çünkü yaralama ile başlayan fiziksel saldırılar, çoğu zaman tıbbi yetersizlik sebebiyle ölümle sonuçlanmıştır.

Kaza merkezindeki mahallerden öldürölme olayının en çok görüldüğü mahalle, Cami-i Cedid'dir. Burada yaşayan ahali için güvenlik zafiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında Cami-i Atik, Kara Mustafa, Varoş, Hacı Musa ve Faik adlı mahallelerde de bu suç türü görülmektedir. Köyler ise dengeli bir dağılım arz etmiştir. Böylelikle suç daha geniş bir alana yayılmıştır. Bu köylerin adları şöyledir: Karakocalı, Bey Alanı, Vetova, Koşarna, Eski İslimli, Tutrakan, Sarı Sinanlı, Ablanova, İlbasan, Batın, Köhne, Çernovi, İsmail Zimmi, Torlak, Kadı, İslim-i Müslim ve İslim-i Zimmi.

Köylerde işlenen cinayet vakalarından biri, Bey Alanı köyünde yaşanmıştır. Tarafların ikisi de aynı köydendir. Söz konusu köyde, Gurre-i Zilka'de 1127/ 29 Ekim 1715 tarihinde, Arslan oğlu Ali Beşe'yi, Veli oğlu Hüseyin, mahkemedan on ay önce, bıçak ile üç parmağından

³⁹RŞS8, 103-405.

kesip yaralamıştır.⁴⁰ Bu sebeple Ali Beşe, davalıdan dem ve diyetini talep etmiştir. Fakat Veli oğlu Hüseyin, olayın böyle olmadığını; Ali Beşe'nin yaralandığını fakat bu yara için bir görevli bulup, yarayı iyileştirmek istediği halde Ali Beşe'nin kabul etmeyip, eline baktırmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Mesih Mahallesinden Mehmed oğlu Hasan Çelebi, Cami-i Cedid Mahallesinden Abdullah oğlu Yusuf Çavuş'un şahitliklerine başvurulmuştur. Şahitler, olayın Hüseyin'in söylediği şekilde gerçekleştiğini ifade etmişlerdir. Böylelikle Ali Beşe haksız bulunmuştur. Görüldüğü üzere iki tarafın da reayadan olduğu bu davada olayın sebebinin ne olduğu bilinmemektedir.

Cinayet olayları; köyler dışında, yol kenarı veya iki köy arası sapa ve ıssız alanlarda daha çok görülmüştür. Çünkü bu yerlerde güvenlik yoktur ve eşkıya daha çok faaliyette olabilmıştır. Örneğin Niğbolu'da oturan Ali Beşe'nin arzuhaline göre; kardeşi Süleyman Beşe, Silistre'den Rusçuk'a giderken Kuzgunluk ve Sarı Güllü arasında yedi veya sekiz eşkıyanın saldırısına maruz kalmış ve katledilmiştir.⁴¹ Niğbolu sakinlerinin divana çıkarılıp yargılanmasını isteyen Ali Beşe'nin davası hakkında başka bir bilgi olmamakla beraber, diğer hükümler doğrultusunda soruşturmanın başlamış olabileceği söylenebilir.

Yolculuk esnasında işlenen cinayet davaları çok miktardadır. Yine bu minvalde bir örnek, Mehmed oğlu Hasan oğlu Memiş adlı maktulün annesinin isteği üzerine yapılan 20 Rebi'ülâhır 1155/ 24 Haziran 1742 tarihli davada görülmektedir. Olay, mahkemeden önce, Memiş'in Hotince köyünden Seyyid Hasan'ın bir atını (bargirini) Zıştovi kasabasına götürürken Çernovi köyü Kebirbaş adlı yerde öldürülmesidir. Varisleri, Çernovi ahalisinden dem ve diyet istemektedirler. Bunun üzerine, keşif için Mevlana Mehmed oğlu Mustafa Efendi gönderilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda, maktulün sol kolu ve alnından yaralandığı ve bu yara sonucu vefat ettiği görülmüştür. Sonuçta, Çernovi Köyü ahalisinin, Memiş'in varislerine dem ve diyet parası vermesine hükmedilmiştir.⁴²

⁴⁰ RŞS51, 16a-35

⁴¹ RŞS38, 49b-51.

⁴² RŞS38, 93a-95.

Cinayet davaları içinde, olayın geçtiği yer sebebiyle ilginç bir keşif ilamında mağdur Abdullah oğlu Hüseyin Beşe, katil ise Deli Yusuf adlı reayadan iki kişidir. Olayın geçtiği yer ise, Osmanlı mahallesinin merkezi ve Müslümanlar için en kutsal yerlerden biri olan camii yakınıdır. Tam olarak cinayet mahalli Hacı Musa Mahallesi Eskicizâde Camii yakınları ve olayın tarihi de 15 Zilka'de 1150/ 6 Mart 1738 günüdür. Cinayet mahalline olay yeri inceleme ekibi ve ekibin baş sorumlusu Mevlana İbrahim oğlu Mustafa Efendi gitmiştir. Burada ölü incelenmiş, sol kaşı üzerinden bıçak ile vurulduğu, kurşunun sağ kulağının altından çıkarıldığı ve bu yaraların tesiriyle öldüğü tespit edilmiştir.⁴³ Söz konusu bölgenin işlek ve insanlara dinî duyguları daha fazla aksettiren bir yer olması sebebiyle, burada cinayet işlenmesi dikkat çekicidir. Bu sebeple katilin “deli” lakabıyla tanınması, onun gerçekten akli bozukluğa, en azından dengesizliğe sahip olabileceğini düşündürmektedir.

Bazen de reaya kendi evinde gündelik işlerini yaparken aniden hayatlarına kast edilmiştir. Örneğin, köy sakinlerinden Ahmed Çorbacı adlı kişinin arzuhali üzerine; Rusçuk kadısı, Batın Köyü zabiti, köyler ahaliğine, 9 Ramazan 1154/ 28 Kasım 1741 tarihinde gönderilen hükme göre, Ahmed'in kızı evinde yemek yerken, kimliği belirsiz eşkiya kurşunu ile öldürülmüştür. Alınan karar, görevlilerin köylülerle birlikte katilleri bulmaları, varislere dem ve diyetin, köy ahali tarafından ödenmesi yönünde olmuştur.⁴⁴

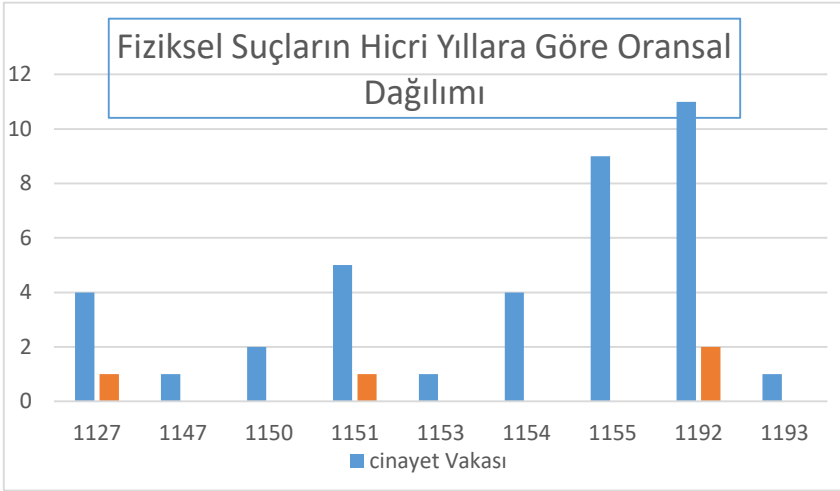
Yaralama ve Öldürme Suçlarının Analizi

Mahkeme defterlerinde, cinayet sebepleri, ne yazık ki, yazmamaktadır. Bu sebeple, katil veya eşkiyanın, gerçekleştirdiği yasadışı fiilin hangi maksadı haiz olduğu konusu bilinmemektedir. Bununla beraber, sicillerde, nicelik olarak yaralama ve öldürme faaliyetlerinin tespiti mümkün olmuştur. Buna göre, XVIII. yüzyılda Rusçuk'ta toplam altmış üç yaralama ve bu yaralama sonucu cinayetle sonuçlanan olay yaşanmıştır. Yüzyıl gibi bir zaman dilimi için bu rakam az gelebilir. Fakat dönemin nüfusu da günümüze göre daha azdır ve

⁴³ RŞS36, 8-23. Cami yakınlarında (Vetova Köyü camisi önü) gerçekleşen bir başka cinayet olayı için bkz. RŞS8, 62-248

⁴⁴ RŞS38, 42b-44.

tüm cinayet olaylarının da kayıtlara geçtiği iddiası doğru değildir. Ayrıca işlenen yaralamanın yanında cinayet, daha çok yaşanmıştır. Bu davalarda, XVIII. yüzyılda nerdeyse her suç türünde etkisi olan eşkiya başı çekmiş olup, reayadan da cinayet olayına karışmış kişiler hayli fazladır. Alacaklı davaları ve gasp gibi maddi çıkarlar için de cinayete kadar varan olaylar tespit edilmiştir.

Grafik 1: Fiziksel Suçların XVIII. yüzyıldaki Niceliksel Dağılımı

Tabloda görüldüğü şekliyle, 1155 ve 1192 hicri yılları en çok cinayet işlendiği yıllar olmuştur. Ayrıca sadece üç yılda yaralama olayları görülmüştür. Bu yıllar, 1127, 1151 ve 1192 şeklinde geniş bir zaman dilimine yayılmıştır. XVIII. yüzyılın sonunda darb ve katl eylemlerinin oldukça yüksek oranda arttığı görülmüştür. Çünkü artık asker kontrolünden uzak bir Rusçuk vardır. Ayrıca yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan dağlı eşkiyası, sosyal düzeni bir keşmekeşe sürüklemiştir. Bu durum, suçun artmasına yardımcı etkenlerden birisi olup tehlikeyi çoğaltmıştır. Öyle ki kaza merkezindeki bir dükkânın önünde bile öldürme olayı gerçekleşmiştir. Olay, Cami-i Cedid Mahallesi'nde terzilik yapan Süleyman'ın Saraçhane'deki işyerinin önünde gerçekleşmiştir. Süleyman, dükkânının önünde alınandan vurulmuştur. Üstelik tarihler de Müslümanlar için ayrı bir önemi haiz Ramazan ayının mübarek Kadir

Gecesi'nde (18 Ekim 1778) vuku bulmuştur.⁴⁵ Bu durum da toplumsal çöküntünün boyutları hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca katli vakalarının artmasında, reayanın silah taşınması da etkili olmuş olabilir. Eşkiyadan kendini korumaya çalışan reaya, bazen de kendi başına dert açmış ve öldürme olayına karışmıştır.

Rusçuk'ta niceliksel anlamda sırasıyla 1192, 1155, 1151, 1127 ve 1154 yıllarında cinayet suçu artış göstermiştir. Bu durum açıkça söz konusu yıllardaki güvenlik zafiyetini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda söz konusu yıllar eşkiyanın da faaliyetlerini arttırması bakımından önemlidir. Böylelikle cinayet olayı, sadece beş yılda yüksek seviyede gerçekleşmiştir. Bu veriler ve yüzyıl gibi uzun bir zaman dilimi düşünüldüğünde, güvenlik anlamında devlet kontrolünün olması bir sebep oluşturabilir. Fakat olaya sadece cinayet anlamında bakmak, genel bir yargıya ulaşmak açısından sıkıntı meydana getirebilir. XVIII. yüzyılda, günlük hayat devam etmiş; fakat sıkıntı ve huzursuzluk atmosferi içinde bulunan insanların yaşadıkları korkular ekseninde devam etmiştir. Bu bağlamda kefalet, mübaşir tayini, kadı mahkemesi, reayanın Divan-ı Hümayun'a şikâyet etmesi gibi önlemler ahalinin imdadına koşmuştur. Adalet mekanizması, reayayı savunan ve koruyan şekliyle yüzyıl boyunca süregelmiştir. Elbette bu durumun istinası, reayanın cinayet, hırsızlık gibi suçlar işlediği vakalardır.

XVIII. yüzyılda fiziksel suç kapsamında değerlendirilebilecek iki münferit olay yaşanmıştır. Biri kendini öldürme yani intihar vakası diğeri de tecavüzdür. Elbette tecavüz veya tecavüz kasdı eşkiyanın sıklıkla yaptığı işlerdendir. Fakat burada bir din adamının işlediği tecavüz suçundan bahsedilecektir. Mesih Mahallesi İmamı Mütessayid Abdullah'ın davalı olduğu hükmün tarihi, 5 Zilhicce 1150/ 26 Mart 1738'dir. Davacının kimliği belli olmayıp mahalle ahalisi, imamı dava etmiştir. Hükme göre; imam, çocuklara cinsel tacizde bulunmaktadır. Mahkmeden önce de bu tür davranışlarından dolayı bir mahkeme geçirmiş ve kadı kendisine tenbih şeklinde hafif bir ceza vermiştir. Fakat imam bu suça devam etmiş; bu sebeple karısı onu boşamıştır. Son olayda imam, bakire bir kızın bekâretini bozmuştur. İmam, kızı nikâhladığını söyleyerek kendisini savunmuştur. Sonuçta; imam, kızı evine gizlice götürdüğü ve kıza tecavüz ettiği için başından imamesi

⁴⁵ RŞS8, 103-394.

alınıp meslekten ihraç edilerek, Rusçuk Kalesi'nde kalebend edilmiştir.⁴⁶ Söz konusu olayın günlerce konuşulup ahalinin gündemini meşgul ettiği söylenebilir. Tecavüz suçu ile ilgili kaydedilmiş hüküm, suçu işleyen kişinin bir din adamı olması dolayısıyla ayrıca önemlidir. Çünkü her geleneksel toplumda olduğu gibi Osmanlı insanının en hassas olduğu konu dini duyguları olup, toplumda en çok güvendiği kişiler de din adamlarıdır. Bu olumsuz örnek, ne yazık ki; kanaat önderleri içerisinde sayılacak bir şahsa karşı, toplumun endişe ve ümitsizlik duymasına sebebiyet vermiştir.

Diğer münferit örnek ise intihar vakasıdır. Bu vaka, Cami-i Cedid Mahallesi'nde, Berber Mustafa adlı bir kişinin, evinde kendini asarak hayatına son vermesi şeklinde gerçekleşmiştir.⁴⁷ İntihar olayının yok denecek kadar az olmasının sebebi, İslam dinine göre intihar eyleminin büyük günahlar arasında sayılması şeklinde yorumlanabilir. Bu sebeple, insanların sorunları ne kadar büyük olursa olsun, İslam dini; Rusçuk insanı üzerindeki oto-kontrol işlevini bu anlamda da sürdürmüştür. Örnekte görüldüğü gibi intihar eden insanların davaları sessizce bitip, dem ve diyet hakkı için yakınları, bulunduğu mahallin ahali de sorun yaşamamıştır.

Genel olarak kaydedilen olaylarda maktulün yara aldığı bölge ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.⁴⁸ Bunun nedeni, maktulün ölümünün nasıl gerçekleştiğinin ve hatta aldığı yaranın öldürücü olup olmadığının tespiti ve kanıtı için gereklidir. Bazen hükümlerde konuyla ilgili şaşırtıcı derecede detaya inilmiştir. Örneğin, Cami-i Cedid Mahallesi'nde öldürülen Alemşah adlı kadının, çifte tüfek ile arkasından vurulup, kurşunun göğsünden çıktı bilgisi de hükme dâhil edilmiştir. Yergöğülü Hacı İsmail'in kapısının önünde gerçekleşen bu cinayet, 19 Zilka'de 1192/ 21 Kasım 1778 tarihlidir.⁴⁹

⁴⁶RŞS36, 70-168.

⁴⁷ RŞS8, 398-103.

⁴⁸Şer'iyye sicillerinde, "sol koldan, sol memesi üstünden ve sekiz yerinden, alınandan, sol taraftan elmacık üstünden, sol kasığından, göğsü üzerinden, başından ve boynundan ve sol elinden iki parmağı ve sol dirseğinden, kaşı üzerinden bıçak ile vurulduğu sağ kulağının alttan çıkması" şeklinde betimlemeler yer almaktadır.

⁴⁹ RŞS8, 103-395.

Maktullerin, toplumun çeşitli kesimlerinden olmakla birlikte daha çok reayadan kişiler oldukları tespit edilmiştir. Bu minval üzere, birçok benzer örneğin yanında, maddi çıkar sağlamak adına önemli bir hedef olan bir tüccarın katli örnek gösterilebilir. Rusçuk kadısı, kethüda yeri, yeniçeri serdari ve kurra zabıtlarına, Gurre-i Zilka'de 1154/ 8 Ocak 1742 tarihinde gönderilen hükme göre, Dağ Ablanovası köyünden tüccar taifesinden biri katledilmiştir. Köyün teftiş edilmesi, için görevlendirilen mübaşir yardımıyla, katilin yakalanıp hapsedilmesi emredilmiştir.⁵⁰

Reaya dışındaki yönetici kesimden de cinayet sebebiyle hayatı sona ermiş kişiler bulunmaktadır. Fakat bunlar münferit örnekler şeklindedir. Örneğin, katili bilinmeyen bir maktul, Kapucubaşı Çadircızade Ahmet Ağa'nın kardeşidir. Hükümde; Ahmet Ağa, kardeşinin haksız yere öldürüldüğü ve gereğinin yapılmasını talep etmektedir.⁵¹ Yine bir devlet görevlisi olan Hasan Paşa hazine-darı Hüseyin Efendi, Rıza Efendi'nin fırınının önünde, akşam namazı vakti, sol memesi üzerinden yaralanmıştır. Bireysel olarak işlenmiş bu yaralama suçu, 28 Şevval 1192/ 19 Kasım 1778 tarihlidir ve katil bilinmemektedir.⁵²

XVIII. Yüzyılda Rusçuk'ta Fiziksel Suç İşleyenlere Verilen Cezalar

Şer'iyeye sicillerinde, davalar ile ilgili verilen cezalar çoğunlukla kaydedilmemiştir. Bu durumun sebebi, kadıların sadece şer'i hükümlere uygun şekilde karar vermeleri; cezaların uygulandığını subaşı vb. ehl-i örfeye ait olmasıdır. Ayrıca davaların önemli bir kısmı, günümüz "olay yeri inceleme ekibinin" yaptığı işi yapan görevlilerin tuttuğu raporlardan oluşan keşif ilamları, dem ve diyet ile sulh hüccetleridir. Merkez tarafından, tecavüz suçunda meslekten ihraç ve kalebendlik; cinayetin şakilikle örtüştüğü bazı durumlarda da hapis cezası uygun görülmüştür. Çoğu cinayet davalarında görüldüğü üzere, şer'iyeye sicillerinde, katilin kimliğinin belirsiz olduğu durumlarda, maktulün yakınlarının, köy ahalisi gibi sorumlu tuttuğu kişilerden

⁵⁰ RŞS38, 19b-21.

⁵¹ RŞS9, 1a-5.

⁵² RŞS8, 106-421.

aldıkları dem ve diyet parası sonucu sulhun sağlandığı örnekler çoğunluktadır.

Bazı durumlarda da, suçluların bir üst mahkeme şeklinde çalışan bölgeye yakın, daha büyük mahkemelere çıkarılması kararı alınmıştır. Önemli bir kısım dava örneklerinde de, merkez bir şekilde kendilerine gelen davaları inceleyip bizzat karar vermiştir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin, İslam hukukunu gözeten, şer'i kaidelere riayet eden yönü olduğu anlaşılmaktadır.

İşlenen cinayetlerde İslam hukukunun gereği yapılmıştır. İncelenen şer'iyeye sicillerinde bir ceza türü olarak, kasame ve diyet uygulamasına dair örnekler çoktur. Osmanlı toplum yaşamında, bir tür kontrol şeklinde işlev gören kasame ve diyet (kan bedeli) uygulamasının, sosyal hayatı şekillendiren bir unsur olduğu görülmüştür. Cinayetlerin ve yaralamaların yarısına yakınında, katil belli değildir ve bu sebeple sorumlu olan olayın geçtiği bölge halkı, maktulün yakınlarına dem ve diyet parası yani kan bahası ödemek zorunda kalmıştır. İslam hukukunda yeri olan bu kasame uygulaması, insanları birbirinden sorumlu tutan ve sonuç olarak merkezin işini kolaylaştıran, devletin resmi görevlileriyle halkın dayanışmasını sağlayan bir sosyal kontrol mekanizmasıdır.

Yaralama ve öldürme gibi vücut bütünlüğüne karşı işlenen suçlarda suçluları dava edenler, öldürülen kişinin yakınları veya varisleri olmaktadır. Çünkü suç sabit olunca, ancak bu kişilerin diyet talebinde veya kisas isteğinde bulunma hakları vardır. Kasame, İslam ceza muhakeme hukukunun ispat araçlarından birisidir. Köy, mahalle veya bir şahsın kendi mülkünde, üzerinde öldürülme izleri olan katili meçhul bir ceset bulununca, maktulün yakınlarının dava etmeleri üzerine köy ve mahalle halkına yemin ettirilmesi demektir.⁵³ Yani bu öldürme işinde hiçbir etkilerinin olmadığını itiraf ve taahhüt ederek sorumluluktan kurtulmalarıdır. Ayrıca bu uygulamanın, toplumda can ve mal güvenliğini korumada bölge halkının duyarlılık kazanması, ortak sorumluluk bilincinin güçlenmesi, cinayet zanlılarının haksız ithamlardan kurtulması, maktulün yakınlarının acılarının hafifletilmesi,

⁵³ Mehmet Akman, "Osmanlı Hukukunda Kasame", *Türkler*, Cilt: 13, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 789.

adaletin tecelli edip kamu vicdanının rahatlatılması gibi işlevleri vardır.⁵⁴

Rusçuk şer'iyeye sicillerinde işlenen cinayet türü olaylarda ve katilin belli olmadığı durumlarda, bölge halkına kasame sorulmuştur. Bunun yanında cinayet davalarında, diyet karşılığı barışın sağlandığı; yani "muslihun tavassutuyla" sulh olunan dava örnekleri de mevcuttur. Diyet, İslam hukukunda yaralama veya öldürme olaylarında mağdur tarafa kan ve ceza bedeli olarak ödenen mal veya paradır. Diyet âdetinin, kan davalarını önleyen, şahsi intikamları teskin eden özelliği vardır ve bu da toplum için faydalı olmuştur. Diyet, bir nevi sulh sağlama aracı olarak görülmüş ve uygulanmıştır.⁵⁵

XVIII. yüzyıl Rusçuk şer'iyeye sicillerindeki diyet uygulamasına bir örnek, Dümekli Köyü ile Maratin Köyü reayası arasındaki, 15 Şevval 1153/ 3 Ocak 1741 tarihli davada görülebilir. Dümekli Köyü'nden Sunullah oğlu Sinan oğlu Seyyid Ali'nin büyük oğlu Veliyüddin, büyük kızı Şerife Aşşe, küçük kızı Şerife Hatice, Maratin Köyü Müslüman ve gayrimüslim ahalisine dava açmışlardır. Mahkemeden iki sene önce babaları Seyyid Ali'nin, Maratin Köyü'ne gidip kıyafet satın aldığını ve bu esnada darp edilerek öldürüldüğünü iddia etmişlerdir. Fakat iddialarını ispat edecek delilleri bulunmadığı için ara bulucular araya girerek, Maratin Köyü ahalisinden yirmi beş kuruş almışlar ve böylelikle dava sonuçlanmıştır.⁵⁶

XVIII. yüzyıl Rusçuk şer'iyeye sicillerinde, cinayet olaylarına verilen kısas cezasına dair örnek tektir. Bu durumun en önemli sebebi; maktulün yakınlarının, cinayet davalarındaki tavrı ve çoğu davada katilin bulunamamasıdır. İlgili örnek, Rusçuk kazasına bağlı Vetova Köyünden Halil oğlu İsmail'in üç kişi tarafından öldürülmesidir. 26 Muharrem 1166/ 30 Kasım 1752 tarihli duruşmada, İsmail'in annesi Ali kızı Hacer, oğlu öldürüldüğü için, köy halkına dem ve diyetini almak adına dava açmıştır. Fakat mahkemede annenin köy halkına olan

⁵⁴Ali Bardakoğlu, "Kasame", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24, İstanbul, 2001, s. 528.

⁵⁵Ali Bardakoğlu, "Diyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, İstanbul, 1994, s. 473, 478.

⁵⁶RŞS36, 46-112.

talebinin reddi ve olayın faillerinin yakalanmasına hükmedilmiştir.⁵⁷ İzleyen aylarda Rusçuk kadısı, yeniçeri zabiti ve voyvoda ağalarına, merkezden, cinayetle ilgili bir emir gelmiştir. Buna göre, söz konusu cinayetin faillerinin bulunduğu ve bu kişinin infazının gerçekleştirilmesi emredilmiştir.⁵⁸

Sonuç

İnsanoğlu, içinde olumlu-olumsuz duygular bulunan ve her türlü faaliyeti yapabileme potansiyeli barındıran bir canlı türüdür. Anlık bir öfke patlaması veya planlı ve düşünülmüş bir şekilde cinayet işleme eylemi de bu olumsuz dürtüler potansiyelinin içindedir. Elbette her insan cinayet işler şeklinde bir varsayım geçerli değildir. Bu fiilin oluşması için birçok sosyo-psikolojik ve ekonomik yönleri olan zorlayıcı etkenler ve zaafılar gerekir. İlahi dinler ve sosyal öğretiler, kimi zaman insanın içinde var olan bu dürtüyü terbiye edip, onu iyi bir varlık haline getirme ödevini çağlar boyu sürdürmüştür. Ayrıca uzun insanlık tarihinde oluşan büyük hukuk ekolleri de, işlenen fiziksel suçlara ceza vererek, toplumun devamını sağlamışlar ve masum insanları koruma yoluna gitmişlerdir.

Bir insanın yaşam hakkını sonlandırmak demek olan cinayet suçu, şahsi şiddetin en acımasızıdır. Şiddet, vücut bütünlüğüne yönelik her kasdi saldırı anlamında yaralama ve tecavüz gibi olayları da içermekte ve acı çekmeye de sebep olmaktadır.

İncelenen şer'iyeye sicillerinin bir kısmında, cinayet işlemenin kasdi olduğu yazılmış; fakat bu kastiliği oluşturan düşünsel ve psikolojik etkenler ifade edilmemiştir. Bir başka deyişle, katilin öldürme eylemini gerçekleştirilmesi için sahip olduğu motivasyon bilinmemektedir. Osmanlı mahkemesi, yargılamayı etkileyecek unsurları kaydetmiştir. Bununlar beraber, bazı cinayet ve yaralama olaylarının maddi veçhesi olduğu da tespit edilmiştir. Bu durum, taraflar arasında yaşanan gasp gibi hadiselere dayanır.

⁵⁷ RŞS37, 6a-15.

⁵⁸ RŞS37, 27a-88.

XVIII. yüzyılda Rusçuk mahkemesi, hayli kalabalık zamanlar yaşamış ve davalar süreklilik göstermiştir. Bölgede azımsanmayacak oranda suç işlendiği söylenebilir. Suç türleri içinde ise yaralama ve cinayet başı çekmektedir. Gerek eşkıya gibi organize bir çete tarafından, gerekse bireysel bir şekilde cinayetin işlendiği Rusçuk'ta güvenlik zafiyeti olduğu düşünülebilir. Bu durumun bir göstergesi, katillerin kimliğinin çoğunlukla bilenememesidir. Üstelik kefalet sistemini işleten bir devlette bu durum, ahalinin korku içerisinde yaşadığı sonucunu akla getirir.

Suçlular aktifse de, devlet de aktiftir. Her dava edilen olay, merkez tarafından yakinen izlenmiş ve gerekli durumlarda merkez, ceza uygulaması konusunda, başta kadı olmak üzere, tüm taşra yetkililerini, hatta halkı uyarmıştır. Çünkü söz konusu devlette ve dönemde herkes herkesten sorumludur. Merkez, adaletin sağlanması, masum olan tarafların korunması ilkelerini tatbik etmekten geri durmamıştır. Fakat genelde suç, özelde ise cinayet ve yaralama eylemlerinin tamamen ortadan kalkması hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Bu durum, sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, tüm tarihi süreçteki devletler ve milletler için geçerlidir. Ancak, devlet güçlü ve ekonomik anlamda refah içinde olduğu zaman, toplumlarda suç oranlarında azalma söz konusu olmuştur.

Elbette, bazı şartlar, devletin gücünü ve müdahalesini etkilemektedir. Bunlardan birisi de savaştır. Rusçuk'ta XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra cinayetlerin artmasının sebebi de budur. Yani, savaşlar yüzünden askerlerin olmadığı Rusçuk'ta ahali güvenlik konusunda sıkıntı çekmiş ve art niyetli kişiler eylemlerini daha kolay gerçekleştirmek fırsatı bulmuşlardır.

Sonuç olarak, gündelik hayatın sıkıntılı olsa da devam ettiği, katillere rağmen hayatın olumlu yönlerinin bulunduğu bir XVIII. yüzyıl Rusçuk kazasından bazı kişiler, fiziksel suçlara maruz kalmış; hayatlarını devam ettirmekten mahrum olmuşlardır. Katillerinin cezası ise verilmiş ve adalet yerini bulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Ruşçuk Şer'iyye Sicili (RŞS), nr. 5, 51, 52, 6, 7, 36, 38, 37, 8, 9, 39, Bulgaristan Milli Kütüphanesi Oryantal Bölümü, St. Cyril and Methodius National Library of Bulgaria Natsionalna Biblioteka Sv Kiril i Metodiy (NBKM).
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Rusçuk, HRT 142.

Kitaplar ve Makaleler:

Akgündüz, Ahmet; Cin, Halil, *Türk Hukuk Tarihi Kamu Hukuku*, Cilt: 1, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1995.

Akman, Mehmet, "Osmanlı Hukukunda Kasame", *Türkler*, Cilt: 13, (ed.) Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 789-794.

Avcı, Mustafa, *Osmanlı Ceza Hukuku: Genel Hükümler*, Mimoza Yayınları, Konya 2010.

Bakırjieva, Teodora ve Yordanov, Stoyan *Ruşçuk ve Bölgesinin (2 ve 19. Yy) Tarihine İlişkin Seçilmiş Kaynaklar*, İzvori Kaynak Kütüphanesi, Cilt: 1, Rusçuk 1999.

Bardakoğlu, Ali, "Ceza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1993, ss. 470-478.

Bardakoğlu, Ali, "Diyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, İstanbul 1994, ss. 473-479.

Bardakoğlu, Ali, "Kasame", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24, İstanbul 2001, ss. 528-530.

Bozkurt, Gülnihal ve Mumcu, Ahmet ve Üçok, Coşkun, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara 1996.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.

Efraimova Hasanova, Mecbure, "Bulgaristan Rusçuk'ta Türk Varlığı: Rusçuk'ta Ayakta Kalan Türk Varlığı" *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu II*, Cilt: I 13-15 Mayıs 2010, yay. Haz. Yrd. Doç. Dr. Ünal Şenel, Manisa Yöresi Türk Tarih ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, Manisa 2010, ss. 409-420.

İvanova, Svetlana, *Aydınlanma: 17. ve 18. Yy. Ruse Belediyesi Öncesi Döneme Doğru*, Ulusal Kütüphane 'Kiril ve Metody', Rusçuk, ?.

Kaçan Erdoğan, Meryem ve Ferlibaş, Meral ve Çolak, Kamil; *Ruşçuk Ayanı: Tirsiniklizade İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.

Kiel, Machiel, "Ruşçuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 35, İstanbul, 1988, ss. 246-250.

Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, (çev.) Elmalılı Hamdi Yazır, Huzur Yayınevi, İstanbul, 1994.

Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*, çev. İbrahim Tüfekçi, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1994.

Karaman, Hayreddin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1975.

Karaman, Hayreddin, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku: Giriş ve Amme Hukuku*, Cilt 1, Ensar Yayınları, İstanbul 2010.

Popov, Georgiev, *Rusçuk'un Tasviri 1960 ile 1979 Yılı Arasındaki Zaman Zarfında*, Rusçuk 1928.

Riyazü's-Salihin, (tasnif) İmam Nevevi, (çev.) Emin Özafşar, Bünyamin Erul, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.

Şahin, Osman ve Dalgın, Nihat ve Koçak, Muhsin, *İslam Hukuku: İslam Hukuku'na Giriş/ Aile Hukuku/ Miras ve Ceza Hukuku*, Ensar Yayınları, İstanbul 2014.

Şekerci, Osman, *İslam Ceza Hukuku'nda Ta'zir Suçları ve Cezaları*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1996.

Topal, Mehmet, "II. Mustafa'nın Avusturya Seferlerinde Rusçuk Şehri ve Limanı'nın Önemi" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan II- Özel Sayı: 20, İstanbul 2008, ss. 223-250.

Topal, Mehmet, "Rusçuk Şehri'nin Yeri ve Adı Üzerine Düşünceler", (ed.) Meral Bayrak (Ferlibaş), *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Rusçuk*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, ss. 1-21.

Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, <http://sozluk.gov.tr/> (22 03 2020)

Türcan, Talip, *İslam Hukuku'na Giriş*, (ed.) Hacı Yunus Apaydın, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2013.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011.

Ek: Rusçuk Haritası

Harita 1: Rusçuk: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, HRT 142.

Araştırma Makalesi / Research Article

Osmanlı Maden Hukukunda “Taharri Hakkı” ve Maden Nizamnamelerindeki Tekâmülü

Serap Taştekin*

(ORCID ID: 0000-0002-0854-8623)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

19.07.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

31.08.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Taştekin S., “Osmanlı Maden Hukukunda “Taharri Hakkı” ve Maden Nizamnamelerindeki Tekâmülü”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 1003-1028.

APA: Taştekin, S. (2020). Osmanlı Maden Hukukunda “Taharri Hakkı” ve Maden Nizamnamelerindeki Tekâmülü. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 1003-1028.

Öz

Maden hukukunda işletme ve devir hakkıyla beraber üç temel haktan birisi taharri hakkıdır. Madenin araştırılması faaliyetleri için verilen bu hak, arama ruhsatnamesinin çıkarılmasıyla başlar, işletme imtiyazı alınıncaya kadar devam ederdi. Osmanlı maden hukukunda bu süreçte taharri ruhsatnamesi alan hak sahibinin idareye karşı hak ve vecibeleri nizamnamelerle tespit edilirdi.

Madenin ortaya çıkarılarak işletmeye hazır hale getirildiği faaliyetler, nizamnamelerde taharri hakkı olarak belirlendi. Maden hukukunda ilk düzenleme olan 1861 Maden Nizamnamesi’nde ana hatları oluşturulan taharri hakkı, sektörün ihtiyaçlarına göre 1869 ve 1887 maden nizamnamelerinde geliştirildi.

---

* Öğretim Görevlisi, Selçuk Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Türkiye, seraptastekinn@gmail.com.

Lecturer, Selçuk University, Faculty of Tourism, Turkey

Madenin araştırma aşamasının her yönüyle değerlendirildiği temel düzenleme ise 1906 Nizamnamesi ile gerçekleştirildi. Bu çalışmada madenin bulunması ile işletme ihalesinin alınması arasındaki süreci ifade eden taharri aşaması kaleme alındı. İdare ile bulucu arasındaki hukuku düzenleyen taharri hakkının maden nizamnamelerindeki gelişimi tematik olarak değerlendirildi. Osmanlı maden hukukunda taharri hakkı düzenlemeleri, eksiklikleriyle beraber; her maden nizamnamesinde geliştirilerek sektörün sorunlarına çözüm bulunması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maden hukuku, taharri hakkı, ruhsatname, arama ruhsatnamesi, maden nizamnamesi

The Right of Exploration in the Ottoman Mining Law and Its Evolution in Mining Regulations

Abstract

One of the three basic rights together with the right to operation and transfer in mining law is the right to exploration. This right for the exploration activities concerning the mine starts with the issuance of an exploration license and continues until the operating concession is received. In the Ottoman mining law, the rights and obligations of the right holder, who obtained the exploration license in this process, were determined by regulations.

The activities in which the mine was discovered and made ready for operation were determined as the right of exploration in the regulations. The right of exploration, outlined in the 1861 Mining Ordinance, which was the first regulation in mining law, was developed in 1869 and 1887 mining regulations according to the needs of the sector.

The basic arrangement in which every aspect of the exploration phase of the mine was evaluated was made with the Regulation of 1906. In this study, the exploration phase, which indicates the process between the discovery of the mine and securing of the operation tender, was investigated. The development of the right of exploration, which regulates the law between the administration and the prospector, in the mine regulations was thematically evaluated. It was aimed to find solutions to the problems of the sector by developing in every mining regulation the arrangements for the right of exploration in Ottoman mining law, despite its deficiencies.

Keywords: Mining law, the right to exploration, authorization exploration license, mining regulation

Giriş

Osmanlı Devleti'nde madenleri memleket ekonomisine en faydalı şekilde düzenleme çabaları dahilinde Maden Nizamnameleri hazırlanmıştır. Maden nizamnamelerinde belirlenen üç temel hak, taharri, imtiyaz ve devir-ferağ hakkıdır. Osmanlı Maden Hukuku 1861 Maden Nizamnamesi ile düzenlenmeye başlamış, ilk etapta sektörün temel ihtiyaçlarını gidermesi hedeflenen bu nizamname yetersiz kalınca 1810 Fransız Maden Hukuku'ndan alınan 1869 Maden Nizamnamesi yayınlanmış, ardından 1887 ve 1906 Maden Nizamnameleri hazırlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde 1858'e kadar madenler vergi hükümlerinin konusu olarak kalmıştır. Madenler konusundaki ilk düzenleme 1858 Arazi Kanunnamesi ile yapılarak, statülerine göre bir kısım madenler devlete, bir kısım madenler ise toprak sahibine ait kabul edildi. Arazi-i metruke ve arazi-i mevatta bulunan madenlerin beşte biri devletin, beşte dördü madenin bulucusunun sayıldı. Beşte bir devlet payının sebebi, devletin bu topraklarda üretilen değerlerden öşür ve haraç hissesinin bulunmasıydı.¹

İlk nizamname, yabancılara Osmanlı vatandaşlarına madenlerde hissedar olabilme hakkını sağladı. Bu nizamnamenin yetersizliği üzerine yeni bir maden yasası hazırlığı sürdürüldü ve 1810 Fransız Maden Hukuku'ndan alınan² 1869 Maden Nizamnamesi, daha kapsayıcı hükümlere sahip olarak yayınlandı. Yabancıların tek başına maden imtiyazı alma hakkına sahip olduğu 1869 Nizamnamesi vergileri ikiye katladı, imtiyaz süresini on yıldan doksan dokuz yıla yükseltti.³ Bu nizamnamedeki eksiklikler üzerine 92 maddeden oluşan 1887 Maden Nizamnamesi madenlerin taharri, işletme ve devir-ferağ haklarına yeni düzenlemeler getirdi. Özellikle vergiler yeniden düzenlendi. Maden imtiyazlarından hazinenin zarara uğradığının anlaşılması üzerine dış müdahalelerin itirazlarıyla geçen sürecin ardından 1901 yılında bir düzenleme yapılarak maden nizamnamesi tadil edildi. Son maden nizamnamesi ise 1906 yılında yayınlandı ve devletin haklarını koruyan

---

¹ Ayferi Göze, *Maden ve Petrol Hukukumuz*, İstanbul Üniversitesi Ders Notları, 1978, s.5

² Yavuz Fındıkgil, *Maden Hukuku*, İstanbul Teknik Üniversite Matbaası, 1966, s. 18

³ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s.319

hükümlerle maden sektöründeki yabancı nüfuzu kontrol altına alınmaya çalışıldı.⁴ Yayınlanan maden nizamnameleri bir yandan sektörün isteklerine cevap vermeye çalışırken, diğer yandan hazinenin zarara uğramasını engelleyecek tedbirleri almaya çalıştı.

Nizamnamelerde maden bulucusu ve işletmecisi ile idare arasındaki ilişkiler *maden hakkı* çerçevesinde belirlendi. Amerikan hukuku kaynaklı maden hakkı kavramı, yasa ve/veya ruhsatnameden veya imtiyazdan işletmecinin lehine doğan hak ve yükümlülükler demetini belirtir.⁵ Maden hakkı sahibi, belirli bir sürede belirli faaliyetler için yetkilendirilir.⁶ Maden yasaları taharri, işletme ve fesih olmak üzere üç maden hakkı üzerinde oluşturuluyordu.

Taharri, madenin bulunması, değerinin anlaşılması ve büyüklüğünü açığa çıkaran önemli bir süreçtir. Maden hukukunda taharri; işletme ve fesih ile beraber madenler üzerindeki üç ana haktan birisidir. Taharri hakkı bir madenin işletmeye açılmadan önceki aşamasıdır. Osmanlı maden hukukunda taharri, araştırma istidası ile başlar, maden işletme ihalesini alana kadarki süreçte devam ederdi. Bu hakkın nasıl kullanılacağı maden nizamnamelerinde ayrılan kısımda belirtiliyordu. Taharri hakkı, sektörün ihtiyaçları ve istekleriyle tekâmül etti ve 1906'da son düzenlemeleri gerçekleştirildi.

Madenin arama ameliyesini içeren taharri sürecindeki faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi için üç ögeye ihtiyaç vardır. Bunlardan birincisi yeraltındaki maden, ikincisi madeni arayıp işletecek gerçek veya tüzel kişi, üçüncüsü ise devlet adına maden aramasını denetleyecek örgüttür.⁷ Bu öğelerden maden tanımı, nizamnamelerde açıkça yapılmıştı. Bu tanıma giren madenin var olması durumundan sonra madeni arayacak bulucu ile denetleyecek idare arasındaki ilişkiler, maden nizamnamelerindeki taharri hakkı bölümünde düzenlenmiştir. Maden üzerindeki temel haklardan arama hakkı, bulucuya taharri ruhsatnamesi verilerek tanınmıştır. Taharri ruhsatnamesi işletme

⁴ BOA.Y.PRK.AZJ.45.91.1.1/H.19 Zilhicce 1320/M.19 Mart 1903.,BOA., Y.PRK.OMZ.3.61.1.1, BOA., Y.PRK.OMZ.3.52.0/H.20 Zilhicce 1323/M.20 Mart 1903.

⁵ Erdoğan Göger, Maden Hukuku, Ankara, 1978, s. 104.

⁶ Göger, a.g.e., s. 105.

⁷ Göger, a.g.e., s. 150.

imtiyazından tamamen farklı olarak, madenin araştırılıp çıkarılmasını kapsıyordu. Belirli bir zaman için araştırma izni alan taharri sahibi madeni bulduktan sonraki prosedürleri yerine getirmek suretiyle mukavelename ve şartname imzalayıp, fermanını alıp işletme hakkını kazanıyordu. Taharri hakkına yönelik düzenlemeler diğer konularda olduğu gibi sektörün sorunlarını çözmeye yönelik bir şekilde gerçekleştiriliyordu.

Taharri Ruhsatında İdare ve Hak Sahibi Tanımları

Taharri (arama ruhsatı) hem Osmanlı, hem de günümüz maden hukukunda belirli bir alanda maden kaynağının tespiti ve ekonomik olarak işletilebilirliğinin belirlendiği faaliyetler için verilen yetki belgesinin ismidir.⁸ Maden hukukuna göre iki taraflı bir sözleşme olarak değerlendirilebilecek taharri ruhsatnamesinin tarafları idare ve bulucudur. Osmanlı maden hukukunda idareyi başvuru sürecinde vilayet valilikleri, sonrasında Orman Maden ve Ziraat Nezareti temsil ederken, hak sahibi olarak bulucunun kim olabileceği nizamnamelerle belirlenmişti. Günümüzde bu izin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına verilirken, Osmanlı maden yasasına göre yabancılar da arama ve işletme ruhsatı sahibi olabiliyordu.

Maden aramasının yapılabilmesi için maden ve bulucu ile beraber gerekli olan örgüt veya idare, Osmanlı maden yasasında kesin bir çerçeve ile tanımlanmamıştı. Devlet adına maden hakkını verecek ve maden aramasını denetleyecek örgüte ilişkin hükümler, maden nizamnamelerinde değişebiliyordu. 1861, 1869 ve 1887 maden nizamnamelerinde arama ruhsatı verme yetkisi vilayet valiliklerindeydi. 1906 Maden Nizamnamesi ile beraber arama ruhsatı uygun görülmemekle⁹ ilk başvurusu reddedilen taharri taliplerine Babiâli'ye başvurabilme hakkı getirdi.¹⁰ Arazi sahibi arazisinde maden bulunup da kendisi taharri için talip olmazsa, bu hakkın başkasına verilmesi

---

⁸ Düstur, 5. Tertib, Cilt 24, s. 446, Resmi Gazete Tarihi: 15.06.1985, Resmi Gazete Sayısı: 18875.

⁹ Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku'nun Tekâmülü (1861-1906)", OTAM, Ankara Üniversitesi *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2011, s. 136

¹⁰ Düstur, 1. Tertib, Cilt 8, s. 441

konusunda kararı idare verecekti.¹¹ Kimseye ait olmayan mirî arazide maden araştırma izni verme yetkisi idareye bağlandı.¹²

Taharri hakkını kimin kullanacağı, bir başka deyişle bir arazideki madeni arama izninin kimlere verileceği nizamnamelerde belirtilmiştir. Arama ruhsatı, gerçek veya tüzel kişilere verilebiliyordu. Arama ruhsatnamesi münferiden veya ortaklarla alınabiliyor, aynı şekilde devredilebiliyordu. Osmanlı maden hukukunda ruhsat alacak kişilerle ilgili farklı ölçütler ve prosedür belirlenmişti. Daha önceden Osmanlı tebasından bir kişiyle ortaklık suretiyle maden işletebilen yabancılar, 1869 Nizamnamesi ile birlikte maden imtiyazı almaya hak kazanırken, bu hak taharri ruhsatnamesinde de geçerli oldu. 1869 Nizamnamesi, imal ruhsatından önce gereken koşulları şu şekilde belirlemiştir:

“Bir madenin imaline ruhsat verilmezden mukaddem dört maddenin tahkik ve tedkiki elzemdir. Birincisi keşf olunan madenin imalinde fa’ide olmak, ikincisi o madenin civarında bir gûna fabrika veyahud maden olubda anların tatiline sebep olmayacağı muhakkak bulunmak, üçüncüsü o cinsiye madenin imal ve ihracı suretinin teşebbüs olunmak, dördüncüsü taliblerin muktedir bulunduğu bilinmekdir.”¹³

Bu maddeden de anlaşılacağı gibi, ruhsat verilmeden önce madenin imalindeki fayda gözetiliyor, ikincisi madenin çevresindeki fabrika ve başka ocakların faaliyetine engel olmaması göz önünde bulunduruluyordu. Bu durum daha sonra geliştirilerek madenin kamu düzenine hiçbir şekilde zarar vermemesi gözetilmişti. İmal ruhsatından önceki bir diğer koşul ise madenin imali ve ihracına teşebbüs edilmesi, bir başka deyişle üretime yönelik gerekli yatırım ve işlemlerin tamamlanmasıydı. Son koşul olan taliplerin muktedir olduğunun bilinmesi şartı ise ruhsatnamenin isteyen herkese verilmeyeceğinin bir göstergesiydi. Nitekim talep edenin ekonomik ve teknik özellikleri her ne kadar ideal ölçütlerde aranmıyor olsa da, şirket ve ortaklıklarda

¹¹ 1861 Maden Nizamnâmesi’nin tam metni için bkz. Meclis-i Tanzimât Defteri 2, s.14-21, Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Maden İşletmeciliğinden Kanunnâmeden Nizamnameye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 98, Ekim 1995, s. 75-91.

¹² BOA. DÜİT.21/2-1

¹³ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s.322.

devletin onayladığı güçteki talimlere ruhsatname verilmesi tercih ediliyordu.

Taharri hakkının kimlere verileceği gibi, verilmeyeceği de Osmanlı maden hukukunun bir konusuydu. 1906 Maden Nizamnamesi ile memurlara bir kısıtlama getirilmişti. Nizamnamenin ilgili 43. maddesi şöyleydi: *"Tebaa-i Osmaniyeden veyahut Devlet-i Aliyye'nin tasarrufu emlâk hakkında bin iki yüz seksen üç senesinde vaz'etmiş olduğu kanunu kabul eden düvel-i ecnebiye tebaasından münferiden veya biliştirak maden imaline tâlîp olanlara kavanini haliye ve Devlet-i Aliyye'ye tevffiki hareket etmek şartıyla ruhsat verilir. Herhangi sınıftan olursa olsun Devle-i Aliyye ve düvel-i ecnebiye memurları ve bunların akraba ve taallûkatı daire-i memuriyetleri dahilinde bulunan mahallerde maden imtiyazını haiz olamaz. İşbu memnuiyet memuriyette bulunmakla beraber icrayı ticaret ve sanata mezun olanlara dahî şamdildir."*¹⁴

Bu kısıtlamayla beraber, memurların ruhsatname alabilmesi için bir değişiklik yapıldı. Bu düzenlemeye göre, daha önce memuriyetten istifa etmedikçe madenler üzerinde hak sahibi olamayan memurların ait oldukları görev, nüfuza müsait memuriyetler arasında değilse maden hakkı kazanabiliyorlardı. Bu konudaki örneklerden birisi, Harmancık'ta krom madeni taharri için ruhsatname talep eden Abdurrahman Efendi ile ilgili olandır. Andonyan Agopyan'ın ortağı olarak ruhsatname başvurusu yapan Yağcızade Abdurrahman Efendi'nin başvurusu, 20 Cemaziyelahir 1314 tarihinde Orman Maden ve Ziraat Nezareti'ne ulaştı. Abdurrahman Efendi'ye izin verildi:

"Harmancık nahiyesinde krom madeni taharri etmek üzere ruhsatname talep eden Andonyan Agopyan ve şeriki Bağcızade Abdurrahman Efendi'nin nukud-i mevkufe memuriyetinde bulunduğu beyanıyla istifsar-i muameleye dair Hüdavendigâr vilayetinden tahrirat, encümen-i nezarete lede'l-havale Maâdin Nizamnamesi'nin 23. maddesine tebdil edilen fıkra-i nizamiyeyi tefsiran Şura-yı Devlet'ten tanzim ve takdim kılınıp bâ tezkire-i sâmiye tebliğ buyrulan mazbatada bu fıkranın vaz'ından maksad-ı asli Maâdin taharri ve ihalesiyle imalat ve nakliyatı hususunda icra-yı nüfuz olunamaması maddesi olduğu ve binaenaleyh taşrada müstahdem memuriyetinden

¹⁴ Düstur I.Tertip, Cilt 8, s.439.

beri bulunduğu vilayet dâhilinde maden taharri ve deruhde etmek istediği halde memuriyetinden istifa etmedikçe istidasının kabul olunmaması icab ile hükm-ü muharrer olup, mumaileyh Abdurrahman Efendi'nin uhdesinde bulunan nukud-i mevkufe memuriyeti ise icra-yı nüfuza müsait memuriyetler arasında bulunmadığına mebni bâ'dema dahi o vilayet dâhilinde icra-yı nüfuza müsait memuriyetinde istihdam olunmamak üzere şürekasıyla beraber kendisine ruhsatname verilmesinde beis görülmemekle beraber keyfiyetin bir kere de lüzumu istizanı ifade kılınmış olduğundan bahisle istifsar-ı rey olunmuştur.”¹⁵

Maden arama ruhsatını gerçek ve tüzel kişiler isteyebiliyordu. Münferiden başvuruda bulunanların dilekçelerinde isim ve şöhretlerini yazması yeterliydi. Eğer ruhsatname bir şirket adına isteniyorsa da şirketin isim ve şöhreti dilekçede belirtiliyordu. 1887 nizamnamesinde ise bir değişiklik yapılarak, taharri ruhsatı isteyen eğer anonim şirket ise; hükümetçe tasdik edilmiş olması koşulu getirildi. Bu ibare, maden hukukunda idarenin hak sahibinde aradığı bir tür garanti niteliğinde olsa da, başvuru sahibinin madencilik alanındaki ekonomik ve teknik gücü gözletilmemiştir.

İlk maden yasası olan 1861 Maden Nizamnamesi'nde maden taharri ile ilgili bölüm, Birinci Fasil'da yer alır. Buna göre arazi sahibi kendi arazisi üzerinde ruhsat almaksızın maden çıkarabilecektir.¹⁶ 1861 Maden Nizamnamesi'nde belirlenen taharri başvuru prosedürüne göre ruhsat almak isteyen kişi öncelikle bir dilekçe veriyordu. Dilekçe, deftere kaydılduktan ve durum nizamnameye uygun bulunması anlaşıldıktan sonra bir makbuz ilmühaberi veriliyordu.¹⁷ Bu makbuz sayesinde dilekçe sahibi öncelikli olarak rüçhan hakkını da elinde bulunduruyor, aynı mahalde maden aramak için bir başkasının hak sahibi olmasının önüne geçiliyordu. Taharri ruhsatı isteyen kişi dilekçesinde madenin bulunduğu yeri ve hangi cins maden arayacağını, isim ve şöhretini yazarak belirtiyordu. Müstedinin ortakları varsa, onların isim, şöhretleri ve ikametgahları da bildiriliyordu.¹⁸

¹⁵ BOA.BEO, 878/65812.1/H.20 Cemaziyelahir 1314.

¹⁶ Meclis-i Tanzimât Defteri 2, s.14., Tızlak, a.g.m., s. 86.

¹⁷ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 889.

¹⁸ Düstur, I. Tertib, Cilt 8, s. 329.

Madenin hafrinden meydana gelecek zarar ve ziyanı karşılayacağını taahhüt eden dilekçe sahibinin başvurusundan sonra madenin bulunduğu bölgenin mühendisine başvuru bildiriliyordu. Mühendis, yerinde yapacağı incelemede talep edilen mahallin maden aramaya müsait olup olmadığını, belirtilen cinsten madenin orada bulunup bulunmadığını ve madenin miktarıyla ilgili bilgileri içeren bir rapor düzenliyordu.¹⁹ Taharriye ait başvuru prosedürünü belirleyen bu koşullar 1869 Maden Nizamnamesi'nde değişmedi. 1861 Maden Nizamnamesi'nin 9. maddesinde, herkesin kendi arazisinde taharrisinde ruhsat almaksızın maden arayabileceği, fakat maden imali ve ihracı için ruhsat almaya mecbur olduğu belirtilmişti. 10. maddede bir kişinin taharri hakkını alıp, imtiyazına talip olacağı madenin imali için 12. maddede²⁰ gerekli koşulları yerine getirmesi halinde kendisine ruhsat verileceği yer aldı.

Maden taharriyle ilgili hükümler, 1869 Maden Nizamnamesi'nde genişletildi. Nizamnamede, taharriye İkinci Fasil'da yer verildi. Buna göre 11. maddede bir kişinin kendi tasarrufundaki arazide hükümetten izin almaksızın maden arayabileceği hükmü yer aldı. Fakat maden başkalarının tasarrufu altındaki arazide ise bu durumda taharri izni, sahibinin razı edilmesi koşuluna bağlandı. Sahibinin razı edilememesi durumunda hükümete müracaat etme hakkının kazanılacağı açıklandı.²¹ 1869 Maden Nizamnamesi'nin 14. maddesi, sahibi razı olmayan veya boş arazi statüsünde bulunan bir mahaldeki maden taharri ruhsatının mutlaka belirlenen prosedür dahilinde verileceğini ortaya koymuştur. Maden araştırılacak olan arazinin sahibi razı değilse veya bu arazi arazi-i haliye sınıfında ise bu tür mahallerde maden araştırılacak kimsenin hangi liva kazası dahilinde bulunduğunu, bunun yanı sıra ne tür maden arayacağını, maden aranacak yerin sahibinin adı ve şöhretini, maden kazılmasından doğacak zararı tazmin edeceğini taahhüt eden bir

¹⁹ Meclis-i Tanzimât Defteri 2, s.14., Tızlak, a.g.m., s.85.

²⁰ Belirtilen 12. maddede yer alan koşullar ise; keşfedilen madenin imalinde fayda bulunmak, ikincisi maden civarındaki fabrika veya madenlerin faaliyetine engel olmamak, üçüncüsü maden imali ve ihracının en kolay biçimde yapılmasını sağlamak, dördüncüsü taliplerin bu işi yapabilecek yetkinlikte olmaları ve sermaye sahibi olmalarının tahkikiydi.

²¹ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 319.

dilekçeyi Vilayet Valisi'ne vermesi gerekiyordu. Dilekçe, vilayet meclis idaresinde istişare edildikten sonra gerekli şartlara sahip olduğu anlaşılırsa; bir seneyi geçmemek üzere maden taharrisi için Vilayet Valisi tarafından kendisine ruhsatname veriliyor, durum nihayetinde Nafia Nezareti'ne bildiriliyordu.²² 1887 Nizamnamesi'ne göre sahibi razı olmayan veya arazi-i emiriye ve arazi-i haliyeden bir mahalde maden araştırmaya talip olanlar, bu mahallin bağlı olduğu vilayet valisine dilekçe vermesi mecburiydi.²³

Bir arazideki madeni kimin arayacağını sınırları Maden Nizamnamelerinin taharri bölümünde belirtilmiş olmasına rağmen, bulucu ile idarenin karşı karşıya geldiği anlaşmazlık durumları yaşanabiliyordu. Bir arazideki madenin kimin arayacağını sınırlarının belirlenmesi, kısaca arama ruhsatnamesinin kime verileceği konusu, maden nizamnamelerinde açıkça belirtilmiş olmasına rağmen, bulucu ile idareyi karşı karşıya getiren anlaşmazlıklar çıkıyordu.

Arazi sahibinin rızasının sağlanması halinde bir başka kişiye ait mahalde maden aranacağı belirtilmiş olmasına rağmen, süreyle ilgili bir belirsizlik olması problemlere yol açmıştı. Nitekim 1899 yılında Aydın Vilayeti dahilinde krom madenleriyle zengin bir bölge olan ve üzerinde büyük çekişmelerin yaşandığı Kargı ve Foça çiftliklerinde Paterson ailesi maden taharri hakkı ile ilgili Orman Maden ve Ziraat Nezareti ile karşı karşıya gelmişlerdi. Patersonlar'ın taharri izni olarak verilen bir yıllık müddette araştırma hakkını süre içerisinde kullanamadıkları gerekçesiyle ruhsatları iptal edildi. 1887 Maden Nizamnamesi'nin 9. maddesine dayanarak haklarının geri verilmesini talep eden Patersonlar'ın dayanağını oluşturan ilgili madde şöyleydi:

“Bir adamın tasarrufu altında bulunan arazide gerek doğrudan doğruya ve gerek bir vasıtayla ruhsatsız hafriyat yapılmasıyla maden araştırmasına salahiyeti vardır. Ancak arazinin mevki ve sınırını ve ne cins maden taharri edeceğini bir dilekçe ile hükümete haber vermedikçe mucitliğini ve öncelik hakkını ispat edemez.”²⁴

²² Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 320.

²³ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 889.

²⁴ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 319.

Patersonların avukatı Lukasyan'a göre; bu maddeye nazaran sahipli mahallerde arazi sahiplerinin rızasıyla maden hak ve taharrisinde bir müddete tabiyet ve hatta ruhsat elde etme mecburiyeti mevcut olmayıp, bunda aranılacak yön; bir taraftan icat hak ve öncelik iddia edilip edilmediğinden ibaret bulunmaktadır. Maden hakkında ise böyle bir süre gerekmediğine binaen, Patersonlar'ın madenle ilgili düzenledikleri rapor ve haritaların ve ihale dilekçesinin geç verilmesinden dolayı sorgulanmamaları gerekiyordu. Maden Nizamnamesi'nin 17. maddesi hükmünce, sahibi rıza gösteren arazide bulunan bu madeni kapsamasının gerektiği vurgulandı. Bu madde gereğince bir seneden ibaret olan araştırma süresinin sonunda Patersonlar'ın bir hayli masraf yaptıktan sonra haklarının düştüğüne şerh verilip, uygulamadan men edilmeleri nedeniyle mağdur oldukları belirtildi. Paterson, sahipli arazi üzerinde bulunan iki maden için arazi sahipleri adına resmi belge elde ederek maden hafriyatı yapmış sayılsa bile; arazi sahibinin rızasını aldıktan sonra kendi adına ruhsatname aldığı evraklar delil olarak sunuldu. Bu itiraz sürecinin nihayetinde Patersonlar taharri ve işletme hakkını aldılar.

Maden arama hakkının kazanılması, bulucuya sınırsız serbestiyet tanımlıyordu. Madenin araştırılacağı mahalle ilgili de titiz düzenlemeler yapılıyordu. Maden nizamnamelerine göre, bir karye veya kasabaya veya birden fazla karyelere mahsus mera, koru, pazar yeri ve meydan gibi umuma ait arazide maden araştırılması için dilekçe verilmesi halinde bölgede tahkikat yapılması gerekiyordu. Tahkikatta madenin kazılması durumunda önce köy ve kasaba halkının ihtiyaçlarını tasdik edilmiş olunacağını beyan ederse ruhsat veriliyordu. Böylelikle 1869 Maden Nizamnamesi'nde madenin kazılacağı yerdeki kamuya ait arazide önceliğin köy veya kasaba halkının ihtiyaçları olduğu açıkça belirtildi. Taharri ruhsatı isteyen kişinin, öncelikle kamu yararını ve ihtiyaçlarını gözetmeyi beyan edeceği nizamnameye konuldu. 1869 Maden Nizamnamesi'nin 13. maddesine göre dört yanı duvarla çevrili arazi içinde, bahçe veya eve veya bunlara 150 metre mesafedeki araziye sahip olan kimsenin rızası alınmaksızın mil veya burgu ile kuyu kazılması, baca açılması ve maden açılması uygun bulunmadığından, bu türden

madenlerin taharrisinde arazi sahibinin razı edilmesi gerekliliği belirtildi.²⁵ Aynı hüküm, 1887 ve 1906 nizamnamelerinde de korundu.²⁶

Taharri hükümlerine 1901 düzenlemesiyle beraber güvenlikle ilgili yeni bir tedbir daha eklendi. Buna göre maden aramada kullanılması gereken barut ve fitil gibi patlayıcı maddelerin cins ve miktarının hükümete bildirilerek ancak maden araması için kullanılacağıının teminatının verilmesi, bunun için özel bir ruhsat almaya mecbur tutulmaları, bu maddelerin kale ve istihkamların sınırına yakın olmaması nizamnameye konuldu.²⁷ Maden araştırması yapılacak yerin kale, istihkamlara mesafesinin ve risk durumunu belirleyecekler de 1901 düzenlemesinde şu şekilde belirlendi:

“...Tahkikat maden taharri olunacak mahallin vaki olduğu kaza veya liva meclisi idaresinden tayin olunacak ve mahalli heyeti ihtiyariyesinden alınacak birer aza veya muhtar ve vilayet maden mühendisi marifetiyle madenin bulunduğu mahalde ve taharri ruhsatı talep eden şahıs veya musaddak vekili hazır olduğu halde icra ettirilecektir. İşbu heyetin icra edeceği tahkikatı mutazammın kaleme alınacak tahkikat evrakı, kaza veya liva meclisi idaresince bittetikik ba mazbata canibi vilayete irsal olunacaktır.”²⁸

Bir yerleşim yerindeki mera, kuru, pazar yeri ve meydan gibi kamuya ait arazide maden bulunup, burada maden araştırılması halinde, durumun yerleşim yeri ahalisini zorlaması durumunda teftiş için emirname verilmesi hükmü yer aldı.²⁹ Kamuya ait bölgelerde maden aranması konusu, 1887 Nizamnamesinden sonra yeniden değerlendirildi. 1887 Maden Nizamnamesi’nde görülen eksikliklerin giderilmesi için 29 Mayıs 1901 tarihinde bir düzenleme yapıldı. 1901 düzenlemesi, bir veya daha fazla kasaba ve karyeye mahsus pazar yeri ve meydan gibi kamuya ait mahallerde maden taharrisini yasakladı. Mera ve kuru gibi umuma ait yerlerde maden taharrisini için dilekçe

²⁵ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 320.

²⁶ Düstur, I. Tertib, Cilt 5, s.889, Düstur I. Tertib, Cilt 7, s. 331, Düstur I. Tertib, Cilt 8, s. 442.

²⁷ Düstur, I. Tertib, Cilt 8, s. 687.

²⁸ Düstur I. Tertib, Cilt 8, s. 687.

²⁹ Tızlak, a.g.m., s. 85.

verilmesi halinde hafriyatın bölge halkını zorlamayacağı durumlarda taharri ruhsatnamesi verilmesi kararlaştırıldı.³⁰

Bu arada 1861, 1869 ve 1887 nizamnamelerinden farklı olarak, 29 Mayıs 1901 tadilatı ile ilk kez maden araştırılacak mahallin sabit noktaları ve bu noktaların bağlandığı belirli yerleri gösterir krokinin çizilmesini istendi.³¹ Bu kroki, daha sonra işletme imtiyazı verildikten sonra mukavelename ve şartnamelere de eklenerek aynı bölgede bulunan diğer madenlerle sınır anlaşmazlığına mahal vermemek üzere kullanıldı.³² Nitekim sınır ihlalleri nedeniyle sık sık ihtilaflar yaşanıyordu. 1869 Maden Nizamnamesi'nde 1/5000 ölçekli harita, imtiyaz aşamasında kullanılıyordu.

1901 düzenlemeleri, taharri hakkında bir kısıtlamaya daha gitti. Dersaadet ve Biladî Selase'de ve Boğazların iki sahilinde askeriyenin izin vermediği mesafe dahilinde ve Hudud-ı Hakaniye üzerinde gerek sahipli arazide ve gerek arazi-i haliye-i emiriyede maden taharri edilmesi için ilmühaber ve ruhsatname verilmeyeceği duyuruldu.³³ 1869 nizamnamesinden itibaren, maden taharrisine ruhsat verilmiş olan bir mahalde başkalarının aynı cins maden araması için ruhsat verilmeyeceği hükmü konuldu.³⁴ Madenin aranacağı mahalle ilgili net bir sınırlama ise 17 Ocak 1906 düzenlemesi ile getirildi. Buna göre bir ruhsatname ile maden taharrisine tayin ve tahsis olunacak mahallin genişliği on beş bin dönümü geçmemesi kararlaştırıldı.³⁵ Bu maddeyle bir bölgede belli cins maden bulan imtiyaz sahibinin, çevredeki aynı cinsten madenlerin de işletmesini alması sağlanmış oluyordu. Krom madeni imtiyazlarını alan Patersonlar'ın Batı Anadolu'da bölgenin neredeyse tamamının imtiyazını alması buna bağlı olarak değerlendirilebilir.

³⁰ Düstur I. Tertib, Cilt 8, s. 686.

³¹ Düstur I. Tertib, Cilt 8, s. 687

³² Bir madenin sınırları ve bu sınırların bağlı olduğu dere, dağ gibi belli hatları gösteren ve hem taharri başvurusunda hem de imtiyaz alındıktan sonra kullanılan örnek bir harita ve mukavelename ve şartname için bkz. BOA.HRT.h.1523./H.18.08.1302, BOA.A.DVNS.IMTZ.d.2, s. 26/a-26/b/H.17 Şaban 1300.

³³ Düstur, I. Tertib, Cilt 8, s. 412

³⁴ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 320

³⁵ Düstur, I. Tertib, Cilt 8, s. 329

Taharride Süre Tahdidi

Osmanlı maden hukukunda maden araştırılmasının her aşaması için taharri sahiplerine süre tahdidi konulmuştur. Ruhsat işlemlerini takip etmek için, ardından aramaya başlamak için, nihayetinde aramayı sonlandırmak için ayrı ayrı müddetler belirlenmişti.

Öncelikle taharri sahibinin dilekçe verdikten sonra işlemlerini takip etmesi yükümlülüğü bulunuyordu. 1906 düzenlemesine göre taharri ruhsatnamesi talep edip, dilekçesinin kabulünden itibaren altı ay müddetle takip ekleyenlerin ihbara gerek kalmaksızın başvuruları hükümsüz sayılıyordu. Dilekçenin muameleleri tamamlandıktan sonra ruhsatname vilayet ve mutasarrıf tarafından tebliğ ediliyordu. Tebliğ tarihinden itibaren iki ay zarfında ilgili makama müracaat ederek ruhsatını almayan dilekçe sahiplerinin hakları sona erdiriliyordu. Bu konuda zaman zaman anlaşmazlıklar yaşanıyor, bu türden ihtilaflarda önce Orman Maden ve Ziraat Nezareti, ikinci olarak Şura-yı Devlet müdahil oluyordu.³⁶

Taharri ruhsatnamesini alan müteharrînin maden arama işlemine başlaması için de süre tahdidi konulmuştu. Ruhsatname alındıktan sonra maden sahasında hafriyata geçilmesi gerekiyordu. 1861 Maden Nizamnamesi'ne göre, taharri ruhsatının alındığı günden itibaren 3 ay içerisinde izin alınan bölgede maden arama işlemlerinin başlaması gerekiyordu. Bu süre, 1869'da 6 aya yükseltildi. 1869 Nizamnamesi'ne göre, ruhsat sahibi süresi içerisinde maden aramaya başlamaz veya başlayıp da devam etmezse kendisine sebebi soruluyor, kabul edilecek mazereti olmaması durumunda ruhsatnamesi iptal ediliyordu. Ruhsatı iptal edilen kişiye masrafları iade edilmiyordu. İptal edilen taharri ruhsatnamesi bir başka talibine veriliyordu.³⁷

Taharri müddeti, hak sahibinin ruhsatı aldığı gün başlıyordu. Verilen süre içerisinde araştırma bitirilemezse başvuruda bulunulması halinde ek müddet tanınabiliyordu. Ek süreyi 1861 Nizamnamesi kesin olarak belirlemeyerek "biraz daha uzatılır" ibaresini koyarken, 1861'de müddet netleştirilerek altı ay olarak belirlendi. Uzatma süresi 1887'de uzatıldı

³⁶ Düstur, I. Tertib, Cilt 8, s. 330

³⁷ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 320, Düstur I. Tertib, Cilt 5, s. 890

ve taharri sahibinin maden araştırması için teşebbüste bulunduğunu ortaya koyduğu, fakat tamamlayamadığı gerekçeleri haklı bulunursa, bir yıl daha uzatılabileceği belirlendi.³⁸ 1906 Nizamnamesi de uzatma süresini bir yılda tuttu.³⁹ Bu değişikliklerle anlaşılıyor ki; ek süre verilerek bulucunun lehine bir kolaylık sağlanmıştır.

Taharri süresinin tamamen sona ermesinin ardından işletme aşamasının başlaması gerekiyordu. Taharri sahibi, kendisine verilen sürede maden araştırmasını bitirerek işletme başvuru sürecine geçmeliydi. 1861 Maden Nizamnamesi taharri müddetini iki yıl olarak belirlerken, 1869 Maden Nizamnamesi'nde taharri için belirlenen müddet bir yıla düşürüldü. 1887 ve 1906 nizamnamelerinde de bir yıllık süre şartı korundu. Taharri sahibi şahıs veya şirket, süre sonunda madenin ihale ve imali hakkını elde etmek için gereken işlemlere teşebbüs etmezse, ruhsatnamesi fesih ve iptal olunarak başka talibine veriliyordu. Fesih ve iptal işlemlerinden dolayı müteharrinin masraf ve tazmin iddiası bulunmuyordu.⁴⁰

Müddetle ilgili yaptırımlar 1861, 1869 ve 1881 nizamnamelerinde bulucuya yükümlülükler getirirken, 17 Ocak 1906 tadilatında değişiklik yapıldı ve idare tarafına da bir süre sınırı koydu. Taharri ruhsatnamesi çıkarmak isteyenlerin sürenin uzunluğuyla ilgili şikayetleri ve bir madenin araştırması için birden fazla başvurunun olması ve sahiplik konusunda anlaşmazlıklar çıkması nedeniyle böyle bir düzenleme yapılmış olmalıdır. 17 Ocak 1906 düzenlemesinde bir kişi taharri ruhsatı için başvuruda bulunur, durum Orman Maden ve Ziraat Nezareti'ne bildirilir, nezaretin tetkikinde durumun kanuna uygun olduğu görülürse; taharri ruhsatının dört ay zarfında kabul ve tasdikinin tebliğ edilmesi hükmü getirildi. Ayrıca maden araştırılacak mahallin kamuya ait olması, hafriyat yapılacak yere zarar vermesi, istihkam ve askeriyeye ait binalara zararlı olacağına anlaşılması durumunda, iki ayda sebepleriyle birlikte Babialî'ye bildirilmesi hükmü konuldu. Bu durumda ruhsatname isteyen kişi veya şirket de Babialî'ye müracaat edebileceği gibi; Babialî, Şurayı Devlet veya Meclis-i Mahsus-u Vükela tarafından belirlenen süre

---

³⁸ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 889

³⁹ Düstur, I. Tertib, Cilt 8, s. 330

⁴⁰ Düstur, I. Tertib, Cilt 8, s. 330

zarfında verilen kararla beraber padişaha arz edilerek malumat verilecekti. Bu işlemler ve kararlar dört ay zarfında tamamlanıp tasdik ve iptale dair taharri yapılacak mahalle bilgi verilmediği halde oradan verilen ruhsatname geçerli olacaktı. Bu hükümlerle de taharri ruhsatnamesi isteyip, işlemleri geciktirilen bulucular korunmuş, resmî işlemlerin maden araştırılan mahalle ulaştırılmaması durumunda mahallece bu arada verilen ruhsatname geçerli kılınmıştır.⁴¹

Bu arada 1900 yılında maden taharri hakkı ve işletme imtiyazlarının yabancıların eline geçmesinden rahatsız olan Osmanlı Hükümeti, buna tedbir olarak maden nizamnamesinin düzenlenmesini planladı. Sahte isimle maden arama ruhsatnamesi veya işletme imtiyazı alanların engellenmesini amaçlayan düzenlemenin Meclis-i Vükela'ya sunulması istendi:

“Maâdin işletmek ve idâre etmek için imtiyaz i'tâsı talebiyle mürâcaat eden tebâa-i Devlet-i Aliyye'nin namları muâmele-i lâzimenin icrâsından sonra cereyân eden ahvâl ve meydanda bulunan emsâl ile mâlûm olduğu üzere âdetâ nâm-ı müsteâr hükümünde bulunup o maâdine bir takım ecânib-i vâziu'l-yed bulunmakda ve tasarrufât-ı ecnebiyeye kalmakda olduğu ve bu hal hükümetin maksadına ve memleketin menfâtine muvâfık olmamakla berâber; envâ-ı mehâzîr ve müşkilâtı müstelzim bulunduğu cihetle servet-i tabîiye-i memleketten bulunan ma'adinden yine memleket müstefid olmak üzere ba'demâ maden imtiyazlarının gerek devr ve ferağ ve gerek ihâl ve îcâr sûretleriyle ecnebî şirketler eline geçmemesi esbâbını temîn ve istikmâl edecek sûrette Şûrâ-yı Devletçe bir nizamnâme kaleme alınıp pazar günkü meclis-i mahsûs-ı vükelâya yetiştirilerek mazbatası takdîm kılınmak üzere bugün meclis-i mezkûrda bi'l-müzâkere şûrâ-yı mezkûra tevdi'-i keyfiyet olunması şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye-yi cenâbı hilâfet penâhî iktizâ-yı 'alîsinden olmakla ol babda emr ü fermân hazret-i menlehül-emrindir.”⁴²

Maden sektörünün büyük bölümünü elinde tutan yabancıların protestolarına sebebiyet veren karar alındı ve 1887 Maden Nizamnamesi yabancıların sınırsız hakları ve sektörde tekellerini

⁴¹ Düstur, I. Tertib, Cilt 8, s. 328

⁴² BOA.İ..HUS.80.73.1.1/H.14 Şevval 1317/M.145 Şubat 1900.

önleyecek şekilde tadil edildi. Dersaadet ve Bilad-ı Selâse'de gerek sahipli arazide, gerek arazi-i haliye-i emiriyede maden taharrisi için irade-i seniyye çıkarılmadıkça kimseye taharri ruhsatı verilmeyeceği açıklandı.⁴³ Maden taharrisi ve imtiyazı ile ilgili bu kısıtlama protestolara neden oldu. İngiltere, Almanya, İtalya, Avusturya ve Fransa konsoloslukları Babıali'ye protesto yazıları gönderdiler. Maden imtiyazlarının neredeyse tamamını elinde bulunduran vatandaşlarını koruyan Avrupalılar, maden nizamnamesindeki bu kararı kabul etmeyeceklerini belirttiler.⁴⁴

Vergi, Harç ve Cezalar

Maden nizamnamelerinde, taharri ruhsatnamesi ile ilgili vergi, harç ve cezalar da düzenlendi. 1869 Nizamnamesi'nde madenin taharri aşamasında çıkarılan cevherin vergisi imtiyazının verilmesiyle kararlaştırılacak vergi miktarına eşit olarak belirlendi. Taharri süresi tamamlandıktan sonra işletme hakkı verilmeyecek veya bulucu tarafından istenmeyecek olursa, taharri sırasında çıkarılan madenden %5 vergi alınarak satışına izin verileceği hükmü yer aldı:

*"Maden taharrisine me'zun olan kimesne haiz olduğu ruhsatı vali-yi vilayetin izni olmadıkça diğer bir kimesneye terk ve fûruht edemeyecek ve imtiyazı almazdan mukaddem esna-yı taharride ihraç ve istihsal eylediği madeniyeyi hükümetin malumatı olmadıkça ne fûruht veyahud ihraç ve sarf edecektir. Bir madenin esna-yı taharrisinde ihraç olunan mevadd-ı madeniye rüsumunu ol madenin imtiyazı itasıyla takrir edecek rüsumunun mikdarına tabidir ve eğer madenin müddet-i taharrisi tekmil olup da bazı esbaba mebnî imtiyazı verilmeyecek veya sahibi tarafından imtiyaz talep olunmayarak maden terk olunacak olur ise taharri esnasında ihraç olunan mevadd-ı madeniyeden yüzde beş resmi alınıb, fûruhtuna ruhsat verilir."*⁴⁵

Vergi konusunda 1869 Nizamnamesi'nde belirlenen vergi hükmü, 1887 Nizamnamesi'nde değiştirildi. Buna göre madenin taharri süresi

⁴³ Düstur, I. Tertib, Cilt 8, s. 328., arazilerin sınıflandırılması için bkz. Mutafa Nuri Anıl, Nejdet Merey, *Türkiye'de Maden Mevzuatı*, Tan Matbaası, İstanbul 1942, s. 21

⁴⁴ Avusturya'nın protestosu için bkz. BOA.HR.ID.2008.51/M.22.02.1900, İngiltere'nin protestosu için bkz. BOA.HR.ID.2008.51/M.22.02.1900, Almanya'nın protestosu için bkz. BOA HR.İD.2018.56.

⁴⁵ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 321.

bittikten sonra sahibinin nizamname şartlarını yerine getirememesinden dolayı ferman alamadığı veya kendisinin madeni terk etmesi durumunda çıkarılan madenin ait olduğu türün en yüksek vergisini ödeyerek satılıp nakledilmesi kararlaştırıldı.⁴⁶ Madenin cinsine göre vergi oranı ise bakır, simli kurşun, kömür gibi kuyu ve mağara harfiyle imal edilen madenlerin hasılatından %1'den %5'e kadar, zımpara, krom ve boratlı maden ile lületaşı, petrol, zift ve petrol gibi damar olmayıp yığın halinde bulunan madenin hasılatından %10 ile %20 arasında belirlenmişti.⁴⁷

Taharrilerden ilmühaber harcı uygulaması 1901 düzenlemesiyle başladı. 1861, 1868 ve 1887 nizamnamelerinde yalnızca Avrupa'ya gönderilecek madenlerden alınacak vergi oranı belirlenirken, daha sonra harç uygulaması getirildi. 29 Mayıs 1901 düzenlemesinde, taharri ilmühaberlerinden üç altından beş altına kadar ve taharri ruhsatnamelerinden maden taharrisine tahsis edilecek mahallin büyüklüğüne göre en az beş, orta derecede on ve en yüksek on beş altın harç alınmasına karar verildi.⁴⁸ Bu arada başvuru sahibinden teminat bedeli alınmıyor, talep eden şirketse hükümet tarafından musaddak olması yeterli bulunuyordu. Teminat yerine taharri hakkı sahibinin, maden aradığı yere vereceği zararı tazmin edeceğine dair bir taahhüt alınıyordu.

1887 Maden Nizamnamesi taharri aşamasında madenin değerinin anlaşılması için Avrupa'ya gönderilmek istenildiği durumda, bir defa için madenin cinsine göre 100 tonilatoya kadar rüsum-ı nisbiyesi⁴⁹ verilmek üzere cevher ihracı ve nakline izin verdi. Rüsum-ı nisbiye de yine madenin cinsine göre %1-2, veya %10-20 arasında alınıyordu. Madenin kıymeti ise Avrupa'daki fiyattan ve Osmanlı sınırlarındaki iskeleden Avrupa'ya gidene kadar gereken navlun ve diğer masraflar düşüldükten sonra belirleniyordu. Avrupa'ya gönderilmesine izin verilecek madenin miktarının yükseltilmesi, bulucuların masraflarını karşılamasını

⁴⁶ Düstur, I. Tertib, Cilt 5, s. 890.

⁴⁷ Düstur, I. Tertib, Cilt 5, s. 895.

⁴⁸ Düstur, I. Tertib, Cilt 7, s. 686.

⁴⁹ Rüsum-ı nisbiye, rüsum-ı mukarrer ile birlikte madenlerden alınan iki vergi türünden biriydi.

amaçlıyordu. Bir maden ocağına masraf yaparak taharri aşamasında maden çıkararak bulucular, imtiyaz alana kadar da madeni Avrupa'ya ihraç ederek kazanmayı istiyorlardı. 1901 tadilatı ile 2000 tonilatoya yükseltildi. Bu miktar, maden işletme aşamasına gelmemiş olan imtiyaz adaylarının lehine bir karardı. Bu düzenleme ile imtiyaz fermanı almadan taharri ruhsatıyla maden çıkarıp Avrupa'ya ihraç edilmesine fırsat verilmiş oldu. Nitekim, Batı Anadolu'daki krom madeni imtiyazlarının büyük kısmını elinde bulunduran Patersonlar, bu sebepten Osmanlı Hükümeti ile ters düştüler. Patersonlar taharri ruhsatnamesi ile yüklü miktarda krom madenini Avrupa'ya kaçırmakla ve işletme imtiyazını almamakla suçlandılar.⁵⁰

Ruhsatname iptali ile ilgili bir husus da taharri sahibinin maden aramaya kendisine verilen 6 aylık süresinde başlamamasıydı.⁵¹ Madenin izinsiz terk edilmesi veya satılması, taharri süresinde çıkarılan madenin ihracı ve Avrupa'ya gönderilmesi için belirlenen vergilerin ödenmemesi, taharri harcının ödenmemesi ve diğer maddelere aykırı hareket edenlerden ceza alınıyordu. Nakdî ceza yirmi beş altından yüz altına kadar alınıyor, ayrıca ruhsatname geri alınıyor, ruhsatsız maden satılmışsa vergileri ve gümrük idaresi kontrolü dahil, malın 8'de 1'inden iki kat olarak ceza belirleniyordu.⁵²

Taharri ile ilgili nizamnamelerde verilen hükümlere uymayanlara çeşitli yaptırımlar uygulanıyordu. 1869 Maden Nizamnamesi'nin 19. maddesi gereğince ruhsat alıp da nizamnamede belirlenen şartlara uygun hareket etmeyenlerden 1 altından 10 altına kadar nakdî ceza alınması ve sahip oldukları ruhsat geri alınabileceği ve madeni ruhsatsız olarak satmışlarsa vergilerinin ayrıca alınacağı hükmü belirlenmişti:

*"Ruhsat istihsal edip de mevadd-ı sabıkada münderic şeraiti veya on yedinci maddenin ahkamına tevfiik hareket etmeyenlerden bir altından on altına kadar ceza-yi nakdi alınacak ve haiz oldukları ruhsat istirdad kılınabilecek ve ruhsatsız mevadd-ı madeniye satmışlar ise anın rüsumat-ı madeniyesi dahi ayrıca istifa kılınacaktır."*⁵³

⁵⁰ BOA., I.DH.1230.96281.1.1/H.02 Zilkade 1308/M.9 Haziran 1891.

⁵¹ Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 320.

⁵² Düstur, I. Tertib, Cilt 2, s. 320.

⁵³ Düstur I. Tertib, Cilt 2, s. 321.

Arşiv belgelerinde, taharri harcını ödemedikleri için arama ruhsatları iptal edilen pek çok örnek vardır. Bandırma'daki antimuan madeninden çıkardıkları numuneyi tahlil için belirlenen harcı ödemeyen taharri sahibi İbrahim Bey'in hakkı iptal edilerek, ruhsatnamenin diğer isteklilerine verilmesi kararlaştırıldı.⁵⁴ Bir diğer örnekte İngiltere tebaasından Wilkenson, Cebel-i Bereket sancağı dahilinde taharrisine mezun olduğu bakır madenini Parse Hanton'a ferağı için Adana Vilayeti'nden istediği izin verildi. Aydın vilayetinin Tire kazasında Eczacı Vasilaki Angeli Efendi ve ortaklarının sahip oldukları maden taharri ruhsatnamesinin Madam Eleniki'ye devir ve ferağı onaylandı.⁵⁵ Menteşe sancağı dahilinde Muğla kazasında zımpara madeni taharrisine mahsus Yorgi Patas'ın malik olduğu ruhsatname hukuku hissesinin Alber Tarika Efendi'ye devredildi.⁵⁶ Aydın'ın Menteşe sancağına tabi Mekri kazası dahilinde Kargı ve Koca çiftliklerinde krom madeni taharri imtiyazının Ohannes Margiyan Efendi tarafından Stanley Paterson'a ferağının usûle uygun olmasından dolayı gerekli işlemlerin yapılmasına izin çıktı.⁵⁷

Taharri Ruhsatının Devir ve Ferağı

Taharri hakkı, tıpkı işletme imtiyaz hakkı gibi devredilebilir bir haktır. Maden nizamnameleri, taharri hakkının devri veya bir başkasına ferağını düzenleyen hükümleri içeriyordu. Fakat devir ve ferağın da birtakım izin ve prosedürü vardı. 1869 Maden Nizamnamesi, taharri ruhsatının izinsiz olarak başkalarına devir, ferağ veya satışının önüne geçen bir maddeyi içeriyordu. Nizamnamenin ilgili 17. maddesine göre, bir kimse sahip olduğu taharri ruhsatını madenin bulunduğu vilayet valisinin izni olmadan başkasına terk edemez veya satamazdı. İmtiyazı almadan önce taharri sırasında çıkardığı ve elde ettiği madeni hükümetin bilgisi olmadıkça ne satabilir, ne de ihraç veya sarf edebilirdi.

Vilayet valisinden izin alındığı müddetçe devir, ferağ ve satış işlemleri yapıyordu. Bu durumda taharri sahibi, harcını ödemek koşuluyla bir başkasına devri gerçekleştirebiliyordu. Devir yapacak kimse öncelikle üzerinde kayıtlı bir borç olmadığını ortaya koymak durumundaydı. Devir

⁵⁴ BOA.ŞD.523.28/H.27.98.1314.

⁵⁵ BOA.ŞD.1250.9/H.29.05.1332.

⁵⁶ BOA.ŞD.1250.14/H.07.06.1332.

⁵⁷ BOA.BEO, 4239.317874.0. 14.01.1332.

ve ferağ işlemindeki izin koşulu, taharri sahibinin borçsuzluğuna dayanıyordu. Maden imtiyazlarıyla ilgili devir ve ferağ belgeleri de bunu göstermektedir. Anamur, Milaç karyesindeki krom madeninin taharri ruhsatını alan Yorgi Yorgiyo, harcının yarısını ferağ harcı olarak ödedikten sonra Fransız Baron de Katlen'e ferağ etmişti.⁵⁸ Eskişehir'in Sepetçi ve Gündüzler karyeleri sınırı dahilindeki krom madeninin taharrisini alan Şeyh Ali Efendizade Hacı Mehmed Efendi ile ortağı Saatçi Mardiros oğlu Dikran Efendi, sahip oldukları maden arama hakkını Selanik tüccarından İzak Yosef Bahil Efendi'ye ferağ etmek için başvuruda bulundular. Hacı Mehmet Efendi ile Dikran Efendi'den, taharri harcı alındıktan sonra ferağ muamelesi onaylandı.⁵⁹

Taharri hakkının tamamı olduğu gibi, bir kısım payı da ferağ edilebiliyordu. Buna örneklerden birisi, Karasi Sancağı'nda Aziziye ve Yıldız karyelerinde Ahmet Zülküfi Paşa ile doktor Azaryan Efendi'nin taharri hakkını elinde bulundurduğu borasit madeninin %48 payını Şamlı Mehmet Efendi'ye devretmesidir. Borasit madeninin %48 payı Mehmet Efendi'ye verilirken, kalan %42'lik payı ise Zülküfi Paşa ve Azaryan Efendi paylaşmıştı.⁶⁰ Taharri hakkının belli bir payının ferağına bir örnek de Yalova kazasının Çukurmüslim ve Gacık karyelerindeki kömür, linyit, gaz ve diğer madenlerin taharri ruhsatnamesi hakkından %30 hissenin Petro Efendi'ye devredilmesi idi.⁶¹

Taharri ruhsatını önce elde edip sonra bir başkasına devir adıyla satmak, madencilik sektöründe bilinen bir durumdu. Hatta ruhsat alıp satan tüccarlar türemişti.⁶² Krom madeni piyasasında sermayesiyle yatırım yapmayan, fakat cevherin tüccarlığını yapan İngiliz Charlton Whittall taharri aşamasındaki maden yataklarıyla ilgileniyordu. Whittall, Köyceğiz Sultaniye karyesinde Luizidi'nin taharri hakkının %70 hissesini

---

⁵⁸ BOA.BEO.3777/283.257/H.22.07.1328.

⁵⁹ BOA.BEO.3929/294636/H.21.08.1329.

⁶⁰ BOA.ŞD.1250.20/H.07.06.1332.

⁶¹ BOA.ŞD.1250.27/20.06.1332.

⁶² Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, 1980, s. 273.

aldı.⁶³ Elde ettiği krom madenini Gemlik limanından İngiltere'ye gönderen Whittall, bir işletmeci veya yatırımcı değil, tüccardı.⁶⁴

Devir ve ferağ konusunda, taharri sahibinin vefat etmesi durumunda uygulanmak üzere bir usûl belirlendi. Şura-yı Devlet'ten çıkan 12 Mayıs 1898 tarihli kararda, imtiyaz fermanı çıkarıldığı halde harcını ödeyerek ferman alamayan veya münferiden veya ortaklarıyla taharri ruhsatnamesi alan bir şahsın taharri süresi sona ermeden vefatı durumunda, varislerine kalan işlemleri tamamlamaları için 6 ay müddet verildi. Varislerin taharri işlemleri için herhangi bir teşebbüste bulunmamaları halinde ortakları varsa hakkın onlara geçeceğinin gazeteler aracılığıyla ilan olunması kararlaştırıldı.⁶⁵

Taharri sürecindeki madenin Avrupa'ya gönderilmesi için 2 bin tonilatoya kadar izin verilmiş olmasına rağmen Patersonlar 53 bin ton krom geçirmiş, bu durumu da taharri ruhsatnamesi süresi bittikten sonra madenin işletme imtiyazını almak için başvurmalarına rağmen, hükümetin işlemleri geciktirmesine bağlamışlardı. Maden kaçırdıkları raporlanan Patersonlar, buna karşılık hükümeti suçlayarak işlemlerinin yıllarca süründürüldüğünü iddia etmişlerdi. İhbarla ortaya çıkan bu durum üzerine Avrupa'ya çıkardıkları krom madenlerinin vergilerini ödemiş oldukları göz önüne alınarak maden üretiminin büyük kısmını elinde bulunduran⁶⁶ Patersonlar'ın hakları ellerinden alınmamıştı. Orman Maden ve Ziraat Nezareti kararının gerekçelerini şöyle açıklamıştı: "Cevherden geriye kalan 75 bin kantar kromun rüsum-u nisbîye bedeli olduğundan nakline engelleme olmaması, nezaret makamından, Hüdavendigâr Vilayeti'ne yedi sene önce yazılan 28 Eylül 1303 (10 Ekim 1887) tarihli tahriratta belirtildi. Bu tahriratla ortaya çıkıp, madenin bu kadar müddet zarfında ihraç ettirilmiş olacağı hatırlara

⁶³ BOA.ŞD.1250.24/15.06.1332.

⁶⁴ TNA.FO.78.3787.009,TNA.FO.78.37.87.006,TNA.FO.78.37.87.007.

⁶⁵ BOA.ŞD.524.73/H.20.12.1315.

⁶⁶ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007, s. 226

gelirse de; bir miktarının çıkarılmamış olması ihtimali bulunmasına da dayanarak, belirtilen miktardaki kromun ihracına Paterson yetkilidir.”⁶⁷

Bu örnekte de görüldüğü gibi, taharri aşamasındaki madenlerin Avrupa'ya geçirilebilecek miktarı ve usulü belirlenmiş olmakla beraber, taharri sahipleri durumu suiistimal edebiliyor, vergiden kaçınmak için ve işletme aşamasına geçmeye lüzum kalmadan cevheri yurtdışına çıkarabiliyorlardı. Taharri hak sahibinin karşısında idareyi temsil eden Orman Maden ve Ziraat Nazırlığı ise nizamnamelerde taharri esaslarını belirlemiş olmasına rağmen, uygulamada ekonomik, siyasi ve diplomatik baskıların etkisinde kalıyordu.

Sonuç

Maden nizamnamelerindeki taharri hakkı, bulucunun madenin yerini tespit ederek madenin türü, değeri, miktarı gibi temel özelliklerini ortaya çıkardığı müddette idareye karşı hak ve yükümlülüklerin çerçevesini çizmiştir.

Taharri hakkı ruhsatnameyle elde edilir, sınırsız değildir, maden araştırmasının yapılacağı alanın genişliği belirlidir ve arama yapılacak süre tahdidi söz konusudur. Maden taharri yapılacak alanda hak sahibinin uymakla yükümlü olduğu kaideler belirlidir. Osmanlı maden mevzuatında madenin bulucusu, taharri ruhsatnamesi aldıktan sonra kendisine verilen sürede madeni bulur, değerinin anlaşılması için nizamnamede belirlenen miktarda Avrupa'ya ihraç etme hakkını kazanır. Taharri ruhsatnamesinin şahıs veya şirket olarak sahibi, madeni bulduktan sonra imal ve fûruht aşamasına geçmek için işletme ihalesini almalı ve belirlenen prosedürü yerine getirmelidir.

Taharri hakkı, Osmanlı maden hukukunun ilk düzenlemesi olan 1861 Maden Nizamnamesi ile belirlenmiştir. Bu nizamnamede arama hakkının çerçeveleri net olarak belirlenmese de temel esaslar yer

---

⁶⁷ Hüdavendigâr vilayetine bağlı Harmancık kazasında imtiyazı Bahriye Nezareti'ne verilen Dağardı krom madeniyle sınır olan Harmancık krom madeninde Paterson şirketinin memurlarının tecavüzlerinin men'i ve tahkikat yapılarak bu madenlerin hudutlarının yeniden belirlenmesi için memurlar gönderilmesi istendi. (BOA.BEO.425.31807/H.21.12.1311)

almıştır. 1869 Maden Nizamnamesi taharri hakkı yönünden daha kapsamlı olmasına rağmen, araştırmacı ile idare arasındaki ilişkiyi eksiksiz bir şekilde düzenleyememiştir. Asıl düzenlemeler 1906 tadili ve aynı yılda yayımlanan Maden Nizamnamesi ile gerçekleştirilmiş ve taharri hakkının esasları belirlenmiştir. 1906 düzenlemeleriyle taharri süresi, kamu güvenliğiyle ilgili esaslar, hazinenin zarara uğratılmasını engelleyecek tedbirler, madenin devir, ferağ ve satışı halinde uygulanacak hükümler daha ayrıntılı şekilde belirlenmiştir.

Osmanlı maden hukukunda taharri hakkının verilmesinde teminat bedeli istenmemesi, taliplerin ekonomik ve teknik gücünün göz önünde bulundurulmaması gibi bazı eksiklikler vardı. Bununla beraber maden taharri hakkı sahibinin ne kadar ruhsatnameye sahip olabileceğiyle ilgili bir hüküm yoktu. Bu serbestiyet nedeniyle Batı Anadolu'da Patersonlar'ın tekeline geçen krom madeni örneğinde olduğu gibi bir kişi bir bölgenin madenlerinin neredeyse tamamının arama ve işletme hakkını elinde bulundurabiliyordu. Taharri hakkının verilmesinde talep edilen madenin yasalarda tanımlanan maden sınıfında olmaması durumunda verilecek karar gibi soruların cevapları yoktu. Öncelik hakkı açıkça belirtilmediği gibi, keşif ve tahkikat yapacak heyetin yolluk ve giderlerinin kim tarafından üstlenileceği gibi durumlarda verilecek karar açıkça belirtilmediği için bu konularda anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Ruhsatname süresi teknik nedene dayanmaksızın, taharri hakkı sahiplerinin isteklerine göre değiştirilebiliyordu. Tıpkı işletme imtiyazında olduğu gibi, taharri hakkı aşamasında da yabancı maden yatırımcılarının siyasi ve diplomatik baskı kurdukları görülüyordu.

Sonuç olarak taharri hakkı 1861 Nizamnamesi'nde genel esaslarla verilmiş, 1869 ve 1887 nizamnamelerinde süre ve araştırmanın yapılacağı bölgenin güvenliği açısından yeni düzenlemeler yapılmış, 1906 tadili ve aynı yılda çıkarılan nizamname ile taharri hakkı ile ilgili temel hükümler oluşturulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA.,A.DVNS.İMTZ.d.2, s. 26/a-26/b.

BOA.,BEO. 878/65812.1.

BOA.,BEO.425/31807.

BOA.,BEO, 4239/317874.

BOA.,BEO.3777/283.257.

BOA.,BEO.3929/294636.

BOA.,HRT.h.1523.

BOA., I.DH.1230.96281.1.1

BOA.,İ..HUS.80/73.1.1.

BOA.,HR.ID.2008/51.

BOA.,HR.İD.2018/56.

BOA.,ŞD.523/28.

BOA.,ŞD.1250/14.

BOA.,ŞD.1250/20.

BOA.,ŞD.1250/27.

BOA.,ŞD.1250/24.

BOA.,ŞD.524/73.

BOA.,BEO.425./1807.

BOA.,Meclis-i Tanzimat Defteri, No: 2.

BOA.Y.PRK.AZJ.45.91.1.1

BOA., Y.PRK.OMZ.3.52

BOA., Y.PRK.OMZ.3.61.1.1

T.N.A. The National Archives (İngiltere Devlet Arşivi)

TNA.FO.78.3787.009,TNA.FO.78.37.87.006,TNA.FO.78.37.87.007.

Resmî Yayınlar

Düstur, I. Tertib, Cilt 2.

Düstur, I. Tertib, Cilt 5.

Düstur, I. Tertib, Cilt 8.

Düstur, 5. Tertib, Cilt 24.

Kitap ve Makaleler

Anıl, Mutafa Nuri, Nejdet Merey, *Türkiye’de Maden Mevzuatı*, Tan Matbaası, İstanbul 1942.

Fındıklıgil, Yavuz, *Maden Hukuku*, İstanbul Teknik Üniversite Matbaası, 1966.

Göger, Erdoğan, *Maden Hukuku*, Sevinç Matbaası, Ankara 1978.

Göze, Ayferi, *Maden ve Petrol Hukukumuz*, İstanbul Üniversitesi Ders Notları, İstanbul, 1978.

Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago, 1980.

Keskin, Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku'nun Tekâmülü (1861-1906)", OTAM, Ankara Üniversitesi *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2011, s. 125-147.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007

Tızlak, Fahrettin, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinden Kanunnâmeden Nizamnameye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 98 (Ekim 1995) s. 75-91.

Araştırma Makalesi / Research Article

Cemâlüddin Musa Sâvî/Zilî ve Şeyh Osman-ı Velî ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri (Vahdet-i Tarikat)*

Vedat Turğut*

(ORCID ID: 0000-0001-7552-4704)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

26.07.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

31.08.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Turğut, V., “Cemâlüddin Musa Sâvî/Zilî ve Şeyh Osman-ı Velî ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri (Vahdet-i Tarikat)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 1029-1073.

APA: Turğut, V. (2020). Cemâlüddin Musa Sâvî/Zilî ve Şeyh Osman-ı Velî ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri (Vahdet-i Tarikat). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 1029-1073.

Öz

Kalenderî Tarikatı'nın kurucusu olarak bilinen Cemâlüddin Sâvî ve onun müşşidi olan Şeyh Osman-ı Velî hakkındaki araştırmaları derinden etkileyecek olan bir vakfiye tespit edilmiştir. Bu vakfiyedeki ifadeler, bizleri Cemâlüddin Sâvî ve Kutbüddin Haydar'ın üzerinden Bayezid-i Bistâmî'ye ulaştırırken, Ahmed el-Bedevî ve Şeyh Osman-ı Velî üzerinden Ahmed er-Rıfâî ve Abdülkadir-i Geylânî'ye bağlar. Cemâlüddin Sâvî'nin vefatından sonraki dönemlerde “Zilî” olarak kaydedildiği, Karaca Ahmed Menâkıbnâmesi ile tahrir defterlerindeki kayıtlardan, Karaca Ahmed Sultan'ın da bir Kalenderî

* Çalışmanın hazırlanması sırasında maddî ve manevî desteklerinden dolayı Bilecik Belediyesi ve VAKAR'a teşekkür ederim.

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, vedat.turgut@bilecik.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Arts And Sciences, Department of History, Turkey.

olduğu anlaşılmış ve Karaca Ahmed'in amcası Celalüddin Karatay'ın Sühreverdîliği üzerinden Kalenderiyye ile Sühreverdîyye-Kadîriyye'nin yakınlığı ortaya konulmuştur. Cemâlüddin'in yakın arkadaşı Ebubekir Niksâri yani Şeyh Kalender Baba'nın Mevlana ile yakınlığına binaen Mevlevîliğin de Kalenderilik ile yakın irtibatı müşahede edilir. Bu bağlamda, özellikle Kalenderiyye/Haydariyye üzerinden dini-tasavvufî yapıların, Ortodoks-Heterodoks şeklindeki tasnifine yeniden bir itiraz yapılmış, tasavvuf erbabına yönelik eleştirel yaklaşıma sahip olanların sünî olarak nitelendirilemeyeceğinin, olsa olsa "taassup" ehli olarak tavsif edilebileceklerinin altı çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bistamiyye, Kalenderiyye, Nakşibendiyye, Yeseviyye, Mevleviyye, Bektaşîyye, Karaca Ahmed, Celalüddin Karatay.

The Waqfiyas on Cemaluddin Musa Savi/Zili and Shaikh Osman-i Veli With Their Descendants and on What Those Make Think (United Ways)

Abstract

There has been found a waqfiyya, which may alter deeply the studies on Cemâlüddin Sâvî, known to be the founder of Kalenderi order, and his murshid/mentor, Şeyh Osman-ı Veli. The statements in that waqfiyya, take us to Bayezid-i Bistâmî via Cemâlüddin Sâvî and Şeyh Osman-ı Veli. Moreover, it also take us to Ahmed er-Rifaî and Abdulkadir-i Geylânî via Ahmed el-Bedevî and Şeyh Osman-ı Veli. It can be seen that Cemâlüddin Sâvî, after his death, was recorded as "Zilî", that according to Karaca Ahmed's Menakibname and Ottoman Tahrir Defters, Karaca Ahmed Sultan was a Kalenderi derwish, and that via Sührevediyye of Celalüddin Karatay, uncle of Karaca Ahmed, a relationship is shown between Kalenderiyye and Sühreverdîyye-Kadiriyye. By virtue of the relationship between Ebubekir Niksari, that is to say, Shaikh Kalender Baba, who was at the same time Cemâlüddin's close friend, and Mevlana, it is observed that the Mawlawiyya had also a close contact with Kalenderiyye. In this context, especially via Kalenderiyye/Haydariyye, an objection has been made against the classification of religious and sufistic structures as orthodoxy and heterodoxy. And, it should also be emphasized that those who have always critical approaches on sufistic authorities should not be viewed as "sunni", but at the most be seen as "bigotry".

Keywords: Bistamiyye, Kalenderiyye, Nakşibendiyye, Yeseviyye, Mevleviyye, Bektaşîyye, Karaca Ahmed, Celalüddin Karatay.

Giriş

Cemâlüddin Sâvi ve Kutbüddin Haydar'ın pirleri bulunduğu Kalenderiyye ve Haydariyye tarikatlarının, pirlerinin birbirleriyle "hiçbir yakınlığı olmaması"na rağmen, tarikatlarının düşünce yapısının tamamen aynı olduğu günümüze kadar ortaya konan çalışmalarda zikredilen en önemli hususlardan biridir¹. Bu çalışmalara göre, Kalenderiyye'nin piri Cemâlüddin Sâvî, Sünnî bir tarikat şeyhi olan Osman-ı Velî'ye Şam'da intisab etmiş ancak daha sonra Celal Dergezinî adında biriyle arkadaşlık kurarak onun gibi davranmaya başlamış ve bundan dolayı şeyhi tarafından uyarılmışsa da dinlemeyerek onu terketmiş ve Kalenderiyye'yi bir tarikat halinde teşkilatlandırmıştır. Onun Bayezid-i Bistâmî'nin müridi olduğu yönündeki söylemler ise, yaşadıkları dönem arasındaki yaklaşık 350 yıllık süreç göz önüne alınarak reddedilmiştir. Haydariyye'nin kurucusu Kutbüddin Haydar'ın baba adının Şahver ya da Timur bin Ebu Bekir olduğu belirtilmiş ve kendisinin Ahmed Yesevî'nin müridi olarak Hacı Bektaş Velî'nin velâyetnâmesine de konu olduğundan bahsedilmiştir. Hacı Bektaş Velî velâyetnâmesinde Ahmed Yesevî'nin oğlu olarak geçen Haydar'ın da o olduğu düşünülür².

Şeyh Osman-ı Velî'nin Cemâlüddin Sâvî'nin müridi ya da mürsidi olduğu, Mevlana'nın Şam'daki sohbetine Evhadüddin Kirmanî, Şems-i Tebrizî ve Sadrüddin Konevî gibi isimlerle beraber katıldığı bilgisinden

¹ Bu araştırmalardan bazıları için bkz. A. Y. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Ankara 1999, s. 27-30vd; Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri, Selçuklu Dönemi*, İstanbul 2011, s. 80, 84-85, 108, 132-135, 414-415; Ocak, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler*, Ankara 2005, s. 20, 65-66, 72-74, 77-82, 84-86, 180, 183, 188-189, 197, 200, 208-210, 223, 234, 244, 248, 337; Haşim Şahin, *Dervişler ve Sufi Çevreler, Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler*, İstanbul 2017, s. 38, 58, 69, 158, 176, 221-224; Tahsin Yazıcı, "Cemâleddin-i Sâvî", *TDVİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 313-314; Yazıcı, "Haydar, Kutbüddin", *TDVİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 24-25; Osman Turan, "Selçuklu Türkiye'si Din Tarihi'ne Dair Bir Kaynak", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 553-564; F. Babinger-M. F. Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, (Haz. Mehmet Kanar), İstanbul 1996, s. 50, 65, 77; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Yay. Haz. Orhan Köprülü), Ankara 1976, s. 52-54, 111, 117, 259, 263, 337-339, 351-352.

² Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 52; Yazıcı, "Haydar, Kutbüddin", s. 24; *Hünkâr Hacı Bektaş Velî Velâyetnâmesi*, (Yay. Haz. H. Duran-D. Gümüşoğlu), Ankara 2010, s. 99-160.

başka hayatı hakkında bilgi bulunmaz. Onun Konya’da bulunan türbesi, Konya’daki Mevlana, Sahib Ata ve Tokat’taki Sevdakâr Murad türbelerine benzetilir³. Modern araştırmaların tamamı, Kalenderiyye ve Haydariyye’yi sünnete riayet etmeyen, “heterodoks” bir tarikat şeklinde tanımlamışlardır. Ne var ki, bu araştırmalarda ortaya konan düşünceleri sorgulatan ve sonunda derinden sarsacak nitelikteki bilgileri içeren vakfiyeler, bu çalışmanın ana eksenini belirleyecektir.

Cemâlüddin Sâvi ve Şeyh Osman-ı Velî ile Ahfadı’na Dair Vakfiyeler

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde bulunan H. 655 tarihli “Şeyh Muinüddin Vakfı” başlığı altında kayıtlı vakfiyede, Zile’de Bayezidiyye Hanikâhı adı altında bir hanikâhtan bahsedilir. Bu hanikâhın, H. 655 tarihinden önce de var olduğu, vakfiyenin tarihi dikkate alındığında rahatça anlaşılmaktadır. Vakfiyenin başındaki ayet ve hadisler, vakfiyede adı geçen kişilerin Hanefî Hukuku’nu çok iyi bildiklerini ve benimsediklerini gösterir. Vakfiyede Cemâlüddin Musa’nın Bayezid Bistâmî’nin neslinden olduğu sarihen bildirilir. Vakfiyeden Şeyh Cemâlüddin’in Şam’ın Salihîyye adı verilen muhitinde Şeyh Osman-ı Velî’ye intisab ettiğine dair bilgiyi teyid etmek mümkündür. Asıl adının Musa olduğu anlaşılan “*Ariflerin Sultanı, Velîlerin Kutbu*” Cemâlüddin’in Horasan/Sâve’de doğduğu ve Tokat’a bağlı Zile’de vefat ettiği açıkça beyan edilir. Onun Kırıkhan’da medfûn bulunan İsa adında bir kardeşinin olduğu da bilinir. Cemâlüddin Musa’nın Bayezid ve Ali adlarında oğullarının olduğu da vakıf belgesinden anlaşılır⁴.

Oğlunun ve atasının adıyla anılan hânikahta, Şeyh Muhiyiddin Osman-ı Velî’nin oğlu Şeyh Ali el-Mücerred’den olma torunu Şeyh Muinüddin Halil Zilî, Bistâmîyye tarikinden bir hanikâh bina etmiştir. Mücerred, tasavvufta sâlikin dünya ve ahiret nimetlerini bir yana bırakıp Allah’a yönelerek sadece O’na gönül vermesi anlamındadır⁵. Şeyh Ali, “el-mücerred” sıfatına uygun olarak ayrıca “samedâni/hîçbir şeye muhtaç olmayan” şeklinde de vasıflandırılır. Osman-ı Velî’nin oğlunun “mücerred” sıfatı ile anılmasının üzerinde hassaten

³ Hakkı Önkal, “Üç Selçuklu Türbesi Hakkında Notlar”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, İzmir 1985, s. 39.

⁴ VGMA, D. 1966, s. 1/1.

⁵ Süleyman Uludağ, “Mücerred”, *TDVİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 447-448.

durulmalıdır. Burada mücerred, “çıplak, tek başına yaşayan” manasına gelmektedir. Buradan Osman-ı Velî'nin oğlunun “kalendermeşreb” bir inziva halinde yaşadığını anlamak mümkündür. Ancak, buradaki “kalendermeşreb” tavsifi, 20. Yüzyıla ait tanımlamalardan berîdir.

“Seyfullah” ve “Nurullah” sıfatlarıyla da anılan Muinüddin Halil, vakfın tevliyetini oğlu Şeyh (İbrahim) Edhem'e şart etmiştir. Muinüddin Halil'in vekili, Şeyh Osman-ı Velî'nin kardeşi Şeyh Hasan Dede'nin oğlu Şeyh Rûknüddin'den olan torunu Mevlana Nasirüddin'dir. Vakfın şahitleri arasında zikredilen Ali oğlu Tacüddin Hasan, Cemâlüddin Musa'nın torunu olmalıdır. Şeyh Muinüddin Halil, Zile'deki altı kıt'a arz ve altı adet bahçesini⁶ “*vakf-ı sahih-i şer'i ve habs-i sarih-i mer'i*” ile Bayezidiye Hanikâhı'na vakfetmiştir⁷.

“Kutbü'l-Meşâyih Cemâlüddin Musa” tarafından Zile'nin merkezinde, “Müslüman fukara ve tevhide gönülden bağlı miskinlere” mahsus olmak üzere bina edilen zaviyede, “taliblerden” olmayanların üç gün, hanikâhtaki tasavvuf ruhuna bağlanıp hizmet etmek isteyenlerin ise istedikleri kadar ikâmet edebileceklerinin vakıf şartları arasında yer aldığı görülür. Vakıf binasının tamir edilemeyecek kadar harap olması durumunda vakıflardan elde edilen hâsılın Medine fukarasına gönderilmesi istenmiştir⁸.

Tokat'ın Kızlar Köyü'nde “Ahmed el-Bedevî”nin oğlu “Şemsüddin Ahmed”in oğlu Muinüddin Âdil'den olan torunu Ali tarafından H.

⁶ Vakfedilen altı kıt'a arzdan biri Bucakpare namında ve mahallî kile ile on kile buğday tohumunu alabilen ve sınırları muayyen buğday tarlasıdır. İkinci Dudaş namında ve mezkur kile ile 15 kile buğday tohumunu alabilen bir yer olup, Dudaş Köprüsü'nün yanında yer alır. Üçüncüsü, Kepektarla adında 12 kile buğday tohumunu alabilen yer olup, bir sınırında Kızılcaaresi Köprüsü yer alır. Dördüncüsü Tefrik kıt'ası namında 15 kile buğday tohumunu alabilen bir yer olup, Tokat'a giden yoldan başlayıp, Turhal'a giden yola kadar uzanır. Beşinci Halepte adında beş kile buğday tohumunu alabilen bir yer olup, sınırında nehir ve Celebınarı bulunur. Altıncısı Darıcı adında 12 kile buğday tohumunu alabilen bir yer olup, Darıcı Nehri'ne yakındır. Altı adet bahçenin ise Çatal sokak nam mevki'de olup, içlerinde 500 amele tarafından işlenen bahçelerin olduğu, doğusundan ve batısından yolların geçtiği halde kuzeye doğru uzanmaktaydılar.

⁷ Bu vakfın muteber olduğuna Şeyh Raziüddin b. Şeyh Yahya b. Şeyh Safiyüddin, Şeyh Nizamüddin Receb b. Şeyh Nu'man ve Receb Çelebi b. Hasan Bey b. Ataullah şehadet etmişlerdir.

⁸ VGMA, D. 1966, s. 1/1.

Rebiülahir 789'da kurulan zaviye vakfı da konumuz açısından oldukça önemlidir. Ahmed er-Rifâî'nin tarikinden olan Bedevî'nin evlâdının, Bayezîdiyye/Kalenderiyye tarikinden ve Abdülkadir-i Geylânî'nin torunlarından olan Ali el-Mücerred'in evlâdı ile evlilik teşkili suretiyle akrabalık tesis etmesi, Kalenderiyye'nin nasıl bir tarikat olduğunun anlaşılabilmesini sağlayacaktır. Bu vakfiyede vâkif, "âbidlerin ve zâhidlerin seyyidi" olarak tavsif edilir⁹. Vakfiyede adı geçen şahitlerden Şeyh İlig ve evladının adına, aynı zaviye ile ilgili diğer vakfiyelerde de rastlanır. Onun kendi adına Zile'de kurduğu bir zaviyesi de vardır. Hacı Bayezid bin Velid-i Bektaşî'nin ise, Bektaşî tarikinden olduğunu ve Bektaşîliğin de Bayezidiyye'nin bir kolu olduğunu söylemek mümkündür. Hasan Bey'in babası Kutlu Bey'in ise, Amasya'da emirlik yapan Kutlu Bey/Paşa olması gerekir. Vakıf belgesinden, Zile'ye bağlı Kızlar Köyü'nde de "şeyhlerin ve âriflerin ulusu" Şeyh Edhem ve evladının tevliyetine meşrû bir zaviye bina edildiği anlaşılır. Zaviye için köyün tamamı vakfedilmiştir. Zaviyenin tamir edilemeyecek kadar harab duruma düşmesi durumunda köyün hâsılının Zile'deki zaviyeye gönderilmesi şarta bağlanmıştır. Tahrir defterlerine bakıldığında Kızlar Köyü'nün diğer hissesinin; Ahi Evren, Yağmur, Eyüğe, İstolos, Haris, Gezerbey, Kulaca, Kurşunlu ve Ermeni köyleriyle beraber, Ahi Evren adına Tokat'ta bina edilen zaviyeye vakfedilmiş olduğu müşahede edilir¹⁰.

Yukarıda adı geçen Şemsüddin Ahmed, Ahmed el-Bedevî'nin evlâdındandır. Onun, Şeyh Alaüddin Ali el-Mücerred'in oğlu Şeyh Muinüddin Halil'in kızkardeşi ve Şeyh Edhem'in halası olan Fatma Hatun ile evli olduğu, H. 10 Rebiülevvel 701 tarihli vakfiyeden anlaşılmaktadır. Bu vakfiyede vâkif, "*meşahir ve akranın seyyidi, kabail ve a'yanın mefahiri merhûm Bedevizâde Şemsüddin Ahmed*" şeklinde tavsif edilir. Vâkif ve eşi Zile'ye bağlı Belkayası/Belkayı adlı köyün yarı hissesini, eşi Fatma Hatun ile beraber vakfetmiştir. Köyün hududu, Kızlar Köyü ile Araplar, Güngörmez ve Hisarcık köyleriyle müntehîdir¹¹.

⁹ VGMA, D. 1966, s. 2/2. Vakfiyede şahitlerin isimleri ise şu şekilde verilmiştir: "Şeyhlerin ve âriflerin mefahiri Şeyh İlig b. merhûm Şeyh Bayram, Seyyidü'l-eimme Mehmed b. merhûm Süleyman, İsmail b. Kutbüddin, Hacı Bayezid b. merhûm Velid Bektaşî, Esad b. İvaz, Hasan b. Kutlu Bey ve Günci b. Ali Baluce

¹⁰ TADB. TTD. EV. 583, v. 34a.

¹¹ VGMA, D. 1966, s. 3/4.

Burada adı geçen Fatma Hatun'un Hacı Bektaş Velî'nin el verdiği Fatma Bacı olma ihtimali oldukça fazladır. Şeyh Osman-ı Velî'nin torunu olan Fatma Hatun da Ahi Evren'in eşi Fatma Hatun gibi Hacı Bektaş Velî'nin çevresinde bulunan bacılardandı. Bölgede Abdal Musa adına bir makamın olması, Hacı Bektaş Velî'nin el verdiği/ihtiyar ettiği Fatma Bacı'nın Ali el-Mücerred'in kızı olan Fatma Bacı olduğu fikrini kuvvetlendirir ki Abdal Musa da Cemâlüddin Musa'nın torunlarından olmalıdır. Yukarıda da değinildiği üzere, Yeseviyye'ye bağlanan Kalenderiyye/Haydariyye ve Bektaşîyye'nin esasen Bayezidiyye'nin birer kolları olduğu, vakıf belgesinden anlaşılır. Hacı Bektaş Velî'nin Ahmed Yesevî'nin nefes evladından olan Haydar Baba ile ilgili kıssası burada bir daha hatırlanmalıdır.

Tokat'a bağlı Zile'deki Şeyh Cemâlüddin Musa Zaviyesi'ne "Ahi Mine'r-resûl" tarafından Pilafî Köyü'nün vakfedildiği de H. Receb 707 tarihli vakfiyeden öğrenilmektedir. Burada Şeyh Musa, "*meşâyihin sultanı ve evtâdın kutbu, salih şeyh*" şeklinde tavsif edilirken, Kabertu oğlu Ahi Minerresûl, "*erbâb-ı fütüvvet ve mürüvvet*" şeklinde kayıtlıdır. Ahi'nin asıl adını tespit etmek mümkün olmasa da seyyidlerden olduğu bellidir. Şeyh Musa hakkında da kutbü'l-evtad tâbîrinin kullanılması¹², Şernûbî tarafından isimleri zikredilen dört kutuptan başka kutuplar olduğunu da göstermektedir ki bu dört kutup; Seyyid Abdülkadir-i Geylanî, Ahmed er-Rıfâî ve bu ikincisine bağlı olan İbrahim Dessûkî ile Ahmed el-Bedevî'dir¹³.

Zile'nin merkezinde bulunan zaviye'nin mesâlihi için "Aytemür oğlu merhum Emir Hüseyin'in oğlu Ahi Ali'nin de H. Şaban 708 tarihinde Devecisaray Köyü'nün beşte bir hissesini vakfettiği görülür. Vakfın tevliyetini "*taliblerin mürşidi ve Âşıkların enisi Şeyh Edhem*"e ve evlâdına şart kılan Ahi Ali'nin, Allah'ın "Hayy", "Halim", "Cevad" ve "Kerim" isimlerine sığındığı kayıtlıdır¹⁴.

Bayezidiyye Hanikâhî için ümeradan Emirzâde Melik Yakubşah b. (Sinanüddin) Yusuf Şah da H. 801 tarihinde Zile'ye bağlı Hacılar Köyü'nü vakfetmiştir. Bu köyün hududunun, Kızılcaköy, Kurşunlu,

¹² VGMA, D. 1966, s. 3/3.

¹³ Derya Çakır Baş, "Bedeviyye", *Türkiye'de Tarikatlar, Tarih ve Kültür*, (Ed. Semih Ceyhan), İstanbul 2015, s. 547-608.

¹⁴ VGMA, D. 1966, s. 3/5.

Bağluca ve Karaöyük köyleriyle çevrili olduğu belirtilmektedir. Vakfiyede vâkîf, “*umera ve e’azim sülâlesinden cengâverlikle meşhur, muharebe yerlerinin arsları*” şeklinde tavsif edilir. Bu kişinin yukarıda anılan Aytemür oğlu Emir Hüseyin’in soyundan geldiğini tahmin etmek zor değildir. Vakfın tevliyeti ve nezâreti, “*âbid ve zahid ve müttaki*” Şeyh Edhem b. Şeyh Muinüddin’e ve evlâdına şart edilmiştir. Vakfın şahitleri arasında Şeyh İlig oğlu İlyas’ın yer alması, yukarıda da değinildiği üzere bu ailenin Bayezidiyye Tarikatı ile olan güçlü bağlarına işaret eder. İlig isminin, Bektaş ismi gibi Karahanlı asilleri tarafından sıklıkla kullanıldığı da burada hatırlanmalıdır¹⁵.

Amasyalı Ali Çavuş b. Yahya da mezkûr hanikâh için vakıf yapanlar arasında yer alır. Onun H. Zilkâde 969 tarihinde tertip ettiği vakfiyeye göre, Ayvalı Nahiyesi’ndeki Kızılkünbet Köyü’nde Ayvalı değirmeni ve Cihanşah adıyla ma’ruf malikânenin yarısı, zaviyenin masraflarına vakfedilmiştir. Vakfın tevliyet ve nezâreti ise, “*kulların mefahiri, aşıkların enisi*” Şeyh Abdülkerim b. Şeyh Muinüddin’e ve evladına şart edilmiştir¹⁶. Buradaki kayıttan, zaviyenin XVI. yüzyılın sonlarına kadar, Şeyh Muinüddin Halil’in torunları tarafından tasarruf edilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır.

Tokat’a bağlı Zile ve Niksar’da bulunan kalenderhanelere dair tahrir defterlerinde bulunan kayıtlara bakıldığında tarihi değeri çok önemli olan bu bilgileri daha iyi değerlendirme imkânına sahip olunabilir. Muinüddin Halil tarafından Bayezidiyye Hanikâhı içinde toplanan bir mecliste akdedilen vakfiyeye göre kurulan vakıf, tahrir defterine “Edhem Çelebi Zaviyesi ve Mescidi” şeklinde kaydedilmiştir. Zile’de iki çiftlik, bir değirmen, bağlar, Balalı ve Korucak köyleri ile Sancar mezra’ası, Yenimüslüman’a bağlı Tilfani, Kızılkünbed’e bağlı Deveci’nin beşte bir hissesi, Ayvalu’nun yarı hissesi, *Meşhed*’e bağlı Kavacık Köyü ve Kırklar mezra’ası, Kazabad’a bağlı Güldikilen Köyü, Şadi Bey değirmeni ve Zile’deki Köhne Hamam’dan hâsıl olan 1500 akçeyle beraber, vakfın toplam gelirinin 19.500 akçeye yakın olduğu hesaplanmıştır. Zaviyenin meşihât ve nezaretinin evlatlık üzere

¹⁵ VGMA, D. 1966, s. 4/6. Vakfiyenin şahitleri, Kastamonulu Hasan b. Zekeriya, Ahmed b. Yahya Kafhafi, Davud b. İsmail, Emir Hasan b. İmad Kafhafi ve İlyas b. Şeyh İlig şeklinde sıralanır.

¹⁶ VGMA, D. 1966, s. 4/7.

“*fahrü’s-sâlihîn Şeyh Abdülkerim*”in üzerinde olduğu bu defterden de te’yid edilir¹⁷.

Vakfiyeden Şeyh Edhem’in Osman-ı Velî’nin torunu olduğu açıkça anlaşılmasına rağmen, yerel rivâyetler onun Horasan erenlerinden Nasirüddün Musa Fakih’in torunu olduğunu belirtir. Hanikâhın vakfiyesinin, Cemâlüddin Musa’nın “Bayezid Tayfur bin İsa” adına kurduğu hanikâhta tertip edildiği açıkça belirtilir. Bu durumda Cemâlüddin Musa’nın zaviyesinin başka bir zaviye olduğunu düşünmek mümkündür. Zile’ye 7 km uzaklıktaki Şeyh Nusret/Aksaray Köyü’nde bulunan ve günümüzde sadece camisi ve türbesi ayakta kalabilen Şeyh Nusret Türbesi’nin de Osman-i Rumî’nin kardeşi Hasan Dede’nin torunu olan Şeyh Nasrüddin’e ait olduğunu düşünmek mümkündür. Bu kişinin adının, Muinüddin Halil’in oğlu Şeyh Edhem’in zaviye vakfında zikredilmesi, bu düşüncenin sebebini teşkil eder. Şeyh Nusret’in yerel rivayette Edhem Çelebi’nin dedesi Nasirüddin Musa’ya dönüştüğü düşünülebilir. Bununla beraber Halit Çal, Şeyh Nusret adına tertip edilen H. 754/M. 1353, H. 770/M. 1368 ve H. 792/M. 1389 tarihli üç vakfiyede, şeyhin tam isminin “Şeyh Nusret b. Hamza” şeklinde kayıtlı olduğunu belirtir. Türbenin hemen dışındaki mezarın, Şeyh Nusret’in babası Hamza’ya ait olduğu rivâyeti vardır. Şeyh Edhem’in türbesinde Şeyh Nasrüddin Musa adına bir sandukanın varlığı, köydeki türbenin Cemalüddin/Nasrüddin Musa’ya ait olabileceğini de düşündürür. Onun baba adının Hamza olması da akla Kutbüddin Haydar’ı getirir ki bilindiği üzere Haydar, “sürüsüne liderlik eden lider Aslan” manasında olup, Hz. Hamza da “Allah’ın aslanı” şeklinde şöhret bulmuştur. Dolayısıyla Cemalüddin Nasrüddin Musa’nın babası, Kutbüddin Haydar Hamza olabilir. Bununla beraber, vakfiyede adı geçen Hasan Dede’nin oğlu Rüküddin’in asıl adının Hamza olabileceğini söylemek de mümkündür. Şeyh Edhem’in annesinin, Şeyh Nusret’in kızı olduğu kanaati vardır. Nusret Şeyh Zaviyesi’nin bir kalenderhane zaviyesi olduğu bilinir.

H. 1272/M. 1855’te Dedezâde Hüseyin Ağa tarafından ta’mir ettirilen Şeyh Nusret Türbesi’nin içinde kalemişi çok nadide çizimler dikkati çeker. Duvarlardaki çizimleri Arapzâde Emin Usta, H. 1275/M. 1858’de yapmıştır. Arapzâde unvanını, Bedevîzâde Şemsüddin Ahmed ile ilişkilendirmek mümkündür. Halit Çal, bu tarz duvar resimlerinin,

¹⁷ TADB. TTD. EV. 583, v. 46a-47b.

XVIII. yüzyıldan geriye gitmediğinin altını çizer¹⁸. Dolayısıyla Söğüt'te bulunan İsa Sofu Türbesi'ndeki kalemî çizimlerin de sonradan yapıldığı aşikâr olup, İsa Sofu'nun şaman özelliklerini koruyan bir Türkmen babası olduğu yönündeki iddiaları kabul etmek mümkün değildir¹⁹. İsa Sofu'nun da Osman Gazi dönemi Bistâmî-Kalenderî şeyhlerinden biri olduğu söylenebilir. Şeyh Nusret Türbesi'nin tek kubbe ile örtülü baldakeni içinde, sağ ucunda sarığı olan büyük bir sanduka görülür. Kubbeye bağlı zincirden bir fener sarkmakta olup, fenerle sanduka arasında "*Seyyid Ahmed Rifâî Sırrihe'l-abdi/aziz*" yazılıdır. Türbe içindeki üç sandukada Şeyh Nasrüddün'den başka onun soyundan gelen Abdülhannan oğlu Seyyid Mehmed ve kızı Siret Hatun yatar. Şeyh Nusret'in soyundan gelenlerin XIV. yüzyılda bölgedeki nüfuzlarını korudukları, beylikler arası diplomaside üstlendikleri rollerle sabittir²⁰. Şeyh Nusret Zaviyesi'nin 20.000 akçeyi bulan geliri, zaviyenin ne kadar önemli bir kalenderhane olduğu hakkında bir fikir verir. Tahrir defterlerine göre de zaviye için zaviyenin bulunduğu Aksaray Köyü'nün yanı sıra Karagazi, Bağdadhısarı, Belhıs, Karaöyük, Savcı, Acıpınar, İsa ve Amasya'daki Şihlar köyleri ile Çukruk mezra'asının vakfedildiği görülür. Zaviyenin tevliyet, nezâret ve meşihâti evlattan Abdülhannan, Kalender, Kılıç, Salih, Pir Ayan ve Yakub'un tasarrufundadır²¹.

Cemâlüddin Musa'nın müridlerinden Ömer Çelebi'nin kurduğu zaviyeye dair vakıflar da tahrir defterinde bulunur. Yerel rivâyetlere göre, Şeyh Edhem onun kızı Ümmügülsüm ile evlenmiştir. Bu rivâyetleri, türbe içindeki sandukaların üzerlerindeki plakalardan da takip etmek mümkündür. Zile merkezinde "Kalenderhâne" Zaviyesi adı altında ayrıca bir vakıf daha vardır. Bu zaviyenin Sulugöl ve Çarıkbağı mezra'alarının 1/3 ve buradaki bağların yarı hissesini tasarruf ettiği görülür. Yukarıda ele alınan vakfiyelerde şahit olarak adına rastlanan Şeyh İlig'in de Kavacık Köyü'nde bir kalenderhane zaviyesi bina ettirdiği

¹⁸ Halit Çal, "Şeyh Nasreddin (Nusret) Türbesi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, *Bildiriler*, Ankara 1987, s. 427-461.

¹⁹ Nurfeddin Kahraman vd., "İsa Sofu Türbesi: Tezyinatı ve Türklerin İslamlaşma Süreci Açısından Değerlendirilmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 41, (Bahar 2019), s. 121-154.

²⁰ Çal, "Şeyh Nasreddin (Nusret) Türbesi", s. 427-461; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara 1970, s. 84.

²¹ TADB. TTD. EV. 583, v. 48a-b.

anlaşılır. Vakıf evladından Kalender, Muhammed, İlig, Budak ve Çırak adındaki beş kişi zaviyeyi tasarruf etmekteydiler. “İlig” ismi de “Bektaş” gibi Karahanlı hanedanı tarafından kullanılmakta olduğundan, “hükümdar ailesine mensup olan” manasına geldiği gibi, “kardeş” ve “iplik bükmeğe yarayan araç” manlarına da gelir. Anadolu’da “Örgücü Baba” olarak bilinen kişi ile bir bağlantısı olduğu da düşünülebilir. Cemâlüddin Musa’nın müridlerinden Mübarek Şah’ın da Konya’ya gitmeden evvel, Niksar’da bir zaviye ve mescid bina ettirdiği anlaşılır. Niksar’a bağlı Huri Köyü’ndeki bazı zemin mescidin mesâlihine vakıftır. Yukarıda vakfiyesi hakkında bilgi verilen Yusuf Şah’ın bina ettirdiği mescid için de Eyrekderesi mezra’ası vakfedilmiştir. Bundan başka “Kalenderhane Mescidi” olarak kaydedilen mabede de burada değinilmelidir. Şeyh Yakub, Emirci Doğan ve Seydi Alişir, Karabiyik zaviyeleri gibi pek çok zaviyenin Bistamiyye tarikatına bağlı oldukları görülür²².

Tahrirlerde kayıtlı en önemli Üveysî-Bistâmî-Kalenderî karakterlerden biri, şüphesiz Emirce Sultan’dır. Emirce Sultan gibi Üveysîmeşrep bir karakter ortaya koyan pek çok sufi bulunur ki bunlar; İbrahim b. Edhem, Bayezid-i Bistâmî, Ebu’l-Hasan Harakanî, Ebu’l-Kasım Cürcanî, Bahaüddin Muhammed Nakşibendî ve Mahmud Hayranî’dir²³. Bunlardan İbrahim bin Edhem’in üveysîliği, hakkında söylenen “gaipten gelen bir sesle uyarıldığı için ‘murad’ vasfına sahip olan sûfilerden” şeklindeki ifadeden anlaşılır²⁴. Emirce Sultan İsmail ile Kutbüddin Haydar/Cemâlüddin Musa’nın da Bistamiyye müridleri olarak aynı aileye mensup oldukları anlaşılır. Emirce Sultan adına kayıtlı köylerden birinin adı Şeyh Musa olup, Kalenderîliğin kurucusu Cemâlüddin Musa’dan mülhem olmalıdır. Emirce Sultan hakkında teferruatlı bir çalışma kaleme alan Ahmet Yaşar Ocak, Emirce Sultan’ın asıl adının Şerefüddin İsmail b. Muhammed Arabşah olduğunu ve Emirce Sultan’ın Hızır Paşa ve İlyas Paşa adında iki de kardeşinin tespit edildiğini belirtir. Bunlardan Hızır Paşa’nın oğlu olan Osman Paşa’nın, vakfın yöneticilerinden biri ve Şerefüddin İsmail’in halefi olması hasebiyle Emirce Sultan ile karıştırıldığı da bu çalışma ile ortaya

²² TADB. TTD. EV. 583, v. 47b, 49b, 52b, 54b.

²³ Necdet Tosun, “Üveysilik”, *TDVİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 400-401.

²⁴ Reşat Öngören, “İbrahim b. Edhem”, *TDVİA*, C. XXI, İstanbul 2000, s. 293-295.

konulmuştur. Emirce Sultan'ın Saadet Hatun adında bir de halası vardı. Osmanlıların ataları gibi Üveysî bir tasavvuf karakteri olan Emirce Sultan'ın, Ahmed Yesevî'nin halifelerinden olduğu belirtilir. Onun oğullarından biri olduğu anlaşılan Ahmed Bican'ın Çorum'da vakıfları olan Hıdır(lık) Sultan olduğu tahmin edilir²⁵.

Emirce Sultan'ın Alaüddin Keykubad ve oğlu Keyhüsrev dönemlerinde yaşadığı bilinmekte ise de Tokat/Niksar'da bulunan zaviyeye dair tahrir kayıtlarında zaviyenin, Melik Danişmend Gazi devrinden beri Emirci evladı tarafından tasarruf edildiğine dair bilgi²⁶, bu konuda ileri sürülen alternatif rivâyetin, tahrir eminlerinin kalemine yansıdığını gösterir. Emirce Sultan'ın, amcası Hızır Paşa ile beraber, Babaî İsyanı sırasında şehid düştükleri düşünülür. Emirce Sultan ile aynı aileden olan Hızır ve İlyas Paşa ile Seyyid Ali ve Tur Ali Baba, Emirce'nin müridleri arasında yer alır. Bunlardan başka, Bektaşî ve Mevlevî kaynaklarında da adına rastlanan Hoca Ahmed Fakih de Emirce'nin müridleri arasında zikredilir. Emirce Sultan Zaviyesi başlığı altında tahrir ve vakfiye kayıtlarına yansıyan bilgiler, zaviyenin çok zengin akarata sahip olduğunu gösterir²⁷. Kastamonu'da "Sultan Emre Bey" adına kurulan zaviyenin de Emirce Sultan, Tapduk Emre ya da Yunus Emre namına tesis edildiğini söylemek mümkündür²⁸. Sultan Orhan zamanında, Kocaili Sancağı dahilinde "Emirce Sultan" adına kurulan vakıf dolayısıyla Şerefüddin İsmail'in soyu hakkında bilgi bulmak mümkün olmuştur. Buna göre, Emirce Sultan'ın Yakub Bey adındaki oğlundan Hızır ve İlyas adında iki torunu olmuş ve Hızır'ın Beytullah Dede, İlyas'ın ise Mustafa Dede ve Derviş adında çocukları olmuştur²⁹.

²⁵ A. Yaşar Ocak, "Emirci Sultan ve Zaviyesi, XIII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu (Bozok)'da Bir Babaî Şeyhi: Şerefüddin İsmail b. Muhammed", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9 (1978), s. 136-137, 141-142, 146-147, 149, 151-158, 161, 181-192.

²⁶ TADB. TTD. EV. 583, v. 61a.

²⁷ Ocak, "Emirci Sultan ve Zaviyesi...", s. 136-137, 141-142, 146-147, 149, 151-158, 161, 181-192. Burada kayıtlı bazı mezârinin "Dedigi" Köyü halkı tarafından ziraat edildiği belirtilir. Bilindiği üzere Anadolu'nun pek çok yerinde "Dedigi Sultan" adında bir şeyh adına kurulan zaviyeler bulunur. TADB. TTD. EV. 583, v. 59b-61a.

²⁸ TADB. TTD. EV. 554, v. 65a.

²⁹ TADB. TTD. EV. 579, v. 59b-61a.

Bursa'daki Mısırşah mevrâ'sının da Veysel Karanî soyundan geldiği belirtilen Halil Baba'ya vakfedildiği hatırlanmalıdır³⁰.

Osmanlıların ve Batı Anadolu beyliklerini kuranların atası olan Şeyh Nu'man'ın yâni Dede Karkin'in esas adının Sultan İsmail olduğu³¹ ve Yunus Emre³² ile İznik'te bir mescidi bulunan Hacı Hamza'nın atası Erdemşah'ın baba/dede isimlerinin de İsmail olduğu burada hatırlanmalıdır³³. Bu husus, bir başka çalışmamızda "Renklerin Efendileri" adlı çalışmada tafsilatıyla ele alınacağından burada ayrıntıya girilmeyecektir. Hatay Kırıkhan'da Bayezid-i Bistamî makamı olarak bilinen türbenin ise, Cemâlüddin Musa'nın İsa adındaki kardeşine ait olduğu yöre halkı tarafından kabul edilmiş rivâyetlerdendir.

Mahmud Çelebi b. Celâlüddin Emir Mahmud b. Sadr-ı Şehid Sinanüddin b. Emir Yusuf Çelebi b. Nizamüddin Abdullah Çelebi b. Bedrüddin Mahmud'un, H. 841 tarihli vakfi³⁴ ile "Celâlüddin Mehmed b.

³⁰ TADB. TTD. EV. 580, v. 13a.

³¹ Haşim Şahin, "Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde Vefâiyye Tarikatı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S. 70 (2014), s. 39-54.

³² Ö. Lütü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 295, 296, 335, 385.

³³ Semavi Eyce, "Hacı Hamza Bey Mescidi ve Türbesi", *TDVİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 479; E. Hakkı Ayverdi, "Orhan Gazi Devrinde Mimari", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, Ankara 1956, s. 121; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul 1966, s. 162; İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 354; Mehmet Önder, *Mevlana Şehri Konya*, İstanbul 1971, s. 125; Remzi Duran, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitabeleri (İnşa ve Ta'mir)*, Ankara 2001, s. 70-71.

³⁴ VGMA, D. 733, s. 58/28. Mahmud Çelebi, Tokat'ta bir kaç yazlık oda ile kışık odayı ve bunlara bitişik mahzenleri müstemil ev ile müstakil avlusunu ve içindeki hizmetçileri, uşakları, odaları ve hücreleri, askerî koğuşları ve ahurları ile birlikte eve muttasıl diğer avlusunu vakfetmiştir. Emir Hüsamüddin b. Emir Hüseyin Çelebi b. mezkûr Emir Yusuf'un birleştirdiği, içindeki mengenehane ve bu mengenehanede gömülü küpleri ile birlikte birbirine muttasıl üç bahçe yeri de akarar arasındadır. Çağa Gölü mevkiinde, Çelebi Sultan Mehmed'in vâlidesi Devlet Hatun'un Hasbağ adıyla ma'ruf bahçesine sınır olan bir arz da vakfa aittir. Buğdaypazarı kurbundaki yukarı ve aşağı değirmenin ortasında bulunan iki gözlü orta değirmen, Hasanâbad namındaki mezreasi ile beraber Kavakköyü, Karaulu Köyü, Zile'de Donuzlu Köyü'nün 3/4 sehmi, Üçtaş'a bağlı Arslangazi Köyü, Hasaneri Köyü'nün 7/9 hissesi, Halil Kûhî Köyü, Sakaluk Köyü, Artukâbad'a bağlı Mansurköy'ün yarı hissesi, Yıldızköy, Şanıköy, Kızıoğlu Köyü, Alayundlar Köyü ile Sivas tevâbüinde Derbend Köyü hanikâha vakıftır. Vakfiyede, vâkıfın

Sadr-ı merhûm Nizamüddin Emir Yusuf b. Sadr-ı Said İzzüddin Musa el-Kettani’nin kurduğu H. 764 tarihli vakfı da Bayezidiyye Hanikâhi etrafında değerlendirilmelidir³⁵. Söz konusu belgelerde, ilk dönem Osmanlı veziriazamları arasında yer aldığı anlaşılan “sadr-ı şehid” Sinanüddin Yusuf Paşa³⁶ adının geçmesi önemlidir. Fetret devri baş vezirlerinden Haydar/Hamza oğlu İmamzâde Hızır Halil Danişmend³⁷ ile oğlu Koca Nizamüddin Mehmed Paşa³⁸ ve Aykut Alp’in torunu Kara

---

aile bireylerine ait türbeler hakkında da bilgi bulunur. Bunlardan biri, Sivas’taki Şemsüddin Ahmed Zaviyesi’ne muttasıl Ahi Hasan Ahmedî’nin zaviyesine yakın bir yerdedir. Diğeri, Pelidkuyu Kabristanı’nda vâkîfın bazı oğulları ile anasının ve ninelerinin akrabalarının medfûn bulunduğu türbedir. Üçüncüsü, Tokat’ta Erenlerdağı hizasındaki Kalenderhane zaviyesinin avlusunda olup, vâkîfın bazı evladı ve amcası Emir Hüseyin’in ve evlâdının türbeleridir.

³⁵ VGMA, D. 582/1, s. 20/11. Bu hânîkâh için Kazabad’a tâbi Karanî Köyü, Tada Köyü’nün 3/4’ü, Karauluturhal Köyü’nün 12 sehîmden 11 sehmi, Mendas Köyü’nün yarısı, Kemaliye Köyü, Kırıldkasan arazisinden müfrez bir arz, Kürdler mezra’sı, Eymür Köyü, Çay ve Kasan köyleri, Meşhedabad’a tâbi Çubuk Köyü, Hisarcık Köyü, Meşhedabad Köyü’nün 3/4’ü, Artukabad’a tâbi Dinar Köyü’nün yarısı, Kedağaz Köyü’nün neredeyse tamamı, Artemiş Köyü, Gödez Köyü, Geçmiş ve Ebu Ali köyleri, Alpkoz Köyü, Sarsısaray mezra’sı, Ahmed Danişmend Köyü, Aytak ve Cecehacı köyleri, Çomak mezra’sı, Tokat’taki Salur, Menciniki, Taylucahacı ve Odoba mezra’aları, Bayram mezra’sıyla birlikte İfkas Köyü, Difya Köyü, bir mezra’nın yarısını, Yıldız’da Karhın ve Gavras köyleri, Beduhtun tevâbiinden Saruyar Köyü’nün yarısı, Başviran Köyü, 24 baş öküz ve bütün alât ve esbabıyla beraber Fanik Köyü’nün 1/4’i, Salur mezra’sı, Komnat tevâbiinden Kızılöz Köyü, Tokat’taki Kızıltavuk mevzi’indeki iki bahçe, Soğukpınar mevzi’indeki iki bağ, Koylancık bahçesi, Pazarbaşı Ebubekir’e mensub bahçe, Ağaçlıbağ yeri, Komnat’taki Dilkubağı bağı, Difya Köyü’ndeki beş adet bağ, Soğukpınar mevzi’inde tek taşlı değirmenin 3/4’ü, Henğame mevzi’inde Ekmekçi dükkânı, Cevherin Mahallesi’nde bir sofa, iki kışık oda, iki mutfak ve üzerinde bina bulunan bir ahır müştemil menzil, 200 re’s koyun ve yedi re’s kısırak vakfedilmiştir.

³⁶ Osmanlı Devleti’nin ilk döneminde adına rastlanan vezirlerden Sinanüddin Yusuf Fakih Paşa’nın baba adının Muslihüddin Musa, dedesinin isminin ise Mecidüddin İsa olduğu rivâyet edilir. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa”, *Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler, Seçme Makaleler*, 2, İstanbul 2012, s. 25-32; İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. V, İstanbul 1971, s. 8.

³⁷ VGMA, D. 582, s. 255/178, 257/179; Danişmend, *Kronoloji*, s. 9.

³⁸ VGMA, D. 582, s. 251/176, 253/177; Danişmend, *Kronoloji*, s. 9.

Timurtaş Paşa ahfadından Bayezid Paşa³⁹'nın da Bayezidiyye-Kalenderiyye Tarikatı çevresinden olduklarını söylemek gerekir.

Bu belgelerin bize anlattıklarını şu başlıklar altında değerlendirmek mümkündür:

Bedeviyye-Rifâiyye ve Bistâmiyye-Kalenderiyye

Seyyid Bedevî, İbn Arabî'nin dahi müridi olmak istediği çok önemli bir mutasavvıf olan Ebu Medyen Şuayb'ın anne tarafından torunudur. Fas'ta doğan Ahmed el-Bedevî, daha çocukluğundan itibaren "Zahid Ahmed" olarak tanınmış, ağabeyi vasıtasıyla Nişaburlu Abdülcilil'den tarikat hırkası giymiştir. Mekke'ye yerleştikten sonra, Rifâiyye şeyhlerinden Berrî tarafından seyr ü sülûka tâbi tutulan Bedevî, ağabeyi Şerif Hasan ile beraber 1236'da Irak'a giderek burada Abdülkadir-i Geylânî, Ahmed er-Rifâî, Hallac-ı Mansûr, Ebu'l-Vefâ Bağdadî, Şeyh Musa ez-Zilî ve Adî b. Müsafir gibi zevâtın kabirlerini ziyaret etti. Aynı yıl Mısır'da Tanta'ya giden Bedevî, Mısır sultanlarından çok büyük saygı gördü. Mısır ulemâsı tarafından zaman zaman tepkiyle karşılanan ibadet tarzı ve yüzünü her daim bir peçe ile örtmesi ile dikkat çeken Ahmed el-Bedevî, bu özelliğinden dolayı "el-mülessim/peçeli" ve "es-sütûhî" şeklinde tavsif edilmiştir⁴⁰.

Bu çalışmada ele alınan vakfiyelerden hareketle Ahmed er-Rifâî ve Abdülkadir-i Geylânî'ye üveysî olarak bağlı olduğu bilinen Ahmed el-Bedevî'nin Şeyh Osman-ı Velî ile olan sıhriyeti, Şeyh Osman'ın kim olabileceği hakkında da bir fikir verir. Bedevizâde Şemsüddin Ahmed'in Şeyh Osman-ı Rumî'nin oğlu Şeyh Alaüddin Ali el-Mücerred'den olan torunu Fatma Hatun ile evliliği ve Osman-ı Velî'nin "Muhiyüddin" unvanını taşıması üzerinden, Şeyh Osman'ın Abdülkadir-i Geylanî'nin oğlu Ebubekir Abdülaziz'in oğlu olan Şeyh Osman ile aynılığına hükmedilebilir⁴¹. Ebu'l-Vefâ'nın müridlerinden Dede Garkın'a

³⁹ Vedat Turgut, "Vakıf Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemi Aileleri II: Âl-i Timurtaş Paşa", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, S. 53 (2019), s. 63.

⁴⁰ Baş, "Bedeviyye", *Türkiye'de Tarikatlar, Tarih ve Kültür*, s. 547-608; Mustafa Kara, "Ahmed el-Bedevî", *TDVİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 47-48.

⁴¹ Abdulcabbar Kavak, "Şeyh Ebubekir Abdülaziz es-Sincarî (ö. 602/1205) ve Kâdiriyye Tarikatı'nın Kuzey Irak'taki Erken Dönem Faaliyetleri", *Akademik Bakış*, S. 54 (Mart-Nisan 2016), s. 147-160.

bağlanalar arasında adı zikredilen Şeyh Osman'ın da bu olması gerekir. Şeyh Osman-ı Velî'nin ahfadı ile Cemâlüddin Musa Zilî/Sâvî'nin ahfadı arasındaki ilişki ise, ikisinin arasının sonradan açıldığı ve Cemâlüddin'in "ehl-i sünnet"ın itikadı dışına çıkarak Kalenderî olduğu yönündeki iddiaların reddini gerektirir. Öyle ki Şeyh Osman'ın oğlu Cemâlüddin Musa'ya intisab etmiş ve "el-mücerred" sıfatıyla vakıf kayıtlarında yer almıştır. Kaynaklarda Bayezidiyye müridi olarak adına rastlanan Hacı Tuğrul'un Ertuğrul Gazi olduğu düşüncesi, Osmanlı padişahlarının Bayezid Bistamî ve Veysel Karanî'ye olan yakınlıklarını da açıklar. Osman-ı Velî ile olan sıhriyet, Ertuğrul Gazi'nin oğluna Osman adını koymasına vesile olduğu söylenebilir. Osman'ın "toy kuşunun, ejderhanın yavrusu" manasına geldiği ve Tuğrul'un da zümrüd-i Anka'ya benzer bir cennet-toy kuşu olduğu hatırlandığında, kadim dönemlerde isimlendirmenin ne kadar önemli ve incelikli bir ritüel olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Cemâlüddin Musa'nın, Emirce Sultan gibi Bayezid-i Bistamî'nin neslinden geldiği, o dönemde yaşayan bütün insanlara malûm olduğu ve bunun herkesçe kabul edildiği anlaşılır. Burada Kadîriyye, Rifâiyye ve Bistâmîyye'nin uzantısı olan Kalenderiyye/Haydariyye ile elbette ki Ebu'l-Vefa Bağdadî'nin birbirlerini etkiledikleri açıktır. Bayezid-i Bistamî ile Ahmed er-Rifâî'nin isimleri üzerinden dahi, bu hususu ortaya koymak mümkündür. Şöyle ki, "Bayezid" ismi "Ebu Yezid"ın kısaltılmışı olup, "yezd'in babası" manasına gelir. Muaviye ve oğlu Yezid döneminde "ehl-i beyt"e karşı meydana gelen mel'un ve meşum olaydan dolayı, Muaviye ve Yezid isminin İslam dünyasında pek kullanılmadığı görülür. Bununla beraber, asıl adı Tayfur olan Bayezid-i Bistâmî'nin ve elbette onu takiben pek çok seyyid ve Osmanlı padişahlarının bu unvanı kullanması, ehl-i beyte düşmanlık olarak anlaşmış gibidir. Halbuki burada "yezd" kelimesinin manası üzerinde tefekkür etmek icab eder. Bu kelimenin kökü "zeyd" olup, "arttırma/ziyadeleştirme" manasına gelir. Yani "Ebu Yezid", "arttıranların, ziyadeleştirenlerin babası" manasına gelir. Bu işi en iyi yapan pirlerden olduğuna buradan hükmetmek gerekir. Bu ismin Ahmed er-Rifâî ile bağlantısı şüphesiz oldukça dikkat çekicidir. Kendisine atfedilen, peygamberin elini öpmesi kerâmeti dolayısıyla Abdülkadir-i Geylânî tarafından, sahabe ve müçtehidin dışında hiçbir velinin Ahmed er-Rifâî'nin mertebesine çıkamayacağı müjdesi verilen

Ahmed er-Rifâî'nin bu nisbesinin, meşhur dedesi Ebu'l-Hasan'dan geldiği rivayet edilir. Ahmed Rifâî'nin bu nisbesi, "esmaü'l-hüsna"dan "er-Rafî" ismiyle alakalıdır. Allah'ın bu ismi de "şeref verip, yükselten, dilediğinin makam ve mertebesini arttıran" manasına gelir. Kelimenin Farsça manası da "Yezdan" ile ilintili olup, ibadet edilmeye en lâyük olan manasındadır. Yezdî ise ibadet edenler arasında mertebesi en yüksek olan şekilde anlamlandırılabilir. Kelimenin Farsça'ya Sanksritçe'deki "Yect" kelimesinden geçtiği sanılır. Buradaki "z" harfi ile "c" harfi arasında geçişin bir benzeri, "Zengî" ile "Cengî" kelimelerinde de görmek mümkündür ki bu konu, "Renklerin Efendileri" adlı çalışmada ele alındığından burada teferruata girilmeyecektir. Ortaya konulan bu argümanların sonucu, kısım başlığında ortaya konulmuştur.

"Üveysî" yoldan Rifâî şeyhi olduğu bilinen Mahmud Hayranî'nin müridi olan Sarı Saltuk'un müridleri arasında "Haydarî" nisbesini taşıyan birinin olması, artık daha iyi anlaşılabilir. Sarı Saltuk'un en ünlü müridi olup, Moğol-İlhanlı idarecileri üzerinde derin bir tesir bırakmış olan Barak Baba'nın da Rifâî-Bayezidî-Kalenderî anlayışı temsil eden bir derviş olduğunu da burada anmak gerekir. Bu meşrepte bulunan suflerde görülen ilgi çekici hallerin, şer'iate mugayir heterodoks düşünceye sahip olduklarına yönelik teze sened teşkil edemeyecekleri de ortadadır⁴².

Günümüzde dahi varlığını sürdüren ve kendi içine kapalı olan Yezidiye konusundaki araştırmalar da bu bağlamda ele alınmalıdır. Muaviye'nin oğlu Yezid ve onun soyundan geldiğine inanılan Adîyy bin Müsafir'e bağlanan Yezidîlik, aslında Bayezid-i Bistamî ve Ahmed el-Bedevî'ye dayandırılan Bayezidiye ve Bedeviyye'nin bozulmuş şekli olmalıdır. Ahmed el-Bedevî'nin damda geçirdiği riyazet sırasında güneşe bakmaktan gözlerinin kızarması, Yezidiye'de güneş önünde

⁴² Konu hakkında bkz. Vedat Turgut, "Sarı Saltuk, Ona Ait Türbeler ve Ejderha Kültü'ne Dair", *Rumeli'de Osmanlı Vakıfları Üzerine Araştırmalar: Bulgaristan*, (Ed. A. Kala vd.), İstanbul: Vakar Yayınları, 2020, s. 145-167; Mustafa Koç, "Eski Anadolu Türkçesi Karışık Dilli Metinlerinden Barak Baba Manzumesi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28 (2018), s. 281-300; Muhammed b. Ali b. Es-Serrac, *Tuffahü'l-Ervâh ve Miftahü'l-İrbah*, (Haz. N. Gürkan-M. N. Bardakçı-M. S. Sarıkaya), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015, s. 64-69, 319-326; Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık: Popüler İslam'ın Balkanlardaki Destanı Öncüsü (13. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.

yapılan ibadet ile benzeşir. Fakat Bedeviyye'nin esasları gözönüne alındığında Ahmed el-Bedevisi'nin Yezidî ya da Uzak-Doğu dinleriyle bağlantılı olduğunu düşünmek mümkün değildir. Tam tersine, Yezidîlerin bu ibadet biçimini kendi düşünceleriyle uydukları anlaşılmaktadır. Bedevi'nin güneşe bakarak riyazete çekilmesi, İslamî ibadetlerde güneşin itibara alınmasıyla ilgili olabilir de bunun bir tapınma olmadığı açıktır. Dünyanın kendi etrafında dönerken diğer yandan güneşi de tavaf etmesi sonucunda aldığı konumlar, İslamî ibadetlerin vakitlerinin ölçülmesinde belirleyicidir. Bunun yanısıra güneş, dünyadaki hayatın devamlılığı için de vazgeçilmez bir yere sahiptir. Zaman içinde güneşe gösterilen bu saygının abartılarak, onun tanrı yerine konulduğu müşahede edilir. Aynı şey kamer/ay için de geçerlidir. Bunu, insanoğlunun hayatında gereğinden fazla değer atfettiği para, unvan, makam-mevkî, sevgili gibi pek çok şeye teşmil etmek mümkündür. Adîyy bin Müsafir'in Vefâiyye, Kadiriyye, Sühreverdiyye ve Rifâiyye ile çok yakın ilişki içinde olan sünni bir mutasavvıf olduğu da belirtmek gerekir. Yezidîlerde Allah'ın "Hüdâ" adına ayrı bir önem verilmesi de Bayezid-i Bistâmî'nin Veysel Karanî'ye bağlılığına izafeten "Üveysiyye" olarak adlandırılan tasavvufî görüşle yakınlığını gösterir. Bilindiği üzere, Bayezidiyye yani üveysîlik ile tarihsel bağları artık aşikâr olan ilk Osmanlılar; Osman, Orhan, Murad ve Bayezid, "Hüdâvendigâr" unvanını kullanmışlardır. Burada "Hüdâ" isminin Esmâ'ül-Hüsna'daki karşılığının "Ahad" olabileceği üzerinde düşünülmesi gerektiği özellikle belirtilmelidir. Bedeviyye'nin Mısır'daki etkisinin, Bektaşîyye'nin Anadolu ve Rumeli'deki etkisine benzetilmesi de bu bağlamda manidardır. Aziz Mahmud Hüdayî'nin Vakıat adlı eserinde Hacı Bektaş Velî ile Ahmed el-Bedevisi arasındaki kerametlerden bahsettiğine de burada değinilmelidir⁴³.

Bistamiyye-Kalenderiyye ve Mevleviyye

⁴³ Mustafa Kara, "Bedeviyye", *TDVİA*, C. V, (İstanbul 1992), s. 318-319; Kara, "Ahmed el-Bedevisi", s. 47-48; Ahmet Taşğın, "Yezidiyye", *TDVİA*, C. XLIII, (İstanbul 2013), s. 525-527; Süleyman Uludağ, "Adî b. Müsafir", *TDVİA*, C. I, (İstanbul 1988), s. 381; Turgut, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar ve Şehirleşme*, Bilecik 2015, s. 61, 82-91, 117; Osman Gazi'nin Akbaş Derviş için kurduğu vakıf kaydına "Hüdâvendigâr" unvanını kullandığı görülür. Bkz. TADB. TTD. EV. 585, v. 284a.

Kalender Baba'nın asıl adı Ebu Bekir Niksarî olup, türbesi Konya'dadır. Cemâlüddin Zilî'nin yakın arkadaşı ve müridi olan Kalender Baba ve ona bağlı müridlerin Mevlana Celalüddin Rûmî ile yakın ilişkilerinin olduğu tarihi kayıtlarla sabittir. Celalüddin Rûmî'nin cenaze törenine katılan kalenderîlerin, "Allah'tan gelen, Allah'a rücu" eder manasında "Ya Hayy, Ya Huyy" zikrine devam ettikleri de müşahidlerin anlatılarına yansımıştır⁴⁴. Halk arasında Başikesik Türbesi'nin Şems-i Tebrizî'ye ait olduğu söylene de bu isimle pek çok türbenin var olduğu da bilinir. Cemâlüddin Musa'ya Şam'da iken mürid olanlar arasında yer alan Şemsüddin Belhî, muhtemelen Şemsüddin Tebrizî ile aynı kişiydi. Mevlana'yı oldukça etkileyen Şems'in, Mevlana'nın babasının şeyhi Necmüddin Kübrâ'nın müridi Baba Kemal'den irşad gördüğü bilgisi, bu gezgin (perende) şeyhin Mevlana ile temelde aynı pınardan beslendiklerini düşündürür. Şems'in Mevlana'ya "peygamber mi üstündür, yoksa Bayezid-i Bistamî mi?" şeklindeki sorusu da Bayezidiyye/Kalenderiyye'nin piri Cemâlüddin Musa'ya bağlananlar arasında yer alan Şemsüddin Belhî'nin, Şems-i Tebrizî ile aynı kişi olduğuna bir başka delil sayılabilir. Şems'in de kara keçe giyip, kendini halktan gizlemesi, Ahmed el-Bedevî'ye benzetilebilir⁴⁵. Son İsmailî daîlerinden Celalüddin Nev-müslüman'ın Şems Tebrizî'nin babası ya da dedesi olduğuna yönelik rivâyetler, Tokat'ta bulunan "Yeni-Müslüman" adlı idarî birimle bir arada düşünüldüğünde önem kazanır. Bu, O'nun Tokat havalisinde zaviye kuran Cemâlüddin Musa'ya tâbi olduğu yönündeki fikri destekler mahiyettedir⁴⁶.

Bistamiyye/Kalenderiyye, Bektaşîyye, Vefâiyye, Sühreverdiyye ve Kadîriyye

Cemâlüddin Musa'nın en meşhur müridleri arasında Karaca Ahmed ve babası Rumtaş Paşa yer alır. Eniş tarafından kaleme alınan *Karaca*

⁴⁴ Ocak, *Kalenderiler...*, s. 59, 196-198; Ahmed Eflakî, *Menâkıbü'l-Kudsiyye, Ariflerin Menkıbeleri*, İstanbul 2012, s. 453-454.

⁴⁵ Semih Ceyhan, "Şems-i Tebrizî", *TDVİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 511-516; Yazıcı, "Cemâlüddin Sâvî", s. 313-314.

⁴⁶ Ocak, *Kalenderiler*, s. 71; TADB. TTD. EV. 583, v. 29b, 33b-34a, 47b.

*Ahmed Sultan Menâkıbnâmesi*⁴⁷, Karaca Ahmed'in çocuklarının isimlerini tahrir defterleriyle uyumlu bir şekilde verir. Buna göre, “Şeyh Paşa ve kardeşi Şeyh Muhammed Paşa Şeyh Hacı İhsan Paşa'nın oğullarıdır. Yusuf Paşa ve Rum Paşa oğullarıdır. Hacı Musa Paşa oğlu Molla Veled oğludur. Bunlar devletin ışığı Molla Yusuf Paşa oğlu Veled Paşa oğludur. Şeyh Kasım Paşa hazretleri, Abdi Paşa oğludur. Bunlar Rum Paşa oğullarıdır. Bunlar Hacı Musa Paşa ve Yusuf Paşa oğullarıdır”. Burada zikredilen Molla Veled'in, yukarıda vakfiyeler kısmında adına rastlanan kişiyi akla getirir. Hacı Bektaş Velî'nin bağlıları arasında, Cemâlüddin Musa'nın Bayezid adındaki oğlunun da olduğu buradan anlaşılır. Karaca Ahmed evlâdından Kasım Paşa'nın, Beypazarı'ndaki Dil Dağı'nda vahşi hayvanlarla yedi yıl yaşadığı belirtilir. Karaca Ahmed'e “Karaca” lakabının şeyhi Musa Zilî tarafından verildiği, bunun da karaca çobanlığı yapmasıyla ilgili olduğu rivâyet edilmektedir. Karaca Ahmed adına Pamukova, Polatlı, Aydın, Bursa-Yenişehir, Manisa-Akhisar, Uşak, İznik, Kütahya ve Malkara'da evladi tarafından pek çok zaviyenin kurulduğu görülür. Onun asıl türbesi, Pamukova'da olup, diğerlerinin evladına ait olduğu anlaşılır⁴⁸.

Karaca Ahmed evlâdından Rum Paşa Seydi'nin adına Malkara'da kurulan vakıf dolayısıyla rastlanır. Onunla aynı adı taşıyan dedesi adına, Anadolu'nun pek çok yerinde zaviyeler kurulduğu görülür. Karaca Ahmed Seydi'nin Gülbenk Paşa adındaki diğer oğlunun da Germiyan topraklarında bir zaviye bina ettirdiği tespit edilmiştir⁴⁹. Sözlü

⁴⁷ Bkz. *Karaca Ahmed Sultan Menâkıbnâmesi*, (Haz. D. Gümüsoğlu), İstanbul 2013, s. 33, 141-145.

⁴⁸ Necdet Tosun, “Karaca Ahmed Hakkında Yeni Bir Kaynak ve Meçhul Kalmış Bilgiler”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, (1-5 Kasım 2007)*, C. II, İstanbul 2008, s. 323-328; Hüseyin Özcan-C. Sezen Gönenç, “Yazılı ve Sözlü ortamlardaki Karaca Ahmet Sultan Menkabelerinin Karşılaştırılması”, *Turkish Studies*, C. 10/4, (Kış 2015), s. 717-746; *Karaca Ahmed Sultan Menâkıbnâmesi*, s. 33, 131, 141-145.

⁴⁹ Barkan, “Kolonizatör Türk Dervişleri...”, s. 343; Turgut, “Orhan Gazi Dönemi ve Vakıfları”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Bildirileri-V*, C. I, (Kocaeli: Belediye Yayınları, 2019), s. 444-445; Ergin Türkel, *16. Yüzyılda Kütahya Sancağı Vakıfları (Emet, Denizli, Uşak, Burdur)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 117; TADB. TTD. EV. 560, v. 187a.

kaynaklar, Karaca Ahmed'in oğulları arasında Hızır Abdal, Gani Abdal, Kamber Abdal ve Eşref Abdal'ın isimlerini de zikrederler⁵⁰.

Karaca Ahmed adına kaleme alınan menâkıbta, Sultan'ın babasının adı Melik Şihabüddin Abdullah bin Kara Arslan şeklinde verilmiş ve ailenin kökeninin Mardin'de olduğu ayrıca belirtilmiştir⁵¹. Buradan, Karaca Ahmed'in Artukoğulları sıhriyeti de netlik kazanır. Menâkıbnâmeye göre, Karaca Ahmed'in annesi Safiye Hatun, Musa Zilî'nin kızıdan doğmuştur. Bu durumda birazdan ele alınacağı üzere, Emir Celalüddin Karatay'ın kardeşi Kemalüddin Rumtaş'ın (Rum Paşa), Cemâlüddin Musa'nın kızı ya da torunuyla evlendiği ve ona mürid olduğu söylenebilir. Anadolu erenlerinin "gözcüsü" olan Karaca Ahmed de "tabiblerin piri" olarak kabul edilir. Daha da önemlisi, Karaca Ahmed evlâdından en ünlüsünün adı Rum Paşa, Rum Paşa'nın oğlu ise, Abdullah'ın kısaltılmış hali olan Abdi Paşa'dır⁵². Ahi Evren'in tasarruf ettiği zaviyelerden birinin, vezir Zeynüddin Kara Arslan tarafından bina ettirildiği bilinir.

Karaca Ahmed adına Malkara'da kurulan zaviyenin hemen yanında Gazi Murad Hüdâvendigâr zamanında "Ahi Musa Zaviyesi" adına kayıtlı bir zaviye de dikkati çeker. H. 767'de Receb ayının guresinde düzenlendiği anlaşılan vakfiyeye ulaşılamasa da tahrir defterinden vakıf hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür. Vakfın tevliyeti önce erkek, sonra kız evladının nesline şart edilmiş, Ahi Musa'nın ahilik berati verdiği akraba ve damatlarının dahi kayıt altına alınması vakfiyede ayrıca belirtilmiştir. Ahi Musa'dan sonra zaviyeyi, Ahi Mustafa ve Ahi Tayfur'un tasarruf ettiklerine dair kayıt, konumuz açısından çok önemlidir. Bilindiği üzere Bayezid-i Bistamî'nin gerçek adı Tayfur'dur. Bu, Karaca Ahmed Zaviyesi'nin yanında bulunan bu zaviyenin Cemâlüddin Zilî'nin torunu olan hem-nâmı tarafından kurulduğuna en önemli delildir. Zaviyeyi, Ahi Tayfur'dan sonra oğlu Ahi Mahmud, II. Bayezid zamanında tasarruf ederken, Ahi Musa'nın diğer

⁵⁰ Özcan-Gönenç, "Yazılı ve Sözlü ortamlardaki Karaca Ahmet Sultan Menkabelerinin Karşılaştırılması", s. 717-746; *Karaca Ahmed Sultan Menâkıbnâmesi*, s. 33vd.

⁵¹ Hüseyin Özcan-C. Sezen Gönenç, "Yazılı ve Sözlü ortamlardaki Karaca Ahmet Sultan Menkabelerinin Karşılaştırılması", s. 717-746; *Karaca Ahmed Sultan Menâkıbnâmesi*, s. 33.

⁵² Turgut, "Orhan Gazi Dönemi ve Vakıfları", *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Bildirileri-V*, C. I, (Kocaeli: Belediye Yayınları, 2019), s. 444-445.

oğlu Ahi Mustafa'nın kızının torunu Mehdi(ye) Hatun'a tevzi' etmiş ve tevzi'nâme Mehdi Hatun'un eşi Ahi İshak'a verilmiştir. Bundan sonra oldukça yaşlı olduğu anlaşılan Ahi Mahmud yerine Ahi İshak, zaviyenin başına geçmiştir. Zaviye için Malkara dahilindeki Ahi Musa Çiftliği vakfedilmiş olup, büyük bir kısmı çiftlikte yetişen bağlardan sağlanan önemli bir geliri vardır. Yine şehir içinde Ahi Musa tarafından bina ettirilen bir başhane de vakfın gelirleri arasında yer alır⁵³.

Dedigi Sultan menakıbına göre Karaca Ahmed, Emir Sultan'ın kardeşinin oğludur⁵⁴. Burada Emir Sultan olarak belirtilen kişi Celalüddin Karatay'dır. Şöyle ki evkâf kayıtları, "Dayı Sultan" şeklinde de okunabilecek olan fakat esasen "Tayî/Tay Sultan" şeklinde okunması gereken çok önemli bir şahsiyete işaret eder. Tay, soy manasına gelir ve tayî de soylu demektir. Bu kayıtlara göre; Aydın Sancağı'na bağlı olan Tire'de Aydınolu Umur Bey ve İsa Bey, Güllüce Köyü'nün gelirini Tayî Seydi evlâdı için vakfetmiştir⁵⁵. Tayî Seydi adına Kastamonu'da Candaroğulları ve Osmanlılar döneminde yapılan vakıflar da bulunur. Kastamonu'nun merkezinde Tayî Sultan adına bina ettirilen zaviyenin, Tayî Sultan evlâdından Seydi Ahmed, Seydi Mehmed, Seydi Mahmud ve Seydi Sinan adlarındaki şeyhler tarafından tasarruf edildiği anlaşılır. Vakfın son mutasarrıfı Seyyid Mahmud Fakih'tir⁵⁶. Tokat'ın merkezinde de "Ahi Kâmil" adıyla meşhûr olduğu belirtilen Ahi Tayî adına bir zaviye bina edildiği görülür. Zaviyeyi Şeyh Ali ve Mustafa Çelebi adlarındaki zevâtin tasarruf ettiği belirtilmiştir⁵⁷. Anadolu'nun batısında çok geniş bir coğrafyada etki bırakmış olan bu şahsiyetin kim olabileceği üzerinde durmak bu safhada oldukça önemlidir.

⁵³ BOA. TD. 75, s. 537-539. Belgenin çeviri metni için bkz. *75 Numaralı Gelibolu Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (925/1519)*, I, (Haz. A. Sivridağ vd.), Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2009, s. 197-198; Ö. L. Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", s. 343.

⁵⁴ Ahmet Taşğın, *Dediği Sultan ve Menâkibi (Konya ve Çevresinde Ahmet Yesevî Halifelerinin İzleri)*, Konya: Çizgi Kitapevi, 2013, s. 97.

⁵⁵ M. Akif Erdoğan, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Aydın İli Evkâf Defteri*, (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2016), s. 135-137, 516-517; TADB. TTD. EV. 571, v. 55a-56a.

⁵⁶ TADB. TTD. EV. 554, v. 25a-b, 119b; TADB. TTD. EV. 555, v. 169b-170a, 188a-189a, 228a, 233a.

⁵⁷ TADB. TTD. EV. 583, v. 31b.

Gökbilgin, Tokat'taki vakıfların kurucusu olduğu için Zeynüddin Tüli Seydi oğlu Tacüddin İbrahim Bey'in⁵⁸ Tay Sultan olduğunu belirtmişse de esasen Tayî Seydi'nin Celalüddin Karatay olduğu, diğer tarihî verilerle beraber düşünüldüğünde kesindir. Celalüddin Karatay, 1212-1252 yılları arasında Selçukluların hizmetinde bulunmuş, Alaüddin Keykûbad döneminde taşt-dârlık vazifesinde bulunarak Sultan'ın sırdaşları arasında yer almış bir devlet adamıdır⁵⁹. Hamidoğulları'nın atası olan Necmüddin Ebu'l-Kasım ile beraber, Sühreverdî'nin Konya'yı ziyareti sırasında şeyhe intisab eden Karatay'ın babasının ismi, tescil ettirdiği vakfiyesinde Abdullah olarak kayıtlıdır. Selçuklu tarihlerinin kendisini "Rumî" olarak kaydetmiş olması, Sultan'ın hizmetlilerinden olduğunun belirtilmesi ve baba adının muhtedîlerin baba isimleri gibi kaydedilmiş olması sebebiyle onun Müslüman olmayan bir aileden geldiği fikri kabul edilmiş görünür⁶⁰. Vakfiyede Karatay'ın babası Abdullah'ın "tâbiblerin emiri" sıfatıyla vasıflandırılması oldukça önemlidir. Çünkü Karatay'ın bina ettirdiği büyük kervansarayda da bir bimarhanenin bulunduğu dair işaretler vardır. Onun "taşt-dâr"lık görevinde olması tabipliği ile yakından ilgilidir. Karaca Ahmed ve babası Rumtaş Paşa da tabipler arasında zikredilir⁶¹. Vakfiyenin tevliyet şartları belirtilirken, Karatay'ın kardeşleri hakkında da bilgi sahibi olunabilmektedir. Buna göre, Kemalüddin Rumtaş ve Seyfüddin

⁵⁸ Tarihî literatüre Eratna Bey şeklinde yerleşmiş olan Erdana Bey'in Amasya ve Tokat'ı Zeynüddin Tüli Bey'in tasarrufuna bıraktığı ve Tüli Seydi'nin oğlu Tacüddin İbrahim Bey'in de 1350'li yıllarda Tay Seydi adına bir zaviye bina ettirdiği bilinir. Bkz. M. T. Gökbilgin, "Tokat", *İslam Ansiklopedisi*, 1979, XII/1, s. 403; Kemal Göde, "XIV. Yüzyılda Tokat/Eratnalılar Hâkimiyetinde Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, (2-6 Temmuz 1986), (Ankara: Gelişim Matbaası, 1987), s. 20; Kadir Özköse, "Tokat'ta Tasavvuf Kültürü", *Gazi Osmanpaşa Üniversitesi, Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, (25-26 Eylül 2014), Bildiriler, C. III (2015), s. 82/79-102.

⁵⁹ Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri-III, Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, C. XII, S. 45, (Ankara 1948), s. 17-170; İbn Bibî, *El-Evâmirü'l-Âlaiyye*, s. 253-254.

⁶⁰ Turan, "Celâlüddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s. 17-21; VGMA, D. 577, s. 28/21; Turgut, "Hamidoğulları ve Tekeoğulları'nın Menşei ve Vakıflarına Dair", *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, (Ed. Cemal Kafadar-Gönül A. Tekin), V. 46, (December 2016), s. 403-432.

⁶¹ Turan, "Celâlüddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", 57-58, 114; VGMA, D. 577, s. 28/21.

Karasungur adlarında iki kardeşi bulunmaktadır⁶². Celalüddin Karatay'ın zaviyesine dair vakıf kaydında "Karatay Sultan" şeklinde kaydedilmiş olması, Anadolu'nun pek çok yerinde "Tay(î) Sultan" adına kurulan vakıfların, onun adına kurulduğunu gösterdiği gibi, onun seyyidlerden olduğuna da işaret eder. Bu durumda onun Hıristiyan bir aileden geldiği yönündeki genel kabulden vazgeçilmesi gerekir.

Dolayısıyla Karaca Ahmed Sultan ile Karatay Sultan'ın Mardin Artukluları ile bir sıhrîyyetinin olduğu, seyyidlerden oldukları ve ailenin tıp ilimlerinde uzmanlaştıklarını söylemek mümkündür. Selçuklu Devleti'nin 1249-1252 yılları arasında "triumvirlik"⁶³ olarak adlandırılabilir olan dönemin mimarlarından olan Karatay'ın, Sühreverdiyye'nin bir şubesi olarak değerlendirilebilecek olan Evhadiyye'ye bağlı bir şeyh olan Ahi Evren'i hapisten kurtarması, bu durumda daha anlamlı bir hal alır. Şihabüddin Sühreverdi'den sonra "şeyhü'ş-şüyûh" olan ve Sühreverdiyye'nin bir uzantısı olarak görülen Evhadiyye Tarikatı'nın kurucusu Evhadüddin Hamid-i Kirmanî'den sonra fütüvvet erbabının reisi olan Ahi Evren'in Karatay'ın babası tarafından kurulan zaviyeyi tasarruf etmesi de bu sıhrîyetle alakalıdır. Ahi Evren'in Abdülkadir-i Geylânî'nin torunlarından olduğuna işaret eden tahrir kayıtları da bu düşünceyi destekler⁶⁴.

Sultan Murad'ın vakıflar tahsis ettiği kalenderhaneler Malkara'daki örneklerinden ibaret değildir. Osmanlı hanedanının "Murad" ve "Bayezid" isimlerini sıkça kullanmaları, Üveysî-Bayezidî anlayışa sahip bir aileden geldiklerini gösterir. Murad, Veysel Karanî'nin bağlı bulunduğu aşiretin adı olup, oğluna "Şah-ı Bistâmî"nin adını verdiğine Osmanlı tarihleri de değinir. Bayezid'in eşlerinden Aydınoglu İsa Bey'in kızı Hafsa Hatun'un vakıflarının tevliyyetini Bistâmî müridlerinden Abdülgaffar Çelebi'ye şart etmesi de çok önemlidir⁶⁵. Murad

⁶² Turan, "Celâlüddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", 18-20, 34, 47-52, 66, 72, 80, 89, 111, 115-119, 140-143; VGMA, D. 577, s. 28/21.

⁶³ Bu tabir, Roma İmparatorluğu'nun Jul Ceasar, Pompei ve Crassus arasında İ. Ö. 63 yılında ve Octavianus, Marcus Anthonius ve Lepidus arasında İ. Ö. 43 yıllarında yaşanan idari sistemi anlatmak için kullanılır.

⁶⁴ Bkz. Turgut, "Renklerin Efendisi", *Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Bildirileri-VI*, C. I, (Kocaeli: Belediye Yayınları, 2020), s. 101-118.

⁶⁵ Turgut, "Âl-i Timurtaş Paşa...", s. 63.

Hüdâvendigâr'ın vakıf yaptığı Bayezidiyye/Kalenderiyye şeyhleri, sadece Malkara'daki Karaca Ahmed ve Ahi Musa'dan ibaret değildir. O, Bursa'da Şemsüddin Ahmed b. Pir Gaybû'l-Kalenderî adına bir kalenderhâne inşa ettirmişti⁶⁶. Onun Karamanoğlu Alaüddin Ali Bey ile evlendirdiği kızı da Konya'da pek çok kalenderhane için vakıflar tahsis etmiştir. Örneğin Hacı Mübarek Şah'ın halifesi Şeyh Muhammed Haydarî Zaviyesi bunlardan biridir. Onun Larende'de kurduğu haydarîhanenin tasarrufunun ise Mevlevîlerde olduğu görülür. Şehirde ayrıca bir kalenderhane daha vardı⁶⁷. Anadolu'nun pek çok yerinde kalenderhane ve haydarîhane gibi isimler altında kurulan zaviyelere rastlanır. Tokat, Konya, Larende, Beyşehir, Kırşehir, Kayseri, Mardin, Ankara, Bayburt, Kastamonu, Aksaray, Milas, Birgi ve Ayasuluğ gibi yerler bunlardan sadece öne çıkanlardır⁶⁸. Pir Ebi Sultan ve oğlu Yalıncağ Baba ile torunları Gökbaşlı Seydi İsmail'in de haydarî-kalenderî kişileri olarak Anadolu'nun pek çok yerinde zaviyeleri vardı⁶⁹.

Karaca Ahmed'in, Bistamiyye müridi Hacı Tuğrul ile var olan sıhriyeti, Bistamiyye neslinden gelen mürşidi Hacı Musa Zilî ile ilgilidir. Hacı Bektaş Velî'yi karşılayan bir eren olarak karşımıza çıkan Hacı Tuğrul'un⁷⁰ kimliği meçhul olmakla beraber, dedesinin adıyla müsemma olan Kırşehir'inde Alaüddin Keykubad döneminde valilik yapan Seyfüddin Tuğrul'u işaret ettiği ve bu kişinin de Ertuğrul Gazi ile aynı kişi olduğu üzerinde artık ciddiyetle düşünölmelidir. Seyfüddin Tuğrul ile Ertuğrul Gazi'nin aynı kişi olduğu, Ahi Evren tarafından "Kır"şehri valisine ithaf edilen "Menahic-i Seyfi" adlı eserin başına konulan kırmızı bir mürekkebe ile yazılmış bir kayıta değinilir⁷¹. Ertuğrul Gazi'nin atası olarak tahrir defterlerinde "Nu'man oğlu Kır/Kayır Han" mukayyed olup, buradaki Nu'man'ın Şeyh Nu'man olduğu ve gerçek adının Sultan İsmail olduğu bilindiğine göre, yukarıda ele alınan Emirce

⁶⁶ Ö. L. Barkan-E. Meriçli, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defterleri*, I, Ankara 1988, s. 38.

⁶⁷ Sadullah Gülten, "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler ve Haydarîler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 52, (2012), s. 35-53; TADB. TTD. EV. 565, v. 73a-74a; TADB. TTD. EV. 584, v. 33b. Ayrıca bkz. TADB. TTD. EV. 564, v. 33a.

⁶⁸ Sadullah Gülten, "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler ve Haydarîler", s. 35-53.

⁶⁹ Konu hakkında ayrıca bir makale hazırlanmaktadır.

⁷⁰ Ahmet Taşğın-Bünyamin Solmaz, "Hacı Bektaş ve Hacı Toğrul Karşılaşması: Güvercin ve Doğan Donuna Bürünme", *Turkish Studies*, V. 7/1, (Kış 2012), s. 105-129.

⁷¹ Turgut, "Renklerin Efendisi", s. 101-118.

Sultan ile aynı kişi olduğu ya da aynı aileden geldiği fikri burada yeniden hatırlanmalıdır. Bu da Bistâmiyye ile Vefâiyye'nin, Şeyh Nu'man'da birleştiğini gösterir.

Üveysiyye/Bistamiyye/Kalenderiyye, Yeseviyye ve Nakşibendiyye

Burada öncelikle Kutbüddin Haydar hakkında yukarıda özetlenen bilgileri anımsayarak, Kutbüddin Haydar ile Cemâlüddin Musa arasında hiçbir yakınlığın olmadığı yönündeki ifadeleri sorgulamak elzem görünür. Kutbüddin Haydar'ın babası olduğu düşünülen Şahver'in⁷², esasında Bistam kentine sadece 6 km uzaklıkta bulunan "Şahrud" isimli yerleşim birimini işaret edebileceğinin altı çizilmelidir. Cemâlüddin Musa'nın Save, Kutbüddin Haydar'ın ise Zave adı verilen yerlerde dünyaya geldikleri bilinir. Bunlardan Save, İran'ın merkez eyaletlerinden birinde yer alır. Zave ise, Horasan bölgesindeki Meşhed sınırları içinde bulunur. Cemâlüddin Musa ve ahfadına dair vakfiyede, şeyhin Horasan'da doğduğu açıkça belirtildiğine göre, Cemâlüddin Musa'nın da Zâveî şeklinde anılması icab eder. Bistamiyye neslinden oldukları tarihi rivâyetlerde yer alan ve Haydarî-Kalenderîliği teşkilatlandığı belirtilen bu iki şahsın aslında aynı kişiler ya da baba-oğul oldukları düşüncesini önermek, yukarıda anılan gerekçelerin tamamı üzerinden düşünüldüğünde fazla cesur bulunmamalıdır. Bu kişilerin vefat tarihleri de birbirlerine çok yakın verilmiş olup, doğum tarihi belli olmamakla beraber, uzun bir ömür sürdükleri söylemi de bu bağlamda önemlidir. Cemâlüddin Zilî'nin "Kutbüddin" sıfatını da kullandığı, vakfiyelerde evsafı üzerinden anlaşılır. Hiç olmazsa, birbirleriyle kan bağının bulunduğu kabul etmek gerekir. Haydar isminin, vücudun çeşitli yerlerine taktıkları takılardan dolayı verildiği üzerinde de düşünülmelidir. Bu, Allah'a kulluk anlayışının bir dışı vurumu olarak görülür. Aynı zamanda "Arslan" "cesur, yiğit" anlamlarında da kullanılan Haydar ismi, Moğollara karşı yapılan "gaza" ile de ilgilidir. Kutbü'l-Ârifin Cemâlüddin Musa/Kutbüddin Haydar'ın Zave'den Şahrud'a geldiği, burada dedeleri Bayezi-i Bistâmî'ye üveysî yolla intisab ederek, Kalenderî/Haydarî olarak tanımlanacak olan tarikatı, aslında Bistâmiyye olarak isimlendirdiklerini söylemek mümkündür. Yani, Bistamiyye Tarikatı'na bağlı olan dervişlerin "kalender-meşreb" bir ruh haline sahip olduklarını belirtmek gerekir.

⁷² Yazıcı, "Haydar, Kutbüddin", s. 24-25.

Bistam kentine yakın bir yerde bulunan Harakan'da dünyaya gelen Ebu'l-Hasan Harakanî'nin de üveysî yolla Bayezid-i Bistamî'ye mürid olduğu, hatta Mevlana'nın ifade ettiği üzere Şah-ı Bistamî'nin Harakan'da kendisinden sonra dünyaya gelecek olan Ebu'l-Hasan'ı hal-i hayatında iken müjdelediği de bilinir. Anadolu'nun fethi sürecinde çok önemli vazifeler üstlendiği anlaşılan Harakanî gibi Nakşibendiyye silsilesi içinde çok önemli bir yeri olan Abdülhalik Gücdüvanî de Kutbüddin Haydar gibi Ahmed Yesevî'nin müridleri arasında zikredilir⁷³. Yusuf Hemadanî'nin müridi olan Ahmed Yesevî'nin şahsında "Hacegân" olarak adlandırılan bu zevâtın Bayezid-i Bistamî'ye olan bağlılıkları kaynaklarda açık şekilde belirtilir.

Sonuç

Bu çalışma ile Hz. Peygamber'in vefatından çok daha sonra Müslüman olan Türklerin, Peygamber'i görmeden ona aşk ile bağlanarak O'nun hırkasına varis olan Veysel Karanî ve bu hırkanın sonraki sahibi Bayezid Bistamî'yi pir edindikleri gösterilmiştir. Söz konusu hırka, Cumhuriyet'in ilanına kadar Zile'deki Bayezidiyye Hanikâhı'nda korunmuş, buradan Ankara'daki Etnoğrafya Müzesi'ne nakledilmiştir. Türklerin Müslümanlığı üzerindeki Üveysî-Bistamî etkisini, Satuk Buğra Han'dan itibaren İslamlaşmanın bütün merhalelerinde görmek mümkündür. Hanefî-Maturidî mezheb ve akaidi çerçevesinde gelişen bu İslamlaşmanın izlerini tarihi kaynaklarda müşahade etmek mümkündür. Veysel Karanî'nin peygambere ve onun ehl-i beytine olan sevgisi ve bağlılığı, Müslümanlığı kabul eden Türkistan ve Horasan ahalisi ile Farsîlerde de görülür. Tokat-Zile'deki Bayezidiyye Hânîkâhı'nda medfûn bulunan Cemâlüddin Musa Zilî'nin, Kalenderiyye'yi bir tarikat olarak teşkilatlandıran Cemâlüddin Sâvî ile aynı kişi olduğu ve Kutbüddin Haydar ile aynı çevreden yetiştiği, belki de baba-oğul ya da aynı kişi olduğu ortaya konulmuş, onun ahfadının Şeyh Osman-ı Velî ile olan bağlarının da yüzyıllar boyunca devam ettiği gösterilmiştir. Ahmed el-Bedevî'nin çocuklarının da Anadolu'da bulunduğu ve Kadirî-Rifâî çerçevede değerlendirilen bu kişiden

⁷³ Bkz. Hamid Algar, "Nakşibendiye", *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul: TDV Yayınları, (2006), s. 335-342; Algar, "Gücdüvanî, Abdülhalik", *TDVİA*, C. XIV, İstanbul: TDV Yayınları, (1996), s. 169-171; Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", *TDVİA*, C. V, İstanbul: TDV Yayınları (1992), s. 238-241. Ayrıca bkz. Hasan Kâmil Yılmaz, *Altın Silsile*, İstanbul 2014.

hareketle Şeyh Osman'ın Abdülkadir Geylanî'nin torunu olabileceği fikri öne sürülmüştür. Ahmed Bedevî gibi "el-mülessim/peçeli" bir tecerrüd hâlinde olan biriyle "el-mücerred/çıplak/yalnız" olarak tecerrüd halindeki bir kişinin dünürlüğü, tasavvuf dünyasına ait yolların aslında çok girift bir yapıda olduğunu gösterdiği gibi, bu yapının sınıflara ayrılarak anlatılmasıyla beraber ortaya konan genellemeler, hatalı yorumlara sebep olmuştur.

Osmanlıların ve diğer beyliklerin kurucularının atalarının, tasavvuf erbabıyla yakın akrabalık içerisinde oldukları, Veysel Karanî-Bayezid-i Bistamî evladından olarak Emirce İsmail Sultan, İsmail Dede Karkın (Şeyh Nu'man), Cemâlüddin Musa, Hacı Bektaş Velî, Celalüddin Karatay, Karaca Ahmed, Tapduk Emre ve Yunus Emre gibi Bistamî-Kalenderî-Haydarî olarak tanımlanan sınıfın içinde yer aldıkları, bununla beraber Ebu'l-Vefa Bağdadî, Abdülkadir Geylanî ve Ahmed er-Rifâî'nin tasavvuf görüşlerinin de bunlardan çok farklı olmadığı da gösterilmeye çalışıldı. Osmanlıların Anadolu'da bilinen ilk atası Şeyh Nu'man, Bayezid-i Bistâmî şeyhi olarak geldiği Anadolu'da önce Ebu'l-Vefa Bağdadî'ye, daha sonra ise Ahmed er-Rifâî'ye bağlanmış, onun torunu Baba İlyas da bir Vefaî-Rifâî babası sıfatıyla Anadolu'da etrafına kalabalık bir Türkmen kitlesi toplamıştı. Emirce (Emir-i Çin) Sultan, Cemalüddin Musa Paşa ve Hacı Bektaş Velî gibi Bayezidiyye Tarikatı'nın Kalendermeşrep anlayışına sahip temsilcileri, bir yandan XIII. yüzyılın sonunda Selçuklu iktidarının yerini alacak olan idarenin temellerini, Moğollara karşı cihad anlayışı çerçevesinde atarlarken, öte yandan Ahmed el-Bedevî elinden Mısır'da Sultan Baypars ile başlayan Memlûk hâkimiyetinin tesisini sağlamışlardı. Bunun başarılması, ancak fütüvvet anlayışıyla mümkün olabilmisti. XIII. yüzyılın ikinci yarısındaki siyasi gelişmelerin önemli amillerinin tamamı Kalenderî anlayışa sahip kişilerdi. Bunların torunları, XIV. yüzyıldaki Balkan fütuhatında çok önemli roller üstlendiler. Örneğin Karaca Ahmed, Celalüddin Karatay'ın kardeşi Rum Paşa'nın oğlu iken, Murad Hüdâvendigâr'ın Malkara'da adına bir zaviye vakfı kurduğu Ahi Musa, bölgedeki tüm ahilere berat veren bir ahi merkezinin şeyhi olarak Kalenderîliğin ve ahiliğin teşkilatlandırılmasında en önemli pay sahiplerinden biri durumundaki Cemalüddin Musa Paşa'nın torunlarından biri olarak ön plana çıkmıştır. Bu tespitler, Osmanlıların Timur karşısındaki yenilgisinden sonraki toparlanışının neden Kızılırmak-Yeşilirmak havzasındaki eski

Danışmediyye bölgesi olduğunu da açıklığa kavuşturur. Osmanlılarda sultan olacak şehzâlelerin Amasya'da yetiştirilmesi de bu bağlamda ele alınmalıdır. Manisa'nın bu konuda Amasya'nın önüne geçmesi, çok daha sonraları, Kanunî döneminden itibaren olmuştur.

Bundan sonra, literatüre yerleşen Sünnî (Ortodoks)-Heterodoks ayrımı yerine, tasavvuf erbabını zaman zaman eleştiren grupları "taassub ehli" olarak nitelendirmenin daha doğru bir yaklaşım olacağı önerilmelidir. Taassub ehlinin, sünnî olarak tavsifi gerçekten çok sakıncalı görünmektedir. İbn Ârabî'ye "şeyhül-ekfer" diyenlerle Kalenderîlere birçok günah isnad edenlerin tamamı, sünnî akaide uymadan, "şeriat, zahire bakar"⁷⁴ gibi eksik tanımlı bir doktrine bağlı olarak taassubun içine düşmüşlerdir. Yavuz Sultan Selim tarafından Şam'da İbn Arabî adına tescil ettirilen vakfiyede geçen şu ifadeler, durumu en güzel şekilde anlatır:

"...çünkü heva ve hevesinin mağlubu olan kinci müteassıp gürûh, söz oklarıyla onları yaralamaktan çekinmiyorlardı. Kendileri cevher ile araz arasını farkedemeyen, ilim davasında olan cahillerdir. Sözlerinin manasını anlamaktan âciz, ne dediğini bilmeyen bu cahil gürûh; Muhiyiddin-i Ârabî'yi kendi garazkâr sözlerine hedef tutmuşlardı. Onun hakkında rastgele konuşuyorlardı. Ancak îlâhî ismete mazhar olmuş olan bundan hariçti ve onlar da zaten pek azdır. Kişi cahili olduğu şeyin düşmanıdır. Ondan ayrılıp uzaklaşmak ister. Onu anlayıp kıymetini bilecek kabiliyeti yoktur. Bir şeyi bilmek için tenkid edebilmek lâzımdır. Altın'da hiç bir kusur yoktur, kusur onu döğenedir. Bu adamlar eğer kendi kusurlarıyla meşgul olsalar da geçmiş günahlarına nedamet yaşları dökseler, onlar için çok iyi ve hayırlı olurdu. Belki sevaba bile kavuşurlardı..."⁷⁵

Asabiyet ile aynı kökten geldiği düşünülen taassub⁷⁶, fanatizm-bağnazlık kavramları ile eş anlamlıdır. "Yanlılığı ortaya çıkmadığı sürece hak olduğuna inandığı şeye göre davranma" manasındaki

⁷⁴ İbrahim Kâfî Dönmez, "Zahir", TDVİA, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 85-87.

⁷⁵ Bkz. VGMA, D. 2113, s. 259/47. Kalenderîler hakkındaki eleştiriler için bkz. Eyüp Öztürk, *İbnü's-Serrâc ve Müvelleh Dervişler*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, (2011), s. 98; G. Antonia Menavino, *Türklerin Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. Harun Mutluay), İstanbul 2011, s. 55.

⁷⁶ Mustafa Çağrırcı, "Taassub", TDVİA, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 285-286.

sebattan farklıdır. Şeriatın zahire bakmasından kasıt esasen beyana bakması olmalıdır. Nas hükmünde olan bir kelamı alenen inkâr ettiğini beyan etmediği sürece, her kişi Müslüman kabul edilir. Matûridî ve Eş'arî akaidine göre, günah işleyen kişinin dinden çıktığına değil, günahkâr olduğuna hükmedilebilir⁷⁷.

Her ne kadar haram ve günah olduğu sabit olan davranışta devamlılık, bir hükmü gerektirse de hüküm taassub ehlinin değil, Allah'ındır. Bundan dolayıdır ki melâmi-kalenderî anlayışa sahip olan derviş, *"biz içeriz, bize yoktur vebâli"* demeden önce, tanrı adına hüküm veren taassub ehlini uyarır: *"senin aklın ermez, bu başka hesap!"*. Aslında burada kınayıcı taassub ehli, *"ne yaparsan yap, benim kendimi kınadığım kadar beni kınayamazsın"* düsturunca, kendi günahları ve hatalarıyla meşgul olmaya davet edilir⁷⁸. Sonuçta, Allah kelâmı bir konuda çok nettir: *"insan zayıf yaratılmıştır", "doğrusu insan çok câhildir", "doğrusu insan, çok nankördür", "insan pek acelecidir", "gerçekten insan pek zâlimdir", "gerçekten insan çok cimridir", "insan, tartışmaya her şeyden daha çok düşkündür", "doğrusu insan hırslı ve huysuz yaratılmıştır", "doğrusu insan hep zarardadır"*⁷⁹. *"Siz günah işlemeseydiniz, Allah sizi helak eder ve yerinize, günah işleyip, peşinden tövbe eden kullar yaratırdı"*⁸⁰ şeklindeki hadisi, günaha teşvik olarak gördükleri için *"uydurmadır"* diyenler, belki de nefslerine son derece hâkim, bilerek veya bilmeyerek günah işlemekten berî, adeta melekleşmiş kişilerdir. Burada insanın günaha düşmesinin çoğu zaman kaçınılmaz olduğu, aynı günahı ısrarla sürdürmesinin dışında Allah'ın rahmet kapısının herkese açık olduğu anlaşılmalıdır. Kendisinden başka herkeste kusur gören gözlerin sahibi, kendisinin cennete gireceğinden, çok az bir ihtimal dışında neredeyse emin gibidir. Ancak kişilerin kendileri hakkındaki bu tarz düşünceleri, *"ben Adem'den daha hayırlıyım"* diyen şeytanın düşünce yapısıyla ne kadar da çok benzerlik taşır. Herhalde insanlar arasında en akılsız olanı, kendi zararına bakmaksızın, başkalarının hayatı hakkında hüküm vereni olmalıdır.

⁷⁷ Turğut, "Sarı Saltuk, Ona Ait Türbeler ve Ejderha Kültü'ne Dair", s. 145-167.

⁷⁸ Nihat Azamat, "Melâmet", *TDVİA*, C. XXIX, İstanbul 2004, s. 24-25; ayrıca bkz. "Melâmiyye", s. 29-35.

⁷⁹ Kur'an-ı Kerim, 4/28, 33/72, 14/34, 17/11, 67, 100, 22/66, 42/48, 43/15, 100/6, 21/37, 18/54, 70/19.

⁸⁰ Müslim, Tevbe/9.

Pek çok Osmanlı belgesinde eli kalem tutanların kalemlerinden ve belli ki dillerinden düşürmediği “hakir” sözcüğü, melâmî-kalenderî anlayışın bir tezahürüdür. Hakir kelimesi, hakarete uğramış manasındadır. Öyle ki zamanın kutupları olarak kabul edilen zevât, kendilerini veliliğin en üst mertebesinde ziyade, “mecnun”luğun ve “mezcub”luğun dibinde gördüklerinden, tarihi belgelere dahi bu sıfatlarla kaydedilmişlerdir. Ancak toplumların bu tarz bir cezbe içerisinde olanlara, adeta “deliliğe övgü”ler sunarcasına saygı gösterdikleri ve onları kendilerine lider seçtikleri müşahede olunur. Bu denli bir tevazunun, delilere teklif olmayacağı yönündeki şer’î hükümlere uygun olarak, zahirî anlamıyla yorumlanması, kuşkusuz sosyal-siyasetin mimarları durumundaki meşâyihin düşünce yapısının anlaşılmasına engeldir. Kalenderî/Haydarîmeşrep dervişlerin, “*güzel-çirkin aramayıp, gönlüne bir eğlence isteyen*” kişiler olarak algılanmaları, iman ve ibadetler konusunda “riya”ya düşmeme prensibiyle yakından ilgili olmalıdır. İstediklerini cennete, istemediklerini ise cehenneme koyan, dünya hayatında anlaşılamadığı kişilerle cennette bir arada bulunma ihtimalini dahi tasavvur edemeyen sıradan insandan farklı olarak bir Kalenderînin, hiçbir konuda iddia sahibi olmayıp, teslimiyetini “*cennet cennet dedikleri, birkaç köşkle birkaç huri, isteyene ver sen anı/onu, bana seni gerek seni*” sözleriyle ifade ettiği için, her halde sünnetin dışına çıktığına hükmedilemez. Tarihî metinlerde şer’î hükümlere uymadıkları yönünde anlatılar, “Kalenderî” postuna bürünmüş, heva ehli kişileri işaret edebileceği gibi, taassup ehlinin Allah adına hüküm verme cüretini de ifade ediyor olabilir. Bunların hangisinin geçerli olduğu asla bilinemeyeceğinden, bakış açılarına göre varılan sonuçlar da farklı olacaktır.

“Kalenderîler şarap içer miydi? Esrar kullanırlar mıydı? Zinayı günahtan saymazlar mıydı?” gibi pek çok soruya verilebilecek en güzel cevap; Kalenderîlerin, kişilerin kusurlarına gözlerini kapadıklarından, bu tarz sorularla meşgul olmadıklarını beyan etmektir. Kendileri bu tarz bir soruyla karşılaştıklarında verdikleri tipik cevaplardan biri şu olsa gerek: “*Nesimî’ye sordular: ‘O yâr ile hoş musun?’, hoş olayım, olmayayım, O yâr benim kime ne?’*”. Kişinin kendi günahlarının farkında olup bundan nadim olurken, başkalarının haram şeylerle meşgul olduğunu zannettiği ya da müşahede ettiği durumlarda da “örtücü” bir tavır sergilemesi gerektiği aşikârdır. Onların böyle bir prensiple hareket

etmeleri, “*emr-i bi’l-ma’ruf, nehy-i a’ni’l-münker*” ilkesindeki hedefe en kısa yoldan varılmasını da sağlamaktaydı. Herkesin Kalenderî olduğu bir toplumda, bunun kendiliğinden gerçekleşmesi mukadderdi. Onların fütüvvet ehlinin pirlerinden olarak genç erkek ve kadınlarla yakından ilgilenmeleri bile “cemaalperestlik” adı altında -maalesef- farklı yorumlanmıştır. Halbuki burada kastedilen şey; fütüvvetten, ahilikten başka bir şey değildir. Merkezîleşme temayülü gösteren devletin, kendisiyle aynı asabiyete mensub olmayanları devşirirken, devlet çatısına en uygununu, yakışanını ve cevvalini seçmesi de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Kör olanların asla erişemediği, topal ve sağır olanların ise nadiren muvaffak olduğu emaret/saltanatın hizmetinde olanların da içinden çıktıkları toplumların en gürbüzlerinden olmasına farklı anlamlar yüklemek, olayları ve olguları saptırmaktan başka bir şey olmasa gerektir. Bu bağlamda, “oğlan” kelimesinin de istismar edilerek farklı yorumlandığına burada değinmek gerekir. Bu kelime, kız-erkek ayırd etmeksizin bütün genç insanlar için kullanılmaktaydı. O dönemin önemli ailelerinin kızlarına Oğulpaşa, Oğulşah gibi isimler dahi koydukları bilinmektedir⁸¹.

Bayezidiyye olarak isimlendirilen tarikat ile onun bir kolu durumundaki Bektaşîyye’nin, Horasan’da yaygın olduğu vechle Hanefî mezhebinden ve Matûridî akaidine bağlı olarak değerlendirilmesi gerekir. Bektaşîyye ve Bedeviyye içindeki “Şii” anlayışın ise, sonraki yüzyıllarda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Hacı Bektaş Velî’ye nisbet edilen sünnî akaide uygun dinî eserlerin, sonradan onun adına yazıldığı görüşünün kabul edilmesi, bu belgeler ışığında artık mümkün değildir. Gerek o eserlerin, gerekse bu vakıf belgelerinin sonraki yüzyıllarda sünnî görüşe sahip kişiler tarafından uydurulduğunu söylemek, “mesnedsiz” bir görüş ortaya atmanın yanısıra, bunu yapan kişilerin öngörü sahibi olduklarını ve adeta günümüzdeki tartışmaları önceden tahminle bilgileri tahrif ettiklerini kabulü gerektirecektir. İbn Battuta’nın Anadolu’da yaşayan Müslümanların ekserisinin “Hanefî” olduklarını belirtmesi, Osman Gazi’nin kayınpederi olması kuvvetle muhtemel olan Molla Hattab’ın Matûridî akaidine bir şerh yazması ve

⁸¹ “Oğlancılık”, “zina”, “içki, esrar kullanımı”, kadim zamanlardan beri her toplumda görülen olgulardan olup, burada karşı çıkılan şey, sosyal siyasete yön veren meşâyih için bu tarz ithamların ortaya atılmasıdır.

Osman Gazi'nin de bir vakıf belgesi dolayısıyla "hanefî" olup, adını Şeyh Osman-ı Velî'den alması gibi bilgi ve tespitler, bu mesnedsiz iddiadan artık vazgeçilmesini gerektirir⁸². Batılı kaynaklarda Yavuz Sultan Selim'e izafe edilen "Haydarî" portre, her ne kadar sünnî bir İslam halifesine yakıştırılamamış olsa da Kalenderî/Haydarîlerin Hanefî mezhebine bağlılıkları ve Osmanlıların atalarıyla olan sıhriyeti, bu portrenin gerçekten de Yavuz Sultan Selim'e ait olabileceğini düşündürür. Yukarıda da gösterildiği üzere, Kızılırmak-Yeşilirmak havzası içinde yer alan Kalenderî merkezlerinin tevliyet ve meşihatının, XIII. yüzyıldan en azından XVI. yüzyılın sonlarına kadar evlatlık üzere kesintisiz şekilde tasarruf edildiği ve Sultan ile Şah arasındaki siyasi gerginliğin de bu durumu değiştirmedeğinin altı burada yeniden çizilmelidir. Bayezid Bistamî'den kalan hırkanın, 1944'e kadar bölgedeki en kutsal eşyalar arasında yer alması, bu durumun bütün yüzyıllar boyunca sürdüğünü de düşündürür. Ez-cümle, bunca söz, uğraş ve hükümden sonra çekilen "Hû", zahirde yorgunluğun ünlemi iken, ancak beyan ile Rabb'a yakarış zuhura gelmiş olur. Bu beyanın, tanrı adına hüküm veren taassup ehlinin huzurunda yapılması gibi bir zorunluluk da söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

BOA. Tahrir Defteri (TD.) 75.

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV. 560).

⁸² VGMA, D. 574, s. 43/99; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi 724 Rebiülevvel-1324 Mart", *Bellekten*, C. 5, S. 19, (Temmuz 1941), s. 277-288; Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", *Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler-Seçme Makaleler*, 2, İstanbul: YKY 2012, s. 37-49; Uzunçarşılı, "Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiyenin Aslı", *Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler-Seçme Makaleler*, 2, s. 50-65; Hakan Yılmaz, "Geyikli Baba'nın İnegöl'e Yerleşmesi, Orhan Gazi ile İlişkisi ve Heterodoksluğu Yönündeki İddiaların Kesin Deliller Işığında Çürütülmesi", *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (14-16 Ekim 2016)*, İstanbul 2017, s. 472-476; İbn Battuta, *Seyahatnâme*, (Çev ve İnc. A. Sait Aykut), İstanbul 2000, s. 402; Turgut, "Orhan Gazi Dönemi ve Vakıfları", s. 395; Turgut, "Renklerin Efendisi", s. 101-118.

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV. 554).

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV. 555).

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV. 564).

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV. 565).

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV. 571).

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV. 579).

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV. 580).

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV. 583).

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV. 585).

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri, Evkaf (TADB. TTD. EV. 584).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA, D. 574).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA, D. 577).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA, D. 582).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA, D. 733).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA, D. 1966).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA, D. 2113).

Kitap ve Makaleler

75 Numaralı Gelibolu Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (925/1519): I, (Haz. A. Sivridağ vd.), Ankara: Devlet Arşivleri Yayınları, 2009.

Ahmed Eflakî: *Menâkıbü'l-Kudsiyye, Ariflerin Menkıbeleri*, (Çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2012.

Algar, Hamid: "Gücdivanî, Abdülhalik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1999, XIV, s. 169-171.

Algar, Hamid: "Nakşibendiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXII, s. 335-342.

Ayverdi, E. Hakkı: "Orhan Gazi Devrinde Mimari", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, (Ankara 1956), s. 115-197.

Ayverdi, E. Hakkı: *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1966.

Azamat, Nihat: “Melâmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2004, XXIX, s. 24-25.

Babinger, F.-Köprülü, M. Fuad: *Anadolu’da İslâmiyet*, (Haz. Mehmet Kanar), İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

Barkan, Ö. L.-Meriçli, Enver: *Hüdâvendigar Livâsı Tahrir Defterleri*, I, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

Barkan, Ö. Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, II (Ankara 1942), s. 279-386.

Baş, Derya Çakır: “Bedeviyye”, *Türkiye’de Tarikatlar, Tarih ve Kültür*, (Ed. Semih Ceyhan), İstanbul: İSAM Yayınları, 2015, s. 547-608.

Ceyhan, Semih: “Şems-i Tebrîzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, XXXVIII, s. 511-516.

Çağrı, Mustafa: “Taasub”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, XXXIX, s. 285-286.

Çal, Halit: “Şeyh Nasreddin (Nusret) Türbesi”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, *Bildiriler*, Ankara: Tokat Valiliği Yay., 1987, s. 427-461.

Danişmend, İ. Hami: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1971.

Dönmez, İbrahim Kâfi: “Zahir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2013, XLIV, s. 85-87.

Duran, Remzi: *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitabeleri (İnşa ve Ta’mir)*, Ankara: Konya Turizm Der. Yayınları, 2001.

Erdoğan, M. Akif: *Kanuni Sultan Süleyman Devri Aydın İli Evkâf Defteri*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2016.

Eyice, Semavi: “Hacı Hamza Bey Mescidi ve Türbesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1996, XIV, s. 478-479.

Göde, Kemal: “XIV. Yüzyılda Tokat/Eratnalılar Hâkimiyetinde Tokat”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, (2-6 Temmuz 1986). Ankara: Gelişim Matbaası. 1987, s. 17-22.

Gökbilgin, M. Tayyip: “Tokat”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, 1979, XII/1, s. 401-411.

Gülten, Sadullah: “Tahrir Defterlerine Göre Anadolu’da Kalenderîler ve Haydarîler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31/52, (2012), s. 35-53.

Hünkâr Hacı Bektaş Velî Velâyetnâmesi: (Yay. Haz. H. Duran-D. Gümüšoğlu), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

İbn Battuta, *Seyahatnâme*, (Çev ve İnc. A. Sait Aykut), İstanbul: YKY, 2000.

İbn Bibî: *El-Evâmîrü’l-Âlaiyye fi’l-Umûri’l-Alâ’iyye (Selçuknâme)*, II (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Kahraman, Nurfeddin vd.: “İsa Sofu Türbesi: Tezyinatı ve Türklerin İslamlaşma Süreci Açısından Değerlendirilmesi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 41, (2019), s. 121-154.

Kara, Mustafa: “Ahmed el-Bedevi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1989, II, s. 47-48.

Kara, Mustafa: “Bedeviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, V, s. 318-319.

Karaca Ahmed Sultan Menâkıbnâmesi: (Haz. D. Gümüšoğlu), İstanbul: Zinde Yayınevi, 2013.

Kavak, Abdulcabbar: “Şeyh Ebubekir Abdülaziz es-Sincarî (ö. 602/1205) ve Kâdiriyye Tarikatı'nın Kuzey Irak'taki Erken Dönem Faaliyetleri”, *Akademik Bakış*, 54, (2016), s. 147-160.

Koç, Mustafa: “Eski Anadolu Türkçesi Karışık Dilli Metinlerinden Barak Baba Manzumesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28 (2018), s. 281-300.

Konyalı, İ. Hakkı: *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1964.

Köprülü, M. Fuad: *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Yay. Haz. Orhan Köprülü), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976.

Menavino, G. Antonio: *Türklerin Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. Harun Mutluay), İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.

Muhammed b. Ali b. Es-Serrac: *Tuffahü'l-Ervâh ve Miftahü'l-İrbah*, (Haz. N. Gürkan-M. N. Bardakçı-M. S. Sarıkaya), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.

Ocak, A. Yaşar: “Emirci Sultan ve Zaviyesi, XIII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu (Bozok)'da Bir Babaî Şeyhi: Şerefüddin İsmail b. Muhammed”, *iÜEF, Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, (1978), s. 130-208.

Ocak, A. Yaşar: *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler*, Ankara: TTK Yayınları, 2005.

Ocak, A. Yaşar: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Ocak, A. Yaşar: *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri, Selçuklu Dönemi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.

Ocak, Ahmet Yaşar: *Sarı Saltık: Popüler İslam'ın Balkanlardaki Destanî Öncüsü (13. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.

Önder, Mehmet: *Mevlana Şehri Konya*, İstanbul: Konya Turizm Der. Yay., 1971.

Önkal, Hakkı: “Üç Selçuklu Türbesi Hakkında Notlar”, *DEÜ, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II (1985), s. 31-48.

Özcan, Hüseyin-Gönenç, C. Sezen: “Yazılı ve Sözlü ortamlardaki Karaca Ahmet Sultan Menkabelerinin Karşılaştırılması”. *Turkish Studies*, 10/4, (2015), s. 717-746.

Özköse, Kadir: “Tokat’ta Tasavvuf Kültürü”, *Gazi Osmanpaşa Üniversitesi, Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, (25-26 Eylül 2014), *Bildiriler*, C. III. Tokat: Valilik Yayınları, 2015, s. 79-102.

Öztürk, Eyüp: *İbnü’s-Serrâc ve Müvelleh Dervişler*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı. Doktora Tezi, 2011.

Şahin, Haşim: “Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde Vefâiyye Tarikatı”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 70, (2014), s. 39-54.

Şahin, Haşim: *Dervişler ve Sufi Çevreler, Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

Taşğın, Ahmet: *Dediği Sultan ve Menâkıbı (Konya ve Çevresinde Ahmet Yesevî Halifelerinin İzleri)*, Konya: Çizgi Kitapevi, 2013.

Taşğın, Ahmet-Solmaz, Bünyamin: “Hacı Bektaş ve Hacı Toğrul Karşılaşması: Güvercin ve Doğan Donuna Bürünme”, *Turkish Studies*, V. 7/1, (2012), s. 105-129.

Taşğın, Ahmet: “Yezidiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2013, XLIII, s. 525-527.

Tosun, Necdet: “Karaca Ahmed Hakkında Yeni Bir Kaynak ve Meçhul Kalmış Bilgiler”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, (1-5 Kasım 2007)*, C. II, (Ed. C. Yılmaz). İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yay., 2008, s. 323-328.

Tosun, Necdet: “Üveysilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, XLII, s. 400-401.

Turan, Osman: “Selçuklu Devri Vakfiyeleri-III, Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Belleten*, C. XII/45, (1948), s. 17-170.

Turan, Osman: “Selçuklu Türkiye’si Din Tarihi’ne Dair Bir Kaynak: Fustatü’l-‘Adale fi kava’idi’s-Saltana”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul: Ankara Üniversitesi DTCF Yay., 1953, s. 553-564.

Turgut, Vedat: “Hamidoğulları ve Tekeoğulları’nın Menşei ve Vakıflarına Dair”, *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, (Ed. Cemal Kafadar-Gönül A. Tekin), 46 (2016), s. 403-432.

Turgut, Vedat: “Vakıf Belgelerine Göre Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Dönemi Aileleri II: Âl-i Timurtaş Paşa”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 53 (2019), s. 51-120.

Turgut, Vedat: “Orhan Gazi Dönemi ve Vakıfları”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Bildirileri-V*, C. I, Kocaeli: Belediye Yayınları. 2019, s. 391-474.

Turgut, Vedat: “Renklerin Efendisi”, *Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Bildirileri-VI*, C. I, Kocaeli: Belediye Yayınları, 2020, s. 101-118.

Turgut, Vedat: “Sarı Saltuk, Ona Ait Türbeler ve Ejderha Kültü’ne Dair”, *Rumeli’de Osmanlı Vakıfları Üzerine Araştırmalar: Bulgaristan*, (Ed. A. Kala vd.), İstanbul: Vakar Yayınları, 2020, s. 145-167.

Turgut, Vedat: *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar ve Şehirleşme*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, 2015.

Türkel, Ergin: *16. Yüzyılda Kütahya Sancağı Vakıfları (Emet, Denizli, Uşak, Burdur)*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Uludağ, Süleyman: “Bâyezîd-i Bistâmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, V, s. 238-241.

Uludağ, Süleyman: “Adî b. Müsafır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1988, I, s. 381.

Uludağ, Süleyman: “Mücerred”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXI, s. 447-448.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı: “Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa”, *Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler, Seçme Makaleler, 2*, İstanbul: YKY., 2012, s. 25-32.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı: “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi 724 Rebiülevvel-1324 Mart”, *Belleten*, C. 5, S. 19, (Temmuz 1941), s. 277-288.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı: “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi”, *Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler-Seçme Makaleler, 2*, İstanbul: YKY 2012, s. 37-49.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı: “Orhan Gazi’nin oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiyenin Aslı”, *Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler-Seçme Makaleler, 2*, s. 50-65.

Yazıcı, Tahsin: “Cemâleddin-i Sâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1993, VII, s. 313-314.

Yazıcı, Tahsin: “Haydar, Kutbüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1998, XVII, s. 24-25.

Yılmaz, Hakan: “Geyikli Baba’nın İnegöl’e Yerleşmesi, Orhan Gazi ile İlişkisi ve Heterodoksluğu Yönündeki İddiaların Kesin Deliller Işığında Çürütülmesi”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (14-16 Ekim 2016)*, İstanbul 2017, s. 472-476.

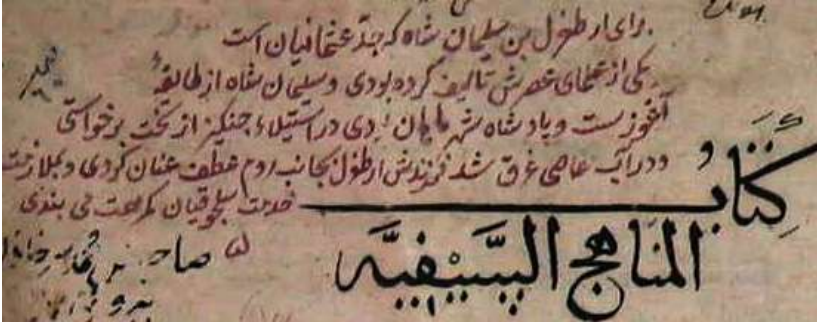
Yücel, Yaşar: *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara: DTCF Yayınları, 1970.

Ek – 2: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Kol. 92-1. Menâhic-i Seyfi.

Ek – 3: BOA. TD. 75, s. 537-539. Karaca Ahmed ve Ahi Musa Zaviyeleri

وقف فائفة در نفس مینالوق در قلم و سزایع فاضل مذکور. سکه قانونت. سید و زلم
 لهه نوزک فیه اولاد مذکور شیخ سید عبیدیه پاشا که زوم سیه اولاد و بی قانق و زوم لوز
 وقف لید و پیش ز اویم اولوغ حاله میاشته شیخ عبیدیه پاشا معروفه اولوغ
 انده سکه لاریا و تعلقات معروفه اولوغ الحاله نهره با یاسین زمازیه اله معروفه
 شیخ سید علی پاشا بن سید قاسم پاشا بن شیخ سید عبیدیه پاشا بن سید ورم پاشا بن سید
 حاجی موسی بن سید یوسف پاشا بن سید قاسم لهه نوزک فیه المنه قد

حاجی موسی بن سید یوسف پاشا بن سید قاسم لهه نوزک فیه المنه قد
 بر سید اولی و در سینه محمود اولوغ ز اویم اولوغ کنیز با یاسین اجازتین
 و قدیه قریله قریله سق الوز جو لوق اله مذکور سید علی پاشا شیخ ورم سید و معلوم
 و قتی یوقدر این سه و درون سه و ولوق اولاد صد فاع سلیبه اله زندگانی دلور
 و به میاشته مرون لهه

~~و قف اولی موسی که مضمون مقفور غاری مدله در کار طاب موع یعنی موسی پر کند و~~
~~در بیخه وقف اول اولی روز در صدره لغوی بیخ و کثیر و بسیار و بیخه منوع وقت نا~~
~~خایره در زمانه موریش اول اولی اشیا نه و نهی لکن اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~وقفی اولی اولی اشیا نه و بعد اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~در باره و با کوبی بر بند کینه اولی ایماز و بر سر کینه اشیا نه بالاصلح و بر کله~~
~~یعنی شریعت ثابت و ظاهر اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~وقف اول اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~میان اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~اول اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~و در او بیخه اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~در و در سر منوع اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~ذکر اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~طریق اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~مقفور سلطان ابی برید فانی علیه الرحمه اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~مضمون اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~یعنی معطوفی قریب کرمی قریب مبدی فانوی مرفعی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~سؤالها نوزبونی نام مدته اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~فانوی مرفعی اسماء و یوبی مضمون اسماء یعنی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~دیلمت مکه یعنی مضمون مبدی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~والا لهن شرط مشروع مضمون مبدی فانوی مرفعی مضمون اسماء فانی اولی اولی اولی~~
~~یعنی مضمون مبدی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~
~~اسماء یعنی مضمون مبدی مضمون مبدی مضمون مبدی مضمون مبدی مضمون مبدی~~
~~روزه بر مضمون شرط و افع مقفور اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی اولی~~

Ek – 4: TADB. TTD. EV. 554, v. 25a. Tay Sultan Zaviyesi

دفعه اوله طاج سلطانة درود و خطه برسانا بر ربيع كتبه
 سدي زو دنيك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 نهرق لدر درود و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 حاله و نهرق و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك

Ek – 5: TADB. TTD. EV. 560, v. 187a. Karaca Ahmed Zaviyesi

دفعه اوله باغ و نهرق و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 كتبه و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 حاله و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 كتبه و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك

Ek – 6: TADB. TTD. EV. 579, v. 117b. Emirce Sultan Vakfi

دفعه اوله سلطانة درود و خطه برسانا بر ربيع كتبه
 لدر درود و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 نهرق لدر درود و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 حاله و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 كتبه و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك

Ek – 7: TADB. TTD. EV. 555, v. 169b. Ahi Tayî-Ahi Kâmil Zaviyesi

دفعه اوله طاج سلطانة درود و خطه برسانا بر ربيع كتبه
 سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 نهرق لدر درود و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 حاله و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك
 كتبه و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك و سديك

Araştırma Makalesi / Research Article

Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme

Hasan Yıldız*

(ORCID ID: 0000-0001-9823-4486)

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
08.06.2020	19.08.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yıldız, H., "Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 1074-529.

APA: Yıldız, H. (2020). Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 1074-529.

Öz

Tanzimat'la birlikte ivme kazanan mektepleşme sürecinin güç ve destek kaybına uğrattığı medreseler, günümüze kadar devam eden tartışmaların merkezindeki eğitim kurumları olmuşlardır. Medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin tartışmaların II. Abdülhamid döneminde başlayarak ivme kazandığı ve Cumhuriyet Dönemi'ne de intikal ederek medreselerin kapatılmasında başat delil olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ancak böylesine hayati bir konunun bilgi, belge ve kanıtı dayanmaksızın sadece rivayet ve yorumlara yer verilmek suretiyle bazı akademik çalışmalara yansıtılmış olması bilimsel araştırma ilkeleri ve bilimsel nesnellikle bağdaşmamaktadır. Bu makalede Osmanlıda asker alımı konusundaki yasal düzenlemeler ve bu düzenlemelerin medrese talebelerine getirmiş olduğu yükümlülükler kronolojik sıraya göre ele alınmış, ayrıca istisnâ bir uygulama olan kur'a

---

* Dr., Maarif Müfettişi, İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Türkiye, hasanyildiz840@gmail.com.

PhD., Inspector of Schools, Directorate of Public Education of Istanbul City, Turkey.

İmtihanlarından muafiyet konusu tüm teferruatıyla incelenmiştir. Özellikle medrese talebelerinin kur'a İmtihanlarından istisna tutulmasının arka planı ve uygulama boyutu ile birtakım çevrelerin medreseleri hedef alan iddia ve oluşturmaya çalıştıkları algının birbiriyle ne kadar örtüştüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bahse konu muafiyet nedeniyle medreselerin kurumsal açıdan yıpratılmasına yol açan iddia ve eleştirilerin doğruluk payı üzerinde durularak somut bilgi ve belgelere dayalı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlıda Askerlik Yükümlülüğü, Osmanlı Medreseleri, Medrese Talebeleri, Kur'a İmtihanları.

An Evaluation of the Exception of Madrasah Students from the Military Service in the Ottoman Empire

Abstract

Madrasahs, that had been caused to lose their power and support due to the accelerating schooling process which gained momentum along with the Tanzimat reform era, have been educational institutions at the center of debates that continued until today. It is a known fact that the discussions about the military service of madrasah students gained momentum during the era of Abdulhamid II and continued on to the Republic Period while also being used as the main evidence for the closure of madrasahs. However, the fact that such a vital issue is reflected in some academic studies by only giving narrations and interpretations and without relying on information, documents and evidence is incompatible with the principles of scientific research and scientific objectivity. In this article, the legal regulations on the recruitment of soldiers during the Ottoman Empire and the obligations that these regulations have brought to madrasah students were examined in chronological order. The article also thoroughly examines the issue of exemption from sortition exams, which is an exceptional practice. In particular, we attempted to present the background and implementation dimension of the exclusion of madrasah students from sortition exams and how some circles' allegations targeting madrasahs and the perception they tried to create overlapped with each other. In addition, concrete information and documents were evaluated by focusing on the accuracy of the claims and criticisms that led to the institutional deterioration of madrasahs due to the aforementioned exemption.

Keywords: Ottoman military service exception, Ottoman madrasahs, Madrasah students, Sortition exams.

Giriş

Osmanlı'da gönüllülük esasına göre gerçekleştirilen asker alım usulü Tanzimat'la birlikte askerlik görevinin bir vatan borcu olduğu ilkesinden hareketle önce kur'a usulüne bağlanmış, II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise zorunlu askerlik uygulamasına geçilmiştir. 1846 senesinde yürürlüğe giren *Kur'a Kâunnâmesi*'nin ardından 25 Kasım 1886 tarihinde yayımlanan *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kâunnâme-i Hümayun* ile medrese talebeleri için kur'a imtihanları ihdas edilmiş, bu imtihanlarda başarılı olanların askerlik görevinin tecili cihetine gidilmiştir. Öte yandan diğer yüksek mektep talebeleri ise kur'a imtihanlarına tâbi tutulmaksızın mezun oluncaya kadar kur'adan muaf tutulmuşlardır.

II. Abdülhamid'in tamamen siyasi gerekçelerle 26 Safer 1310 (19 Eylül 1892) tarihinde yayımladığı irade-i seniyye ile kur'a imtihanları bir sonraki yıla ertelenmiş, bu erteleme işlemi her defasında uzatıldığından on altı yıl boyunca kur'a imtihanları gerçekleştirilmemiştir. Bu süreçte medreseye kayıtlı olan talebeler kur'adan muaf tutulmuşlar, dolayısıyla askere sevk edilmemişlerdir. İşte bu erteleme işlemi medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin tartışmaların başlamasına ve giderek ivme kazanmasına yol açmıştır.

Medrese talebelerinin askerlik yükümlülüğüne ilişkin olarak Güldüren'in, *The Conscription Of Religious Students In The Ottoman Empire*¹ isimli yüksek lisans tezi ile *Toplumsal Tarih* dergisinde yayınlanmış olan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Medrese Öğrencilerinin Askerlik Meselesi*² isimli makalesi konuya ışık tutan mühim çalışmalardandır. Bu iki çalışma dışında medrese talebelerinin askerliği konusuna az da olsa bazı makale ve ansiklopedi bölümlerinde değinildiği görülmekle birlikte, bunların büyük bir kısmının somut bilgi ve belgeye dayandırılmayan rivayet ve değerlendirmeler içerdikleri anlaşılmaktadır. Mustafa Ergün'ün *II. Meşrutiyet Döneminde*

¹ Cem Güldüren, *The Conscription Of Religious Students In The Ottoman Empire*, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karşılaştırmalı Tarih ve Toplum Çalışmaları ABD., Karşılaştırmalı Tarih ve Toplum Araştırmaları Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017.

² Cem Güldüren, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi", *Toplumsal Tarih*, Aralık 2017, S.288, (s.68-75)

*Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları*³ isimli makalesinde, “Medrese öğrencilerinin askerliği sorunu” alt başlığıyla medrese öğrencilerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmasının yol açtığı istismara ve II. Meşrutiyet döneminde bu istismara karşı alınmaya çalışılan önlemlere ilişkin değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. İlhami Yurdakul'un *Osmanlı Ordularının Asker İhtiyacının Karşılansında Yeni Bir Yöntem: Kura Sistemi (1839-1914)*⁴ isimli makalesinde ise genel hatlarıyla kur'a sistemi ele alınıp değerlendirilmiş, bu makalede medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muafiyetini merkeze alan bir değerlendirmeye rastlanılamamıştır.

Bu çalışmada, Osmanlı'da asker alımı konusunda çıkarılan yasal düzenlemeler çerçevesinde medrese talebelerinin askerlik yükümlülüklerine ilişkin uygulamalar ve özellikle istisnai bir uygulama olan kur'a imtihanlarından muafiyetin sebep ve sonuçlarının incelenip değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede Tanzimat'la birlikte asker alımına ilişkin yürürlüğe konulmuş mevzuat bağlamında medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin düzenlemeler ve uygulamalar ele alınmış, özellikle II. Abdülhamid'in yayımladığı kur'a imtihanından muafiyete ilişkin irade-i seniyyenin medreseler ve medrese talebeleri hakkında doğurduğu olumsuz sonuçlar irdelenmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde medreselerin kapatılmasına yol açan bahse konu iradenin arka planı, medreselere ve medrese talebelerine yönelik iddialar, basına ve diğer birtakım çevrelere yansıyan tartışmalar başta *İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi* ve *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri*'nden temin edilen belgeler olmak üzere birincil kaynaklardan yararlanılmak suretiyle ele alınarak değerlendirilmiştir.

---

³ Mustafa Ergün, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islahat Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1982, c.XXX, S.1,II, (s.59-89)

⁴ İlhami Yurdakul, “Osmanlı Ordularının Asker İhtiyacının Karşılansında Yeni Bir Yöntem: Kur'a Sistemi (1839-1914)”, edit. Feridun M. Emecen, *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilat ve İşlev-*, Kitabevi yay., İstanbul, 2008.

1. Osmanlıda Askerlik Görevinin Kısa Tarihçesi

Hicri 730 (M.1329) senesine kadar Osmanlı ordusu, gönüllülerden oluşan muvakkat bir ordu halinde; arzu edenin iştirak ettiği bir askeri birlikti.⁵ Bu dönemde düzenli bir askerî birlik bulunmuyor; ihtiyaç hâsıl olduğunda ahali arasından savaşmaya gücü yetenler gönüllü olarak bir araya gelerek düşmana karşı savaşıyorlardı.⁶ Orhan Gazi döneminde (M.1326-1359) Osmanlı Beyliği'nin sınırları genişleyip ahalinin nüfusu artınca sahip olunan toprakların korunması ve savunulması amacıyla silahlı güç oluşturulmasına ve buna ilişkin bir düzenlemenin yapılmasına ihtiyaç duyulmuştu. Bu kapsamda ilk olarak Orhan Gazi'nin(öl.M.1362) kardeşi Alâeddin Bey'in(öl.1333) teklifiyle askerî bir gücün belli bir nizama bağlanarak oluşturulması yönünde çalışmalara başlanılmış;⁷ Hicri 730 (M.1329) senesinde gönüllülerden oluşan askeri birlik lağvedilerek ilk defa düzenli ordu teşekkül ettirilmiş,⁸ aynı zamanda dünyada tesis edilmiş ilk daimî ordu olan Osmanlı ordusunun⁹, ilerleyen dönemlerde geliştirilmesine yönelik pek çok düzenlemeler hayata geçirilmiştir.

Orhan Gazi'nin oğlu I. Murat döneminde (M.1362-1389) büyük oranda devşirme yöntemiyle oluşturulan acemi ocağının ardından yeniçeri ocağı teşekkül ettirilmiştir. Düzenli ve daimi askeri birlik olan yeniçeri ocağının yanında taşrada oluşturulan tımar sistemi ile hazarda ve seferde ülke topraklarının güvenliğinin sağlanması ve her türlü saldırıya karşı savunulması amaçlanmıştır.

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren uyulması gereken nizam ve kanunlara riayet edilmemesi üzerine yeniçeri ocağı ve tımar teşkilâtında bozulmalar baş göstermiş, devletin diğer müesseselerinde olduğu gibi her iki sistem XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmaya

⁵ Hakkı (Mekteb-i Harbiye Osmanlı Ordu Teşkilatı Muallimi Piyade Kolağası), *Osmanlı Ordusu Ahvâl ve Tensikât-ı Askeriyesi*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1.bs., İstanbul, Kanûnuevvel-1325, s.23.

⁶ Abdulkadir Özcan, "Askerî Teşkilât", *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti*, İz yay., İstanbul, by., ty., s.93, 94.

⁷ Özcan, *a.g.m.*, s.94; Hakkı, *a.g.e.*, s.24.

⁸ Hakkı, *a.g.e.*, s.25.

⁹ Hakkı, *a.g.e.*, s.27.

başlamıştı.¹⁰ Yeniçeriler XVII ve XVIII. yüzyıllarda çeşitli bahanelerle sık sık ayaklanmışlar; kendilerini ıslaha çalışan padişah ve devlet adamlarını öldürmüş veya öldürtmüşlerdi.¹¹

Devam eden süreçte III. Selim tarafından, 1793 senesinde Avrupaî usulde ilk Osmanlı askerî teşkilatı olan *Nizâm-ı Cedit Ocağı*¹² adıyla yeni bir ordu tesis edilmişse de 1807 senesine kadar varlığını devam ettiren bu ordu yeniçerilerin başlattığı isyan sonucunda lağvedilmiş, bir müddet daha varlığını devam ettiren ve ıslahı mümkün olmayan Yeniçeri Ocağı ise nihayet 1826 yılında kaldırılmıştır¹³.

II. Mahmud döneminde Hicri-1241 senesinin sonunda (16 Haziran 1826 tarihinde) Yeniçeri Ocağı'nın birden bire kaldırılması Osmanlı askerî teşkilatında ani bir boşluk meydana getirmiş; yerine çağına uygun *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye* adıyla düzenli merkez ordusu kurulmuştur.¹⁴ Bu yeni ordunun tertip ve düzeni ile her türlü iş ve işlemleri tafsilatlı bir şekilde hazırlanmış olan *Asâkir-i Mansûre Kanunnâmesi* ile belirlenmiştir¹⁵. *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye* ordusunun desteklenmesi ve ülkenin daha iyi savunulabilmesi için 1834 yılında taşrada *Redif-i Asâkir-i Mansûre* adıyla bir yedek ordu kurulmuş,¹⁶ bu birliklerin kurulmasından sonra *Asâkir-i Mansûre* ifadesinin yerini *Asâkir-i Nizâmiye* almış ve İmparatorluğun sonuna kadar bu ad kullanılmıştır¹⁷. Eyâlet askerlerinin görevlerini üstlenen redif teşkilatının amacı ise büyük halk kitlelerini zirai ve ticarî faaliyetlerinden ayırmadan ve uzun süre silah altında tutmadan ülke

---

¹⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Genel Türk Tarihi*, edit. H. Celal Güzel, Ali Birinci, Yeni Türkiye yay. Ankara, 2002, c.VI, s.171; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askeri Yapısı", *Genel Türk Tarihi*, c.VI, s. 256.

¹¹ Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askeri Yapısı", c.VI, s.256.

¹² Faruk Aydın, *Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.2.

¹³ Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askeri Yapısı", c.VI, s.256.

¹⁴ Aydın, *a.g.e.*, s.2.

¹⁵ Ahmed Lütfi, *Târih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, c.I, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet, 1290, s.191; Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, c.XII, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet, 1301, s.316; *Kanunnâme-i Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye*, Dâru't-tibâati'l-âmire, İstanbul, Zilkâde 1244, s.1-189.

¹⁶ Ahmed Lütfi, *a.g.e.*, c.IV, s.144.

¹⁷ Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askeri Yapısı", *Genel Türk Tarihi*, c.VI, s.268.

savunmasında kullanmaktı.¹⁸ Redif alaylarına dâhil olan askerlerin işlerinden geri kalmamaları için askerî talimlerini kendi memleketlerinde yapmaları uygun görülmüş,¹⁹ bu çerçevede bölgenin özelliği ve iklimi ile iş yükünün en az olduğu mevsim dikkate alınmak suretiyle bir takvim belirlenmesi cihetine gidilmiştir.²⁰ İlerleyen yıllarda redif birliklerine ilişkin pek çok düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve Osmanlı coğrafyasının tamamına yayılacak şekilde belirlenen bölge ve şehirlerde redif teşkilatı ve birimleri oluşturulmuştur²¹.

Yeni kurulan ordunun yapılandırılması ve askerlik sisteminde gözlenen düzensizliklerin giderilmesine ilişkin çalışmalara Tanzimat döneminde daha da hız verilmiştir. Tanzimat'ın ilanına kadar asker alımı düzensiz ve eşitlik ilkesine aykırı bir şekilde uygulanmakta ve askerler süresiz olarak silahlı kalmaktaydılar.²² 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen *Gülhâne Hatt-ı Hümayunu*'nda pek çok köklü düzenlemelerle birlikte askerlik sorununa da değinilmiş; askerlik görevinin vatan borcu olduğu anlayışından hareketle herkesin bu görevi belirli bir süre için yerine getirmekle yükümlü olduğu vurgulanmıştır.²³

Netice itibarıyla, genel bir değerlendirme yapılacak olursa; 1299 yılında Söğüt'te temeli atılan Osmanlı Devleti'nde, Milâdî 1299-1329 yılları arasında muvakkat ordu; 1329 senesinden 1918 senesine kadar ise daimi ordu teşkilatı mevcut olmuştur. 1839 Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'yla getirilen zorunlu askerlik yükümlülüğü kapsamında 1843 senesinde uygulanmaya başlayan kur'a usulü 1886 senesine kadar câri olmuş, bu tarihten itibaren ise *mükellefiyet-i âmme* usulü

¹⁸ Ayın, *a.g.e.*, s.4.

¹⁹ Tobias Heinzelman, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, çev. Türkis Noyan, Kitabevi yay., İstanbul, 2008, s.75.

²⁰ *Asâkir Nizamnâme-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kânunâme-i Hümayundur*, Matbaa-ı Ceride-i Askeriye, İstanbul, Teşrinievvel-1302, (Ekli çizelge)

²¹ Redif teşkilatı hakkında detaylı bilgi için: M. Mithat Özgen, *Sultan İkinci Abdülhamid Han Devri Osmanlı Redif Binaları*, Hamidiye Kitaplığı, İstanbul, 2016.

²² Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı(1826-1882)*, çev. Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328, s.69.

²³ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 2008, s.130.

olarak ifade edilen; hiçbir ferdin askerlik görevinden istisna tutulmadığı uygulama yürürlüğe konulmuştur.²⁴

2. Asker Alma Usullerine İlişkin Düzenlemeler

1299 yılında Söğüt'te temeli atılan Osmanlı Devleti'nde 1299-1329 yılları arasında muvakkat ordu, 1329 senesinden 1918 senesine kadar ise daimi ordu teşkilatı mevcut olmuştur. *Gülhâne Hatt-ı Hümayunu*'yla getirilen zorunlu askerlik yükümlülüğü kapsamında 1843 senesinde uygulamaya geçirilen *kur'a usulü* 1886 senesine kadar cari olmuş, bu tarihten itibaren ise *mükellefiyet-i âmme* usulü olarak ifade edilen ve hiçbir ferdin askerlik görevinden istisna tutulmadığı uygulama yürürlüğe konulmuştur.²⁵ Hatt-ı Hümayun'da yerleşim birimlerinden nüfusları oranında asker alınması ve askerlik görevi için süre ve usullerin belirlenmesi cihetine gidileceği belirtilmiştir²⁶. Bu çerçevede gerçekleştirilen düzenlemelerin kronolojik sırası aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Mevzuat Adı	Yürürlük Tarihi	Asker alım usulü
1. Tensikât-ı Celile-i Askeriye Fermânı	6 Eylül 1843	İhtiyaç duyuldukça
2. Kur'a Kanunnâmesi	1846	Kur'a usulü
3. Kur'a Kanunnâme-i Hümayunu	8 Mart 1870	Kur'a usulü
4. Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayun	25 Kasım 1886	Kur'a usulü ve Kur'a İmtihanı
5. Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı	12 Mayıs 1914	Zorunlu askerlik-Kısa Dönem
6. Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu	16 Nisan 1915	Zorunlu askerlik-Kısa Dönem

2.1. Tensikât-ı Celile-i Askeriye Fermânı

6 Eylül 1843 tarihinde yayımlanan *Tensikât-ı Celile-i Askeriye Fermânı*'nda, mevcut muvazzaf ordunun sayıca yeterli bulunmadığı gerekçesiyle redif/ihtiyat ordusunun da muvazzaf sayılmak suretiyle birleştirildiği belirtilerek²⁷ asker alımında makul ve adil bir usule geçilmesinin önemi vurgulanmıştır. Bu düzenlemeyle muvazzaf askerlik

²⁴ Hakkı, *a.g.e.*, s.21.

²⁵ Hakkı *a.g.e.*, s.23-25.

²⁶ *Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1289, s.6; Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası yay., 4.bs., İstanbul, 2014, s.14,15.

²⁷ Bahse konu ferman "Esâs-ı Tensikât-ı Celile-i Askeriyyeye Dair Şerefsâdır Olan Hatt-ı Hümayun'un Sûret-i Münîfesidir" başlığıyla 28 Kasım 1870 tarihinde basılan *Düstûr-ı Askerî*'de yer almaktadır. (Bkz. *Düstûr-ı Askerî*, Mekteb-i Fünûn Harbiye-i Şahâne Matbaası, 18 Teşrinisânî 1286, s.3-6.

süresi beş yılla sınırlandırılarak bu fiilî hizmeti tamamlayıp terhis olanlara yedi yıl redif/ihtiyat sınıfında hizmet etmeleri hükmü getirilmiştir.²⁸ 1844 yılı Mart ayından itibaren uygulamaya geçirilen bu yeni düzenlemeye göre:²⁹ Osmanlı topraklarının coğrafi konumu, nüfus yoğunluğu ve ulaşım imkânları değerlendirilerek beş ordu bölgesine ayrılmıştır.³⁰ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından itibaren 1844 yılında uygulamaya geçirilen bahse konu düzenlemeye kadar asker alımında uygulanan yöntem eskisinden farklı değildi. İhtiyaç duyuldukça valiler padişah fermanına istinaden kendi bölgelerinde herhangi bir usule bağlı olmaksızın asker toplamaktaydı.³¹

2.2. 1846 Kur'a Kanunnamesi

Tensîkât-ı Cefile-i Askeriye Kânûnu'yla muvazzaf askerlik süresi beş yılla sınırlandırıldığından, beş yılını dolduranlar terhis olacak ve doğal olarak ordunun beşte biri değiştirilecekti. Ancak Osmanlıda o tarihe kadar nüfus sayımı yapılmadığından, planlandığı şekilde hemen kur'a usulüne geçilememiş, pek çok eksiklikleriyle birlikte aceleye getirilen ilk kur'a 1884 yılında çekilmişti. Kur'alar çekilirken usule ilişkin herhangi bir yasal mevzuat olmadığından pek çok haksızlıklara sebep olunmuştu. Mevzuat boşluğunun giderilmesi ve asker alımında makul ve adil bir usulün tesis edilmesi amacıyla 1846 senesinde Osmanlı Devleti'nin ilk kur'a kanunu hazırlanarak yürürlüğe sokuldu.³² Bu yasa hemen hemen hiçbir değişikliğe uğratılmadan 1870 yılına kadar yürürlükte kaldı.³³

Kanun'a göre askerlikten istisna edileneler; biri geçici, diğeri daimî olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. İstisna olanların bir kısmı da şarta bağlıydı, istisna nedeni ortadan kalktığında askere gitmek zorunluydu³⁴. Kanun'un 14 ve 15'inci maddelerine göre: İlmiye, kalemiye ve mülkiye hizmetinde bulunan kapıcıbaşılık, müderrislik, hâcegân-ı divân-ı hümâyun rütbelerine kadar olan kişiler ile her

²⁸ Ed. Engelhardt, *a.g.e.*, s.69.

²⁹ Çadircı, *a.g.e.*, s.132.

³⁰ Yunus Özger, *Osmanlı Ordusunda Emeklilik Sistemi ve Askerî Tekâüd Sandığı (1865-1923)*, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul, 2011, s.53.

³¹ Çadircı, *a.g.e.*, s.132.

³² Aydın, *a.g.e.*, s.11.

³³ Heinzelman, *a.g.e.*, s. 75.

³⁴ Aydın, *a.g.e.*, s.14.

rütbedeki memleket müftüleri, şeyhler, görevlerini fiilen yürüten camii imamları, hatipler, müezzinler ve kayyımlar askerlik çağında olsalar dahi kur'a çağrılmayacaklardı.³⁵ Ayrıca ilmiye sınıfına mensup olanların çocuklarıyla medrese öğrencileri, alınacakları imtihanda başarılı olmaları halinde askerlikten istisna edileceklerdi. Bunlar her kur'a yılında imtihan edilecek, 6 yıl boyunca imtihanda başarı gösterenler askerlik görevinden muaf olacaklardı.³⁶ Yukarıda nitelikleri sayılanlar dışında bedenlen ya da sağlık açısından askerlik için elverişli olmayanlarla diğer mücbir sebepler dolayısıyla askerlik yapması uygun görülmeyenler de kur'a dahil edilmeyecekti.³⁷

Kanuna göre, medrese talebeleri 20 yaşından 26 yaşına kadar her yıl kur'a imtihanına katılmak zorunda olup bu imtihanlarda başarılı olanlar bir sonraki yıla tehir edilecektir. Üst üste 6 yıl başarılı olan talebe kendini ilme adanmış kabul edilerek redif birliğine katılmaktan dahi muaf tutulacaktır.³⁸ Medrese talebelerinden 20-21 yaşlarında olanlar *İzhar*'dan, 22-23 yaşlarında olanlar *Kâfiye*'den, 24-25 yaşında olanlar da *Molla Câmi* ve *Fenârî*'den imtihan edilir; başarılı olanlar o yıl için askerlikten muaf tutulurlardı.³⁹ Öte yandan medrese talebelerinin askerlikten muafiyetine ilişkin işlemlerin ne suretle yapılacağına dair hususlara açıklık getirmek amacıyla Haziran 1864 tarihinde Kur'a Kanunnamesi'ne ek olmak üzere *Talebe-i Ulûm Hakkında Dâr-ı Şûra'yı Askerîde Kaleme Alınan Nizamnâme* hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur.⁴⁰ Bu nizamname, adına kur'a isabet eden talebeler hakkında yürütülecek işlemlere ilişkin açıklamaları içermektedir.⁴¹

2.3. 1870 Tarihli Kur'a Kanunnâme-i Hümâyunu:

Tensikât-ı Cedîde-i Askeriye'ye⁴² bağlı olarak 8 Mart 1870 tarihli *Kur'a Kanunnâme-i Hümâyunu* hazırlanmış; bu kanunnamede asker

³⁵ Aydın, *a.g.e.*, s.15.

³⁶ Aydın, *a.g.e.*, s.15. (Madde: 16,17)

³⁷ Aydın, *a.g.e.*, s.15. (Madde: 18-23)

³⁸ Aydın, *a.g.e.*, s.16, (Madde:27)

³⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 18, (Madde: 42)

⁴⁰ Ayten Can Tunalı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s.71.

⁴¹ Tunalı, *a.g.e.*, s.71-72.

⁴² 6 Eylül 1843 tarihli ferman "Tensikât-ı Cefile-i Askeriye" adıyla yayımlanmış olmasına rağmen, mezkûr fermana dayalı olarak çıkartılan "Kur'a Kanunnâme-i Hümâyunu"nun

alımına ve getirilen yeni sisteme ilişkin detaylı açıklamalara yer verilmiştir.⁴³ 1870 yılının Mart ayında yürürlüğe girmesi hükme bağlanan⁴⁴ bu nizamnâmeye göre Osmanlı tebaası bütün Müslüman ahali şahsen zorunlu askerlik göreviyle mükellef tutulmuştur⁴⁵. Getirilen yeni sisteme göre nizamnamede belirlenen sürelerde askerlik hizmetine alınmak; ya gönüllü ya da usulüne uygun çekilen kur'a ile gerçekleştirilecektir.⁴⁶ Yirmi ile yirmi beş yaş arası askerlik yaşı olarak belirlenmiş olup bu yaşlarda bulunanlardan askerlikten istisna ve muaf tutulanların dışında kalanlar kanunnamede belirlenmiş olan usule göre kur'aaya dâhil edilirler, kendisine kur'a isabet edenler askere gönderilirler.⁴⁷

Mezkûr Kanunnamenin ikinci bölümünde askerlik hizmetinden istisnası gerekli görülenlere ilişkin açıklamalara yer verilmiştir. Buna göre mevleviyet pâyesine erişmiş üst seviyedeki ilim adamları, mollalar, büyük kadılar; ilim adamları, hâkimler, sürekli olarak eğitim vermekle meşgul olan dersiâm hoca efendiler ve imtihan neticesinde İstanbul rûûsu almış olan müderrisler askerlik çağında bulunsalar dahi askerlik görevinden istisna tutulurlar. Bu meslekleri icra edenler dışında askerlik çağında bulunan büyük küçük tüm idari görevlerde bulunan memurlar ile diğer görevliler bizzat veya bedelli olarak askerlik hizmetinde bulunmaya mecburdurlar.⁴⁸

Yine padişahın hizmetinde bulunanlar ile *mûsîkâ-i hümayun* ve *saray hademeliği* kadrosunda bulunanlar da askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Ancak bu kişilerin muafiyeti bahse konu hizmetlerinin devam ettiği süreyle sınırlı tutulmuş olup, görevden ayrıldıklarında askerlik çağı dışına çıkmamış olmaları halinde adlarına kur'a isabet ettiğinde askere alınmaktadırlar.⁴⁹ Câmi ve mescitlerde imam ve

---

metin başlığında “celîle” yerine “cedide” yazılmak suretiyle “Tensikât-ı Cedîde-i Askeriye” adının yer aldığı görülmektedir. (Bkz. *Düstûr-ı Askerî*, s.3, 16)

⁴³ *Düstûr-ı Askerî*, s.16-53; *Kur'a Kanunâme-i Hümayunu*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 5 Zilhicce 1286, ba.

⁴⁴ *Düstûr-ı Askerî*, s.53.

⁴⁵ *Düstûr-ı Askerî*, s.16, (Birinci bent)

⁴⁶ *Düstûr-ı Askerî*, s.16, (Üçüncü bent)

⁴⁷ *Düstûr-ı Askerî*, s.17, 4, (Beşinci ve altıncı bent)

⁴⁸ *Düstûr-ı Askerî*, s.22,23, (On yedinci bent)

⁴⁹ *Düstûr-ı Askerî*, s. 23, (On sekizinci bent)

hatiplik görevlerini vekil tutmaksızın bizzat ifa edenler ile mamur tekkeleri olan ve hususi günlerde düzenli olarak zikir ve sema ile meşgul olan tarikat şeyhleri askerlik çağında bulunsalar dahi kur'adan istisna tutulmuşlardır.⁵⁰

Geceli gündüzlü medresede kalan talebeler kur'aya dahil olunurlar, ancak kur'a isabet ettiğinde yirmi ve yirmi bir yaşında olanlar (Arapça) *Sarf* ve *Nahiv* ile *Hat Sanatı*'ndan; yirmi iki ve yirmi üç yaşında olanlar *Nahiv*, *Mantık*, *Fenârî*⁵¹ ve *İmlâ*'dan; yirmi dört ve yirmi beş yaşında olanlar mantık ilminin *Tasavvurât* ve *Tasdikât* kısımlarından ve meramını ifade edecek kadar Arapça ya da Türkçe kompozisyon yazmaktan imtihan edilirler. Bu imtihanda başarılı olanlar o sene için askerden muaf olur; bir sonraki sene ise tekrar yukarıda izahı yapılan işlemlere tabi tutulurlar. Öte yandan gıyaben adına kur'a isabet eden medrese talebeleri kur'a isabet ettiği tarihten itibaren en geç dokuz ay içerisinde hangi yaşta iseler o yaşın imtihanına girmeye mecburdurlar. Belirlenen süreyi geçirenlerin imtihana girme taleplerinin dikkate alınmayacağı, ayrıca adına kur'a isabet ettikten sonra medreseye girmiş olanların da talebe listesine dâhil edilmeyeceği hükme bağlanmıştı.⁵²

Mekteb-i Tıbbiye'de eğitimini tamamlayarak doktorluk diploması alanlar ile adı geçen mektebe devam eden talebelerin adlarına kur'a isabet etmiş olsa bile askerlik hizmetinden istisna tutulurlardı.⁵³

Kanunname'nin kırk dokuzuncu bendi taşra medreselerindeki talebelerin kur'a işlemlerine ilişkin olup, uygulamanın nasıl yapılacağına dair açıklamaya yer verilmiştir. Adına kur'a isabet eden talebeye verilecek olan sıra numarasının yazılı olduğu pusulada; talebenin geceli-gündüzlü medresede eğitim gördüğü hususunun mahallince araştırılarak ispat edildiğine dair bilginin yer alması

⁵⁰ *Düstûr-ı Askerî*, s. 23, (On dokuzuncu ve yirminci bent)

⁵¹ Ebherî'nin (1200-1265) *Isaguci* adlı muhtasar eserine şerh olarak Şemseddin Muhammed b. Hamza Molla Fenari (1350-1431) tarafından yazılan mantıkla ilgili temel eser olan *El-Fevâidü'l-Fenârîyye*'dir. Bu eserin adı *el-Fevâidü'l-Fenârîyye fi-Şerhi'l-Risâleti'l-Esirîyye* olarak da geçer. (Bkz. Ahmet Kayacık, "İslam Mantık Geleneğinde Fenari'nin Yeri (Fenari Şerhi ve İçeriği Üzerine)", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 5. Sayı 2. (Güz 2010), s.107-112.

⁵² *Düstûr-ı Askerî*, s. 23,24, (Yirmi birinci bent)

⁵³ *Düstûr-ı Askerî*, s. 24, (Yirmi üçüncü bent)

gerektiğine dair açıklama bulunmaktaydı. Kur'âyı takip eden yirminci günde talebenin yaşına denk gelen düzeyde gerçekleştirilecek imtihanlarda "isbât-ı ehliyet-i ilmiye" edenler yani başarılı olanlar bir sonraki seneye tecil edilir, başarılı olamayanlar ise askerlik hizmetini yapmak üzere sevke tâbî tutulurlardı. İmtihan komisyonu ise imtihan yapılacak dersin mümeyyizi, mahallin en büyük mülkî amiri, redif birliğinin komutan ve subayları ile müftü ve ulemadan oluşturulacaktı.⁵⁴

Kanunnamenin 58'inci bendinde askerlik hizmetinden muaf tutulacak olan ve içlerinde medrese ve tıbbiye talebelerinin de bulunduğu özür grupları açıklanmıştır.⁵⁵

İstanbul medreselerindeki talebeler hakkında Bâb-ı Fetvâ'dan talep edilecek bilgiler kapsamında özellikle geceli gündüzlü medresede kalıp kalmadıkları, hangi tarihte medreseye kaydoldukları, askerlik çağına hangi yıl girdikleri ve diğer bazı hususlar tahkik edildikten sonra Dâr-ı Şûra'da⁵⁶ komisyon huzurunda imtihan icra edilecektir. İmtihan komisyonu Dâr-ı Şûra müftüsü ve üyelerden iki ya da üç kişi ile Bâb-ı Fetvâ'dan görevlendirilecek kişilerden oluşmaktadır. Önceden tayin edilmiş günlerde mezkûr kanunnamenin 21'inci maddesinde belirtildiği üzere talebenin yaşına uygun gerçekleştirilecek olan imtihanlarda "isbât-ı ehliyet-i ilmiye" edenler yani başarılı olanlar bir sonraki seneye tecil edilirler. Bu talebeler her sene yapılacak imtihanlarda başarılı olmak kaydıyla son imtihanları için redif/ihtiyat sınıfına nakledilmek üzere kendilerine bir ilmühaber verilir, son imtihana katılmayanlar ya da imtihan süresini geçirmiş olanlar ise askerlik hizmetine yazılırlar.⁵⁷

Kanunnamenin 61'inci maddesinde Dersaadet dışındaki taşra medreselerinde geceli gündüzlü kalmak kaydıyla eğitime devam eden talebeler için takip edilecek usul detaylı bir şekilde izah edilmiş, işlem

⁵⁴ *Düstûr-ı Askerî*, s. 39,40, (Kırk dokuzuncu bent)

⁵⁵ *Düstûr-ı Askerî*, s. 48,49.

⁵⁶ Tam adıyla *Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî*; Tüm askeri işleri görüşüp çözüme kavuşturmak ve ordu için yeni düzenlemeler yapmak amacıyla 7 Şubat 1837 kurulmuş olan Dâr-ı Şûra'yı Askerî aynı zamanda Dersaadet'te gerçekleştirilen kur'a imtihanlarını gerçekleştiren kuruldur. (Daha detaylı bilgi için: Cevat Aksu, *Dâr-ı Şûrâ'yı Askerî (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst., 2004.

⁵⁷ *Düstûr-ı Askerî*, s.44,45,46 (Elli sekizinci ve altmışıncı bent)

basamaklarının belirlenmesinde titiz bir yaklaşım sergilenmiştir. Ayrıca her üç ayda bir yapılacak yoklamalarla bilgilerin güncellenmesi ve medrese talebelerinin takibinin yapılması istenmiştir. Yapılacak yoklamalarda başarılı olamayan ya da imtihana girmeyen talebenin askerî birliklere gönderilmesi hükme bağlanmıştır.⁵⁸ Taşra medreselerinde okuyan talebeler için gerçekleştirilecek imtihanın usulüne ve komisyonun teşekkülüne ilişkin detaylı açıklamalar 61'inci ve 62'nci maddelerde tüm teferruatıyla izah edilmiş, bu maddelerde Dersaadet medreselerindeki talebeler için getirilen düzenlemelerin benzeri hükümlere yer verilmiştir.⁵⁹ Netice olarak Kur'a Kanunu'nun yürürlüğe girmesi üzerine "medresede okuyan talebeler imtihan olurlar ve kazananların askerlikleri şimdiki yüksek tahsil gençleri gibi tecil edilirdi ve bu imtihanlar her sene tekrarlanırdı."⁶⁰

2.4. 1886 Askeralma Kanunu

25 Kasım 1886 tarihli *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayun*'un yürürlüğe girmesiyle 8 Mart 1870 tarihli *Kurâ Kanunnâmesi* fesh edilmiş olup, yeni düzenlemenin 13 Mart 1887'den itibaren uygulamaya geçirilmesi hükme bağlanmıştır.⁶¹ Mezkûr kanunnamede, daha önceden olduğu gibi Dersaadet ve bilâd-ı selâse olarak isimlendirilmiş olan Eyüp, Galata ve Üsküdar ahalisi dışındaki tüm Müslüman ahalinin zorunlu askerlik ile mükellef oldukları belirtilmiştir. Askerlik çağına giren herkese kanunnamede belirtilmiş olan usule göre numara çektirilmekte, böylece her sene için lüzumu kadar ferdin askerlik görevine seçilmeleri sağlanmaktadır.⁶²

Kanunnamenin üçüncü faslı askerlik görevinden istisnayı gerektiren sebeplere ve özürlere ayrılmıştır. 8 Mart 1870 tarihli *Kur'a Kanunnâme-i Hümayunu*'yla askerden muaf olanlara ilave olarak 1886 tarihli *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin*

⁵⁸ *Düstûr-ı Askerî*, s.46,47, (Altmış birinci bent)

⁵⁹ *Düstûr-ı Askerî*, s.46,47, (Altmış ve altmış birinci birinci bent)

⁶⁰ Kâmil Kepecioğlu, "Medrese", *Bursa Kütüğü*, Bursa Büyük Şehir Belediyesi, haz. Hüseyin Algül vd. c.III, s.114. (Bursa Kütüğü'nün temel kaynağı Bursa Şer'iyye Sicilleri olup, Kâmil Kepecioğlu tarafından 1930-1945 yılları arasında Bursa Şer'iyye Sicilleri'ndeki belgelerin derleme yapılmak suretiyle hazırlanmıştır)

⁶¹ *Düstûr-ı Askerî*, s.51.

⁶² *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayundur*, Matbaa-ı Ceride-i Askeriyye, İstanbul, 1302, s.2-3.

Kanunnâme-i Hümayun'da da bazı meslek gruplarına muafiyet sağlanmıştır. Buna göre: Harem-i Şerif'de görevli hademeler ile Hz. Peygamber'in ve diğer peygamberlerin kabirlerinde türbedarlık görevinde bulunan hademelerden beratlı olanlar;⁶³ yirmi beş kişiden ibaret olan ve Askerlik Dairesi'nde özel defterde kayıtlı bulunan *Sâye Ocağı*⁶⁴ mensupları askerlik görevinden muaf tutulmuşlardır.⁶⁵

Kanunname'de, Tanzimat döneminde yaygın bir şekilde açılmaya başlanan batı tarzı mekteplerde okuyan talebelerin askerlik görevine ilişkin olarak pek çok düzenlemeye yer verilmiştir. Buna göre askerlik yaşına girmeden önce Mekteb-i Nüvvab'da eğitimini tamamlayarak şahadetname almış olanlar askerlik görevinden muaf tutulmuşlardır.⁶⁶ Öte yandan, bütün yüksek mektepler ile *Mekteb-i Fünûn-i Tıbbiye-i Mülkiye*, *Baytar Mekteb-i Mülkiyesi* ve *Hendese-i Mülkiye Mektebi*'nde eğitim gören taşralı talebelerden askerlik çağına girmiş olanların kendileri yahut vekilleri kur'a çekmeye mecbur olup, bunlardan *tertib-i evvel kur'ası*⁶⁷ çekmiş olanlar şahadetname alarak mektepten mezun olduklarında devlet hizmetinde ya da Maarif Nezareti'nin onayıyla çeşitli mekteplerde muallim olarak çalıştıkları müddetçe *tertib-i sâni*⁶⁸ olarak kalırlar.⁶⁹ *Mekteb-i Fünûn-i Tıbbiye-i Mülkiye*'de eğitimini tamamlayarak doktorluk, eczacılık ve cerrahlık diploması alanlar; şayet taşra ahalisinden iseler ihtiyaç duyulması halinde askerlik hizmetini

⁶³ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 10, (Madde:22)

⁶⁴ *Sâye (Saya) ocağı*: Osmanlı saray teşkilâtında Rumeli'den getirilip saray için ayrılan veya kurbanlık olarak seçilen koyunları besleyen ve devlet himâyesinde olduğu için bu ismi alan kuruluş. (Bkz. İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçerisinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük:Kubbealtı Lugatı*, Kubbealtı Yay., 3.bs., İstanbul, 2008, c.III, s.2727.

⁶⁵ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s.10, (Madde:23)

⁶⁶ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s.10, (Madde: 25)

⁶⁷ Tertib-i evvel: Adına kura isabet etmiş olanlardan ordunun ihtiyaç duyduğu sayı kadarına denk gelen asker adayları birinci tertip adıyla muvazzaf olarak askere alınırlar.

⁶⁸ Tertib-i sâni : Adına kura isabet edenlerden ordunun ihtiyaç duyduğu sayıdan fazla olanlar ikinci tertip olarak isimlendirilir; muvazzaflık süresini tamamlayarak ihtiyat birliğine geçen askerlerin yerine muvazzaf askerlik hizmetine alınırlar.

⁶⁹ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s.10, (Madde: 28)

yapmaya mecburdurlar, Baytar mektebi mezunları da aynı hükme tâbîdirler.⁷⁰

Kanunnamenin otuz dört ve otuz beşinci maddeleri medrese talebelerinin askerlik kur'asına ve takip edilecek usule ilişkin olup daha önce yayımlanmış olan *Kur'a Kanunnamesindeki hükümlerin tekrarı mahiyetindedir.*⁷¹ Otuz altıncı maddede ise medrese talebelerinin askerlik kur'ası işlemlerine ilişkin şu açıklama yer almaktadır: *"Talebe-i ulûmun altı sene imtihana davet ve kabul olunmaları kendilerinin mutlaka medrese-nişîn bulunmalarıyla meşruttur. Medreseyi terk etmiş olanlar imtihana kabul olunmayup hizmet-i fi'liyye-i askeriyyeye alınırlar ve bunların mea-ihiyât müddet-i nizâmiyeleri silk-i asâkir-i nizâmiye-i şahâneye alındıkları tarihten müteber olur.*⁷² Ayrıca medrese talebelerinden altıncı sene yani son kur'a imtihanlarını verip redif askerliği görevine geçirilenler, mensup oldukları redif taburları silahaltına alınmış olsa bile medrese eğitimine geceli-gündüzlü devam ediyorlarsa silahaltına alınmaktan istisna tutulacaklardı.⁷³

Kanunnamenin yetmiş altıncı maddesinde medreselerde geceli-gündüzlü eğitim gören talebelerin kur'a imtihanlarını yapacak olan komisyonun teşekkülüne ilişkin olup, komisyonun oluşumunda takip edilecek usul ve esaslar detaylı bir şekilde açıklanmıştır⁷⁴. Doksan birinci maddede ise kendisine kur'a isabet edenler hakkında yapılacak işlem basamaklarına ilişkin izahlara yer verilmiş olup özellikle geceli-gündüzlü olmak kaydıyla medresede eğitim gördüğü tespit ve tahkik edilen talebelerin yirmi gün içerisinde askere sevke edilenler için belirlenmiş olan toplanma mahalline giderek imtihana girmelerinin gerektiği belirtilmektedir. Yirminci gün meşru mazereti olmaksızın birliğine gitmeyen talebeler sonraki günlerde gelip imtihana girme

---

⁷⁰ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 11, (Madde: 29)

⁷¹ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s.13, (Madde:34, 35)

⁷² *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 13, (Madde:36)

⁷³ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 13, (Madde: 37)

⁷⁴ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 28,29, (Madde: 76)

isteğinde bulunsalar dahi bu istekleri dikkate alınmayıp haklarında firar hükmü uygulanmaktadır.⁷⁵

8 Mart 1870 tarihli *Kur'a Kanunnâme-i Hümâyunu*'nda medrese talebelerine uygulanacak olan imtihanın usul ve esâsına ilişkin açıklamaların aynısına 25 Kasım 1886 tarihli *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme-i Hümâyun*'da da yer verilmiştir. Bu imtihanlarda başarılı olanlar, bir sonraki senede imtihan edilmek üzere izinli sayılırlar. Başarılı olanların eğitimlerine devam etmeleri için ellerinde bulunan cüzdanlara gerekli açıklamalar yazılarak imtihan komisyonunca mühürlenir. Başarısız olanlar ise askerlik görevine kayıt edilmek üzere imtihana girmiş oldukları askeri birlikte bulunan ve günümüz askeri terminolojisiyle astsubay yetiştiren birim olan *Küçük Zâbitân*⁷⁶ birliğine teslim edilirler.⁷⁷

Kanunname, kur'a imtihanlarına ilişkin iş ve işlemlerin tüm aşamalarında sıkı bir kontrol ve takibatın yapılmasına dair detaylı açıklamaların yer aldığı müşahede edilmektedir.⁷⁸

2.5. 12 Mayıs 1914 Tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı

12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı*'na göre askerlik görevi tam süreli, kısa süreli ya da bedelli olmak üzere üç şekilde ifa edilmektedir. Kısa dönem askerlik olarak ifade edilen '*hizmet-i maksûre'nin* süresi bir yıl olup son muayene vaktinde Maarif Nezâreti tarafından onaylanmış olan tüm mekteplerde muallimlik görevini daimî olarak yürütenler, bu mekteplere devam eden öğrenciler veya mezun olanlar, mekâtib-i sultaniye ve yedi senelik idadiden mezun olanlar ya da bu mekteplerin son iki senesine devam

⁷⁵ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 37,38, (Madde: 91)

⁷⁶ Günümüz askerî rütbeler içerisinde astsubay rütbesine tekâbül etmektedir. (Bkz. *Osmanlı Askeri Teşkilât ve Kıyafetleri (1876-1908)*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yay. İstanbul, 1986, s.16.

⁷⁷ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 40, (Madde: 93); "Tarihçe", <http://www.kkk.tsk.tr/Okullar/KKAMYO/hakkinda/tarihce.html>, (Erişim:13.04.2018)

⁷⁸ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s.41-49, (Madde:93,102, 103,104,105,108)

eden öğrenciler ile talebe-i ulûmdan olup dördüncü sene imtihanında başarılı olanlar kısa dönem askerlik görevinden yararlanırlar.⁷⁹ Bu maddeye göre diğer mektep talebeleriyle birlikte medrese talebelerine herhangi bir muafiyet tanınmamış olup kısa dönem askerlik görevi mecburiyeti getirilmiştir. Böylece mezkûr kânunla getirilen yeni düzenlemeye göre kur'a usulünün ve imtihanlarının da uygulamadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır.

2.6. 16 Nisan 1915 Tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu

12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı*'nın 42'nci maddesinde yer alan kısa dönem askerlik görevine ilişkin hükümler 16 Nisan 1915 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu*'nda aynı madde numarası altında muhafaza edilmiştir.⁸⁰ Buna göre medreseye devam eden talebeler ile mezun olmuş olanların askerlik görevinden muafiyeti söz konusu olmayıp diğer mekteplerin talebeleri ya da mezunları için geçerli olan hükümler cari kılınmış ve kısa dönem askerlik görevlerini yerine getirme mecburiyeti devam ettirilmiştir. Mezkûr maddede açıklandığı üzere medresenin dördüncü senesini başarıyla tamamlayanlar hizmet-i maksûre yani bir yıllık kısa dönem askerlik hizmetiyle yükümlü tutulur; başarısız olanlar ise tam süreli askerlik görevini yerine getirmek üzere askere sevk edilirler.

3. Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muafiyeti

Osmanlı Devlet Salnameleri incelendiğinde, 1873 senesinde, "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse medreselerinde bulunan talebelerin askerlik muâmelelerini yürütmek üzere"⁸¹ Meşihat makamı bünyesinde *Meclis-i İmtihan-ı Kur'a* adıyla bir heyet teşekkül ettirilmiş⁸², bu heyet aynı isim altında 1911 senesine kadar medrese talebelerinin sadece askerlik muamelesine ilişkin işlerini yürüten bir kurul olarak işlev görmüştür.⁸³

⁷⁹ *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı*, Matbaa-ı Âmire, s.15-16.(Madde:42)

⁸⁰ *Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu*, Nefâset Matbaası, İstanbul,1332, s.12-13. (Madde:42)

⁸¹ İlhami Yurdakul, "Şeyhülislamlik Merkezi Olarak İstanbul", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, 14-17 Aralık 2010*, İstanbul, 2011, s.227.

⁸² *Salnâme-1290*, (28. defa), Matbuât-ı Maarif, İstanbul, ty., s.74.

⁸³ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye-1326*, (65.defa), Selanik Matbaası, by., ty., s.111; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye-1327*, (66.defa), Selanik Matbaası, Dersââdet, 1327, s.120-128.

Bu meclisin, medrese talebelerinin kur'a imtihanlarının sağlıklı yürütülmesi ve takibinin sağlanması amacıyla kurulduğu anlaşılmaktadır. Medrese talebelerinin sadece askerlik işlemlerini yürütmek ve takip etmekle görevli bir meclisin oluşturulmuş olması bu konuya gösterilen hassasiyetin göstergesi sayılmalıdır.⁸⁴ Gerek 25 Kasım 1886 tarihli *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kânunnâme-i Hümayunu*, gerekse adı geçen kanunnameyle feshedilmiş olan 8 Mart 1870 tarihli *Kur'a Kânunnâmesi* incelenecek olursa, medrese talebelerinin askerlik hizmetine ilişkin açıklamaların detaylı bir şekilde kanunnamelerde yer aldığı görülecektir.

Her iki kanunnameye göre medreselerde yatılı eğitim gören talebelere askerlik çağına girmiş olanlar, komisyon marifetiyle yapılacak olan kur'a imtihanlarına girerek başarılı olmaları halinde o yıl için askerlik görevinden muaf tutulmaktadırlar. Aynı uygulama altı yıl boyunca her yıl tekrar edilmek suretiyle tamamlandığı takdirde, talebenin redif/ihtiyat birliğine kaydı yapılmaktadır. Öte yandan *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kânunnâme-i Hümayunu*'nun yayımlandığı dönemde yoğun bir şekilde açılmış olan her çeşit *Mekteb-i Âli* ile *Mekteb-i Fünûn-i Tıbbiye-i Mülkiye*, *Baytar Mekteb-i Mülkiyesi* ve *Hendese-i Mülkiye Mekteb-i*nde eğitim gören taşralı talebelere askerlik çağına girmiş olanlar da kur'a çekmeye mecbur olup, bunlardan tertib-i evvel kur'ası çekmiş olanlar şahadetname alarak mektepten mezun olduklarında devlet hizmetinde ya da Maarif Nezareti'nin onayıyla çeşitli mekteplerde muallim olarak çalıştıkları müddetçe tertip-i sâni olarak kalmaktadırlar.⁸⁵

Bu durumda medresede okuyan talebeler her yıl okudukları derslerden ve ayrıca kur'a komisyonu tarafından yapılacak olan imtihanlarda başarılı olmaları kaydıyla sadece o yıl için askerlik görevinden muaf tutulmakta, aksi takdirde askerlik görevine sevk edilmektedirler. Yukarıda adı geçen yüksek mekteplerde okuyan taşralı

⁸⁴ Meclis-i İmtihan-ı Kur'a'nın oluşumu ve faaliyetlerine ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nın (Bâb-ı Meşihat) Yenileşme Süreci (1826-1878)*, Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih ABD, Yakaçağ Tarihi Bilim Dalı, (Doktora Tezi), İstanbul, 2004, s.161-166.

⁸⁵ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kânunnâme*, s.10, (Madde: 28)

talebeler ise eğitimleri süresince herhangi bir imtihana tâbi tutulmaksızın mezun oluncaya kadar askerlik görevinden muaf tutulmaktadırlar. Mezun olduklarında ise devlet hizmetinde görevlendirilmeleri halinde tertip-i sâni olarak isimlendirilen yedek birlik görevine yazılırlar ancak fiilen askerlik görevi icra etmezler. Dolayısıyla adı geçen yüksek mekteplere devam eden talebelerin, askerlik hizmeti konusunda medrese talebelerine göre daha avantajlı konumda oldukları açıkça görülmektedir. Diğer bir ifadeyle asker alımına ilişkin yasal düzenlemeler dikkate alındığında, medrese talebeleri askerlik hizmetine alınma konusunda yüksek mektep talebelerine tanınan ayrıcalığa sahip değildirler. Kur'a imtihanlarına girmek zorunda olan medrese talebelerinin aksine, yüksek mektep talebeleri kur'a imtihanlarına tâbi tutulmaksızın mezun olana kadar askerlik hizmetinden muaf tutulmaktadırlar. Bu farklı uygulama, her ne kadar niyet başka olsa da II. Abdülhamid tarafından yayımlanan bir irade-i seniyye/genelge ile giderilmiş, günümüze kadar devam eden tartışmaların da başlangıcı olmuştur.

Medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muafiyetine ilişkin bu iradenin arka planında yatan sebepler tartışmalı olduğu kadar dikkat çekicidir. Seraskerlik makamının 26 Eylül 1892 tarihli bir yazısında, Padişah II. Abdülhamid'in 19 Eylül 1892 tarihli irade-i seniyyesine atfen askerlik çağında bulunan tüm medrese talebelerinin kur'a imtihanından muaf tutulduğu hatırlatılarak, henüz sevk edilmemiş olanların sevklerinden vazgeçilmesi, sevk edilerek askerlik hizmetine gönderilenlerin ise kayıtlarının silinerek memleketlerine gönderilmesi emredilmiştir. Bu muafiyetin gerekçesine dair herhangi bir açıklamaya bahse konu yazıda rastlanılmamaktadır.⁸⁶ Söz konusu iradenin yayımlandığı tarihte Kırımîzâde Mehmed Neşet Efendi tarafından hazırlanan ve padişaha sunulan bir jurnalden anlaşıldığına göre, İstanbul'da askerlik çağında bulunan iki bine yakın medrese talebesinin, bir seneliğine kur'a imtihanlarından muaf tutulmaları nedeniyle hızlı bir şekilde memleketlerine gönderilmeleri sağlanmış,

---

⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Yıldız, Mütenevvi Mârûzat (Y.MTV)*, Dosya no: 68, Gömlek no:17/1.

ahalinin bir kısmı bu durumu İstanbul'daki kolera salgınına, bir kısmı ise gizli bazı sebeplere dayandırmışlardır.⁸⁷

II. Abdülhamid döneminde medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulması tamamen siyasi gerekçelere dayanmaktaydı. Uygulamanın arka planında ilmiyeye ayrıcalık sağlanması düşüncesi yatmıyordu. Nitekim Kırımîzâde, mezkûr jurnalinden iki yıl önce kaleme almış olduğu 6 Kasım 1890 tarihli bir başka jurnalinde, bahse konu uygulamanın arka planında yatan sebepleri ortaya koymaktadır. Jurnalde, askerlikten muaf tutulmadan önce İstanbul medreselerindeki talebe sayısının beş-altı bini geçmediği, bilahare uygulamaya geçirilen asker alımına ilişkin düzenlemeler nedeniyle askerlik görevinden kurtulmak için görünüşte ilim tahsil ediyormuş gibi İstanbul'a gelerek medreselere kaydolun talebe sayısının ise on iki bin sınırına dayandığı vurgulanmakta, hatta içinde bulunulan yılda altı yüz kadar talebenin daha ilave olduğu hatırlatılmaktadır. Kırımîzâde'ye göre askerlik vazifesinden sıyrılmak amacıyla Dersaâdet'e gelen talebelerin önü alınmadığı takdirde birkaç seneye kadar mevcut talebe miktarı bir kat daha artacak ve medreselerin kapasiteleri yeterli olmayacaktır. Bu nedenle acilen etkili bir tedbirin alınması gerekmektedir. Çünkü medrese talebeleri için uygulanan kur'a imtihanlarına iltimas ve kayırma gibi usulsüzlükler karışmış, böylece "*okuyup yazmayı bilmeyen birtakım asker kaçkınları*" dahi, askerlikten muaf belgesi elde etmişlerdi. Bu kimselerin 4-5 sene süren imtihan dönemlerinde *Nahiv* ve *Mantık* dersine çalışarak imtihanı geçtikten sonra medreseyi ve ilmiye kıyafetini terk ederek memleketine döndükleri belirtilmektedir.⁸⁸

Kırımîzâde'nin bu açıklamasında bazı çelişkiler ve abartılar dikkat çekmektedir. Her ne kadar askerlikten muaf olabilmek için pek çok sahtekârlıkların yapılması mümkün olsa da "*okuyup yazmayı bilmeyen birtakım asker kaçkınları*"nın imtihan komisyonu önüne çıkmaya cesaret etmeleri manidar bulunmaktadır. Kaldı ki 1846, 1870 ve 1886 senelerinde yayımlanarak yürürlüğe giren kur'a ve asker alma

⁸⁷ Kırımîzâde Mehmet Neş'et Efendi, *Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları(1891-1893)*, haz. Raşit Gündoğdu vd., Çamlıca Yay., İstanbul, 2008, s. 182.

⁸⁸ BOA, *Yıldız, Meşihat Dairesi Mârûzâtı (Y.PRK.MŞ)*, Dosya no: 3, Gömlek no: 6/1,2.

kânunlarında yer alan kur'a imtihan komisyonlarının oluşumuna ve imtihanlarının yapılmasına ilişkin açık hükümlerin uygulanması halinde sahtekârlıkların gerçekleşmesine kapı aralanma ihtimâli de ortadan kalkabilecektir. Kur'a imtihanları Kırımîzâde'nin jurnalinde belirttiği üzere talebelerin ikamet ettiği medresenin müderrisleri ya da eğitim gördükleri medresedeki hocalarının üstatları tarafından yapılmamaktadır. Aksine bu imtihanlar, İstanbul medreselerindeki talebeler hakkında Bâb-ı Fetvâ'dan talep edilen bilgiler kapsamında; bu talebelerin özellikle geceli gündüzlü medresede kalıp kalmadıkları, hangi tarihte medreseye kaydoldukları, askerlik çağına hangi yıl girdikleri ve diğer bazı hususlar tahkik edildikten sonra Dâr-ı Şûrâ'da komisyon huzurunda gerçekleştirilmektedir. İmtihan komisyonu ise Dâr-ı Şûrâ müftüsü ve üyelerden iki ya da üç kişi ile Bâb-ı Fetvâ'dan görevlendirilecek kişilerden oluşmaktadır.⁸⁹ Dolayısıyla "okuyup yazmayı bilmeyen birtakım asker kaçkınları"nın en az dört ya da daha fazla sayıda üyeden oluşan komisyonun huzuruna hangi cesaretle çıktıkları ya da komisyon üyelerinin bu gibi sahtekârlara arka çıkmaya nasıl cesaret edebildikleri izaha muhtaç bir husustur.

Öte yandan Kırımîzâde'nin bahse konu jurnalleri etkisini göstermiş⁹⁰ ve taşradan İstanbul'a gelerek medreselere kayıt olan talebe sayısındaki artışı önlemek amacıyla 19 Eylül 1892 tarihli irade yayımlanmıştır. Bu iradeyle sadece 1892 senesine mahsus olmak üzere kur'a imtihanları iptal edilmiş ve medrese talebelerinin memleketlerine dönmeleri sağlanmıştır. Ancak bir sonraki yıldan itibaren yayımlanmış olan iradelerle bu geçici muafiyetin tam 16 yıl uzatılması cihetine gidildiğinden kur'a imtihanları yapılmamış,⁹¹ böylece kur'a imtihanlarına girmeksizin bir medreseye kayıtlı olmak tek başına askerlikten muaf olmaya yeter hâle gelmiştir. Bu durumun çeşitli

⁸⁹ *Düstûr-ı Askerî*, s.16-53; *Kur'a Kânunâme-i Hümâyunu*, s. 44,45,46 (58'inci ve 60'ncü bentler)

⁹⁰ Kur'a imtihanlarının ertelenmesinden iki yıl önce Kırımîzâde tarafından Padişaha sunulan 25 Teşrinievvel 1306/6 Kasım 1890 tarihli jurnalın bu erteleme uygulamasında ve medrese talebelerinin İstanbul'dan memleketlerine gönderilmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. BOA, Y.PRK.MŞ, Dosya no: 3, Gömlek no: 6/1-6)

⁹¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, Devre I, Cilt II, İnikâd 39, 25 Şubat 1324/10 Mart 1909, s. 208; BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 3446/258441; *Beyânü'l-Hak*, Birinci Sene, Yirmi Üçüncü Sayı, s.542.

istismlara yol açması mümkündür. Ancak uygulamanın geçici olduğu yönünde oluşan intiba nedeniyle kur'a imtihanlarının yeniden başlatılmasına ilişkin talebin bizzat ikinci ve dördüncü ordu komutanlıkları tarafından Seraskerlik makamına iletilerek ne suretle hareket edileceği yönünde yazıların kaleme alındığı görülmektedir.⁹² Netice itibarıyla 1892 senesinden itibaren medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulması ve devam eden yıllarda her defasında bu muafiyetin uzatılması yeni bir fiilî durumun oluşmasına yol açmış, 25 Kasım 1886 tarihli kanunnamenin âmir hükmü olan kur'a imtihanlarının icrası II. Meşrutiyet'in ilanına kadar gerçekleştirilememiştir.

Kur'a imtihanlarının ertelenmesine ilişkin 19 Eylül 1892 tarihli iradenin yayımlanmasından iki gün sonra İstanbul Şehremaneti'ne ve Çatalca Mutasarrıflığına yazılan bir yazıda askerlik çağındaki medrese talebelerinin kur'a imtihanlarının daha önceden olduğu gibi kaza merkezlerinde yapılacağından, bu talebelerin imtihan için Dersâdet'e gelmelerine gerek olmadığı belirtilerek tüm liva ve vilâyet merkezlerine gerekli tebligatın yapılması emredilmiştir.⁹³ Bu yazıdan anlaşıldığına göre taşra medreselerinde kayıtlı talebelerin kur'a imtihanları için İstanbul'a gelmelerinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Talebenin önceki nizamnâmede belirtildiği üzere kendi mahallerindeki imtihan merkezlerine gitmek yerine İstanbul'a gelmeleri dikkat çekicidir. Buna gerekçe olarak "taşrada gerçekleştirilen kur'a imtihanlarında adaletin sağlanmadığı" iddiası ileri sürülerek medrese talebelerinin adaletli imtihan yapıldığını düşündükleri İstanbul'a geldikleri belirtilmektedir.⁹⁴ Bu durum, iltimas ve kayırma gibi usulsüzlükler kapsamında Kırımîzâde'nin jurnalinde dile getirmiş olduğu, "kur'a imtihanlarının talebelerin ikamet ettiği medresenin müderrisleri ya da eğitim gördükleri medresedeki hocalarının üstatları tarafından yapılmaktadır" şeklindeki açıklamayla çelişmektedir. Şayet "okuyup yazmayı bilmeyen birtakım asker kaçkınları" askerlikten muaf olmayı amaçlıyorsa manipüle edilmeye en uygun imtihan yerinin kendi yerleşim birimleri olduğu açıktır. Taşradan gelerek Dersâdet'teki imtihan komisyonu

⁹² BOA, Y.MTV, Dosya No:97, Gömlek no:41.

⁹³ BOA, Dahiliye, Mektubi Kalemi (DH.MKT), Dosya No:2004, Gömlek no:1.

⁹⁴ MMZC, Devre I, Cilt II, İnikâd 39, 25 Şubat 1324/10 Mart 1909, s. 209.

huzuruna çıkmak ya da bu komisyon nezdinde iltimas veya ayrıcalık görme ümidi taşımak, "okuyup yazma bilmeyen" kimseler için fazlasıyla cesaret isteyen bir teşebbüs ve makul görülmeyecek bir durum olarak dikkat çekmektedir.

Diğer taraftan Ahmet Mithat Efendi'nin *Üss-i İnkılâp* isimli eserinde 93 Harbine denk gelen (1877-1878) yıllarda medrese talebelerinin pek çoğunun gönüllü olarak savaşa gitmiş olmaları nedeniyle medrese eğitimi için planlanmış olan islahatın ileri bir tarihe ertelendiği belirtilmektedir.⁹⁵ Bu tespitin medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulduğu 1892 yılı öncesine ilişkin olması önemlidir. İlim tahsilinden başka hiçbir gayesi olmayan gerçek medrese talebelerinin büyük bir kısmının 93 Harbi'nin başlaması üzerine gönüllü olarak savaşa katılmış olmaları askerlik konusunda medreselere ve medrese talebelerine yöneltilmiş olan ithamların gerçeği yansıtmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim benzeri bir durum Birinci Balkan Harbi'nde de (8 Ekim 1912-30 Mayıs 1913) yaşanmıştır. Harbin başlamasıyla birlikte mekteplerle birlikte medreselerin de tatil edilmesi üzerine bir kısım medrese talebelerinin gönüllü olarak askere yazılmış oldukları gazete haberlerine yansımıştır.⁹⁶

1892 senesinde medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmaları üzerine, eğitim görme niyeti taşımayan bazı kimselerin medreselere kayıt yaptırmak suretiyle medreseyi istismar etmeleri medreseden kaynaklı bir kusur olmayıp, uygulayıcıların gerekli tedbirleri almamalarından kaynaklanan bir durum olarak görülmelidir. 1892 yılından yaklaşık on dört yıl önce büyük çoğunluğu 93 Harbi'ne gönüllü katılan medrese talebelerinin 1892 senesinde kur'a imtihanlarından muaf tutulmaları üzerine askerlik görevinden kaçmalarının söz konusu edilemeyeceği açıktır. Bahse konu muafiyeti fırsat bilip medreseye kaydolmak suretiyle askerlik görevinden kurtulmayı amaçlayan istismarcıların mevcudiyeti de inkâr edilemez. Ancak eğitim görme niyeti olmayan bazı kimselerin kaydolduktan sonra medreseye bir daha uğramamalarının yol açtığı istismarın sorumluluğu, şayet varsa bu duruma göz yuman yönetici ya da müderrislerde

⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp-2: II.Abdülhamid Han'ın Cülusundan Birinci Seneye Kadar*, Haz. Tahir Galip Seratlı, Selis Kitaplar yay., İstanbul, 2004, s.42.

⁹⁶ "Medreseler", *Tanin*, 26 Zilkâde 1330/24 Teşrinisânî 1328 (6 Kasım 1912), s.3.

aranmalıdır. Asker kaçını istismarcıların medreseyi paravan olarak kullanmalarının sorumluluğunu medreseye ve mensuplarına yüklemenin isabetli bir yaklaşım olmayacağı açıktır.

Nitekim dönemin ulemasının yayın organı olarak nitelenen *Beyânü'l-Hak*'ta da istibdat devrinde medrese eğitime indirilen en önemli darbenin 16 yıl boyunca kur'a imtihanlarının icra edilmemesi olarak gösterilmekte, imtihanların eğitim-öğretim için hayati öneme haiz olduğu vurgulanmaktadır.⁹⁷ Yine bu dönemde medreselerin asker firarilerine ve tembelle sığınak, hiçbir faydası olmadan ömür tüketenlere ise barınak olduğu belirtilmek suretiyle medreselerin düşürüldüğü konum kesin bir dille eleştirilmekte, bunun sebebi olarak da on altı yıldır yapılamayan kur'a imtihanları gösterilmektedir.⁹⁸ Derginin başyazarı Mustafa Sabri Efendi, *Talebe-i Ulûma* başlıklı makalesinde bu konuya detaylı bir şekilde değinmekte ve buna sebep olanları sert bir dille eleştirmektedir. Medrese talebelerine hitaben kaleme alınan yazıda özetle: "... gerçek medrese talebeleri ile asalakları ayırt edemeyenlerin, bu beceriksizliklerinin meydana getirdiği husumetle tüm medrese talebelerine asker kaçığı nazarıyla baktıkları..." belirtilerek, bu durumdan kur'a imtihanı sürecini yönetemeyen idarecileri yani II. Abdülhamid dönemini sorumlu tutmaktadır.⁹⁹

Ancak "Başta güvenlik endişesiyle hareket eden Abdülhamid, iktidarını güvenceye almak için medrese öğrencilerini İstanbul'dan sürmeye karar vermiş, daha sonra tepkiyi dindirmek amacıyla kur'a imtihanları bir yıl için iptal edilmiş olsa da, bu iptalin her sene yenilenmesi rejimin medrese öğrencilerine yönelik politikasının 1892'den sonra bu gruba ödün vererek desteklerini kazanmak yönünde yeniden şekillendiğini göstermektedir."¹⁰⁰Nitekim Osmanlı'da II. Mahmud'a gelinceye kadar padişah değiştiren en etkili kuvvetler Yeniçeri Ocağı ile *ulema sınıfı* olmuş, bu değişimlerde Yeniçeri Ocağı

⁹⁷ "Talebe-i Ulûmun Kur'a İmtihanları", *Beyânü'l-Hâk*, S.9, s.197.

⁹⁸ Müntesibîn-i İlimiyeden biri, "İslâh-ı Medâris", *Beyânü'l-Hâk*, (27 Zilkâde 1326- 8 Kânûnuevvel 1324), S.12, s.251.

⁹⁹ Mustafa Sabri "Talebe-i Ulûma", *Beyânü'l-Hak*, (23 Cemaziyelevvel 1327/29 Haziran 1325), S.33, s.764.

¹⁰⁰ Güldüren, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi", s.71.

maddi kuvveti, ulema sınıfı da manevi kuvveti teşkil etmiştir. II. Mahmud Yeniçeri Ocağını kaldırarak maddi kuvveti bertaraf etmiş, Batı tarzı mektepleri açarak yaygınlaşmasını sağlamak suretiyle de manevi kuvvetin etkisini azaltmayı amaçlamıştır.¹⁰¹ Yine Kırım Muharebesi'nin çıkışı sırasında, barışı engellemek amacıyla medrese talebeleri arasında bir gruplaşmanın oluşması, 1859 senesinde *Kuleli Vakası* diye anılan olayda medrese mensuplarının yer alması, ayrıca Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdülaziz'i tahtından indirmek üzere planladıkları ayaklanmaya, bozgunculuğa yatkın medrese talebelerinin çoğunu kışkırtmak suretiyle dâhil etmeleri ve böylece 10 Mayıs 1876 Çarşamba günü önce Fatih medreselerinde sonra Beyazıt ve Süleymaniye medreselerindeki talebelerin derslerini bırakarak mitingler yapmaları, medrese ve medrese talebelerinin iktidara karşı potansiyel tehlike taşıdığı fikrini beslemiştir. Nitekim Cuma gününe kadar üç gün boyunca devam eden mitingler ve nümayişler esnasında medrese talebelerinin etkin rol oynadıkları ve isyancı topluluğun isteklerinin yerine getirildiği müşahade edilmiştir.¹⁰² Kaldı ki medrese talebelerinin karışıklık çıkardığı yerlerin özellikle kalabalık öğrenci topluluklarının barındığı medrese ve imaretleri yoğun şehirler olması ve bu gibi yerlerde insanların birbirini tanıma ihtimallerinin daha düşük olması nedeniyle karışıklık ortamından istifade etmek isteyen fırsatçıların gurbette eğitim gören talebeleri isyana tahrik etmeleri daha kolay olmaktadır.¹⁰³

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, II. Abdülhamid'in medrese talebelerini kur'a imtihanlarından ve dolayısıyla askerlik hizmetinden muaf tutmasındaki asıl amacının, medrese talebelerinin İstanbul'a gelmelerini ve burada kalarak yığılmalarını önlemek, böylece muhtemel nümayiş ve isyan hareketlerine zemin teşkil edecek oluşumlara fırsat vermemek olduğu anlaşılmaktadır. Bu uygulamayı saltanatı güvenceye alarak olası iç tehdit ve tehlikelere karşı devleti koruma refleksi şeklinde değerlendirmek de mümkündür. Bahse konu

¹⁰¹ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, 7.bs., c.VII, s.110.

¹⁰² Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat:Tarihî Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983, s.92-96.

¹⁰³ Hüseyin Atay, "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, (Ankara, 1981), c.XXIV, S.1, s.23.

amaca yönelik olmak üzere kur'a imtihanlarının 16 yıl boyunca ertelenmesini fırsat bilen istismarcıların askerlik görevinden kurtulmak düşüncesiyle, ilim öğrenme amacı gütmeksizin sadece medreseye kaydoldukları hususu en fazla ileri sürülen iddialardandır. Ancak devleti yöneten iradenin güvenlik gerekçesiyle hayata geçirmiş olduğu bu uygulamayı istismar edenler ile istismarcılara göz yumanları görmezden gelerek medreselerin kurumsal olarak hedef alınmasını ve karalanmasını isabetli bir yaklaşım olarak değerlendirmek mümkün görülmemektedir.

Diğer taraftan kur'a imtihanlarının ertelenmesine ilişkin irade-i seniyye medrese talebeleriyle diğer yüksek mektep talebelerini askerlik hizmetine alınma şartları açısından eşitlemiş, medrese talebelerine de kur'a imtihanına girmeksizin mezun oluncaya kadar diğer yüksek mektep talebeleri gibi askerlikten muaf olma hakkı tanımıştır. Diğer bir ifadeyle bahse konu iradeyle, medrese talebelerine diğer mekteplerde okuyan talebelere göre herhangi bir ayrıcalık tanınmamıştır.

Netice itibarıyla medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin tartışmalar II. Abdülhamid'in medrese talebelerini kur'a imtihanından muaf tutan 19 Eylül 1892 tarihli iradesiyle/genelgesiyle başlamış ve II. Meşrutiyetin ilanına kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise bahse konu irade hükümsüz kaldığı için yasal mevzuatta yer alan hükümler uygulamaya geçirilerek kur'a imtihanlarının uygulanmasına devam edilmiştir. Ancak 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı* ile kur'a usulü tamamen kaldırıldığından medrese talebelerinin askerlik görevinden muafiyeti, anılan tarih itibarıyla söz konusu olamamıştır. Buna rağmen medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin tartışmalar yoğun bir şekilde devam ederek Cumhuriyet Dönemi'ne de intikal etmiş ve medreselerin kapatılmasında da en etkili ve birincil gerekçelerden biri olmuştur.

4. Kur'a İmtihanlarının Kaldırılması

Medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muafiyeti hem asker kaynağını daraltıyor hem de medreseleri tartışmaların odağına yerleştiriyordu. Bu durumdan başta askeriye ve ilmiye mensupları olmak üzere pek çok kesim rahatsızlık duyuyordu. Medrese

öğrencilerinin tekrar sınava alınması ve sınavı geçemeyenlerin askere alınması ordunun mevcudunu artırmanın yollarından biriydi.¹⁰⁴ Bu sınavlar aynı zamanda medrese eğitiminin niteliğini ve kalitesini artıracak önemli bir etken olması nedeniyle de devrin ulemasının yayın organı olan *Beyânü'l-Hâk* tarafından da talep edilmekteydi¹⁰⁵. Öte yandan uzun süreden beri medreselerin ıslahı konusundaki düşünceleri hayata geçirmeyi planlayan Ders Vekâleti, ıslahatın ilk adımı olarak, lağvedilmiş olan kur'a imtihanlarının yeniden başlatılması yönünde irade ortaya koymuş, Harbiye Nezareti'yle yapılan müzakereler sonucunda da bu adımın fiiliyata geçirilmesine çalışmıştır.¹⁰⁶

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının ardından *Harbiye Nezareti*'nce medrese talebelerinin kur'a imtihanlarına davet edilmesi üzerine, *Sadaret* makamının 4 Kasım 1908 tarihli tezkeresiyle kur'a imtihanlarının yapılması emredilmiştir. Şeyhülislamlık makamı tarafından, incelenmek üzere *İmtihan-ı Kur'a ve Mesâlih-i Talebe Meclisi*'ne havale edilen tezkere hakkında meclisçe yapılan görüşme sonucunda, 1892 senesinden itibaren ertelenen kur'a imtihanlarının yapılmasında yaşanabilecek bir takım güçlüklerle ve alınması gereken tedbirlere değinilerek, 1908 senesinin asker alımına ilişkin işlemlerin gecikmeli olarak sene başında tamamlanmış olması nedeniyle kur'a imtihanlarının 1909 senesinde yapılmak üzere ertelenmesi önerilmiştir.¹⁰⁷ Harbiye Nezareti'nce de kabul gören bu öneri¹⁰⁸ *Meclis-i Mebusân*'da oluşturulmuş olan *İlmiye Encümeni*'nde yapılan görüşmede uygun görülerek karara bağlanmıştır.¹⁰⁹ Nitekim *Beyânü'l-Hâk* gazetesinin 1 Şubat 1909 tarihli nüshasında, Ders Vekâlet'iyle Harbiye Nezareti arasında gerçekleşen görüşmeler sonucunda kur'a imtihanlarının 1909 senesi Şubat ayı içerisinde başlanılacağına kesin

¹⁰⁴ Güldüren, *a.g.m.*, s.72.

¹⁰⁵ *Beyânü'l-Hâk*, (6 Zilkâde 1326/17 Teşrinisânî 1324), S.9, s.198; Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, "İslâh-ı Medâris", *Beyânü'l-Hâk*, (27 Zilkâde 1326-8 Kânunuevvel 1324), S.12, s.251; Mehmet Fatîh, "Tedrisât ve Medârisden İmtihanlar" *Beyânü'l-Hâk*, (25 Zilhicce 1326-5 Kânunusânî 1324), S.16, s.357-361.

¹⁰⁶ Hatîpzâde Ahmed Vasfî, "Medâris-i İlmiyye", *Sebilürreşâd*, (11 Cemâziyelevvel 1331-4 Nisan 1329), c.X, S.240, s.97.

¹⁰⁷ BOA, *BEO*, Dosya no:3446, Gömlek no: 258441/4.

¹⁰⁸ BOA, *BEO*, Dosya no:3446, Gömlek no:258441/3.

¹⁰⁹ MMZC, Devre I, Cilt II, İnikâd 39, 25 Şubat 1324/10 Mart 1909, s. 209-213; *Beyânü'l-Hak*, Birinci Sene, Yirmi Üçüncü Sayı, s.543.

olarak karar verildiği belirtilerek imtihanların usulüne ilişkin açıklamalarla birlikte imtihan programlarına ve not baremine de yer verilmiştir.¹¹⁰ Ancak imtihanın nasıl yapılacağına dair oluşan tereddütlerin giderilmesi amacıyla Harbiye Nezareti'nden iki yetkilinin Ders Vekâleti'ne giderek görüşmeler yaptığı, bu görüşmede anlaşılmayan ya da tereddüte düşülen hususların vuzuha kavuşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan talebeden bazılarının kur'a imtihanlarını başka bir şekle dönüştürme konusunda muhalif düşüncelere kapılarak değişik makamlara başvurduklarına da vurgu yapılan gazetede, bu tür teşebbüslerden kaçınılması tavsiye edilmiştir.¹¹¹

Yapılan hazırlıklar sonucunda *Ders Vekilinin* başkanlığındaki heyet tarafından 13 Şubat 1909 Cumartesi günü *Beyazıd Medresesi'*nde kur'a imtihanları icra edilmeye başlanmış, ancak ilk gün sadece beş-altı talebenin imtihanı gerçekleşebilmiştir. Bu durumun, kur'a imtihanına girecek talebelerin öncelikle Harbiye Nezareti'ne müracaat etmelerinin gerekmesinden ve imtihanın ilk defa gerçekleştirilecek olması nedeniyle uygulamaya ilişkin tereddütlerin giderilememesinden kaynaklandığı belirtilmiştir.¹¹² Bu nedenle *Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa* tarafından dönemin gazetelerine çekilen 27 Mart 1909 tarihli telgrafta, yeni *Kur'a Kânunnâmesi'*nin yürürlüğe konulacağı tarihe kadar, içinde bulunulan 1909 senesinde de medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından istisna tutuldukları duyurulmuştur.¹¹³

Öte yandan medreselerde gerçekleştirilen sınıf imtihanlarıyla eş zamanlı olarak kur'a imtihanlarının uygulamaya geçirilecek olması, talebeye ek bir yük getirmekte, bu durum tepkilere yol açmaktaydı. Sınıf imtihanlarına tâbi tutulan talebenin aynı zamanda kur'a imtihanlarına alınmasının izahı yapılamamaktaydı. Yüksek eğitim gördüğü kabul edilen medrese talebelerinin sınıf imtihanlarında başarılı olmaması halinde kaydı silinerek askere sevki

¹¹⁰ *Beyânü'l-Hâk* (9 Muharrem 1327/19 Kânûnusânî 1324), Birinci sene, Aded:18, s.416.

¹¹¹ *Beyânü'l-Hâk* (16 Muharrem 1327/26 Kânûnusânî 1324), Birinci sene, Aded:19, s.440.

¹¹² *Beyânü'l-Hâk* (23 Muharrem 1327/2 Şubat 1324), Birinci sene, Aded:20, s.464.

¹¹³ *Maşrık-ı İrfan:Konya* (19 Mart 1325), No:5, s.4; "Medrese Talebeleri", (Üsküp) Yıldız-1324, (22 Mart 1324), S.6, s.6.

gerçekleştirilirken XIX. yüzyılın ikinci yarısında ihdas edilen kur'a imtihanlarının uygulamaya geçirilmesinin anlamsızlığı dönemin basınına da yansımaktaydı. Böylece ilk darbeyi kur'a imtihanlarının kaldırılmasıyla alan medreselerin, ikinci darbeyi de kur'a imtihanlarının tekrar uygulamaya geçirilmesiyle aldığı düşünölmekteydi.¹¹⁴ Nitekim Beyânü'l-Hâk gazetesi de, sınıf geçme imtihanlarına ilaveten kur'a imtihanlarının yapılmasının âdil ve eşit olmadığını belirtiyor, kur'a imtihanlarına son verilmemiş olmasına dikkat çekiyordu.¹¹⁵

Yürütölen çalışmalar kapsamında yeni bir kur'a kanunnamesi hazırlamak yerine kur'a imtihanlarının nasıl yapılacağına dair geçici 47'nci maddenin ilâve edildiğı 26 Şubat 1909 tarihli Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi hazırlanmış¹¹⁶, bu nizamnâmenin 13 Haziran 1910 tarihinde gecikmeli olarak yayımlanması nedeniyle de imtihanların uygulanması bir sonraki yıla yani 1910 yılına ertelenmek zorunda kalmıştı.¹¹⁷ Nizamnâmenin 48'inci maddesinde ise her yılın sonunda yapılacak olan sınıf geçme imtihanlarında askeriyeden özel bir görevlinin mümeyyiz sıfatıyla imtihan komisyonunda bulundurulacağı vurgulanarak bundan böyle kur'a imtihanlarına ihtiyaç kalmayacağı açıklamasına yer verilmiştir.¹¹⁸ Böylece sınıf geçme imtihanlarının düzenli bir şekilde uygulamaya geçirilmesi halinde kur'a imtihanlarının kaldırılması planlanmış ve 1914 yılından itibaren de uygulamaya geçirilmiştir.

1914 yılına gelindiğinde 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkâtı* ile hizmet-i maksûre yani kısa süreli askerlik görevi ihdas edilmiş, mektep talebeleri hakkında uygulandığı üzere medreseye devam eden talebeler için de, belirlenmiş şartları taşımak kaydıyla bir yıl süreli kısa dönem askerlik yapma mecburiyeti getirilmiştir.¹¹⁹ Bu düzenleme ile kur'a usulü ve kur'a imtihanları

¹¹⁴ Hatipzâde Ahmed Vasfî, *a.g.m.*, s.97; Mustafa Hakkı, "Ulema-i İslâmiyye ile Hasbihâl", *Sebilürreşâd*, (21 Receb-i Şerif 1331-13 Haziran 1329), c.X, S.250, s.260; H.Feyzi, "Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye", *Sebilürreşâd*, (11 Muharrem 1332-28 Teşrînisânî 1328), c.XI, S.274, s. 213.

¹¹⁵ *Beyânü'l-Hâk* (7 Rebülevvel 1327/16 Mart 1325), Birinci sene, Aded:26, s.618.

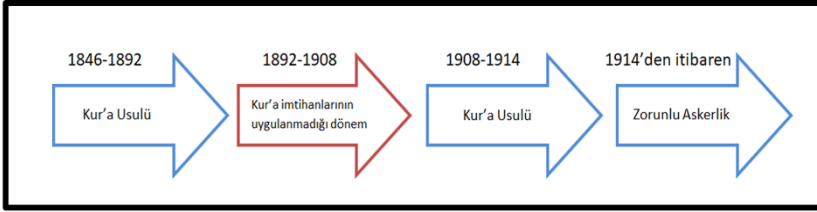
¹¹⁶ *Düstur*, Tertib-i Sâni, (Matbaa-ı Osmâniye, Dersaâdet, 1330), c.II, s.137.

¹¹⁷ *Düstur*, Tertib-i Sâni, c.II, s.127-138; Ergün, *a.g.m.*, s.80.

¹¹⁸ *Düstur*, Tertib-i Sâni, c.II, s.137.

¹¹⁹ *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkâtı*, Matbaa-ı Âmire, s.15-16.(Madde:42)

tamamen kaldırılmış, medrese talebelerine askerlikle ilgili olarak herhangi bir ayrıcalık ya da muafiyet tanınmamıştır. 16 Nisan 1915 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânunu*'nda da aynı uygulamanın devamına ilişkin hükme yer verildiği görülmektedir.¹²⁰ Bahse konu yasal düzenlemelere göre, medrese talebelerinin askerlik hizmetine alınma usulünün dönemsel sıralaması aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kur'a imtihanlarının kaldırılmasıyla birlikte medrese talebelerinden dördüncü seneyi tamamlamak suretiyle başarılı olanlar için bir yıl süreli kısa dönem askerlik hizmeti mecburiyeti getirilmiş, bu şartı yerine getiremeyen talebeler ise tam süreli askerlik görevine tâbi tutulmuşlardır. Nitekim 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatı*'nın yürürlüğe girmesinin ardından diğer mektep talebeleri gibi zorunlu kısa dönem askerlik hizmetiyle yükümlü tutulan medrese talebeleri hakkında gerekli yazışmaların ve sıkı takibatin gerçekleştirildiği de anlaşılmaktadır.¹²¹

Asker alma usullerinden biri olan kur'a imtihanlarının kaldırılması üzerine, yerine ikame edilmiş olan sene sonu/sınıf geçme imtihanlarında elde edilen başarı esas alınmış, bu uygulamanın gerek

¹²⁰ *Mükellefiyet-i Askeriye Kânunu*, Matbaa-ı Âmire, s.12-13. (Madde:42)

¹²¹ *İstanbul Müftülüğü Meşihât Arşivi (İMMA)- Meclis-i Mesâlih-i Talebe'ye Mahsus Müsvedde Varakaları (MMTMMV)*, Defter no:2067, varak no:95,107,116; İMMA-MMTMMV, 2070/122-123,196, 202,232,265; İMMA-MMTMMV, 2071/1, 15,29, 117, 170, 332; İMMA-MMTMMV, 2072/99,303; İMMA-MMTMMV, 2073/154, 235, 258; İMMA-MMTMMV, 2075/113, 165, 204, 205; İMMA-MMTMMV, 2076/35,36,74, 129; İMMA-MMTMMV, 2080/22; İMMA-MMTMMV, 2081/65, 80, 138; İMMA-MMTMMV, 2082/63, 194, 250; İMMA-MMTMMV, 2083/42, 87; İMMA-MMTMMV, 2088/1; İMMA-MMTMMV, 2089/200; İMMA-Meclis-i Mesâlih-i Talebe Defterleri (MMTD), 2202/87, 168, 172; İMMA- Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi Muharrerât Defterleri (DHAM.MD), 2260/42a, 47a, 48a.

Harbiye Nezareti gerekse Meşihât makâmı tarafından sıkı bir şekilde takibi ve ne suretle hareket edileceğine dair pek çok yazışma gerçekleştirilmiştir. 1914 senesine ait istatistiki bilgiler incelendiğinde medreselerin iş ve işlemlerine ilişkin karar mercii konumunda bulunan Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin 4,5 aylık çalışma süresi boyunca iç birimlerle gerçekleştirdiği yazışmaların ardından 60 adedi *alay ve tabur imâmeti* 280'i *muhâberât-ı askeriye* olmak üzere en çok yazışmayı askerlik hizmeti konusunda gerçekleştirildiği müşahede edilmektedir.¹²²

Diğer taraftan II. Meşrutiyet Dönemi'nde Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi (1867-1921) tarafından başlatılan ıslahat gereğince, 1914-1915 öğretim yılı başında İstanbul'da tesis edilen Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi kapsamına alınan toplam 81 medresede, anılan tarih itibariyle eğitim-öğretime başlanıldığı halde talebelerden bazılarının askerde bulunması, bazılarının da son zamanlarda askere alınmış olması nedeniyle kısm-ı tâli ve kısm-ı âli medreselerde kayıtlı talebenin büyük bir kısmının medreselerine gelmedikleri belirtilmiş, bu nedenle sınıfların ve dershanelerin birleştirilmesi cihetine gidilmiştir.¹²³ Ayrıca adı geçen medresede görev yapan müderrisler de seferberlik nedeniyle silahaltına alınmış ve yerlerine vekiller tayin edilmiştir.¹²⁴

Netice itibariyle 1909 senesinde tekrar uygulamaya sokulan kur'a imtihanları ile birlikte medrese talebelerine tanınan muafiyete son verilmiş, 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânûn-ı Muvakkatı*'nın yürürlüğe girmesi ile de medrese talebelerinden başarılı olanlar için zorunlu ve bir yıl süreli kısa dönem askerlik görevi getirilmiştir. Dördüncü sınıfı başarıyla geçemeyen medrese talebeleri ise tam süreli askerlik görevi için sevke tabi tutularak silahaltına alınırlar. Bu uygulamayla birlikte 1914 senesinden 3 Mart 1924 tarihli

¹²² İMMA-MMTMMV, 2070/43.

¹²³ İMMA-MMTMMV, 2066/224. (Benzeri kararlar ve bilgi için bkz. İMMA-MMTMMV, 2068/134; İMMA-MMTMMV, 2070/44, İMMA-MMTMMV 2072/195; İMMA-MMTD, 2202/17b (Karar no: 92), 20b (Karar no:108),36a (Karar no:153); Hasan Yıldız, *Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul, 2017, s.34-45.

¹²⁴ İMMA-MMTMMV, 2068/181, 220, 228, 241, 254; İMMA-MMTMMV, 2070/19; İMMA-MMTMMV, 2072/177; İMMA-MMTMMV, 2099/257; İMMA-MMTD, 2202/11,137,154,182,

Tevhid-i Tedrisat Kânunu'na dayalı olarak medreselerin kapatılmasına kadar geçen sürede medrese talebelerinin askerlik görevinden istisnaları söz konusu olmamış, ayrıca askerlik görevinden kurtulmayı amaçlayan istismarcılara da açık kapı bırakılmamıştır.

5. Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarına İlişkin Tartışmalar

Osmanlı'da zorunlu askerlik uygulamasına ilişkin düzenlemelerin hayata geçirilmesiyle birlikte askerlik görevinden kurtulmak amacıyla pek çok usulsüzlüklerin ve sahtekârlıkların gerçekleştiği bilinmektedir. Bu dönemde herhangi bir medreseye devam etmeksizin sadece medreseye kayıtlı olduğuna dair tasdikli bir belge sahibi olmak askerlikten muaf olmaya yetmekteydi.¹²⁵ Askerden kaçabilmenin bir başka çaresi de sahte ölüm belgesi düzenlemektir. Bir diğer yol ise hocalık ya da müderrislik payesi almış olmaktır. Hoca ve müderris çocukları yaşlarına bakılmaksızın babalarının vekâletiyle yerlerine geçmekte böylece askerlik görevinden kurtulmaktaydılar. Bu keyfi görevlendirmelerin önüne geçilmesi amacıyla dönemin sadrazamı tarafından padişaha sunulan 9 Temmuz 1848 tarihli tezkirede, bundan böyle hoca ve müderris atamalarına ilişkin ilke ve kurallar belirlenerek atama yetkisinin şeyhülislama verildiği belirtilmiştir.¹²⁶

Yine yasal düzenlemelere göre İstanbul ahali si fiilen askerlik görevinden muaf tutulduğu için İstanbul dışında doğup büyüyen genç Müslüman erkekler İstanbullu ailelere evlilik yoluyla girmeye çalışıyorlardı. Birtakım düzenlemelerle bu gibi girişimlerin önüne geçilmesine çalışılmış ve nihayetinde bu tarz evlilik yapanların da askere sevk edilmesi yönünde karar alınmıştır.¹²⁷

1892 senesinde medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulması üzerine medreselerin istismarına giden kapının aralandığı bilinen bir gerçektir. II. Abdülhamid'in emriyle, sabık Miralay Hüsrevbezzâde Celâleddin tarafından 1893 senesinde hazırlandığı tahmin edilen tarihsiz bir lâyhada, medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmasının sağladığı ayrıcalığın istismarına

¹²⁵ MMZC, Devre:1, c.II, 25 Şubat 1324, s.208-213.

¹²⁶ Heinzelmann, *a.g.e.*, s.184, 185.

¹²⁷ Heinzelmann, *a.g.e.*, s. 185,186.

ilişkin olarak: “El-yevm köylerden kasabalardan başına bir parça bez saran binlerce gençler çömezlikle medârise giriyorlar ki bunların ağlebi, heman düzce kırâatten bile mahrumdurlar. ... Şimdi köylüleri medârise teşvik eden şey askerden kurtulmak ümidi ...”¹²⁸ olduğu şeklinde açıklamaya yer verilmiştir. Bu açıklamada büyük çoğunluğu düz okuması dahi olmayan gençlerin sadece askerlik görevinden kurtulmak ümidiyle medreseye kayıt oldukları iddia edilmektedir. Öncelikle medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmasının ortaya çıkardığı olumsuzlukların müsebbibinin padişah iradesi olduğu kesindir. Ancak bu iradeye bağlı olarak, kayıt-kabul şartları dışına çıkarak okuma-yazması olmayan gençleri medreseye kayıt eden yetkililerin sorumluluğu göz ardı edilmemeli, ilave olarak ise kontrol ve denetimden sorumlu olanların da bu istismarda paylarının bulunduğu unutulmamalıdır. Diğer taraftan okuma bilmeyen kimselerin medreseye kayıt edildiğine dair açıklamanın ise izaha muhtaç olduğu ve dayanaktan yoksun kaldığı açıktır.

Nitekim 10 Mart 1909 Çarşamba günü Meclis-i Mebusân'da gerçekleştirilen 39'uncu oturumda, medrese talebelerinin kur'a imtihanları hakkında yapılan görüşmede, Ankara mebusu Mehmet Talat Bey tarafından özetle: “485 mevcutlu bir medresede askerlik çağını doldurmak üzere olan 250'yi aşkın talebenin elifbaya yeni başlayacak talebelerden olduklarının kendisine söylendiğini” dile getirmesi üzerine söz alan Üsküp mebusu Sait Bey, böyle bir açıklamanın doğru kabul edilemeyeceğini, ilk düzey medreselerde okuyan talebenin dahi ne kadar gevşek olursa olsun elifba cüzü okuyamadığını ileri sürmenin abartıdan ibaret olduğunu ifade etmiştir. Bu açıklama üzerine Mehmet Talat Bey söz almak suretiyle uzunca bir konuşma yapmış, ancak iddiasını kuvvetlendirmek ve ispatlamak sadedinde bahse konu medresenin adı ya da yeri konusunda herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.¹²⁹ Bu da göstermektedir ki medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin pek çok abartılı ve genelleyici rivayetler dillendirilmekte, ancak bu rivayetlerin bilgi, belge ve başkaca somut delillere dayandırılmadığı görülmektedir.

¹²⁸ Ramazan Balcı, “Medreselerin İslahı Konusunda Sultan II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lâyihanın Tahlili”, *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan 2012, S.XII, s.184.

¹²⁹ *MMZC*, Devre:1, Cilt II, 25 Şubat 1324, s.208-213.

Yine akademik bir makalede; “Özellikle II. Abdülhamit döneminde medreselerden sınavların kaldırılması, onlara vurulan son acı darbe oldu. Bütün asker kaçakları medreselere yerleşti.”¹³⁰ şeklinde ileri sürülen iddianın her ne kadar sınavların kaldırılmasına ilişkin kısmı gerçeği yansıtmış olsa da bütün asker kaçaklarının medreseye yerleştiği şeklindeki, topyekûn medreseleri töhmet altına alan iddiaya dair herhangi bir bilgi ve belgeye atıf yapılmamış olması manidar bulunmaktadır.

8 Mart 1908 tarihli bir belgeye göre, Konya'nın Sille Nahiyesinde redif birliği ve kur'aya tâbi 160 kişinin tamamının geceli-gündüzlü medresede eğitim gören talebeden gösterilmek suretiyle askerlik hizmetinden muafiyetleri cihetine gidildiğinin haber alındığı, bu nedenle gerekli tebligatın ve tahkikatın yapılmasının talep edildiği anlaşılmaktadır.¹³¹ Yine Üçüncü Ordu Kumandanlığının 24 Mart 1908 tarihli yazısında, Yenice Kaymakamlığı tarafından yapılan incelemelerde medreselere kayıtlı 180 talebeden sadece iki talebenin medreseye devam ettiği anlaşıldığından medrese eğitimini terk edenlerin askere sevki için gerekli işlemlerin başlatıldığı ve “talebe namıyla birçok asker kaçkınlarının kazalarda boş boşuna dolaşmalarını men edecek yegâne tedbir olmak üzere” verilecek emirlerin tatbikinde Yenice Kaymakamlığına gösterilen gayretin diğer kazalarda da gösterilmesinin gerektiği vurgulanmıştır.¹³² Her iki belgede açıkça ifade edildiği üzere askerlik çağındaki bazı sahtekârların askerlik görevinden kurtulmak amacıyla bir yolunu bulup medreselere kaydoldukları ve medreseye devam eden gerçek talebeler gibi askerlik görevinden muaf tutuldukları anlaşılmaktadır. Burada asıl sorun medreseye kaydolmak isteyen kimseleri, bilgi birikimine ve tahsil durumuna bakmaksızın medreseye kabul eden ya da ettiren yetkililerden kaynaklanmaktadır. Kayıt-kabul işlemi gerçekleşen talebelerin devam-devamsızlık durumunun takip ve kontrolünün yapılmaması da ikinci bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bahse konu istismarın sorumluluğunu medresenin kurumsal kimliğine yüklemek yerine, istismarın tüm aşamalarında sorumluluğu bulunan kimselere ve

¹³⁰ Ergün, *a.g.m.*, s.60.

¹³¹ BOA, *BEO*, (4 Safer 1326/8 Mart 1908), Dosya no:3263, Gömlek no:244677.

¹³² BOA, *Teftişât-ı Rumeli Evrâkı, Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı (TFR-I-AS)*, 58/5711.

gerçekleştirdikleri usulsüzlüklere odaklanmak daha hakkaniyetli bir yaklaşım olacaktır.

II. Meşrutiyet'in ilânının akabinde Trabzon'un Of kazasında kaymakamlık görevinde bulunan Ahmet Faik'in *Hayatım ve Hatıralarım* isimli eserinde, Of medreselerine ilişkin bir değerlendirmesi, medreselere ilişkin olarak en çok referans alınan ve somut delil mesabesinde yorum yapılmaksızın kabul gören kesin bir bilgi gibi karşımıza çıkmaktadır. Bu değerlendirmeye göre: "Of'ta yetmiş medrese vardı. Hemen bütün Of'lular bu medreselerde talebe olarak kayıtlı idiler. Fakat bunların çoğu medrese tahsiline devam etmiyordu. İkinci Abdülhamid devrinde medreselerde kayıtlı talebe imtihansız olarak medrese müdürünün tasdiki ile mükellefiyet-i askeriyeden muâf olmaları bu hale sebep oluyordu."¹³³

1904 senesine mahsus istatistiki bilgilere göre Trabzon vilayetine bağlı Of kazasında 33.859'u erkek olmak üzere 69.267 Müslüman nüfus yaşamaktadır.¹³⁴ Kaymakam Ahmet Faik'in 1908-1909 yıllarında görev yapmış olduğu Of kazasındaki medreselere ilişkin olarak "Of'ta yetmiş medrese vardı. Hemen bütün Of'lular bu medreselerde talebe olarak kayıtlı idiler." şeklindeki açıklamasının gerçeği yansıtmaması mümkün görülmemektedir. 1904 senesi sayımına göre Of'ta yaşayan 33.856 erkek nüfusun tamamının askerlik çağında olması söz konusu edilemeyeceği gibi, hatıratında bu gözlem ya da tespitin neye dayandığına ilişkin bir açıklamaya da rastlanılmamaktadır. Bahse

---

¹³³ A.Faik Hürşit Günday, *Hayatım ve Hatıratım*, Çelikkilt Matbaası, İstanbul, 1960, s.14. (Bu açıklama Ali Birinci'nin "Hürriyet ve İtilaf Fırkası" isimli eserinde: "*Mesela rivayete göre Of'ta Meşrutiyet'in ilanı esnasında 70 medrese vardı ve askerlik çağındaki hemen herkes bu medreselere kayıtlı bulunuyordu.*" şeklinde aktarılmış, bu rivayet aynı yazarın Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi'ndeki makalesinde ise "...Medreseler askerlik çağını bulmuş delikanlıların bir mekânı hâline gelmişti. Sadece Of kazasında yetmiş medrese vardı ve askerlik çağındaki hemen herkes buralara kayıtlıydı." şekline dönüşmek suretiyle "rivayete göre" ibaresi kaldırılarak kesin bir bilgi haline evrilmiştir. Böylece adı geçen yazara atfen ya da atıf yapmaksızın Of medreselerine ilişkin olarak A.Faik Hürşit Günday'ın hatıratında geçen bir değerlendirme somut bir bilgi gibi akademik yazı ve makalelerde yerini almıştır. (Bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II.Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yay., İstanbul, 1990, s.23; Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", *Genel Türk Tarihi*, c.VII, s.380.

¹³⁴ *Trabzon Vilâyet Salnâmesi*,(1322 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur), 22.defa, Vilâyet Matbaası, by.,ty., s.430.

konu tespiti medreselere ait evrak ya da istatistiki bilgiler üzerinden yapılmasının, ya da bir teftiş görevlisi marifetiyle ortaya çıkarılmış olmasının gerektiği aşikârdır. Kaymakam Ahmet Faik'in ifadesiyle "Hemen bütün Of'lılar bu medreselerde talebe olarak kayıtlı idiler." şeklindeki açıklamanın, ya Of'ta bulunduğu belirtilen yetmiş medresenin kayıt ve devam-devamsızlık evrakına dayandırılması ya da hâtırat sahibinin bizzat bu medreseleri yerinde görmek ve denetlemek suretiyle gözlem ve müşahedesine dayandırması gerekmektedir. Kaldı ki hatırat sahibinin fazlasıyla abartılı bulunan bu açıklamasını herhangi bir somut bilgi ve belgeye dayandırmadığı gibi, bu açıklamayı teyid edecek arşiv belgesine de henüz rastlanılamamıştır.

Yine Kepecioğlu'nun hazırlamış olduğu *Bursa Kütüğü*'nün "Medrese" maddesinde de herhangi bir bilgi ve belgeye atıf yapılmaksızın şu açıklamaya yer verilmiştir:

"Medresede okuyan talebeler imtihan olurlar ve kazananların askerlikleri şimdiki yüksek tahsil gençleri gibi tecil edilirdi ve bu imtihanlar her sene tekrarlanırdı. Sultan Abdülhamid devrinde ve tahminen 1892 tarihlerinde imtihanlar affolundu. Medrese talebesi olduğuna dair bir tasdikname vermesi kâfi görüldü ve medreseler asker kaçaklarıyla doldu. Bu veçhile memleketin ilim ve irfan yurtları olan bu medreseler eşkiya ve haydut yatağına döndü. Türk milletinin başına çöken bu elim âfet Cumhuriyet hükûmetinin âdilâne bir kararıyla ortadan kaldırdı. Hiç okumasını bilmeyen bir adamın, başına dört arşın bir sarık sararak bir medreseye kayd olunması, askerlik zamanında medresenin, 'medresemize müdâvim talebe-i ulumdandır' demesi bu adamın askerden kurtulması ve vatan borcunu yapmaktan kaçmasına kâfi idi." ¹³⁵

Herhangi bir belgeye ya da somut olaya dayandırılmayan yukarıdaki alıntıda geçen "memleketin ilim ve irfan yurtları olan bu medreseler eşkiya ve haydut yatağına döndü." ifadesi kendi içinde çelişkiler barındıran bir açıklama niteliğindedir. Herhangi bir medreseye kayıtlı olduğuna dair belge temin eden asker kaçkınlarının medreseyi "eşkiya ve haydut yatağına" dönüştürebilmeleri için medresede ikamet etmiş olmaları gerekmektedir. Hâlbuki yazının devamında bu belgenin askerlik zamanında medreseden alınmasının yeterli olduğu belirtilmek

¹³⁵ Kâmil Kepecioğlu, "Medrese", *a.g.e.*, c.III, s.114.

suretiyle “eşkiya ve haydut” vasıflı kimselerin medreseye sadece belge almak için geldikleri, bunun dışında medreseye uğramadıkları açıkça belirtilmektedir. Diğer taraftan “Türk milletinin başına çöken bu elim âfet Cumhuriyet hükûmetinin âdilâne bir kararıyla ortadan kaldırıldı.” şeklindeki açıklama da gerçeği yansıtmaktan tamamen uzak öznel bir tespit ve yorumdan ibarettir. Nitekim 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatı* ile kur'a imtihanları tamamen kaldırılarak zorunlu askerlik uygulamasına geçilmiştir. Dolayısıyla bahse konu uygulama Cumhuriyetin ilanından tam altı yıl önce hayata geçirilmiş, Cumhuriyet Dönemi'nde ise 3 Mart 1924 tarihinde yayımlanan Tevhid-i Tedrisat Kânunu'na bağlı çıkartılan bir genelgeyle medreseler kapatılmıştır. Kaldı ki gerek Birinci Dünya Harbi'nde gerekse İstiklal Harbi'nde medrese kökenli pek çok müderris ve talebenin vatan savunması için sergiledikleri fedakârlıklardan bahseden hatırat ve resmî evrakın varlığı bilinmektedir.

Türkiye Eğitim Tarihi isimli hacimli eserin müellifi Ergin'in de tıpkı Kepecioğlu gibi herhangi bir somut delil ortaya koymaksızın: “...bu devirde talebe askerlikten istisna edilerek medreseler bir asker kaçağı yuvası ve cehalet ocağı haline getirildi. Başına bir sarık saran ve bir medreseye kayıd olunan kimse askerlik çağını geçirinceye kadar bu uyuşuk vaziyette kalırdı.”¹³⁶ demek suretiyle medreselerin tamamını töhmet altında bırakan bir dil kullanmıştır.

Öte yandan konuya askeriye cihetinden nasıl bakıldığını görmek açısından, 20 Şubat 1911 tarihinde Meclis-i Mebusân'ın 43'üncü birleşiminin ikinci celsesinde cereyan eden müzâkere dikkat çekmektedir. Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'nın da iştirakiyle *Ahz-ı Asker Kânunu Lâyihası* üzerinde yapılan müzakereler esnasında Harbiye Nâzırı'nın yaptığı konuşmada, kanun maddelerini hazırlarken hem medrese talebesini hem de orduyu dikkate aldıklarını, amaçlarının askerlikten kurtulmak amacıyla ilim tahsilini vesile kılanların medreselere hücumunu engellemek olduğunu, imtihanların mecburi tutulmasının ve talebenin derslere devamının sıkı bir şekilde takip edilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır.¹³⁷ Uzun ve tartışmalı geçen bu müzâkereler esnasında itidalli değerlendirmelerde bulunan Harbiye

¹³⁶ O. Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, c.I-II, s.108.

¹³⁷ MMZC, Devre: I, Cilt III, 17/03/1326 Pazartesi, s.132-147.

Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'dan, medreseyi ve talebelerini ilzam edici herhangi bir söz sâdir olmamıştır. Aksine o, askerlikten kaçmak amacıyla medreseyi istismara yeltenen ve bu istismara engel olmayan ya da olamayan yetkilileri hedef alan açıklamalarda bulunmuştur.

Medrese talebelerinin askerlik görevi hakkında en dikkat çekici tartışma ise 17 Nisan 1924 tarihinde TBMM'de yaşanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Maarif Vekâlet'inin bütçelerinin müzakere edildiği oturumda gerçekleşen hararetli tartışmalar esnasında dönemin Maarif Vekili Vasıf (Çınar) Bey medrese talebeleri için şu isnatta bulunmaktadır: "... mevcut olan talebe için iki yol vardır. Biri askerlikten kaçmak, diğeri medreseye ismini kaydettirerek dışarıda sanatla iştigal etmektir...Medreselerde (18) bin talebe okumaktadır,... bu (18) bin talebenin ancak (6) bin şu kadar küsürü medreselerde mevcuttu. Geriye kalan on iki bini medreseye kaydettirmiştir. Vesikasını almıştır ve ondan sonra bakkallık ve esnaflık yapmaktadır..."¹³⁸ Yine Vasıf Bey'in basına yansıyan bir beyanında "On altı bin asker kaçağının ocağını söndürdüm. Bundan duyduğum zevk, Milli Mücadelenin o heyecanlı devirlerinde duyduğum en yüksek zevklerden daha büyüktü."¹³⁹ şeklinde ifadede bulunduğu görülmektedir.

Her iki açıklamada medreselere ilişkin ileri sürülen iddiaların gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı* gereğince medrese talebeleri için uygulanmakta olan kur'a imtihanları kaldırılmış ve hizmet-i maksûre/kısa dönem askerlik görevi istisnasız tüm medrese talebeleri için zorunlu hâle getirilmiştir. Bu duruma ilişkin takip ve kontrollerin ise sıkı bir şekilde gerçekleştirildiği hususu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.¹⁴⁰ Hatta kânunun uygulamaya

¹³⁸ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, Devre: 1, Cilt VIII-I, 17/04/1340 Perşembe, s.821.

¹³⁹ Eşref Edip, "Dini İslam Müesseselerini Nasıl Yıkıldılar?", *İslam Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, c.II, No:87, s.11.

¹⁴⁰ *İMMA-MMTMMV*, 2067/95, 107,116; *İMMA-MMTMMV*, 2070/122-123, 196,202,232,265; *İMMA-MMTMMV*, 2071/1, 15,29, 117, 170, 332; *İMMA-MMTMMV*, 2072/99,303; *İMMA-MMTMMV*, 2073/154, 235, 258; *İMMA-MMTMMV*, 2075/113, 165,204, 205; *İMMA-MMTMMV*, 2076/35,36,74, 129; *İMMA-MMTMMV*, 2080/22; *İMMA-MMTMMV*, 2081/65, 80, 138; *İMMA-MMTMMV*, 2082/63, 194, 250; *İMMA-*

başlandığı ilk yıllarda medrese talebelerinden askerlik çağına girmiş olanlar hemen askere sevk edilmişler, daha sonraki yıllarda ise diğer mektep talebeleri gibi tahsilleri bitinceye kadar tecil hakkına sahip olmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda ise medrese talebelerinin pek çoğu silahlı altına alınmış ve bir kısmı ise din ve vatan yolunda şehit olmuşlardır.¹⁴¹ Anadolu'nun dört bir yanında Milli Mücadeleye en ön safta katılan ve kendi halkına önderlik eden kahramanların büyük çoğunluğunun da medrese kökenli müftü, müderris, muallim, vaiz, kadı ve diğer birtakım meslekleri icra edenler olduğu da unutulmamalıdır.¹⁴² Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda gittikçe artan ve dinî açıdan en ağır ifadelerle kınanan fiillerden olan firar sorununun hukuki yaptırımlarla önlenememesi üzerine, askerin moral ve motivasyonunun artırılması amacıyla dînî öğretilerden yararlanılmış ve Harbiye Nezâreti tarafından askeri birliklere medrese kökenli vâizlerin görevlendirildiğine tanık olunmuştur.¹⁴³ Yine Milli Mücadeleyi Anadolu'da başlatmak üzere Samsun'a çıkan ve gerçekleştirilen Sivas Kongresi'nin ardından Ankara'ya dönmek üzere *Heyet-i Temsiliye* ile birlikte 19 Aralık 1919 tarihinde Kayseri'ye uğrayan Mustafa Kemal'i, Kayseri Dârü'l-hilâfe Medresesi talebe ve hocalarının günler öncesinden hazırlıklar yapmak suretiyle istek ve sevinçle karşılamaları, medrese mensuplarının milli mücadeleye ve askerlik görevine bakışını ve yaklaşımını ortaya koyan güzel örneklerdendir.¹⁴⁴

Milli Mücadele Yıllarında Din Adamları isimli eserde,¹⁴⁵ İstiklal Savaşı'nın başlangıcında ve savaş sürecinde Anadolu'da işgale karşı

MMTMMV, 2083/42, 87; İMMA-MMTMMV, 2088/1; İMMA-MMTMMV, 2089/200; İMMA-MMTD, 2202/87, 168, 172; İMMA-DHAM.MD, 2260/42a, 47a, 48a.

¹⁴¹ Eşref Edip, *a.g.m.*, s.8,9; ayr. bkz. Muzaffer Fehmi Şakar, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, 3c., İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü, İstanbul, 2018, c.III, s.809.

¹⁴² Bu konuda hazırlanmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-I,II*, DİB yay., Ankara,2012, 2c., 6.b.

¹⁴³ Mehmet Beşikçi, "Birinci Dünya Savaşında Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması," *Türkiye'de ordu, devlet ve İç Güvenlik Siyaseti, Derleyenler: Evren Balta Paker, İsmet Akça, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, 2010,s. 151-152.*

¹⁴⁴ Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-I*, s.32.

¹⁴⁵ Recep Çelik, *Milli Mücadele Günlerinde Din Adamları*, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017,b.a.

durarak halka önderlik eden *Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*'nde ve kongrelerde görev ve sorumluluk alan ve bizzat cephelerde teçhizat kuşanıp düşmanla mücadele eden din adamlarının mücadelelerine tüm teferruatıyla yer verilmiş olması medreselerin yetiştirmiş olduğu zümrenin vatan sevgisinin en somut göstergesidir¹⁴⁶. Anadolu'da Milli Mücadeleyi başlatan *Fetevâ-yı Şerife*'nin, Ankara Müftüsü Rifat Efendi başkanlığında beş müftü, dokuz müderris ve altı ilmiye mensubundan meydana gelen toplam yirmi kişilik bir komisyon tarafından hazırlanarak, içlerinde müftü, müderris, ulema ve dersiamların bulunduğu medrese kökenli 151 kişi tarafından tasdik edilerek imzalanmış olması¹⁴⁷ medreselerin yetiştirmiş olduğu insan modelini tanımak ve tanımlamak açısından önemlidir.

Bu somut örnekler dikkate alındığında kur'a imtihanlarının kaldırıldığı (1892-1908 yılları arası) dönemde medreselerin asker kaçaklarına yataklık ettiği ya da asker kaçaklarıyla dolduğu şeklindeki iddiaya ilişkin somut deliller ortaya konulmadığı sürece ileri sürülen iddianın dayanaktan yoksun kalacağı açıktır. Gerek *Birinci Dünya Harbi*, gerekse *İstiklâl Harbi* yıllarında Anadolu halkına önderlik eden medrese kökenli din adamlarının büyük çoğunluğunun eğitim-öğretim gördükleri yılların, bahse konu kur'a imtihanlarının kaldırıldığı döneme ya da öncesine denk gelmiş olması¹⁴⁸ bu durumu teyit eden somut delillerdendir.

Netice itibarıyla 1909 senesinden 1914 senesine kadar kur'a imtihanlarına tâbi tutulan medrese talebelerinin, bu imtihanda başarılı olmaları halinde askerlik görevleri bir sonraki yıla ertelenecek, başarısız olanlar ise silahlı altına alınacaktı. 1914 senesinden itibaren ise kur'a imtihanları kaldırılmak suretiyle tüm diğer mekteplerde okuyan talebeler için uygulanmakta olan kısa dönem askerlik görevi medrese talebeleri için de zorunlu kılınmış, medresenin ilk dört senesinde başarılı olmak kaydıyla bu haktan yararlanma imkânı sağlanmıştır. Bu uygulama sadece İstanbul'daki medreseler için geçerliydi. Taşra medreselerinde okuyan talebelere askerlik çağına girenler bu haktan istifade edemiyor, celp dönemi geldiğinde askere sevk ediliyorlardı.

¹⁴⁶ Çelik, *a.g.e.*, s.XIII-XIV.

¹⁴⁷ Çelik, *a.g.e.*, s.167-173; *Hâkimiyyet-i Milliyye*, 5 Mayıs 1336, Ankara, no: 27, s.1-2.

¹⁴⁸ Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-II*, *ba.*

Nitekim Uşak Medresesi Muallim-i Evveliğinin bir yazısına cevaben Meclis-i Mesâlih-i Talebe tarafından alınan 4 Mart 1916 tarihli kararda: "...taşra medreseleri talebesinin hizmet-i askeriyelerinin te'cilleri mümkün olmadığının cevaben işâri..."¹⁴⁹ denilmek suretiyle bu durum tereddüte mahal bırakmayacak açıklıkta ifade edilmiştir. Bu nedenle Maarif Vekili Vasıf Bey'in açıklamalarında belirttiğinin aksine medreseye kayıtlı olmak askerlik görevinden kurtulmaya yetmiyor, devamsız ya da başarısız olan talebenin kaydı silinerek askere sevki sağlanıyordu. Taşra medreselerinde okuyan talebeler ise başarılı olup olmadıklarına bakılmaksızın askerlik çağına girmişlerse tecil hakkından yararlandırılmıyor, silahlaltına alınmak üzere askere sevk işlemleri gerçekleştiriliyordu.

Öte yandan Maarif Vekili Vasıf Bey'in 1924 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine verdiği beyanatının 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'de gerçekleştirdiği konuşmayla tamamen çeliştiği görülmektedir. Meclis'teki müzakereler esnasında medreselerde toplam on sekiz bin talebenin kayıtlı olduğunu, bunlardan altı bin küsurunun medreselere devam ettiğini, geriye kalan on iki bin talebenin ise kayıt belgesi aldıktan sonra bakkallık ve esnaflık yaptığını¹⁵⁰ ifade eden Vasıf Bey, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine verdiği beyanatında ise kapatılan medreselerdeki talebe miktarının 16 bin 245 olduğunu, "yaşları müsait olan önemli bir kısmının" ibtidâi mekteplere kayıt edilmesi için kısmen hazırlıkların yapıldığını ve yapılmakta olduğunu belirtmektedir.¹⁵¹ Bu açıklamadan anlaşılıyor ki medreselerdeki talebenin önemli bir kısmı ibtidâi mektep/ilköğretim çağında bulunmaktadır. Bu bilgi Maarif Vekilinin TBMM'de yapmış olduğu konuşma esnasında dile getirdiği "on iki bin talebenin, kayıt belgesi aldıktan sonra bakkallık ve esnaflık yaptığı" şeklindeki açıklama ile de çelişmektedir. Vasıf Bey'in basına yansıyan bir başka beyanında ise "On altı bin asker kaçağının ocağını söndürdüm."¹⁵² şeklinde açıklamada bulunmuş olması meseleyi daha karmaşık hale getirmektedir. Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmının işgal edildiği Birinci Dünya Harbi ve ardından gerçekleşen İstiklal Harbi sürecinde medresede kayıtlı olduğu iddia edilen on altı bin asker

¹⁴⁹ İMMA-MMTMV, 2073/235.

¹⁵⁰ TBMMZC, Devre: 1, Cilt. VIII-I, 17/04/1340 Perşembe, s.821.

¹⁵¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, (13 Mart1340), S.1070, s.1.

¹⁵² Eşref Edip, *a.g.m.*, c.II, No:87, s.11.

kaçkınının, işinde gücünde rahatça hayat sürdüğünün ileri sürülmesi isabetli bir yaklaşım olamayacağı gibi, zaten 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı* da buna imkân sağlamamaktadır. Kaldı ki maarif vekilinin ifadesiyle talebenin önemli bir kısmının ibtidâi mektep yani ilköğretim çağında olması, askerlik çağında olan talebenin büyük bir kısmının cepheye giderek şehit ya da gazi olduğuna işaret etmektedir. Yine Vasıf Bey'in bizzat kendi ifadesiyle dile getirdiği üzere Anadolu'nun değişik yerlerinde açılmış olan yirmi dokuz adet Dârü'l-hilâfe Medresesi'nde kayıtlı talebenin yarısından fazlasının ibtidâi düzeyde kabul edilen ihzârî/hazırlık sınıfı talebelerinden teşekkül etmiş olması da¹⁵³ bu tespiti teyit eden açıklamalardandır.

Yine, Birinci Dünya Harbinde medrese talebelerinin bir kısmının yedek subay yapılarak Çanakkale cephesine gönderildiği¹⁵⁴, medreselerin yoklama ve künye defterlerine göre Batum, Dağıstan ve Bosna'dan medrese eğitimi için gelen talebeler ile Bayezid Medresesi kısm-ı âlî birinci sınıfın birinci şubesinde kayıtlı otuz talebeden dokuzunun askere gittikleri anlaşılmaktadır.¹⁵⁵ Ayrıca, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesine ait bir yoklama defterinde 1915 yılında otuz bir kişilik bir sınıfın mevcudunun ikiye düşmesi ve yirmi dokuz talebenin isminin hizasında askere gittiklerinin yazılmış olması da silahlı savaşın alınan medrese talebelerinin oranını göstermesi açısından dikkat çekmektedir.¹⁵⁶

1 Ekim 1914 tarihinde eğitim-öğretime başlayan Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nin talebe kayıt ve künye defterleri incelendiğinde, Dağıstanlı talebelere Muhammed, Şevket, Necmeddin ve Habibullah isimli talebelerin gönüllü olarak askere gittikleri¹⁵⁷, medresenin her

¹⁵³ *Hâkimiyet-i Milliye*, (13 Mart1340), S.1070, s.1.

¹⁵⁴ Mehmet Arslan, "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesine Asker Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl:13, Bahar-2015, S.18, s.224.

¹⁵⁵ Arslan *a.g.m*, s.233.

¹⁵⁶ Mustafa Arıkan, "Ağabey ve Kardeşi: Hayat Çizgisi Savaşın Geçen İki Medreseli", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl:13, Bahar-2015, S.18, s.392.

¹⁵⁷ *İMMA, İstanbul Medreseleri Talebe Kayıt Defterleri (İMTKD)*, Defter no:2283, varak no:10; Talebe Künye Defterleri (TKD), Defter no:2291, varak no:2,5; Defter no:2297, varak no:20.

sınıftan pek çok talebenin askere sevk edildikleri ya da askerde oldukları bilgisine ulaşılmaktadır. 1914-1915 öğretim yılına ait talebe kayıt ve künye defterleri dikkate alındığında, kısm-ı âli yani günümüzdeki lisans düzeyine tekabül eden medreselere kayıtlı talebelerin yaklaşık üçte birinin askerde oldukları ya da askere sevk edildikleri anlaşılmaktadır¹⁵⁸. Bu sayısal veriler, medrese talebelerine askerlik konusunda herhangi bir toleransın gösterilmediğini, askerlik çağına girmemiş olan bazı talebelerin gönüllü olarak askere gitmiş olduklarını, askerlik görevine vatan borcu ve kutsal bir görev olarak bakıldığını göstermektedir. Nitekim aşağıdaki tabloya yansıtıldığı üzere, 1914-1915 öğretim yılında, İstanbul'da kısm-ı âli düzeydeki medreselerde kayıtlı toplam talebe mevcudunun yaklaşık üçte birinin askerde olması tartışmaya mahal bırakmayacak somut bir delil olarak önümüzde durmaktadır.

Medresenin Adı/Kısım	Talebe Mevcudu	Askerde olan ya da askere sevk edilen talebe sayısı
Beyazıd Medresesi Kısım-ı Âli (1.sınıf, 1.şube)	34	17
Tabhâne Kısım-ı Âli (1.sınıf, 1.şube)	23	15
Kısım-ı Âli (1.sınıf, 1.şube)	52	11
Kısım-ı âli (1.sınıf, 2.şube)	41	12
Kısım-ı Âli (2.sınıf, 1.şube)	21	6
Kısım-ı Âli (3.sınıf, 1.şube)	31	12
Kısım-ı Âli (3.sınıf, 2.şube)	30	11
Kısım-ı Âli (3.sınıf, 1.şube)	27	10
Kısım-ı Âli (4.sınıf, 1.şube)	75	17
Kısım-ı Ali (4.sınıf, 2.şube)	40	8
Toplam	374	119

Medrese talebelerinin ve müderrislerin askerlik görevini yerine getirmeleri konusundaki en kapsamlı ve en vazıh değerlendirme, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce hazırlanan ve başta Meclis Başkanı Mustafa Kemal olmak üzere *İcrâ Vekilleri* heyeti tarafından imza edilmiş olan 8 Mayıs 1921 tarihli *Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası*'nda yer almaktadır. Bu değerlendirme, TBMM'de mündemiç olan ortak aklın ortaya koyduğu mühim bir tespiti içermesi ve medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin en esaslı ve somut dayanağı ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

¹⁵⁸ İMMA, İMTKD, Defter no:2284; İMMA-TKD, Defter no: 2290, 2291, 2292, 2293, 2297.

“Vaktiyle ibâd-ı müslimînin her türlü ihtiyâcât-ı dîniyyelerini mütekeffil memâlikimizin her yerinde medâris-i ilmiyye ve müessesât-ı dîniyye bulunup milletin eimme ve hutebâ ve kâdılarına varıncaya kadar bütün me’mûrîn-i şer’iyyesini yetiştirmekte hükümete hiçbir suretle bâr olmayan işbu medâris ve merâkız-ı irfân 308 senesinde talebe imtihanlarının ref’i suretiyle menhus zaman-ı istibdâdın en feci darbelerine mâruz kalmış ve muahharan nefir-i âm ve seferberlik dolayısıyla talebe ve müderrisîn bütün taht-ı silaha alındığından müessesât-ı ma’rûza mesdûd kalarak indirâsa uğramış...”¹⁵⁹

Lâyihanın yukarıya alıntıladığımız kısmında özetle: Müslüman halkın her türlü dinî ihtiyaçlarını karşılayan ve devlete hiç yük olmadan imam, hatip ve kadı gibi görevlileri yetiştirmek üzere memleketin her yerinde eğitim veren medreselerin 1892 senesinde kur’a imtihanlarının kaldırılmasıyla istibdat devrinin en ağır darbelerine maruz kaldığı belirtilmiş, bilâhare ilan edilen seferberlikler nedeniyle medrese talebelerinin ve müderrislerinin tamamının silahlaltına alınması üzerine bu müesseselerin kapalı kalarak yok oluşa sürüklendiğine vurgu yapılmıştır.

TBMM tarafından hazırlanarak yürürlüğe sokulmuş olan bahse konu Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi’nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası’nda tüm çıplaklığıyla ortaya konulmuş olan bu tespit dikkate alındığında, medrese talebelerinin kur’a imtihanlarından muafiyetinin sona erdirilmiş olduğu 1909 tarihi itibarıyla medrese talebelerinin askerlik görevi konusunda ileri sürülen abartılı değerlendirmelerin dayanaktan yoksun kaldığı ve medreseyi istismar edenlere fırsat bırakılmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan lâyihanın yayımlandığı tarihten yaklaşık üç yıl sonra, Maarif Vekili Vasıf Bey’in medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin olarak gerek TBMM’de yaptığı konuşmalarda gerekse dönemin basınına verdiği demeçlerde, lâyihada ortaya konulmuş olan tespitlerle örtüşmeyen açıklamalarda bulunması manidar bulunmaktadır. Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde, başta Meclis Başkanı Mustafa Kemal olmak üzere İcra Vekilleri heyeti tarafından imza edilmiş olan 8 Mayıs 1921 tarihli Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi’nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası’nda yer alan bahse konu

¹⁵⁹ Umûr-i Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti Tedrisât Müdüriyet-i Umûmiyesi, *Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1338-1341, s.3.

tespitlerle tamamen çelişik açıklamalarda bulunan Maarif Vekili Vasıf Bey'in asıl niyetinin medreseleri kapatmak olduğu, bu nedenle gerçeklerin üzerini örtmek ve çarpıtmak gibi bir yaklaşım içerisine girdiği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Netice itibarıyla Medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin olarak ifrat ve tefrit boyutuyla dile getirilmiş olan tüm tespit ve değerlendirmeler içerisinde, makalemiz sınırları ölçüsünde ele alınarak tahlil ve münakaşası yapılanlardan itibaren alınabilecek en makul ve nesnel değerlendirmenin mezkûr lâyahayla ortaya konulduğu aşikârdır. Lâyihanın, İstiklal Harbinin devam ettiği süreçte yayımlanmış olması da bu kanaati teyit eden en önemli husustur. Nitekim Tutsak'ın *Milli Mücadele Yıllarında Ankara İlimiye Medreselerini Canlandırma Çabası* isimli makalesinde II. Meşrutiyet'le birlikte medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin alınan sıkı tedbirlere ve sonuçlarına değinilmiş, özellikle Ankara Hükümeti tarafından ilmiye medreselerini askerlikten kaçmak amacıyla istismar edeceklerine yönelik sert önlemler belgeleriyle açıklanmıştır. Milletçe millî mücadelenin verildiği bu olağanüstü yıllarda medreselerin asker kaçaklarının mekânı olmaktan çıkarıldığı gibi ilmiye medreselerinin talebe ve müderrislerinin silahaltına alındığı da özellikle vurgulanmıştır.¹⁶⁰

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı'da asker alma usullerine ilişkin hazırlanan yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesinde, zaman zaman idari makamlar tarafından değişik mülâhazalar ve birtakım maslahatlar gözetilerek istisnai durumların oluşturulduğu müşahede edilmektedir. Bunlardan birisi de medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulması uygulamasıdır. Tanzimat'ın ilanından sonra 1846 yılında çıkarılan yasal düzenlemeyle kur'a usulüne bağlanan asker alımı, bu usulün niteliğine ilişkin pek çok düzenlemelerle birlikte 1914 yılına kadar devam etmiş, 1914 yılında ise kur'a usulü kaldırılarak yerine zorunlu askerlik hizmeti getirilmiştir.

---

¹⁶⁰ Sadiye, Tutsak, "Milli Mücadele Yıllarında Ankara İlimiye Medreselerini Canlandırma Çabası", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, c.5, S.2, s.19-21, (s.11-30)

Kur'a usulünün cari olduğu 1892-1908 yılları arasına denk gelen 16 yıllık süreçte medrese talebelerinin belirli şartları yerine getirmeleri kaydıyla kur'a imtihanlarından muaf tutulmaları, medreseleri kurumsal olarak tartışmanın odağına yerleştiren bir uygulama olmuştur. Ancak kur'a imtihanlarının sadece medrese talebelerine mahsus bir imtihan olduğu göz ardı edilmiş, bu imtihandan muafiyet nedeniyle medreselere ayrıcalık tanındığı yönündeki iddianın teyit edilmesi cihetine gidilmemiştir.

Diğer taraftan medrese talebeleri için II. Abdülhamid'in irade-i seniyyesiyle uygulamaya geçirilen kur'a imtihanlarından, aynı zamanda yüksek mektep talebelerinin de muaf tutulmuş olması hiçbir zaman dile getirilememiş, yüksek mektep talebelerinin lehine olan ve yasal mevzuatla yürürlüğe konulan bu uygulama gündemde yer bulmamıştır. Bu bağlamda askerlik çağına girmiş talebelerden herhangi bir yüksek mektebe kayıtlı olanların mezun oluncaya kadar askerlikleri tecil edilirken, medreseye kayıtlı olan talebelerin tecilleri hem sene sonu imtihanlarından geçer not almalarına, hem de her sene tekrarlanan kur'a imtihanlarında başarılı olmalarına bağlı kılınmıştır. Bu durumun yüksek mektep talebelerinin lehine bir uygulama olduğu açıkça ortadadır. Bu nedenle II. Abdülhamid döneminde her ne gerekçeyle olursa olsun medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmasıyla, bahse konu eşitsizliğin ortadan kaldırılmış olduğu söylenebilir.

Medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmaları üzerine medrese talebeleriyle mektep talebelerinin askere alınma şartları eşitlenmiş, ancak bu muafiyetin uygulanmasında kontrol ve denetim görevini yerine getiremeyen yöneticilerin yol açtığı olumsuzluklar medresenin kurumsal yapısına mâl edilmiştir. Ayrıca asker alımı konusunda, bahse konu muafiyeti istismar etmek suretiyle hak etmedikleri halde medreseyi işgal edenlerin mevcudiyeti de medreseye yönelik eleştirilerin artmasında önemli bir etken olmuştur.

Diğer taraftan, medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin yapılacak değerlendirmelerde, başta *93 Harbi* olmak üzere *Balkan Savaşları*'nda gönüllü; *Birinci Dünya Savaşı* ve *İstiklal Savaşı*'nda ise gerek gönüllü gerekse zorunlu olarak silahlı altına alınan medrese talebelerinin cephelere gittiklerine ve ayrıca bu savaşlarda medrese

kökenli pek çok müderris, ulema ve vaizin bölgelerindeki halka öncülük ettiklerine dair tarihsel bilgi ve belgelerin dikkate alınmasının gerekliliği ortadadır.

Netice itibariyle medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutuldukları on altı yıllık süreç öne çıkarılmak suretiyle bilgi ve belgeye dayandırmaksızın yapılan pek çok değerlendirmenin eksik kalacağı açıktır. Bu nedenle yapılacak değerlendirmelerin bahse konu sürecin arka planındaki siyasi ve sosyal gerekçeleri ve uygulama sonuçlarını tüm yönleriyle yeterli bilgi ve belgelerle tahlil edecek ve aydınlatacak nitelikte olması önem arz etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

1- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA),

a) Meclis-i Mesâlih-i Talebeye Mahsus Müsvedde Varakaları (MMTMMV)

Defter no: 2066, varak no: 224.

Defter no: 2067, varak no: 95,107,116.

Defter no: 2068, varak no: 134,181, 220, 228, 241, 254.

Defter no: 2070, varak no: 19, 43, 44, 122-123,196, 202, 232, 265.

Defter no: 2071, varak no: 1, 15,29, 117, 170, 332.

Defter no: 2072, varak no: 99, 177, 195, 303.

Defter no: 2073, varak no: 154, 235, 258.

Defter no: 2075, varak no: 113, 165, 204, 205.

Defter no: 2076, varak no: 35,36,74, 129.

Defter no: 2080, varak no: 22.

Defter no: 2081, varak no: 65, 80, 138.

Defter no: 2082, varak no: 63,194, 250.

Defter no: 2083, varak no: 42, 87.

Defter no: 2088, varak no: 1.

Defter no: 2089, varak no: 200.

Defter no: 2099, varak no:257.

b) Meclis-i Mesâlih-i Talebe Defterleri (MMTD)

Defter no: 2202, varak no: 11, 17b, 20b, 36a, 87, 137, 154, 168, 172, 182.

c) Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi Muharrerât Defterleri (DHAM.MD)

Defter no: 2260, varak no: 42a, 47a, 48a.

d) İstanbul Medreseleri Talebe Kayıt Defterleri (İMTKD)

Defter no:2283, varak no:10.

Defter no:2284.

e) Talebe Künye Defterleri (TKD)

Defter no:2290, ba.

Defter no:2291, varak no:2, 5.

Defter no:229, ba.

Defter no:2293, ba.

Defter no:2297, varak no: 20

2- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO),

Dosya no: 3446, Gömlek no: 258441/3,4.

Dosya no: 3263, Gömlek no: 244677.

Dâhiliye (DH), Mektûbî (MKT),

Dosya no: 2004, Gömlek no: 1.

Teftişât-ı Rumeli Evrâkı, Jandarma Müşîriyet ve Kumandanlık Evrâkı (TFR-I-AS),

Dosya no: 58, Gömlek no: 5711.

Yıldız, Mütenevvi Mârûzat (Y.MTV.),

Dosya no: 68, Gömlek no: 17/1.

Dosya no: 97, Gömlek no: 41.

Yıldız, Meşihat Dairesi Mârûzâtı (Y.PRK.MŞ),

Dosya no: 3, Gömlek no: 6/1-6.

Mevzuat Metinleri, Düstûr Ve Salnâmeler:

Asâkir Nizamnâme-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kânunâme-i Hümâyundur, Matbaa-ı Cerîde-i Askeriye, İstanbul, Teşrinievvel-1302.

Düstur, Cild-i Evvel, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1289.

Düstur, Tertib-i Sâni, Matbaa-ı Osmâniye, Dersaadet, 1330.

Düstûr-ı Askerî, Mekteb-i Fünûn Harbiye-i Şahâne Matbaası, 18 Teşrinisânî 1286.

Umûr-i Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti Tedrisât Müdüriyet-i Umûmiyesi, *Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1338-1341.

Mükellefiyet-i Askeriye Kânunu, Nefâset Matbaası, İstanbul,1332.

Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1330.

Salnâme-1290, (28 defa), Matbuât-ı Maarif, İstanbul, ty.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye-1326, (65.defa), Selanik Matbaası, by., ty.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye-1327, (66.defa), Selanik Matbaası, Dersaadet, 1327.

Trabzon Vilâyet Salnâmesi,(1322 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur), 22.defa, Vilâyet Matbaası, t.y.

Kitap ve Makaleler

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp-2: II.Abdülhamid Han'ın Cülusundan Birinci Seneye Kadar*, Haz. Tahir Galip Seratlı, Selis Kitaplar yay., İstanbul, 2004.

Arıkan, Mustafa, "Ağabey ve Kardeşi: Hayat Çizgisi Savaştan Geçen İki Medreseli", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl:13, Bahar-2015, S.18, (s.385-410).

Arslan, Mehmet, "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesine Asker Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl:13, Bahar-2015, S.18, s.224. (s.219-248).

Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, *Osmanlı Askeri Teşkilât ve Kıyafetleri (1876-1908)*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yay. İstanbul, 1986.

Atay, Hüseyin, "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi(AÜİFD)*, Ankara, 1981, c.XXIV, S.1, (s.15-56).

Aydın, Faruk, *Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kânunları (1839-1914)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Balcı, Ramazan, "Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lâyihanın Tahlili", *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan 2012, S.XII, (s.155-191).

Beşikçi, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşında Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması", *Türkiye'de ordu, devlet ve İç Güvenlik Siyaseti*, Derleyenler: Evren Balta Paker, İsmet Akça, İstanbul Bilgi Ün. Yay., İstanbul, 2010.

Birinci, Ali, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", *Genel Türk Tarihi*, c.VII, (s.381-414).

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II.Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yay., İstanbul, 1990.

Çelik, Recep, *Milli Mücadele Günlerinde Din Adamları*, (AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017).

Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı(1826-1882)*, çev. Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328.

E dip, Eşref: "Dini İslam Müesseselerini Nasıl Yıkıldılar?", *İslam Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, c.II, No:87.

Ergin, O. Nuri, *Türkiye Maârif Tarihi*, c.I-II., Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Ergün, Mustafa: "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islahat Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1982, c.XXX, S.I,II, (s.59-89).

Güldüren, Cem, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi”, *Toplumsal Tarih*, Aralık 2017, S.288, (s.68-75).

Günday, A. Faik Hurşit, *Hayatım ve Hatıratım*, Çelikcilt Matbaası, İstanbul, 1960.

Hakkı, *Osmanlı Ordusu Ahvâl ve Tensîkât-ı Askeriyesi*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1.bs., İstanbul, Kânunuevvel-1325.

Heinzelmann, Tobias, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, çev. Türkis Noyan, Kitabevi yay., İstanbul, 2008.

İnalçık, Halil; Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası yay., 4.bs., İstanbul, 2014.

Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, 7.bs., c.VII.

Kayacık, Ahmet, *İslam Mantık Geleneginde Fenari'nin Yeri (Fenari Şerhi ve İçeriği Üzerine)*, İslami İlimler Dergisi, Yıl 5. Sayı 2. Güz 2010 (107-112).

Kepecioglu, Kâmil, “Medrese”, *Bursa Kütüğü*, Bursa Büyük Şehir Belediyesi, haz. Hüseyin Algül vd. c.III, (s.113-114).

Kırımîzâde Mehmet Neş’et Efendi, *Sultan İkinci Abdülhamid Han’a Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları (1891-1893)*, haz. Raşit Gündoğdu vd., Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008.

Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat:Tarihî Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İst, 1983.

Sarıkoynucu, Ali, *Milli Mücadelede Din Adamları-I,II*, DİB yay., 2c., 6.bs., Ankara, 2012.

Şakar, M.Fehmi; Güçtekin Nuri, *Maariftten Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, 3c., İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü, İstanbul, 2018.

Tutsak, Sadiye, “Milli Mücadele Yıllarında Ankara İlmiye Medreselerini Canlandırma Çabası”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, c.5, S.2, (s.11-30).

Yurdakul İlhami, “Osmanlı Ordularının Asker İhtiyacının Karşılmasında Yeni Bir Yöntem: Kur’a Sistemi (1839-1914)”, edit. Feridun M. Emecen, *Eski Çağ’dan Modern Çağ’a Ordular -Oluşum, Teşkilat ve İşlev-*, Kitabevi yay., İstanbul, 2008.

Yurdakul, İlhami, “Şeyhülislamlık Merkezi Olarak İstanbul”, *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, 14-17 Aralık 2010*, İstanbul, 2011.

Tezler

Aksu, Cevat, *Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)*, , Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2004.

Güldüren, Cem, *The Conscription Of Religious Students In The Ottoman Empire*, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karşılaştırmalı Tarih ve

Toplum Çalışmaları ABD., Karşılaştırmalı Tarih ve Toplum Araştırmaları Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017.

Tunalı, Ayten Can, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara, 2003.

Ünal, Uğur, *Sultan Abdülaziz Dönemi Osmanlı Kara Ordusu(1861-1876)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara, 2006.

Yıldız, Hasan, *Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul, 2017.

Yurdakul İlhami, *İlmiye Merkez Teşkilatı'nın (Bâb-ı Meşihat) Yenileşme Süreci (1826-1878)*, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih ABD, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Doktora Tezi), İstanbul, 2004.

Gazete, Dergi, Elektronik Yayınlar:

H. Feyzi, "Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye", *Sebilürreşâd*, (11 Muharrem 1332-28 Teşrinisânî 1328), c.XI, S.274, (s.212-213)

Hâkimiyet-i Milliye, (13 Mart1340), S.1070.

Hatipzâde Ahmed Vasfî, "Medâris-i İlmiyye", *Sebilürreşâd*, (11 Cemâziyelevvel 1331-4 Nisan 1329), c.X, S.240, (s.95-98).

Maşrik-ı İrfan:Konya (19 Mart 1325), No:5.

"Medreseler", *Tanin*, 26 Zilkâde 1330/24 Teşrinisânî 1328 (6 Kasım 1912), (ss.3-4).

Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre I, Cilt II, İnikâd 39, 25 Şubat 1324.

"Talebe-i Ulûmun Kur'a İmtihanları", *Beyânü'l-Hâk*, S.9.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), Devre: 1, Cilt VIII-I, 17/04/1340.

Mehmet Fatîn, "Tedrisât ve Medârisden İmtihanlar" *Beyânü'l-Hâk*, (25 Zilhicce 1326-5 Kânunusânî 1324), S.16, s.357-361.

Mustafa Hakkı, "Ulema-i İslâmiyye ile Hasbihâl", *Sebilürreşâd*, (21 Receb-i Şerif 1331-13 Haziran 1329), c.X, S.250.

Mustafa Sabri "Talebe-i Ulûma", *Beyânü'l-Hak*, (23 Cemâziyelevvel 1327/29 Haziran 1325), S.33, (s.764-768).

Müntesibîn-i İlimiyeden Biri, "İslâh-ı Medâris", *Beyânü'l-Hâk*, (27 Zilkâde 1326-8 Kânunuevvel 1324), S.12.

"Tarihçe", <http://www.kkk.tsk.tr/Okullar/KKAMYO/hakkinda/tarihce.html>, (Erişim: 13 Nisan 2018).

(Üsküp) Yıldız-1324, (22 Mart 1324), S.VI.

Çeviri / Translation

On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon Ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme*

Ronald C. Jennings**

Çeviren/Translated By: Kamil Yavuz***

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
19.04.2020	27.09.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Jennings, R. C., "On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon Ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme", Çev. Kamil Yavuz, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 1126-1182.

APA: Jennings, R. C. (2020). On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon Ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme. Çev. Kamil Yavuz. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 1126-1182.

---

* Makalenin orijinal metni, 1976 yılında *International Journal of Middle East Studies* dergisinde yayımlanmıştır. Eserin orijinal metni için bkz. Jennings, Ronald C., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, 7/1, Cambridge University Press: Cambridge, UK, January 1976.

** Illinois Üniversitesi'nde Tarih ve Asya Çalışmaları Profesörü olarak görev yapmıştır. 26 Ocak 1996 tarihinde henüz 54 yaşındayken vefat etmiştir.

*** Arş. Gör., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, kamilyavuz_Turkey@hotmail.com.

Research Assistant, Ordu University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

On altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda hızlı nüfus artışı iyi bilinen bir gerçektir¹. Ömer Lütü Barkan, on iki önemli Osmanlı şehrinin 1520/1530 tarihindeki toplam 142,562 nüfusunun, 1571/1580'e gelindiğinde 271,494' e ulaştığını gösteren çalışmasını uzun zaman önce yayımladı; benzer surette Anadolu'daki beş büyük sancağının toplam nüfusunun aynı dönemde 872,610'dan 1,360,474'e yükseldiğini, bir başka ifade ile %59.9 arttığını da göstermiştir². Fernand Braudel'de on altıncı yüzyılda Akdeniz havzası boyunca nüfusun genel olarak %100 arttığı tezini destekler ayrıca Barkan, Osmanlı Akdeniz'inde ve genel coğrafyasında bu yükselişin çok daha hızlı ve değişken seyrettiğini de iddia etmiştir³. Ancak hala on altıncı yüzyıl Osmanlı nüfus hareketliliği, akışkanlığı bu alana dair spesifik çalışmalara, monografilere ihtiyaç duyar.

Bu çalışmanın hedeflerinden biri Osmanlı Anadolu'sunun beş şehrinin nüfus artışını bazı yeni verilerle ortaya koymak ve bu şehirlerdeki kentsel gelişimin doğası üzerinde fikir yürütmek ve nüfus hareketliliğinin, akışkanlığının izini sürmektir. İkincil hedef ise, nüfus hareketliliği ve akışkanlığı ile yerel ve İmparatorluk çapında gelişmeler arasındaki ilişkiyi keşfederek nüfusun ve nüfustaki değişkenliklerin on altıncı yüzyıl Osmanlı tarihini anlamaya ve açıklamaya katkı sunmasını sağlamaktır. Aynı zamanda yerel ve İmparatorluk çapındaki gelişmelerin dikkate alınması nüfus değişkenliğini açıklamaya katkı sunacak niteliktedir.

Bu çalışmanın verileri on altıncı yüzyılda Osmanlı Devleti'nin belirli aralıklarla hane reisleri (hane) ve yetişkin erkek (nefer) nüfusu tespit amaçlı yaptığı şehir nüfusu araştırmaları/tahrir kayıtlarından elde

---

¹ İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi ve Ankara'da bulunan Tapu Kadastro Dairesindeki Kuyud-ı Kadime Arşivi yöneticilerine ilgileri ve ev sahiplikleri için teşekkür ederim. Hazırladığım çalışmanın desteklemesini Amerika'da bulunan Urbana-Champaign Illinois üniversitesi bünyesindeki Türkiye Araştırmaları Enstitüsü ve Asya Araştırmaları Enstitüsü sağlamıştır. Faydalı önerileri için Profesör Andreas Tiestze'ye teşekkür etmek istiyorum.

² Son zamanlarda önemli çalışmalar yayınlandı "Osmanlı Mali Anketler Çalışmaları", M.A. Cook(ed.), Studies of the Economic History of the Middle East (London, 1970), s. 163-71, 168,169.

³ Bkz. F. Braudel, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, çev., S. Reynolds (London 1972), S. 1, 402, s. 326.

edilmiştir. Çalışma Osmanlı Devleti'nin koyduğu ve topladığı vergileri de gösteren bu kayıtlar temelinde inşa edilmiştir. Mevzuu bahis kayıtlar (tahrirler) vergilendirme ile doğrudan ilgili olduğu için Osmanlı yönetimi bunların güncel ve doğru tutulması için bilhassa titiz davranırdı, bu nedenle güvenilir veriler sunarlar⁴.

Kayıtların Niteliği

Defterlerin çoğunluğu sancaklar tarafından kayıt altında tutulan tapu yahut başka bir isimlendirmeye mufassal defterlerdi. Bu defterler genellikle bir sancak sınırı dahilinde yerleşik olan her yetişkin erkeğin (nefer) ismini (ve baba ismi) ihtiva etmenin yanı sıra onların vergi statülerini de belirler. Bazı durumlarda sadece hanenin erkek reisinin adı kaydedilir. Her iki durumda da şahıs isimleri mahalle (şehrin bölümleri) esasına göre listelenmiştir. Defterlerde verilen ayrıntının, detaylı verinin miktarı tahrirden tahrire büyük ölçüde değişir, ancak bu değişkenliğin nedenleri konusunda henüz tatmin edici bir açıklama getirilmemiştir. Bazı defterlerde nefer sayısından daha kesin bir veriye rastlanmaz, bazen de ya hane ya da mücerred (bekar yetişkin erkek) yahut her ikisi birden spesifik olarak belirtilir. Bir kısım kayıtlarda ise tamamen veya kısmen vergiden muaf olan dini ve askeri tabakalar ya spesifik ya da genel bir kategori altında tespit edilmiştir. Defterlerin küçük bir kısmı icmaldir, bunlar merkezi hükümetin kullanımına uygun hale getirilmek için özetlenmiş kayıtlardır. Şahıs isimleri dikkate alınmayarak sadece mahalle mahalle toplam “nüfus”u ihtiva ederler. Her iki tür defter de şehirlerin yıllık vergisini toplamak için yetkilendirilmiş çeşitli imparatorluk memurlarının toplayacağı vergiler ve haraçların resmi listelerini muhteva eder⁵.

⁴ Hanefi İslam öğretisi hukukuna Göre ergenliğe ulaşmak yetişkinlik işaretidir. Cf. J. Schact, *An Introduction to Islamic Law* (Oxford 1971), p. 124. Yetişkinlik, fiziksel belirtilerle ve söz konusu gencin beyanıyla belirlenirdi. fakat şartları taşımadığı takdirde 15 yaşına ulaştığında yetişkin olarak kabul edilirdi. M.A Cook ise bu konuda on beşince ve on altıncı yüzyıllarda Anadolu'nun 51 köyünde 751 erkek üzerinden yaptığı araştırmada, o dönemde 12 yaşından önce bile bazı çocukların yasal olarak yetişkin kabul edildiğini belirtmiştir. Dahası bu gençlerin hepsi 15 yaşına gelmeden yetişkin vasfını kazanmışlardı. *{Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* [London, 1972], s. 64

⁵ Bkz. Ö. L. Barkan, “Daftar-i Khakani”, *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed.; Barkan, “Research in Ottoman Fiscal Surveys”, s. 163-71, Cook'un çalışmaları, s. 163-71; idem, *Essai sur les*

Osmanlı tahrir kayıtlarından elde edilen verilerin kullanımındaki en zor meselelerden biri hane ve nefer gibi ortak terimlere dahil olan insan sayısını tahmin etmek ve sıklıkla karşılaşılmaya da bir defterde hane dışında nefer olarak kaydedildiklerinde bu değişiklikleri tespit etmek için bir metodoloji inşa etmektir. Bu çalışmada da söz konusu mesele çözüme kavuşturulamamıştır. Ancak nüfusun gerçekte kesin olarak belirlenmesi, %10 hatta %15 kesinlik oranı içinde istikrarlı tahminler oluşturmak kadar önemli değildir. %10-15 oranında kesinliğe sahip istikrarlı tahminler ayrıca mukayeseli yaklaşım için de faydalı olacaktır. Esasen hane ve neferin sayılarının ham şekli bireysel sayıları veren nüfus rakamlarına dönüştüğünde faydalı olabilir.

Hanedeki nefer oranı değişkenlik gösterir. Bu oranın 1470/1490, 1570/1590 arasında hızlı bir büyüme ile istikrarlı bir şekilde yükseldiği bilinmektedir. Yükselişin bir göstergesi olarak nefer rakamlarının güvenilirliğini, hane içindeki nefer sayısının oranının tahrirleri düzenleyen Osmanlı memurları tarafından kesin biçimde kayıtlara yansıtılmaya başlandığını savunan Ömer L. Barkan sorgulamıştır; bir başka ifadeyle vergi tahsildarlarının bir zamanlar çok az ilgi gösterdikleri evlenmemiş erkekler, daha fazla dikkate alınarak kayıt altına alınmaya başlamıştır⁶. Açığa kavuşmamış bir konu olarak, III. Murad (1574-95) zamanında yapılan tahrirler, I. Selim (1512-20) veya Kanuni Sultan Süleyman (1520-66) saltanat dönemlerindeki kadar daha yüksek kesinliğe ve doğruluk derecesinde sahiptir. Bu konu üzerine M. A. Cook, evlenmemiş erkek sayılarının artma ihtimali üzerine bir teori önermiştir, çünkü ona göre genç nüfusun evlilik yapmadan önce belli bir yaşa kadar beklemeleri gerekliliği nüfus baskısı ile ekonomik yıkıma neden olmaktadır⁷.

Neferin hane içindeki oranının farklılaşması ekonomik ve sosyal gelişmeler üzerinden takip edilebilir. Osmanlı hane halkı ve organizasyonu hakkında çok az şey biliniyor ve bu yapının nasıl ve neden büyüklük bakımından değişkenlik gösterdiği (bekar erkek oranlarının

---

donnees statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman au XVIeme et XVIIeme siecles', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 1 (1957). S. 9-36

⁶ Cook, *Population Pressure*, s 26, esp. s. 27 n. 1.

⁷ *age*, s. 26.

değişimiyle birlikte) hakkındaki öneri veya tahminler spekülasyondan öteye gidememektedir. Fakat, on altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun artan nüfusunun daha yüksek doğum oranlarını ve daha büyük aileleri ifade ettiği söylenebilir (hane başına nefer oranındaki yükseliş). Orta çağ İtalya üzerine "catasti"lere (mali kayıtlar) ve vergi kayıtlarına dayalı nüfus araştırmaları Osmanlı hakkındaki çalışmalarla görünüşte benzerlik gösterir, bu araştırmalar sözde durağan bir Orta çağ toplumunda bile hane halkı büyüklüğünün hızla değişebileceğini göstermektedir⁸. Verona'nın nüfusu 1425'te 15.000'den 1502'de 42.000'e yükseldiği zaman ortalama hane halkı büyüklüğü de 3,7 (1425)'den 5,2 (1456)'ye ardından 5,9 (1502)'a arttı. Floransa'da da ortalama hane halkı büyüklüğü 3,8 (1425)'den 4,8 (1458)'e daha sonra 5,2 (1480)'ye yükseldi⁹. Hanelerin genişliği ve buna bağlı olarak bekarların oranı büyük değişkenlikler gösterir.

Orta çağ İtalya nüfus verileri, göreceli olarak birbiri ile yakın bir bölgenin şehirleri arasında bile belirli bir zamanda hane halklarının büyüklüğünde farklılıklar olabildiğini açıkça ortaya koymaktadır. 1425'te Floransa'da hane başına 3.8 kişi, Verona'da 3.7, Prato'da 3.7, Pistoro'da 3.6 ve Arezzo'da 3.5 idi¹⁰. Dahası, tek bir bölgede kentsel ve kırsal hane halklarının büyüklüğü değişmektedir. 1298'de Prato şehrindeki hane halkının genişliği ortalama yaklaşık 4,1 idi fakat Plato kırsalında bu oran ortalama 5,6'ya ulaşmıştır¹¹.

Bu bilgilerden hareketle on altıncı yüzyılda (hane başına düşen kişi sayısında bir artış olmuştur) Osmanlı İmparatorluğu'nda hane içindeki nefer oranının değişkenliği standart bir demografik değişim olarak varsayılabilir. Evlenme oranı, evlenme yaşı ve evli gençlerin ebeveynlerinin evinde yaşadığı süre ekonomik ve hatta sosyal sebeplerden ötürü değişmiş olabilir. Şehirlerde çalışan veya işsiz bekar gençlerin sayıları yükselmiş, hızlı büyüyen şehir alanlarına doğru kırsal

⁸ Ortalama hane halkı büyüklüğündeki bu belirgin değişim, ortaçağ hane halkının sosyal istikrar konusunda her hangi bir kaygılarının olmadığını göstermektedir. Fransız tarihçilerin uzun vadeli ekonomik eğilim durumları olarak adlandırdıkları şeye daha çok duyarlı oldukları açıkça belli olmaktadır. David Herlihy, ' Mapping Households in Medieval Italy', *The Catholic Historical Review*, 58 [1972], s. 1-24

⁹ a.g.e, s. 5

¹⁰ Age, s. 5

¹¹ age, s. 5

bölgeden nüfus hareketleri büyük ölçüde artmış olabilir. Pek çok durumda, günümüz Türkiye'sinde olduğu gibi kırsal kesimde yaşayan erkeklerin, çalışmak için şehre eşlerini geride köylerinde bırakarak yalnız başına gelmeleri veya gerekli birikimi yapana kadar evliliği ertelemiş olmaları muhtemeldir. Eşleriyle birlikte şehre gelen genç erkeklerin ise baba evlerini terk ederek hem kentsel hem de kırsal alanlarda hane başına düşen kişi sayısında azalışa neden oldukları düşünülebilir. 1427'de Floransa'da tüm hanelerin sadece % 20'sinde bekar bir kimse bulunuyordu, bu gösterge şehrin kırsal bölgelerdeki erkekleri nasıl cezbediğinin işaretidir¹². On altıncı yüzyılda orta ve büyük ölçekteki Osmanlı şehirlerine, çevrelerindeki kırsal yerleşimlerin çok daha uzağındaki mesafelerden göçler söz konusudur. Muhtemelen şehirlere yaşlılardan ziyade gençler daha yüksek oranda göç etmiştir ve bu gençlerin çoğunun bekar olduğu söylenebilir. Eğer şehirlerdeki nefer oranının daha büyük bir kısmı mücerred olsaydı, o zaman teorik olarak nefer başına ortalama kişi sayısının düşmesi beklenirdi ve önceki dönemlerin nüfus tespiti için başarıyla uygulanan nüfus çarpanı 1580 nüfusuna uygulandığında tahminlerin aşırıya kaçmasıyla sonuçlanacaktır. Bununla birlikte, nüfus tahmini konusunda haneye (evli) güvenmek hem artan doğurganlık oranını hem de kırsal göçmenlerin varlığını gizlemek anlamına geldiğinden nüfusun doğru tahminini aksi yönde etkileyebilirdi. Bu şartlar altında nefer rakamı, bazı değişen koşulları karşılamak için uyarlanabilen ideal olarak kullanılan nüfus çarpanı uygulamasına rağmen nüfus tahmini için daha kullanışlı görünmektedir. Hane genişliğindeki değişimler henüz tam anlamıyla açıklanmamıştır fakat nefer hususundaki yorumlar hane genişliğindeki yaygın ve düzenli değişkenlikleri açığa çıkarmaktadır¹³.

---

¹² age, s. 13

¹³ Kent nüfusu içerisindeki mücerred (evli yetişkin erkek) oranı tahrirden tahrire, şehirden şehre ve mahalleden mahalleye farklılık göstermektedir. Doğurganlık hızları, bebek ölümleri ve diğer ölüm oranları zaman ve mekana göre değişebilirdi. Bazı tarım bölgelerindeki şartlar şehirlere göçü teşvik edebilirken, başka yerlerdeki koşullarda tam tersi bir etkiyi yapabilmekteydi. En azından başka yerlerden bazı şehirlere göç hareketi vardı ve bu durum o şehirlerdeki mücerred oranının yükselmesine neden olmaktadır. Defterler, bir şehre gelip yerleşen birinin göçmen olup olmadığı ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Dahası, şehirde yaşayan bir yetişkin erkeğin oğlu veya erkek kardeşi olan mücerred, akrabalarından sonra kaydedilmişlerdir. Bu gibi durumlarda her mücerredin babası her kişi için tekrardan yazılmazdı sadece aynı haneden oldukları belirtilirdi. Diğer

Umarım, yaklaşımımın on altıncı yüzyılda beş şehir için nüfus değişikliği üzerine faydalı tahminler yapmama izin verir. Defterlerdeki verilerin elde edilmesi ve tam olarak yayınlanması teknik sorunlardan dolayı geciktirildi. Nüfus tahmini hususunda başlıca nefer sayısını kullanmayı tercih ettim çünkü: (1) rakamlar en tutarlı bir şekilde defterlerden elde edilebilmektedir (bazen sadece haneyle birlikte vergiden muaf kategoriler ve mücerred eklenmesine rağmen). (2) Birkaç defterde yetişkin tüm zimmiler (gayrimüslimler) hane olarak kabul edilmiş ve sonuç olarak hane sayısını kullanmak defterlerdeki zimmilerin sayılarını olduğundan fazla gösterebilirdi; (3) yukarıda da belirttiğim gibi, mücerred sayısının yükseldiği hanelere karşın nefer rakamlarını kullanmak daha uygun görünmektedir. Her ne kadar birçok tahrir toplam rakam vermemesine rağmen ben basit olarak defterde vergiye tabi ve vergiden muaf olan kişilerin isimlerini saydım. Çünkü bu defterlerin tutulmasının ana amacı, memurların vergileri etkili bir şekilde toplamasını sağlamaktı, bunun için de defterlerde vergi yükümlüsü yahut muaf bütün nüfusun muhtevi olması gerekirdi, bununla birlikte bazı durumlarda ihmaller, yazım hataları olabileceği ihtimali dikkate alınmalıdır. Bu kayıtlar incelenirken tutarlı bir yöntem seçildi (İstanbul ve Kahire'ye başvurmadan çekinmeme karşın!). Tutarlı olma adına, defterlerdeki yekunlar yerine kendi sayım ve toplamlarımı dikkate aldım. Birtakım istisnai durumlarda iki toplam arasındaki farklılık oldukça fazlaydı; bu durumlarda toplamlar arasındaki eşitsizlik de belirtildi. Çalışmadaki nefer rakamları defterde adı geçen, vergiye tabi ve vergiden muaf olan herkesi içermektedir.

Çalışmaya konu olan Merkezi ve Doğu Anadolu'nun beş şehri, çağdaş tarihçiler tarafından özellikle ihmal edilen bir alanı temsil etmektedir. Selçuklular ve Moğollar etkisi altındaki Merkezi ve Doğu Anadolu şehirleri büyük önem taşımaktaydı ve bölge ticaret ve kültürde Batı Anadolu'dan kesinlikle daha gelişmişti. Bu bölgeler karakter olarak Batı Anadolu ya da Balkanların çoğuna göre daha çok "Türk", daha az "Osmanlı" idi, Doğu ve merkezi Anadolu'nun büyük bölümü, Osmanlılar

---

mücerredler arasında bulunan yetişkinlerin akrabaları mevcut değildi, fakat bazıları göçmendi. Bu durumu kesin olarak ayırt etmek mümkün olarak gözükmemektedir. Dahası, evli yetişkin erkeklerin göçmen olup olmadığını belirlemek mümkün değildir.

tarafından nispeten daha geç fethedildi ve merkezden, Osmanlı kültür çemberinden uzak kalmıştır.

Amasya istisna olmak üzere araştırma için seçilen şehirlere, Batı Anadolu'dan ve Balkanların çoğunluğundan çok sonra boyun eğdirilmiştir. Bu şehirlerin çoğu on beşinci yüzyıl boyunca sınır savaşlarına ve yıkıma maruz kalırken, birçok Osmanlı şehri onlara göre daha sükûnet içindeydi. Bu şehirlerin tarihi çok az bilinmesine karşın şehirlerin tarihinin kronolojisi belirsizdir. Hatta şehirlerin hakimlerinin değiştiği tarih ve olaylar dahi tamamen bilinmemektedir. Söz konusu şehirlerin tarihi on altıncı yüzyılda daha az çalkantılı olmasına rağmen, onlarla ilgili bilgiler eksik kalmaya devam etmiştir. Bu çalışmanın amaçları doğrultusunda, kesin bir kronoloji elbette, Osmanlı fetihlerinin önceki ve sonraki koşulların değerlendirmesi kadar önemli değildir, her halükârda, böyle bir değerlendirme için şu anki kanıtlar bile yetersiz kalmaktadır¹⁴.

Trabzon II. Mehmed tarafından 1463'te fethedildi. Osmanlı yönetimine geçiş şiddetli, zor ve bir fetih fırtınasıyla gerçekleşmesine rağmen hızlı gerçekleşti, daha sonra şehir sakinlerinin birçoğu zorla İstanbul'a iskan ettirildiler. Ne II. Mehmed'in seferinden önce ne de sonrasında şehir, bu tür bir yıkım ve mücadeleyle karşılaşmamıştır. (26)

Karaman'ın fethi daha büyük bir yıkım getirdi. On beşinci yüzyılın büyük bölümünde Osmanlılar, Karamanlı Türkmenleri ile sürekli savaş halindeydi ve esasen şehir II. Beyazid tarafından tam otorite altına alınmadan önce Osmanlı orduları tarafından birkaç kez ele geçirilmişti. Karaman Türkmenleri ve böylece Karaman, Osmanlılar ve Memlükler arasındaki bir güç mücadelesinin ortasında kaldı ve muhtemelen I. Selim'in Memlük İmparatorluğu'nu 1516'da bozguna uğratana kadar

¹⁴ Görünüşe göre tüm şehirlerin son tahrir defterleri 1575-90 yılları arasında kapsamaktadır. Ayrıca bu defterler Ankara da bulunan Tapu ve Kadastro Dairesi'nde muhafaza edilmektedir. 1609 tarihindeki Ayn-i Ali hükümeti tımar tahrir defterlerinin önceki dönemlerde vuku bulan yirmi veya otuz yıl da bir yapılması durumunun sürdürülememesi ile ilgili şikayetlerini dile getirmektedir. Tapu defterleri zaman içerisinde ihmal edilmiş olmalı, ancak bir hükümetin, gerekli yetişmiş memurları olmadan bu durumu eskisi gibi başarılı bir şekilde sürdürmeleri beklemek hayal olacaktır.

Karaman'da tam anlamıyla güven sağlanamamış buradaki otorite teminat altına alınamamıştır.

Kayseri'nin durumu Karaman'ın söz konusu pozisyonundan bile daha istikrarsızdı, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında rakip Karamanlı ve Dulkadirli Türkmenleri ile onların destekçileri Memlukler ve Osmanlıların rekabeti nedeniyle harap edildi. Osmanlı ve Memluklerin müdahalesiyle şehir Karaman ve Dulkadirli arasında sürekli el değiştirdi ve muhtemelen Karaman'ın ardından Osmanlılar şehrin idaresini doğrudan ele aldı. I. Selim'in Memlûkler üzerindeki büyük zaferine kadar Kayseri'nin akıbeti muhtemelen Karaman'ın geleceğinden daha belirsizdi.

Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın ölümünden sonra 1468'de Akkoyunlu Türkmen Uzun Hasan tarafından ele geçirilen Erzurum bütün bu şehirlerin hepsinden daha fazla tahribata maruz kaldı. Osmanlı-Akkoyunlu sınırındaki şehir, Akkoyunlu Devleti'nin çökmesiyle Şah İsmail ve Kızılbaşların idaresine geçti. 1514 yılında ise I. Selim'in Çaldıran seferinde Osmanlılar şehrin kontrolünü ele aldı.

Araştırma konusu şehirlerin çoğu on beşinci yüzyılın ikinci yarısı veya on altıncı yüzyılın başlarında, otorite altına alınmış akabinde ya uzun savaşların ya da önemli ölçüde nüfusu azalan bu şehirlere zorunlu iskanların neticesinde Osmanlı otoritesi tam anlamıyla tesis edilmiş ve yönetimleri teminat altına alınmıştır. Osmanlı fetihleri Anadolu'nun büyük kısmına kanun ve nizam getirmiştir; Osmanlı Barışı'nın (pax-Ottomanica) sağladığı koşullar altında kentsel ve kırsal nüfus artmış ve müreffeh hale gelmiştir. Ayrıca on altıncı yüzyılda Akdeniz'de genel nüfus artışına yol açan ekonomik sebepler geçerli haldeydi. Bunun yanı sıra yerel koşulların da uygunluğundan söz edilebilir.

Kayseri, Karaman, Amasya ve Trabzon, on altıncı yüzyılda en azından 1590'a kadar Osmanlı Barışı'ndan müstefit oldular. 1590 yılı aynı zamanda tahrir kayıtlarının genel olarak son tutulma dönemine tekabül eder. Bundan sonra Celali isyanları ve yaygın şekavet olayları Anadolu'nun çoğu bölgesini harap etmiştir. Bu felaketin tam etkileri 1642 tarihli bir tahrir defteri olması nedeniyle Amasya'da ölçülebilmektedir. Erzurum ise on altıncı yüzyıl boyunca asla huzur ve barışı tanıyamamıştır. Kanuni Sultan Süleyman kişisel olarak Safevilere karşı üç sefer yürüttü ve III. Mehmed'in hükümdarlığı döneminde onlara

karşı seferlerden vazgeçildi. Erzurum ve Van yerel valilerin Safevi'lere karşı savaş yürüttüğü iki önemli kaledir ve Erzurum genellikle doğudaki büyük mücadeleler için toplanma ve kamp yeri olarak hizmet verirdi. On beşinci yüzyılda Kayseri, Karaman ve Erzurum sınır şehirleriydi ve bunun sonuçları, getirdiği sıkıntılarla sürekli yüzleşmişlerdir; on altıncı yüzyıla gelindiğinde ise bunlardan sadece Erzurum hala bir sınır şehri olarak kalmış ve kentin tahribatı, karşılaştığı sıkıntılar devam etmiştir.

Kayseri

Kayseri için özellikle on beşinci yüzyıl, yıkıcı ve çalkantılı bir dönemdi. Şehrin idaresi bir Türkmen liderinden diğerine sürekli el değiştirmiştir. Bölge yüzyılın ikinci yarısında Karaman ve Dulkadirli Türkmen hanedanları arasında ciddi bir rekabetin odak noktası oldu. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin genişleme siyasetine ve Kayseri'ye yönelik özel ilgisine rağmen, Memluklerin de buraya yönelik politikaları nedeniyle her iki devlet doğrudan bir çatışma yerine bir Türk hanedanı üzerinden veraset savaşları politikası izlemeyi kendi çıkarlarına daha uygun bulmuşlardır. Bazı zamanlar da iki büyük güç sınırlı askeri müdanelerle karşı karşıya gelmekten çekinmemişlerdir. Ancak daha ziyade her iki devlet, Türkmenleri kışkırtarak manipüle etme yoluna gidiyorlardı. Kayseri kırsalı da hem göçebe hem de düzenli ordular tarafından tahrip edilmekten bitap düşmüştü. Osmanlılar nihayetinde II. Beyazid döneminde Kayseri şehrinin idaresini doğrudan ele geçirmesine rağmen I. Selim'in Anadolu'dan Safevileri çıkartmasına, Memlukleri ezip Dulkadirlileri yönetim altına alana kadar (1514-1517) Dulkadirliler, Memlükler hatta Safevi baskınlarıyla taciz edilen bir sınır şehri halindeydi. Ancak söz konusu gelişmelerden sonra bölge güvenli hale geldi.

1517'den Celali isyanların başlangıcı olan 1590'lara kadar şehir Osmanlı Barış'ından istifade etmiştir. Kayseri, Selçuklular, Moğollar ve onların haleflerinin yönetimi altındaki önemini Osmanlı idaresi altında kazanamamıştır. Konya Kayseri ve Sivas'ı gölgede bırakan Bursa, Edirne ve İstanbul bu şehirlerin yerini alarak en büyük Türk şehirlerine dönüşmüştür¹⁵. Ancak zengin zirai hinterlandı (verimli hububat, sebze,

¹⁵ Bu görüş için, bkz. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (Ankara, 1971), C. 1. s. 22

meyve kaynakları) ve güçlü yerel üretim gücü/endüstrisi (pamuk ipliği, pamuklu dokuma, halı, deri ve et ürünleri) ve kuzey-güney, doğu-batı istikametindeki Anadolu ticaret yollarında kıymetli bir mevkide yer alması Kayseri'nin önde gelen şehirler arasında kalmasını sağlamıştır. Anadolu'nun ticaret ve kültür merkezlerinden biri olmayı sürdürmüştür¹⁶.

I. 1500 tarihinde Kayseri'nin nüfusu 2.847 nefer (1.848 hane) idi¹⁷. Bunların % 86'sı (1.961 nefer/1.570 hane) Müslüman, % 14'ü (326/278) zimmi idi. Zimmi nüfusunun çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı (266 nefer, % 82), kalanlar ise Rumlar'dan (60 nefer) ibaretti¹⁸.

Zimmiler, Türk kültüründen önemli derecede etkilenerek çeşitli Türk ve Hristiyan isimleri kullandılar. Rumlar arasına Vasil, Kostendil ve Andon gibi isimler geleneksel olmasına karşın İvad, Has Beğ, Tag Beg, Yadiğar Evren, Tokatlı, Emir Şah, Melik Şah, Yusuf İskender, Tursun, Rum Beg, Yahşi Asya, Bali İmren Şah, Kici Beg, Koca, Hızır Şah, Emir Bey, Sultan Şah, Hüdavirdi ve İsfendiyar gibi yerel Türk isimleri de kullanmışlardır. Kayseri bölgesi, 1920'lerdeki mübadeleye kadar Karamanlı olarak adlandırılan kökenleri belirsiz olmasına karşın Türkçe konuşan Ortodoks ve Gregoryen Hristiyanların yayıldığı ana bölgelerden biriydi¹⁹.

¹⁶ Kayseri hakkında bkz., B. Darkot, "Kayseri", İslam Ansiklopedisi; R. Jennings, "Kayseri", EL, bir şehrin krokisi ve şehir surları ile iç kalenin restore edilmiş planı için bkz. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, C. 1 (Paris, 1931); M. T. Gokbilgin, 'XVI. Asir Başlarında Kayseri Şehri ve Livası', in *Zeki Velidi Togan'a Armağan* (İstanbul, 1950-55), s. 93-108

¹⁷ Başbakanlık Arşivi, İstanbul Tapu Defteri no. 33, Kayseri Maliye tarih 906 (1500), tahrir defterlerine kaydedilen mahallelerin son kısımlarına yetişkin erkeklerin sayım listesi verilmektedir. Bu defterde kaydedilen toplam 2.293 nefer ve 1.425 hane-i avariz vardır. Nefer sayısı neredeyse kendi sayımla aynıdır. Ancak hane sayısı 423 kadar farklılık arz etmektedir. 1.848 hane rakamım, 2.297 nefer sayısında 439 olarak kaydedilen müverredin çıkarılması ile elde edilmektedir. Belki de vergiden muaf olan bazı erkekler tahrir defterlerden isimleri çıkarılmışlardır (avariz vergisinden muaf).

¹⁸ Ermeni-Armenian Gregorian millet; Rum-Greek millet. Müslümanlar ise sadece Türklerden, Araplardan, Kürtlerden ve Çerkezlerden vb oluşmamaktaydı. Fakat çalışmamıza konu olan şehirlerdeki Müslümanların Türk olmaması pek olası gözükmemektedir.

¹⁹ Karamanlı'nın tahrir çalışmaları üzerine iyi bir kaynakçal referans olan S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor* (Berkeley, 1971), s. 448-468. Sadece

1500 tarihinde Kayseri'de 37 mahalle vardı. Bunların ise 35'i Müslüman, 1'i Rum ve 1'i de Ermeni mahalleleriydi. Bunlardan 8 mahallenin nüfusu 80 neferden fazlaydı, şehirdeki en büyük mahalle olan Ermeniyan mahallesi ise 266 nefer nüfusa sahipti. Diğer 20 mahallede de 40'tan az nefer vardı fakat bunlardan 3 tanesinde 20 neferden az nüfus vardı. Her mahallede ortalama 56 Müslüman nefer vardı. Bu ortalama bütün şehir nüfusu söz konusu olduğunda mahalle başına 62 nefere yükselir.

Şehir, surlarının içindeki nüfustan çok daha fazlasına muhteviydi. Şehrin en büyük mahalleleri (Ermeniyan hariç) surların dışında toplanmış olan Müslüman mahalleleri idi: Boyacı Kapı yakınındaki Mescid-i Güllük 221 nefer, Sivas Kapı yakınındaki Tebbagin 145, Kici Kapı yakınındaki Sasak 110; Meydan Kapı yakınlarındaki Has Begi 100 nefer nüfusa sahipti. Şehir surlarının ötesindeki banliyölerde (sub-urban) aşırı derecede büyüme ve nüfus yoğunluğundaki artış nedeniyle çok genişleyen bazı mahalleler kısmen parçalanmıştır. Örneğin, Tutak mahallesi (20 nefer), Varsak mahallesi (21 nefer), Tus Oglı Mahallesi (26 nefer) ve Konuklar mahallesi (27 nefer) 191 neferli Lala mahallesinin parçalanmasıyla ortaya çıkmıştır.

Kici Kapı yakınında Deveciyan mahallesi (33 nefer) (Deve sürücüsü ve kervancılar mahallesi), Meydan Kapı' da Kabban mahallesi (68 nefer) (resmi mizanın ve kantarın bulunduğu mahalle) ve Bab-ı Sivas yakınında Tabbagin mahallesi (145 nefer) (Tabakhane mahallesi) özellikle Müslüman nüfus barındırırdı fakat bu sektörlere birtakım Hristiyanlar da dahil olduğundan gayrimüslim nüfus da görüldü. Müslüman mahalleleri olarak adlandırılan Bab-ı Meydan yakınlarındaki Gurci mahallesinde (Gürcüce) 42 ve Kurtler mahallesinde (Kürtler) sırasıyla 34 nefer vardı; eğer sakinleri Türk olmasaydı, onların isimlerinden hemen anlaşılmazdı. Elbette Müslüman Gürcüler ve Kürtler muhtemelen Müslüman isimlerine sahip olacaktı.

1500 tarihindeki kayıtlar her mahallenin tek bir millete ait olduğunu göstermektedir (Müslüman, Ermeni, Rum). Müslümanlar pek çok müşterek yaşam birimlerine bölünmüş haldeyken Hristiyanlar sadece

---

Türk isimlerinin kökenlerini tanımak için değil Türklerin kullandığı isimleri belirlemek içinde Türkçe adları kullanmaktayım.

bir millet olarak kalmıştır. Esasen, defterler özellikle her Müslüman yaşam birimini mahalle olarak tanımlasa da (örneğin mahalle-i Cami'-i Huvand), Hristiyan birimleri için bu tabiri kullanmaz (Rumiyan-i nefsi-Kaysariyye; Ermeniyan-i nefsi-Kaysariyye). Devlet, bu şekilde kayıtlarda Müslüman olmayanların Müslüman topluluklarından ayırt etmiş veya özel idari ve vergilendirilmiş grupların uygun bir şekilde toplanması gibi başka bir ayırımı da hedeflemiş olabilirdi²⁰.

II. Kayseri'nin nüfusu, 1500-1523 arasındaki dönemde, %3'ün biraz altında bir oranda artışla 2.364 nefere (1.795 hane) yükseldi; bunların sadece % 81'i (1.907 nefer/1.369 hane) Müslümanlardan ve %19'u (457 nefer/429 hane) Hristiyanlardan mürekkepti²¹. 20-30 yıllık zaman diliminde Müslüman nüfusu %3'ün üzerinde azalırken Hristiyan nüfus aynı dönemde %40 artmıştır. Hristiyanlar gruplar arasında ise, Ermeni nüfusu kuvvetli bir şekilde %45 oranında yükselmiştir (386 nefer/365 hane) ve böylece Ermeniler, Hristiyan nüfus içinde %84 oranına ulaşmıştır. Rum nüfus ise %18'lik artış göstermiştir (71 nefer/64 hane), oransal olarak Ermeni nüfusa göre nispeten düşük kalmasına karşın Müslüman nüfusun ve şehir ortalamasının üzerinde bir yükseliş söz konusudur. Müslüman nüfustaki düşüşü, Hristiyan nüfusun hızlı büyümesinin ışığında izah etmek bilhassa zordur; buna ilave olarak Ermeni toplumunun Rumlara kıyasla daha hızlı büyümesi konusu da ayrıca izaha muhtaçtır.

²⁰ Aşağıda gösterildiği gibi, zimmiler genellikle mahalleden ziyade topluluk olarak tanımlanmaktaydı (cemaat veya taife). Belki ayırım sadece göstermeliydi. Ancak yine de bu gibi durumlarda bile bir toplulukta yaşadıkları kesin olarak düşünülemezdi. Trabzon üzerine çalışmalarında M. T. Gökbilgin, 1523 (929) tarihli olarak bu tahrir defterini kullanmıştır.

²¹ BOA nr, 387. Kanuni zamanında kayıta geçirilen fakat tam tarihi bilinmeyen Karaman, Rum ve Erzurum vilayetlerinin Maliye, evkaf (icmal) defteri., Bu defter ('XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livasi ve Doğu Karadeniz Bölgesi', *Belleten*, C. 26 [1962], s. 337). I. H. Konyalı çalışmasında, *Karaman Tarihi, kullandığı tarih 1522 (929)* ([İstanbul, 1967], s. 106). Anlaşılabilmesi için ben de makalede 1523 tarihini kullandım. Kayseri şehrinin icmal tahrir defterinin sonuna yazılan toplamlar kısmında, 2.139 nefer, 1.344 hane-i Müslim ve 429 hane-i Gebran (zimmi) kaydedilmiştir. Buradaki rakamlar açıkçası mahallelerin toplanan nefer sayılarına uymamaktadır. Büyük ihtimalle vergiden muaf olan bazı Müslümanlar kayıtlardan çıkarılmıştı. Şehirde bulunan 133 muhafızın (kalenin askerleri) hem hanenin hem de Kayseri'nin uleması gibi sayımlarda kaydedilmişlerdi.

Şehirde mahalle sayısı 43'e yükselirken, bunlardan sadece 38'i Müslüman, 3'ü Ermeni, 1'i Rum ve 1'i de belirsiz yani karışık (örneğin, Şuturban mahallesi, deve sürücüleri ve kervancıların mahallesiydi, Şuturban, deveciyan ibaresinin Farsçasıdır, buradaki 33 neferin 31'i Müslüman, 2'si zimmiydi). Kayseri'nin 6 mahallesinin nefer sayısı 20'den az iken 21 mahalledeki nefer sayısı 40'tan aşağıya düşerken 7 mahalledeki nefer nüfusu ise 80'in üzerine çıkmıştır. Mahalle başına ortalama nefer sayısı 55'e düşerken Müslüman mahallelerinde bu oran ortalama 49'a gerilemiştir. Ermeni mahallelerindeki ortalama nefer sayısı ise 128 idi. Hristiyan mahalleleri istisna olmak üzere en büyük mahalle Debbagine (Tabakhaneler) idi ve 151 nefer nüfusu vardı, Güllük mahallesinde 109, Lara da 108, Yalman da 85, Yenice (nispeten yeni kurulan mahallere bu tür isimler verilirdi) 76, Gebe İlyas 76, ve Kabban (mizan-kantar bölgesi) 69 nefer nüfusa sahipti. Üstelik çok az sayıdaki ticaret ve esnaf adı taşıyan mahallelerin (Eski Bezazistan, Eski Kapalı Çarşı, 53 nefer) tamamı Müslümandı.

1523 tarihli tahrirde Hristiyan gruplar tekraren açık bir şekilde 'mahalle' kategorisinde tanımlanmamıştır; bu defterde Hristiyanlar cemaat/topluluk olarak tanımlanmıştır. Rum cemaati muhtemelen şehir surları içinde mütemekkin en eski topluluktan ve Sivas kapısı, Kici (küçük) ile Boyacı (sayyağ) kapı bölgeleriyle irtibatlıydılar. Ermeniler ise, Kayseriyan-ı Ermeniyan cemaati (193 nefer), Sarkiyan-ı Ermeniyan cemaati (47 nefer) ve Sisiyan-ı Ermeniyan cemaati (146 nefer) olmak üzere üç farklı kategoride tanımlanmıştır. Kesin bilgiler mevcut olmamasına rağmen Sisiyan'ın Sis'e (modern Kozan, Çukurova'da-Kilikya) bağlı olan Ermeniler olduğu düşünülebilir, Şarkiyan ise muhtemelen doğuda Erivan yakınlarında bulunan Eçmiyazın katalikosluğuna bağlı Şark Ermenileridir. Kayseriyan ise şüphesiz yerel Ermeni gruplarıdır, teorik olarak bunlar Katolikler hariç Ermeni milletinin reisi olan İstanbul'daki patrikliğe bağlıydı. Bu yorumlardan hareketle, Kayseriyan'ın yerel grup olduğu (1500 tarihli tahrirde kadimden kalan 266 Ermeni nefer kaydedilmiştir), Sarkiyan ve Sisiyan'ın dışarıdan göç ile Kayseri'ye geldiği söylenebilir.

Kayseri'nin 1523 tarihli icmal defterine göre şehirde; 3 cami, 20 mescid, 10 medrese, 17 zaviye, 3 hamam, 4 han ve 107 dükkân kaydedilmiştir.

(III) 1523 ve 1550 tarihleri arasında yaklaşık 30 yıl içinde Kayseri nüfusu % 49'a varan oranlarda hızlı bir artış göstererek 3.530'a geldi, burası büyük bir şehir olma sürecine girdi²². Müslüman nüfusu 2.870 nefere (nüfusun % 81'i) yükselirken, Hristiyanlar 660 nefere (nüfusun % 19'u) yükseldi. Bu dönemde, toplam nüfus olarak Müslümanlar, Hristiyanlara oranla daha hızlı büyüme gerçekleştirdiler ve Müslüman nüfus %50 artarken, Hristiyan nüfusundaki yükseliş %44 idi. Ancak Ermeni toplumunun nüfusundaki artış hızı, Rumların önünde seyretmeye devam etmiştir. Ermeni toplumu nüfusunun artış hızı, Müslümanlarla aynı seviyede %50 oranında artarken (580 nefer), Rum nüfus %13 (80 nefer) yükselmiştir. 1580 tarihine gelindiğinde Kayseri'deki Hristiyan nüfusun %88'i Ermenilerden mürekkepti.

Mahallelerin sayısı 9 artarak 52'ye yükseldi; bunların 44'ü Müslüman mahallesi idi ve mahallelerin ortalama nüfusu ise 68 nefere yükselmiştir. Müslüman mahallesindeki ortalama nefer sayısı ise 65'tir, Hristiyan mahallesinde bu oran 83 neferdir. 14'ü Müslüman olmak üzere 18 mahallenin nüfusu 80 neferin üzerindeydi, 9 mahallede nüfus 100'ün, 4 mahallede ise 150 neferin üzerindeydi.

En büyük Müslüman mahallesi 202 neferle Yenice'ydi; Has Beglu 164 nefer, Güllük 135 nefer, Debbagat 115 nefer, Depecik 112 nefer, Lala 111 ve Yalman da 94 nefer vardı. Bu mahallelerden Yalman hariç hepsi büyük şehir surlarının dışına doğru genişlemiştir. Kayseri'nin en büyük mahallesi konuma gelen Yenice 1500 tarihinden sonra kurulmuştur. Eski mahallelerin parçalanmasıyla yeni mahalleler ortaya çıkışı süreç içerisinde devam etmiştir: bu mahalleler ise, Debbagat mahallesine bağlı Mescid-i Alaca mahallesi (26 nefer) ve Bal Dokdi mahallesi (83 nefer); Güllük mahallesi üzerinden Eski Bezazistan (80), Mescid-i Boz Atlu (83) ve Gebe İlyas; Gebe İlyas'a karşılık Bostancı Çelebi mahallesi (6); Lale Mahallesi üzerinden Taceddin (52 nefer), Hüseyinlu (85), Tus (78), Konuklar (41), Varsakan (18) ve Tutak (37)'dir.

²² BOA nr., 976, (Kayseri'nin tam tarihi bilinmeyen maliye ve evkaf defteri) bu defter 1523 tarihinden sonra ve 1583'ten de önce derlenmiştir. Tahrir defterleri bazen otuz yıllık aralıklar yapılmıştır. Örneğin Trabzon şehrinde bu şekilde uygulanmıştır. Ayrıca bu defter, 1550 tarihli Kayseri şehrinde meydana gelen değişimlerle tutarlılık göstermektedir.

Hristiyanlar'ın mahalle yerine topluluk/cemaat olarak tanımlanmaları devam etmiştir. Ermeni cemaatinin nüfusu %50 artmasına karşın bu artış cemaat içindeki gruplar arasında dengesiz dağılmıştır. Sisiyan'ın nüfus ortalaması sadece %2 artmış (146'dan 149 nefere), Kayseriyan nüfusu %4 azalmış (193'ten 186'ya) bunlara karşın Şarkıyan nüfusu %421 oranında büyümeyle 47 neferden 245'e çıkmıştır. Dış göç olmadan bu kadar hızlı bir nüfus artışı imkânsız görünmektedir.

Ermeniyan-ı Kayseriye arasında karma isimlere tesadüf edilmiştir: Uğurlu, Sefer, İskender, Kaplan, Yakub, Huda Virdi, Yusuf, Zekeriya, Ivan Şah, Asya, Yahşi, Murad, Abraham, Su, Arslan Sah, Bali, Eymur Dede, Simavun, Bagadasar, Budak, Has Beg, Bolad, Kara Bid (Garapet?), Lazar, Arzuman, Manuel, Kara Goz, Kirakos, Toros, Timur, Ovanis, Kara Beg, İsa, Agob, Dadar, Kirkor, Bedros. Ermeniyan-i Sisiyan arasında: Sah Bali, Asadador, Su, İskender, Huda Virdi, Habes, Liparid, Simavun, Agadar, Hoca Bali, Cihan Sah, Hizir Bali, Kirkor, Ovanis, Hetum, Sinan, Hoca Beg, Avdik. Ermeniyan-ı Sarkıyanların arasında ise daha az Türkçe ve İslami isim görülür: bu topluluktaki bazı isimler ise Kirkor, Ovanis, Serkis, Meldun, Todos, İstefanos ve Hacik gibi.

Rumiyan arasında: Polad, Sultan, Vasil, Todor, İskender, Evren, Anasdas, Sahak, İvad, Kar Yagdi, Su, Karlu, Kostendil, Kayser, Tanrı Virdi, Yağmur, Celeb Virdi, Uğurlu, Karaca, Kaya, Mihail, Yorgi, Rum Şah, Huda Virdi, Simon, Sultan Şah, Yahşi, Yusuf, Bali, Lazari gibi isimler gözükmektedir.

(IV) 1550 ve 1583 tarihleri arasında Kayseri şehrinin nüfusu % 134 gibi muazzam bir artış gerçekleştirerek 8.251 nefere (6.015 hane) ulaşmıştır. Bu durum belki de Kayseri'yi, Anadolu'da Bursa'nın yanısıra en büyük şehir konumuna getirmiştir²³. Bu durum Kayseri de, 1523 tarihinde %249'un üzerinde, 1500 tarihinde ise %261'in üzerinde nüfus artışı olduğu anlamına gelmektedir. Braudel, on altıncı yüzyılda Akdeniz havzasında kesin olarak % 100 nüfus artışı olduğunu belirtmiştir. Kayseri nüfusunun artışında doğum oranları muhtemelen en az etkiye sahip faktördür. Çünkü, 80 yıllık dilimde daha doğrusu 50-60 yıllık dönemde nüfus 3,5 kat, 30 yıl içinde ise 2,5 kat yükselmiştir. Bu artışı bölgenin

²³ KKA, nr, 136, Kayseri Liva, tarih 1583 (992).

çevresinden yahut daha uzak yerlerden gelen göçleri dikkate almaksızın izah etmek zordur²⁴.

Eş zamanlı olarak Kayseri köylerinin nüfusu da hızlı bir şekilde arttı. Bu durum muhtemelen Osmanlıların Safavilerle ölüm-kalım mücadelesi verdiği dönemde Doğu Anadolu'dan büyük ölçekte bir göç dalgasının bölgeye geldiğini göstermektedir. On altıncı yüzyılın başlarında Şah İsmail ve haleflerinin Şii kampına katılmak için Anadolu'daki Kızılbaş Türkmenler büyük ölçekli bir göç hareketi başlatmıştır, ancak yüzyılın sonunda Batı yönlü göç hareketine başlayan kentsel ve kırsal nüfus, büyük oranda konar-göçerlerin ve orduların yağmalarından kaçarak kanun ve düzenin hâkim olduğu topraklara doğru harekete geçmiştir.

1550-1583 tarihleri arasında Kayseri'nin Müslüman nüfusu %124 artmıştır. 1500 ve 1583 tarihleri arasında ise bu oran %228 artarak toplam nüfus 6. 435 nefere ulaşmıştır. Aynı dönemlerde Hristiyan nüfusu daha hızlı büyüyerek 1850 nefer sayısına ulaştı. Bu oran 1550'den %175, 1500'den ise %457 daha yüksekti. Hristiyanlar, şehir nüfusunun % 22'sini oluşturarak kendi nüfusları için on altıncı yüzyılın en yüksek oranına ulaştılar. Ermeni cemaatinin diğer gruplara nazaran nüfusları hızlı artmaya devam etti (1.612 nefer); bu oran 1550 tarihinden %178 ve 1500 tarihinden %506 daha fazlaydı. Rumlar ise bir kez daha nüfus artış hızında yavaş bir seyir gösterdi. 1550 tarihinden % 155 ve 1500 tarihinden % 240 nüfus artışı oldu. Buna rağmen, Rumların 204 nefer artış göstermesi önemli gözükmektedir. Böylelikle şehirde Ermeniler, Hristiyanların % 89'unu oluşturmaktaydı.

Bölgeye Hristiyan göçlerinin büyüklüğü ve yönü hakkındaki kanıtlar Hristiyan cemaatler hakkında yapılacak incelemelerden anlaşılabilir. 1500 tarihli nüfus sayımında Ermeni toplumu bölünmüş değildi. 1523 tarihli vergi defterine göre Kayseri'nin büyük bir Ermeni Kaysariyan topluluğu (193) ile önemli bir Sisiyan- Ermeni (146 nefer) ve küçük bir Sarkiyan topluluğu (47 nefer) vardı. 1520 ile 1550 tarihleri arasında Süleyman ve onun Paşaları doğuya birçok büyük sefer yaptıklarından

²⁴ Kayseri şehrinde 20. Yüzyıl kentsel büyüme on altıncı yüzyıldan daha hızlı oranda gerçekleşmiştir. Fakat modern büyüme olarak tanımlayabileceğimiz bu evre daha çok köylerden şehre gelen göçlerle olmuştur. Ayrıca geniş çapta sağlık hizmetlerinin getirilmesi ve geliştirilmesi ile doğurganlık oranları yükselerek ölüm oranları da büyük çapta azalma kaydetmiştir.

Sisiyan Ermeniler sadece % 2 büyüdü (149'a). Kaysariyan Ermenileri ise gerçekte % 4 küçüldü (186'ya) ancak Sarkiyan Ermeniler % 421 büyüme gerçekleştirdi (245'e). Doğu Anadolu'daki koşullar ise 1583 yılını takip eden 13 yıllık zaman diliminde zorluydu ve bölgedeki huzursuzluk giderilememişti. Sisiyan Ermenileri %148 (369 nefere), Kayseriyan Ermenileri %65 (306'ya), Sarkiyan Ermenileri %261 (884'e) oranında büyüdü. 1523 ve 1583 tarihleri arasında Sisiyan %153, Kayseriyan %59 ve Sarkiyan %1,781 (18,5 katından fazla) arttı. Sarkiyan nüfusundan yola çıkarsak, doğudaki birçok şehir, kasaba ve köylerdeki yerel Ermeni nüfusunun baskı altında kaldığı ve aynı anda Kayseri'ye yerleşen Müslümanların sayısına bakılırsa, doğuda kalan kentsel ve tarımsal Müslüman nüfusun da benzer şekilde baskı ve asayişsizlikten muzdarip olduğu sonucuna varılabilir.

1583 tarihinde Kayseri'nin göçmen nüfusla birlikte dolup taşan 72 mahallesi vardı. Bunlardan 50 tanesi Müslüman, 13'ü Hristiyan ve 9 tanesi de her dinden insanların bulunduğu karma mahallerdi ve bu mahallelerde ortalama 115 nefer kaydedilmişti. Müslüman mahallelerinin ortalaması 113 nefer, Hristiyanların 136 nefer ve karışık halde bulunan mahallelerin ise 95 neferdi. 'Karma' mahalleler toplam nüfus dikkate alındığında önemsiz görünmesine ve bunlardan her birinin nüfusunun orantısız biçimde Müslüman olmasına karşın, ancak birkaç Hristiyan'ın bile böylesi özel bir toplulukta olması bilhassa önemli görülmektedir. Karma mahalleler ise, Hacı Mansur 135 nefer(129 Müslim, 6 gayrimüslim), Sasak 43 nefer (38 Müslim, 5 gayrimüslim), Nesib Hatun 319 nefer (317 Müslim, 2 Gayrimüslim), Giirci 44 nefer (41 Müslim, 3 gayrimüslim), Emir Sultan 37 nefer (33 Müslim, 4 gayrimüslim), Tac Kızıl 48 nefer (44 Müslim, 4 gayrimüslim) ve İslim Paşa 26 nefer (15 Müslim, 11 gayrimüslim) idi. 852 neferin, yani kentsel nüfusun yaklaşık % 10'unun karışık mahallelerde yaşadığı kesindir, ancak karışık mahallelerdeki iç içeliğe, birlikte yaşamaya dahil Hristiyan nüfus sadece 53 neferden ibaretti. (mahallelerin toplam nüfusunun %3'ü). Bununla birlikte iç içe yaşamının uzun bir zaman dilimindeki etkileri göz ardı edilmemelidir.

Bazı mahalleler oldukça büyüktü. Bu mahallerin 38'inde (7 Hristiyan, 31 Müslim) 80'den fazla nefer vardı; 31'inde (7 Hristiyan, 24 Müslim) 100'den fazla nefer vardı. 19 mahallede (4 Hristiyan, 15 Müslim)

150'den fazla nefere sahipti ve 4 mahallede ise (2 Hristiyan ,2 Müslim) 300'den fazla nefer kaydedilmişti. Sadece 4 mahallede 20'den az nefer varken, 14 mahallede de bu sayı 40'tan azdır. En büyük mahalle olan Sisiyan da 369 nefer vardı, diğer büyük mahalleler ise; Depecik, 353, Hüseyinlu, 319, Ermeniyan-i Kaysariyan 306, Güllük, 264, Kalender Hane 237, Boz Atlu 233, Yalman, cema'et-i Sarkiyan 229, Eski Bazaristan 229, Isa Fakih 227, DüNDAR, 226, Taşkun, 212, Hacı Kılıç 209 ve Lala'da 201 nefer kaydedilmişti. İlk kez Hristiyanlar, yani Sarkiyan cemaati, monolitik bir toplum olarak tanımlanmak yerine Müslümanlar gibi birçok mahalleye (aslında 10) ayrılmıştır. Sarkiyan Ermenilerinin bu şekilde parçalanması muhtemelen Doğu'nun birçok farklı bölgelerinden gelerek Kayseri'de toplanan Ermenilerin esas şehir ve bölgelerindeki diğer göçmenlerle beraber yerleşmesinin sonucudur.

(V) Kayseri şehri, on altıncı yüzyıldaki kentsel büyümenin en dinamik, hareketli ve en iyi belgelenmiş, yazılı kayıtlarla desteklenmiş örneklerinden biridir. Yüzyılın başında kentin nispeten düşük nüfusu, on beşinci yüzyılda sınır karakolu olmasının zorluklarını yansıtmaktadır. Kayseri şehrinin 1500-1523 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu düşük kentsel büyüme (% 3), bölgeniz henüz yeterince güvenli olmadığını göstermektedir. Memlukler tarafından harap edilen şehir, I. Selim'in onlara 1516' da son vermesine kadar bu sınır şehri konumunun çokça zararını görmüştür. 1523 tarihinden sonra Kayseri hızlı bir şekilde büyüme başlamıştır. Müteakip otuz yıl içinde %49 ve ondan sonraki otuz yıl içinde %134 nüfus artışı gerçekleşti. 1523-1583 arasında Kayseri nüfusu, %249, 1500-1583 arasında ise 5261 yükselmiştir.

Gayrimüslim toplulukların büyüme oranı ise Müslümanlarınkine göre biraz daha hızlıydı. İlk olarak, 1500 ve 1523 tarihleri arasında Müslüman nüfus %3 azalmasına rağmen gayrimüslim nüfusu aynı dönemde %40 arttı. 1523-1550 tarihleri arasında ise Müslüman nüfusu 50 artarken, gayrimüslim nüfusu % 44 artmıştı. Ancak 1550 ve 1583 arasında Müslüman nüfus %124 arttığı zaman Hristiyanlar da % 175 büyüdü. 1500 tarihinde Kayseri şehrinin nüfusunun % 86'sını Müslümanlar oluştururken bu oran 1550' de % 81, 1583' te % 78 idi. Müslüman nüfusu 1500 ile 1583 arasında % 228 büyüme gerçekleştirdi. Fakat aynı dönemde gayrimüslimler % 457 arttı.

Hristiyanlar arasında ilk tahrirlere göre en büyük topluluk Ermeni cemaatıydı ve ayrıca nüfus artış oranları Rumlara nispetle oldukça yüksekti. 1500 ile 1523 tarihleri arasında Rumlar % 18, Ermeniler % 45 büyürken bu oranlar 1523-1550 arasında Rumlar için % 13, Ermeniler için % 50 ve 1550-1583 arasında Rumlarda % 155, Ermenilerde % 178 olarak gerçekleşmiştir. Toplamda 1500 ile 1583 tarihleri arasında Kayseri'de Rumlar % 240 ve Ermeniler % 506 arttı. Toplam Hristiyan nüfus içerisinde Ermeni nüfusun oranı istikrarlı bir biçimde artarak % 82'den % 84'e sonrasında % 88'e ve nihayetinde % 89'a yükselmişti.

Kayseri'de tek bir Rum topluluğu yaşamıştı. Ermeniler de önceleri tek bir cemaat iken artan nüfusları üzerine ilk olarak 3 cemaate ve nihayetinde 12 alt cemaat kategorisine kadar bölünmüşlerdir. Selçuklular hatta Türkmenler tarafından bey, şah, emir, Melik ve sultan gibi abartılı unvanların şahıs adı olarak kullanımı ve gayrimüslimler arasında Farsça-Türkçe kişi adlarının varlığı tipik bir durumdu. Bu türden isimlerin yaygınlığı konusunda başlıca üç farklı açıklama önerilmiştir. Buna göre ilk olarak Türk kökeni, ikinci olarak grupların Türkleşmesi ve kültürel etkileşimler nihai olarak ise Türkçe konuşan Grekler/Rumlar, Ermenilerin Hristiyan Türklerle karışarak sıradışı karma bir topluluk oluşturması görüşleri öne sürülmüştür²⁵.

Kayseri'deki kentsel büyüme özellikle şehir surlarının dışında hızlı bir genişleme gösterdi. Bunun sonucu olarak da mahalle başına nefer sayısı önemli ölçüde arttı fakat mevcut mahallelerdeki nüfus çok büyüdüğü için bölünerek birçok yeni mahalle ortaya çıktı.

1500 tarihinde Kayseri'de her mahallede yaklaşık 62 nefer vardı. Her otuz yıllık dönemde bu ortalama sırasıyla 55'e, 68 ve nihayetinde 115'e yükseldi. Müslüman mahallerin ortalama büyüklüğü (55 nefer, 49, 65 ve 113) ise her zaman şehir ortalamasından daha küçüktü. Ermeni mahalleleri birkaç parçaya bölündüğü zaman bile ortalama nüfus büyüklüğü olarak Müslüman mahallelerinin önemli ölçüde üzerindedi. (1550'de 83, 1583'te 136 nefer). 1583 tarihinde 9 karışık mahalle mevcuttu, bunlar ya Müslüman ya da Ermeni mahallerinden daha küçüktü. Bu mahallelerdeki ortalama nefer sayı yaklaşık 95'ti.

²⁵ Kayseri Kalsedon Ermenileri için bkz. (Haikhrum), Vryonis, *Decline*, s. 65 f., esp. n. 323; A. D. Mordtmann, *Anatolien*, ed. F. Babinger (Hannover, 1925), s. 492.

Ermeni cemaatinin on altıncı yüzyılda Kayseri’de hızlı bir şekilde büyümesi bu yüzyılın en ilgi çekici gelişmelerinden biridir. Kayseriyan topluluğu 1550 ve 1583 tarihleri arasında % 66 büyümeden önce 1523 ve 1554 tarihleri arasında % 4 küçüldü. Bunun yanı sıra büyüme oranları Rumlardan daha azdı. Sisiyan ise aynı dönemde Rum topluluğuna oranla biraz daha yavaş büyüdü. Bu topluluk da 1523-1554 arasında % 2 ve 1550-1583 arasında ise %178 nüfus büyümesi gerçekleştirdi. Sarkiyan topluluğu da ilk tarih aralığında % 421, sonraki tarih aralığında ise % 1.781 artış gösterdi.

1500 tarihli tahrirlerde Sarkiyan veya Sisiyan Ermenileri tanımlanmaz. 1523 tarihine gelindiğinde kentte 146 nefer Sisiyan mevcutken, bu sayı Sarkiyan’da 47 neferdirdi. Sisiyanlar Çukurova bölgesine muhtemelen de Antep kadar uzak bir yerden gelmiş oldukları izlenimi vermektedir. Türkmenlerden çekindikleri ve hasatların kötü olması veya Kayseri’deki uygun durum onları Torosların kuzeyinden getirmiş olabilir. Fakat özellikle onların 1500-1523-1550 ve 1583 tarihleri arasındaki nüfus artış hızlarına neden olan koşulları bilememekteyiz. Sarkiyan topluluğu, on altıncı yüzyıldaki Safevilere yönelik yıkımla sonuçlanmış büyük mücadelelerin ardından doğudaki baskıdan dolayı muhtemelen bölgeye doğru hareket etmişlerdir. Tam olarak hangi şartlarda ve hangi koşullar altında geldikleri yer hakkında malumat elde edebilmek büyük bir gelişme olacaktır.

Karaman

Larende olarak da adlandırılan Karaman, Türkmen Karamanlı hanedanının yerleştiği başlıca merkezdi ve onlar Konya’yı ele geçirene kadar Karamanlılara başkent olarak hizmet etmiştir. Şehir, beyliğin ana kentsel merkezlerinden biri olmasına karşın hem büyüklük hem de önem açısından oldukça mütevazı idi. Osmanlılar, on beşinci yüzyılda genel olarak Avrupa/Balkanların fethine odaklandıkları, bunun yanı sıra Anadolu’da Türkmen hanedanlarının muhalefeti ve Memluklerle Türkmen beyliklerinin yakın münasebetleri nedeniyle II. Beyazid’in hükümdarlığına kadar Karaman topraklarını ele geçiremediler. Osmanlılar tarafından idaresi ele alındıktan sonra Karaman topraklarının önemi azalmıştır. Osmanlı idaresi altında Karaman bölgesine eyalet statüsü verildi, bölgenin idarecisi olarak tayin edilen beylerbeyinin ikamet merkezi olarak Konya seçildi, eyaletin adı Karaman

olmasına rağmen Karaman şehrine sancak beyi dahi tayin edilmedi. Dahası on altıncı yüzyılda Konya'dan Akdeniz'e Karaman üzerinden giden ticaret güzergahının rotası Osmanlı idaresi altında büyük oranda işlevsiz hale getirilerek Konya-Ereğli-Tarsus güzergahı öne çıkarılmıştır.

Karaman, on beşinci yüzyılda Kayseri'nin olduğu gibi istikrarsız bir sınır şehri görünümünde olmamasına rağmen birden çok kez Osmanlıların işgaline uğradı Nihayetinde şehir kalıcı olarak Osmanlı idaresine geçtikten sonra dahi, I. Selim'in 1517 tarihinde Memlukleri yenilgiye uğratana kadar Karaman şehri dış tesirlere ve saldırılara açık bir sınır şehri halindeydi. Muhtemelen, on beşinci yüzyıl savaşları birtakım ekonomik sıkıntıları, zorlukları beraberinde getirmiştir, şehir nüfusunun 1523'teki azlığı bu ekonomik darlık ve savaşlar ile izah edilebilir. Osmanlı yönetiminde siyasi, idari ve ticari tecrite mahkum edilen Karaman şehrinin büyümek için imkanları oldukça kısıtlanmıştı. Bunun yanı sıra Karaman refah ve kültür kaynaklarından mahrum değildi. Halihazırda şehirde 1476 tarihinde 49, 1522 tarihinde de 93 vakıf işler haldeydi²⁶. 1523 tarihindeki bir icmal defterine, 1 imaret, 4 cami, 25 meşid, 7 medrese, 1 dar ul-huffaz, 10 zaviye, 1 kalender hane, 1 haydari hane, 7 hamam, 246 dükkân ve 65 sandık kaydedilmişti. 1523 ve 1587 tarihleri arasında ise Osmanlı Barışı Karaman şehrinde tesirlerini göstermiştir.

(1)1523 tarihinde Karaman'ın nüfusu 693 nefer (493 hane)²⁷ idi, bunların 675 neferi (475 hane) Müslüman ve sadece 18 nefer (% 3'ten az) zimmi idi. Belki de az sayıda zimminin olması şehrin Türkmen geçmişinin bir yansımasıdır.

Karaman'ın 34 mahallesi vardı. Bunlardan en büyüğü Karşud (40 nefer) Diğerleri sırasıyla, Fenari (39), Ahi Osman (32), Kadi Dukkani (32) idi. En küçükleri ise, Eski Bazar-i Nan (6), Seyh Alaeddin (9), Ömer Hoca

²⁶ Konyalı, Karaman, s. 100-106; N. Beldiceanu ve I. Beldiceneanu-Steinherr, Recherches sur la Province de Qoraman au XV le siecle (Leiden, 1968).

²⁷ BOA, nr. 455, Konya, Kanuni dönemi Maliye ve evkaf defteri. Ayrıca, BOA, nr., 387, Karaman, Rum ve Erzurum vilayetlerinin Kanuni döneminde kayıt turulmuş tarihi tam olarak bilinmeyen Maliye ve evkaf (icmal) defterleri. Söz konusu bu defterlerden icmalin, Gökbilgin tarafından 929 (1523) ve Konyalı tarafından da 929 (1522) tarihi olarak kullanılmıştır. Anlaşılabilir olması için çalışmam da 1523 tarihini benimsedim. 455 numaralı deffter ise 1523'ten kısa bir süre önce tutulmuş olmalıdır. Çünkü içerik bakımından 387'nin özetidir.

(9) ve İbrikli (11) mahalleleridir. On sekiz mahallede 20'den daha az nefer vardı ve mahalle başına ortalama nefer sayısı sadece 20 idi. Zimmiler, mahalle-i Zimmiyan adında tek bir mahallede yaşıyorlardı. 3 belki de 4 küçük mahallenin adı pazar ve ticaret bölgeleriyle ilişkilidir. Bunlar, Şam Bazari (Suriye Çarşısı) 24 nefer, Eski Bazar-i Nan (Eski Ekmek Pazarı) 6, Bazar-i Galle-i Kohne (Eski Hububat Pazarı) 40, Celtik (pirinç, pirinç tarlası, bir pirinç değirmeni veya pirinç pazarı ima edilmektedir) 27 nefer nüfuslu mahallelerdi. Bu mahallelerin nüfusları bilhassa Müslümanlardan ibaretti. Bu veri Karamanlı Müslümanların en azından ortalama düzeyde ticarete ve ekonomik faaliyete dahil olduklarını ispat eder²⁸.

(2) 1523-1587 tarihleri arasında Karaman'ın nüfusu 3 kat artmıştır (% 195). Bu yükseliş 1523-1587 arası söz konusu olduğunda Merkezi Anadolu için oldukça tipiktir. Nüfusun %98'inden fazlası Müslüman olan Karaman'da nefer sayısı 2.048'e ulaşmıştır (sadece 32 nefer zimmi).²⁹

Ortaya çıkan bu nüfus artışı ışığında, mahalle yapısı dikkate değer bir istikrar sergilemiştir, sadece bir mahalle ismi kayboldu ve beş yeni mahalle ortaya çıkarak toplam mahalle sayısı 38'e yükselmiştir³⁰. Bazıları oldukça sıra dışı bir büyüme gösteren mahallelerin böylesi büyük nüfus artışını ve değişimleri bünyesinde sosyolojik ve coğrafi bakımdan nasıl erittiği dikkate değer bir konudur. Aşağıdaki tablo da 1523 ve 1587 tarihleri arasındaki beş mahallede gerçekleşen artış gösterilmektedir.

Mahallenin Adı	Nefer Sayısı 1523 Tarihli	Nefer Sayısı 1583 Tarihli	Artış yüzdesi
Abbas	19	117	600
Ahi Osman	32	115	360
Çeltik	27	106	400
Fenari	39	92	235

²⁸ Elbette, ticari veya esnaflık üzerine kurulmuş ve adlandırılmış bir mahalle zamanla bu işlevinden ayrılması mümkündür.

²⁹ KKA, nr. 104, daha fazla bilgi için bkz. Konyalı, Karaman, s. 103-121.

³⁰ Bu mahallelerden 13'ü günümüze ulaşmıştır. Karaman dikkat çekici bir şekilde istikralı ve muhafaza etmişti. (Konyalı, Karaman, s. 135).

Hoca Mahmud	27	92	340
-------------	----	----	-----

Abbas, Ahi Osman, Çeltik, Fenari ve Hoca Mahmud şehirdeki en büyük beş mahalleyi temsil etmektedir. Ayrıca bu mahallelerin hepsi 1523'teki en büyük mahalleden iki kat daha büyüktü. Üç mahallede 100'den, 5 mahallede de 80'den fazla nefer vardı. Sadece mahallerin 3'ünde 20'den, 13'ünde de 40'tan az nefer mevcuttu. Mahallelerin ortalama büyüklüğü mahalle başına 54 nefere yükselmiştir.

Pazar ve ticaret mekanları ile ilişkilendirilen mahallelerden Bazari (33 nefer), Eski Bazar-i Nan (15), Bazar-i Galle-i Kohne (30) ve Çeltik de (106) sadece Müslüman nüfus ağırlığı devam etmiştir.

Zimmiler tek bir mahallede yaşamaya devam ettiler. Bunların birçoğu da Asya, Musa, Hızır, Murad, Yusuf, Huda Viridi, Eymur, Bahtiyar, Hoca, Eymur Togan, Elvan, Ala Göz, Kara Göz ve Sunduk³¹ gibi Türkçe isimler kullanırdı. Zimmilerin hangi millete mensup olduklarını tespit etmek oldukça zordur fakat İvad ve İstefanos gibi isimler onların Rum kimliğine dair işaretlerdir.

(III) Karaman'ın nüfusu 1523 ile 1587 tarihleri arasında % 195 büyüdü ve şehrin neredeyse tamamı Müslümanlardan mürekkepti. Şehir nüfusunun küçük bir kısmına karşılık gelen zimmiler büyük oranda Türkleşmişti ve tek bir mahallede yoğunlaşmışlardı. Bu nedenle Karaman'da Müslüman nüfus oranı % 97'den % 98'e yükselmiştir.

Mahalle başına ortalama nefer sayısı 64 yıl için de 20'den 54'e yükseldi. Artan nüfus yeni mahaller kurularak değil eski mahallelerin büyütülmesi ile ve bu eski mahallelerin bünyesinde eritilmiştir.

Karaman şehrinin hızlı büyümesi, istikrar ve asayiş temin edildiği sürece on altıncı yüzyıl Anadolu'sunda kentsel büyümenin ve ekonomik gelişmenin kati surette sadece büyük kentlerle sınırlı kalmadığını gösterir.

Amasya

³¹ Karaman için bkz. İsmail Hakkı Konyalı'nın araştırmaları s. 122.

Amasya, I. Mehmed'in (1413-21) Timur tarafından sarsılan ve parçalanan Osmanlı Devleti'ni birleştirdiği merkezdi. II. Beyazid (1481-1512) tahta çıkmadan önce Amasya da idareci olarak görev yapmıştır ve 1555'te Kanuni Sultan Süleyman Habsburg elçisi Busbecq'i burada kabul etmiştir. Osmanlı sultanları, Amasya şehrine oldukça cömert davranarak kentin refahına büyük katkılar sunan çok sayıda cami, medres ve kütüphane kurmuştur. Amasya on altıncı yüzyılda önemli bir din, eğitim ve kültür merkeziydi. Ayrıca İstanbul-Tebriz arasındaki anayolda konumlanan şehir bu coğrafi pozisyonunda önemli faydalar elde etmiştir. Şehirde kaliteli pamuklu kumaş ve halılar üretilmekteydi. Aynı zamanda Anadolu'nun önemli zengin gümüş madenlerine yakındı. Amasya, bereketli bahçeleri, meyveleri (özellikle Elma) ve sebzeleriyle de dikkat çekmekteydi.

Amasya, on beşinci yüzyıl boyunca güvenli, istikrarlı ve müreffeh bir kent görünümündeydi. Karaman ve Kayseri'den bir yüzyıl önce Amasya, Osmanlı Barışına dahil olmuş ve bunun imkanlarından faydalanmaya başlamıştır. Bu uygun koşullar, en azından şehrin on altıncı yüzyıldaki son tahrir defterinin tutulduğu tarih olan 1576'ya kadar devam etti. 1576 ve 1642 tarihleri arasında dönemde Amasya şehri önceki dönemlerdeki talihten ve refahından uzak kalmıştır. Neredeyse tüm zaman aralığı boyunca Orta Anadolu halkı, özellikle de Amasya savunmasız halde kalmış acımasız haydutlar ve silahlı eşkıyaların sürekli tacizlerine maruz kalmıştır. Şehir, celalilerin, suhtelerin, levendlerin neden olduğu büyük yıkıma uğramıştır³².

(I)1523 tarihinde Amasya nüfusu 1.990 neferdi (1.403 hane). Nüfusun %78'i (1.555/989) Müslüman iken kalanları Ermeni, Yahudi ve Rumlardan mürekkepti³³. Gayrimüslimlerin ise % 17'si (435 neferden 73'ü) Yahudi, geri kalanı da Hristiyandı. Bu makale de incelenen şehirler arasında sadece Amasya'da nüfusu 200 neferin üzerinde bir Yahudi cemaati mukimdi.

³² Amasya için bkz. B. Darkot ve A. Gabriel/M.H. Yinanç, "Amasya", İA; Fr. Taeschne, "Amasya", El; Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. 5, (İstanbul, 1330-2/1927-35); Gabriel, Monuments, C. II, s. 9-10.

³³ BOA, nr., 387. Karaman, Rum ve Erzurum'un tarihi tam olarak bilinmeyen maliye ve evkaf (icmal) defteri. Fakat üst kısımda 1523 olarak tanımladık bu defterin tarihini.

Amasya'da 60 mahalle vardı (zimmi köylerine yakın 5 mahalle dahil olmak üzere). On iki mahallede (5 köy dahil) zimmiler yaşamaktaydı ve görünüşe göre bu yerleşim yerlerinin hiçbirinde Müslüman-Zimmi karışık halde bulunmuyordu. Zimmilerin mukim olduğu 12 idari birimin 5'i şehrin eteklerine kurulmuş olan karye, 3'ü cemaat adı altında (bunların her biri 3 mahalle altında toplanmıştır) ve nihayetinde 1 tanesi de taife kategorisinde tanımlanmıştır. Şehrin mahalleleri nispeten küçüktü ve ortalama her mahalle başına 33 nefer düşmekteydi (Müslüman mahallesinde bu oran 32 nefer, zimmiler de ise 36 neferdi). Sadece iki mahallede 80'den fazla nefer varken, 14 mahallede 20'den, 39 mahallede de 40'ın altında nefer bulunurdu. Şehrin en büyük mahalleleri ise: Derya Mescid (94 nefer), Sufiler (91), Samlular (72), Yahuda (73) ve (ismi okunamayan mahalle, 73 nefer)'dir*. En küçük mahalleler ise, (ismi okunamayan mahalle, 7 nefer), taife-i? Zimmi (8), Alaca Mescid (9), Du'a (10), Mevlana Sufi (10) ve Hızır Beg mahalleleridir.

Amasya'da ticaret ve ekonomik faaliyet kolları ile ilişkili görülen 4 mahalle mevcuttu ve nüfusun neredeyse tamamı Müslümanlardan ibaretti. Bunlar ise, Deve Hane (Deve Ahır, 34 nefer), Şamlular (Suriyeliler, 72 nefer), Asaga Bazar (Aşağı Çarşı, 24 nefer) ve Serraçlar (Eyerciler, 25 nefer) mahallesidir.

(II)1576 tarihinde Amasya'nın nüfusu % 67 artarak 3.326 nefere yükselmişti³⁴. Müslüman nüfusu % 64 (2.551'e) artarken, zimmi nüfus % 78 (775 nefere) artmıştır. Hristiyanlar % 97 (362 neferden 712'ye) artarken Yahudi nüfus % 14 azaldı (63 nefere). Şehrin toplam nüfusunun % 77'sini Müslümanlar oluşturmaktaydı.

Şehrin mahalle sayısı ise 3 azalarak 57'den 54'e düştü. Mahalle başına ortalama nefer sayısı ise karışık mahallelerde 58'den 102'ye, Müslüman mahallelerinde 52'ye ve zimmi mahallelerinde 60'a yükselmiştir. İki mahallede 150, 7 mahallede 100 ve 11 mahallede 80'dan fazla nefer vardı. 24 mahallede ise bu sayı 40'tan ve 7 mahallede de 20'den az nefere düşmüştür. Amasya'nın en büyük mahalleleri de

* çevirenin notu: makalede okunamayan mahallenin "Savadiye mahallesi" olduğu düşünülmektedir. 1523 tarihli Amasya tahrir defterine göre nefer sayısı 73 olan tek mahalle Savadiye'dir; bkz. BOA, TD 387,

³⁴ KKA, nr., 26, Amasya 1576 (984).

şunlardır: Kamer Hatun imareti vakfına bağlı şehrin dışındaki Hristiyan ve Müslümanların karma yaşadığı bir köy (399 nefer- 101 müslüman, 238 Zimmi, 1523'te 24 zimmi vardı) ve bundan başka Dere Mescid 152 nefer (en fazla 94), bir Zimmi mahallesi 129 nefer (73'den fazla), Kubunuz? 109 (35'ten fazla), Mehmed Paşa 105 nefer (64'ten fazla) mahalleleridir. En küçük mahalleler ise, Şah Çelebi 7 nefer, Du'a (veya Eski Bezaristan) 13 nefer, Cemaati Nasara 16 nefer (zimmi), Hızır Bey 13 nefer (yeni bir mahalle) mahalleleridir.

Amasya da 1523 tarihinde mevcut olan Müslümanlara ait 38 mahalle 1576 tarihine kadar varlığını sürdürdü ve bunların üzerine 9 yeni Müslüman mahallesi daha ortaya çıkarak toplam mahalle sayısı 47'ye yükseldi. Zimmilere ait 10 mahalle ise varlığını yeni mahalle eklenmeden sürdürmüş ve böylelikle şehirdeki toplam mahalle sayısı 57'ye ulaşmıştır. Esasen bu mahallelerden 6'sı karışık bir nüfusa sahipti. Bunlar ise, Dede Kasım 28 nefer (26 Müslüman, 2 zimmi), Bayezid Paşa 59 (58 Müslüman, 1 zimmi), Mescid-i Ceri Basi Mahmud Bey 44 (42 Müslüman, 2 zimmi), Eski Kethuda, 34 (25 Müslüman, 9 zimmi), köy (?) 108 nefer (4 Müslüman, 104 zimmi) ve Kamer Hatun İmaret Köyü, 339 (101 Müslüman, 238 zimmi) nefere sahipti. Şehirdeki dört mahallenin üçünün nüfusu çok büyük oranda Müslümandı, oldukça az sayıda zimmi nüfus mevcuttu. Zimmi nüfusun azlığına karşın karma mahallerinin varlığı önemli görülmektedir. Banliyö/sub-urban köylerinde nüfusun büyük kısmı Zimmi idi ancak vakıf köyü her iki gruptan büyük sayıda nüfusu barındırmıştır. Ceri Başı Mahmud Beg yerleşim yeri hariç diğer bütün yerleşim birimleri önceki tahrirlerde kaydedilmiştir. fakat şehrin üç mahallesinde zimmi nüfusa rastlanmaz iken banliyö/sub-urban köylerinde de Müslüman nüfus kaydedilmemiştir. Bu durum karma, müşterek hayata dair birtakım küçük eğilimlerin ortaya çıktığına delildir.

Hristiyanlar arasında görülen Bali, Bagce, Kaplan, Sultan, Serkis, İskender, Murad Şah, Daradur gibi bazı isimler büyük olasılıkla Vartan adındaki bir Ermeni köyünde gözükmektedir. Nasara köyünde ise, Mihal, Murad, Kirakos, Karaca ve Yuri gibi isimlere rastlanmaktadır. Yahudi mahallesinde de Arslan, Sadika, Musa, Yunus, İsmail, Bahram, Agob ve David isimleri gözükmektedir.

Yukarıda adı geçen ekonomik faaliyet ya da ticaret ile ilişkili isimleri olan mahallelerden Müslüman nüfusun ağırlığı devam etmiştir. Bunlar

ise, Asaga Bazar 23 nefer, Deve Hane 67 nefer, Şamlu 76 nefer, Serracılar 36 nefer ve bu mahallelere ilave olan yeni mahalle Bezaristan (Kapalı Çarşı 13 nefer)'dir.

(III) On altıncı yüzyılın sonu ve on yedinci yüzyıl başlarında levendlerin, Celalilerin ve diğer eşkıya gruplarının Anadolu'da yol açtıkları hesaplanamaz derecede büyük zararlar iyi bilinmesine karşın bunların nüfus üzerindeki etkileri 1590'dan sonrasına ait neredeyse hiç tahrir kaydı olmaması nedeniyle sadece tahmin edilmektedir. Yine de Celali baskısı ve korkusuyla batı yönlü göçe dair mebzul miktarda doküman mevcuttur³⁵. Amasya ve civarı şekavetin en yaygın olduğu ve etkilerinin derinden hissedildiği bölgeler arasındadır.

Amasya ile Tokat geleneksel olarak yüz yıllarca ticaret ve zanaatta birbirlerine rakip olmuşlardır. On yedinci yüzyılda bu rekabeti kati surette kazanan Tokat, Doğu Anadolu'dan gelen emtianın esas antreposu haline gelmiştir. Amasya ise halen ticari değeri bu yüzyılda büyük oranda düşen Osmaniye ve Bolu üzerinden İstanbul'a doğru uzanan ana güzergahın ticari getirilerine bağlıydı.

Amasya'nın yarım asırdan fazla süren kesintisiz anarşi/kaosla mücadelesinin ilk yansıması nüfus üzerinde görülür. Amasya'nın 1642'deki nüfusu 1.736 nefer olarak kaydedilmiştir ki bu rakam 1576 tarihine göre Amasya nüfusunun neredeyse yarısı kadar az ve 1523 tarihinin de % 13'ü kadar altındadır³⁶. Osmanlı Devleti'nin kültür ve ekonomik merkezlerinden biri olan bu şehrin tenhalaşması, nüfusunun boşalması, söz konusu anarşi ortamının etkilerini gösteren oldukça ünik bir örnektir. Osmanlı merkezi İstanbul, Anadolu'daki felaketin daha fazla tekrarlandığını muhtemelen takip etmiştir. Amasya'nın boşalması, yavaş

³⁵ Bkz. M. Akdağ, Celali İsyanları (1550-1603), (Ankara 1963), s. 250-257.

³⁶ BOA, nr. 776, Amasya, Tapu, 1642 tarihi (1052). Bu defterin genel görünümü çok kötüdür. Bundan dolayı nüfusun sadece dörtte birini oluşturan sayfalar varlığını sürdürmüştür (459 nefer). Müslüman ve Zimmi nüfusunun oranını hesaplamakta mümkün gözükmemektedir. Fakat az da olsa elde edildiğimiz isimler üzerinden bakıldığında yüzde 80'i (365-90) Müslüman nüfustan oluştuğu belli olmaktadır. Yaklaşık olarak elde edilen 1.736 nefer rakamı iki şekilde türetilir. Bunların ilki, ulema ve asker sınıfı (yani vergiden muaf) 353 olarak kaydedilir ve reaya (vergiye bağlı) 1.383=1.736 elde edilir. Diğerinde ise, başka yerlerde Amasya şehrinin nüfusu için 5.767 nefer verilmiştir. Bu oran şehir içi hariç ilin genel nüfusedir. 4.031 nefer=1.746 olarak verilmiştir.

ilerleyen bir süreçte gerçekleşmiştir, anarşi ortamında öldürülen veya kenti terk edenlerin sayısı Amasya'ya civar yağmalanan köylerden şehre iltica edenlerin sayısını tedricen geçmiştir. Amasya'nın yerel ekonomisi büyük ölçüde meyve bahçelerine ve bağlara bağımlı olduğundan Anadolu'nun büyük bölümündeki buğday tarlalarının terkedildiği gibi geçici olarak terkedilememiştir bu nedenle şehir gitgide saldırılara ve baskınlara açık hale gelmiştir.

Bu verilen elde edildiği tahrir defteri oldukça yıpranmış ve zarar görmüş halde olduğundan deftere kaydedilmiş 1.736 neferin sadece yaklaşık dördte biri doğrudan incelenebilmektedir, bu verilerden hareketle dahi Amasya'daki hayat şartlarının şiddetli şekilde zorlaştığı açıktır. Söz konusu kayıtlar incelendiğinde Amasya kentinde sadece 17 mahalle görülmektedir. Bu mahallelerin sadece 1'inde 60'tan fazla nefer bulunurken, 12'sinde 30'dan, 5'inden de 15'ten az nefer kaydedilmiştir. Mahallelerin nüfus ortalaması ise 27 neferdi. Dahası, Müslüman ve gayrimüslim nüfus daha fazla karma yaşamaya başlamıştır. 17 mahallenin 10'unda sadece Müslümanlar nüfusu varken, karışık mahallelerin sayısı da 7 olmuştur. Bu karışımın sonucunda listelenen 17 mahallenin toplam nüfusunun %60'ı karma mahallelerde (459 neferin 274'ü) mukimdir. Karma mahallelerin ortalaması böylelikle 39 nefer olurken, Müslüman mahallelerinde bu oran 19'du.

Bu karışım ve bir arada yaşama tecrübesi sürecinde Zimmiler, eski Müslüman mahalleleri içerisinde erimeye başlamıştır. X mahallede 32 nefer (30 Müslim, 2 Zimmi), Kocacık mahallesinde 18 nefer (12 Müslim, 6 zimmi), Gök Medrese 49 nefer (35 Müslim, 14 Zimmi), Yakutiyye (Yakub Paşa olarak da bilinir) 33 nefer (26 Müslim, 7 zimmi), Y 22 nefer (eski zimmi mahallesi, 4 Müslim, 18 zimmi), Beyazıd Paşa 70 (42 Müslim, 28 zimmi), Deve Hana mahallesinde 50 (31 Müslim, 19 zimmi) nefer vardı. Bu karma mahallelerin birkaçında bir arada yaşama sadece 'simgesel' olarak düşünülebilir ancak diğer mahallelerde entegrasyonun/bütünleşmenin azımsanmayacak seviyede olduğu açıktır.

Amasya kentinin çözülme, dağılma sürecini ayrıntılı bir kentsel harita üzerinde grafik haline getirmek, terk edilen ve meskun kalan bölgeleri değerlendirebilmek açısından bilhassa faydalı olacaktır. Nehir, şehir surları ve kale bu bakımdan özellikle önemlidir. Ayrıca, şehir banliyöleri

yaşanmaz hale gelip terk edildiyse buralardan kaçanların şehir surlarının arkasına alındıklarının tespiti de süreci değerlendirmek bakımından önemlidir³⁷.

(IV) Amasya şehrinde 1523-1576 tarihleri arasındaki nüfus artış oranı % 67 idi. Nüfus önemli oranda artmış olmasına rağmen bu miktar genel olarak bakıldığında Kayseri, Karaman, Erzurum ve Barkan tarafından incelenen şehirlerin çoğunun aynı dönemdeki nüfus artış oranının gerisindedir. Kentsel nüfus artışının genel ve özel nedenleri hakkındaki bilgiler arttıkça Amasya'nın büyümesinin neden geciktiğini anlamak da mümkün olacaktır. Amasya'nın diğer Anadolu şehirlerinin niçin gerisinde kaldığı sorusunun cevabı ise ticaret ve ekonomik faaliyetlerle doğrudan ilişkilidir, nitekim on beşinci yüzyılda çok daha istikrarlı ve güvenli bir durumda olan şehir nüfusu azalmamış veya olumsuz dahili şartlar tarafından baskılanmıştır.

Amasya'nın sıra dışı bir niteliği, genel nüfus artışına rağmen, on altıncı yüzyılda azalan bir Yahudi cemaatinin varlığıydı. Yahudi cemaatinin varlığı yok olmaya yüz tutmuş eski bir grup mu ya da başarısız yeni bir kolonizasyon denemesi mi olduğu konusu açıklığa kavuşmamıştır. Herhangi bir noktada bu küçük cemaatin ortadan kaybolması şaşırtıcı olmazdı, nitekim Barkan'ın çalışmalarına ve görüşlerine göre Orta ve Doğu Anadolu'da bu cemaate komşu olacak herhangi bir Yahudi grup mevcut değildi³⁸.

³⁷ Evliya Çelebi 1640 tarihinde Amasya'yı ziyaret etmiştir. O, şehri büyük ve gelişmeye açık olarak tanımlamıştır. Her bir alandan 5.000 yerleşim yerinin olduğunu, 1.060 dükkân, 160 el sanatı esnafı, zengin meyve bahçeleri ve üzüm bağları olduğunu yazıya aktarmıştır. (Seyahatnamesi, İstanbul, 1314/1896), C. 11, s. 186-189. Onun vermiş olduğu nüfus verilere deftere kıyasla çok üzerindedir ve kaydettiği dükkanlarda abartılı gözükmektedir. Yine de şehirle ilgili yapmış olduğu tasvirler o kadar doğru ki Amasya'yı ziyaret eden herkes bu raporların ilk elden olduğunu hissetmeleri gerekmektedir. Sayısal abartılar genel olarak gezginler arasında sıkça yapılan bir hatadır. Ancak, Evliya'nın Amasya'yı gelişen bir şehir olarak nitelendirmesi, defterlerdeki kanıtlar göz önüne alındığından rahatsızlık vermektedir. Ayrıca Evliya Çelebi, ayaklanmalar sırasında şehrin varlıklı insanları (ayan ve etraf) olan Kara Yazıcı ve Kara Said'in kaledeki mağaralarında nasıl değerli eşyaları oldukları hususuna da değinir. (C. 11, s. 184.)

³⁸ Barkan'ın araştırmalarında, s. 170, Ankara'da 28 Yahudi hanesi vardı. 1520-35 tarihinde de Tokat şehri bir diğer istisna yerdı.

On altıncı yüzyılda Amasya'da, Kayseri'de olduğu gibi Hristiyan nüfusu Müslümanlara oranla daha hızlı arttı. Gayrimüslim nüfus oranı % 78 artarken, Müslüman nüfusu % 64 büyüdü. Ancak, gayrimüslimlerin şehir nüfusu içindeki oranı sadece % 22'den, % 23'e yükselmisti. Bu nedenle yarım asır ya da daha fazla süre bu büyüme artışı devam etmediği müddetçe bu büyümenin gerçek rakamlar bakımından herhangi bir anlam taşınması beklenemezdi. Gayrimüslimler arasından Hristiyan nüfusu % 97 artarken, Yahudilerin oranı % 14 azaldı. Hristiyanların oranı, toplam şehir nüfusu içinde % 19'undan % 22'ye yükseldi ve yarım yüzyıl içinde toplam şehir nüfusu içinde önemli ağırlık kazandılar. Bunda veya başka örneklerde görüldüğü üzere, güçlü bir nüfus artışının her şeyden önce güçlü bir ekonomi ve toplumla ilgisi araştırmaya muhtaçtır.

Amasya'nın büyümesi, mevcut yerleşim alanları/birimlerinin sınırları dahilinde gerçekleşmişti. Şehirde önemli bir miktarda nüfus artışı yaşanırken, mahalle sayıları neredeyse aynı seviyede kalmıştır (60'dan 57'ye düşüş). Bazı diğer şehirlerde nüfus artışını karşılayabilmek için birçok yeni mahalle kurulmuştur. Açıkçası şehirlerin yeni mahalleler etrafında genişlemesi sosyo-politik düzen bakımından Amasya örneğinden yani eski mahallelerin muttasıl büyümesinden daha bozucu etkilere sahiptir. Amasya tipi büyüme modelinde eski çıkar grupları, kent elitleri nüfuzlarını muhafaza etmiştir. Yeni kurulan mahallelerde birçok bilinmeyen unsur olacağından, istikrarlı ve düzenli olma olasılıkları daha azdı. 1523 ve 1576 tarihleri arasında mahalle başına nefer sayısının ortalaması 33'ten 58'e yükselmisti ve mahalle sayısı da büyümüştür. Diğer yerlerde olduğu gibi, gayrimüslim mahalleleri Müslüman mahallelerinde daha büyüktü. Ancak, Amasya'da diğerlerine oranla aradaki fark azdı (32 Müslüman/36 Zimmi,, Müslümanlar 52'ye, Zimmiler 60'a yükseldi). On altıncı yüzyılın ikinci yarısında Erzurum'da olduğu gibi büyük mahalleler karışık nüfusa sahipti (her mahallede 102 nefer). Amasya örneğinde mahalle genişliğinin bir canlılık göstergesi olup olmadığı konusu tartışmalıdır.

Eğer, 1642 tarihindeki nüfus gerçekten 1576'nın (% 48) sadece yarısı ise, o zaman şehrin yarısı yıkılmış ya da büyük olasılıkla harabeye dönmüş olabilirdi. Maalesef elimizde bu konu ile ilgili yeterli istatistiki veri bulunmamaktadır. Amasya'nın en büyük üç mahallesinden Bayazid

Paşa, şehrin en uç noktasındaki Kush veya Kunj köprüsünün güneyinde bulunmaktaydı. Kök Medresesi ise, şehrin en ucundaki nehir buyuncaydı. Şehrin nüfus yoğunluğu en yüksek bölgeleri nehir boyunca uzanırdı.

Amasya, kent nüfusunun bir parçası olarak defterlerde köylerin bulunduğu tek şehirdir. Şehirle olan bağlantıların yakınlık dışında herhangi bir temeli olup olmadığı merak edilen şeylerden biridir. Köylerin şehirle civariyet temeli dışındaki bağlantıları merak konusudur, nitekim diğer şehirlerin de eteklerinde köyler mevcut olmasına karşın bunlar şehir nüfusuna dahil edilmemişti. Üç köyün gelirleri Kamer Hatun Türbe ve İmaret'i'ne evkaf olarak tahakkuk edilmişti. Konumları kesin olmamasına rağmen, Yeşil Irmak'ın, Amasya'nın içine doğru giren ve çıkan dar geçitlerinden geçtiği yerlerde, çoğu kolayca sulanabilen birkaç izole nehir ovaları vardır. Bugün bunların birçoğu evler tarafından işgal edilmektedir. Fakat bir kısmı hala bostanlar ve meyve bahçeleri ile kaplıdır. Bununla birlikte, on altıncı yüzyılda bu üç köyün diğer tarım köylerinden farklı oldukları kesindir ama bu farklar tespit edilememiştir.

Amasya'daki esnaf ve ticaret ile ilişkili mahalleler, dönemin üç tahrir defterine göre büyük oranda Müslümanlarla meskûn olmakla birlikte önemli miktarda gayrimüslim cemaatinin varlığı da tespit edilmiştir.

1642 tarihli nüfus rakamları araştırmacılara cevaplardan, izahlardan daha çok cevapsız pek çok soru ve mesele bırakmıştır. 1642 tarihinin veya IV. Murad'ın saltanat dönemi öncesinin Amasya için dip nokta, en düşük seviye olup olmadığı yahut onun saltanat döneminde şehrin durumun iyileşip iyileşmediği araştırmaya muhtaçtır. İzaha ihtiyaç duyan bir başka mesele ise Amasya ve Merzifon'u idare eden Köprülü Mehmed ve onun halefi olan ailesinin diğer üyelerinin (Köprü – bugünkü Vezirköprü – yakınlarında yerleşik) bölgeye katkılarının ne olduğudur. Bu konuda Evliya Çelebi'nin ifadeleri belli derecede fikir vermektedir, buna göre Amasya'daki hane sayısı yaklaşık 5.000'e, dükkan sayısı ise 1,060'a ulaşmıştır.

Trabzon

Trabzon, Karadeniz'in güney kıyısındaki en önemli Osmanlı limanı ve İstanbul-Tebriz ticaret yolunun en önemli antreposuydu. Şehrin en görkemli ve müreffeh günleri on altıncı yüzyıla tesadüf etmez, bununla

birlikte Kuzey Anadolu boyunca uzanan İstanbul-Tebriz kara ticareti güzergahı bahsedilen yüzyıla kadar çoktan olgun ve işlek hale gelmişti.

Trabzon, 1463 tarihinde Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. Bu çalışmada incelenen şehirler arasında Amasya hariç olmak üzere Osmanlı idaresine en erken giren şehir Trabzon'dur. Ancak incelemeye konu edilen diğer şehirler Trabzon'a göre neredeyse dört yüzyıl evvel Türkler tarafından fethedilmiştir. Nihayetinde, on altıncı yüzyılın başında Trabzon'da muhafaza edilen Rum Ortodoks nüfusu oranı muhtemelen Anadolu'nun diğer büyük şehirlerinin hepsinden daha fazlaydı. Belirtildiği üzere Trabzon'un nispeten geç, hızlı fethi, buradaki Hristiyan nüfusu Anadolu'daki diğer Hristiyan gruplar arasında benzersiz bir duruma getirmiştir. Anadolu'da mukim Hristiyanlar, genellikle nüfusun küçük bir kısmını teşkil ederken Trabzon örneğinde Balkanlara benzer şekilde Hristiyan nüfus sayısal üstünlüğe sahipti ve nüfus içindeki bu güçlü konumlarını da sürdürmüşlerdir³⁹.

I. Selim'in annesi Trabzon bölgesinden bir Hristiyan'dı ve Selim'in hayatının bir kısmı bu bölgede geçmiştir. Genç bir şehzade olarak eyaleti yönetmiş ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman Trabzon'da doğmuştur. Şehir, III. Murad'ın hükümdarlığına kadar bu devlet adamlarının ve onların haleflerinin patronajından/himayesinden büyük nispette istifade etmiştir. Bilhassa on altıncı yüzyılda Trabzon'un refah seviyesi yükselmiştir⁴⁰.

Trabzon, on altıncı yüzyılda Safavilere karşı seferlerde Osmanlı ordularının ana tedarik, ikmal ve iaşe limanı olarak hizmet vermiştir,

³⁹ Bu görüş hakkındaki gelişmeler için bkz. S. Vryonis, *Balkanlarda Osmanlı Fetihinin Koşulları ve Kültürel Önemi*, s. 9. 2. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Çalışmaları Kongresi'nde sunulan bildiri, 7-13 Mayıs 1970 (Atina, 1970), repr. idem, *Bizans: İç Tarihi ve Müslüman Dünya ile İlişkileri* (Londra, 1971), böl. X.

⁴⁰ E. Janssens, *Trebizonde en Colchide* (Brussels, 1969), s. 170, ayrıca Trabzon için bkz. Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi* (İstanbul, 1294); Kemal Karadenizli, *Trabzon Tarihi* (Ankara, 1954). C. M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the 16th Century", *Journal of the American Oriental Society*, C. 86 (1966), s. 86-113., A. A. Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Some Preliminary Conclusions", *Neo-Hellenika*, C. 1 (1970), s. 30-54; P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, trans. H. Andreasyan (İstanbul, 1969). M. T. Gökbilgin'in daha fazla yayını için bkz. "XVI. Yüzyıl başlarında Trabzon livası ve Doğu Karadeniz bölgesi", *Belleten*, C. 26 (1962), s. 293-338.

limanın bu fonksiyonu şüphesiz şehir ekonomisine önemli katkılar vermiştir; ancak, kesintisiz çatışma ve savaş ortamı düzenli olarak ipek yolu güzergahında Tebriz ve Hazar kıyılarından Trabzon limanına taşınan emtianın sevkiyatını sıklıkla kesintiye uğratmıştır. Esasında I. Selim, Osmanlı İmparatorluğu'na İran ipeği ithalatını yasaklamıştır, bu yasak ancak Kanuni tarafından kaldırılmıştır. On altıncı yüzyılın sonu itibarıyla ipek ticaretinin daha fazla Halep güzergahına yönelmesi, Trabzon şehrinin halen Karadeniz'de belli nispette canlı yerel transit ticaretin devam etmesine rağmen birtakım ekonomik zorluklarla karşılaşmasına yol açmıştır, ayrıca daha sonra başlayan Kozak yağma baskınları bahsedilen yerel transit ticareti de kesintiye uğratmıştır. 1520-1583 arası dönemi kapsayan tahrir defterleri ışığında söz konusu periyotta Trabzon'un görece sakin, istikrarlı bir yapıdadır; en azından şehre uzak mesafelerdeki savaşlar ticareti engellese de bunların iâşe ve ikmal işlerinin burada görülmesi neredeyse ticaret kadar kazanç ve kar sağlamış olmalıdır.

I. 1523 tarihinde Trabzon limanının toplam nüfusunda Hristiyanların ezici üstünlüğü vardı. Liman bölgesinde 1.473 neferin (1.263 hane) %58'den fazlası (860 nefer/774 hane) Rum idi⁴¹. Nüfusunun sadece %15'i Müslüman iken (220 nefer/179 hane), geri kalan %85'i (1,253 nefer/1.084 hane) Hristiyan'dı. Hristiyan nüfusun da %69'u (880) Rum, %15'i (196) Frank (Efrenc) ve % 15'i Ermenilerden müteşekkildi. Bu çalışmada incelenen beş şehir arasında uluslararası bir liman niteliği olan ve Frank/Frenk kolonisine sahip tek şehir Trabzon'dur. Frenkler büyük ihtimalle, Trabzon'un önemli bir uluslararası ticaret merkezi ve antreposuna dönüşmeye başladığı on üç on dördüncü belki de daha evvel dönemlerden beri burada mukimdi.

Şehir, 9'u Müslüman ve 14'ü zimmi (10 Rum, 1 Ermeni, 3 Efrenciyan) olmak üzere toplam 23 mahalleye bölünmüştü; Hristiyan ve Müslümanlar bir yana Hristiyan cemaatlerinin dahi bir arada yaşadığı karma mahalleler söz konusu değildi. Şehrin en büyük mahallelerinde Hristiyan nüfus yerleşikti; Aya Sofya (başka bir adlandırmayla Ohunç?) 249 nefer Rum, Meydan 238 nefer Rum, Ermeniyan 197 nefer, Zograf 158 nefer Rum, Zaftund (Çölmekci?) 118 nefer ile Efrenciyan ve Ayo Obyan mahalleleri 108 Rum nüfusa sahipti. Şehrin büyük Müslüman

⁴¹ BOA, nr.,387

mahalleleri, fetihten sonra Müslümanlar tarafından ilk olarak kale içi iskan edildiğinden dolayı şehir kalesinin içinde sıralanmıştı; Cami-i Atik mahallesi 50 nefer ve Mescid-i Valide-i merhum Sultan Abdullah mahallesi 49 nefer nüfusa sahipti. Bunların haricindeki Müslüman mahalleleri de şehrin iç kalesinde yahut çevresinde yer alırdı. Bu mahalleler ise, Kissa Han, Hacı Baba ve Mevlana Suca'eddin'dir. Trabzon'un en küçük Rum mahalleleri 2, 3, 5 nefer nüfusa sahipti, Müslüman mahalleleri ise Hüseyin Ağa (2 nefer), Hacı Baba (9 nefer), Kissa Han (9 nefer) nüfusa sahipti. Şehirdeki, altı mahallenin nüfusu 100 neferden fazlaydı ve bu mahallelerin 4'ünde de 150'den fazla nefer vardı. Bundan başka 13 mahallede 30'dan, 10 mahallede de 20'den az nefer vardı.

Trabzon'da mahalle başına nefer ortalaması 64 idi. Hristiyan mahallelerinde bu ortalama 90 iken, Müslüman mahallelerinde sadece 24'tü. Ermeniyan cemaati, tek büyük bir mahallede toplanmıştı. Rumların % 88'i ise 4 büyük mahallede yaşamaktaydılar ve nefer sayıları 108 ile 249 arasındaydı. Efrencilerin % 60'ı ise tek bir mahalle de kümelenmişlerdi ve 118 nefer sayısına sahiptiler. Tek Ermeni mahallesinde 197 nefer vardı. Efrenciyan mahallesinin nüfus ortalaması 65 nefer, Rumların ortalaması ise 86 idi.

II. 1523-1554 tarihleri arasında Trabzon şehrinde nüfus % 11 gibi düşük bir oranda artarak 1.641 nefere yükseldi⁴². Şehrin sosyo-ekonomik düzeninin büyük değişimlerden etkilendiği açıktır. Müslüman topluluğunun nüfusu üç kattan fazla artarak (% 224) 713 nefere yükselirken, Hristiyan nüfus, % 26 daralarak 928 nefere düşmüştür. Şehirde, Müslüman nüfusunun oranı % 43'e yükselirken, Hristiyanların oranı ise % 86'dan % 57'ye düşmüştü. Hristiyanlar arasında en hızlı ve ciddi seviyede Rum nüfus oranı düşmüştür. Nüfusları neredeyse üçte bir oranda (% 32) gerileyerek 856 olan nefer sayısı 585'e düşmüştür. Toplam nüfusta Rumların oranı %58'den %36'ya inmiştir. Ermeni nüfusu da % 21 azalarak 156 nefere düşmüştür ve toplam nüfustaki oranları %13'ten % 10'un dahi altına inmiştir. Yine de toplam Hristiyan nüfus içindeki payları Rum nüfustaki büyük gerilemeden dolayı %17'ye ulaşarak genişlemiştir. Efrenciyan nüfusu, %5'lik bir gerileme göstermiş 187 nefere düşmüştür. Toplam nüfustaki oranları ise %13'ten %11'e

⁴² BOA, nr. 288. 1554 (961) tarihli

gerilemiştir. Hristiyan nüfus içindeki ağırlıkları ise oldukça hafif bir düşüş gösterdiklerinden %15'ten %20'ye yükselmiştir.

Şehirde mahalle sayısı 45' yükselmişti. Bunlardan 26'sı Müslüman nüfusa münhasırdı ve 19 'unda zimmiler mukimdi (1 Ermeni ve 3 Efrenciyan mahallesi dahil). Ayrıca iki Tebbag Hane mahallesi (sırasıyla 33 ve 36 nefer) ve bir Mescid-i Bab-i Bazar der Kal'e-i zir (32 nefer) mahallelerinin nüfusunun tamamı Müslümanlardan ibaretti ve bu mahallelerin ticaret ve ekonomik hayatla irtibatları olduğu söylenebilir. Trabzon şehrinin sekiz mahallesinde 60'tan, 2 mahallesinde de 100'den fazla nefer vardı. Kentin 22 mahallesinde ise 30'dan, 9'unda da 15'ten az nefer kaydedilmiştir. Mahalle başına ortalama nüfus 36 neferdi, ortalama nefer sayısında 1523'e göre %44'lük gerileme muhakkak sosyal bakımdan oldukça yıkıcı etkilere yol açmıştır.

Mahalle başına düşen ortalama nüfustaki düşüş tamamen Rum mahallelerindeki değişimle ilişkilidir. Rum mahallelerin ortalama nüfusunun 86 neferden 39 nefere düşmesi sayı itibarıyla nüfuslarının %32 oranında düşüşüne tesadüf etmiştir. Bu tür nüfus kayıplarını, değişikliklerini haritalandırmak bu konuların izahını kolaylaştıracaktır. Rum nüfusunun ciddi düşüşe uğradığı dönemde Rum mahallelerinin sayısının 15'e yükselişi bir başka izaha muhtaç gelişmedir. Bu gelişme Rumların dahili hizipleşmenin mi kurbanı olduğu yoksa Müslüman iskanının merkezi bölgelere doğru genişlemesiyle geniş eski mahallerin parçalanma sürecine mi girdiği soruları ortada durmaktadır. Fakat sosyal-ekonomik gelişmelerin sonuçları bütün Rum cemaatini derinden etkilemiştir.

Müslümanlar, daha küçük hayat birimlerinde yaşamaya devam etmiştir. Ermeniler de 156 neferlik tek bir mahallede yaşamaya başlamıştır. Efrenciyan'a ait üç mahallenin nüfus ortalaması ise 62 neferdi. Hristiyan mahallelerinin tamamının ortalaması 50 nefer iken Müslüman mahallerinin ortalaması sadece 28 idi. Ayrıca, Müslüman arasındaki nüfus artışıyla mahalleleri büyümeye başlarken, Hristiyanlara ait olan mahalleler de küçülme başlamıştı.

Ermeniyan mahallesinde, Mardiros, Ovanis, Melkun, Emir Beg, İskender, Andreyas, Semavun, Vasil ve Babacn gibi isimlere tesadüf edilmektedir. Frank mahallelerinde (Zaftund, Efrenciyan) ise, Manuel, Yorgi, Kostindin, Yani, Todoros, Kirakos, Lazar ve Kostintin gibi isimlerle

karşılaşılması, onların arasında güçlü bir Rumizing etkisinin olduğu veya Rumların bu mahallelere gelerek taşınmış olduğunu göstermektedir. Rum mahallelerinde görülen Yanos, Vasil, Alesanos, Aleksi, Grigor, Bali, Dimitri, Kirakos, Yuri, Danyel, Andon ve Mihal gibi isimlerin yanı sıra merkez Anadolu'da yaygın olarak kullanılan birkaç Türkçe isim de Rumlar arasında kullanılmaktadır.

III. Trabzon'un nüfusu 1583 tarihinde 2.122 neferd⁴³, bu rakam 1554'ün %29, 1523'ün nüfusunun ise %44 üzerindeydi. Müslümanların nüfusu 30 yılda %60 ve yarım yüzyılda da %419 artışla 1.141 nefere yükseldi. Böylelikle şehir nüfusun çoğunluğu (%54) Müslümanlara geçmiştir. 1554 tarihinde zimmi nüfusu 981 neferd. 1554'e göre %6, yüksek iken 1523 rakamlarının %22 oranında altındaydı. Zimmiler, toplam nüfusun % 46'sını temsil ediyorlardı (% 33 Rum, % 7 Efrenciyan, % 6 Ermeni). Hristiyan toplulukları arasında Rumlar %71'lik (699 nefere), Ermeniler % 13'lük (123) ve Franklar da % 16'lık (159) nüfus oranına sahipti.

Ermeni ve Frankların nüfusu otuz yıllık zaman diliminde düşmüştür. Ermeni nüfusu 1523 ve 1554 tarihleri arasında % 21 oranında gerilemiştir, 1583'de ise Ermeni nüfusu %21'lik bir gerileme daha görmüş ve nüfusları 1523'teki oranın üçte biri miktarında azalmıştır. Efrenciyan nüfusu, 1523 ile 1554 tarihleri arasında % 5 düştü ve 1583 tarihinde ise düşüş oranı %15 olarak gerçekleşmiştir. Efrenciyan nüfusu 1523'teki oranın %19 altına inmiştir. 1554 tarihinden önce hızlı bir düşüş yaşayan Rumlar, bu tarihten sonra biraz toparlanarak hafif yükselme göstermişlerdi. Rumların, 1554 ve 1583 tarihleri arasında nüfusları % 19 artmasına rağmen, nüfusları 1523 tarihindeki seviyenin % 19 altında kalmıştır. Rumlar, hala şehir nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturmaktaydılar. Fakat, bu oran gittikçe büyüyen ve güçlenen Müslüman nüfusu karşısında sürekli erimekteydi.

Trabzon'da 1583 tarihinde 57 mahalle vardı. Bunlardan yirmi dokuzu Müslüman ve yirmi sekizi de Zimmi idi (1 Ermeni, 2 Frank). Bunlar arasında muhtemelen sadece Aya Sofya mahallesi karışıktır (36 Müslüman, 8 Zimmi). Bu verilerden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon

⁴³ KKA, nr. 29, Trabzon liva 1583 (991).

nüfusunun bir arada, karma mahallelerde yaşama tecrübesi mevcut değildi.

Mahalle başına ortalama nefer sayısı Müslümanlarda 37-39, Zimmelerde ise 35 idi. Rum mahallelerinde ortalama sadece 28 nefer olmasına karşın, Ermeni mahallelerinde bu ortalama 123, Efrenciyanda ise 80'dir. Zimmi mahallelerinin çapındaki çarpıcı düşüş, oldukça küçük mahallelerin (15 nefer altında) ortaya çıkışı ile doğrudan irtibatlıdır, Müslüman mahalleleri söz konusu olduğunda bu türden bir mekânsal hareketlilik çok daha dar ölçekte gerçekleşmiştir. Yirmi dört mahallede 30'dan, on iki mahallede de 15'ten az nefer kaydedilmiştir. Dokuz mahallede ise 60'tan, 3 mahallede de 100'den fazla nefer kayıtlıdır.

IV. Trabzon şehrinde 1523-1583 tarihleri arasında nüfusun %44 büyümesi, önemli bir yükselişi ifade eder. Bu yükseliş aynı dönemler için diğer dört şehirle mukayese edildiğinde Trabzon'un nüfus artış oranı nispeten zayıf görünmektedir. Bunun yanı sıra şehrin büyüme oranı oldukça istikrarsızdır, önceki dönemde %11 yükselen nüfus sonraki dönemde %29 yükseliş göstermiştir.

Nispeten yavaş büyüme hızı, Trabzon'un sosyo-ekonomik düzeninin, yapısının bu dönemde oldukça hareketli olduğu, hızlı değişimler geçirdiği, bir millet tarafından elde edilen kazanımların, kazançların diğer milletler arasındaki kayıplarla büyük ölçüde boşa çıktığı gerçeğinin göz ardı edilmesine neden olmamalıdır. Şehirde, yüzyılın başında ezici oranda Hristiyan nüfus gözükürken (% 85, % 58'i Rum), zamanla çoğunluk Müslüman nüfusa geçmiştir(% 54) ve Rum nüfusun payı toplam nüfusta üçte bir oranına gerilemiştir. Müslüman nüfusu sıradışı bir şekilde 60 yıl içinde %419 büyürken, Hristiyanların nüfusu % 22 oranında gerilemiştir. Ermeni ve Efrenc nüfus istikrarlı ve sakin bir surette düşerken, Rumlar hızlı nüfus düşüşünü ciddi şekilde yaşamış, yüzyılın ikinci yarısında nüfus kayıplarını kısmen telafi etmelerine rağmen düşüşün ilk etkilerini şiddetli hissetmişlerdir. On altıncı yüzyılda ya pek çok Hristiyan kentten ayrıldı ya da çok sayıda Müslüman onların meskun olduğu yerlere yerleşti. Konu hakkındaki bu iki görüş uzun süredir tartışmalara mevzuu bahis olmaktadır.

Frank toplumunun Trabzon'da varlığını sürdürmesi dikkat çeken bir hususiyettir. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'i on altıncı yüzyılda bütün yabancılara kapattığı düşünülmektedir, bu politika altında İtalyan

göçmenlerin/kolonicilerin nüfuslarını muhafaza etmesi yahut buraya aynı bölgeden göçmen arzının sürmesi beklenemezdi (bu şartlar altında nüfusları %19 düşmüştür). Dahası bölgede faal yabancı tüccar kolonileri, kapitülasyonlar sayesinde vergi muafiyetine sahip olduğundan tahrir defterlerinin hiçbirine kaydedilmemiştir. Frank isimleri kuvvetli Rum etkisine dair delil niteliğindedir. Efrenciyan adı altında toplanan kitlenin kimliği konusunda çeşitli görüşler söz konusudur; bunlardan biri onların eski Katolik – yahut Ortodoks- Ceneviz kolonicilerinin bakiyesi olduğu ve tamamen Osmanlı tebaasına dönüştükleridir. Bir diğer görüş ise Efrenciyan mahallesinin sakinlerinin önceleri Frankların meskun olduğu bölgeye yerleşen Rumlardan ibaret olduğu yönündedir.

Trabzon'daki mahallelerin gelişme ve büyüme süreçleri oldukça ilgi çekici ve sıra dışıdır. 1523 tarihinde şehirde Hristiyanlar büyük mahallelerde yaşarken (ortalama 90 nefer), Müslümanlar daha küçük mahallelerde yaşamaktaydılar (ortalama 24 nefer). 1554 tarihinde mahalle başına nefer sayısı ortalama 36'ya düşerken, incelemeye konu diğer şehirlerdeki büyümeye genellikle mahallelerinin genişlemesi ve nüfus artışı da eşlik etmiştir. Mahalle başına gayrimüslimler nefer sayısı ortalama 50'ye düşerken ortalama Müslüman nefer sayısı 28'e yükselmiştir. 1583 tarihi itibarıyla mahalle başına nefer sayısı 37'ye gerilemiştir. Gayrimüslim mahallelerinin ortalaması sadece 35'e (Rumlar arasında 29) gerileyerek ortalama nefer sayısı 39 olan Müslüman mahallelerinden daha küçük hale gelmişlerdir. Nüfusun büyümesine karşın, mahalle başına düşen nüfus ortalamasının düşmesi beş şehir içinde sadece Trabzon'a mahsustu ve bu bakımdan şehir emsalsiz bir hususiyet göstermiştir. Mahallelerde Müslüman yerleşiminin gayrimüslimlerle mukayese edildiğinde boyut bakımından daha geniş olması da buraya mahsus gelişmelerdendi. Mahallerinin boyutundaki, hacmindeki gerilemenin genel sebebi çok sayıda oldukça ufak mahallelerin ortaya çıkışı ile açıklanmakla birlikte bu olgunun altında yatan bütün sebepleri anlamak ve izah etmek oldukça zordur. Müslüman mahallerinin hacminin ortalama bakımdan gayrimüslim mahallelerinin önüne geçmesi dikkat çekici bir sosyolojik vakadır, bu gelişmeyi izah için başvurulan açıklama modeli ise İslamiyet'in, Hristiyanlığa göre daha küçük hayat birimleri ve daha yaygın ibadet mekanları ihtiyacı ortaya çıkarmasıdır, bu gelişme Trabzon örneğinde 1554'ten sonra kendini göstermiştir.

Ticaret ve ekonomik faaliyet alanlarıyla irtibatlı isim taşıyan mahalleler Müslümanlara münhasırdı. Trabzon şehrinde karma mahalle mevcut değildi.

Şehirdeki kayda değer azınlık grupları arasında yer alan Lazlardan bahsedilmeden Trabzon üzerine yapılan çalışmalar tamamlanmış sayılmaz. Tahrirlerde Lazlar spesifik bir kategori altında ayrıca kaydedilmiştir, Trabzon tahrir defterlerinde sadece Müslüman, Rum ve Ermeni ayrımı söz konusudur. On altıncı yüzyılda Lazca konuşan nüfus muhtemelen Müslüman yahut Rum başlığı altında kaydedilmiştir. Onları Rum veya Müslümanlar arasından ayırt etmek ancak isimler üzerine yapılacak titiz bir araştırmayla mümkün görünmektedir ki bu türden bir çalışma zahmetli bir inceleme gerektirecektir.

Erzurum

Erzurum, Doğu Anadolu'nun önemli bir kültürel, ticari ve askeri merkeziydi ve bu niteliklere uzun dönemden beri haizdi. Şehrin muhtemelen en önemli özelliği, çok yoğun bir şekilde kullanılan işlek Tebriz-Erdebil ticaret yolundaki ve İran'ın ipek üretim merkezlerinin yer aldığı Hazar kıyılarından Trabzon, Sivas, Tokat ve nihayetinde İstanbul'a varan ana güzergahtaki stratejik konumudur. Bu çalışmaya konu edilen tüm şehirler arasında, şüphesiz on beşinci yüzyıldaki savaşlardan en fazla mustarip olan, zarara duçar olanı Erzurum'du. I. Selim tarafından Safavilerden ele geçirilen şehir, Kanuni devrinde restore edilmiş, idari ve sosyal düzen tesis edilmiştir. Şehir, Erzurum beylerbeyinin merkezine ve Safavilerle olan nihayetsiz çatışmaların, görkemli seferlerin ana üssüne, kalesine dönüştürülmüştür. Burası on altıncı yüzyıl boyunca mükemmel bir sınır karakolu örneği gösterir. Şehre yüklenen görevler, huzurlu bir hayat arayışıyla buraya yerleşenler nazarında Erzurum'u yaşamak için ideal bir yer olmaktan çıkarır

Şehir, Ferhat Paşa tarafından bizzat imparatorluğun emri ile 1529 tarihinde restore edilmişti. Kanuni, Safavilere karşı yürüttüğü büyük askeri seferlerde 1534, 1548 ve 1554 tarihinde Erzurum'u ana askeri üs bölgesi olarak kullanmıştır. Erzurum beylerbeyleri mütemadiyen Gürcülerle, Safavilerle, Kızılbaşlarla çatışma halindeydiler. Büyük

Osmanlı-Savafi savaşı, 1577-1590 aralığında devam etmiş ancak Amasya Barış Antlaşması geçici bir sükûnet devresi getirmiştir⁴⁴.

1- Sadece 1523 tarihli icmal defterinin analizi bile Erzurum şehrinin boş ve yıkılmış, tahrip edilmiş (hali ve harab) halde olduğunu gösterir. Bu nedenle 1523 itibarıyla şehirde bir adet tımar bile verilmemiştir. Şehrin 12 mahallesinin 3'ü şehir kapısı, 9'u zaviyelerin ismiyle kaydedilmiştir ancak bunların hiçbirinde nüfus mevcut değildir⁴⁵.

II- 1540 tarihinde Erzurum'da 27 mahalle vardı ve bunların en azından üçü şehir surlarının kapısında sıralanmıştı. 27 mahallenin toplam nüfusu ise hepsi Müslüman olan 21 haneden ibaretti. Meskun olanların sayısı 100 neferin biraz üzerindeydi⁴⁶. Neferlerin büyük kısmı muhtemelen sınıra, çatışma bölgesine aileleri olmaksızın gelen sipahizadelerdi.

Devasa surları olan kale-şehir esrarengiz ve korkutucu bir atmosfere sahip olmalıdır; camiler, medreseler, hanlar, kervansaraylar, dükkanlar, zengin evleri, ön cepheleri kışın sert rüzgarlarından korunma için derin kesilmiş topraktan fakirlerin haneleri, hepsi ayakta fakat hâlî durumdaydı. Bir kısmı harap ve kullanılmaz halde ancak çoğu sağlam ama boştu. 27 mahalleden 8'i Hasan-i Basri ve Melik Saltık gibi ismi bir şeyhe dayanan zaviye adı taşıyordu, ancak hiçbirinde mukim nüfus yoktu. Görkemli Yakutiyye Medresesi mahallesinde de yerleşim sözü konusu değildi. Cam'-i Kebir Mahallesinde ise 3 hane vardı. Erzincan kapısı (Bab-ı Erzincan) mahallesinde de ikamet eden kimse yoktu. Kan ve Tebriz Kapısı (Bab-ı Kan, Bab-ı Tebriz) mahallelerini her birinde ise 5 hane vardı.

1540 tarihli tahrir defterini hazırlayan ve veri toplama sürecini yöneten Osmanlı memuru, Erzurum'un ıssızlığına, boşluğuna dair herhangi bir açıklama getirmemiştir. Bu konuda defterdeki yegane izah Sınır (serhad) şehri olan Erzurum'daki ahalinin Gürcü ve Kızılbaşlar tarafından dağıtıldığı (perakende), parçalandığıdır. Şehir ıssız ve harabe

⁴⁴ Erzurum için bkz. H. İnalçık, "Erzurum", El; B. Darkot, M. Yinanc ve H. Inalcik, 'Erzurum', İA, İ. H. Konyalı, Erzurum Tarihi (İstanbul, 1960); Şerif Beygu, Erzurum Tarihi (İstanbul, 1936).

⁴⁵ BOA, nr. 387.

⁴⁶ BOA, nr. 205, 1540 (947) tarihli.

durumdaydı (hâlî ve harab). Kanuni, kaleyi (kal'e) tamir ettirdikten sonra muhafızlar (hisar eri) ve gönüllüler kayıt altına alınmıştır. Şehirdeki askeri personel kale içine iskan edip evler inşa etmeye başladığında dağılan reayada burada bir araya gelmiş, toplanmıştır. Atik ve cedit (eski ve yeni) tahrir defterinde kaydedilen kanunname ahkâmına göre Osmanlı memurları (eminler) şehrin dışından (varoş-suburb) gelen ve kaleye yerleşen reayadan vergi (hukuk ve rüsum) toplamak zorundaydı⁴⁷. Osmanlılar Erzurum'u fetheymiş, müstahkem hale getirmiş ve restore etmiştir. Buna karşın 1540'ta dahi burada ikamete cesaret eden kimse yoktu. Açıkçası, Safavilere karşı Osmanlı üstünlüğü ve zaferlerine rağmen nihâî darbe vurulamadığından ahali Safavi tehdidinin tamamen ortadan kalktığına ikna olmamıştır.

III- 1591 tarihinde Erzurum'da % 34'ü Müslüman (186 nefer), % 66'sı zimmi (362 nefer) olmak üzere toplam 548 nefer kaydedilmiştir⁴⁸. Nüfus yaklaşık yirmi kat artmış olmasına karşın halen kayda değer seviyede değildi. Erzurum, Osmanlı ve Safavilerin çatışmalarının en şiddetli noktaya ulaştığı 1540-1591 arasında bir başka ifade ile yüzyılın yarısı boyunca ileri sınır karakolu işlevini sürdürmeye devam etmiştir. Uluslararası ticaret güzergahı, şehre yeni yerleşimcileri çekecek kadar cazip ve büyük bir faktör değildi, fakat sürekli ve düzenli buradan geçen Osmanlı ordularının, seferlerin ve Erzurum beylerbeyi idaresi altında burada yerleşik büyük garnizonun iâşe ve tedarik hizmetleri karlı fırsatlar sunmuştur.

1591 tarihinde, 1540'a nazaran çok daha az sayıda mahalle kaydedilmiştir. Ancak 1540 tarihli kayıtlar boş bir şehir görüntüsüyken 1591 tarihinde kaydedilen bütün mahalleler meşru nüfusa sahipti. Toplam 20 mahalleden 8'i Müslüman, 8'i zimmi ve 4'ü karışıkta. İlginç bir şekilde, şehrin en büyük dört mahallesi karışıkta, bunlar ise; Bab-i Kan 128 nefer (12 Müslüman, 116 zimmi), Kara Kilise (Kara Kilise) 96 nefer (6 Müslüman, 90 zimmi), Ali Beg 39 nefer (22 Müslüman, 17 zimmi) ve Katib Ni'met (?),36 nefer (30 Müslüman, 6 zimmi) idi. Bu tablo şehir

⁴⁷ Karşılaştırma için, 1540 (947) Erzurum kanunname, il sınırı dahilindeki reaya sınıfının çoğu dağıtılmış ve dağılmıştır. Sipahiler onlardan vergi topladıklarında, başka yerlerde kayıtlı olmamak zorundaydılar. (Ö. L. Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, C. 1, Kanunlar (İstanbul, 1943), s. 67, no. 29.

⁴⁸ KKA, nr. 41. Erzurum şehrine ait 1591 (1000) tahrir defteri.

nüfusunun % 55'inin (299 nefer) karışık mahallelerde yaşadığını gösterir. 1540'tan sonra şehre gelen yerleşimcilerin tamamı, bir süredir boş olarak ayakta kalmış bir şehir bulduklarından yeni karma yerleşim düzeni ortaya çıkmıştır, yerleşimcilerin çoğunluğu farklı dinlerden olanların ortak topluluk birimlerinde yaşamasına karşı itirazı olmamıştır.

Şehirde, mahallelerin ortalama nüfusu 27 nefer idi. Müslüman mahallelerinde bu oran 15 nefer, Hristiyan mahallelerinde 17 ve karışık halde bulunan mahallelerde 75 neferdir.

İki mahallede 70'ten, bir mahallede de 100'den fazla nefer vardı. 17 mahallede 40'tan, 12 mahallede de 20'den az nefer vardı. Ayrıca şehirde çok küçük mahallelere de rastlanmıştır. Sekiz mahallede 10'dan az nefer vardı ve bu mahallelerin 4'ü Müslüman ve 4'ü de zimmi idi. Müslüman mahallelerinde 3, 4, 6 ve 7 nefer, zimmi mahallelerinde ise 3, 6, 7 ve 8 nefer kayıtlıdır.

Ticaret veya ekonomik sektörlerle ilişkili 3 mahalle küçük olmasına karşın tamamen zimmilerden ibaretti.; Debbagan (Tanners) mahallesi 12 nefer, Boya hane (Boyahane) 8 nefer, Anbar (Tahıl Ambarı) mahallesi 7 neferdi.

Kayıtlı zimmi nüfusunun hangi milletten olduğu tanımlanmamasına rağmen muhtemelen hepsi veya büyük çoğunluğu Ermeni idi Türkçe isimlerin kullanılması Orta Anadolu'da olduğu kadar burada yaygın değildir. Bab-ı Kan mahallesinde, Ovanis, Babacan, Bunyad, Toros, Kaya Şah, Agob, Asuador ve Kirkor gibi isimlere rastlanmaktadır. Debbagan mahallesinde ise, Murad, Hacik, Kirkor, Karaman gibi isimler gözükmüşken, Agac (Ağaç) Minare mahallesinde, Kirakos, Kara Bid (Garabed?) isimleri kaydedilmiştir. Diğer mahallelerde de, Serkis, Bedros, Semavin, Hoca İskender, Ag Baba, Aleksanos ve Karaca gibi isimlere tesadüf edilir.

IV- Her ne kadar Erzurum'un nüfusu 1540 ve 1591 tarihleri arasında %2.000'in üzerinde büyümüş, kendinden sonra en hızlı büyüme artışı gösteren Kayseri şehriden bile on kat daha hızlı bir nüfus artışı göstermişse de 1540'ta tamamen boş olan şehrin büyüme oranı, hızı herhangi bir önem ifade etmemektedir. Önemli olan yahut değerlendirilmesi gerek asıl mesele, pek çok Osmanlı şehri daha önceki

yüzyılların hepsinin üzerinde bu dönemde en yüksek kent nüfusuna ulaşırken ve bu seviyeyi gelecek yüzyıllarda bir daha göremeyecekken Erzurum şehrinin, bu dönemde güvensiz ve yerleşime uygunsuz kalmaya devam etmesidir. Buranın nüfusu yarım yüzyılda sadece 500 nefer artmış iken Karaman gibi küçük yerlerde dahi biraz daha uzun bir periyotta nüfus 1,330 nefer yükseliş göstermiştir.

Elbette, Erzurum'a konuşlandırılan askeri garnizon tahrirlerde yer almaz. Erzurum beylerbeyinin büyük bir askeri kuvveti olduğu ve birliklerin çoğunluğunun şehirde konuşlandığı şüphesizdir, bu açıdan şehir düşünüldeği kadar boş ve ıssız değildir. Bununla beraber kentin askeri önemi ve değeri dışındaki diğer bütün özelliklerinin kıymeti düşmüş, şehrin ticaret ve kültürel statüsü gerilemiştir. Uluslararası ticaret Erzurum'dan tamamen kaçarak faaliyet merkezleri bulmuştur. Hatta, Sultanlar bile Erzurum'a önce barışı getirmeden refah ve restorasyonu sağlayamadılar ve IV. Murad (1639) dönemine kadar da şehirde huzur sağlanamamıştır.

Abaza Mehmed Paşa döneminde Erzurum'un küçük bir şehir midir? Bu sorunun yanıtı aynı onun kenti kolayca ele geçirebilmesinin ve hiçbir şekilde "ahali desteği (popular support)" olmaksızın kontrol altında tutabilmesinin de izahıdır. Öte yandan, Evliya Çelebi'nin Erzurum tasviri doğrusa, 1645 tarihinde müreffeh ve büyük bir şehir görünümündedir. Açıkçası 1591'deki şartlar dikkate alındığında şehrin kısa sürede böylesi bir büyüme ve refah artışı gösterdiğini beklemek makul görünmemektedir⁴⁹.

On altıncı yüzyılın sonunda nüfusunun çoğunluğu gayrimüslimlerden mürekkep olan yegane şehir Erzurum'dur. 1540 tarihinden sonra gelen göçmenlerin geldikleri yer konusunda herhangi bir veri mevcut değildir. 1591 tarihinde bile Erzurum'un mahallelerinin ikisi hariç kalanları çok küçüktür. Müslüman mahallelerdeki nefer sayısı sırasıyla 15 ve 17 idi ve

⁴⁹ O, Erzurum şehri büyük bir askeri garnizona, zengin ve gelişen bir ticaret merkezi olarak tanımlamaktadır. Şehrin nüfusunu doğrudan tahmin etmemesine rağmen, şehirde 70 Müslim mahallesi, 7 Kafir, 70 mihrap, 77 mescit ile manastır ve evlerden oluşan 70 hane ile 800 dükkânın bulunduğunu öne sürmekteydi. Erzincan Kapısının banliyösünde 13 Ermeni kilisesinden söz etmekte ve Erzurum'un İstanbul ve İzmir'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun en yoğun üçüncü gümrük merkezi olduğunu belirtmektedir. (Evliya Çelebi, Seyahatnamesi, C. 11, s. 202-216.

Hristiyan mahallelerine göre bir nebze küçüktüler. Karışık halde bulunan iki mahallenin ortalama nefer sayısı 75 idi. Erzurum'daki karışık mahallelerde, Amasya'daki gibi özel bir canlılığın hâkim olup olmadığı merak konusudur. Diğer şehirlerin aksine, Erzurum da ticaret ve ekonomik faaliyetle ilişkili mahalleler Hristiyan'dı.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki on altıncı yüzyıldaki kentsel nüfus artışının genel özellikleri hakkından çok fazla şey söylenmiştir, sözde Braudelian/Braudelyen boyutta bunun önemi barizdir. Fakat kentlerin farklı politik koşullar ve şüphesiz değişik ekonomik ve coğrafi şartlar altında farklı oranlarda büyüdükleri de dikkate alınmalıdır. Bu gelişmeler, şehir ve bölgelere dair merkezi Osmanlı evrakı ve hukuki dokümanlar kullanıma girmedikçe bütün safhaları ve boyutlarıyla anlaşılacaktır. Osmanlı şehir çalışmaları kesinlikle emekleme çağındadır.

Bu çalışmada inceleme altına alınan şehirler, Anadolu şehirlerinin tipik bir örneği olmaktan ziyade farklı tipte kent modellerini temsil eder. Kayseri, imalat ve ticarete güçlü eski bir Türk Anadolu şehri, Erzurum, önemli bir ticaret yolunda olmanın yanı sıra askeri bir merkezdi, Trabzon, Anadolu'nun en büyük Karadeniz limanı ve İran'dan gelen İpek yolunun uzun süredir son durağıydı, Amasya, eski bir kültür merkezi ve Osmanlı şahzadelerinin gözde kentiydi. Karaman, küçük ama şöhret iddiasında bir şehirdi, temel olarak bir Türkmen bölgesi şehridir. Bu şehirlerin her birinde on altıncı yüzyıldaki nüfus gelişmesi birbirinden oldukça farklıdır. İnceleme için spesifik olarak bilhassa seçilen bu şehirlerin bahsedilen nitelikleri inceleme öncesinde de barizdi.

Şehirlerin çoğu on altıncı yüzyılda olağanüstü bir büyüme dönemi geçirdi. Bazı şehirler, özellikle Kayseri, Erzurum ve Trabzon önemli miktarda göç aldı. Ayrıca Trabzon göç verme konusunu da deneyimlemiş olabilir. Tapu defterleri, göçmenlerin kimlikleri ve geldikleri yer konusunda Kayseri örneği kısmen istisna olmak üzere suskundur. Kayseri örneğinde buraya gelen Ermenilerin bir kısmının kökenleri veriler ışığında tahmin edilebilmektedir. Arşiv kaynakları üzerine incelemeler, muhtemelen göçmenlerin nereden geldiklerini ve göç

nedenlerini anlama konusunda birtakım veriler ortaya koyacaktır. Muhakkak göçlerin nedenlerinden biri uzun süren Fars/İran savaşlarıdır.

Haritalar üzerinden mahallelerin büyümesini ve değişikliklerini krokilemek, işaretlemek, yerel problemler ve onların özelliklerini iç dinamiklerini anlamaya katkı sunacaktır, fakat dört yüzyıldır pek çoğunun adı gizlendi yahut belirsiz hale geldi.

Tablo 1 Kentsel Nüfus (Nefer x 3, Nefer x 3,5)

Şehir	1500	1523	1550	1585	1642
Kayseri	6.861- 8,005	7.092- 8.274	10.590- 12.355	24.753- 28.879	-
Karaman	-	2.079- 2.426	-	6.144- 7.168	-
Amasya	-	5.970- 6.965	-	9.978- 11.641	5.208- 6.076
Trabzon	-	4.419- 5.156	4.923- 5.744	6.366- 7.427	-
Erzurum	-	0	100	1.644- 1.918	-

Tablo 2 Kentsel Nefer Nüfusu

(1585) (1500) (1523) (1550)

Şehir	Nefer %	Nefer %	Nefer %	Nefer %	Nefer %
Kayseri	2.287	2.364	3.530	8.251	-
	-	-	-	-	-
Müslim	1.961 86	1.907 81	2.870 81	6.435 78	-
					-

Zimmi	326 14	457 19	660 19	1.816 22	- -
Ermeni	266 82	386 84	580 88	1.612 89	- -
Rum	60 18	71 16	80 12	204 11	- -
Karaman	- -	693 -	- -	2.048 -	- -
Müslim	- -	675 97	- -	2.016 98	- -
Zimmi	- -	18 3	- -	32 2	- -
Amasya	- -	1.990 -	- -	3.326 -	1,736 -
Müslim	- -	1.555 78	- -	2.551 77	- -
Zimmi	- -	435 22	- -	775 23	- -
Hristiyan	- -	362 83	- -	712 92	- -
Yahudi	- -	73 17	- -	63 8	- -

Trabzon	-	1.473	1,641	2.122	-
	-	-	-	-	-
Müslim	-	220	713	1.141	-
	-	15	43	54	-
Zimmi	-	1,253	928	981	-
	-	85	57	46	-
Ermeni	-	197	156	123	-
	-	15.5	17	13	-
Rum	-	860	585	699	-
	-	69	63	71	-
Frank	-	196	187	159	-
	-	15.5	20	16	-
Erzurum	-	0	21hane	548	
	-	-	-	-	
Müslim	-	-	30	186	-
	-	-	-	34	-
Zimmi	-	-	-	362	-
	-	-	-	66	-

Tarihler yaklaşıktır

Kaçınılmaz bir şekilde rakamların doğruluğu konusunda birtakım sorular ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, bu kayıtları vergi toplamak için kullanırdı, bu nedenle güncel ve kesin surette tutulmaları üzerinde önemle durulurdu. Muhtemelen, az miktarda da olsa kentsel nüfusun küçük bir kısmı rüşvet yoluyla kayıttan kurtulmuştu ve büyük mahallelerdeki kayıt işlemi, yerel mahalle liderlerinin yardımıyla yapılmış gibi görünse de bir veya iki kişinin kazara gözden kaçması ihtimal dahilindedir. Muhtemelen, yakın ya da uzaklardan şehirlere gelip yerleşen bazı köylüler, gittikleri yerlerde kendilerini köylü olarak tanımlamaya devam ettiler, tıpkı günümüz Türkiye'sinde olduğu gibi ekim ve hasat dönemlerinde köylerine geçici süre dönerek tarımsal

üretim devam etmişler ve köylülere tarh edilen vergileri ödemeyi sürdürmüşlerdir. Bu tür insanların resmi uygulamalarda nasıl değerlendirildiği tam olarak belli değildir. Bununla birlikte şehre yeni gelenlerin şehir nüfusu içinde kaydedilmesi, şehirden gelir elde eden memurların çıkarlarını doğrudan etkiliyordu. Bunun karşısında tımarlı sipahilerin çıkarları köylülerin köyde kayıt altında kalması yönündeydi. Tahrir kayıtları, vergi statüsü ve iskan konusundaki bütün soruları cevaplamak amaçlı kullanılabilir niteliktedir, bu kayıtlar kesin olarak kabul edilir ve bölge kadıları bunlara göre işlem yapmak zorundadır.

Tablo 3 Seçilen Dönemler İçin Nüfusun Değişim %leri

Şehir	1500-23	1523-50	1550-85	1523-1585
Kayseri	3	49	134	149
Müslim	-3	50	124	127
Zimmi	40	44	175	197
Ermeni	45	50	178	318
Rum	18	13	155	187
Karaman	-	-	-	195
Amasya	-	-	-	67
Müslüman	-	-	-	78
Zimmi	-	-	-	78
Hristiyan	-	-	-	97
Yahudi	-	-	-	-14
Trabzon	-	11	29	44
Müslim	-	224	60	419
Zimmi	-	-26	6	-22
Ermeni	-	-21	-21	-38
Rum	-	-32	19	-19
Frank	-	-5	-15	-19
Erzurum	-	-	-	2000

Tarihler Ortalama Olarak Verilmiştir.

Neferin haneye oranı değişkenlik göstermektedir. Ayrıca, oranları birbirine yakın olsa da şehirden şehre zaman içinde çeşitlilik göstermektedir (bkz. Tablo 5). 3 ve 3,5 rakamı, nefer sayılarından toplam nüfus elde etmek ve kesin rakamların kabaca yaklaşımını tespit için standart çarpanlar olarak önerilmiştir. Kayseri, Amasya, Trabzon ve hatta Karaman önemli kent merkezleriydi. (bkz. Tablo 1).

Tablo 4 Mahallelerin sayısı ve büyüklüğü (Yaşam Alanları)

	1500		1523		1550	
1585	1642					
Şehir	a	a	a	a	a	
	b	b	b	b	b	b
Kayseri	37 62	43 55	52 68	72 115	-	
	35m 56	38m 49	44m 65	150m 113	-	
	1e 266	3e 128	8e 83	13z 136	-	
	1r 60	1r 71	- -	- -	-	
	- -	- -	7e 80	9 95	-	
	- -	1 mixed	1r 83	mixed	-	
Karaman	- -	34 20	- -	38 54	- -	

	-	-	34m 20	-	-	37m 54	-	-
	-	-	1z 18	-	-	1z 32	-	-
Amasya	40		23 33	-	-	57 58	17 27 (varlığını Devam Ettirenler)	
	-	-	48m 32	-	-	44m 52	10m 19	
	-	-	12z 16	-	-	7z 60	7 39 (Karışık)	
	-	-	-	-	-	-	-	
Trabzon	-	-	23 64	45 36		57 37	-	
	-	-	9m 24	26m 28		29m 39	-	
	-	-	14z 90	19z 50		28z 35	-	
	-	-	1e 197	1e 156		1e 123	-	
	-	-	10r 86	15r 39		24r 29	-	

	-	-	3f 65	3f 62	2f 80	karışık
Erzurum	-	-	-	27 0	20 27	
	-	-	-	-	8m 15	
	-	-	-	-	8z 17	
	-	-	-	-	4 75	karışık

a) mahalle sayısı, n) her mahalledeki nefer sayısı, e) Ermeni, f) Frank, m) Müslim, r) Rum, z) Zimmi

Mahallelerdeki ortalama nüfus artışı ile şehirlerin büyümesi doğru orantılıydı. Ancak, büyüme hızı asla şehrin nüfus artış hızına denk değildi, bu nedenle yeni mahalleler ortaya çıkmaya devam etmiştir. Karaman ve Amasya gibi bazı şehirler, önemli bir büyüme gerçekleştirirken, aynı zamanda istikrarlı bir şekilde mahalle sayılarını muhafaza etmiştir. On altıncı yüzyılda Amasya'da ortalama mahalle büyüklüğü 33'ten 55 nefere, Karaman da ise, 20'den 54 nefere yükselmişti. Kayseri'de mahalle sayısı 37'den 72'e yükselmişti. Ancak, bu dönemde Kayseri nüfusu yaklaşık 3,5 kat artış gösterirken, yeni kurulan mahalleler şehrin büyüme hızına neredeyse ayak uyduramadılar. Trabzon ise benzersiz, nevi şahsına münhasır bir durumda idi, burada nüfus artışından daha hızlı bir şekilde mahalle artışı gerçekleşmişti. Bundan dolayı mahalle başına düşen ortalama nefer sayısı 64'ten 37 nefere gerilemişti. Trabzon'da bile, nüfusu büyüyen/genişlen kesim Müslümanlardı, mahalle başına ortalama nefer sayıları 24'ten 28'e sonra da 39'a çıkmıştır. Müslüman mahallelerinin sayısı da paralel olarak yükselmiş önce 9'dan 26'ya ardından ise 29'a ulaşmıştır. Zimmilerin durumu da oldukça ilginçtir, genel nüfuslarındaki düşüşe hem mahallelerdeki ortalama nefer sayılarının azalması

(90'dan, 50'ye sonra da 35'e) hem de mahalle sayılarında artış (14'ten, 19'a sonra da 28'e) eşlik etmiştir. Bu olgu, büyük ölçüde Rum nüfus içindeki değişikliklerin sonucudur, Rum mahallesi sayısı 10'dan 15'e ardından 24'e yükselirken mahalle başına ortalama nefer sayısı 86'dan 39'a nihayetinde 29'a gerilemiştir. (Bkz. Tablo 4).

Tablo 5 Mahalle Başına Nefer Sayısı

Şehir	1500	1523	1585
Kayseri	1.24	1.31	1.37
Müslim	1.25	1.39	1.42
Zimmi	1.17	1.07	1.23
Karaman	-	1.41	1.43
Müslim	-	1.42	1.44
Zimmi	-	1.00	1.28
Amasya	-	1.42	1.55
Müslim	-	1.57	1.55
Zimmi	-	1.05	1.51
Trabzon	-	1.17	-
Müslim	-	1.23	-
Zimmi	-	1.16	-

Ortadoğu şehirlerinde Müslüman mahallelerinin Hristiyanlarınkine nispetle daha küçük olduğuna dair genel bir eğilimden bahsedilir. Günde beş kez ibadet etmesi gereken Müslümanlar, iş ve hayat alanlarını mahallenin merkezinde yer alan cami etrafında kurgulamak ve onun yakın çevresinde sınırlandırmak zorundaydı. Diğer tarafta Hristiyanlar Müslümanlar kadar sık kiliseyi ziyaret etmeye mecbur değildi (Anadolu'da günde iki kez kiliseye giden Hristiyanlarla tanıştım), bundan başka Hristiyanlar düzenli maaş alan rahibi desteklerken Müslümanlar devamlı surette imamlarıyla ilgilenmek zorundaydı. Bahsedilen bu yaklaşım mevzuubahis beş şehirden elde

edilen veriler göz önüne alındığında büyük ölçüde geçerli görülmemektedir. Trabzon örneğinde, zimmi mahallelerin ortalama nüfusu, 1523 itibarıyla Müslüman mahallelerinden daha fazlaydı, on altıncı yüzyılın sonu itibarıyla ise ancak çok küçük bir miktar gerideydi. 1523'te zimmi mahallelerdeki ortalama nefer sayısı 90 iken Müslümanlarda bu sayı 24'tür; 1583'te ise Müslüman ortalaması 39, zimmi ortalaması ise 35'tir. Erzurum'da nüfus çok az almasına karşın zimmi mahallelerinin ortalaması Müslüman mahallelerinininkinden az miktarda fazladır. Zimmi ortalaması 17 iken Müslümanlarda 15'tir. Karaman'da ise Müslüman mahalleleri 32 zimmi nüfus ortalamasına karşılık 54 nefer ortalaması ile daha genişti. Karaman'da esasen zimmi nüfus o kadar küçüktü ki bir mahallenin tamamını dair iskan edecek seviyede değildi. Amasya örneğinde de Müslüman mahalleleri daha düşük nüfus ortalamasına sahiptir. 32'ye 36 olan ortalama nefer sayısı daha sonra 52'ye 60 oranına gelmiştir. Kayseri şehrindeki zimmi mahallerinin nüfus ortalaması istikrarlı ve devamlı surette Müslümanlarınkinin önünde seyretmiştir. 114'e 49 olan bu oran daha sonra 136 nefer'e 113 olarak devam etmiştir. Yüzyılın başındaki genel olgu, zimmi mahallelerinin nefer ortalamasının ve bu mahallelerin genişliğinin Müslümanlarınkine nazaran fazla olmasıdır, fakat yüzyılın akışı içinde Müslüman mahalleler ya zimmi mahallelerine göre genişlemiş ya da en azından nüfusları çok daha hızlı artmıştır.

Şehirlerdeki ortalama mahalle büyüklükleri büyük ölçüde değişkendi. Erzurum'da mahalleler oldukça küçüktü. Karaman'da ise yüzyılın başında oldukça küçük olmalarına rağmen sonuna doğru önemli yükseliş sergilemişlerdir (54 nefer). Amasya için de benzer durum geçerliydi, yüzyılın başında oldukça küçük olan mahalleler, yüzyılın sonuna doğru genişlemiştir. Trabzon'da ise tam tersi bir durum göze çarpmaktadır. Şehirde yüzyılın başında büyük olan mahalleler sonuna doğru oldukça küçülmüştür. Kayseri'de yüzyılın başında oldukça geniş olan mahalleler yüzyılın sonunda daha da genişlemiştir (115 nefer). Mahallelerin büyüklüğü birçok değişkene maruz kalır ve bu büyüklüğü etkileyen faktörler her durumda doğrudan şehir nüfusu ile alakalı değildir.

Mahallelerin, ortalama büyüklükleri önemsiz olmamakla birlikte ancak on altıncı yüzyıl için bu konunun takip ve tespiti zordur. Mahalle,

insanların birbirine büyük bir bağlılık ile bağlandıkları ve çevresinde bir toplum olarak örgütlendikleri (ne ölçüde organize olurlarsa olsunlar), temel toplumsal yaşam birimi idi. 70 ile 100 kişilik bir toplumda yaşamak, 300-400 veya 700-800 kişiden oluşan birimlerden yaşamaktan oldukça farklıdır. Sivil ve sosyal düzen ile kamu gücüne bağlılık en azından bir dereceye kadar mahallelerin büyüklüğü ile ilgili olmalıdır.

On altıncı yüzyılda pek çok mahallenin büyük oranda büyümesi mühim sosyo-psikolojik sonuçlara yol açmıştır. Bu dönemdeki mahallelerin çoğunluğu, açıkçası istikrarlı birimler değildi, hızlı büyüyen mahalleler, hızlı değişimlere uğramıştır, göç, göçmen ve muhacirler mahallelerdeki hızlı değişimin ve istikrarsızlığın öne çıkan nedenleri arasındaydı. Nihayetinde, göç konusu istikrarsızlık eğilimlerini kuvvetlendirmiş, sosyal bakımdan faydalı yahut faydasız olması bir kenara birtakım etkileri söz konusu olmuştur. Temel sosyo-ekonomik hayat alanları sabitlenmezdi yahut özellikle stabil olmazdı. İddialarına tam anlamıyla katılmamakla birlikte, Mustafa Akdağ'ın on altıncı yüzyılın ikinci yarısında Anadolu nüfusunun artmasıyla adab-ı umumiyyeye mugayeretin de çoğaldığına dair arşiv kayıtları temelli görüşlerini de belirtmek isterim⁵⁰.

Sonuçlarının değerlendirilmesi zor olan önemli konulardan bir diğeri, belki de büyümenin doğrudan bir sonucu olarak, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında bir takım karışık/karma diye adlandırılan Müslüman ve Zimmilerin ortak yaşadıkları mahallelerin ortaya çıkmasıdır. Erzurum'da nüfusun yarısından fazlası bu şekildeki karışık 4 büyük mahalle de yaşamaktaydı (ortalama 75 nefer). Amasya da 6 karışık mahallede ortalama 102 nefer varken, bu durum Kayseri de 9 karışık mahalle ve 95 nefer olarak karşımıza çıkmaktadır. Trabzon da ise bu şekilde sadece bir mahalle vardı. Zaten bu "birbirine karışma" hali çoğunda bir simge niteliğindedeydi, elbette bazı örneklerde de değildi. Herhangi biri mahallelerin bir sadakat/bağlılık merkezleri olduğu konusunu merkeze aldığı sürece, karışık mahallelerde gerçekleşen Müslüman ve Zimmi ortak yaşamı birbirleri arasında iletişimin büyümesine yol açmıştır. On altıncı yüzyılda gerçekleşen bu eğilimin on yedinci yüzyılda da devam edip etmediği sorusu ortada durmaktadır.

⁵⁰ Akdağ, Celali İsyanları (1550-1603), s. 68-71.

Karaman şehri hariç diğer bütün illerde önemli sayıda zimmi nüfusu vardı. Zimmiler, Erzurum'un az olan nüfusunun üçte ikisini teşkil ederdi. Trabzon şehrinin ise, on altıncı yüzyılın başında nüfusunun % 85'i zimmilerden ibaretti. Ancak bu oran yüzyılın sonuna doğru % 46'ya düşmüştü. Zimmilerin Kayseri nüfusu içindeki oranları %14'ten %22'ye, Amasya'da ise %22'den, %23'e yükselmişti. On altıncı yüzyıl içinde Trabzon şehri istisna olmak üzere diğer kentlerde genellikle zimmi toplumu geniş Müslüman gruba oranla daha sağlam ve kuvvetli bir büyüme evresi geçirmişti. Onların başardığı bu yükselişin hangi şartlarda gerçekleştiğine ve bununla beraber Trabzon şehrinde zimmilerin nüfuslarının büyük düşüşünü dair açıklayıcı kanıtlar mevcut değildir. Bütün bunlara karşın hiçbir durum ve ahvalde zimmi toplumunun cemaat olarak tamamen ortadan kalkması, kayıtlardan yok olması söz konusu değildir.

Zimmi şahıs adlarında sıklıkla görülen Türkçe adlar, kesin olmamakla birlikte muhtemelen Türkleştirmenin (turcification) kanıtı olarak görülebilir. Hatta bu durum merkezi Anadolu'da Doğu Anadolu'ya göre daha ileri seviyededir. Örneğin, Karaman ve Kayseri'deki zimmi toplulukları Türkçe adları sıkça kullandıkları gözükmektedir. Ayrıca Amasya'da da belirli bir düzeyde Türkçe adlar kullanılmaya devam edilmiştir. Trabzon ve Erzurum şehirlerinde ise tam tersi bir durum hakimdi. Bu şehirlerde Rumca ve Ermenice isimler yaygındı Türkçe isimlere nadiren rastlanırdı. Müslümanlar arasında kati surette Yunanca/Ermenice adlar kullanılmazdı. Müslüman olan bir zimmi eski ismini terk ederek Müslüman adı alırdı.

Zimmi nüfus, Amasya'daki Yahudi cemaati hariç Ermeni ve Rumlardan müteşekkildi. Erzurum'da yaşayan Hristiyan cemaatinin tamamı ise muhtemelen Ermenilerden oluşuyordu. Kayseri'de yüzyılın başında Hristiyan nüfusun %82'sini oluşturan Ermeniler, yüzyılın sonuna doğru %89 seviyesine gelmişlerdi. Amasya'da ise zimmi toplumunun çoğunluğu kesin rakamlar ortaya konamamasına karşın çok büyük ihtimalle Ermenilerden müteşekkildi. Karaman'dakiler ise muhtemelen Rum cemaati idi. Trabzon şehrindeki Hristiyanların ise %71'ini Rumlar, geri kalanın yarısı Ermeni yarısı da Efençten ibaretti. Kayseri, Erzurum hatta Amasya'daki Ermeni cemaatleri on altıncı yüzyılda çok hızlı bir büyüme gerçekleştirirken, Trabzon şehrinde küçülmüştür. Trabzon'daki

Rum cemaati neredeyse korkunç felaket boyutunda azalırken Kayseri'deki küçük Rum cemaati, büyük bir büyüme ve gelişme göstermiş, bu konuda Ermenilerin hemen gerisinde kalmıştır.

Kayseri'nin hızlı ve dengesiz gelişimi on altıncı yüzyılın en büyük cevapsız sorularından biridir. Kayseri'nin nüfusu 1523 gibi geç bir tarihte temel olarak diğer dört şehrin nüfusu ile aynı çizgidedir. Kesinlikle, güneyden ve doğudan gelen göç hareketleri nüfusun büyümesine yardımcı olmuştur. Kayseri şehri neden bu insanları/göçmenleri diğer şehirlere oranla daha fazla kendisine çekmişti? Onlar, Kayseri'ye geldiklerinde ne tür işler buldular? Nasıl ayakta kaldılar, beslenmelerini sürdürdüler? Nüfusun bir anda patlaması/büyümesi zenginlik mi yoksa fakirlik mi getirdi? Kayseri elde etmiş olduğu bu nüfus yoğunluğu ile ekonomik bir üstünlük kazanmış mıydı? Bu sorular yanıt beklemeyi sürdürmektedir.

Kayseri, Karaman ve Erzurum şehirleri, Braudel'in beklentilerini çokça aşan oranlarda genişleme göstermiştir. Amasya ve Trabzon, nispeten bu şehirlerin gerisinde görünmesine karşın bu iki şehrin rakamları sırasıyla elli ve altmış yıllık dönemleri kapsamaktadır. Bir yüzyıllık süre dikkate alındığında muhtemelen nüfusları ikiye katlanmıştır. Bütün şehirlerdeki Müslüman toplumunun ezici bir çoğunluğu Türklerden mürekkepti. Kayseri'deki Kürt ve Gürcü mahalleri ile Karaman ve Amasya'daki Şamlu mahalleleri isimlerinin daha önceki "kolonileri" ifade etmesi pek olasıdır. Elbette, Türklerin çoğunluğu Müslüman Arapların isimlerini taşıdığından dolayı onları diğer Müslümanlardan ayırmak zordu. Karaman'ın %97'si, Kayseri ve Amasya'nın da %80'i Müslümanlardan ibaretti. Müslüman nüfus, Trabzon'da 60 yıl içinde %15'ten %54'e çıkmıştır. Sadece Erzurum'un yeni yerleşimcileri söz konusu olduğunda Müslümanlar azınlık görünümündeydi (%34). Nitekim bu gelişmenin geçici, kısa süreli bir durum olması kuvvetle muhtemeldir. Şah İsmail ile yapılan savaşlar neticesinde şehrin terk edilmesinden öncesine ait Erzurum ile ilgili hiçbir bilgi elimizde mevcut değildir. Ayrıca Celali ve Abaza Mehmed Paşa isyanlarından sonra kentin durumu hakkında veriler mevcut değildir.

Genel olarak bakıldığında, Müslümanların nüfusu gayrimüslimlere göre iki kat hızlı yükselmiştir.

Beş şehrin 1523 tarihindeki nüfusu 6.520 neferdi (19.560-22.820 kişi). 1585 itibarıyla nüfus %150 artışla 16.295 nefere yükselmiştir (48.885-57.032 nefer). Müslüman nüfus 4.357 neferden % 183 artışla 12.329 nefere ulaşmıştır. Zimmi nüfus ise %83 yükselişle 2.163 neferden 3.966 nefere ulaşmıştır. Müslümanlar, 1523 tarihinde nüfusun % 67'sini, 1585 tarihinde ise % 76'sını oluşturmuştur.

UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

Kitap Tanıtımı / Book Review

**Kitap Tanıtımı/Book Review: İsmail Habib Sevük,
Atatürk'le Beraber, Haz. Lütfü Tınç, Türkiye İş Bankası
Kültür Yayınları, İstanbul, 2017**

Batuhan Alişoğlu*

(ORCID ID: 0000-0001-6652-0015)

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
06.06.2020	01.09.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Alişoğlu, B., "Kitap Tanıtımı/Book Review: İsmail Habib Sevük, Atatürk'le Beraber, Haz. Lütfü Tınç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 1183-1187.

APA: Alişoğlu, B. (2020). Kitap Tanıtımı/Book Review: İsmail Habib Sevük, Atatürk'le Beraber, Haz. Lütfü Tınç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 1183-1187.

İsmail Habib Sevük, (1892-1954) Edremit'te doğmuştur. Ortaöğrenimini Bursa Lisesi'nde, yükseköğrenimini ise İstanbul Hukuk Fakültesi'nde tamamlamıştır. Buna rağmen Fransızca ve Farsça'ya olan yatkınlığı sayesinde hayata edebiyat öğretmeni olarak atılmıştır. Cumhuriyet döneminin ilk edebiyat tarihi olan kitabı "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" kitabını yazmış ve bir dönem Maarif Vekilliği yapmıştır. Mustafa Kemal'in, adına kadeh kaldırdığı, yurt gezileri esnasında söylevlerini kayıt altına almak için yanında bulundurduğu nadir kişiler arasında bulunmaktadır. Yurt gezileri sırasında Mustafa Kemal ile birçok tarihi olaya tanıklık etmiş, aynı zamanda o dönem

---

* Araştırmacı, Türkiye, batuhanalisoglu@hotmail.com.
Researcher, Turkey.

Anadolu Ajansı Temsilciği yapmıştır. İncelediğimiz hatırat, bu dönemde yayımlanan yazı ve makalelerinden oluşmaktadır. İzmir'e Doğru, Yeni Gün(Cumhuriyet), Aksz ve sonrasında Hakimiyet-i Milliye gazetelerinde çeşitli yazıları bulunmaktadır. Aynı zamanda CHP milletvekilliği de yapmıştır. Çeşitli kesimlerce "Milli Mücadele'nin en içten sözcüsü" olarak anılmıştır.

Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'ndan çıkan bu hatırat, 170 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın başında, hazırlayan Lütfü Tınç tarafından eklenen, ana sayfalara dahil edilmeyen 12 sayfalık bir kısımda kitabın bir tanıtımı ve İsmail Habib Sevük'n hayatına değinilmiştir. Aynı zamanda bu kısımda dönem önemli edebiyat bilginleri arasında bulunan şükran Kurdakul ve Halit Ziya Uşaklığil'in yazar hakkındaki görüş ve izlenimlerine yer verilmiştir. Kitabın son kısmında ise 7 sayfalık bir "Dizin" bulunmaktadır. Kitap genel olarak "Atatürk'n Ardından"(s. 1-114.) ve "Hayatta iken Yazılanlar"(s. 115-170.) olarak iki ana bölüme ayrılmıştır. Her ana bölüm kendi arasında farklı başlıklara ayrılmıştır. "Atatürk'n Ardından" adlı ana bölümde 24 Aralık 1938'den 3 Mart 1939'a kadar Cumhuriyet gazetesi bünyesinde "Atatürk'ten Hatıralar ve İbretler" başlığı altında çıkan makalelere, "Hayatta iken Yazılanlar" bölümünde ise Açık Söz, Yeni Gün, Hakimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet gazetelerinde yayımlanan makaleler ile "İmtihan Veren Millete" adlı kitabındaki kesitlere yer verilmiştir.

Genel itibari ile kitap bir bütün olarak değil, çeşitli kaynaklarda yayımlanan eserlerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. Kitabın 1939 yılında basılan ilk baskısının "Atatürk için" adıyla yayımlanmasına rağmen, bu hatıratın dili her kesim tarafından anlaşılabilmesi için sadeleştirilmiş ve ismi "Atatürk'le Beraber" olarak değiştirilmiştir. Eser, Milli Mücadele'nin cephe boyutunu değil, yurt gezileri ve inkılaplara değinmesi açısından toplumsal alanda meydana gelen değişimleri ve mecliste yer alan oturumlara değinmesi açısından siyasi boyutunu daha çok yansıtmaktadır.

Eserin isminin "Atatürk'le Beraber" olmasına rağmen, hatırat boyunca ayrılan başlıklarda, eser sahibinin birebir Mustafa Kemal ile beraber olmayan yazıları da mevcuttur. Ancak hemen hemen her kısımda Mustafa Kemal'den bahsedilmektedir. Buna etken olarak, yazıların halkın Milli Mücadele ruhunu tetiklemek ve vatan-millet

sevgisi aşlamak amacı ile yayımlandığını gösterebiliriz. Yazar Mustafa Kemal'e gönülden bağlı olduğunu, çoğu yazının sonunda kendisine övücü sözler sarf etmesiyle okuyucuya belirgin bir şekilde hissettirmektedir. Buna belirgin bir örnek olarak eserden şu kısmı gösterebiliriz:

“Bizim kahramanımızın tarihin diğer kahramanlarından çok önemli bir farkı var: Onlar, yaptıkları hizmetle, kendi uluslarından topladıkları beğeniyi kişiliklerinde yoğunlaşan bir güce dönüştürüyorlardı; oysa bizim kahramanımız, şahsında toplanan gücü millete dağıtıyor. O'nun üç dört yıldır verdiği söylevler ve üç dört yıllık eylem ve tavırlarına bakınız: Göreceksiniz ki, Paşa, tarihte ayağı kayan kahramanların neden sendelediklerini, çok iyi görmüştür. Ve bu yüzden O, tuttuğu dürüst yolda hiç sendelemeksizin gidecektir.” (s.136).

Hatırat sahibi İsmail Habib Sevük'ün edebiyat ile ilgilenmesinden olsa gerek, eser boyunca söz sanatlarından oldukça sık yararlanılmıştır. Bu, eserin yalınlığını bir nebze olsun düşürse de genel olarak akıcı ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Bu sebepten, eserin Lütfü Tınç tarafından kaleme alınan ön sözünde İsmail Habib'in kendine has, olgun bir üslup yaratamadığı; bu yöndeki çabalarının verimli bir sonuç vermemiş olduğundan söz edilmektedir(s.XI.). Bunun, eserin sadeleştirilmesindeki etkisi büyüktür. Eserin sadeleştirilmesi ise yazılan her eserin dönemin koşullarına göre değerlendirilmesinin de yapılması gerektiği açısından, genel bir değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Ancak, hatıratın genç kuşaklar tarafından da okunması istendiğinden bu faktör anlayışla karşılanabilir.

Eser boyunca Mustafa Kemal'den çoğunlukla “Şef”, “Gazi” ve “O” olarak söz edilmiştir. Başlık başlık konu dahilinde okuyucuyu aydınlatıcak birtakım görsellere yer verilmiştir. Görsellerin içeriği çoğunluk olarak eserde adı geçen şahısların ve Mustafa Kemal'in yurt gezileri sırasında çekilmiş fotoğraflarıdır. Bunların dışında Çankaya Köşkü gibi Milli Mücadele ile bağlantısı olan yapılar(s.75,127,128.), meclis binasından kareler(s.12,62,79.) de eserde yer bulmaktadır. Aynı zamanda, eser boyunca toplam 112 adet dipnota yer verilmiştir. Bu dipnotlar hatıratın sahibi İsmail Habib'in bıraktığı dipnotlar ve eseri düzenleyen Lütfü Tınç'ın bıraktığı dipnotlar olarak ikiye ayrılmıştır. İsmail Habib'in bıraktığı dipnotların sonuna “yazarın notu” yazılarak

bilgilendirme yapılmıştır. İsmail Habib'in dipnotları genel olarak bahsi geçen konuların, kendisinin bir başka yazı/makalesiyle ilişkilendirilmiştir. Lütfü Tınç'ın dipnotları ise çoğunlukla hatıratında adı geçen şahıs isimlerinin açıklamaları ve eski Türkçe bazı kelimelerin günümüz Türkçesine çevrilmiş haliyle verilmiştir.

Özellikle yurt gezileri esnasında İsmail Habib'e Mustafa Kemal tarafından, bölgeler gezildiği sırada kendisinin yanında bulunabilmek ve nerede olursa olsun istediği zaman yanına gidebilmek ayrıcalığı verilmesi(s.54.), var olan durumu iyi yorumlama ve analiz etmesini sağlamıştır. Ayrıca İsmail Habib, zamanının kısıtlı olduğunu, bu zaman zarfı içerisinde bazıları çok uzun olan birçok söylevi kağıda geçirmek zorunda olduğundan, bazı kelimeleri kaçırdığından ve yayımlanacak yazılarında bazı sert görünecek yerleri bilerek yumuşattığından da söz etmiştir.(s. 54-55.)

Eserde ayrıca Mustafa Kemal'in eği Latife Hanım ile evlenme kararını açıkladığı bir anıya da yer verilmiştir. Cebeci'de Azerbaycan Elçiliği'nde düzenlenen bir yemek sırasında bu olayı duyuran Mustafa Kemal, yazarın anlattığına göre şu şekilde bahsetmiştir:

"Anlattı, ilk defa, orada o gece bu evlenme işini uzun uzun anlattı: İzmir'e zaferle girdikten sonra, otelde kendisini ziyarete bir kız gelmiş: Alacağı kadında maddi güzellikten çok manevi değerlere önem verdiğini gösteren bir tavırla: "Pek öyle ahım şahım değil," diyor; "fakat öyle zeki ve samimi konuşuyor ki... Ailece ahdetmişler, eğer ben İzmir'i alırsam mutlaka kendi köşklerinde misafir edeceklermiş."(s.20-21.)

Günümüz tarihinde sık sık söz edilmekte olan Mustafa Kemal'in son sözü "Aleykümesselam" mı yoksa "Saat Kaç?" mı tartışmasına İsmail Habib, eserinde "Saat Kaç?" olarak değinmiştir. Bu yazı dizininden örnek verilecek olunursa:

"Yine ölüm odasındaki karyolanın başındayız. Yaver¹, yeniden gözleri dolarak, anlatıyor: Bir ay önce, tam üç gün süren büyük baygınlıktan bir mucize gibi uyandığı zaman, takvime bakmış, günü sormuş, hesap yapmış, hem zekâsı, hem neşesi yerinde; "Demek biz öteki dünyaya gidip gelmişiz" demiş. Ölüm anları: Rafta, pide

¹ Ahmet Naşit Mengü.

yuvarlaklığında, siyah yelkovanlı, beyaz kadranlı bir duvar saati var. Yatağından ona bakıyor. Artık gözlerinde fer yok mu? "Saat kaç?" Ebedi Şef'in son sözleri... Son hareket: Göz kapaklarını kaldırmış, boşluğa bakmış, kapaklar kendiliğinden iniyor. Bitti."(s.113.)

Mustafa Kemal'in çocuk sevgisi de eserde kısım kısım işlenmiştir. "Adana Yazıları" isimli başlıkta Mustafa Kemal'in kaldığı konaktan aşağıya indiğinde kendisini karşılamak isteyen Yetimler Yurdu çocuklarını dağıtmak isteyen görevlilere "*Canım bu çocukları neden böyle tutuyorsunuz, bırakınız oynasınlar. ...Haydi, dağılın çocuklarım, hoplayın, oynayın.*" olarak seslendiğine değinilmiş(s.143.) ayrıca bir başka başlıkta şu şekilde söz edilmiştir: "*...Atatürk'ün en çok sevdiği şey çocuktur, kendinde olmayan şey. Sevginizin şiddeti ondan yoksunluğun da şiddetidir. Şef ki, yaşamında her istediğini yaptı, edebiyete götürdüğü tek sızı çocuksuzluk olsa gerek.*"(s.105.)

Yazarın eserde bahsettiği bazı konular, başka bir eseri "O Zamanlar" da da geçmektedir. Yazar bunu ayrıca not olarak belirtmiştir. Nitekim bu eser de yazarın çeşitli gazetelerde yayımlanan farklı yazılarından oluştuğu için "Atatürk'ün Ardından" ve "Hayattayken Yazılanlar" adlı iki bölümde yazılan bazı yazılar konu itibari ile birbirine benzerlik taşımaktadır.(s.24-26,139.)²

Sonuç olarak, İsmail Habib'in bu eseri Milli Mücadele kadrosundaki önemli şahısların hatıratları arasından sıyrılarak Milli Mücadele dönemi hadiselerini anlamak ve yorumlamak amacıyla okunacak başlıca hatıratlar arasında yer almasa da, Milli Mücadele sonrası gerek mecliste geçen bazı olaylar ve yurt gezileri esnasındaki ayrıntıları öğrenmek ve dönem hadiselerini farklı bir bakış açısı ile değerlendirmek açısından okunabilecek eserlerdendir. Eser diğer hatıratlarla kıyaslandığında daha edebi bir dile sahiptir. Eser okunurken, hatıratın sahibi İsmail Habib'in, Mustafa Kemal'e gönülden bağlı olduğu ve olayları kendi açısından değerlendirirken taraflı bir tutum sergileyebileceği unutulmamalıdır.

² İlk bölümden "Adana Gezisi ve Hatay" ve ikinci bölümden "Adana Yazıları" isimli başlıklarda Mustafa Kemal'in Hatay hakkında söylediği tarihi "*Kırk asırlık Türk yurdu ecnebi elinde kalmaz*" cümlesini sarf ettiği olaydan bahsedilmektedir.

Kitap Tanıtımı / Book Review

**Kitap Tanıtımı/ Book Review: Fatih Yahya Ayaz,
Memlûkler’de Tarih ve Tarihçiler, Türk Tarih Kurumu
Yayınları, Ankara 2020**

Halil İbrahim Erol*

(ORCID ID: 0000-0001-8331-8441)

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
06.09.2020	20.09.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Erol, H. İ., “Kitap Tanıtımı/ Book Review: Fatih Yahya Ayaz, Memlûkler’de Tarih ve Tarihçiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 1188-1192.

APA: Erol, H. İ. (2020). Kitap Tanıtımı/ Book Review: Fatih Yahya Ayaz, Memlûkler’de Tarih ve Tarihçiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 1188-1192.

Eserde, başlığından da anlaşılacağı üzere 1250-1517 arasında Memlûklerin hüküm sürdüğü dönem ve coğrafyada yaşamış ve tarih eseri telif etmiş tarihçiler ele alınmaktadır. Öncelikle Ayaz’ın Memlûk dönemini daha geniş bir çerçevede inlemesinin ve İslam dünyasındaki gelişmeler muvacehesinde değerlendirmesinin sürecin daha iyi bir şekilde anlaşılmasına katkı sunduğuna dikkat çekmek gerekiyor. Nitekim Memlûklerin gerek doğudan gelen Moğol istilasını tehdi karşılarında gerekse batından gelmiş olan Haçlı tehlikesine yönelik başarılı bir şekilde direnç oluşturması Memlûk topraklarını Müslüman halk, tüccar ve

---

* Arş. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, halilibrahimerol@gmail.com.

PhD, Research Assistant, Kırklareli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

ulema nezdinde güvenli hale getirmiş olduğu müellif tarafından özellikle vurgulanmıştır (Ayaz, 2020, s. 1). İstila altında kalan İslam şehirlerindeki ulemanın Şam ve Kahire'ye göç etmesi ve bununla doğrudan irtibatlı olarak Memlûk sultanları ve devlet yöneticilerinin medrese açarak alimlere destek vermesi ilmi canlılığa ciddi katkılar sağlamıştır. Bu gelişmeler neticesinde Memlûk dönemi diğer sahalarda olduğu gibi tarih alanında da birçok eserin yazılmasına imkân tanımıştır. Hatta Ayaz'ın ifadesiyle ilmî faaliyetlerin en yoğun olduğu saha tarih olmuştur. Bu bilgiler önemlidir. Zira Memlûkler ile Osmanlılar dönemindeki Mısır tarihyazını bazı yanlış bakış açılarıyla mukayese edilebilmektedir. Düz mantıkla ve bağlamından koparılarak yapılan kıyaslamalar ister istemez çarpık bir tablonun oluşmasına sebebiyet vermektedir. Tarih eserinin kıymeti kadar tarihçinin hususiyetleri ve yine onlar kadar da içinde buldukları vasat önem arz etmektedir. Bu bağlamda Ayaz'ın Memlûk dönemini değerlendirirken yukarıda temas edilen iki önemli unsura vurgusu dikkate alındığında Memlûk-Osmanlı dönemleri için yapılacak olan mukayeselerin daha sağlıklı neticeler vereceği kuşkudan uzak görünüyor.

Müellif, kitabını hazırlarken üst sınıflandırma olarak umumi ve hususi tarih ayrımı yapmakla birlikte genel olarak kronolojik bir seyir takip etmiştir. Ancak kronolojik tasnifin dışına çıkılan yerler de mevcuttur. Nitekim Ayaz, sonraki dönemde yapılmış olan zeyilleri ana eserin peşi sıra yer vermeyi tercih etmiştir (s. 17). Bu usul eserin bütünlüğü açısından bakıldığında fayda sağlamasının yanında zeyil eserin dönemi itibarıyla bir bütünlük içinde ele alınmasına engel teşkil edebileceği söylenebilir. Sonuçta başkası tarafından yazılması ve kendi döneminin bakış açısına sahip olması gibi hususlar sebebiyle zeyillerin de kendi dönemleri içinde ele alınması daha isabetli olurdu (Ayaz, 2020, ss. 34-45). Yazar, kitabının dört bölüme ayırmış olup; ilkinde umumi/genel tarih eserlerini, ikincisinde hususi/mahalli tarih kaynaklarını, üçüncüsünde ansiklopedik kaynaklar ve müessese eserlerini, dördüncü ve son bölümde ise vefeyât, coğrafya ve topoğrafya eserlerini incelemektedir. İlk bölümde 13 tarihçi eserleriyle birlikte ele alınmıştır. İkinci bölümde 18 tarihçi ve eserleri incelenmektedir. Üçüncü bölümde 6 tarihçi ve yaptığı çalışmalara temas edilmekte, dördüncü ve son bölümde ise 20 müellif eserleriyle beraber incelemeye tabi tutulmaktadır. Ayaz, ele aldığı tarihçilerin eserlerine dair detaylı bilgiler

vermektedir. Yazar tarafından kapsam, yazım usulü, tarih geleneği açılarından incelenen eserler, tahkikli neşri yapıp yapılmadığı ve başka dillere çevrilip çevrilmemesi ya da üzerine herhangi bir araştırma yapıp yapılmadığıyla ilgili tafsilatlarla sunulmaktadır. Genel itibariyle ansiklopedik bilgi veren çalışma, müellifler ve eserlerine dair bibliyografik mahiyette malumat sunmaktadır. Bu açıdan, kitap derleyip toparlaması itibariyle Türkçe literatürde oldukça önemli bir boşluğu doldurmuştur. Dönemin kaynaklarının bir arada görülmesi ve ele alınması özellikle Osmanlı dönemiyle mukayese edilmesine imkân tanımaktadır. Özellikle Osmanlı döneminin “karanlık” bir evre olduğunu ileri süren ve tarihçiler ile eserleri üzerinden bunu temellendirmeye çalışan iddiaların karşılaştırmalı şekilde irdelenmesi bu tarz prosopografik eserlerin teşekkülüyle mümkün hale gelmektedir.

Kitap boyunca incelenen eserler Arapça yazılmıştır ve çoğunluğu tarihi hadiselerin sunumuna eşlik eden vefeyât/biyografileri içeren hususiyete sahiptir. Gerek vefeyât gerekse ahbâr/tarih eserleri kendi dönemlerinin anlaşılmasına yönelik önemli detaylar sunmaktadırlar. Tarihçilerin siyasi otoriteyle ilişkileri (Ayaz, 2020, s. 186), ulemanın kendi arasındaki çekişmeleri (Ayaz, 2020, ss. 184, 196) ya da devlet yöneticileriyle irtibatı (Ayaz, 2020, ss. 40-41, 193-194), mezheplerin birbiriyle rekabeti (Ayaz, 2020, ss. 155, 178), medrese ve ilim geleneğinin mevcut durumu (Ayaz, 2020, ss. 47, 193), emirler arasındaki rekabet, ülkenin iktisadi durumu (Ayaz, 2020, s. 59) ve özellikle de Nil Nehri ile alakalı malumat (Ayaz, 2020, ss. 111, 130, 150-151) Memlûk tarih geleneği çerçevesinde telif edilen eserlerde ön plana çıkan temaları oluşturmuştur. Tematik açıdan genel olarak bakıldığında Haçlılar ve Moğollarla yapılan mücadelelerin Memlûklerin kuruluş döneminde yazılan tarih kitaplarında ağır bastığı görülmektedir. Sonraki süreçte özellikle Kalavun döneminde (1290-1340) tarihçilerin odağını iç siyaset, ardından Timur, sonrasında ise Osmanlıların oluşturmuştur. Bunların dışında, son dönemde Memlûk hanelerinin birbiri arasındaki mücadelelerin de tarihçilerin anlatılarına dahil olduğuna yazar tarafından ayrıca vurgu yapılmıştır (Ayaz, 2020, s. 205).

İncelediğimiz çalışmanın önemli özelliklerinden biri de müellifin dönemin kavramlarını izah etmesidir. Alana yeni giren tarihçiler açısından bu tür açıklamalar oldukça yol gösterici olacaktır. Örneğin,

üstâdarlık (Ayaz, 2020, s. 52), ecnâdü'l- halka (Ayaz, 2020, s. 87), câmekiyye (Ayaz, 2020, s. 121), cûlbân ve karânîs (Ayaz, 2020, s. 128), meks (Ayaz, 2020, s. 129), tavâşî (Ayaz, 2020, s. 189), vechü'l-bahrî ve vechü'l-kıbfî (Ayaz, 2020, s. 204), evlâdünnâs (Ayaz, 2020, s. 209) gibi kavramlar Memlûk döneminin anlaşılmasında önemli kavramlar olarak tarihçilerin karşısına çıkmaktadır. Diğer taraftan Ayaz'ın kitabında incelediği tarihçilerin kökenlerine dair bilgi vermesi, siyasetle ilişkilerini ortaya koyması, mezhep ve meşreplerine temas etmesi tarih eserlerinin daha sağlıklı şekilde okunabilmesi için önemli katkılar sunmaktadır. Özellikle *evlâdünnâs* olan tarihçilerin açıkça belirtilmesi bu kişiler tarafından telif edilen tarih eserlerine daha ihtiyatlı yaklaşılması için ön gerekliliktir. Memlûk kökenli olan bu kişilerin siyasî otoriteyle alakalı sunduğu malumat sübjektif olabilmektedir. Yine aynı şekilde ulemanın da kendi sınıfıyla alakalı yazdıkları ya da devlet erkanına dair değerlendirmeleri müelliflerin kökenlerinin belirtilmesiyle daha sağlıklı bir zeminde incelenme imkânı bulmaktadır. Bunun yanı sıra Ayaz, Moğol istilaları neticesinde ilmi canlılığa katkı sağladığını belirttiği ulemanın hicretini detaylı bir şekilde işlememiştir. Her ne kadar Makdisî'yi (ö. 1267) incelediği kısımda eserinin Moğol istilası sebebiyle Memlûk ülkesine sığınan âlimleri tespit açısından değerli bilgiler verdiğini vurgulasa da bunun ötesine geçen değerlendirmeler yapmamaktadır (Ayaz, 2020, s. 61). Eserin bu yönüyle eksik kaldığını belirtmek yanlış olmayacaktır. Bu minvalde müellif tarafından özellikle vurgulanan duruma temas edilmesi halinde Memlûk tarihyazımındaki canlılık iç ve dış dinamikleri itibarıyla daha iyi anlaşılabilir. Bu değerlendirmeleriyle birlikte Ayaz eserinin sonuç kısmında sadece iç dinamiklere odaklanarak Memlûk dönemindeki tarihçiliğin yaygınlaşmasını devlet adamlarının yanı sıra halk tarafından tarihe duyulan ilgi ile açıklamaktadır. Yine birçok alimin tarih eseri telif etmesinin halktan gelen taleplerle izah edilebileceğini belirtir. Memlûk emirlerinin çocuklarının yazdığı tarih eserlerinin tarihçiliğin yaygınlaşmasına ayrıca katkıda bulunduğuna da dikkat çeker (Ayaz, 2020, ss. 208-209).

Müellif, Memlûk dönemindeki tarihyazım geleneği kabaca Şam ve Kahire özelinde iki farklı ekole ayırmaktadır. Bu bağlamda Suriye bölgesindeki yazım usulünde siyasî tarihten ziyade vefeyât yazımının ağır bastığına dikkat çekilmektedir (Ayaz, 2020, ss. 23, 45). Buna mukabil, Mısır tarih ekolünde tarihi hadiseler daha yoğun bir şekilde

yazılmış ve vefeyât geleneği nispeten kısa tutulmuştur. Müellif bu ayrımı vurgulamakla birlikte hangi saiklerle böyle bir yönelimin oluştuğuna dair herhangi bir izahatta bulunmamaktadır (Ayaz, 2020, s. 81). Bu taksimnin haricinde müellif Memlûk tarihçiliğini Bahrî (1250-1382) ve Burcî Memlûkler (1382-1517) dönemiyle ayrı bir tasnife tabi tutmaktadır. İlk dönemde askerî sınıfı mensup Mısırlı tarihçilerin Şamlı meslektaşlarına göre daha az olduğu, ikinci dönemde ise Şamlı ekolün daha zayıf kaldığı belirtilmektedir (Ayaz, 2020, ss. 206-207). Ayaz özellikle Tağriberdî (ö. 1470) sonrası dönemde tarih alanında yazılan eserlerin azalmaya başladığına dikkat çekmiştir (Ayaz, 2020, ss. 37, 109). Bahsedilen dönem Osmanlıların Mısır'ı ele geçirmesi öncesine tekabül etmektedir. Bu açıdan ayrıca dikkate değer bir sürece karşılık gelmektedir. Dolayısıyla bu yönüyle bakıldığında, tarihyazım alanındaki iddia edilen yavaşlamanın Memlûk Devleti'nin genel durumuyla alakalı olup olmadığını açıklamak tarihçiliğin seyrini anlamaya katkı sağlayacağı kuşku götürmez bir gerçektir.